SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA

La ciutat en xarxa

XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009
Comunicacions

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA

La ciutat en xarxa

XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009
Comunicacions

ARXIU HISTÒRIC
DE LA CIUTAT
DE BARCELONA

Ajuntament
de Barcelona

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA

La ciutat en xarxa

XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009
Comunicacions

Arxiu Històric de la Ciutat
de Barcelona, 2017

Edita:
Ajuntament de Barcelona
Institut de Cultura

Arxiu Històric
de la Ciutat de Barcelona

Director:
Xavier Tarraubella i Mirabet

Coordinador científic:
Ramon Grau i Fernández

Ilustració de la coberta:
Nicolaes Visscher,
Le plan de Barcelonne et de ses environs. Très-exactement Levés sur les Lieux, par un Ingenieur, en 1706. Mis au jour, à Amsterdam par Nicolas Visscher, avec Privilege.
1706, Aiguafort
AHCB 18468 (MHCB 783)

Maquetació:
Pilar Rubio Tugas
(Barchinona.cat)

Revisió bibliogràfica
i enllaços:
Xavier Cazeneuve
(Barchinona.cat)

Revisió lingüística:
Xavier Cazeneuve i
Ramon Grau

ISBN: 978-84-9850-956-4

© del text,
els respectius autors
© de l'edició
Arxiu Històric de la Ciutat
(Institut de Cultura,
Ajuntament de Barcelona)
Casa de l'Ardiaca
Santa Llúcia, 1
08002 Barcelona

Arxiu Històric de la Ciutat
de Barcelona, 2017

Sumari

SESSIÓ I

013 **Les noves descobertes de restes romanes a la ciutat de Barcelona a través de les notícies donades pel *Diario de Barcelona* (1838-1860)**
Albert Cubeles i Marc Domingo

027 **Una aproximació a la metal·lúrgia medieval de Barcelona: les reixes gòtiques de la catedral**
Jordi Auladell i Júlia Simon

047 **Montjuïc: focus de poder a la Laietània i centre comercial i redistribuïdor a la Mediterrània**
David Asensio, Xabier Cela, Carme Miró, Maria Teresa Miró i Emili Revilla

059 **Barcino: continuïtats i discontinuïtats morfològiques. El procés urbanístic de la colònia entre la seva fundació i l'Antiguitat tardana**
Ferran Puig i Verdaguer

077 **L'aprovisionament monetari en la Barcelona romana dels segles I al V**
Montserrat Berdún i Colom

095 **La Barcelona tardoantiga: urbanisme, societat i comerç als segles V-VII**
Julia Beltrán de Heredia

105 **La repoblación de Sarrià y Les Corts y su régimen jurídico (siglos IX-XI)**
Elena Roselló

117 **El Castell de Port a Montjuïc: un enclavament estratègic per a la consolidació d'un territori (segles XI-XV)**
Carme Miró, Iñaki Moreno i Jordi Ramos

SESSIÓ II

133 **La sala capitular del convent de Santa Caterina de Barcelona**
Josefa Huertas

141 **Estudi de la ceràmica medieval: influències, vies d'expansió i fluxos comercials**
Julia Beltrán de Heredia

151 **Intervenció de les institucions públiques en la producció de vidre de la ciutat de Barcelona (segles XIV-XVI)**
Sílvia Cañellas i Carme Domínguez

169 **El poder civil i religiós com a motor de les innovacions artístiques en el vitrall català de l'Edat Mitjana fins al Modernisme**
Núria Gil, Carme Domínguez i Sílvia Cañellas

185 **El comerç als segles XVI-XVII a través dels materials arqueològics apareguts a Barcelona**
Julia Beltrán de Heredia Bercero i Núria Miró

197 **L'aprovisionament càrnic de Barcelona a la Baixa Edat Mitjana. Una xarxa terrestre de comerç**
Ramon Agustí Banegas

213 **La integració de forasters a Barcelona: una aproximació a través dels informes de ciutadania, 1380-1420**
Carolina Obradors

225 **El matrimoni com a via d'integració dels lliberts a la Barcelona del segle XV**
Antoni Albacete

235 **Un caso de reestructuración de redes comerciales: el mercado de esclavos de Barcelona entre 1472 y 1516**
Iván Armenteros

251 **Les xarxes de sociabilitat dels immigrants francesos establerts a Barcelona**
Alexandra Capdevila Muntadas

SESSIÓ III

267 **El poder dels consellers de Barcelona a través dels consolats d'ultramar (final del segle XIII i primer terç del XIV)**
Josefina Mutgé i Vives

279 **La fundació del monestir femení de Santa Maria de Pedralbes. Les relacions amb la monarquia catalana i el Consell de Cent de la Ciutat**
Anna Castellano i Tresserra

291 **La ciutat i la guerra: noves perspectives de recerca a l'entorn de la Barcelona baixmedieval**
Mario Orsi Lázaro

301 **El papel de la monarquía y de la Diputación del General en la configuración de Barcelona como capital del mercado de la deuda pública**
Manuel Sánchez Martínez

313 **L'obra de la muralla de Barcelona i la conjuntura bèl·lica de 1359: els equilibris financers del Consell de Cent**
Albert Cubeles

325 **La xarxa epistolar del Consell municipal de Barcelona, 1433-1550**
Vicent Baydal

347 **El poder de las ceremonias en la Barcelona del siglo XV: los recibimientos al príncipe de Viana en 1460 y 1461**
Miquel Raufast

357 **El veguer de Barcelona a l'Edat Moderna: la seva trajectòria política, 1584-1718**
Anna Alonso Tambo

375 **La constitucionalització dels pesos, mides i mesures de Barcelona per a tot Catalunya a les Corts de 1585**
Montserrat Bajet

389 **La revolta dels Barretines i les institucions catalanes, 1687-1689**
Eduard Puig

403 **Un 'golpe de estado concejil'? El govern de la ciutat durant el setge de 1713-1714**
Eduard Martí Fraga

SESSIÓ IV

419 **Salvador Gurri i Coromines, primer mestre d'escultura de l'Escola Gratuïta de Dibuix**
Lluïsa Rodríguez

433 **Damià Campeny i Antoni Solà, dues vides, dos camins**
Anna Riera

447 **L'etapa catalana de Rafael Guastavino (1861-1881). Els camins de la innovació: València & Barcelona (& Vilassar) & Nova York & Boston (Resum)**
Benet Oliva

449 **Art, filantropia i diversió. Un entramat de noves relacions a la Barcelona del 1900**
Teresa-M. Sala

463 **El pla parroquial de Barcelona, 1822-1877**
Joan Bada Elias

473 **Anar per tornar. La Casa Provincial de Maternitat i Expòsits de Barcelona com a centre d'una xarxa de re-distribució de la població infantil (1853-1936)**
Josep Montiel

489 **El surgimiento de una red social de inversión alrededor de un banco de emisión: el caso del Banco de Barcelona, 1844-1856**
Yolanda Blasco, Sergio Lozano, Raimon Soler i Marc Badia-Miró

509 **El teixit residencial en la formació de la metròpoli moderna. El cas de l'Eixample**
Alba Colell, Pere Cuadrench, Pere Hereu, Jordi Oliveras, Carme Rodríguez i Maribel Rosselló

SESSIÓ V

533 **Artistes, professionals i empresaris. La xarxa del poder burgès a Barcelona (1901-1923)**
Soledad Bengoechea

543 **Fotògrafs barcelonins a les Exposicions Universals de París i a la Société Française de Photographie, 1859-1889**
Núria F. Rius

563 **Filipinas-Barcelona-París. Teatro y fotografía en Barcelona en el cambio de siglo**
María de los Santos García Felguera

581 **La idea de progrés a les imatges d'actualitat de la premsa barcelonina. Finals del segle XIX i principis del segle XX**
Josep Pinyol

593 **La Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona com a estructura de poder**
Albert Blasco

601 **Turisme i arquitectura en la Barcelona d'inicis de segle XX**
Maribel Rosselló i Pamela Valdivia

621 **Espectacles de masses a Barcelona (1929). Carles Buïgas i l'art de l'aiguallum**
David Caralt

I. SESSIÓ

I

Les noves descobertes de restes romanes a la ciutat de Barcelona a través de les notícies donades pel *Diario de Barcelona* (1838-1860)*

Albert Cubeles i Bonet**
Marc Domingo Gygax***

Resum

A Barcelona, el desplegament del romanticisme i la valoració del món medieval que va comportar va coincidir amb un altre fet menys estudiat: la descoberta de nombroses i significatives restes romanes, com el mosaic del circ. El seguiment de les notícies publicades pel *Diario de Barcelona* entre 1838 i 1860 sobre aquest fet particular posa de manifest que, malgrat que aparentment el context era poc propici per a la seva valoració, aquestes restes van ser apreciades, estudiades i conservades. Hi ha diversos factors que ho expliquen: el naixement de l'arqueologia com a disciplina científica, gràcies a tot un seguit de descobertes internacionals –principalment les fetes a Pompeia i Herculà–; la influència d'aquesta nova arqueologia a Catalunya a través dels estudiosos francesos o la influència del positivisme en la historiografia catalana, que va conduir a un estudi molt més rigorós de la història. També, el desplegament de la sensibilitat patrimonial sobre l'Edat Mitjana, que s'articulà sobre la pressió destructora del patrimoni eclesiàstic i que conduí a la creació de museus i a una incipient legislació en defensa dels monuments. I indubtablement, l'interès del romanticisme pel passat en general. El seguiment de les informacions publicades i el seu impacte posa de manifest que el nou interès pel món medieval no va significar el menysteniment d'allò antic; al contrari, la "descoberta" del patrimoni medieval implicava superar el descrèdit estètic al què aquest havia estat sotmès per la crítica neoclàssica (amb alguna notable excepció, com Santa Maria del Mar o la sala de contractació de la Llotja) i, per tant, en aquest sentit, el nou discurs va ser integrador, amb una mirada més àmplia. A Barcelona, les restes romanes van constituir un bon complement a tot allò medieval existent i un valor afegit del que moltes altres ciutats no podien presumir. Barcelona s'erigia, doncs, com una ciutat amb un passat històric profund i consistent que arrencava del món antic.

Resumen

En Barcelona, el despliegue del romanticismo y la valoración del mundo medieval que comportó coincidió con otro hecho menos estudiado: el descubrimiento de numerosos y significativos restos romanos, como el mosaico del circo. El seguimiento de las noticias publicadas por el *Diario de Barcelona* entre 1838 y 1860 sobre este hecho particular pone de manifiesto que, aunque aparentemente el contexto era

* Aquesta comunicació està dedicada a la memòria del Prof. Santiago Alcolea i Gil, que va suggerir-nos el tema i ens en va facilitar les primeres informacions per a la recerca.

** Historiador.
*** Princeton University.

poco propicio para su valoración, estos restos fueron apreciados, estudiados y conservados. Hay diversos factores que lo explican: el nacimiento de la arqueología como disciplina científica, gracias a toda una serie de descubrimientos internacionales –principalmente los hechos en Pompeya y Herculano–; la influencia de esta nueva arqueología en Cataluña a través de los estudiosos franceses o la influencia del positivismo en la historiografía catalana, que condujo a un estudio mucho más riguroso de la historia. También, el despliegue de la sensibilidad patrimonial sobre la Edad Media, que se articuló sobre la presión destructora del patrimonio eclesiástico y que condujo a la creación de museos y a una incipiente legislación en defensa de los monumentos. E indudablemente, el interés del romanticismo por el pasado en general. El seguimiento de las informaciones publicadas y su impacto pone de manifiesto que el nuevo interés por el mundo medieval no significó el menosprecio de lo antiguo; al contrario, el "descubrimiento" del patrimonio medieval implicaba superar el descrédito estético al que éste había sido sometido por la crítica neoclásica (con alguna notable excepción, como Santa María del Mar o la sala de contratación de la Lonja) y, por tanto, en este sentido, el nuevo discurso fue integrador, con una mirada más amplia. En Barcelona, los restos romanos constituyeron un buen complemento a todo lo medieval existente y un valor añadido del que muchas otras ciudades no podían presumir. Barcelona se erigía, pues, como una ciudad con un pasado histórico profundo y consistente que arrancaba del mundo antiguo.

A Barcelona el desplegament del romanticisme i la valoració del món medieval que va comportar van coincidir amb un altre fet menys estudiat: la descoberta de significatives restes d'època romana com a conseqüència de les transformacions urbanes. El seguiment de les notícies publicades pel *Diario de Barcelona* entre 1838 i 1860 sobre aquest fet particular, posa de manifest que va ser una època especialment fructífera per a l'arqueologia. Es van localitzar tot tipus de materials que es van afegir a les poques restes d'edificacions visibles, com les columnes del temple i la muralla, ambdues coses estudiades per primer cop des d'un punt de vista arqueològic per Antoni Celles el 1835, poc abans del seu decés.[1]

En la recepció i la valoració d'aquestes restes va jugar un paper decisiu una minoria intel·lectual que se situava en els àmbits acadèmics de la ciutat. Van ser ells els que es posicionaren i començaren a actuar d'una manera diferent a partir de 1835, mostrant un major interès pel passat, i, més específicament, pel món medieval. Van ser ells els que fixaren els termes de la sensibilitat patrimonial i definiren el discurs sobre el patrimoni històric de la ciutat. I també van ser ells els que desenvoluparen les accions influents per a la seva preservació, amb el benentès que la seva acció no va poder salvar grans monuments en la seva integritat, i que allò que es va aconseguir preservar sempre ho va ser més per la via de la urgència que no pas pel resultat d'una acció programada d'antuvi. Aquesta voluntat de servar el patrimoni

1. Amb relació a la figura d'Antoni Celles: Juan Bassegoda Nonell, *El templo romano de Barcelona*, Barcelona, Real Academia de Bellas Artes de San Jorge, 1974; i «Vida y obra del arquitecto Antonio Celles Azcona (1775-1835)», *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 88 (1999), pàg. 19-30. La memòria del temple escrita per Celles es pot llegir a través de la plataforma Memòria Digital de Catalunya entre els fons digitalitzats de la Biblioteca de Catalunya. Sobre la solvència de Celles en matèria arqueològica, cal recordar només la seva estada a Roma i que durant aquesta estada va dirigir diverses excavacions i es va interessar d'una manera específica per les Termes de Caracalla (Josep M. Montaner i Martorell, *La modernització de l'utillatge mental de l'arquitectura a Catalunya (1714-1859)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1990, pàg. 265 i seg.).

que expressava el procés històric de la ciutat es contraposa amb l'impuls transformador que volia i assolia canviar la fesomia urbana, tot afectant edificis medievals, renaixentistes i barrocs. Però són precisament aquestes dinàmiques contraposades, orientades respectivament vers el passat i el futur, les que van permetre aprofundir en els orígens històrics de la ciutat.[2]

* * *

A la sessió de l'Acadèmia de Bones Lletres celebrada el 9 de gener de 1838, tal i com explica la notícia publicada al *Diario de Barcelona*, el secretari de la Secció d'Antiguitats, Josep Antoni Llobet i Vall-llosera va presentar la troballa de dues làpides funeràries romanes. Aquestes havien aparegut a l'enderroc d'una casa del carrer dels Banys Nous adossada a la muralla romana, i havien estat donades al Museu de l'Acadèmia pel propietari de la finca, el senyor Joan Masó.[3]

L'Acadèmia de Bones Lletres, restablerta o recuperada el 1835, havia optat per la creació d'un Museu d'Antiguitats arran de l'inici de les exclaustracions. Aquest Museu es va anar configurant mica en mica a partir dels materials salvats i recuperats, així com per les troballes arqueològiques.[4] D'aquesta manera es va crear la col·lecció. Uns anys més tard (1842) els objectius i les característiques de la iniciativa s'explicaven d'aquest manera:

> Se ha dedicado la Academia a reunir, con infatigable esfuerzo, en el presente edificio [l'antic convent de Sant Joan de Jeruralem] todas las lápidas sepulcrales antiguas, cuadros históricos y cuanto sea digno de figurar en una colección tan interesante para Barcelona, con el designio de formar el Museo (ya principado) de antigüedades, que contribuya a ilustrar la historia de nuestra provincia en sus diferentes épocas, a cuyo fin no ha cesado de excitar el celo, generosidad y desprendimiento, no sólo de sus indiviuduos, sino que también de las autoridades y otras personas notables para que tuviesen a bien cederles los libros, impresos, manuscritos, monedas, medallas, bajo-relieves, y demás digno de entrar en la Biblioteca y Museo.

Al capdavant del Museu hi havia una comissió formada per Pròsper de Bofarull, Andreu Avel·lí Pi i Arimon i el ja esmentat Llobet i Vall-llosera. Més endavant se'ls hi va afegir Àngel Aran i Montmany.[5]

Llobet va ser una figura especialment important en tot aquest procés, perquè de tots ells és l'únic que es pot situar pròpiament en l'àmbit d'aquella arqueologia incipient. Hereu de la Il·lustració, tenia una formació interdisciplinar, que anava de les Ciències Naturals (Física i Geologia) a la Història. De 1824 a 1832 va haver d'exiliar-se a França pel seu ideari polític liberal, fet que possiblement li va permetre

2. Sobre l'articulació de la sensibilitat patrimonial renovada des de la perspectiva romàntica: Pilar Vélez, «Cultura, arts i patrimoni en el romanticisme. Entre la recuperació del passat i el progrés tècnic»; i també: Eduard Riu-Barrera, «Les revolucions, l'art i l'arquitectura antiga. Monuments i museus a Barcelona en època romàntica», dins Ramon Grau (coord.), *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. III, La cultura a l'època romàntica*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 12), 2005, pàg. 9-52 i 135-147, respectivament.
3. *Diario de Barcelona*, 16-I-1838, pàg. 123.
4. Andrés Avelino Pi y Arimon, *Barcelona Antigua y Moderna*, Barcelona, Tomás Gorchs, 1854, vol. 2, pàg. 185-190 i 233-234.
5. Xavier Barral, *L'arqueologia a Catalunya*, Barcelona, Destino, 1989, pàg. 12.

establir contacte amb acadèmics francesos. De retorn a Barcelona va contribuir a posar en marxa el Museu d'Antiguitats de l'Acadèmia de Bones Lletres, i també va formar part de la comissió que va recollir i classificar els llibres dels convents i monestirs desamortitzats el 1835. En aquella mateixa sessió Llobet informava sobre la recepció de diverses publicacions enviades per l'arqueòleg i historiador francès Alexandre du Mège, director del Museu de Tolosa, autor de la primera catalogació del Museu de Saint Raimond de la capital del Llenguadoc, i promotor de l'adquisició d'una col·lecció d'un centenar de peces de bronze romanes per als fons d'aquest mateix museu.[6] D'altra banda, Elías de Molins fa una relació dels ingressos d'objectes a les col·leccions del Museu de l'Acadèmia facilitats per Llobet, prova clara de la seva implicació i interès:

> En 1839 D. José Llobet y Vallosera regaló al Museo varios fragmentos de antigüedades que había recogido en Valencia, Alicante y Murcia, y presentó con el mismo destino una pequeña y hermosa estatua de Hércules, en bronce, encontrada en una mina de Mazarrón, situada en la provincia de Murcia. En el mes de diciembre de 1844 regaló un casco de hierro completo de la clase de soldado, el hierro de un dardo, una flecha de hierro y otra de cobre, encontradas en la provincia de Teruel cerca de Torrealta [...]. En la sesión celebrada por la Academia en 3 de diciembre de 1845, el Sr. Llobet avisó que en la casa antigua de Pinós se había encontrado una preciosa lápida romana de mármol; en la de 21 de noviembre de 1847 manifestó saber que en cierto pueblo del Vallés se habían encontrado lápidas romanas, y que si le pagaba los gastos la Academia, iría a examinarlos; [...] en 8 de mayo de 1849 propuso que, atendiendo que no podía evitarse la destrucción de edificios antiguos, se nombrara una comisión que se pusiera de acuerdo con los arquitectos municipales para recoger los objetos que en su derribo aparecieran; en 17 de diciembre de 1853 fué encargado de recoger una puerta antigua que ofrecía el Sr. Alcalde corregidor para el Museo; y en la sesión de dicho dia dió cuenta del hallazgo de una lápida en las Casas Consistoriales; en 26 de abril de 1856 propuso los medios económicos para la traslación de las antigüedades que existían en la casa llamada del Arcediano (Barcelona); en 19 de mayo de 1855 manifestó que en el trozo de la muralla derribada para la apertura de la calle entre la plaza de la Verónica y calle de Gigantes, habían aparecido algunas lápidas, y en 7 de diciembre del mismo año dió cuenta de las gestiones que había practicado para recogerlas y trasladarlas al Museo.
>
> Algunos de estos objetos que recogió y donó a la Academia el Sr. Llobet y Vallosera ignórase en donde se hallan, no habiendo sido trasladados al Museo provincial de antigüedades cuando en 1879 se verificó su traslación.[7]

6. Sobre la figura de Llobet és interessant llegir el text d'Antoni de Bofarull, «Necrología de D. José Antonio Llobet y Vallllosera [... en la sesión pública, celebrada por la Real Academia de Buenas Letras de 19 de abril de 1863», editada com a prefaci de José Antonio Llobet, *Cataluña Antigua y Cataluña Moderna*, Barcelona, Jaime Jesús Roviralta, 1866, pàg. 7-41.
7. Antonio Elías de Molins, *Museo provincial de antigüedades de Barcelona. Catálogo del Museo*, Barcelona, Imprenta Barcelonesa, 1888, pàg. IX, nota 1.

Per situar correctament la figura de Llobet, paga la pena posar-lo en contrast amb Pròsper de Bofarull, el qual, amb contundència i convicció, va defensar una exòtica proposta de datació medieval del "suposat" temple romà del carrer del Paradís, cosa que sorprèn perquè revela un possible desconeixement notable en temes d'arquitectura. A la seva obra *Los Condes de Barcelona vindicados,* Bofarull indicava respecte a aquestes columnes que eren una creació de Pere III el Cerimoniós a partir d'un document dels temps de Joan I. D'aquesta manera desmentia amb contundència tots aquells que havien considerat aquest conjunt com un monument antic. A tots aquests i «para desengaño de los que creen estas patrañas» transcriu i publica el document en qüestió, datat el 6 de desembre de 1388. En benefici de Bofarull s'ha de[8] dir que segurament desconeixia del tot els continguts de la memòria de Celles.

Al cap d'uns anys Andreu Avel·lí Pi i Arimon va prendre com a punt fort de la seva consideració sobre aquestes restes l'estudi de Celles. A partir d'aquí, desmentia tant Bofarull com tots aquells altres que establien orígens mítics o més o menys fabulosos. Davant de la limitació i de les llacunes del coneixement que es tenien, Pi i Arimon opta per una postura prudent: «Mejor es dejar indecisa la cuestion antes que pasar el término de lo razonable: mejor es confesar ignorancia que deducir una consecuencia hija de la fantasía y de una erudición estéril. Por lo que a nosotros toca, tenemos por más aceptable deferir al dictamen del arte, y conceder que la Columnata perteneció a un templo». Pi i Arimon s'inclina per donar, doncs, la raó a Celles, i admet que l'edifici[9] no encaixa amb els bons preceptes constructius clàssics, malgrat que s'hi inspira.

Aquest exemple del debat sobre el temple romà en contrast amb la figura de Llobet demostra el terreny "incert" en el qual va començar a donar els seus primeres passos el nou Museu d'Antiguitats de l'Acadèmia. Tampoc l'evolució dels esdeveniments va ajudar a tenir uns moments inicials tranquils. Entre 1838 i 1846 es va produir un lapse que es reflecteix en la manca de notícies significatives a la premsa. Aquest lapse podria tenir la seva raó de ser en les complicades circumstàncies per les que va passar Barcelona, especialment intenses els anys 1840-1843. Recordem només que en aquest període la ciutat va ser bombardejada en dues ocasions, primer per ordre del general Espartero i després, per tal de liquidar la revolta coneguda com la Jamància, a mandat del general Prim.[10]

Tot i això, en tant que el catàleg d'Elías de Molins del Museu Provincial d'Antiguitats refereix nombroses peces propietat de l'Acadèmia de Bones Lletres de les quals se'n desconeix la procedència i la data d'ingrés, no es pot descartar que en aquests anys de dificultats apareguessin tota mena d'objectes i que, gràcies a l'esforç personal dels acadèmics implicats, amb la seva acció de salvament patrimonial general s'anessin incorporant nous materials a la col·lecció. Només per posar un parell d'exemples: quan l'autor es refereix a l'objecte 1.161 («Núm. 1.161. –Priapo como símbolo de la fecundidad de la Naturaleza») indica que «el Sr. D.

8. Próspero de Bofarull, *Los Condes de Barcelona vindicados*, Barcelona, Imprenta de J. Oliveres y Monmany, 1836, vol. II, pàg. 281-284. El document en qüestió és el que té la signatura de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, *Gratiarium 5, Johann. I*, f. 143.
9. Pi y Arimon, *Barcelona Antigua y...*, vol. 2, pàg. 364-366.
10. Josep Fontana, *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*, Barcelona, Edicions 62, 1998 (*Història de Catalunya*, vol. 5), pàg. 245-294.

José A. Llobet y Vallosera, leyó una Memoria sobre esta estatua en la sesión que celebró dicha corporación en 20 de marzo de 1849. Este trabajo se ha perdido, y por el extracto publicado en el *Diario de Barcelona*, se viene en conocimiento que el Sr. Llobet hizo un trabajo comparativo ocupándose no solo del ídolo hallado en Hostafranchs sino de otros que se conocían en su tiempo, ilustrándolo con dibujos que representaban varias estatuas y objetos justificativos de los asertos consignados en aquella». De la peça 1.171, descrita com a «Cariátide grotesca», l'autor tan sols explica: «"Mide: alto 1'78m. Se ignora su procedencia. Propiedad de la Academia de Buenas Letras».[11]

Tampoc es pot considerar especialment favorable l'acció del govern de l'Estat, que va promoure una nova legislació que fixava un marc normatiu concret per a la preservació del patrimoni. Amb la Reial Ordre de 13 de juny de 1844 s'establia la creació de les Comissions provincials de Monuments Històrics i Artístics.[12] Aquesta disposició hauria pogut entrar en conflicte amb l'acció de l'Acadèmia, però l'any 1845 es va arribar a l'acord de concentrar les accions en un únic marc, que, en aquest cas, va consistir a mantenir el programa de l'Acadèmia que ja funcionava. Prou segurament, aquests acords amb el govern corresponien en part al reconeixement d'aquesta acció de salvació, amb el benentès que a l'administració segurament ja li anava bé treure's aquest "problema" del damunt. L'abast de la llei es limitava només a allò que era públic o de l'Estat; en canvi, la iniciativa de l'Acadèmia barcelonina, malgrat que partia del voluntarisme, oferia una plataforma per accedir al patrimoni que es pogués localitzar en una propietat privada. Amb aquesta conjunció va ser possible capitalitzar els esforços i salvaguardar una part del patrimoni assumit per l'Estat amb la desamortització, a la vegada que es podia accedir a tot allò que poguessin aportar els particulars, tal i com veurem que va succeir.

Les troballes a Barcelona de 1846 a 1860

Un seguiment de les notícies publicades a la premsa barcelonina d'aquells anys –per exemple, el *Diario de Barcelona*–, a més de dir-nos quins objectes es van trobar, posa de manifest l'abast de la sensibilitat patrimonial, la incidència d'aquests objectes en l'evolució i desenvolupament de la sensibilitat, els noms d'alguns dels principals protagonistes de tot el procés, i, en algun cas, quina connexió tenien amb altres estudiosos europeus. El període interessant se situa entre el 1846 i el 1860 (amb els precedents ja referits de 1838), uns anys en els que Barcelona concreta la seva transformació en una ciutat burgesa en l'àmbit espacial del nucli històric (recordem que al 1860 l'Eixample tot just està a la línia de sortida, donant les seves primeres passes com a realitat urbanística).

A mitjans de febrer de 1846 es reclamava des de la premsa que es vetllés per qualsevol "objecte curiós" que aparegués en l'enderroc de l'anomenada "torre de

11. Elias de Molins, *Museo provincial de...*, pàg. 18 i 19.
12. Marcelo Martínez Alcubilla, *Diccionario de la Administración Española*, Madrid, Arco de Santa María, 1892-1894, vol. VII, pàg. 553.

Cató" durant el procés d'obertura del carrer Ferran. El comentari naixia de la constatació que els operaris no mostraven un excessiu interès per aquests objectes, malgrat que el propietari del terreny havia indicat que s'havia de tenir una especial cura sobre el particular. El mateix diari denunciava que entre la runa s'hi havia observat les restes d'una làpida amb inscripcions.[13] Uns dies més tard el toc d'atenció del periòdic feia efecte. El propietari del solar on es consumava l'enderroc, el senyor Bertran i Ros, disposava que el fragment de làpida es lliurés a l'Acadèmia per tal d'integrar-la a les col·leccions del Museu.[14] L'any següent, l'obertura d'una rasa per a canalitzacions al carrer dels Comtes de Barcelona a l'alçada de l'actual Museu Marès va permetre trobar una làpida de marbre que fou considerada romana, la qual va ser immediatament traslladada al Museu que en aquell moment estava ubicat a l'antic convent desamortitzat de Sant Joan de Jerusalem.[15]

El 1848 va ser un any de descobertes importants. A finals de febrer es notificava que s'havia fet una nova troballa en l'obertura del carrer Ferran. Aquesta vegada es tractava de les restes d'un edifici antic de les quals en sobresortien una pilastra i un fragment de capitell que també van ser dipositats al Museu de l'Acadèmia.[16] A la tarda del 22 de juliol, en les tasques de fonamentació d'una nova casa del carrer del Call es va localitzar un objecte considerat excepcional. Es tractava d'una làpida de marbre de grans dimensions amb una inscripció molt ben conservada, transcrita i traduïda a la premsa de la següent manera:

> D. M.
> C. TULIO. C. FYL. PAL. SYLUANO ANN. XVIII MNS. III. AEDYLY. BARCYN. C. PUBLYCYUS. MELYSSUS. PATER. FYL. KARYSSYMO. ETC. PUBLYCYO. HERMETY. IIIIII. VYR. AUG. AURELYANYGELLA. MARYTO. KARYSSYMO. ET SYBY
> H. M. H. N. S.
>
> A los dioses manes.
> A Cayo Tulio Silvano, de la tribu palatina, hijo de Cayo, de edad 18 años y cuatro meses, que era edil de Barcelona, la dedica Cayo Publicio Melisso, su padre, á su hijo muy querido; y también a Publicio Hermes sextumvir de los templos augustales ó de los emperadores. Aurelia Nigea hizo construir en su nombre este monumento para su marido muy querido y para si.

Avui aquesta làpida forma part dels fons del Museu d'Arqueologia de Catalunya i la transcripció i traducció proposades són les següents:

> D(tis)·M(anibus)
> C(aio)·IVLIO·C(ai)·FIL(io)·PAL(atina tribu)·SILVANO·ANN(orum)·
> XVIII (duodeviginti)·MENS(ium)·IIII (quattuor)·
> AEDIL(i)·BARCIN(onensi)·C(aius)·PVLICVS·MELISSVS·
> PATER·FIL(io)

13. *Diario de Barcelona*, 11-II-1846, pàg. 675.
14. *Diario de Barcelona*, 20-II-1846, pàg. 822.
15. *Diario de Barcelona*, 7-XII-1847, pàg. 5.791.
16. *Diario de Barcelona*, 26-II-1848, pàg. 931.

KARISSIMO·ET·C(aio)·PVBLICO·HERMETI·IIIIII·VIR(o)
AVG(ustali)
AVRELIA·NIGELLA·MARITO·KARISSIMO·ET·SIBI
H(oc).M(onumentum)·H(eredem o -eredes)·N(on)·S(equetur)

Als déus Manes, a Gaius Juli Silvà, fill de Gaius, inscrit a la tribu Palatina, de 18 anys i 4 mesos, edil barcinonense, Gaius Publici Melís, el seu pare, al seu fill molt estimat i a Gaius Publici Hermes, sèvir augustal; Aurèlia Nigel·la al seu estimadíssim marit i per a ella mateixa. El monument no passarà a l'hereu (o als hereus).[17]

Aleshores ja, aquesta inscripció va ser datada, amb encert, al segle II dC, i el lloc concret de la seva localització fou considerat rellevant per aclarir una qüestió que aleshores era controvertida: si les muralles de la ciutat i el propi origen d'aquesta eren fenicis o bé romans. La datació atribuïda ajudava a fonamentar la tesi de l'origen romà, malgrat que la làpida refereix les circumstàncies d'una família de lliberts que progressa socialment. Un bon exemple sobre el debat dels orígens històrics de la ciutat és la postura de Pi i Arimon, expressada a *Barcelona Antigua y Moderna*. Tot i no tenir cap escrúpol a reconèixer les limitacions del coneixement pròpiament històric, això no impededeix que critiqui amb solvència les diverses opcions llegendàries sobre els orígens de la ciutat. Pi i Arimon situa com a època extrema de fundació de la ciutat els temps d'Amílcar Barca, però de la seva exposició es desprèn que Barcino és una ciutat romana, i estableix que a partir del fet que en els primers temps de la romanització, de Barcino no se'n coneix cap esment (fent un reconeixement explícit de les limitacions del coneixement que es té), admet que, si bé la ciutat podia existir, no comença a ser un centre reconegut fins a èpoques més tardanes.[18]

A la part superior de la làpida hi havia una peça plana de "llautó" o d'un altre material metàl·lic daurat, amb la representació d'un martell. Aquesta peça metàl·lica estava fixada a la làpida per una espessa capa de plom. Segons s'informava, un expert no identificat va interpretar que aquest martell era un símbol del «diós egipcio Hermes, que tenía relación con la religión de las almas». Junt amb la làpida es van localitzar diverses monedes que foren considerades celtíberes, romanes i godes. El diari informava, finalment, que el propietari del solar volia fixar la làpida a la façana del nou edifici.

A la mateixa edició del *Diario de Barcelona* es referia la descoberta a Hostafrancs, prop de la Bordeta d'una gran estàtua de pedra en bon estat de conservació. La imatge, que va ser interpretada com un símbol de la fecunditat, representava un home jove rodejat de nens i animals assegut en un banc i vestit amb una doble túnica. La representació va ser considerada escandalosa «por la desnudez, bastante significante al par que ofensiva, de alguno de sus miembros», però al mateix temps se la considerava preciosa, d'una gran qualitat artística. El propietari del terreny va demostrar un gran interès per facilitar l'estudi i la conservació de

17. Museu d'Arqueologia de Catalunya, núm. 9.561. Isabel Rodà i Rosa Comes (coord.), *Scripta Manent: la memòria escrita dels romans*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2002 (Catàleg de l'Exposició), pàg. 176, núm. 16. La peça és datada a la primera meitat del segle II dC.
18. Pi y Arimon, *Barcelona Antigua y...*, vol. 1, pàg. 13-17.

la peça, i va decidir ràpidament lliurar-la al Museu de l'Acadèmia. Al catàleg d'Antoni Elias de Molins aquesta escultura es refereix amb el número 1.161 i consta com la primera entrada de l'epígraf dedicat a l'escultura romana. Descriu l'escultura com «Priapo como símbolo de la fecundidad de la Naturaleza. Estatua de piedra berroqueña y de colosales dimensiones. Mide: 2,5 metros sin la cabeza. Representa un joven de robustas formas, apoyado sobre un banco de tierra, y viste doble túnica». Elias de Molins també precisa que el propietari del terreny d'Hostafrancs on es va localitzar aquesta peça era Pau Foxart. De nou va ser Llobet i Vall-llosera qui va fer una memòria sobre aquesta troballa, memòria que va llegir a la sessió del 20 de març de 1849 i explica que «este trabajo se ha perdido y por el extracto publicado en el *Diario de Barcelona*, se viene en conocimiento que el Sr. Llobet hizo un trabajo comparativo ocupándose no sólo del ídolo hallado en Hostafranchs sino de otros que se conocían en su tiempo, ilustrándolo con dibujos que representaban varias estatuas y objetos justificativos de los asertos consignados en aquella».[19]

En altres ocasions, l'expectativa de fer una descoberta rellevant no es veia satisfeta. Això és el que va succeir a inicis del 1850 en una excavació a la zona de la plaça Sant Miquel, on semblava que s'havien descobert dues làpides. La segona, però, va resultar ser un bloc de pedra amb alguns relleus que van ser considerats toscs i sense interès.[20] També podia succeir que les troballes, malgrat ser antigues, no mereixessin cap comentari detallat. Aquest és el cas «de algunos objetos antiguos perfectamente conservados» desenterrats en un enderroc que es feia a la plaça de Santa Anna, segons una notícia publicada l'onze de març del mateix any.[21]

El 1851 va tornar a ser un any de descobertes importants. La primera descoberta significativa va ser la columna del temple que va quedar a la vista durant l'enderroc d'una casa al carrer de la Llibreteria. L'existència del temple i d'algunes de les seves columnes, com ja s'ha explicat, era coneguda. En aquest cas, es va decidir desmuntar-la i traslladar-la íntegrament al Museu de l'Acadèmia.[22] Un altre fet remarcable va ser l'exhumació d'un mosaic durant l'enderroc d'una casa al carrer de Sant Honorat. Pel que explica la notícia, aparentment l'estat de conservació era bo, però l'estructura (possiblement el morter que lligava les tesseles) es desfeia amb una gran facilitat en manipular-ho.[23] Finalment, en un enderroc que es duia a terme a la plaça de l'Àngel cantonada amb el carrer de Jaume I (allà on actualment hi ha l'Hotel Suizo), que implicava l'arrasament del tram de l'antiga muralla d'aquell sector, es van descobrir diverses restes que incloïen trossos de columnes, frisos i cornises. Segons els parers recollits per la premsa, es considerava que una part d'aquests materials podria procedir de l'antic Castellvell.[24]

A finals d'abril de 1852 la premsa es feia ressò de l'avenç dels treballs d'excavació a l'església de Sant Just. A diferència de les notícies anteriors, en aquest cas no es tractava d'una descoberta casual sinó d'una recerca volguda.[25] Durant el segle

19. *Diario de Barcelona*, 23-VII-1848, pàg. 931, i 1-VIII-1848, pàg. 3.571; Elias de Molins, *Museo provincial de...*, pàg. 18.
20. *Diario de Barcelona*, 2-I-1850, pàg. 19.
21. *Diario de Barcelona*, 11-I-1850.
22. *Diario de Barcelona*, 1 i 20-V-1851, pàg. 2.551 i 2.963 respectivament.
23. *Diario de Barcelona*, 30-VIII-1851, pàg. 5.991.
24. *Diario de Barcelona*, 18-X-1851, pàg. 6.139.
25. *Diario de Barcelona,* 28-IV-1852, pàg. 3.471.

XVIII s'havien fet diverses obres en aquest temple i s'havien localitzat diverses restes que Aulèstia i Pijoan, el 1878, va indicar que eren «de les catacumbas ab treballats de mosaich».[26] La nova intervenció possiblement buscava aclarir aquestes troballes, ja que havien trobat una galeria de la que deien que era «de construcción romana», i afegien «que se ignora si [...] conducirá a descubrir las catacumbas».

Dos anys més tard, al carrer dels Capellans, en un solar propietat del marquès d'Ayerbe, es van trobar varis fragments d'escultures antigues a més d'una estàtua, considerada curiosa, la qual era, en funció de la descripció donada, una peça medieval.[27] Aquell mateix any es va localitzar un llenç de la muralla romana en enderrocar l'anomenada Casa dels Gegants, l'edifici on es guardaven els entremesos de la ciutat a més de ser la seu del primer parc de bombers de Barcelona i d'altres serveis del municipi, la qual estava situada a tocar a la baixada de l'Ecce Homo. Cal recordar que a inicis d'agost del 1854 Barcelona va iniciar l'enderroc de les muralles medievals de la ciutat per tal de facilitar l'eixample. La Junta de derribo va acordar aleshores que totes les làpides i inscripcions que es trobessin durant l'enderroc fossin lliurades a l'Acadèmia per tal que s'integressin a la col·lecció del seu Museu d'Antiguitats.[28]

L'enderroc del Palau Reial Menor el 1860 també va permetre fer noves descobertes, les últimes de l'etapa que s'ha tractat. En un dels trams de la muralla que formava part de l'estructura de l'antic palau es va observar una «antiquísima estatua de mármol que desgraciadamente sólo ha podido ser extraída en pequeños fragmentos».[29] No hi ha cap més element de descripció que permeti establir el valor d'aquesta peça perduda. En aquest mateix sector es va descobrir el famós mosaic del circ conservat actualment al Museu d'Arqueologia de Catalunya. El dia 9 d'abril el *Diario de Barcelona* va publicar la notícia d'aquest descobriment que es percebia com un «verdadero tesoro arqueológico», amb una antiguitat atribuïda de 15 o 16 segles. Tal i com explica Elias de Molins, aquest mosaic es va trobar «en el sitio que hoy ocupan las casas núms. 9 y 10 de la calle de Sobradiel (Barcelona), y a tres metros de profundidad del piso de la calle». L'entitat de la troballa potser va condicionar la reacció que es va produir, però, en tot cas, és un exemple clar i conclusiu del procés de desenvolupament i afermament de la sensibilitat patrimonial a Barcelona. Sembla que en cap moment hi va haver dubtes que aquest mosaic havia de ser lliurat als responsables del Patrimoni Artístic i Arqueològic de la ciutat, malgrat que hi havia particulars que podien haver-se'l quedat. D'altra banda, el propietari del terreny va aturar les obres fins que fos possible extreure'l amb condicions, operació que va ser assumida i costejada per la Diputació, amb la direcció facultativa d'Elies Rogent.[30]

Aquesta gran troballa va coincidir amb la presència a Barcelona d'un encara jove Emil Hübner, que en aquells moments es trobava a la Península fent recerca arqueològica. Anys més tard es convertiria en un arqueòleg i epigrafista destacat, professor a Berlin (1863) i autor d'*Epigraphische Reiseberichte aus Spanien und*

26. Antoni Aulèstia i Pijoan, *Barcelona, ressenya històrica,* 1878, pàg. 12.
27. *Diario de Barcelona*, 14-I-1854, pàg. 322. L'escultura és descrita com «un guerrero de luenga barba y armado de escudo, que con un pié tiene sujeto a un monstruo y con el otro la figura de un hombre».
28. *Diario de Barcelona*, 1-X-1854, pàg. 6.879.
29. *Diario de Barcelona*, 28-II-1860, pàg. 1.978.
30. Elias de Molins, *Museo provincial de...*, pàg. 105.

Portugal (Berlin, 1861), *Inscriptiones Hispaniae* (Berlin, 1869), *Arqueología de España* (1888) i *Monumenta linguae Ibericae* (Berlin, 1893). Va ser ell qui va donar a conèixer internacionalment la descoberta d'aquest mosaic amb la seva publicació.[31] A diferència d'altres objectes, que sistemàticament havien estat lliurats a l'Acadèmia de Bones Lletres, aquest mosaic va ser col·locat al Saló de Sant Jordi de l'Audiència (Palau de la Generalitat), just a l'espai central sota la cúpula, on s'hi va estar fins el 1869. No es va tractar d'una apropiació per part de la Diputació, perquè finalment va ser lliurat al Museu, sinó d'un indicador de la importància que es va atribuir a l'obra des d'un bon començament. Tanmateix, tal i com també explica Elias de Molins, aquest trasllat al Museu va ser fet precipitadament i sense el compte degut, circumstància que va afectar negativament l'objecte.[32]

Poc abans d'aquesta descoberta, Joaquim Bartús publicava un article *Diario de Barcelona* que posa de manifest la consolidació i l'aprofundiment de la sensibilitat patrimonial a Barcelona. Bartús diu: «Cuando el estudio de los monumentos de la antigüedad y de la edad media se propaga de una manera satisfactoria y cuando personas de ilustración y de valor se esfuerzan en restaurar monumentos públicos y privados que la zaga del tiempo ha ido deteriorando, o manos sacrílegas demolieron...».[33]

Romanticisme i Medievalisme

Aquests descobriments de restes romanes es van produir en un moment en el qual entre els intel·lectuals catalans s'obria pas amb gran força el romanticisme i l'interès per l'art i el passat medievals de Catalunya. Pau Piferrer, Manuel Milà i Fontanals, Joan Cortada, Ramon Muns i Serinyà, són alguns dels representants d'aquest moviment romàntic.[34] Piferrer, al segon volum de *Recuerdos y Bellezas de España* dedicat a Catalunya (1843-1848) escriu: «La miseria de todo lo presente ahora más que nunca nos lleva a la contemplación de nuestras glorias pasadas», i, més endavant, qualifica el passat medieval com «nuestro único y verdadero pasado».[35] Sobre aquest passat escriu:

> Estos monasterios bizantinos se erigieron a la voz de nuestros condes; y desde el humilde valle, que el Ter riega y por donde comenzó la restauración de Cataluña, fueron señalando de todas partes los progresos de la reconquista, a medida que la corte cristiana crecía en cultura y poderío.[36]

31. Barral, *L'arqueologia a Catalunya...*, pàg. 18. Hübner va interpretar que l'entorn arquitectònic en el que s'havia ubicat aquest mosaic del circ –que refereix amb la signatura C.I.L. II 5129– podria correspondre a unes termes (Emil Hübner, *La arqueología de España*, Barcelona, Sucesores de Ramírez y Cia, 1888, pàg. 271. En aquest mateix llibre refereix l'estudi il·lustrat que ell mateix va publicar en italià, amb el títol «Mosaico di Barcellona raffigurante giuochi circensi», *Annali dell'Instituto Archeologico di Roma*, XXXV (1863), pàg. 135 i seg.
32. Elias de Molins, *Museo provincial de...*, pàg. 105-106.
33. *Diario de Barcelona*, 28-VIII-1859, pàg. 8.156.
34. Josep M. Fradera, *Cultura nacional en una societat dividida: patriotisme i cultura a Catalunya 1838-1868*, Barcelona, Curial, 1992, pàg. 32-64.
35. P. Piferrer, *Recuerdos y Bellezas de España. Cataluña*, Barcelona, J. Verdaguer, 1843, vol. II, pàg. 2-7. Fradera, *Cultura nacional...*, pàg. 45.
36. Piferrer, *Recuerdos...*, vol. II, pàg. 5

L'interès pels vestigis medievals farà que per la seva part Joan Cortada, organitzador dels jocs florals catalans i autor de cinc novel·les històriques de temàtica medieval catalana, participi activament en la secció arqueològica de l'Acadèmia de Bones Lletres.[37]

Cal deduir de tot això que les descobertes romanes dels anys 40 i 50 van tenir lloc en un context hostil, de rebuig a l'art grecoromà, que va perjudicar-ne la seva conservació i estudi? En absolut. És cert que Piferrer es mostra poc còmode quan ha de tractar sobre els monuments romans de Tarragona a *Recuerdos y Bellezas*,[38] però de fet, els representants d'aquest primer romanticisme sentiren un gran respecte per les restes de l'Antiguitat clàssica. La seva preferència pel món medieval no excloïa que s'interessessin pel passat en general i pels seus monuments. Al segon volum de *Recuerdos y Bellezas* es pot llegir:

> Nuestro entusiasmo es tan ardiente como entonces, nuestra afición a los recuerdos tan ardiente como entonces; nuestra afición a los recuerdos de la patria, mayor; y la inclinación al arte ha venido a ser en nosotros la única a que quisiéramos consagrar nuestra existencia […] ¿Se habrá entibiado en tu corazón la santa llama de entusiasmo y de amor a lo bello y lo antiguo, que tan de veras procuramos encender en ti durante la anterior correría?[39]

I en el marc d'aquest entusiasme abrandat, Piferrer no dubta A reivindicar la necessitat de preservar les restes del temple romà de Barcelona. Quan tracta sobre la polèmica existent sobre la civilització responsable de la seva construcció i la seva funció original, escriu:

> Nosotros empero dejamos a un lado la poco menos que inútil indagación de si fué templo de Hércules, sepulcro de Ataúlfo, jardín aéreo o decoración urbana de una arca de agua: su destino de templo sobradamente resalta en su propia forma, y a nuestro propósito cumple más clamar por que se le salve de la injurias del tiempo y de la destructora pasión de los extranjeros, por que sea restituido a la luz del sol y a las miradas de todos […]».[40]

Es més: fins a un cert punt els estudiosos romàntics estaven més capacitats per entendre les descobertes romanes que no pas els seus predecessors. El romanticisme coincideix amb el positivisme historiogràfic i amb una tendència cap a l'observació empírica enfront del deductivisme i racionalisme de la Il·lustració. I tal i com han observat Ramon Grau i Marina López, aquesta vena positivista és el que va permetre que, de fet, Piferrer o Pi i Arimon entenguessin el temple de Barcelona molt millor que no pas Celles.[41] Aquest, malgrat la seva formació i experiència arqueològica, va arribar a la conclusió que havia de ser púnic, perquè no encaixa-

37. Fradera, *Cultura nacional...*, pàg. 53.
38. Albert Ghanime, «Piferrer i Fàbregas, Pau», dins *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, pàg. 921-922.
39. Piferrer, *Recuerdos...*, vol. II, pàg. 2-3.
40. Piferrer, *Recuerdos...*, vol. II, pàg. 47-48.
41. Ramon Grau i Marina López, «Les columnes romanes de Barcelona. Sensibilitat romàntica contra erudició il·lustrada», *L'Avenç*, 87 (novembre 1985), pàg. 78-81.

va en el cànon de Vitruvi. En canvi, Piferrer el va interpretar correctament com una obra d'època romana, i Pi i Arimon, més conservador o, segurament, més prudent a l'hora de servar la memòria de Celles, argumenta el que podria llegir-se com una solució diplomàtica i de compromís, però històricament vàlida en funció de l'estat de coneixement del moment. Aquesta ve a ser, en definitiva, la "paradoxa de la paradoxa" d'aquesta etapa de la història de l'arqueologia de Barcelona: les descobertes romanes van tenir lloc en un context de romanticisme fascinat pel món medieval, el qual, al tenir a la vegada una vinculació amb el positivisme, permetia entendre millor aquestes descobertes que no pas la tradició il·lustrada, molt més interessada pel món clàssic en una lectura restringida.

Una aproximació a la metal·lúrgia medieval de Barcelona: les reixes gòtiques de la catedral

Jordi Auladell i Marquès*
Júlia Simon i Arias**

Resum

Del conjunt de reixes de la catedral de Barcelona s'han seleccionat aquelles que, per referència documental històrica, testimonien un origen d'elaboració d'entre el segle XIV i inicis del XVI. Delimitat un conjunt mostral baixmedieval, s'han obtingut mostres del metall de les estructures i les decoracions a fi de procedir al seu estudi arqueometal·lúrgic: metal·lografia de l'estructura cristal·lina de la matriu metàl·lica, determinació de microdureses, anàlisi qualitativa dels elements químics i determinació qualitativa i semi-quantitativa d'elements de les inclusions no metàl·liques atrapades en el metall. La finalitat de l'estudi ha estat conèixer el grau de desenvolupament tecnològic durant el període en el qual foren realitzades aquestes reixes. En aquest punt, la recerca permet d'advertir les tècniques dels artesans, les qualitats de metall usades i les característiques de les infraestructures emprades. La recerca sobre les reixes les vincula amb referents diversos: les notícies històriques i els tractats sobre el procediment de la farga catalana, d'on s'interpreta, per exemple, un estadi primitiu sense trompa d'aire i unes tècniques de treball prou singulars. Altrament, els resultats obtinguts són comparables amb d'altres mostres sincròniques d'origen centreeuropeu, on el propi corpus es troba més desenvolupat. Aquestes diferències i semblances situen la tècnica de la farga i els mètodes d'elaboració de les reixes en el nivell tecnològic del moment. Finalment, l'estudi possibilita una darrera etapa comparativa per a resseguir l'evolució metal·lúrgica: l'equiparació de resultats en relació amb mostres analitzades procedents del mateix entorn geogràfic, si bé de cronologia prèvia (corpus ibèric, romà i alt medieval), en relació amb les obtingudes per arqueometal·lúrgia experimental i amb les mostres d'objectes similars elaborats amb procediments moderns o contemporanis. En aquest sentit, els resultats són significatius del coneixement acurat de la tècnica i de l'aplicació de solucions pragmàtiques, amb un nivell qualitatiu plenament adaptat a les necessitats mecàniques precisades.

Resumen

Del conjunto de rejas de la catedral de Barcelona se han seleccionado aquéllas que, por referencia documental histórica, atestiguan un origen de elaboración entre el siglo XIV y el inicio del XVI. Delimitado un conjunto de muestras bajomedievales, se han obtenido muestras del metal de las estructuras y las

* Universitat de Barcelona.
** Universitat Politècnica de Catalunya. La investigació s'emmarca en el projecte interuniversitari *Conveni sobre l'estudi tecnològic i estructural dels objectes de ferro protohistòrics i històrics del nordest peninsular*, vigent entre els grups de recerca GRAP (UB) i PROCOMAME (UPC), dut a terme pels autors.

decoraciones con el fin de proceder a su estudio arqueometalúrgico: metalografía de la estructura cristalina de la matriz metálica, determinación de microdurezas, análisis cualitativo de los elementos químicos y determinación cualitativa y semi-cuantitativa de elementos de las inclusiones no metálicas atrapadas en el metal. La finalidad del estudio ha sido conocer el grado de desarrollo tecnológico durante el periodo en el cual fueron realizadas estas rejas. En este punto, la investigación permite advertir las técnicas de los artesanos, las calidades de metal usadas y las características de las infraestructuras utilizadas. La investigación sobre las rejas las vincula con referentes diversos: las noticias históricas y los tratados sobre el procedimiento de la fragua catalana, de donde se deduce, por ejemplo, un estadio primitivo sin trompa de aire y unas técnicas de trabajo bastante singulares. Sin embargo, los resultados obtenidos son comparables con otras muestras sincrónicas de origen centroeuropeo, donde el propio corpus se encuentra más desarrollado. Estas diferencias y similitudes sitúan la técnica de la fragua y los métodos de elaboración de las rejas en el nivel tecnológico del momento. Finalmente, el estudio permite establecer una última etapa comparativa para seguir la evolución metalúrgica: la equiparación de resultados en relación con muestras analizadas procedentes del mismo entorno geográfico, si bien de cronología previa (corpus ibérico, romano y alto medieval), en relación con las obtenidas por arqueometalúrgia experimental y con las muestras de objetos similares elaborados con procedimientos modernos o contemporáneos. En este sentido, los resultados son significativos del conocimiento esmerado de la técnica y de la aplicación de soluciones pragmáticas, con un nivel cualitativo plenamente adaptado a las necesidades mecánicas precisadas.

Amb motiu de les diverses actuacions de restauració i rehabilitació de la catedral de Barcelona i en el marc de la recerca vinculada a la tecnologia del ferro antic i medieval a Catalunya, es considerà d'interès proposar l'estudi arqueometal·lúrgic del conjunt de les reixes d'origen gòtic ubicades en diverses capelles de la nau central i del claustre de la seu barcelonina.

La finalitat d'aquest estudi rau en un propòsit doble: per una part –i en l'àmbit de les tasques de preservació patrimonial–, disposar d'informació referent a l'estat de conservació de les reixes gòtiques; per l'altra, i principalment, conèixer el nivell de desenvolupament tecnològic durant el període en el qual foren realitzades. En aquest darrer aspecte, la recerca pot permetre advertir les tècniques metal·lúrgiques dels artesans, les qualitats de metall usades i les característiques de les infraestructures emprades.

A partir dels estudis documentals i historiogràfics dels diversos elements patrimonials de l'edifici, el registre de reixes, cancells i baranes de ferro existents resta cronològicament prou identificat, fet que ha possibilitat la definició d'un conjunt mostral amb datació determinada. Una vegada delimitat un conjunt mostral baixmedieval, s'han obtingut mostres del metall de les estructures i les decoracions a fi de procedir al seu estudi arqueometal·lúrgic.[1]

1. El present article forma part d'un estudi de major amplitud que, per raons d'espai, no s'inclou en la seva totalitat: J. Auladell i J. Simon, *Estudi arqueometal·lúrgic de les reixes gòtiques de la Catedral de Barcelona*, 2009, inèdit.

El conjunt mostral: les reixes gòtiques de la catedral

Com passa amb altres elements del conjunt monumental, les reixes de les capelles de la catedral de Barcelona foren forjades, reformades o modificades en diverses èpoques. L'estudi arqueometal·lúrgic es centra en l'anàlisi de les reixes gòtiques, bona part d'elles bibliogràficament documentades a partir dels llibres d'àpoques i obres conservats al mateix Arxiu Capitular de Barcelona i amb datacions originals d'entre finals del segle XIV i mitjan segle XVI.[2]

La necessitat de disposar d'una base cronològica confirmada circumscriu un conjunt mostral temporalment homogeni, al que s'hi afegeixen aspectes determinants, com el grau d'afectació patrimonial o la disponibilitat d'accés. En aquest entorn d'actuació, la possibilitat d'anàlisi s'ha concretat en sis reixes de capelles i una reixa d'accés ubicades a la nau eclesial i al claustre, les quals han proporcionat un total de dinou mostres d'estudi:

Reixa de capella de Sant Antoni de Pàdua i Sants Cosme i Damià (nau eclesial).
Reixa de la capella de Sant Josep Oriol (nau eclesial).
Reixa de la capella del Puríssim Cor de Maria, Sant Sebastià i Santa Tecla (nau eclesial).
Reixa de la capella dels màrtirs de 1936-39 (claustre).
Reixa de l'accés a l'escala del terrat del claustre (claustre).
Reixa de la capella de la Mare de Déu de Lourdes (claustre).
Reixa de la capella del sepulcre de la família Girona Agrafel (claustre).

S'han extret mostres de les diverses parts que conformen les reixes per a procedir a la seva anàlisi metal·lúrgica; el nombre d'aquestes mostres ha variat d'entre dues i tres per reixa, segons les característiques de conservació i disponibilitat de cada element. A fi de complir l'objectiu d'identificar el grau de desenvolupament tecnològic durant el període en el qual fou realitzat, ha calgut obtenir mostres ubicades en àrees concretes i determinants: almenys una de bàsica de les barres horitzontals o passamans, que, amb els barrots, representen el suport estructural, i una o més de posteriors corresponents als elements ornamentals (com ara motllures o decoració annexa) i als elements auxiliars de fixació (com reblons o claus). En aquest article relacionem únicament les mostres corresponents a la reixa de l'accés a l'escala del terrat del claustre (CR05), on s'identifiquen característiques prou representatives del conjunt mostral, reservant l'espai de conclusions per resumir una visió genèrica de la totalitat del *corpus* estudiat.

2. Les referències bàsiques per establir la cronologia del conjunt mostral han estat les següents: L. Amenós, *L'activitat i les produccions dels ferrers en el marc de l'arquitectura religiosa catalana (segles XI-XV)*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2004; R. Farrando i R. Omella, *Les reixes de la Catedral de Barcelona*, Barcelona, I. B. Les Corts, 1996.

El mètode experimental

S'han portat a terme els següents estudis analítics del conjunt mostral:

Metal·lografia de l'estructura cristal·lina, mitjançant microscopia òptica i electrònica.
Composició química semi-quantitativa, mitjançant dispersió d'energia de raigs X.
Determinació semi-quantitativa de les fases mineralògiques de les inclusions no metàl·liques atrapades en el metall.
Determinació de les dureses de les diferents estructures metàl·liques, emprant el microduròmetre.

Per poder desenvolupar aquests estudis, hem procedit a obtenir porcions en forma de falca o talls transversals de les àrees d'interès predefinides, sempre amb una superfície metàl·lica inferior a 10x5 mm. Considerant com a mostra la llenca de metall disponible, s'ha encastat en una proveta de baquelita (de 25 mm. de diàmetre) per a possibilitar el seu desbast, polit i posterior atac químic, a fi de permetre l'observació microscòpica de les microestructures existents en la cara metàl·lica.

Amb posterioritat a les observacions macroscòpiques inicials, s'ha emprat un equip fotomicroscòpic òptic de reflexió per, tot seguit, utilitzar la microscopia electrònica de rastreig per identificacions a majors augments, tant de la microestructura com de les inclusions no metàl·liques presents, essent el procediment completat amb les proves de determinació de microdureses mitjançant l'indentador *VickersHardness*. Per a comprovar els resultats i concretar l'anàlisi genèrica i puntual dels elements constituents, es recorre a l'analitzador per dispersió d'energia de raigs X (EDX).[3]

La reixa de l'accés a l'escala del terrat del claustre

La reixa de l'accés a l'escala del terrat del claustre és un dels elements de forja de major antiguitat del conjunt, el qual s'elaborà sincrònicament a la construcció de l'arc apuntat amb decoració lobulada, estructura a la qual complementa encaixant amb exemplar conjunció. Inicialment, era l'accés a la petita capella d'advocació a Sant Bartomeu i Santa Isabel d'Hongria, la qual fou patrocinada el darrer quart del segle XIV per Bertomeua Bou, esposa de Francesc de Santcliment, magnats als quals s'atribueixen els elements heràldics fixats a la llinda sobre el batent;[4] en el mateix sentit, i amb data de 1389, consta el pagament de la reixa al ferrer Pere Orelles (*figura 1*).[5]

3. En el marc del conveni de recerca, el present estudi s'ha realitzat en el Departament de Ciència dels Materials i Enginyeria Metal·lúrgica de l'ETSEIB (UPC). En el mateix sentit, volem agrair especialment la col·laboració de la senyora Montserrat Marsal, del Servei de Microscopia Electrònica.
4. Farrando i Omella, *Les reixes...*, pàg. 39.
5. Amenós, *L'activitat...*, pàg. 134-135.

En aparença, l'estructura metàl·lica es troba en bon estat de conservació i es caracteritza per un batent d'únic passamà central amb alta freqüència de barrots longitudinals que el travessen, engruixint-ne la secció a cada pas d'element. De bastiment fix encaixat mitjançant espigues als brancalls decorats, sobre la xapa on s'ubica un pany modern, es situa l'anella–tirador, fixada al segon barrot.

També com estructura fixa, es localitzen els esmentats elements heràldics, en forma d'escut: un amb un bou i l'altra amb una campana. A la part superior destaca la decoració de la reixa, que s'integra en l'arc apuntat d'arquets lobulats esculpits a la pedra, perfilant amb vergalina[6] dos arcs apuntats seriats amb lòbuls entrellaçats culminats per petites flors, tot just sobre el batent, i, coronant l'estructura, un oval amb quatre lòbuls interns també amb flors a les interseccions de la tija.

Descripció i interpretació microestructural

Les mostres obtingudes afectes a la reixa CR05 són les següents:

Passamà (travesser horitzontal central): mostra amb referència CR0501 (*figura 2*).
Rebló de fixació de l'argolla-tirador: mostra amb referència CR0502 (*figura 3*).

CR0501

A) Descripció i analítica

La mostra observada presenta una microestructura heterogènia on és present una àrea ferrítica, que ocupa la major part de la mostra, i una altra de ferrítico-perlítica, a la qual s'hi adverteix diferent gradient de carboni. En aquest sentit, a la vora de l'escaire del passamà, que presenta una gran osca en la mostra, s'observa una microestructura hipoeutectoide (aproximadament 0,3% C) caracteritzada per un gra ferrític de grandària mitjana i un gra perlític petit disposat entre les vores de gra ferrític (*figura 4*), essent microscòpicament visible la presència de perlita laminar extremadament fina (*figura 5*). A mesura que es ressegueix la mostra cap a l'interior, l'aceració disminueix progressivament fins arribar a una matriu completament ferrítica, a una distància aproximada de 3 mm. des de l'esmentat escaire; alhora, a mesura que desapareix la carburació, el gra ferrític creix.

L'àrea ferrítica s'estén a ambdues cares del passamà (*figura 6*), si bé en la zona més propera a la cara ampla encara és possible apreciar escadusseres cadenes de cementita terciària lliure entre la granulometria ferrítica. La zona interna de la mostra presenta una microestructura totalment ferrítica caracteritzada per grans de grandària diversa, alguns de força grans i d'altres molt més petits, tots ells amb límits irregulars.

6. Barra de ferro de secció prima, emprada per treballs de menor resistència estructural. Vegeu: P. Molera, «Tècnica de la farga», dins S. Riera (coord.), *La Farga Catalana: un procés siderúrgic autòcton*, Barcelona, Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya, 1997, pàg. 43.

En referència a les inclusions no metàl·liques evidenciades, no especialment abundants, es troben disseminades per tota la matriu, sense concentracions o fileres identificades. Es presenten en dos formats ben diferenciats: diverses de rodones i, la major part, de morfologia irregular i fragmentada. En algunes de les darreres, i a gran augment, s'han apreciat vàries fases internes, amb diverses tonalitats de gris i negre, i estructures dendrítiques (*figura 7*).

Els valors de les microdureses realitzades sobre diferents zones de la matriu metàl·lica aporten els següents resultats, els quals confirmen les observacions realitzades:

a) 108,7 HV a la matriu ferrítica.
b) 121,7 HV a la matriu ferrítico-perlítica.
c) 105,2 HV a la matriu ferrítica.

En l'apartat analític, s'ha procedit a realitzar dues analítiques (EDX) de tipus qualitatiu referent als elements compositius de la mostra.

La primera correspon a la matriu metàl·lica (*figura 8*), on s'evidencia el component gairebé exclusiu de ferro, amb un lleu indicatiu de l'element carboni,[7] sense que existeixi cap altre element minoritari detectat.

La segona analítica qualitativa correspon a una inclusió en la qual s'havien detectat fases diverses (*figura 8*), i on l'EDX indica que hi són presents múltiples elements constituents (*figura 9*). En aquest sentit, l'element que es troba en gran quantitat és el silici (Si) i, en ordre d'intensitat decreixent, el ferro (Fe), el calci (Ca), l'alumini (Al), el potassi (K), el magnesi (Mg) i el manganès (Mn), a part d'oxigen (O_2) i sofre (S), amb una mínima indicació. Aquesta munió d'elements pressuposa la hipòtesi que el silici participa en la formació de més d'un silicat, tenint en compte –encara que no s'ha pogut confirmar amb l'anàlisi– que els nòduls dendrítics blancs semblen d'òxid de ferromanganès. La proporció en què es troba el silici, aparentment més elevada que en els olivins, pot significar que el compost format fou del tipus dels piroxens, els quals incorporen amb facilitat calci i alumini. Quedaria el potassi que, combinat amb el silici, donaria el romanent vitri. La dificultat de l'esmentada exposició es centra en el fet que els piroxens són molt rars com escòries dels processos directes d'obtenció del ferro.

B) Interpretació

La microestructura observada presenta la diversitat pròpia d'un ferro de molt baix contingut en carboni, en el qual s'ha produït una carburació localitzada o cementació, la qual és present en una petita àrea superficial i va minvant en C fins a convertir-se en ferrítica a mesura que s'avança cap a l'interior de la peça.

De ben segur, es tracta d'un ferro de farga, amb qualitat estandarditzada i adient pel treball en forja. A partir d'aquest metall base, es pogueren donar dues possibilitats: una primera, consistent en una certa heterogeneïtat original de la barra, amb zones més carburades produïdes durant la reducció del masser de metall; o una segona, consistent en què, durant el treball de forja i conformació de la reixa, el

7. El C i l'O no són proporcionalment detectats per l'anàlisi espectral.

repòs durant prou temps d'algunes zones de la barra sobre els carbons afavorís la cementació aleatòria localitzada.

En tot cas, la presència d'una zona pròpiament ferrítico-perlítica es tractà d'una circumstància accidental, ja que l'estructura disposava de duresa suficient (entre 105 i 110 HV) per a les necessitats mecàniques i funcionals a menester.

Per la seva part, la grandària i la irregularitat del gra ferrític indica un procés inacabat de creixement possiblement per fusió, quan, a temperatura de recristal·lització insuficient,[8] els grans s'han anat agrupant eliminant els seus límits, per bé que no de forma majoritària, sense que amb una estabilitat en la temperatura i en el temps la fusió hagi permès incorporar tots els grans petits per a formar-ne de majors amb els límits regulars i poligonals. La limitada temperatura de treball es produí durant l'intens esforç mecànic que es donà a l'objecte per deformar-lo i encabir-hi els barrots, circumstància evident en la fragmentació de moltes de les inclusions no metàl·liques i en algunes deformacions de gra atribuïbles al martelleig. Amb tot, aquesta dificultat de manteniment tèrmic ha provocat la diversitat morfològica del gra, perjudicant la qualitat del metall.

L'anàlisi semi-quantitativa realitzada a la matriu referma la puresa del ferro amb el qual es conformà l'estri, sense cap altre component minoritari que pugui afectar les seves propietats mecàniques.

Altrament, i en relació a les inclusions observades, el seu nombre és prou limitat, fet que indicaria una relativa eficiència en els processos previs de cinglatge en la neteja i purificat del masser i en els treballs mecànics de posterior conformació de l'objecte. Tanmateix, amb els tipus d'analítiques realitzades, no ha estat factible determinar res més que els elements que han intervingut en la seva formació.

Morfològicament, semblen evidents dos tipus d'inclusió: unes de rodones, que en hipòtesi correspondrien a òxids de ferro i, per tant, foren de primera obtenció, i les fragmentàries, amb diverses fases analitzades. Aquestes semblen correspondre a les habituals escòries del mètode d'obtenció de la farga catalana, amb presència de potassi (K), vinculat al combustible emprat, i de calci (Ca), procedent de la mena original o per transferència de les parets del propi forn de reducció.[9] Es trobarien formant un mínim de dues fases de silicats complexos, un de cristal·lí i un segon, el fons, possiblement vitri, el qual agrupa diversos dels elements identificats.

CR0502

a) Descripció i anàlisi

La mostra observada presenta una microestructura ben diversa, essent en la seva major part ferrítico-perlítica amb percentatge no uniforme de carboni; tanmateix, en la franja paral·lela al tall recte, s'observa una zona hipereutectoide, molt diferenciada a la resta de la superfície d'estudi, si bé no es homogènia en tot el límit.

8. En un hiatus tèrmic d'entre 900º i 700º C, en la franja entre la temperatura crítica superior i la inferior.
9. Circumstància prou evidenciada en els forns primitius de farga catalana. Vegeu: J. Simon, *La farga catalana*, Barcelona, Societat Catalana de Tecnologia, 1992, pàg. 107-124.

Iniciant l'observació des del tall recte, s'aprecia que la vora està formada per un hipereutectoide amb possibles cadenes de cementita intersticial (0,9% C aproximadament) (*figura 10*); a mesura que es distancia del tall, la microestructura s'endolceix progressivament (*figura 11*), convertint-se en ferrítico-perlítica, caracteritzada per la disposició acicular, tipus Widmänstatten, de la granulometria ferrítica. Tot seguit, a la zona central de la mostra, amb un percentatge de carboni inferior al 0,3%, els grans ferrítics no es mostren equiaxials, desenvolupant-se els grans perlítics als seus vorals. Finalment, la meitat de la mostra oposada al tall recte presenta un hipoeutectoide de molt baix contingut en C (0,1%-0,2% C), amb gra ferrític equiaxial de grandària molt variable i una més nombrosa presència d'inclusions no metàl·liques (*figura 12*).

Al sector del tall recte, anterior a la zona més carburada, s'aprecia la diferència entre el límit descarburat i l'estructura hipereutectoide ubicada tot seguit. A l'extrem oposat del tall recte s'observa una microestructura ferrítico-perlítica, amb petites àrees en disposició Widmänstatten i d'altres pràcticament ferrítiques, contraposades a la zona ubicada just per sota, d'aparença eutectoide. En sentit cap a la zona més carburada es mostra un increment del percentatge de C de la vora respecte l'anterior, amb major presència de grans perlítics; tot seguit, presenta major carburació i progressiva ubicació dels grans ferrítics aciculars en els límits dels grans perlítics.

En aquesta àrea propera a la vora recta, algunes zones es mostren especialment carburades, arribant gairebé a l'hipereutectoide (*figura 13*), si bé es concentra en una àrea que ocupa un terç de la longitud del tall; la granulometria allí mostrada presenta grans lleugerament deformats composats per finíssima perlita globular.

La zona de la mostra menys carburada, la major part de la superfície d'estudi, no és, en cap cas, absolutament ferrítica, observant una microestructura ferrítico-perlítica dolça (inferior al 0,2% C). Tanmateix, el gra ferrític no es troba torturat, essent de grandària força homogènia i ubicant els escadussers grans perlítics en els límits de gra.

Les inclusions no metàl·liques evidenciades són més presents a les zones ferrítico-perlítiques, en especial a les ubicades properes al perímetre del rebló. Es presenten en un format força genèric, essent la seva morfologia irregular i fragmentada.

Els valors de les microdureses realitzades sobre diferents zones de la matriu metàl·lica aporten els següents resultats, concordants amb la resta d'estudis realitzats:

a) 247,5 HV a l'àrea més carburada.
b) 220,1 HV a l'àrea ferrítico-perlítica.
c) 253 HV a l'àrea més carburada.
d) 149,1 HV a l'àrea ferrítico-perlítica.
e) 115,3 HV a l'àrea ferrítico-perlítica.

En referència a l'apartat analític, s'ha realitzat l'anàlisi qualitativa puntual (EDX) en diferents zones de la mostra metàl·lica; a l'àrea amb granulometria més ferrítica, l'analítica mostra l'element ferro (Fe) com a únic i sense cap altre constituent (*figura 14*).

Analitzada una de les diverses inclusions no metàl·liques visibles (*figura 15*), l'espectre palesa diversos elements, possiblement indicadors de la presència de dues o tres fases diferents. Semblen existir nòduls d'òxid de ferro (wüstita), amb la presència majoritària de l'element ferro (Fe) i també la presència de manganès (Mn), substituint al Fe; possiblement existeix, a més, un oliví faialític i una tercera fase, silicat complex, funcionant com a remanent de múltiples components, com el calci (Ca), el potassi (K), el magnesi (Mg) i l'alumini (Al).

B) Interpretació

La mostra d'estudi correspon a un petit rebló de fixació de l'argolla de la reixa. Tanmateix, la microestructura observada presenta prou heterogeneïtat com per no estar proporcionades les seves característiques amb les necessitats mecàniques de l'estri.

La superfície analitzada correspon a la meitat aproximada de la secció del rebló, el qual, mitjançant un tall vertical, es separà en dues porcions. En aquest sentit, s'ha apreciat que la cara recta del tall es trobava molt carburada, essent pròpia d'un acer hipereutectoide, amb dureses properes als 300 HV, confirmades al microduròmetre. Contraposadament, la resta del metall del rebló es conformà a partir d'acer dolç, amb dureses inferiors però suficients per a la seva funcionalitat.

El tall recte, parcialment hipereutectoide, mostra descarburació en bona part de la seva longitud. Possiblement, això es degué al seccionament del cos del rebló que, separant en calent ambdues meitats, va permetre el contacte del metall amb l'aire ambiental. En el mateix sentit, el martelleig en calent possibilità un recristal·lització dels grans, corregint la deformació provocada en el procés de tall i ajustament físic del clau, concloent amb un refredament a temperatura ambient prou ràpid per a permetre la formació de grans aciculars.

En referència a la inclusió no metàl·lica analitzada, morfològicament representativa de les observades a la mostra, presenta els elements habituals que suposadament formen les fases típiques de les escòries del mètode d'obtenció directa de la farga, amb nòduls formats per wüstita (FeO), una fase cristal·lina faialítica i un fons de silicat actuant com a remanent dels elements minoritaris. La wüstita identificaria escòries de primera reducció, originàries del mineral, i mostraria un procés de depuració i cinglatge deficient, incapaç d'extreure les impureses del metall. La presència de potassi i calci es trobaria vinculada, respectivament, al combustible emprat (carbó vegetal) i, com a hipòtesi, a restes de les parets del forn adherides al masser durant la reducció.

Consideracions arqueometal·lúrgiques sobre la reixa d'accés a l'escala del terrat del claustre

El conjunt mostral de la reixa de l'accés a l'escala del terrat del claustre engloba dues mostres de ferro-acer de dues àrees ben diferenciades, una del passamà, i per tant pertanyent a l'estructura bàsica, identificadora de la naturalesa del material emprat, i l'altre d'un rebló de subjecció, element complementari a la reixa.

Ambdues mostres presenten la microestructura metàl·lica i les inclusions pròpies del ferro obtingut pel mètode català: la provinent del passamà amb estructura ferrítica i ferrítica-perlítica (de baix contingut en carboni) i la del rebló també ferrítica-perlítica però amb una composició i disposició més heterogènia.

Pels efectes que la deformació plàstica va provocar en alguns dels seus grans i per les fissures i esquerdes de les inclusions, el passamà sembla que va estar treballat a cops de martell quan la seva temperatura ja era baixa. Potser aquest fet es troba vinculat al corregiment de les tensions i regularitzacions de volum de la barra quadrangular provocades per les perforacions del pas dels barrots perpendiculars.

Per la seva banda, pel que fa al rebló, la característica metal·logràfica principal consisteix en un major grau de carburació a la zona central de la tija respecte les àrees perimetrals. En aquest sentit, és congruent amb la hipòtesi d'un masser molt heterogeni; així devia ser en el segle XIV, ja que el tractat clàssic de Muthuon[10] descriu com, d'antic, es tractaven les massoques i massoquetes que s'obtenien partint el masser, emprant cinc tipus d'estenalles de grandàries diferents per reescalfar les porcions en el fogar i portar-les sota el martell: es trossejava, s'escalfava, s'estirava i es llençava a l'aigua.[11] Tanmateix, no ha d'estranyar que una zona més carburada del masser, o una carburació produïda en un dels escalfaments, en un dels molts passos de compactació i estirament hagi quedat en el centre de la barra amb la qual s'ha realitzat el clau.

La forma descrita d'heterogeneïtat del masser es soluciona tècnicament amb la incorporació de la trompa d'aire o caixa dels vents a la infraestructura de la farga. La trompa proporciona continuïtat i potència al buf i, per tant, més homogeneïtat a la temperatura del forn i, en conseqüència, en la del masser, fet que en bona part elimina les anteriors diferències de carburació en el mateix bloc reduït, quan l'aire s'insuflava mitjançant una o més manxes. El moment de l'avanç tecnològic sembla consolidar-se al llarg del segle XVII.[12]

En referència a les inclusions no metàl·liques, els seus elements constituents assenyalen diferències. A la primera mostra, els esmentats elements fan suposar que el metall ha incorporat a les inclusions no metàl·liques material silícic de les parets del forn[13] o del decapant afegit durant el procés; altrament, com explica novament Muthuon, en temps més antics circumstancialment es tirava sorra al forn durant el procés d'obtenció, després d'una hora i mitja d'iniciat, per a liquar l'escòria.[14]

A la segona mostra hi són presents les intensitats dels elements pròpies de les típiques escòries de primera obtenció.

10. L'enginyer francès J. M. Muthuon, a cavall dels segles XVIII i XIX, s'erigí com un dels més fidels i detallats descriptors dels procediments de treball de la farga catalana, tant dels processos a ell contemporanis com dels més tradicionals. Vegeu: J. M. MUTHUON, *Traité des forges dites catalanes*, Paris, Manucius, 1897.
11. «...de manera que el ferro va contínuament i sense interrupció, del fogar a l'enclusa tres vegades, de l'enclusa al fogar dues vegades , i la tercera al magatzem...» [traducció del francès] (MUTHUON, *Traité...*, pàg. 191-194 i 203).
12. Actualment es considera, de forma generalitzada, una de les aportacions tècniques autòctones cabdals en el perfeccionament de la farga. Vegeu: A. GALLARDO i S. RUBIÓ i TUDURÍ, *La Farga Catalana*, Barcelona, Exposició Universal de Barcelona, 1930, pàg. 34; J. MASCARELLA, *La farga*, Girona, Diputació de Girona, Caixa de Girona, 1993 (*Quaderns de la Revista de Girona*, 43), pàg. 49.
13. El fet que l'interior del forn no estigués folrat per planxes metàl·liques i que adquirís silici provinent de la pedra i el morter de la obra, ja significaria un model de forn de farga primitiu, molt possiblement anterior al segle XVI, quan s'incorporà la millora. Vegeu SIMON, *La farga...*, pàg. 107-124.
14. «.....es reparteix un o dos grapats de fundent per sobre l'orifici de la tovera» [traducció del francès) (MUTHUON, *Traité...*, pàg. 130).

A partir de les conclusions tècniques de les mostres d'estudi i de les referències bibliogràfiques referents als procediment de la farga més antiga, es pot afirmar que la reixa fou forjada en època medieval, amb infraestructures anteriors a les millores introduïdes a partir dels segles XVI i XVII, corresponent, per tant, a l'original tancament esmentat en les notícies històriques.

Conclusions genèriques a la tecnologia de les reixes de la catedral

El conjunt mostral de l'estudi comprèn un grup representatiu de reixes metàl·liques de la seu. Tanmateix, no en són presents tant les de cronologia dubtosa o clarament moderna com algunes de singulars[15] i les que ferren els nombrosos finestrals. Es tracta, per tant, d'una visió àmplia però no absoluta, si bé representa un apropament a la realitat de la tecnologia metal·lúrgica baixmedieval representada en l'edifici cultual.

Les reixes foren realitzades a partir de ferro o acer forjat obtingut mitjançant el mètode directe, on el metall no assolia la temperatura suficient per passar a l'estat líquid i calia treballar-lo en estat pastós. Amb tot, essent l'estructura de suport de base ferro, nombroses reixes presentaven elements decoratius elaborats amb aliatges del coure, tant bronze com llautó. La combinació d'ambdós metalls responia al pragmatisme respecte a la solidesa de la reixa i, alhora, a l'ostentació artística i decorativa dels elements ornamentals sobreafegits.

En referència al nivell tecnològic evidenciat a l'estudi arqueometal·lúrgic, cal assenyalar inicialment que la cronologia del conjunt mostral correspon a una franja temporal dels segles XIV-XVI, en la qual encara no s'havia evolucionat al que la historiografia anomena "farga catalana"; si més no, les infraestructures i les tècniques s'ajusten a un estadi previ o precursor de l'esmentada.

En el moment de producció de les reixes només es disposava d'un forn baix, sense recobriment intern amb planxes de ferro, i amb la injecció-subministrament d'aire produïda per manxes. Les particularitats d'aquesta estructura, amb les parets internes nues i sense trompa d'aire, determinà algunes de les principals característiques de les microestructures observades en les mostres de ferro, com la presència de silici originari del recobriment intern del forn en forma d'inclusions entre el metall o l'heterogeneïtat de la distribució del carboni, amb zones pràcticament de ferro pur i d'altres d'acer amb grau de carburació divers. Aquestes característiques resultants han pogut ser reproduïdes mitjançant l'arqueologia experimental, on rèpliques d'aquests models de forns han generat massers heterogenis i amb idèntics resultats metal·logràfics.[16]

No obstant això, des del segle XII ja s'havia incorporat la primera gran millora des de la metal·lúrgia antiga: l'aprofitament de l'energia hidràulica, que s'aplicà al

15. Entre d'altres, no s'inclou el conjunt de baranes del baptisteri i de l'àrea de la cripta, algunes elles elaborades, segons la documentació històrica, per mestres flamencs i alemanys entre finals del segle XIV i inicis del XVI.
16. C. Forrières i P. Merluzo, «Les premieres étapes du travail du fer en foyer de forge, selon des procédés traditionnels japonais», dins P. Benoit, *Paleometallurgie du fer & Cultures*, Paris, Vulcain, 1995, pàg. 71.

moviment del gran martell o martinet, la qual cosa va permetre compactar més eficientment la massa de ferro i expulsar-ne les escòries a fi d'assolir un metall més net. També hi ha constància de l'aprofitament de la tracció generada per l'energia hidràulica per activar les grans manxes que insuflaven l'aire que propiciava la combustió dins el forn, circumstància que ajudà a elevar la temperatura interna afavorint la reducció del mineral.

Amb aquestes condicions, els centres productors de ferro, les "fabrica" o posteriorment "fargues", iniciaven el cicle comercial del metall, el qual, segons notícies més tardanes,[17] era transportat fins a magatzems situats en poblacions properes, des d'on agents comercials subministraven matèria prima en formats diversos.[18] Els destinataris del producte, en aquest cas els serrallers barcelonins, el forjaren per elaborar les reixes de la catedral.

El ferro estudiat presenta unes qualitats prou específiques, fruit de les característiques d'aquestes infraestructures i del procediment tècnic amb el qual s'elaborà l'objecte final. Generalment, el metall és de gran puresa, corresponent a un ferro gairebé pur o un acer amb molt baix percentatge de carboni, el que en nomenclatura fargaire s'identificava com a "ferro dolç" o "ferro bo". Aquest producte, destinat a l'estructura de la reixa, li conferia una duresa relativa però suficient per a les seves necessitats mecàniques, un alt límit elàstic i una gran tenacitat, entesa com a tal la capacitat d'absorbir energia i deformar-se plàsticament sense trencar-se. També s'emprava la tècnica de la soldadura, amb capes de diferent gradient de carboni, que permetia conferir especials propietats mecàniques a aquells elements, reblons o claus, que havien de suportar tensions específiques. Aquest fet indicaria que la perícia dels artesans els permetia, mitjançant el color i la resistència al tall del masser de ferro, identificar les àrees més carburades i separar-les per a treballs amb necessitats concretes.

En el mateix sentit, el producte mostra una especial resistència a la corrosió que li confereix una llarga, i encara actual, perdurabilitat. Si bé la teòrica de la metal·lúrgia considera que un dels motius d'aquesta pervivència es deu a l'estructura fibrosa de la granulometria del metall, en cap mostra del conjunt estudiat no s'ha observat; ans al contrari, són característica prou comuna les microestructures no deformades, gairebé amb grans ortogonals, que indiquen un treball mecànic quasi sempre en calent, a temperatura de recristal·lització, que aconseguia una continuïtat del metall menys propensa a la fragilitat o al trencament. En el cas de les reixes de la seu, el bon estat de conservació es deu a que el ferro obtingut pel mètode directe no assolia temperatures suficients per, en una fusió completa, incorporar d'altres elements que, moltes vegades, podien ser perjudicials. Amb aquesta puresa del metall, i la formació, en procés natural, de l'òxid ferros-fèrric (magnetita), de color negre, molt adherent a la superfície del metall i pràcticament impenetrable a l'aire atmosfèric, les reixes quedaven protegides. L'increment de la contaminació ambiental des dels inicis de la industrialització i el lent deteriorament

17. La descripció correspon al segle XVIII, essent possiblement traslladable a èpoques anteriors (C. MAS, *Història de la farga catalana*, Barcelona, Pagès, 2000, pàg. 278-279).
18. Del procés de reducció del mineral i postreducció, els fargaires n'obtenien almenys dues qualitats de ferro i diversos formats del metall per comercialitzar, base dels futurs objectes forjats; els formats més generalitzats foren la verga o vergalina, els barrots quadrats, les llaunes o barres i el cairal. En època més antiga, la nomenclatura dels productes i els formats variava per contrada i època. Vegeu: AMENÓS, *L'activitat...*, pàg. 23-25; i MOLERA, «Tècnica...», pàg. 43.

físic ha provocat l'aplicació de capes de laca i pintura anticorrosiva que, d'entre altres conseqüències, ha homogeneïtzat la imatge de les reixes, cobrint els colors naturals del ferro, o dels seus òxids, i els aliatges del coure.

Pel que fa a l'analítica de components, s'ha reconegut l'existència de manganès en totes les mostres. Aquest element és habitual en les menes catalanes, preferentment les del Pirineu i la Catalunya nord, però també existeix en àrees prelitorals, que acostumen a portar manganès incorporat. El fet també ajuda a pressuposar que el ferro treballat fou un producte autòcton, obtingut de jaciments catalans, reduït a fargues del país i adquirit per l'artesà final, el serraller que acabava elaborant el producte.

El manganès només es troba en les inclusions, mai en la matriu metàl·lica, fet indicador que el forn d'obtenció no treballava a altes temperatures, circumstància que hagués permès el pas d'aquest element al metall. És indicatiu que es verifiqués metal·logràficament que l'única mostra amb manganès a la matriu metàl·lica es tractava d'un producte de fosa moderna.

També s'ha identificat sofre en alguna de les inclusions de les mostres, element indesitjable en la matriu metàl·lica perquè la fragilitza, però que no afecta si es troba en les inclusions, com és el cas. Tanmateix, si el carbó de llenya quasi no en porta, no hi ha certesa sobre el seu origen. Una hipòtesi indica que l'element és present en petita proporció en el pi mediterrani, essent inexistent en el pi dels Pirineus: aquest fet podria indicar el combustible del forn de reducció i, per tant, localitzaria encara més, en el cas de la reixa concreta, la farga productora del masser en un indret del litoral o prelitoral català.

En relació als aliatges del coure presents en les reixes, aquests es limiten a l'ornamentació i al complement de l'estructura de ferro i acer, bàsicament en els petits motius florals que decoren els accessos i a les motllures dels bastiments i batents. Tant les dimensions com el detall de formes obligava a un minuciós treball del metall, poc adient a la forja i més factible de realitzar recorrent a les tècniques d'emmotllament, el qual no era factible amb la tecnologia metal·lúrgica del ferro d'aquell moment. La manca de necessitats mecàniques específiques per aquests elements propicià l'ús de metall amb menys duresa però amb un punt de fusió prou baix per, en estat líquid, emmotllar-lo i aconseguir la morfologia desitjada.

El conjunt mostral palesa diferències notables en el metall base coure emprat. Per una part, es troba bronze, coure i estany en proporcions diverses d'aliatge, sobretot utilitzat per a les motllures, a les quals confereix un color rogenc fosc; per altre, s'hi detecta l'ús del llautó, coure i zenc,[19] principalment dedicat a les fines decoracions vegetals, a les que dota d'un color daurat brillant i clar. Si bé semblaria evident el reservar el bronze, més dur, per a les motllures, i el llautó per als ornaments afegits, en algun cas la utilització és a la inversa.

Tanmateix, alguns dels treballs denoten manca d'interès per les propietats mecàniques, essent l'única motivació l'aspecte cromàtic. S'evidencia l'ús de materials amortitzats com a metall base, barrejant objectes de composició diferent que provoquen mostres de bronze-llautó, amb objectes d'aliatge de coure, estany, zenc i plom, simultàniament. La presència del plom resultava perjudicial perquè provo-

19. El zenc no s'aïllà fins el segle XVIII. En època anterior s'afegien carbonats de zenc, majoritàriament calamina, al coure en estat fos.

cava major capacitat de deformació però, paral·lelament, facilitava l'emmotllament del producte resultant.

La bellesa dels bronzes i llautons en el conjunt de les reixes obligava a un manteniment periòdic per evitar l'aparició de carbonats, els quals cobrien la lluentor del metall amb el clàssic verdet, fàcilment eliminable amb un poliment de pedra porosa.

Finalment, cal esmentar la persistència de diversos arranjaments realitzats en determinades reixes. S'ha pogut apreciar que, en una de les reixes del conjunt mostral, es conservà l'estructura original de forja, a la qual s'anaren aplicant cobertes de pintura protectora, i s'afegiren dues modificacions en èpoques posteriors. La primera, de mitjan segle XIX i potser vinculada a les obres sufragades per Manuel Girona, quan s'elaboraren unes motllures per a bastiment amb ferro de fosa. En les inclusions no metàl·liques identificades es detecten indicis de la utilització de carbó vegetal per alimentar l'alt forn.[20] L'anàlisi d'un fris neogòtic incorporat per la cara externa, format per globelets i arcuacions apuntades seriades, mostraria una reforma posterior, possiblement de mitjan segle XX, amb un metall propi de foneria contemporània.

Les reixes de la catedral serien, per tant, indicadores d'unes infraestructures i uns procediments de treball d'una "farga catalana" primerenca o no plenament desenvolupada, quan encara no s'havia assolit un domini total de les condicions que afectaven el masser i on només la perícia empírica de l'artesà aconseguia un grau suficient d'homogeneïtat del producte, el qual, en qualsevol cas, no abastava el nivell qualitatiu que les millores tècniques posteriors li aportarien. Amb tot, la fama del ferro medieval català el convertí en un dels principals productes d'exportació en l'àmbit de la Mediterrània, amb normes que impedien la utilització de mineral forà o el comerç amb potències rivals, i amb prestacions plenament comparables a produccions centreeuropees contemporànies de llarga tradició minera i metal·lúrgica.

20. Es documenta la utilització de carbó vegetal en fases poc evolucionades de l'ús de l'alt forn, que a Catalunya comprendrien bona part del segle XIX. Vegeu: S. Riera Tuèbols, «Algunes dades i reflexions del desenvolupament tècnic a Catalunya del segle X al XIX», dins Riera, ..., pàg. 7-16.

Figura 1. Imatge genèrica de la reixa de l'accés a l'escala del terrat del claustre

Figura 2. Imatge de la mostra CR0501 amb referències del tall. Els núm. identifiquen les fotografies de microscopia; les lletres, les microdureses.

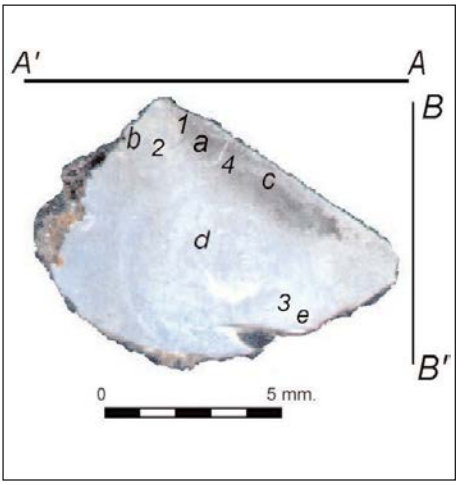

Figura 3. Imatge de la mostra CR0502 amb referències del tall. Els núm. identifiquen les fotografies de microscopia; les lletres, les microdureses.

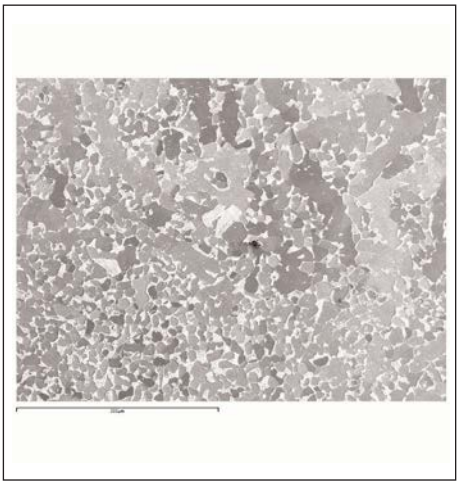

Figura 4. Imatge de la microestructura ferrítico-perlítica identificada prop de la vora de la mostra (microsc.elect., esc.-gràfica).

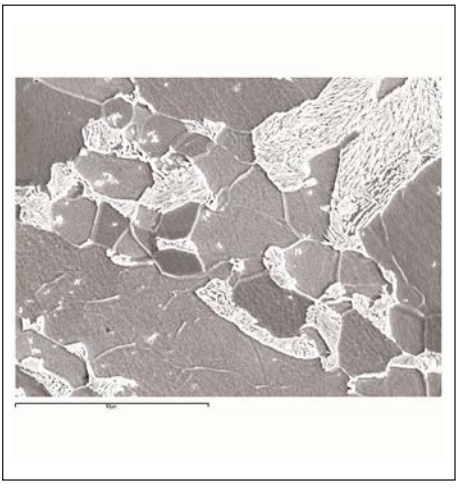

Figura 5. Detall de perlita laminar a la zona ferrítico-perlítica (microsc.elect., esc.gràfica).

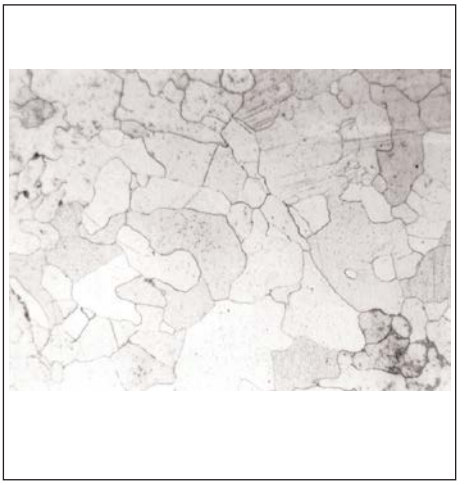

Figura 6. Detall de la zona ferrítico-perlítica de la mostra (microsc.òptic, x 440 augm.).

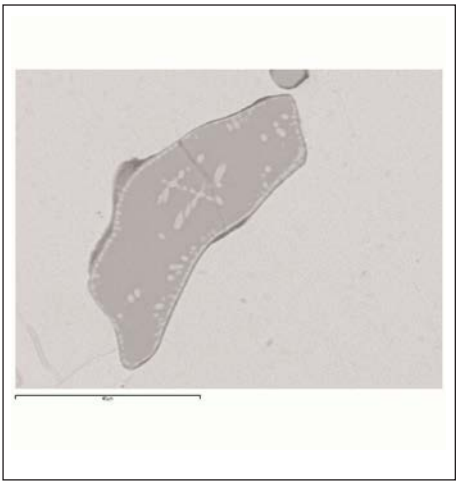

Figura 7. Detall d'inclusió no metàl·lica formada per diferents fases (microsc.-elect., esc.gràfica).

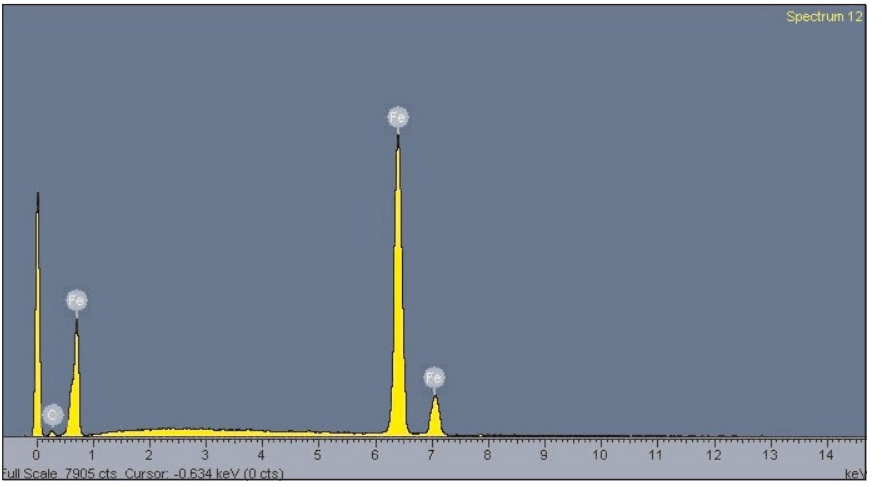

Figura 8. Anàlisi qualitatiu de la matriu metàl·lica de la mostra CR0501.

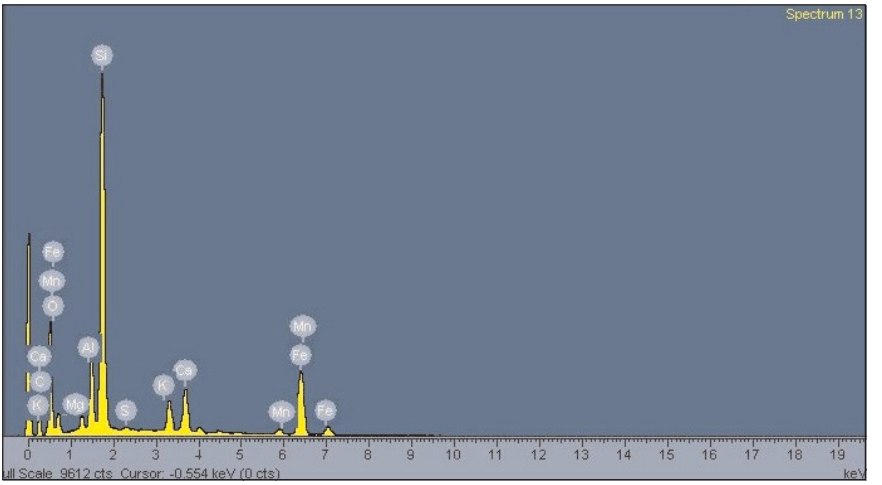

Figura 9. Anàlisi qualitatiu de la inclusió no metàl·lica referenciada a la *Figura 7*

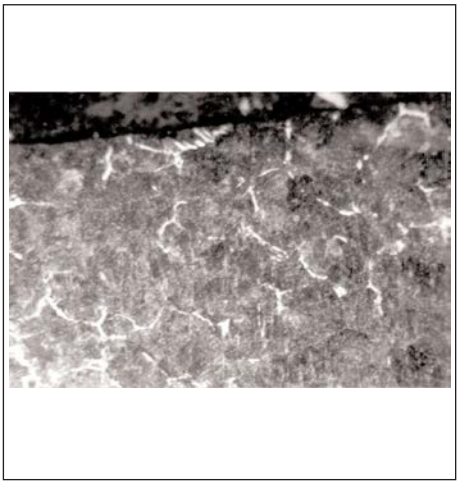

Figura 10. Vora amb microestructura hipereutectoide (microsc.òptic, x 440 augm.)

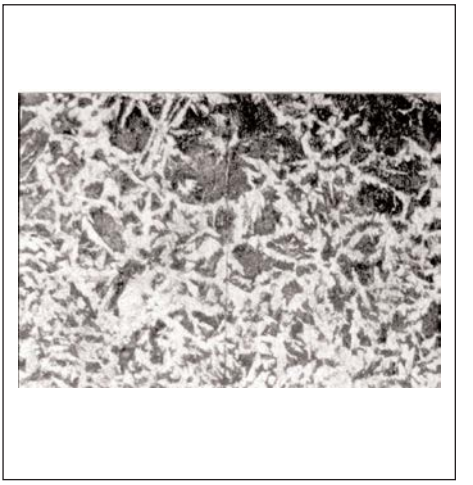

Figura 11. Microestructura ferrítico-perlítica amb ferrita en disposició Widmänstatten (microsc.òptic, x 440 augm.).

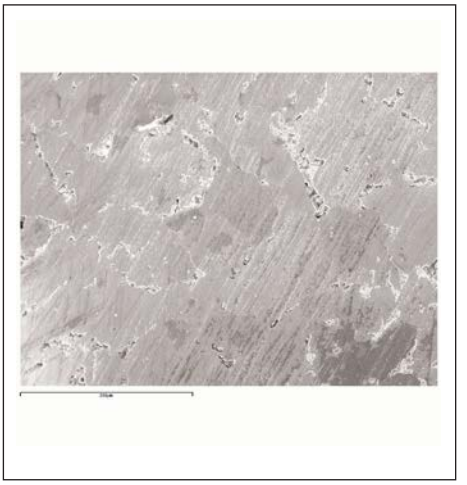

Figura 12. Zona hipoeutectoide amb baix contingut de C (microsc.elect., esc.-gràfica).

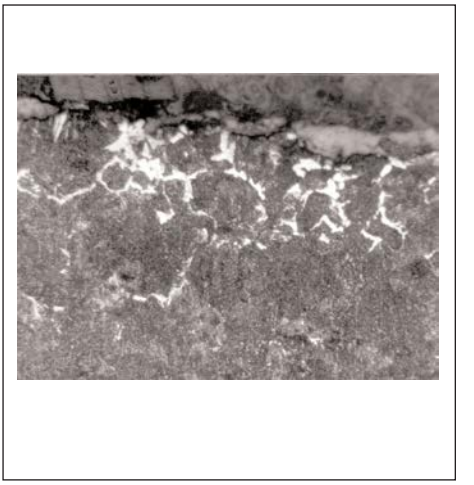

Figura 13. Detall de la vora molt carburada (microsc.òptic.,x 440 augm.).

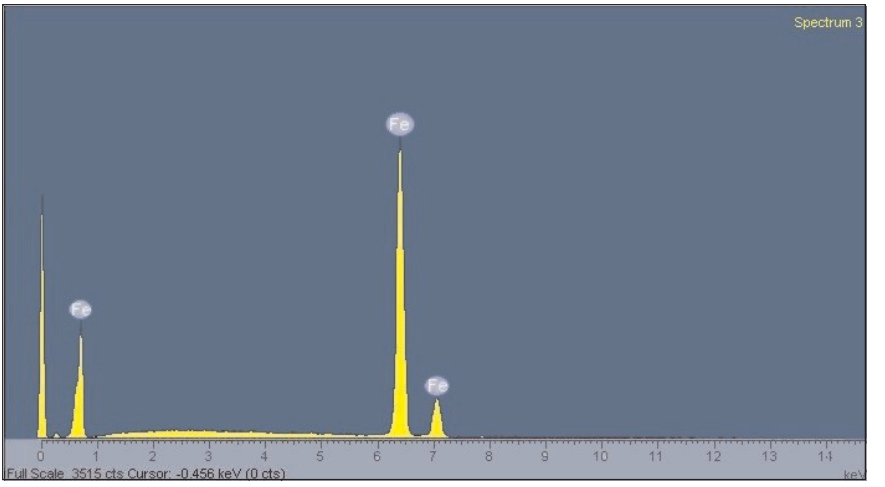

Figura 14. Anàlisi qualitatiu de la matriu metàl·lica a CR0502.

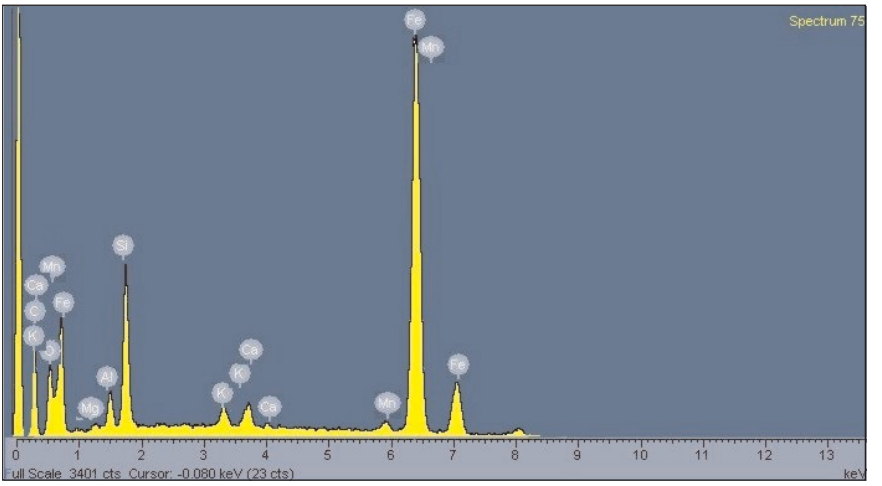

Figura 15. Anàlisi qualitatiu de la inclusió no metàl·lica a CR0502.

Montjuïc: focus de poder a la Laietània i centre comercial i redistribuïdor a la Mediterrània

David Asensio i Vilaró *
Xabier Cela Espín **
Carme Miró i Alaix ***
Maria Teresa Miró i Alaix ****
Emili Revilla i Cubero *****

Resum

La muntanya de Montjuïc, per la seva ubicació geogràfica a la costa i en l'eix del Llobregat, i pels seus recursos naturals, com les pedreres, ha estat sempre molt important en la història de la ciutat de Barcelona. La naturalesa i funció del nucli de Montjuïc en el període ibèric ple s'ha de vincular a un camp de sitges annex a un nucli urbà d'una certa entitat, amb zones on es podia acumular un excedent de gra superior al necessari per al consum propi, lligat a unes instal·lacions portuàries. Les dimensions de les sitges, la situació geogràfica de l'indret, amb un port i vies de comunicació vers l'interior, i la qualitat, quantitat i varietat dels materials d'importació, associat a les evidències de les poques estructures localitzades i la gran dispersió de troballes en una àmplia zona de la muntanya, són factors que porten a pensar més en un nucli de primer ordre, un centre urbà de poder al voltant del qual podria reposar la vertebració econòmica i política d'un territori circumdant, que no pas en una zona d'acumulació d'excedents associat a un petit establiment rural. L'existència d'aquest centre de poder al sud de la Laietània podria entrar en un conflicte de capitalitat amb Burriac, a Cabrera de Mar, considerada tradicionalment com la capital dels laietans. En relació a això, es poden formular dues hipòtesis: o bé considerar un territori políticament vinculat als laietans amb uns límits més amplis als comunament acceptats i que incloguin una part important de la Catalunya central (almenys aquella geogràficament cohesionada per l'eix Llobregat-Cardener), o bé proposar una interferència cronològica d'ambdós nuclis, i així Montjuïc hauria estat el nucli central en el segle IV aC, mentre que en el segle III aC aquesta importància s'hauria desplaçat a l'assentament de Burriac. Per tant, cal definir les xarxes econòmiques i comercials, alhora que les socials d'aquest nucli de Montjuïc; d'una banda, en relació als mateixos ibers, i de l'altra, en relació a la Mediterrània, ja que es tractava d'un centre comercial de primer ordre i gran importància. La continuïtat del nucli ibèric de la muntanya de Montjuïc no s'aturà en cap cas a les darreries del segle III aC. Disposem d'una evidència prou important de materials importats dels segles II i I aC, a la qual cal afegir l'existència de la seca de Barkeno, que encunyava dracmes de plata imitant la dracma emporitana i datades al segle III a C.

* Universitat de Barcelona i Rocs SL.
** Arqueòleg.
*** Museu d'Història de Barcelona.
**** Servei d'Arqueologia i Paleontologia (Generalitat de Catalunya).
***** Museu d'Història de Barcelona.

Resumen

La montaña de Montjuïc, por su ubicación geográfica en la costa y en el eje del Llobregat, y por sus recursos naturales, como las canteras, ha sido siempre muy importante en la historia de la ciudad de Barcelona. La naturaleza y función del núcleo de Montjuïc en el periodo ibérico pleno debe vincularse a un campo de silos anexo a un núcleo urbano de cierta entidad, con zonas donde se podía acumular un excedente de grano superior al necesario para el consumo propio, ligado a unas instalaciones portuarias. Las dimensiones de los silos, la situación geográfica del lugar, con un puerto y vías de comunicación hacia el interior, y la calidad, cantidad y variedad de los materiales de importación, junto con las evidencias de las pocas estructuras localizadas y la gran dispersión de hallazgos en una amplia zona de la montaña, son factores que llevan a pensar más en un núcleo de primer orden, un centro urbano de poder en torno al cual podría descansar la vertebración económica y política de un territorio circundante, que no en una zona de acumulación de excedentes asociada a un pequeño establecimiento rural. La existencia de este centro de poder en el sur de la Layetania podría entrar en un conflicto de capitalidad con Burriac, en Cabrera de Mar, considerada tradicionalmente como la capital de los layetanos. En relación con ello se pueden formular dos hipótesis: o bien considerar un territorio políticamente vinculado a los layetanos con unos límites más amplios que los aceptados usualmente y que incluyeran una parte importante de la Cataluña central (al menos la cohesionada geográficamente por el eje Llobregat-Cardener), o bien proponer una interferencia cronológica de ambos núcleos, y así Montjuïc habría sido el núcleo central en el siglo IV aC, mientras que en el siglo III aC esta importancia se habría desplazado al asentamiento de Burriac. Por lo tanto, hay que definir las redes económicas y comerciales, a la vez que las sociales, de este núcleo de Montjuïc; por un lado, en relación a los mismos íberos, y por el otro, en relación con el Mediterráneo, ya que se trataba de un centro comercial de primer orden y gran importancia. La continuidad del núcleo ibérico de la montaña de Montjuïc no se detuvo en ningún caso en las postrimerías del siglo III aC. Disponemos de una evidencia lo bastante importante de materiales importados de los siglos II y I aC, a la que hay que añadir la existencia de la ceca de Barkeno, que acuñaba dracmas de plata imitando el dracma de Ampurias y fechados en el siglo III a C.

La història de Montjuïc sempre ha anat unida a la història de la ciutat de Barcelona. Es podria dir que el bressol de la ciutat es troba a la muntanya. D'una banda, ha estat la pedrera principal de Barcelona i les seves rodalies (i l'extracció de la pedra ha canviat molt la fesomia física de Montjuïc), de l'altra, la seva ubicació geogràfica és estratègica: als seus peus es troba el mar, un dels seus vessants dóna al riu Llobregat (una important via de comunicació vers l'interior) i l'altre a la ciutat de Barcelona. La historiografia ens ha deixat diversos escrits que parlen de la muntanya de Montjuïc, la seva història i la seva evolució. En molts d'aquests textos es barreja fantasia i realitat, i a voltes resulta difícil la separació dels dos conceptes.

L'excavació, l'any 1990, d'un nou sector de les sitges de Magòria o de Port va produir un salt qualitatiu evident en la documentació relativa al nucli ibèric de Montjuïc. La importància d'aquest assentament laietà ja es palesava en els resultats de les antigues intervencions de Josep de Calasanç Serra i Ràfols en aquesta mateixa àrea. La recerca d'aquest investigador fou d'una qualitat indiscutible per l'època

i, de fet, els seus arxius encara contenen informació molt valuosa. Malgrat tot, el pas del temps ha provocat la pèrdua o degradació d'una part fonamental de la documentació, especialment pel que fa als conjunts de materials arqueològics recuperats. És en aquest camp on les troballes recents suposen un avenç enorme, ja que ens permeten disposar d'unes precisions cronològiques fins ara desconegudes. Així, es constata que la totalitat de nivells arqueològics, conjunts materials tancats i estructures localitzades se situen dins del segle IV aC i, en menor mesura, del segle III aC. L'entitat d'aquesta informació nova pot produir, però, un efecte contraproduent: redueix la consideració històrica de l'ocupació ibèrica de Montjuïc a aquest arc cronològic relativament limitat.

El discurs històric sobre el període preromà a Montjuïc ha d'arrencar com a mínim des del segle VII aC. L'esment conegut de la presència d'un nombre indeterminat de fragments informes fenicis a Montjuïc[1] es corrobora amb els resultats de la nostra revisió dels conjunts ceràmics de la intervenció realitzada l'any 1984 en un sector adjacent al de les sitges de Port o Magòria. En ells hi ha uns pocs contextos que cal destacar (malgrat no ser del tot homogenis i estar conformats amb fragments petits i majoritàriament amorfs) perquè presenten una composició significativa: predomini absolut de ceràmiques indígenes a mà, acompanyades d'un petit nombre, molt minoritari, de ceràmiques a torn de producció fenícia occidental. Malauradament, aquests nivells no s'associen a estructures de cap mena.

L'evidència sobre el Període Ibèric Antic (segles VI-V aC) és més consistent. En primer lloc, es coneixen estructures segures d'aquest moment: una llar de foc i forats de pal pertanyents a un possible fons de cabana, una petita sitja, de perfil esfèric i base plana, excavada en el cingle sud-est de la muntanya.[2] Els materials que contenia presenten els trets propis d'aquest horitzó ibèric antic, ben definit en jaciments propers, com ara la Penya del Moro, a Sant Just Desvern, i més recentment, el Turó de Ca n'Olivé, a Cerdanyola del Vallès. Tot plegat, palesa l'existència d'un horitzó ibèric antic en el nucli de Montjuïc, però també proporciona indicis que aquesta fase fundacional ja podria tenir una certa entitat a nivell econòmic i comercial. La presència d'una sitja d'aquest període, quan no són gaire abundoses en el registre arqueològic de Catalunya, es pot interpretar en aquest sentit.[3]

És en el moment de transició entre el Període Ibèric Antic i el Període Ibèric Ple, entre el 450 i el 375 aC, quan cal ubicar la construcció de la major part de les estructures d'emmagatzematge localitzades en el sector de Port, també una mena d'estructura de planta rectangular que s'ha definit com una cisterna-pou.[4]

La presència d'agrupacions importants de sitges en jaciments d'aquesta cronologia és un dels trets característics de les comunitats ibèriques septentrionals, des del Camp de Tarragona fins al Llenguadoc. Aquestes agrupacions d'estructures d'em-

1. J. O. Granados, «Los primeros pobladores del Pla», dins *El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona* (Barcelona, 1982), Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1984, pàg. 67-82.
2. J. O. Granados, L. Mazaira, M.T. Miró, C. Rovira i D. Salgot, «Montjuïc dins el context del món ibèric laietà antic», *Institut d'Estudis Ceretans. 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984)*, 6 (1986), pàg, 11-217.
3. D. Asensio, J. Francés i E, Pons, «Les implicacions econòmiques i comercials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica», *Cypsela*, 14 (2002), pàg. 125-140.
4. Per a més informació sobre el Montjuïc iber i detalls de les intervencions i materials arqueològics, vegeu D. Asensio, X. Cela, C. Miró, M.T. Miró i E. Revilla, «El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de Port. Barcelona», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS)*, 5 (2009), pàg. 15-85.

magatzematge d'excedents agrícoles apareixen associades a tot tipus d'assentament.[5] Les trobem a les immediacions i a l'interior de grans nuclis urbans, de primer o segon ordre (Ullastret, Sant Julià de Ramis, Burriac, Turó de Ca n'Olivé, Turó de la Rovira...), en petits vilatges costaners fortificats (Castell de Palamós, Sant Sebastià de la Guarda), com a component central de nuclis d'activitats econòmiques especialitzades (Mas Castellar de Pontós, Turó de la Font de la Canya o Sant Esteve d'Olius) i en assentaments de plana, eminentment rurals (Can Xercavins, Les Guàrdies, Mas d'en Gual, etcètera).

És indubtable que les limitacions de la documentació disponible, amb una agrupació de sitges aïllada de qualsevol altre tipus d'estructura, impedeix de fer una atribució directa i inequívoca a algun dels tipus d'assentaments ibèrics esmentats. Tanmateix, en la discussió sobre la naturalesa precisa del nucli ibèric de Montjuïc, s'han de tenir en compte tres factors que al nostre parer són especialment rellevants i que, per aquesta raó, creiem necessari considerar de manera més extensa:

1. *Les dimensions de les sitges*. La major part de les sitges excavades en aquest sector de Port o Magòria presenten unes capacitats d'emmagatzematge que superen de molt les de qualsevol altre jaciment contemporani de tot el nord-est peninsular. Almenys deu estructures superen els 20.000 litres de capacitat conservada, que és més del doble de la mitjana de capacitat de la gran majoria de camps de sitges coneguts.[6] Per exemple, en les sitges publicades del Mas Castellar de Pontós, el volum potencial (no pas el conservat, que és sempre inferior) de les més grans supera de poc els 7.000 litres.[7] En el cas del Turó de la Font de la Canya, a Avinyonet del Penedès, les sitges més grans pertanyen exclusivament al mateix Període Ibèric Ple (segles IV i III aC) i d'elles només hi ha unes poques que assoleixin els 5.000 litres de capacitat conservada.[8] El contrast amb el cas de Montjuïc és evident, ja que coneixem quatre sitges amb capacitats superiors al 50.000 litres, i una cinquena, la més gran de totes, que assoleix un màxim conservat de 80.382 litres. Recordem que la major part d'elles presenten una cronologia d'amortització similar, centrada entre mitjans i segona meitat del segle IV aC, fet que permet de pensar que moltes haurien estat funcionals simultàniament. També cal ressenyar que, degut a deficiències de la documentació, set de les sitges localitzades per Josep de Calasanç Serra Ràfols no permeten desenvolupar un càlcul precís de la seva capacitat, tot i que són evidents unes dimensions anàlogues a la resta. De tot plegat es desprèn que, almenys pel que fa al segle IV aC, i en l'estat actual de coneixements, cap altre assentament ibèric presen-

5. En els diferents tipus d'assentament que esmentarem, seguim les definicions proposades a D. Asensio, M. C. Belarte, J. Sanmartí i J. Santacana, «Paisatges ibèrics: tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple», *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, Extra 1 (1998), pàg. 373-385.
6. Natalia Alonso recull un gran nombre de camps de sitges i les seves capacitats (N. Alonso, «De la llavor a la farina. Els processos agrícoles protohistòrics a la Catalunya occidental», *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne* (Lattes), 4 (1999), pàg. 217-219.
7. E. Pons (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà): un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2002, pàg. 189, figura 9.19.
8. D. Asensio, X. Cela i J. Morer, «El jaciment protohistòric del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès): un nucli d'acumulació d'excedents agrícoles a la Cossetània (segle VII-III aC)», dins AA.VV, *Prehistòria i Món Antic als Països Catalans. Fenicis i púnics als Països Catalans*, Catarroja, Afers, 2006, pàg. 183.

ta un potencial d'acumulació d'excedent cerealístic equiparable, ni de lluny, al del nucli de Montjuïc.

2. *La ubicació geogràfica*. Com hem dit al principi, la muntanya de Montjuïc se situa en un dels emplaçaments amb més potencialitats estratègiques del país, en un turó elevat arran de mar, amb el Pla de Barcelona a una banda i la desembocadura del Llobregat a l'altra. Té connexió visual directa amb poblats residencials principals, com Burriac, Mas Boscà o Torre dels Encantats, i amb d'altres poblats secundaris, com Puig Castellar, Penya del Moro, Turó de la Rovira i Turó de Mongat, que, alhora, es comunicaven visualment amb la major part dels poblats laietans.
La importància històrica de l'eix del Llobregat com a principal via de comunicació costa-interior és ben coneguda, fet que explica la idoneïtat d'un port de distribució de mercaderies en aquest punt concret de la costa central catalana. De fet, el sector de les sitges de Magòria o de Port rep aquest darrer nom per la seva proximitat respecte de les instal·lacions de l'actual port comercial i de mercaderies de Barcelona. Però, a més, cal no oblidar que la seva situació geogràfica, a la desembocadura del Llobregat, el configurà com un mercat i un gran port comercial destinat al comerç marítim en la frontera entre dos territoris indígenes: la Laietània i la Cessetània.

3. *La quantitat i qualitat dels materials d'importació*. Una aproximació estadística als conjunts ceràmics, homogenis i ben datats, documentats en les sitges excavades l'any 1990, és prou significativa en aquest sentit. D'ella es desprèn que les ceràmiques importades a Montjuïc representen el 17% del total d'individus ceràmics presents en els estrats del segle IV aC, per un 83% restant de ceràmiques de producció local. De nou, si ho comparem amb el que sabem d'altres nuclis ibèrics contemporanis, s'observa que aquests índexs se situen a la banda més elevada. Des d'un punt de vista qualitatiu, la varietat de procedències i de formes és un tret definitori del lot de ceràmiques importades de Montjuïc. En aquest sentit, hi ha alguns paràmetres significatius. En el camp de la vaixella àtica observem una alta proporció de peces figurades, així com un ampli repertori de formes de vernís negre que va més enllà dels tipus més habituals. A més, a diferència del que passa sovint en les fàcies del segle IV aC de la major part de jaciments ibèrics, on les ceràmiques àtiques representen el 100% de la vaixella fina importada, entre els materials de Montjuïc hi ha una presència significativa d'altres procedències. És el cas de les peces de vernís negre ebusità, amb una incidència més alta del que és normal; però també d'altres produccions encara més excepcionals, com ara la ceràmica apúlia de figures roges, la pasta clara massaliota i l'anomenada ceràmica grega d'Occident. Pel que fa a les àmfores importades, a banda d'una documentació exhaustiva de gairebé tots els tipus d'àmfora púnica del segle IV aC, dels que coneixem una distribució important a nivell mediterrani, cal destacar, com a tret diferencial, la rellevant documentació d'àmfores gregues, pràcticament desconeguda a la majoria de nuclis indígenes contemporanis. Encara més inhabitual és el ric repertori de ceràmiques comunes púniques, tan ebusitanes com centromediterrànies. De

fet, diversos exemplars localitzats entre els materials de Montjuïc constitueixen un *unicum* dins del registre arqueològic del món ibèric en el nord-est peninsular, sense paral·lels coneguts més enllà dels propis centres productors.

Aquestes consideracions poden tenir un gran valor interpretatiu, ja que hom reconeix que aquest índex relatiu a la quantitat i qualitat dels materials d'importació presents en un jaciment determinat pot ser un dels indicadors claus, no només del potencial econòmic i comercial d'aquest assentament, sinó també de la composició social dels seus habitants. El control de l'adquisició i redistribució d'objectes manufacturats forans (vaixella fina de luxe, vi i oli de qualitat envasat en àmfores, entre altres) sens dubte era un dels mecanismes que permetien de mantenir la situació de privilegi de les classes dominants dins la societat ibèrica.

El model de societat ibèrica més acceptat és el de la clientela, basat en relacions de dependència, una dependència que generava una nova relació de distribució del poder social i econòmic, la qual cosa provocava que una sèrie de personatges s'erigissin en líders i fossin els dirigents dels grups. El control dels béns d'importació –objectes de prestigi– era un important element simbòlic per adquirir i controlar el poder polític, social i econòmic. La possessió i intercanvi d'objectes de valor era un dels trets diferencials, alguns dels quals tenien a més un fort paper ritual, en l'àmbit social o religiós.

Pel que fa als objectes simbòlics, se n'han recuperat uns quants a l'interior de les sitges: una espasa de ferro, un morter de marbre hel·lènic, una fíbula amb denes de corall de procedència centre-europea. De tots ells, en volem destacar un de molt singular: un carro de fusta i ferro, que es va recuperar l'any 1946 de l'interior d'una de les sitges excavades a la zona del Pont de l'Esparver. Es van poder recuperar les dues rodes i part dels ferros dels diversos elements, i es van veure les empremtes de la fusta. Aquest carro era de rodes massisses i la seva funció era el transport. No oblidem que es va trobar dins d'un nucli comercial important. No sabem si el fet que el carro es trobés dins de la sitja era un fet casual –que s'enterrés com a escombraries– o, com creia Serra Ràfols, es tractava d'un dipòsit ritual.

Una xarxa de camins d'època protohistòrica

Les primeres representacions conegudes d'una roda massissa les trobem a Mesopotàmia, a l'entorn del quart mil·lenni abans de la nostra era. Pel que fa a la Península Ibèrica, no tenim constància, de moment, de la presència de carros fins l'Edat del Bronze, amb una representació en una llosa sepulcral de Solana de Cabanes. Posteriorment, es conserven empremtes de l'ús de carro a diversos indrets, tant per representacions gràfiques com per escultures votives, troballes de carro pròpiament dites i restes de roderes als camins.

L'existència d'un carro suposa l'existència d'un camí per on el carro hi transiti; un camí, en tot cas, més ample i més perfecte que el que necessiten els cavalls o altres muntures. Dels camins preromans, no en tenim gaires dades, però no hi ha dubte que n'hi havia d'haver: uns que seguissin llargs recorreguts, altres que es limi-

tessin a comunicar les terres dependents d'un llogarret, poblat o *oppidum*. D'aquests últims en tenim mostres abundants, malgrat que poc estudiades, en la proximitat o en l'interior dels poblats, en els quals trobem el testimoni de l'ús de carros en les roderes, o sigui, en els solcs o senyals deixats a terra pel pas de les rodes. L'estudi d'aquestes roderes és molt interessant, no tant perquè ens diguin alguna cosa respecte de la grossor o altres característiques de les llantes,[9] sinó per donar-nos una idea de l'amplada dels carros, i sobretot, perquè una rodera vol dir, sempre, roda i carro, una dada de primer ordre a les estacions preromanes, ja que l'àrea de la rodera vol dir l'àrea del carro.

S'han documentat roderes d'època protohistòrica a Termància (Sòria), Numància (Sòria), Arcóbriga (Monreal de Ariza), San Frutos (Villaseca, Segòvia), Coll dels Jardins, Meca (Albacete), Iliberris (Serra Elvira, Granada), Sant Antoni de Calaceit,[10] Azaila, Palerm i Roca Tallada (Chiprana, Saragossa). La presència d'un carro a Montjuïc ens parla d'una xarxa de camins pel transport a la Laietània, prou importants i adequats per que hi passessin carros; carros de mida gran con el nostre.

Una ciutat i un port a Montjuïc

Arribats a aquest punt, cal afrontar la qüestió central de la naturalesa i funció del nucli ibèric de Montjuïc durant el Període Ibèric Ple.

Creiem que es pot descartar completament que es tracti d'un camp de sitges vinculat a un nucli agrícola o a un petit vilatge costaner. Nomes hi ha dues opcions d'interpretació amb un cert nivell de versemblança o fonament arqueològic. En primer lloc, podria tractar-se de l'evidència parcial d'un nucli d'activitats especialitzades de l'estil del Mas Castellar de Pontós. Els centres d'acumulació d'excedents agrícoles identificats a Catalunya abans esmentats (Mas Castellar de Pontós, Turó de la Font de la Canya d'Avinyonet del Penedès, Sant Esteve d'Olius, tal vegada el Turó del Vent de Llinars del Vallès, entre altres), tenen tots en comú que s'associen a un nucli de poblament de dimensions reduïdes i una entitat constructiva limitada, fet que no descarta, en cap cas, la presència de les elits indígenes en el seu si (com mostren, per exemple, les cases complexes, sens dubte amb caràcter aristocràtic, del Mas Castellar de Pontós). La particularitat del cas de Montjuïc respecte dels altres rau en la seva ubicació costanera i, en directa relació a aquest fet, en la seva inqüestionable condició portuària, tant marítima com fluvial. En aquest sentit, l'evidència de l'estructura anomenada pou-cisterna, excepcionalment ubicada enmig del camp de sitges, pot interpretar-se com un element que reforça aquesta hipòtesi. Es podria tractar d'un agençament necessari per al bon funcionament d'una instal·lació portuària, probablement vinculada a l'abastament d'aigua potable als navilis que hi atracaven. L'associació d'un nucli d'activitats portuàries amb un assentament modest

9. Ja que, al formar-se en llocs de terra de roca o empedrats –els únics que poden subsistir– en els quals han passat gran nombre de carros (la qual cosa és precisa perquè es formin) queden molt engrandides respecte a la grossor de les llantes.
10. P. Bosch i Gimpera, «El problema de la cerámica ibérica», *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas* (Madrid), 7 (1915).

en dimensions i en el seu desenvolupament urbà no seria un fenomen del tot desconegut. Així, al nucli d'Alorda Park, de només 3.000 m^2 de superfície interna, interpretat com una ciutadella fortificada residència d'un petit grup aristocràtic local, se li assigna també un clar caràcter portuari. El cas més extrem, en aquest sentit, seria el de la Illeta del Banyets, a El Campello (Alacant), on tot el conjunt s'interpreta com un port amb un seguit d'edificis annexes (magatzems i temple), sense cap nucli residencial conegut ni dins del recinte ni en les seves immediacions.

En definitiva, l'evidència coneguda del nucli ibèric de Montjuïc podria encaixar bé amb un cas hipotètic d'híbrid entre els nuclis especialitzats en l'acumulació d'excedents, tipus Mas Castellar de Pontós, relativament nombrosos a l'àrea catalana, i una instal·lació portuària aïllada o autònoma, tipus Illeta dels Banyets.

Molt menys forçada seria, al nostre parer, la seva interpretació com a camp de sitges annex a un nucli urbà d'una certa entitat. De fet, a tota l'àrea del món ibèric septentrional costaner, la presència d'un camp de sitges fora muralles és un dels trets que caracteritzen els assentaments de major entitat, tant en dimensions com en estructura urbana. El total desconeixement d'estructures d'aquest hipotètic nucli residencial (més enllà d'un possible tram de muralla aparegut en el sector del talús) impedeix de precisar si es tractaria d'un nucli urbà de primer o de segon ordre. Ara bé, els tres factors més amunt esmentats quadren molt millor amb l'evidència d'un nucli de primer nivell.

En efecte, la intensitat i riquesa del tràfic comercial que mostren els conjunts de ceràmiques importades, el descomunal potencial d'emmagatzematge derivat de les dimensions de les sitges, la immillorable ubicació geogràfica, l'orografia del mateix turó de Montjuïc (que possibilita sobradament el desenvolupament arquitectònic d'un nucli de diverses hectàrees de superfície), l'abundància de materials de preu o prestigi vinculats a sectors socials preeminents, la condició portuària de l'emplaçament, etcètera, són, totes elles, evidències que creiem que remeten clarament a l'existència a Montjuïc d'un centre urbà de poder, al voltant del qual podia reposar la vertebració econòmica i política d'un territori circumdant.[11]

En darrer terme, si bé el caràcter urbà del nucli ibèric de Montjuïc és ara per ara indemostrable, en la mateixa mesura és un fet incontrovertible que es tractava d'un enclavament portuari obert a la Mediterrània. Com hem vist abans, els conjunts ceràmics recuperats a les sitges de Magòria o de Port presenten un índex de productes importats molt elevat. Així, entre una desena de nuclis contemporanis (segle IV aC) dels quals ha estat possible realitzar quantificacions precises, el nucli de Montjuïc es situa en segona posició pel que fa a la recepció de materials exògens,[12] només per sota de la capital cossetana de *Tarakon-Kesse* i amb unes proporcions idèntiques a l'assentament del Mas Castellar de Pontós, directament vinculat a la colònia grega d'*Emporion*.

El conjunt d'objectes ceràmics arribats a la *Barkeno* ibèrica a través del comerç internacional es caracteritzava per una dualitat molt marcada. D'una banda, hi havia el grup de ceràmiques de vaixella fina de taula, peces de preu decorades amb vernís

11. D. Asensio, J. Francès, C. Ferrer, M. Guàrdia i O. Sala, «Formes d'ocupació del territori i estructuració econòmica al sud de la Laietània», dins *Actes de la I Taula Rodona d'Ullastret* sobre *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental*, A. Martin, R. Plana (dirs.), *Monografies d'Ullastret,* 2 (2001), pàg. 227-251.
12. D. Asensio, «Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12 (2001-2002), pàg. 79.

negre amb l'objecte d'imitar l'efecte de la vaixella metàl·lica. Més del 95 % dels vasos d'aquest tipus arribats a Montjuïc en el segle IV aC eren de procedència grega, en concret fabricats en tallers del territori d'Atenes. Per contra, un segon grup d'objectes d'importació, el constituït per les àmfores –envasos de transport marítim que contenien productes líquids o semi-líquids (fonamentalment, vi i oli)– presentava un comportament totalment diferent. Aquí, els productes grecs eren una clara minoria (entre el 26% o el 6% del total d'àmfores importades, si el comptatge és per individus o fragments, respectivament). D'aquests, la gran majoria d'exemplars localitzats semblen ser originaris de la Magna Grècia, és a dir, del territori de colonització grega estès pel sud de la Península Itàlica i els dos terços orientals de l'illa de Sicília. Els recipients de transport o àmfores importades que predominaven al Montjuïc preromà eren els de producció púnica (amb el percentatge restant), amb una posició preeminent d'aquelles fabricades a la colònia púnica d'*Ebusim* (Eivissa), una presència rellevant de peces procedents de l'àrea púnica centremediterrània, dels volts de Cartago (Tunis) i una documentació més aviat testimonial d'exemplars procedents de l'àrea púnica de l'anomenat Cercle de l'Estret de Gibraltar.

La qüestió més discutida en la recerca actual és quina és la dinàmica comercial i econòmica que explica aquesta composició particular dels materials d'importació. De manera tradicional, s'ha tendit a concedir un paper protagonista a la colònia focea d'Empúries, considerat el primer port d'arribada de productes mediterranis al nord-est de la Península Ibèrica i l'intermediari principal i necessari per a la seva redistribució entre les comunitats indígenes de la zona. Tanmateix, la presa en valor d'un element com és el de les àmfores de transport junt amb l'estudi dels derelictes (navilis comercials enfonsats) han permès de matisar aquesta visió.

Així, sembla clar que a l'Antiguitat, en el carregament dels navilis comercials, hi havia un component "principal" que era el dels productes envasats en àmfores de transport, mentre que els elements de vaixella fina i altres feien un paper de "carregament secundari", de materials de complement que reomplien els espais buits deixats pel gruix de la càrrega, conformada per àmfores. Per aquesta raó, els fluxos comercials arreu de la Mediterrània s'organitzaven en funció de les necessitats i interessos d'aquelles àrees o nuclis colonials que disposaven d'una estructura pròpia de producció i exportació de productes agrícoles manufacturats (vi, oli, *garum*, etcètera). Això no existeix a la zona de colonització greco-occidental al voltant d'*Emporion* i *Rhode*, i en canvi és un fet contrastat pel que fa a les diferents zones de colonització púnica a la Península Ibèrica, al voltant de nuclis com ara Màlaga, Cadis i, sobretot, pel que afecta a la nostra àrea d'estudi, l'illa d'Eivissa.

És per aquesta raó que, atenent l'elevadíssim nombre d'envasos amfòrics púnics presents tant a Montjuïc com a la resta de nuclis de la costa catalana, hi ha investigadors que defensen que fou el món púnic l'agent principal que abastí comercialment les comunitats indígenes del món ibèric septentrional. De fet, es parla d'una àrea d'influència comercial preferent púnica ebusitana a la zona.[13] Així, els mercaders púnics, sobretot ebusitans, s'adreçarien directament, sense necessitat d'intermediaris, als ports indígenes més importants de la costa catalana, com ara *Barkeno*-Montjuïc, i també *Ilduro*-Burriac (Mataró), Darró (Vilanova i la Geltrú) o

13. J. Sanmartí, D. Asensio i M.A. Martín, «Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sudpirinenca durant el període tardoarcaic (*ca* 575-450 aC)», *Cypsela,* 14 (2002), pàg. 69-106.

Tarakon-Kesse (Tarragona). En aquestes transaccions hi tindrien cabuda tant els productes propis –el vi o oli envasat en les seves àmfores– com els elements d'altres procedències, com ara les preuades peces de vaixella fina àtica. A partir d'aquí deurien ser les elits indígenes residents en aquests ports i ciutats de primer nivell les encarregades de gestionar la redistribució d'aquests objectes forans entre les comunitats esparses dins del seu territori polític.

Burriac i Montjuïc, dualitat de capitalitat a la Laietània ibèrica

El problema rau en el fet que la "capital" del territori adscrit al poble dels laietans en el Període Ibèric Ple s'identifica tradicionalment, amb tot fonament, amb el nucli més septentrional de Burriac, a Cabrera de Mar. Aquest jaciment, a més de conservar totes les evidències inherents a un nucli de primer ordre indiscutible,[14] presentava una ubicació geogràfica ideal per a exercir aquesta funció de centre del territori polític dels laietans, a més d'unes distàncies regulars respecte de les possibles capitals dels territoris veïns, els indiketes al nord (Ullastret) i cossetans al sud (*Tarakon*/Tarragona).[15] En aquest panorama, sembla que no hi tindria cabuda, per manca de lògica, un segon nucli amb funcions anàlogues de capitalitat. Una sortida possible seria considerar un territori políticament vinculat als laietans amb uns límits més amplis als comunament acceptats, que incloguessin una part important de la Catalunya central, almenys aquella geogràficament cohesionada per l'eix Llobregat-Cardener. Això afectaria, concretament, a l'espai tradicionalment assignat al poble dels lacetans, per bé que una revisió recent dels textos antics posa en dubte el fonament mateix de la seva existència.[16]

Una altra solució a aquesta problemàtica respecte de l'existència de dues hipotètiques "capitals" laietanes ha estat la de proposar una superposició cronològica d'ambdós nuclis. Així, Montjuïc hauria estat el nucli central en el segle IV aC, paper que en el segle III aC s'hauria desplaçat a l'assentament de Burriac. Aquesta idea s'ajusta bé a l'evidència actualment disponible, ja que la major part de sitges de Montjuïc s'amortitzen en el segle IV aC, mentre que els camps de sitges al voltant de Burriac (Can Bartomeu, Can Miralles/Can Modolell...), així com els diferents sectors de necròpolis, es desenvoluparen i funcionaren al llarg del segle III aC.[17] Tanmateix, és probable que hi hagi un factor de distorsió producte de la parcialitat del registre arqueològic, especialment intens en el cas de Montjuïc. De fet, en el cas del nucli barceloní, cal ressenyar que almenys una de les sitges conté nivells de reompliment datables de ple segle III aC, mentre que els nivells superiors d'emplenament definitiu de la cisterna-pou pertanyen a la segona meitat del segle III aC. De la mateixa manera, cal valorar també el conjunt de ceràmiques importades del segle

14. D. Zamora, J. Pujol, J. García, i X. Cela, «El poblament a la Laietània central i septentrional durant el període ibèric ple. Una proposta d'organització territorial», dins *Actes de la I Taula Rodona...*, pàg. 203-226.
15. J. Sanmartí, «Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC)», dins *Actes de la I Taula Rodona...*, pàg. 26, figura 1.
16. A. Broch, «De l'existència dels lacetans», *Pyrenae*, 35-2 (2004), pàg. 7-29.
17. Zamora, «El poblament...».

III aC localitzades, generalment descontextualitzades, tant en aquest sector de les sitges de Port o Magòria com a d'altres punts de la muntanya.

El pas a l'època republicana i al Montjuïc romà

Aquesta continuïtat del nucli ibèric de la muntanya de Montjuïc no s'aturaria, en cap cas, a les darreries del segle iii aC. En els mateixos conjunts ceràmics considerats fins ara disposem d'una evidència prou important de materials importats dels segles ii i i aC, tant pel que fa a vaixella fina com a recipients amfòrics: púnics, centromediterranis, i ceràmiques comunes, bàsicament de procedència itàlica. A això cal afegir l'existència de la seca de Barkeno, que encunyava dracmes de plata, imitant la dracma emporitana, i datades al segle iii a C. D'aquestes monedes només se'n coneixen dues peces: una va desaparèixer durant la guerra civil,[18] l'altra es conserva al Museu Nacional de Copenhaguen. La similitud de «Barkeno» amb «Barcino», ha fet que els numismàtics ubiquessin la seca a Barcelona. D'altra banda, les monedes de bronze, l'as i els seus derivats, encunyades el segle II aC, amb la llegenda «Laiesken». A partir d'aquí es va creure en l'existència de dos grans nuclis ibèrics: *Barkeno* i *Laie*, prenent com a justificació l'existència d'altres nuclis amb doble topònim (*Tarracon-Cesse*, *Arse-Saguntum*). Així, es parlava d'una *Laie* a Montjuïc i una *Barkeno* al Mons Tàber, on es va fundar la nova colònia, i on, per ara, no s'ha documentat cap resta d'època ibèrica. Però no es tenia en compte un fet important: «Laiesken» no feia referència a una ciutat o nucli, *Laie* (com *Eusti* o *Cesse*), sinó a una tribu. S'hauria de traduir com "moneda dels laietans" (com «Untikesken» és moneda dels indigetes, etcètera), ja que el sufix "-sken" ens marca un plural ètnic. Així mateix, no es podia provar de cap manera que les monedes fossin encunyades a Barcelona, sinó que podien provenir d'una seca situada a qualsevol altre dels poblats de l'àrea laietana, la qual cosa ens porta a pensar novament en Burriac–Montjuïc com els grans nuclis de la zona en època ibèrica.

La idea d'una ciutat plenament romana a Montjuïc ha planat a la historiografia de la nostra ciutat,[19] no en parlarem ara aquí, però sí que volem reproduir una frase trobada a les notes de Josep de Calasanç Serra i Ràfols, a l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans: «No queda más remedio que admitir que el núcleo romano de Montjuïc era de bastante importancia sobre todo en los tiempos más antiguos de la romanización».

Així mateix, cal esmentar la troballa, l'any 1903, arran d'unes remocions de terra al cementiri del Sudoest, d'una inscripció dedicada a Gai Celi, en la qual es diu que fou el magistrat encarregat de la construcció d'unes muralles amb torres i portes. I es tracta d'una placa de pedra de Montjuïc.[20] Juntament amb la inscripció, van aparèixer una sèrie de blocs de pedra, ben tallats, que formaven part d'un edifici circu-

18. Aquesta moneda es trobava al Gabinet Numismàtic de Catalunya del MNAC, procedent de la col·lecció Pujol i Camps.
19. Són diversos els autors que han parlat d'una ciutat republicana a Montjuïc. El tema s'escapa de l'objectiu d'aquest article, però creiem que encara no s'ha dit la darrera paraula i que caldria una bona revisió arran de les noves descobertes arqueològiques, per tal de definir el tipus de nucli que hi havia a Montjuïc en època republicana.
20. Actualment dipositada al MAC, núm 7.570.

lar, amb inscripcions dels noms de quatre magistrats a la part còncava. En un principi es va datar la làpida en època de Juli Cèsar, pel tipus de lletres i pel llatí arcaïtzant utilitzat en el redactat. Per tant, si la làpida era republicana, havia d'existir a Montjuïc una ciutat d'aquell moment, amb muralles, portes i torres, de la qual no ha quedat cap vestigi arqueològic. Les darreres investigacions sobre la làpida, dutes a terme pels professors Fabre, Mayer i Rodà,[21] han datat la inscripció en època d'August, per la qual cosa fa referència a la colònia del pla, no a una hipotètica ciutat a Montjuïc. En trobar-se el monòlit tant prop de la pedrera actualment descoberta, es pot pensar que aquesta làpida mai no va sortir de la mateixa i mai no va estar penjada al seu lloc. Pel que fa al conjunt de pedres que l'acompanya, és difícil la seva interpretació; segurament pertanyien a un monument honorífic i ens inclinem més a pensar que seria una mena d'exedra que no pas un arc, com han proposat alguns investigadors. Això confirmaria la teoria que no hi havia una ciutat amb muralla i portes a la muntanya, cosa que, com hem dit, queda clara, però no contradiu un altre tipus de nucli i d'ocupació, que és el que nosaltres defensem.

Les estructures localitzades a diversos indrets del cementiri, sempre troballes aïllades i sense un estudi aprofundit (murs, paviments d'*opus signinum*, dipòsits); la via romana descrita per Josep de Calasanç Serra i Ràfols, propera a la zona que ens ocupa i que ens defineix un territori organitzat; la pedrera romana, explotada des d'època republicana, que va servir per bastir, entre d'altres, la ciutat augustal del Mons Tàber; així com les darreres troballes del carrer de la Foneria,[22] ens mostren una muntanya habitada fins i tot amb posterioritat a la fundació de la colònia al Pla. Podríem parlar d'un nucli portuari, amb tot el que això comportava, un centre comercial i industrial, amb una població especialitzada en aquests afers. Hi havia el port, la pedrera, i segurament magatzems i coberts. També un lloc per a la tropa i per a la persona responsable. I les cases i tallers associats a les diverses funcions. Tot plegat, permet afirmar que durant el Període Ibèric Tardà o romà republicà a la muntanya de Montjuïc perdurava una ocupació que intuïm que no tindria un caràcter merament residual. De fet, si acceptem la funció de nucli urbà per a l'ocupació dels segles IV i III aC, el més lògic seria pensar que aquest emplaçament fóra utilitzat com a tal en el procés d'implantació romana en el territori al llarg dels segles II i I aC, tal i com ha estat possible constatar a la pràctica totalitat de ciutats laietanes de primer o segon ordre (Burriac, Turó de Ca n'Olivé, Mas Boscà, Torre Roja, etcètera). Finalment, ja a les acaballes del segle I aC, l'antiga *Barkeno* ibèrica de Montjuïc donà pas a la *Barcino* romana, posant fi, així, a una llarga i intensa ocupació protohistòrica de la muntanya barcelonina, que sens dubte jugà un paper històric rellevant en el si de les comunitats indígenes de la zona.

21. G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne. IV Barcino*, París, Diffusion de Boccard, 1997.
22. La intervenció arqueològica preventiva efectuada al xamfrà del passeig de la Zona Franca amb el carrer de la Foneria a Barcelona ha estat motivada per les obres de construcció de la línia 9 del metro, concretament de l'estació de Foneria, promogudes per GISA. La intervenció l'ha dut a terme l'empresa Atics.

Barcino: continuïtats i discontinuïtats morfològiques. El procés urbanístic de la colònia entre la seva fundació i l'Antiguitat tardana

Ferran Puig i Verdaguer*

Resum

La fundació de la colònia romana de Barcino en el lloc orogràfic on es va originar la ciutat va anar acompanyada, com és lògic, d'una projecció i definició física del que havia de ser la ciutat i dels seus espais i elements de caire més públic; d'allò que en llatí en diríem la *forma urbis*. Aquesta caracterització urbana planificada no era estàtica ni inamovible. Al contrari, es produïren canvis i adequacions que, amb el pas dels segles, alteraren amb més o menys intensitat els espais urbans i aquella forma inicial. El coneixement aportat pels darrers vint-i-cinc anys de recerques i estudis arqueològics al voltant del nucli primigeni de la colònia permet d'oferir noves evidències i formular noves hipòtesis de treball que considerem útils per entendre: les circumstàncies de les fases primigènies de la ciutat; els models en què es basaven; els marcs urbanístics on es movien; i els processos i elements de continuïtat al llarg del temps. També permet de copsar les reconsideracions i les reestructuracions dels elements previs, situant-ho, tot plegat, en el marc dels diferents moments històrics de la ciutat romana. Així, aquesta comunicació fa un repàs del coneixement de l'espai urbà altimperial comprès dins del *pomerium* de Barcino, dels espais de creixement extramurs compresos en el *suburbium* immediat al nucli generatriu i de les fases que conduïren a la reestructuració urbana del moment tardoantic. Va ser en aquell moment quan es redefiniren el sistema defensiu i els espais urbans i periurbans, amb una intensa refecció i definició que va perdurar fins abans del canvi que s'operà en el moment altmedieval.

Resumen

La fundación de la colonia romana de Barcino en el punto orográfico donde se originó la ciudad fue acompañada, como es lógico, de una proyección y definición física de lo que tenía que ser la ciudad y de sus espacios y elementos de carácter más público; de aquello que en latín llamaríamos la *forma urbis*. Esta caracterización urbana planificada no era estática ni inamovible. Al contrario, se produjeron cambios y adecuaciones que, con el paso de los siglos, alteraron con mayor o menor intensidad los espacios urbanos y la forma inicial. El conocimiento aportado por los últimos veinticinco años de investigaciones y estudios arqueológicos en torno al núcleo primigenio de la colonia permite ofrecer nuevas evidencias y formular nuevas hipótesis de trabajo que consideramos útiles para entender: las circunstancias de las fases primigenias de la ciudad; los modelos en que se basaban; los marcos urbanísticos donde se movían; y los procesos y elementos de continuidad a lo largo del tiempo. También permite captar las reconside-

* Servei d'Arqueologia, MUHBA

La ciutat en xarxa. XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009. Comunicacions. ISBN: 978-84-9850-956-4

raciones y las reestructuraciones de los elementos previos, situándolo, todo, en el marco de los diferentes momentos históricos de la ciudad romana. Así, esta comunicación hace un repaso del conocimiento del espacio urbano altoimperial comprendido dentro del *pomerium* de Barcino, de los espacios de crecimiento extramuros comprendidos en el *suburbium* inmediato al núcleo generador y de las fases que condujeron a la reestructuración urbana del momento tardoantiguo. Fue en este momento cuando se redefinieron el sistema defensivo y los espacios urbanos y periurbanos, con una intensa refacción y definición que perduró hasta el cambio que se operó en el momento altomedieval.

Introducció

Conèixer les característiques físiques originals de la colònia Barcino no ha estat ni és una tasca senzilla ja que –com és sabut– les seves restes, quan no han desaparegut, es troben engolides i emmascarades dins del teixit urbà d'etapes posteriors. Des d'un inici, erudits, historiadors i arqueòlegs han volgut buscar i aportar dades per resoldre aquesta qüestió que és bàsica per comprendre alguns aspectes crucials del desenvolupament de les posteriors etapes de la vida urbana de Barcelona. La majoria de publicacions[1] que s'han ocupat d'explicar les fases més reculades de la història de la ciutat han hagut d'emprar, apart de les cites textuals recollides en la historiografia, les poques restes estructurals que havien estat conservades i visibles, o bé les que, de tant en tant, s'anaven recuperant, fos de manera fortuïta, o bé, més endavant, amb actuacions planificades. Ja als segles XVIII i XIX s'elaboren publicacions o planimetries que intenten definir la forma de l'espai físic de la ciutat a través del recorregut de la seva muralla i la presència d'elements o edificis singulars, com per exemple les columnes del temple.[2]

El passat romà de Barcelona ocupà un lloc bàsic, gairebé monogràfic, en la gènesi del Museu d'Història de la Ciutat i en les seves primeres fases d'activitat, tant pel que fa als treballs de recerca arqueològica com als aspectes de recuperació patrimonial. L'estudi arqueològic permeté recuperar sectors urbans que començaven a retrobar la imatge de la ciutat antiga, fins al punt que foren menystingudes fases posteriors de tanta o més importància que les fases inicials per a la comprensió dels processos formatius de Barcelona. Entre 1920 i 1984, més del 85% de les actuacions arqueològiques dutes a terme a Barcelona tenien per objectiu nivells d'època romana, i d'aquests, la immensa majoria s'ubicaven dins de l'espai urbà de la ciutat emmurallada. Són ben conegudes, per posar un exemple, les campanyes que any rere any s'anaven desenvolupant en pro de la recerca sobre la muralla de la colònia. En aquest sentit, podem destacar tres actuacions crucials: l'estudi i la recuperació de

1. No cal que en fem cap repàs ni relació, ja que la bibliografia sobre aquestes fases és molt extensa i se'n poden trobar les principals referències a: J. O. Granados, «Estructura urbana de la ciutat romana», dins J. Sobrequés (dir.), *Història de Barcelona*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, vol. I, pàg. 139-201; i a J. O. Granados i I. Rodà, «La Barcelona de l'època romana» i «Barcelona a la baixa romanitat», dins *Actes del III Congrés d'Història de Barcelona*, 1993, pàg. 11-23 i 25-46, respectivament.
2. F. Puig i Verdaguer i I. Rodà, «Las murallas de Barcino. Nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas de fortificación», dins *Murallas de Ciudades romanas en el occidente del Imperio: Lucus Augusti como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo, 26/29-XI-2005*, Lugo, Diputación Provincial, 2007, pàg. 595-631.

la muralla romana, iniciats ja arran del procés d'obertura de la Via Laietana; les excavacions i posada en valor del subsòl de la Casa Clariana Padellàs, de la plaça del Rei i el carrer dels Comtes; i les posteriors prospeccions a la plaça de Sant Miquel, primera excavació estratigràfica a la ciutat.

En línia amb aquesta activitat de caire més metòdic, és ja a la segona meitat del segle XX que hom fa propostes en referència a la topografia antiga i l'urbanisme de la colònia romana. Entre aquests treballs destaquem els treballs inicials d'ara fa 40 anys, de Pallarès,[3] i els posteriors de Gimeno[4] o Granados.[5] Fou aquest darrer autor qui forní les bases per a la definició moderna de l'urbanisme de Barcino, amb l'aportació de diverses hipòtesis que van evolucionar al llarg dels anys, basades en la seqüència de les troballes arqueològiques i el coneixement de la ciutat. Tot i la validesa de les dades, la seva utilitat i seriositat, la proposta de l'any 1993 presenta força llacunes i aspectes de difícil explicació i mostra un model urbanístic amb mancances de coherència.[6]

Com els anteriors, també els treballs arqueològics més recents es basen en dades fragmentàries. Per entendre el perquè d'aquesta parcialitat de les dades, cal referirnos a la dificultat que suposa fer recerca arqueològica del teixit urbà d'una ciutat viva i sotmesa a canvis, com és el cas de Barcelona. Generalment, comporta haver de fer actuacions supeditades a tota mena de circumstàncies alienes a allò que s'entén com un procés de recerca ideal, és a dir, una investigació planificada, és a dir únicament amb objectius de millora del coneixement. Per norma, la intervenció arqueològica urbana és una tasca subsidiària d'uns processos de caire urbanístic que es troben condicionats per paràmetres físics, temporals i econòmics aliens a les necessitats de la recerca. Els resultats de les intervencions, tot i que d'interès innegable, sovint són força incomplets i obliguen els arqueòlegs a haver d'interpretar i extreure conclusions a partir de registres a vegades insuficients. Tot i aquests condicionants podem dir que el seguiment arqueològic constant i metòdic dels processos de renovació urbana es pot considerar una necessitat i resulta un dels camins que està aportant major volum d'informació nova al procés de la recerca històrica dels nostres nuclis habitats.

Dins d'aquestes limitacions exògenes, els treballs arqueològics dels darrers anys han estat duts a terme amb metodologia científica i han anat incorporant periòdicament dades que, tot i que no són definitives, aporten noves visions de Barcino en el temps i en l'espai. Això fa variar periòdicament interpretacions i hipòtesis de treball, cosa que enriqueix notablement els discursos i la base del coneixement.

La darrera proposta sobre l'urbanisme de la colònia posa al dia alguna de les novetats arqueològiques, amb notables avenços pel que fa a la definició morfològi-

3. F. Pallarès, «Las excavaciones de la Plaza de San Miguel y la topografia romana de Barcino», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XIII (1969), pàg. 542; «La topografia e le origini di Barcellona romana», *Rivista di Studi Liguri*, 13 (1970), pàg. 63-102; i «La topografia i els orígens de la Barcelona romana», *Cuadernos de Arqueologia e Historia de la Ciudad*, XVI (1975), pàg. 5-48.
4. J. Gimeno Pascual, «Barcino Augustea. Distribución de espacios urbanísticos y áreas centrales de la ciudad», *Boletín del Museo Arqueologico Nacional*, 1 (1983), pàg. 9-30; «El templo augusteo de Barcelona», *Goya*, 173 (1983), pàg. 286-293.
5. J. O. granados, «Notas sobre el estudio topográfico de la colonia Barcino en el siglo I: la primera muralla de la ciudad», dins *Symposium de Ciudades Augusteas*, Saragossa, 1976, vol. II, pàg. 215-224; «Notas sobre el estudio del Foro de la Colonia Barcino», dins *Los foros romanos de las Provincias Occidentales*, Madrid, Ministerio de Cultura, 1987, pàg. 61-68; «Estructura urbana de...»; Granados i Rodà, «La Barcelona de l'època romana...» i «Barcelona a la baixa romanitat...».
6. Granados i Rodà, «La Barcelona de l'època romana...».

ca de Barcino.[7] Tot i així –i com bé diu la seva autora–, per arribar a perfilar millor la topografia antiga cal «una reflexió més profunda» recolzada en una revisió dels resultats arqueològics i les dades extretes de les actuacions realitzades dins del perímetre de la colònia, tot tenint en compte que l'urbanisme de qualsevol ciutat és canviant i adaptatiu a les necessitats dels diferents moments.

L'objectiu d'aquesta comunicació, tot coincidint amb el vint-i-cinquè aniversari de la publicació del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona, és oferir una visió actual sintètica i proposar algunes hipòtesis sobre la configuració primigènia de Barcino, la seva consolidació urbana i l'evolució al llarg dels primers segles de vida. S'hi tracten aspectes morfològics i evolutius del teixit urbà de la colònia, des del moment de la seva implantació fins a les fases de reforma de l'Antiguitat tardana. Per mostrar tot això, s'han elaborat diverses planimetries sintètiques[8] i hipòtesis fruit de les reflexions i el coneixement generat en els darrers vint-i-cinc anys de recerques arqueològiques.[9]

En general, podem dir que aquesta ha estat una etapa prou fructífera per al coneixement del conjunt de la ciutat. Poc a poc l'arqueologia ha anat omplint llacunes en diversos aspectes que permeten albirar algunes respostes a qüestions que, en aquells moments, eren incògnites. Així, per exemple i pel que fa a aspectes de l'urbanisme romà, s'han realitzat excavacions extensives i seguiments d'obres el resultat de les quals ha proporcionat un millor coneixement sobre les *domus* de la ciutat; s'han pogut definir aspectes crucials sobre el sistema defensiu; s'ha pogut excavar a l'interior del que hom ha anomenat *castellum* de la muralla; s'ha avançat en el coneixement del món funerari en les seves diferents etapes; s'han fet noves propostes pel que fa al conjunt episcopal de l'antiguitat tardana; s'ha anat definint l'àrea suburbial de la ciutat, etc., etc.

El lloc escollit per a la fundació de la colònia

És ben conegut en la historiografia que la *Colonia Iulia Augusta Fauentia Paterna Barcino* es funda *ex nihilo* aprofitant la presència d'un petit turó a la costa, al bell mig d'un territori planer, ampli i molt apte per a usos agropecuaris. Actualment de 16'9 m d'altura, però que en època romana assolia al voltant dels 15'5 m, nivell de base del podium del temple d'August. La base del turó on es construeix la muralla que envolta la ciutat es troba en els punts on s'ha pogut observar a diversos nivells seguint un pendent cap al mar amb una mitjana de 7'5 m en els punts propers a les antigues portes de pas de la via que travessava la ciutat. Tot i aquests aspectes importants, cal tenir present, sobretot, que la fundació de la nova ciutat, l'única

7. J. Beltrán de Heredia, «El urbanismo romano y tardoantiguo de Barcino (Barcelona): una aportación a la topografía de la colonia», dins AAVV, *Civilización. Un viaje a las ciudades de la España Antigua. Catálogo de la exposición*, Alcalá de Henares, Ayuntamiento de Alcalá de Henares, 2006, pág. 87- 96.
8. Volem agrair la col·laboració inestimable de Víctor Cabral en la elaboració de la part gràfica. Sense la seva aportació tècnica no hauria estat possible la concreció d'aquest treball.
9. Recordem que l'any 1981 iniciava la seva activitat el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya i que el 1984 es feien les excavacions de l'anomenat *Pla de l'Atur*, la primera gran actuació preventiva duta a terme al nostre país. És en aquests moments quan podem dir que Barcelona consolida la seva llarga trajectòria d'actuacions arqueològiques i s'integra dins dels paràmetres de l'arqueologia urbana moderna que es desenvolupava a Europa.

colònia del territori de Catalunya a banda de la capital provincial, correspon a una de les baules d'un projecte general de reorganització territorial endegat des del poder imperial i que afecta tot el territori septentrional peninsular. Bastir una nova ciutat planificada té bàsicament objectius sociopolítics i econòmics, que en el cas de *Barcino* es van veure facilitats per la seva situació marítima entre vies de penetració cap als territoris de l'interior a través de les valls fluvials del Besòs i el Llobregat.

Donada l'acumulació de sediments al llarg dels segles, resten encara dubtes sobre quina seria la morfologia inicial del turó i el seu entorn immediat i, també, sobre quins treballs van ser necessaris per adaptar el relleu inicial a la nova urbanització. Les observacions arqueològiques sobre el terreny ens mostren que a la base del turó hi trobem terrenys terciaris (sorres miocèniques) i quaternaris (argiles i tortorà). És ben possible que els moviments tectònics que van generar la muntanya de Montjuïc anessin acompanyats d'altres petites fractures o aixecaments secundaris, un dels quals podria ser el monticle conegut en la documentació medieval com a *Mons Taber*, al damunt del qual es basteix la colònia.[10] Per intentar entendre alguna de les característiques topogràfiques del monticle s'ha creat un model digital d'elevacions **(***figura 1***)**, partint del parcel·lari i les dades topogràfiques –molt fiables– de M. Garriga i Roca, recollides entre 1846 i 1858, prèviament als diferents processos de reurbanització i anivellaments dels segles XIX i XX. En aquest model es poden observar de manera esquemàtica diverses anomalies i detalls que ens mostren l'existència de relleus de difícil observació dins del teixit urbà actual.

La imatge ens pot ajudar a visualitzar, per exemple, l'orientació urbana, entendre algunes raons sobre la ubicació i ordenació del temple i el *forum* de la colònia, o el pas del ramal barceloní de la Via Augusta, principal artèria ordenadora del conjunt i del territori (*figura 2*). S'hi observa com el turó allargassat presenta un cim dividit per dues escotadures oposades, versemblantment presents d'origen, però possiblement accentuades per accions antròpiques degudes a l'adequació per al pas de la pròpia via (*kardo maximus*).[11] Així mateix, pel que fa als contorns, sembla bastant clara la situació dels cursos de les rieres que emmarcaven el monticle. La presència d'una zona deprimida entre Santa Maria del Mar i la part del front marítim de la ciutat creiem que podria correspondre a la fossilització d'una zona portuària, potser una de les raons bàsiques per escollir aquest indret per a la fundació urbana.

El conjunt del Pla era solcat per les diferents rieres i torrents que davallaven de la serralada de Collserola, algunes de les quals envoltava el turó. Concretament, la riera de Sant Joan, o Merdançar en la documentació històrica, hi passava a tocar pel seu costat septentrional, mentre que la riera de Santa Anna o del Pi la trobem en el costat oposat. Aquesta situació és rellevant en diversos sentits, ja que, de ben segur, va propiciar, condicionar i facilitar l'establiment humà en aquest indret, possiblement ja en la prehistòria, com ho mostren diverses troballes a la zona.[12] El des-

10. O. Riba i F. Colombo, *Barcelona: la Ciutat Vella i el Poblenou. Assaig de geologia urbana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, 2009.
11. La formació de la plaça de Sant Jaume i dels carrers Ferran i Jaume I en el procés urbanístic desenvolupat entre 1823 i 1854 va comportar rebaixos que afectaren el subsòl arqueològic. Creiem que les dades de Garriga i Roca ja reflecteixen bona part d'aquests treballs.
12. C. Carreras, «Els abocadors en el món romà: el cas de Londinium i Barcino», *Pyrenae*, 29 (1998), pàg. 147-160; P. Izquierdo i Tugas, «Barcino i el seu litoral: una aproximació a les comunicacions marítimes d'època antiga a la Laietània», dins J. Roca i Albert (coord.), *La formació del cinturó industrial de Barcelona*, Barcelona, Proa, 1997, pàg. 13-21.

guàs al mar de la primera, del qual en desconeixem les característiques, podria ser ben bé en forma de rada o abric que facilités una funció portuària que es mantindria en aquest punt al llarg dels segles i seria el punt generador de l'actual port de la ciutat. Cal recordar que al territori proper hi trobem altres zones portuàries, relacionades amb els *oppida* de la zona del Maresme, i dins del territori de Barcino, els ancoratges del delta del Llobregat i el port al peu de Montjuïc, bàsic durant segles. És també probable, que la zona deltaica del Besòs acollís, prèviament al seu rebliment, zones d'ancoratge en relació amb els establiments humans que s'hi localitzen.

La fundació de la ciutat i la seva topografia antiga

L'arribada de nous colons procedents de la *deductio* de veterans de les legions participants a les Guerres Càntabres per fundar la ciutat i explotar el territori de l'actual Pla de Barcelona és un fet acceptat per tota la historiografia i no ens hi referirem.[13] En el projecte d'establiment urbà, distribució i organització del *territorium barcinonense* hi van intervenir i tenir un paper bàsic els agrimensors militars i les tropes que participen en la reorganització general de la província Citerior, que trobem documentades en altres fundacions urbanes i obres públiques. Ells executaren la distribució de l'*ager colonicus* i tot el procés de definició del projecte urbà. Els límits del territori semblen prou clars en relació al de Tarraco i amb el de Baetulo, mentre que no ho són tant en els seus extrems septentrionals. El sistema de la *centuriatio* de Barcino –estudiat i definit a partir dels estudis geomorfològics sobre la planimetria històrica i les fossilitzacions urbanes–[14] estableix una *pertica* bàsica amb parcel·les de 15 x 20 *actus* aplicable des de la vall del Llobregat fins al riu Besòs. Aquesta distribució va acompanyada, ja des d'època fundacional, d'una xarxa viària primària i secundària, molts cops geomètricament regular, de la qual se n'estan localitzant diversos exemples en intervencions arqueològiques en el *suburbium* de la ciutat.[15]

Però, com va ser el projecte urbanístic del nucli de la ciutat fundacional? Quins criteris es van seguir en la definició de la colònia? La resposta no és fàcil, ja que comptem amb dades molt fragmentàries i les fonts històriques són molt minses. Cal tenir present que la ciutat és un "organisme" canviant que, des dels seus inicis, s'adapta i es modifica atenent a les necessitats dels seus habitants i les decisions de cada moment històric. Tot i aquests condicionants, també és cert que gairebé sempre hi ha elements i configuracions urbanes que perduren, es van fossilitzant i ens arriben emmascarats o amb modificacions. Les dades amb que comptem ens permeten presentar una proposta de model teòric de l'urbanisme de la ciutat altimperial

13. Vegeu, per exemple: I. Rodà, «Barcelona. De la seva fundació al segle iv», dins J. Beltrán de Heredia (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles i-vii). Les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat, 2001, pàg. 22-31.
14. J. M. Palet, J. I. Fiz i H. A. Arroyo, «Centuriació i estructuració de l'*ager* de la colònia *Barcino*: anàlisi arqueomorfològica i modelació del paisatge», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS)*, 5 (2009), pàg. 103-123.
15. AAVV, «Les vies d'accés a les portes Nord-oest i Sud-oest de *Barcino* a través dels testimonis arqueològics», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona(QUARHIS)*, 5 (2009), pàg. 125-141.

que té presents tant els aspectes arqueològics, com els geomorfològics que puguin explicar configuracions d'èpoques posteriors.

Les recerques dels darrers anys ens indiquen que, lluny de les irregularitats dibuixades pels primers estudiosos, podem dir que la *forma urbis* de Barcino, definida perimetralment per la muralla augustea,[16] correspon a un octàgon irregular, més allargat per la part de mar, distribuït interiorment per carrers de traçat ortogonal, a partir dels eixos que dibuixen els dos carrers principals. Si s'observa el parcel·lari actual[17] i les restes arqueològiques documentades, hom veu com molts dels carrers actuals mostren traçats reticulars segurament fossilitzats. Es tracta, doncs, d'una ciutat que s'intueix de distribució prou canònica, tot i estar adaptada a l'aprofitament de les característiques del relleu de base. Per a l'establiment urbà es van necessitar, de ben segur, treballs de regularització i adaptació del terreny per tal de bastir-hi el sistema de fortificació, o bé per formar els bancals per a la construcció de les illes de cases i edificis públics i la xarxa viària interna i de serveis de subministrament d'aigua i de sanejament, etc. Aquesta tasca va necessitar d'una planificació, segurament a partir d'un projecte definit prèviament. No hi ha dubtes respecte al traçat dels carrers principals de la ciutat, ja que es coneixen les ubicacions oposades de les quatre portes urbanes i el seu punt de creuament, que se situa possiblement a nivell i en un punt proper d'on es trobaria el *forum*. Pel que fa als vials secundaris, en coneixem diversos traçats a partir de la localització de trams de clavegueres en diferents punts o d'identificacions de façanes d'edificis i vials. Els més coneguts són els localitzats al subsòl del Museu d'Història de Barcelona, on hi trobem trams de dos *kardines*, almenys un d'ells porxat, i de l'*interuallum*. És a partir d'aquest punt, dels eixos principals i de diverses localitzacions arqueològiques que sempre s'ha volgut resoldre la configuració urbana de Barcino. Les hipòtesis sobre la topografia de la colònia, fins ara, han arribat a la conclusió que el seu urbanisme, basat en *insulae* de variades dimensions malgrat la seva ortogonalitat innegable, presentava una modulació irregular, «por lo que no se puede plantear un esquema estándar para la totalidad de la colonia».[18] Fins a quin punt és certa aquesta afirmació?

El projecte fundacional. Una nova proposta de topografia

És lògic pensar que un programa d'iniciativa imperial, amb definició de tota mena d'infraestructures, amb un projecte general d'ordenació i de colonització de territoris realitzat per agrimensors militars i amb fundacions urbanes, havia d'estar executat a partir d'una base geomètrica lògica. En el cas de Barcino, i tenint en compte que es va modular l'*ager* utilitzant mesures bàsiques de la metrologia romana, és versemblant que també es planifiqués la part urbana emprant un sistema d'amidament coherent amb aquell.

En el nostre procés de recerca, a un nivell metodològic, es van seleccionar aquells elements arqueològics estructurals coneguts indicatius de traçats viaris, com

16. Puig i Rodà, «Las murallas de Barcino...», pàg. 608.
17. I molt més si utilitzem, per exemple, el parcel·lari dels Quarterons de Garriga i Roca.
18. Beltrán de heredia, «El urbanismo romano...», pàg. 88.

són les localitzacions de façanes d'edificis i la presència de col·lectors centrals de la xarxa de sanejament. Aquestes dades, juntament amb la situació dels eixos principals de la ciutat, van ser situades i georeferenciades respecte al parcel·lari. Les traces resultants van ser desenvolupades i situades juntament amb la planta de la muralla fundacional. Posteriorment, els alineaments resultants es van superposar i georeferenciar amb el parcel·lari antic de Garriga i Roca. El resultat (*figura 3*) confirma, un cop més, que en diferents indrets de la ciutat contemporània la pervivència del traçat de carrers romans és un fet.

Coneixent les mesures de diversos vials, es van desenvolupar l'*interuallum* i aquells *kardines* que permetien concretar un amidament. A partir de dos punts que van ser crucials –l'excavació de la *domus* de Sant Honorat[19] i l'antiga localització de l'encreuament de clavegueres del carrer de la Palma de Sant Just[20] amb el de Bellafila– es van definir dues franges similars paral·leles al *kardo maximus*: una situada al nord del *forum*, amb la limitació aproximada del carrer de Sant Sever i la baixada de Santa Clara, i un altre entre el carrer de la Font de Sant Miquel – Bisbe Caçador i Bellafila. En aquest cas la cruïlla de clavegueres ens proporcionava un mòdul bàsic d'uns 35 x 44 m, unes mesures corresponents aproximadament a 1 x 1'25 *actus*, la mesura bàsica del sistema metrològic romà (1 *actus* = 120 peus). El desenvolupament d'aquest mòdul –primer en una proposta teòrica i després aplicant-ho a la realitat arqueològica– fa evident que aquesta mesura pot trobar-se perfectament a la base de la modulació del teixit urbà de Barcino, ja que permet desenvolupar sis franges longitudinals paral·leles d'illes organitzades en *decumani* d'aproximadament 9 m d'amplada (30 peus), mentre que l'*interuallum* correspon a uns 25 peus (7'40 m). En aquest model teòric, el *decumanus* i el *kardo maximus* presenten una amplada d'uns 11'5 m, similar a 40 peus (*figura 4*).

Això, però, no explicava les diferències d'amplada de la franja d'*insulae* situada a tocar de la muralla septentrional, ni la que s'iniciava al subsòl de la casa Padellàs, entre el *kardo maximus* i el primer *kardine*. En ambdós casos es tracta d'unes mides similars i, altre cop, múltiples de l'*actus*, concretament 1'5 *actus* (53) m. Un altre espai diferent corresponia al sector més proper al mar, que presenta unes dimensions més grans –com també ho és l'allargament de la forma del *pomerium*– que, un cop mesurat, té una correspondència amb unes illes de 2 *actus* x 1, que, per exemple, és el mòdul utilitzat a Tarraco en la configuració de les *insulae*.[21] Finalment, resta indeterminada i difícil de definir la distribució de l'espai de la franja central a migdia del *kardo maximus,* superior als 2 *actus,* ja que, o bé és format per *insulae* de diferents dimensions, o bé es troba subdividida en illetes d'1 x 1 *actus*. Aquesta modulació ubicaria el conjunt de les termes de Sant Miquel en una sola *insula.*

El model que presentem s'adapta a les irregularitats de la forma urbana. Resten pendents de saber com s'articulaven els espais triangulars dels extrems. També cal tenir present que l'eix bisector que marca el *decumanus maximus* no es troba exactament a la meitat de la figura de l'octàgon, ja que la divisió de llevant és uns 4 m més ampla i comporta que la franja d'illes a tocar dels carrers dels Banys Nous i

19. F. Florensa i A. Gamarra, «L'excavació del jaciment arqueològic del carrer Sant Honorat 3 de Barcelona», *Tribuna d'Arqueologia*, 2003-2004 [2006], pàg. 189-209.
20. A. Duran i Sanpere, «Les exploracions arqueològiques entre els anys 1920 i 1959», dins *Barcelona i la seva historia*, Barcelona, 1973, vol. I, pàg 28-30.
21. AAVV, *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, Tarragona (*Atles d'Arqueologia Urbana de Catalunya*, 2), 2007.

Avinyó tingui més amplada que la resta. Igualment hi ha sectors que presenten diverses incògnites, entre les quals destaquem la referent a la *domus* de la plaça de Sant Iu que, de ser cert el model, anul·laria el traçat de part d'un d'aquests *decumani*. En qualsevol cas, recordem que la casa sembla que és datable entre els segles II i III, cosa que podria indicar –com és usual al llarg de la història– que es tracta d'una apropiació o redefinició de l'espai urbà, com la mateixa propietat ho fa a la zona d'*interuallum* en dates similars.[22] De ser certa la presència d'aquest *decumanus*, s'explicaria, entre d'altres qüestions, la traça de l'eix dels carrers dels Comtes-Dagueria-Lledó, o bé la diferència de cotes entre l'aula basilical i el baptisteri, en trobar-se el presumible pas del carrer més baix que la terrassa necessària per guanyar cota.

El *forum*

Tenim poques dades per poder definir el *forum* de Barcino. La localització del temple dedicat a August és l'únic element conservat que permet apropar-nos a la seva possible morfologia. L'excavació de la *domus* de Sant Honorat ha qüestionat totes aquelles hipòtesis que situaven part del forum en aquest punt i impedeix que s'hi localitzi la basílica prevista, si seguim models canònics de *fora* augustals.[23] Sí que sembla clara la existència de *tabernae* que obririen les seves portes al *decumanus minor* que es trobaria als peus de la plaça cívica. Tots els estudis sobre el temple[24] el situen en un moment fundacional augusteu i sembla que formaria part d'un projecte clàssic de *forum* tancat de forma rectangular i orientat paral·lel al *kardo maximus*–Via Augusta i travessat pel *decumanus maximus*. Si la proposta és correcta, l'espai destinat a *forum* correspon a unes dimensions més reduïdes que en les altres propostes de modulació. En la nostra, ocupa un espai de 2 illes i mitja d'una amplada d'1 *actus* i mig, assolint una àrea d'aproximadament 6.000 m^2, possiblement adequat a les petites dimensions de la colònia, però desproporcionat a les dimensions del temple. En la seva part septentrional es localitzaria el temple dedicat al culte imperial, un edifici de grans dimensions: 35 x 17'5 m –tornem a trobar unes dimensions corresponents a 1 x 1/2 *actus*– cosa que confirma la utilització del patró *actus/pes* com a mesura i que podria indicar la seva realització en el moment fundacional, quan s'està definint la ciutat. És ben possible que fos executat pel contingent de tropes encarregat de la definició del projecte, si tenim en compte que és el mateix contingent qui està definint Caesaraugusta i que les dimensions del temple localitzat al *forum,* sota la Plaza de la Seo –també hexàstil com el de Barcino–, corresponen exactament a les del de Barcelona. Resta com una possibilitat en curs d'estudi que el *forum* barceloní fos de tipus transversal, com el de la mateixa ciutat de Saragossa o com el *forum* provincial de Tarraco, cosa que comportaria un espai

22. Beltrán de Heredia, «El urbanismo romano...», pág. 88.
23. C. Ruestes, *L'espai públic a les ciutats romanes del 'conuentus Tarraconensis': els fòrums*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2001, pàg. 252-271.
24. M. A. Gutiérrez Behemerid, «Sobre el templo de Barcino», dins *Actes del III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993, pàg.71-78; W.E. Mierse, *Temples and Towns in Roman Iberia. The Social and Architectural Dynamics of Sanctuary Designs from the Third Century B.C. to the Third Century A.D.*, Berkeley, University of California Press, 1999.

de més grans dimensions i adaptació al relleu i on trobaríem el punt de creuament de les vies principals dins de la plaça. En aquest cas, la proporcionalitat entre les dimensions del temple i la plaça cívica seria més adequada.

El que sí que sembla clara és la situació sobreelevada de la plataforma on es fonamenta el podi del temple d'August. Si observem el plànol d'elevacions, veiem que el mur defensiu de la colònia sempre es fonamenta seguint el peu del relleu, aconseguint així una certa regularitat i horitzontalitat visual de la muralla que envolta la ciutat. La diferència d'alçades és minsa. Si tenim en compte els trams coneguts, podem veure com entre el seu punt més alt, a la zona de l'avinguda de la Catedral, i el seu punt més baix, al carrer del Correu Vell, la diferència és d'uns 3 m en una llargària superior als 400 m. En qualsevol cas, sembla clar que no existien gaires condicionants físics que impedissin definir la ciutat amb una altra forma, per exemple rectangular, a no ser la proximitat dels cursos dels torrents en la seva part més septentrional. Entre el punt més alt i el més baix de la ciutat hi trobem desnivells en alguns casos superiors als 8 m, com és el cas –per posar un exemple– de la secció d'uns 75 metres entre la base de la muralla augustea al carrer Tapineria i el punt on es fonamenta el temple. Aquesta situació física permetia que el temple, de grans dimensions i sobrealçat sobre un podi d'uns 3 m, fos visible des de qualsevol punt de fora de la ciutat, ja que sobresortiria amb tota la seva magnificència per damunt del mur defensiu, un mur llis prou lleuger, potser lligat a una acció evergètica i a qüestions de definició urbana, més de prestigi que no pas de defensa.[25] Seguint el model d'elevacions, la plaça cívica podria situar-se hipotèticament a una cota d'uns 2 m més baixa que la base del *podium* del temple, cosa que fa pensar en un *forum* a dos nivells, un espai alt de caràcter sacre i un de baix amb funció cívica. Aquesta situació, juntament amb les seves dimensions imponents, accentuarien la visió escenogràfica i propagandística del temple, visible des de qualsevol punt de la ciutat i dels seus carrers principals, fins i tot des del mar.

El *suburbium:* la ciutat desestructurada. El creixement extramurs de la ciutat

Gairebé sempre, quan es parla de la ciutat romana, ens referim a aquells espais que es localitzen a l'interior del *pomerium*, o millor encara, dins de la muralla cívica. Aquest *uallum* sembla que separa directament la ciutat del camp, dues realitats prou diferenciades. Aquest entorn urbà semblaria estar reservat al pas de les vies de comunicació, el pas d'aqüeductes, les àrees de necròpolis, i de tant en tant algunes *villae* suburbanes, etc. Creiem que val la pena recordar que l'espai periurbà era absolutament necessari per a la vida de la pròpia ciutat, ja que se li reservaven funcions indispensables que no eren possibles dins de la urbanització interna, per manca d'espai o per impediments legals.[26]

25. Puig i Rodà, «Las murallas de Barcino…», pàg. 604-614.
26. *Actes du colloque Suburbia. Les faubourgs en Gaule Romaine et dans les régions voisines (Paris, E.N.S., 1997)*, Limoges, PULIM (*Caesarodunum*, XXXII), 1998.

Barcino, des del primer moment de la seva vida, va començar a ocupar el *suburbium*. La ciutat, prou petita, amb poc més de 10 hectàrees, necessitava de serveis i espais de creixement. Les recerques arqueològiques sistemàtiques, encara que puntuals, que s'estan duent a terme des de fa anys, han permès la localització de molts punts al voltant de la colònia que ens indiquen que fora de l'àmbit de la muralla existeix una Barcino que ens és desconeguda. Ens referim a una ciutat de la que no coneixem els vials però que ocupa un espai immediat a la ciutat planificada. Tan immediat com per pensar que en molts punts les construccions perifèriques s'adossen i utilitzen el mur de la ciutat com a paret mestra de les noves construccions, inutilitzant-la per a unes funcions defensives que, segurament, no eren gaire clares d'origen. Igualment, els valls defensius localitzats en diversos indrets de la ciutat, quan no són útils, són reblerts i s'hi construeix al damunt.

Aquest fenomen s'ha pogut observar, per ara, a la zona dels carrers Tapineria, Sotstinent Navarro i, sobretot, a l'exterior de la muralla de la zona de Regomir, on la porta és de caire més monumental.[27] Aquí, les recerques han constatat que, pocs anys després de la fundació, mitjan segle I, s'hi va bastir un edifici públic de grans dimensions, uns 2.500 m^2 de planta, adossat a la façana externa de la ciutat. No en sabem les funcions, ja que solament s'ha localitzat en dos solars, però podem dir que una part deuria estar dedicada a instal·lacions termals, mentre que d'altres potser tindrien una relació amb aspectes d'emmagatzematge. Tot fa pensar en funcions relacionades amb el port, siguin de caire administratiu o de serveis. També se sap que deuria estar envoltat d'un pòrtic monumental amb pilastres motllurades i arcades, que van ser observades a mitjan segle XIX i de les que ens han arribat diversos gravats.[28] Aquest porticat va portar a confusions ja que va ser interpretat com a porta geminada de la muralla augustea. Just a l'altra banda de la via de sortida de la porta de Regomir, sembla que mitjan segle II, es basteix un altre edifici públic de grans dimensions amb funcionalitat termal que també es recolza a la muralla.[29] En ambdós casos s'està monumentalitzant la façana marítima de la ciutat, i això recolza la hipòtesi que deuria tractar-se de la façana principal de Barcino per a qui hi arribava per via marítima. Sembla indiscutible la presència d'un port urbà que servís d'aixopluc de les naus. Per ara l'arqueologia no ens n'ha fet arribar cap mostra. Això sí, si observem el plànol de distribució de localització de troballes (*figura 5*), hom veu que, a nivell d'edificacions, es concentren al voltant de la muralla i, sobretot, en la part marítima, des de la zona del carrer Ample fins a Santa Maria del Mar. Aquest suburbi deuria tenir una xarxa de camins més o menys estructurada, de la qual el carrer Argenteria, l'antic carrer del Mar, és de l'únic que en tenim indicis arqueològics i topogràfics d'un origen romà.

En el *suburbium* hi trobem zones d'hàbitat (Antoni Maura, Tarongeta, Sotstinent Navarro...) però també obradors, com els de terrissa localitzats a Santa Caterina o al carrer Princesa. En general, però, es tracta d'elements indeterminats que podrien

27. Puig i Rodà, «Las murallas de Barcino…», pàg. 624-626; J. Hernández, «The Castellum of Barcino: from its early roman empire origins as a monumental public place to the late antiquity fortress», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS)*, 3 (2005), pàg. 74-91; Izquierdo, «Barcino i el …».
28. J. Puiggarí, «Fatxada romana descoberta devant la capella de Sant Cristófol», dins *Garlanda de Joyells*, Barcelona, 1879, pàg. 4042.
29. C. Miró i F. Puig, «Edificios termales públicos y privados en Barcino», dins AAVV, *Termas Romanas en el Occidente del Imperio: II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón: Gijón 1999*, Gijón, VTP, 2000, pàg. 171-178.

respondre a diferents funcionalitats. Podríem apuntar, encara que no es definitiu, que des de la zona de l'avinguda de la Catedral fins al mar, en època altimperial no s'hi localitzen necròpolis, tot i que el procés constructiu de la nova fortificació tardana va fer desaparèixer testimonis. Així i tot, en el procés de recerca no hi ha aparegut cap mena d'indicis, ni de les fonamentacions dels monuments funeraris. La zona on en el mapa d'elevacions consideràvem com a possible àrea del port, resta lliure per ara de qualsevol troballa anterior a època medieval, cosa que recolza la teoria de la seva localització en aquest indret.

La redefinició del projecte de ciutat

De sempre la ciutat va anar remodelant-se i adaptant-se, com hem dit, amb etapes de construcció i ornament als segles I i II, però seguint els paràmetres normals de les ciutats de l'Alt Imperi, amb reformes als habitatges o embelliment del fòrum o donacions evergètiques. Des de finals de segle III i sobretot durant el segle IV, s'intensifica el procés d'ocupació del viari urbà i de remodelació i canvis a l'interior de les *insulae*. Aquest fenomen té relació amb l'aparició del cristianisme, que remodelarà el sector nord de la ciutat per adaptar-lo a les necessitats del culte i de les jerarquies eclesiàstiques, i es reflecteix també en canvis a les zones d'hàbitat conegudes, on es constata una intensa remodelació dels habitatges amb l'aparició i adaptació de *domus* de grans dimensions articulades al voltant de peristils, amb banys privats i amb luxoses decoracions musives i parietals. Aquest fenomen va acompanyat de canvis espectaculars en el conjunt de la ciutat. En primer lloc, es construeix un nou sistema defensiu, a semblança de Roma i de moltes altres ciutats de l'Imperi, d'una gran complexitat i potència, amb una muralla adossada al mur fundacional. D'altra banda i en paral·lel, el *suburbium* és desmuntat totalment. Són enderrocats tant habitatges com obradors i els monuments de les necròpolis són desmuntats pedra a pedra per bastir la defensa.

La ciutat resta envoltada amb una defensa amb 76 torres molt altes que li dóna un aspecte de fortalesa urbana, entesa en el doble sentit. Aquesta construcció molt segura i monumental és apreciada per les elits urbanes, que opten per adaptar els antics espais privats per instal·lar-hi llurs residències. Aquest fenomen tindrà el seu colofó quan Barcino és considerada *sede regia,* ja al segle V. Fora ciutat, el *suburbium* perd moltes de les seves antigues funcions, la ciutat es tanca en les seves muralles, i fora, als voltants del nucli urbà, resten segurament funcions de conreu i les de zones d'enterrament, tal com ho reflecteixen les troballes d'època tardana al voltant de la colònia (*figura 6*). Sembla que les úniques construccions d'aquesta fase corresponen a edificis de caire religiós, siguin destinats a culte o monuments funeraris com els localitzats a Santa Caterina[30] o a Antoni Maura.[31]

30. J. Aguelo, J. Huertas i F. Puig, «Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i evolució», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS)*, 1 (2005), pàg. 11-44.
31. Duran i Sanpere, «Les exploracions arqueològiques...», pàg. 55-58.

Conclusions

Podem dir que els primers segles de vida de Barcino es caracteritzen per un seguit de continuïtats i canvis urbans iniciats a partir d'un projecte generador planificat, que comença a ser conegut i perfilat com a fruit de les recerques arqueològiques. El projecte *ex novo* segueix uns paràmetres marcats per un treball d'agrimensors que preparen no tant sols la ciutat, sinó el conjunt del territori per tal que pugui ser aprofitat. Aquest projecte s'inscriu en un procés més general, impulsat pel poder imperial, que articula tot el territori dins d'una xarxa de ciutats i infraestructures que permeten una explotació dels recursos territorials hispànics. Barcino, en aquestes fases, no resta mai al marge del procés general de l'Imperi, com ho palesa el fet que un projecte com el de reconstrucció de les defenses i redefinició del *suburbium*, s'hagué d'endegar des del poder o amb la seva connivència. Aquesta fase posa els fonaments per als canvis notables que patirà la ciutat en el seu camí cap a models feudals.

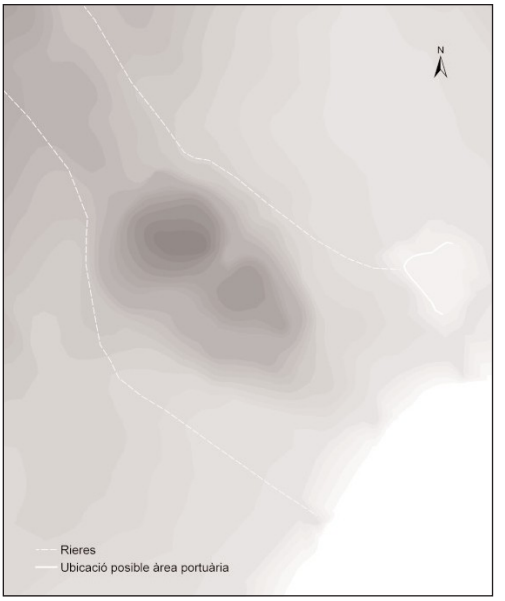

Figura 1. Model digital d'elevacions de l'emplaçament de Barcino.

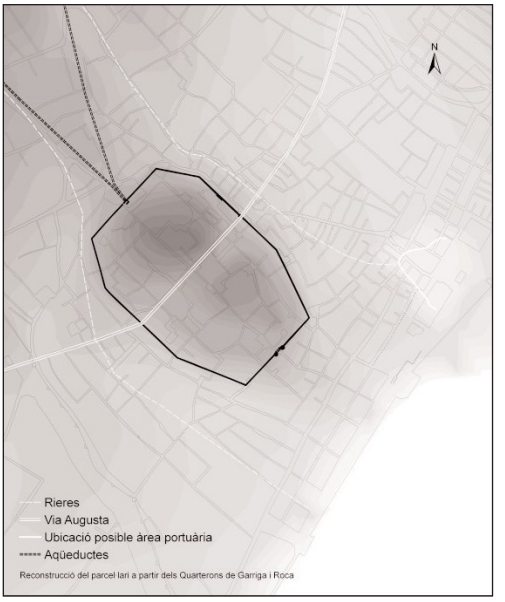

Figura 2. Barcino, el substrat i la trama urbana moderna.

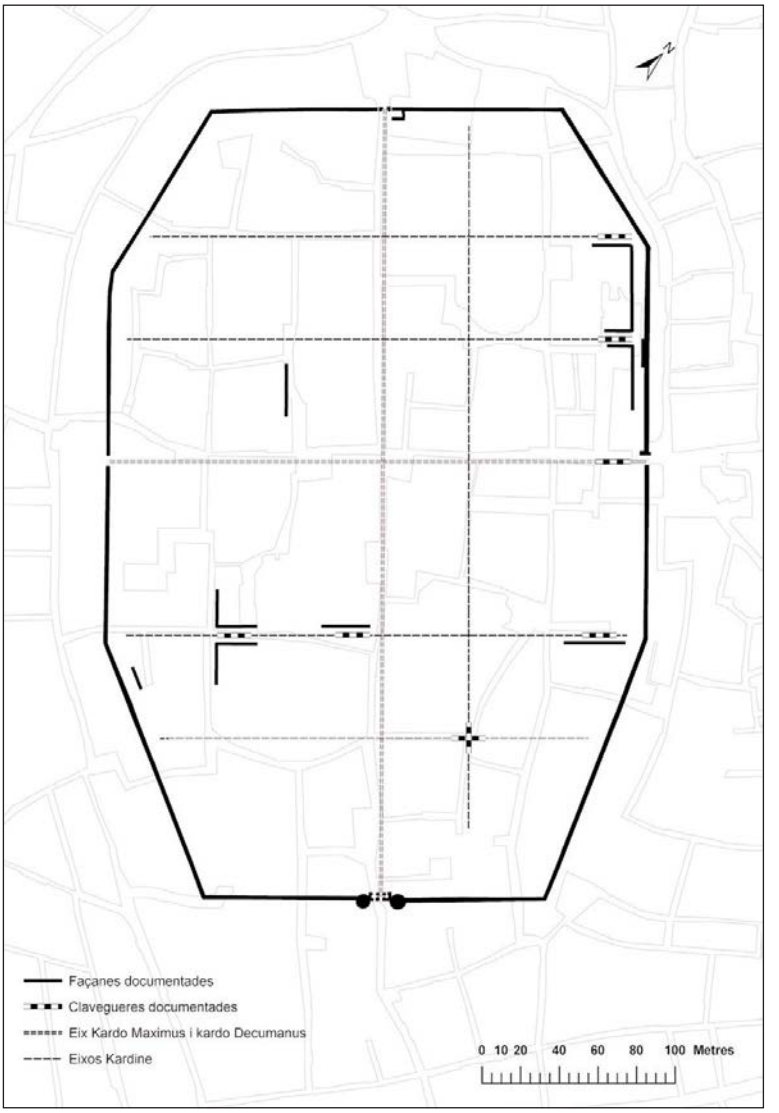

Figura 3. Pervivència del traçat dels carrers romans.

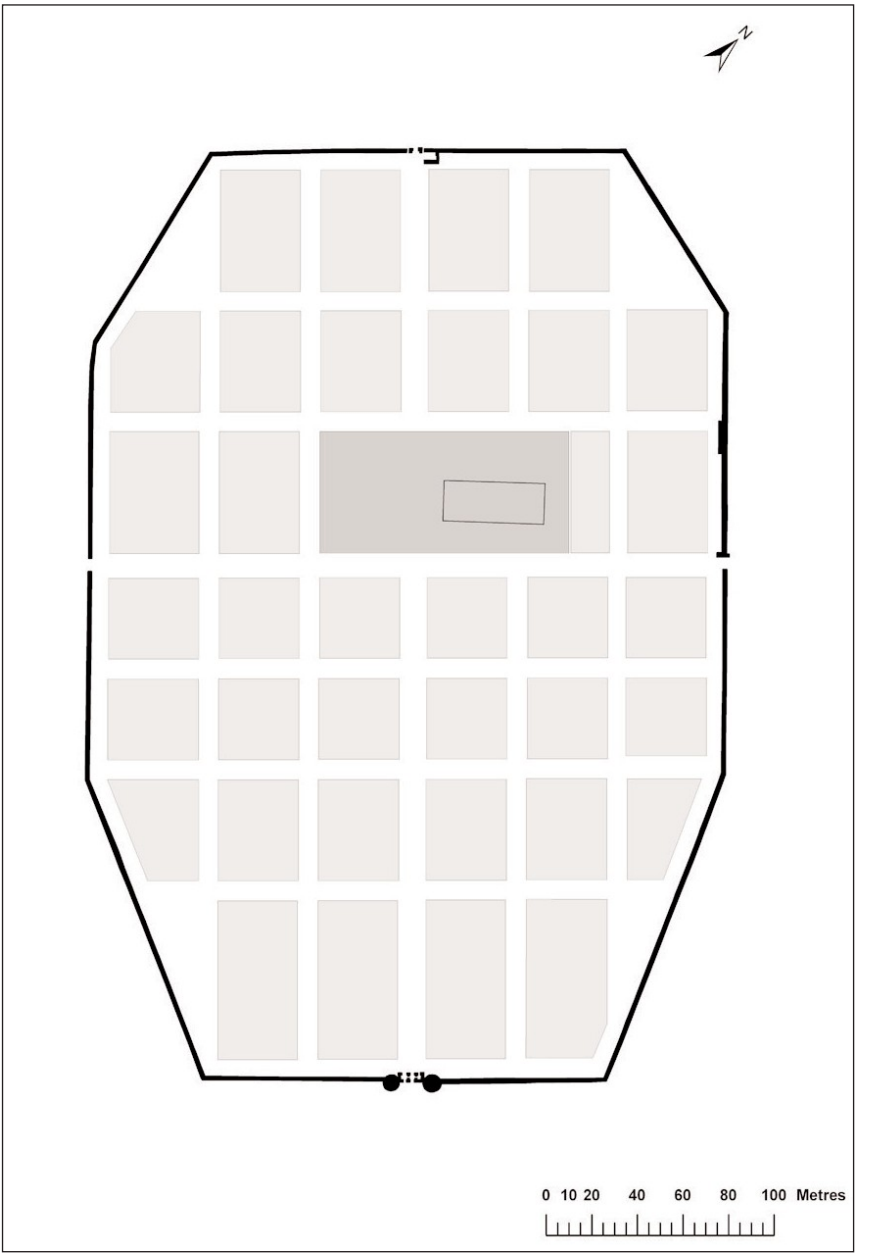

Figura 4. Modulació del teixit urbà de Barcino.

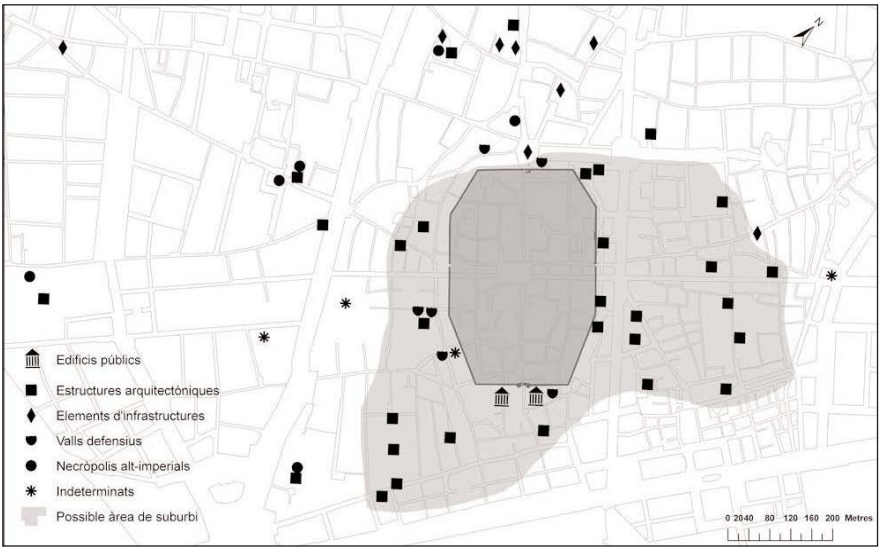

Figura 5. El *suburbium*: troballes arqueològiques.

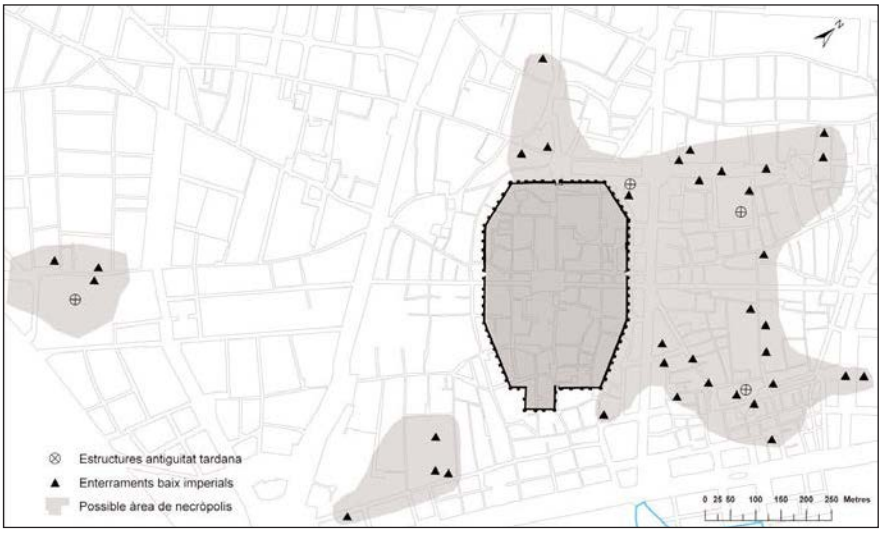

Figura 6. Troballes d'època tardana al voltant de la colònia.

L'aprovisionament monetari en la Barcelona romana dels segles I al V

Montserrat Berdún i Colom*

Resum

Les tasques de construcció dels fonaments de la casa Moxó i Morell, situada al carrer de Sant Honorat número 3 de Barcelona, posaren al descobert un seguit de fases constructives amb una cronologia continuada des d'inicis del segle I dC. Després d'una primera fase amb restes d'escassa identitat i emmarcada en el quadrant nord-oest de la ciutat romana, a prop del que fou el centre polític, econòmic i religiós de la ciutat, en el segle IV es construí una *domus* amb *tabernae* adossades. En el complex procés d'excavació, a més d'abundant material de diversa tipologia, aparegueren un total de 309 monedes, testimonis dels diferents períodes d'ocupació.Aquesta comunicació es centra en les 202 monedes de la fase romana dels segles I al V, que es troben fins i tot en els estrats corresponents al segle VI i a l'inici del VII, fet que palesa la perduració d'aquell numerari. En conseqüència, l'estudi permet distingir dos plans: el de la circulació monetària, basat en la data d'emissió de la moneda, que ens permet parlar del ritme d'aprovisionament que havia mantingut el jaciment de Sant Honorat al llarg dels cinc segles analitzats, i el del context estratigràfic, en el que situem la moneda dins del seu context arqueològic, aconseguint de determinar la circulació monetària dins d'un marc cronològic real d'ús, sovint bastant allunyat del seu moment d'emissió. Aquesta comprovació és de gran interès per la seva mateixa raresa. La identificació de les seques que preferentment aprovisionaren la zona ens permet de parlar de les vies d'entrada del numerari, amb uns resultats que comparem amb les troballes dels jaciments de Bàrcino i d'altres enclavaments peninsulars. Saber què ens arriba, però sobretot d'on, ens permet de deduir amb quines zones mantingué contactes més estrets, tant comercials i polítics, com, en definitiva, econòmics.

Resumen

Las tareas de construcción de los cimientos de la casa Moxó i Morell, situada en la calle de San Honorato número 3 de Barcelona, pusieron al descubierto una serie de fases constructivas con una cronología continuada desde inicios del siglo I dC. Después de una primera fase con restos de escasa identidad y enmarcada en el cuadrante noroeste de la ciudad romana, cerca de lo que fue el centro político, económico y religioso de la ciudad, en el siglo IV se construyó una *domus* con *tabernae* adosadas. En el complejo proceso de excavación, además de abundante material de diversa tipología, aparecieron un total de 309 monedas, testimonios de los diferentes periodos de ocupación. Esta comunicación se centra en las 202 monedas de la fase romana de los siglos I al V, que se encuentran incluso en los estratos correspondientes al siglo VI y al inicio del VII, hecho que manifiesta la perduración de aquel numerario. En consecuencia, el estudio permite distinguir dos planos: el de la circulación monetaria, basado en la

* Historiadora.

La ciutat en xarxa. XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009. Comunicacions. ISBN: 978-84-9850-956-4

fecha de emisión de la moneda, que nos permite hablar del ritmo de aprovisionamiento que había mantenido el yacimiento de San Honorato a lo largo de los cinco siglos analizados, y el del contexto estratigráfico, en que situamos la moneda dentro de su contexto arqueológico, consiguiendo determinar la circulación monetaria dentro de un marco cronológico real de uso, a menudo bastante alejado de su momento de emisión. Esta comprobación es de gran interés por su misma rareza. La identificación de las cecas que preferentemente aprovisionaron la zona nos permite hablar de las vías de entrada del numerario, con unos resultados que comparamos con los hallazgos de los yacimientos de Bàrcino y de otros enclaves peninsulares. Saber qué nos llega, pero sobre todo de dónde, nos permite deducir con qué zonas mantuvo contactos más estrechos, tanto comerciales y políticos, como, en definitiva, económicos.

El jaciment del carrer de Sant Honorat núm. 3 de Barcelona, situat entre el carrer del Call, el carrer de Sant Honorat, el carrer de la Fruita i a redós de la plaça de Sant Jaume, fou documentat quan es feien els fonaments per la remodelació de la casa Moxó i la casa Morell, construïdes ambdues per l'arquitecte Josep Oriol Mestres l'any 1851. El projecte l'inicià el Departament de la Presidència de la Generalitat de Catalunya,[1] i va executar-ne els treballs arqueològics l'empresa Àtics S. L.[2] En ell es documentaren una sèrie de fases constructives i interpretatives que arribaven fins el segle XIX, la qual cosa va perfilar l'evolució urbanística d'aquest punt de la ciutat de Barcelona.

L'excavació del solar va resultar complexa i llarga. La gran quantitat d'estructures i la seva superposició va ser una de les constants de l'excavació, oferint, a més, material arqueològic molt divers –algun d'inèdit[3]–, però, sobretot, abundant.

Plantejament de l'estudi

Aquest estudi s'afronta des de dos punts de vista: el del context estratigràfic i el de la circulació monetària.[4] El jaciment del carrer de Sant Honorat presenta l'avantatge de poder conèixer i incorporar l'estratigrafia, fet que permet estudiar les monedes que hi són inserides. D'aquesta manera, hem pogut arribar a situar els fenòmens circulatoris en un moment cronològic a vegades molt diferent de la data d'emissió de les monedes. La circulació monetària ens permet parlar del ritme d'aprovisionament que va mantenir el jaciment i mostrar les variacions de la producció monetària incorporada en cadascuna de les etapes en les que ha estat divi-

1. El projecte d'obra fou encarregat a GISA i el projecte arqueològic elaborat pel Servei d'Arqueologia del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona i supervisat pel Servei d'Arqueologia de la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
2. Les excavacions arqueològiques foren dirigides per Francesc X. Florensa, Damià Griñó i Iñaki M. Moreno.
3. Dins d'un dels dipòsits situat en l'edifici d'època medieval i amortitzat vers els inicis o meitat del segle XIV, es localitzà un fragment d'olla datada en el segle XII. La seva importància rau en la inscripció en hebreu sobre una ceràmica d'ús comú, atès que no té cap paral·lel a la Península Ibèrica.
4. Aquest article és un resum del treball d'investigació del Diploma d'Estudis Avançats del Doctorat Universitari, organitzat pel Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. Per a més dades, veieu: M. Berdún i Colom, *La circulació monetària imperial en el quadrant nord-oest de la ciutat de Barcino*, Barcelona, Universitat de Barcelona, DEA 2009.

dida. Els fluxos monetaris, els moments de crisi o els períodes d'inflació i deflació preconcebuts en els estudis numismàtics s'hi veuen reflectits, i també identifiquem les seques que aprovisionaren aquesta zona i intentem establir els períodes en els que aparegueren i interpretar què poden significar a nivell econòmic i històric.

Per valorar els resultats d'ambdós aspectes, contrastem els resultats estadístics de Sant Honorat amb els d'altres emplaçaments arqueològics de la Península Ibèrica escollits tant pel volum de les seves troballes com, sobretot, per la coincidència en les seves fases cronològiques. D'aquesta manera, s'ha comptat amb els llocs costaners de *Baetulo*, *Iluro* i *Tarraco*, i, com a representants dels territoris interiors d'Hispània, amb *Conimbriga* i *Clunia*.[5] Però és un criteri evident que, donada la ubicació del jaciment, els altres jaciments excavats a la mateixa ciutat de *Barcino* són amb els que seran establerts paral·lels amb més cura.[6]

Aquestes conclusions indicatives, validades o descartades amb la confrontació d'altres estudis paral·lels, serviran per obrir un nou camp de treball que pretén aclarir aspectes de la història econòmica de l'Imperi i la seva política monetària i contribuir, de manera modesta, a l'ampliació del coneixement de la circulació i de la perdurabilitat del numerari dels segles I al V en la ciutat de *Barcino*.

5. Vegeu els articles i memòries d'excavació de *Baetulo* i *Iluro* (J. M. Gurt Esparraguera, «Circulación monetaria en época Imperial en la costa catalana entre los municipia de Iluro y Baetulo», dins AAVV, *Symposium numismático de Barcelona*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, 1979, vol. I, pàg. 71-82), *Tarraco* (L. Avella, «Las monedas de la necrópolis romano-cristiana de Tarragona» dins AAVV, *Symposium numismático…*, vol. II, pàg. 52-76), *Conimbriga* (I. Pereira, J.P. Bost i J. Hiernard, *Fouilles de Conimbriga III. Les monnaies*, París, de Boccard, 1974) *Clunia* (J. M. Gurt Esparraguera, *Clunia III. Hallazgos monetarios. La romanización de la Meseta Norte a través de la circulación monetaria en la ciudad de Clunia*, Madrid, Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Subdirección General de Arqueología y Etnografía, 1985, EAE (Excavaciones Arqueológicas en España) 145, pàg. 62-70) i *Palencia* (Marta Campo, *Las monedas romanas de la villa romana de La Olmeda, Palencia*, Palencia, Ayuntamiento de Palencia, 1990).

6. De manera especial, per a la circulació monetària de *Barcino*, han estat imprescindibles les diverses publicacions de Teresa Marot dedicades a la circulació monetària durant la baixa romanitat: T. Marot, *Circulació monetària a Barcino*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1987, tesi de llicenciatura inèdita; «Barcino. La moneda», dins AAVV, *La moneda a la ciutat antiga*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Gabinet Numismàtic de Catalunya, 1988, pàg. 49-59; «Modelos de circulación monetaria a Barcino durante la baja romanidad», dins AAVV, *VII Congreso Nacional de Numismática*, Madrid, Museo Casa de la Moneda, 1989, pàg. 413-422; «El significado cronológico de las imitaciones bajo-imperiales: Estudio de un tesorillo hallado en Barcelona», dins AAVV, *VIII Congreso Nacional de Numismática*, Madrid, Museo Casa de la Moneda, 1992, pàg. 381-399; «Monedas procedentes de la porta decumana de Barcino: un ejemplo de circulación monetaria tardorromana», dins AAVV, *Actas del IX Congreso Nacional de Numismàtica*, Elx, Ayuntamiento de Elche, 1994, pàg. 203-214; «La moneda tardorromana: instrument d'afirmació política i religiosa», dins AAVV, *VIII Cicle de conferències. El missatge de la moneda a la Roma antiga*, Barcelona, Gabinet Numismàtic de Catalunya, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1995, pàg. 95-111; «Moneda i diner a Barcino: aspectes econòmics i socials», dins AAVV, *IX Cicle de conferències. L'ús de la moneda a les ciutats d'Hispània*, Barcelona, Gabinet Numismàtic de Catalunya, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1996, pàg. 83-104; «Consideraciones sobre las monedas tardorromanas de imitación en Hispania», dins AAVV, *XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997*, Berlin, 2000, pàg. 799-805; «Aproximación a la circulación monetaria en la Península ibérica y las Islas Baleares durante los siglos V y VI: la incidencia de las emisiones vándalas y bizantinas», *Revue Numismatique* (Paris), 152 (1997), pàg. 157-190; «La Península Ibèrica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios», dins AAVV, *X Congreso Nacional de Numismática*, Madrid, Museo Casa de la Moneda, 1998, pàg. 71-96; «La ciudad de Barcino durante los siglos V y VI: nuevas aportaciones sobre el circulante» dins R. M. S. Centeno, M. P. García-Bellido i G. Mora (ed.), *Rutas, ciudades y moneda en Hispania. Actas del II EPNA (Oporto, 1998)*, Madrid, CSIC, 1999, Anejos de Archivo español de Arqueología, XX, pàg. 415-422; «Invasions i accions militars a la Península Ibèrica durant l'antiguitat tardana (segles V-VIII): El testimoni de la moneda», dins *Moneda i exèrcits: III Curs d'Història monetària d'Hispània*, Barcelona, Gabinet Numismàtic de Catalunya, Museu Nacional d'Art de Catalunya, pàg. 145-167. També: M. Campo i O. Granados, «Aproximación a la circulación monetaria en la colonia Barcino», dins AAVV, *Symposium numismático…*, vol. I, pàg. 57-70; i J. P. Bost, M. Campo i J.M. Gurt, «La circulación monetaria en Hispania durante el período romano-imperial: problemática y conclusiones generales», dins AAVV, *Symposium numismático…*, vol. II, pàg. 174-198.

Presentació del material numismàtic

El material numismàtic recuperat del jaciment arqueològic de Sant Honorat el formen un total de 309 monedes, procedents de les campanyes arqueològiques dutes a terme durant els anys 2000-2003. Cal destacar l'absència de monedes en metalls nobles, circumstància que es documenta en molts altres jaciments i territoris de la Península Ibèrica, essent tot el circulant de bronze i de caràcter fiduciari, més sensible a la pèrdua accidental. Per tant, no és una mostra real del numerari circulant de l'època, sinó que estableix una mostra de la realitat que es desenvolupava al voltant del jaciment, no extrapolable a altres àmbits urbans de *Barcino.* Les troballes han estat dividides en tres grans grups, tot i que hi ha dos exemplars que no han pogut ser atribuïts a cap període, ja que eren fragments de moneda molt petits i impossibles d'identificar. Aquests tres grans grups són:

Antic. Amb un total de 202 exemplars, que representen el 65,37% del total de les monedes estudiades. El constitueixen tres fases, caracteritzades pels respectius períodes d'emissió:[7]
Tardorepublicà (segle I aC a 27dC): 2 exemplars ibèrics, que representen el 0,99% del total de les monedes del període antic.
Altimperial (27 a 294): 25 exemplars, que representen el 12,38% del total del període antic. Per analitzar millor l'arribada del numerari, s'ha dividit l'Alt Imperi en quatre períodes, en base a les dinasties imperials, però sobretot a l'impacte de les reformes monetàries dutes a terme.
Baiximperial (294 a 476): 173 exemplars, que constitueixen un 85,64%. Com en la fase anterior, els períodes han estat establerts per convenció, segons els mateixos criteris, tot i que l'escàs nombre de moneda en alguns dels períodes ha fet que els modifiquéssim.

Medieval (de l'inici de l'Antiguitat tardana al segle XIV): 89[8] exemplars de nominals i metalls diferents, que representen el 24,92% sobre el total de monedes del jaciment.

Modern o contemporani (segles XV a XIX): 16 exemplars, que representen el 5,18% del total.

El projecte del present estudi es centra en les 202 monedes romanes, que engloben tant el circulant de l'època anterior, caracteritzat com a circulació residual, com les estratigrafies dels segles VI i inicis del VII, per la perdurabilitat que va mantenir aquest numerari.

7. Dins del període antic, hi ha 2 monedes indeterminades, de les quals no ha estat possible concretar una cronologia més precisa degut al pèssim estat en el que es trobaven.
8. 12 d'aquestes 89 monedes atribuïdes al període medieval són de dubtosa assignació, ja que podrien correspondre al període modern. El seu estat de conservació no permet una valoració més precisa.

Context estratigràfic

El jaciment de Sant Honorat es localitza en el quadrant nord-oest de la ciutat romana, a prop del que fou el centre polític, econòmic i religiós de la ciutat, i ocupa uns 500 m^2.[9] S'ubica a la banda oposada al temple, dins o a prop del *forum*. Les estructures corresponents a la primera de les fases constructives són dos murs d'escassa entitat que tenen la direcció SO-NE, una claveguera i un pou amb dos moments de rebliment, el primer amb materials de finals del segle I dC i el segon amb materials de mitjan segle III, i una rasa que circula en direcció SE-NO. Els períodes tardorepublicà i altimperial presenten una problemàtica important per l'escassetat tant de troballes monetàries com d'estratigrafies fundacionals i de continuïtat. Els estrats compresos en aquests primers segles són cinc, amb un total de 9 monedes, que representen el 2,91% del total de les troballes monetàries del jaciment. Tot i la poca representativitat del numerari del període, es troben contextualitzats 3 asos de Claudi I, 1 dupondi de Trajà i 1 sesterci. La representació dels emperadors s'amplia, com veurem, en l'estudi de la circulació monetària, on trobem exemplars d'aquest període en estrats medievals i moderns.

El numerari inicial, d'època imperial, juntament amb les dues unitats ibèriques descontextualitzades en circulació residual, són les primeres monedes que apareixen i poden confirmar l'inici del jaciment a finals de la primera meitat del segle I. Els aterrassaments duts a terme amb posterioritat per l'anivellament i construcció de la *domus* explicarien la manca d'estrats posteriors i la possible intrusió dels AE3 i AE4, així com la descontextualització de les monedes representatives d'aquest període.

El context estratigràfic durant el període baiximperial mostra canvis. Les restes arqueològiques que romanen a l'excavació tenen ara una lectura més clara, tant per la quantitat de les seves estructures com per la seva qualitat. De les estructures poc definides en l'etapa altimperial es passa a la construcció d'una gran *domus*. En ella es distingeixen perfectament els diferents espais que s'articulaven al voltant d'un peristil d'una *domus* típica, com ara diverses *cubicula* (habitacions II, III i IV), un possible *apodyterium* (habitació V) i uns banys privats (habitació VI). Dins del peristil trobem un pati amb diversos *lacii*. Les *tabernae* ocupen l'espai entre la *domus* i el *decumanus minor*, que havia de transitar pel que ara coneixem com carrer de Sant Honorat. Aquestes edificacions segueixen les mateixes orientacions que els murs de la *domus* i presenten la típica estructura de botiga i rebotiga. Les troballes monetàries no han pogut determinar a partir de quin moment es va construir aquesta *domus*. El context arqueològic sembla indicar que fou a inicis del segle IV, coincidint, doncs, amb un moment de molt escassa producció monetària i sense pràcticament representació estratigràfica. Fins a mitjan segle VI, hi ha poca presència de monedes i les que s'han trobat estaven ubicades de manera dispersa en el jaciment, un fet que coincideix amb la presència de la *domus*, ja que l'existència de zones pavimentades,

9. Per redactar aquest apartat s'ha emprat l'article de F. X. Florensa i Puchol i A. Gamarra Campuzano, «L'excavació del jaciment arqueològic del carrer Sant Honorat, 3, de Barcelona», *Tribuna d'Arqueologia*, 2003-2004 (2006), pàg. 189-209. Tota la informació pertanyent a la memòria d'excavació en projecte ha estat facilitada per un dels directors de l'empresa d'Arqueologia Àtics, S. L., el senyor Francesc Florensa, que ens ha permès la consulta dels materials utilitzats dins d'aquest estudi de circulació monetària referents a l'excavació i ha respost als dubtes formulats respecte al jaciment. S'ha evitat l'ús d'aquestes referències bibliogràfiques a peu de pàgina per no crear una repetició de les cites.

on la neteja es realitzaria amb regularitat, dificultaria la seva pèrdua i no facilitaria les troballes posteriors. Però a partir de mitjan o finals del segle VI la *domus* perdé la seva funció com a tal, essent ocupada de manera heterogènia. És en aquest moment on es troba la major part del numerari baiximperial, inserit en estratigrafies del segle V, VI i posteriors, circumstància que es pot recollir en diferents punts de la Península.[10] Les monedes es troben concentrades majoritàriament en les habitacions III i IV, que haurien estat algunes de les sales nobles de la *domus*, que en aquest moment final d'amortització patirien una forta restructuració, quedant connectades a la *taberna* II i convertint-se en una mena de latrina o abocador d'aquesta. La nova utilitat, juntament amb l'escàs valor adquisitiu d'aquests petits bronzes, no seria cap incentiu per a que els habitants s'esforcessin en la cerca d'aquest numerari, que podria confondre's amb la pròpia terra, fent-ne difícil la recuperació. Les *tabernae,* per contra, es mantindrien com a nuclis d'hàbitat, aprofitant alguns murs i patint contínues fases i contrafases fins a finalitzar, amb posterioritat a la seva amortització, en un edifici de multipropietat.

La densitat monetària documentada entre mitjan segle VI i inicis del VII, no ha d'entendre's com una llarga perdurabilitat del monetari en ús, sinó el resultat de l'eliminació, alteració i acumulació del material dels estrats anteriors. Els nominals presents en aquests darrers estrats no adopten cap pauta, i hi predomina el numerari emès entre el segon i el tercer quart del segle IV i de mòdul petit, com són els *nummi*, i els AE3 i AE4, amb algun nominal altimperial. El que sorprèn una mica és la quantitat d'AE2 presents,[11] juntament amb un percentatge gens menyspreable d'antoninians. Tot i això, és important comprovar com alguns estrats puntuals del segle V i inicis del VI, mostren una dilatada utilització de la moneda, que queda reflectida en la circulació, tot i que de manera escassa, del material corresponent a les etapes inflacionistes del segle IV, però també les emissions dels segles I i III que circularan durant tots els segles V i VI.

En època medieval, Sant Honorat es trobà integrat en el barri jueu, en el call major, i s'hi documenta un gran edifici, amb un conjunt de sitges obrades i dipòsits que funcionarien com a magatzem. El seu ús finalitzà a finals del segle XIV, quan s'abandonà el call jueu, tot i que algunes sitges pervisqueren fins el segle XIX, essent aprofitades com a pou. Aquestes estructures formarien part d'algun complex industrial i d'emmagatzematge, possiblement amb sortida al carrer de Sant Domènec. L'edifici medieval, amb diverses modificacions, va arribar fins a l'ordenació d'aquest espai per part de l'arquitecte Josep Oriol Mestres, l'any 1851. Des d'aleshores, el solar es situa dins la trama urbana del conegut Barri Gòtic del districte de Ciutat Vella de Barcelona.

10. Pereira, *Fouilles...*, pàg. 249.
11. Una proporció excessivament significativa d'AE2, ja que es constata la continuïtat d'ús més enllà de l'ordre de retirada donada en la disposició imperial de l'any 395, en la que s'establia la seva desmonetització.

L'aprovisionament monetari

El període tardorepublicà i l'alt Imperi

L'aprovisionament monetari s'inicià en el període tardorepublicà, exemplificat en l'aportació de dues unitats ibèriques, que s'han d'interpretar com a circulació residual. La procedència d'una d'elles és *Untikesken*, que, juntament amb *Iltirta* i *Kese*, són seques molt prolífiques, testimoniades en gran nombre de jaciments i amb una activitat molt important dins dels circuits d'alimentació. L'altra seca és il·legible, però el més probable és que provingués d'una propera, ja que, tal i com queda reflectit en molts estudis de circulació, les seques més properes al centre estudiat són les que aporten un nombre més elevat de monedes, la qual cosa ens indicaria, a més de la proximitat i facilitat geogràfica, lligada a la formació dels circuits d'alimentació monetària, una aproximació als enllaços en sentit comercial. D'aquest període tan escassament representat, cal remarcar l'absència de peces d'altres orígens, trobades en d'altres indrets de la ciutat de *Barcino*, tot i que en ells predominen en circulació residual les emissions ibèriques.[12] Així, a les excavacions de *Barcino*, les emissions ibèriques representen el 2,97% del total del seu numerari, mentre que a *Clunia* sumen un total del 4,07%, percentatge bastant més alt però semblant al registrat a *Italica*, *Pollentia* i Menorca.[13] A *Conimbriga*, amb un percentatge més baix, representarien el 1,49% del total de monedes.[14]

L'Alt Imperi queda representat per 25 monedes, dividides en 4 fases: la dels Julio-Claudis (27 al 68), la dels Flavis i Antonins (69 al 192), el període del 193 al 260 i el del 260 fins a l'inici de la Tetrarquia. L'Alt Imperi produeix un modest augment en el percentatge de troballes respecte el període anterior, amb Claudi I com l'únic emperador representat (aporta 3 asos, un d'ells d'imitació). Els Flavis no hi són presents, però sí la dinastia dels Antonins, que manté el mateix discret volum anterior. Així, estan presents: Trajà, amb 1 dupondi; Antoninus Pius, amb 1 as; i Còmmode, amb un altre as. La procedència del numerari dels primers segles la marcà Roma, que, amb el tancament de les seques municipals a partir de Calígula, agafà l'exclusivitat de gairebé tota la part occidental de l'Imperi.

No hi ha cap moneda que representi els Severs; i el mateix passa en altres jaciments de la ciutat de *Barcino*. Es tracta d'un període amb una notòria rarificació de les emissions, potser degut a l'abundant circulació de sestercis i asos de l'etapa anterior que encara ocupaven gran part dels circuits: és habitual a Hispània la presència de peces del segle II en els circuits monetaris del segle III.[15] Aquesta rarificació seguí fins l'any 253, quan es produiren les emissions de Gal·liè,[16] arribades al jaciment, que marquen el pas del sistema monetari basat en el sesterci i l'as a un nou nominal destinat a tenir un rol més important en l'amonedació successiva.[17] L'entrada en circu-

12. Marot, *Circulació monetària a Barcino...*, pàg. 20.
13. Gurt, *Clunia III...* pàg. 26.
14. Pereira, *Fouilles...*, pàg. 203.
15. J. M. Abascal Palazón, «Hallazgos arqueológicos y circulación monetaria. Disfunciones metodológicas en el estudio de la Hispania romana», dins AAVV, *Actas del IX Congreso Nacional...*, pàg. 149.
16. Els jaciments de *Barcino* presenten una data avançada en la introducció plena del nou sistema monetari, amb un exemplar de Gordià III. Anterior a aquesta data, l'antoninià és vist com un nou valor que despertava desconfiança, circumstància que convertí la Península Ibèrica en l'àrea més adversa de l'Imperi davant l'arribada de la nova moneda.
17. V. Picozzi, *La monetazione imperiale romana. Sistemi monetari, zecche. Tavole cronologiche, genealogiche, iconografiche*, Roma, P. and P. Santamaria, 1996.

lació de l'antoninià a la Península és generalment acceptada per al darrer terç del segle III.[18]

En la darrera fase, compresa entre el regnat en solitari de Gal·liè i la reforma de Dioclecià, es dispara el volum monetari que arriba al jaciment, com a conseqüència de la primera gran inflació que patí l'Imperi, circumstància que facilità l'entrada d'abundant numerari, que es mantingué en els circuits durant llarg temps. Els 9 antoninians trobats –1 de Gal·liè, 3 de Claudi II i 5 d'imitació– s'emeteren del 260 al 270. Les amonedacions procedents de l'*Imperium Galliarum* (259 al 273) no hi són presents, tot i que sí que apareixen a la Península, juntament amb les seves imitacions.[19] La procedència del numerari evidencia encara el predomini mínim però constant de la seca de Roma, representat en un exemplar de Gal·liè i un altre de Claudi II. Però fou a partir de l'any 260, i seguint la tendència iniciada en la primera meitat del segle III, quan s'implantà una certa pluralitat pel que fa a la procedència de les monedes. A partir d'aquesta data, la preeminència de Roma continuà respecte de cronologies anteriors, però ja trobem altres seques representades, tant occidentals[20] com –i aquesta és la novetat– orientals, tot i que de moment no estarien representades a Sant Honorat. On ja aparegueren els tallers orientals, tot i que de manera tímida, fou a *Tarraco* i *Clunia*, que comptaven amb l'aprovisionament de la seca de *Cyzicus*, mentre que a *Baetulo* i el *Portus Ilicitanus*, hi ha presència de la seca d'*Antiokia*. A partir de Claudi II, el volum monetari davallà, i no es troba cap altre exemplar fins ben entrat el Baix Imperi, en els anys 307, amb Licini I. Queden excloses les representacions de les reformes dutes a terme per Aurelià i Dioclecià, uns anys després.[21]

El baix Imperi

L'època del Baix Imperi queda representada per 173 monedes dividides en 6 períodes. El seu inici canvià el ritme d'aprovisionament de les monedes, configurant unes dades més properes a la realitat circulatòria del moment.

Després d'un primer període constituït pels anys 294 al 307, del qual pràcticament no es troben monedes a Sant Honorat,[22] la densitat de troballes comença a incrementar-se tímidament, i, amb el restabliment de la unitat de l'Imperi i ja en el període dels anys 307-330, es troben 2 *nummi* emesos sota Licini I i Constantí I, amb data d'emissió respectiva del 312-313 i 330. L'escassetat de moneda dificultà la implantació d'un nou règim de circulació identificable –circumstància que perdurà pràcticament fins l'any 330– així com la lenta retirada del circulant anterior.[23] Pel que fa al proveïment, el protagonisme l'agafà ara una seca itàlica, *Ostia*, i una gal·la, *Arelate*, que confirmen la influència de les seques occidentals, igual com succeeix en

18. Campo, «Aproximación a la circulación...», pàg. 57-70.
19. A la vil·la de *La Olmeda* (Campo, *Las monedas romanas...*), igual que a *Clunia* (Gurt, *Clunia III...*), *Cauca* (J. F. Blanco García, *Moneda y circulación monetaria en Coca. Siglos II aC al V dC*, Segovia, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Segovia, 1987) i Palència (S.E. Sagredo, «La presencia romana en la provincia de Palencia durante el siglo III dC a través de la numismática». *Hispania Antiqua*, IX-X (1979-1980), pàg. 31-56) arribà moneda de l'anomenat Imperi Gal, el que indica la ja important via gal·la d'alimentació monetària, que es perllongaria en el segle IV.
20. Amb aportacions petites de la seca de *Mediolanum* i *Siscia*, que demostren la facilitat de penetració i intencionalitat de la moneda procedent d'Itàlia en els circuits monetaris de *Barcino*.
21. J.-P. Callu, *La politique monétaire des Empereurs Romains de 238 à 311*, Paris, E. de Boccard, 1969.
22. El primer període baiximperial queda representat només per 1 *nummus* il·legible. La poca representativitat monetària és un fet estès a la Península, ja que suposem que els antoninians emesos en el moment de la gran inflació seguirien circulant almenys fins a època de Constantí I (Gurt, *Clunia III...*).
23. Abascal, «Hallazgos arqueológicos...», pàg. 149.

els jaciments de la ciutat de *Barcino*, on Roma, juntament amb *Ticinum* segueix predominant, i constitueixen cada una un 23%, seguides de les seques d'*Arelate* i *Nicomedia* que representen el 15,3% cada una i l'aportació petita de la seca de *Londinium*, que representa el 7,6%.

El període dels anys 330 al 337 va ser una etapa d'alta inflació a Hispània, a conseqüència del creixement del volum monetari emès durant el govern de Constantí I: els jaciments documenten aquesta elevació de les aportacions monetàries,[24] establert pel canvi dels tipus monetaris i per la nova organització dels tallers, que augmentaren considerablement el seu volum d'emissions. La representen 3 *nummi* de les sèries anomenades urbanes, datats del 330 i atribuïts a Constantí I o als seus fills. En la major part dels jaciments, les aportacions majoritàries provenen de les seques d'*Arelate*, Roma i *Lugdunum*, amb un baix percentatge de les seques orientals.

En el període del 337 al 348, la dinastia de Constantí I s'hi troba representada en ple. En aquest període trobem 12 monedes: 2 *nummi* de la família constantiniana, amb data d'emissió del 335 al 341; 1 *nummmus* de Constantí II, del 335 al 341; 2 *nummi* reduïts de Constanci II, datats del 341 a 346 i 347 a 348; 2 *nummi* de Constans, del 335 al 341 i del 347 al 348; i 5 *nummi* de Constanci II o Constans, d'entre els anys 341 a 348. El material procedeix de les seques gal·les i itàliques: 1 exemplar de *Lugdunum* emès sota Constantí II, 2 exemplars de *Treveri*, ambdós emesos sota Constanci II, i 1 exemplar d'*Arelate* i 1 d'*Antiokia* emesos ambdós sota Constanci II o Constant. La situació a Sant Honorat és molt semblant a la de les troballes de *Barcino*, *Tarraco* i *Conimbriga*, on també reberen la influència oriental amb percentatges semblants: Sant Honorat rep una aportació del 16,66%, *Barcino* d'un 17,1%, *Tarraco* un 18,1% i *Conimbriga* un 19,6%.[25] És la primera vegada que podem parlar en el jaciment de la presència de les seques orientals, encara que en percentatge baix, enfront de les occidentals, que conformen un 33,33%.

Ni en el jaciment de Sant Honorat ni en les excavacions de la ciutat de *Barcino* no es troben imitacions, tan característiques d'aquest període i freqüents a la Gàl·lia,[26] tot i rebre abundant material procedent de les seves seques. Aquesta absència de monedes d'imitació podria confirmar l'escassetat de numerari irregular que es documenta en la Península Ibèrica durant aquest franja cronològica, i que queda reflectida també a *Tarraco* i *Baetulo*.

El període dels anys 348 al 364 s'inicià amb la reforma monetària de Constanci II, i acaba amb el final de la dinastia constantiniana i l'arribada al poder de Valentinià I. Després d'una etapa anterior de circulació, essencialment basada en un sol valor, aquest pas a tres nominals provocà una forta deflació monetària que es va fer notar de manera generalitzada fins a la usurpació de Magnenci, i no es troba ni en el jaciment de Sant Honorat ni en les excavacions de Barcino numerari corresponent als primers anys d'aquest període. Però a partir del 350 i fins el 361 s'entrà en una etapa clarament inflacionista, amb gran quantitat de moneda i una pujada evident del numerari en circulació, essent el període de major aportació i el que repre-

24. Marot, «Barcino. La moneda...», pàg. 413-422.
25. Marot, *Circulació monetària a Barcino...*, pàg. 90.
26. La moneda d'imitació era molt freqüent a la Gàl·lia i circulava tant en les regions costaneres com en la dels interiors, d'on li arribà una mica més del 50% del seu circulant. A Hispània, aquestes imitacions només circularen en la zona costanera amb una vida comercial més intensa i on devia existir una major necessitat de numerari, que forçava les gents a acceptar les encunyacions irregulars quan faltava el numerari oficial. L'interior peninsular, sempre més conservador i amb circuits més lents, no va arribar a tenir la necessitat d'acceptar moneda d'imitació.

senta per a Sant Honorat, en tant per cent, el segon més elevat del Baix Imperi. Aquest període es consolida amb 17 AE3 i 1 AE2, d'entre els quals 11 són il·legibles. Trobem representats els fills de Constantí I: Constans i Constanci II, que aporten 1 i 5 AE3 respectivament, essent un a nom de Julià l'Apòstata, i Magnenci amb l'únic AE2.

A la resta de la Península observem unes característiques molt semblants, que reflecteixen una reacció anàloga en totes les zones i una circulació bastant uniforme a tota Hispània. En quant a la procedència del material, es confirmaria l'occidentalització de la circulació, amb 2 monedes procedents de les seques de Roma i *Arelate*, tot i que el 88,89% és il·legible i per tant no atribuïble a cap seca, no essent gaire representatiu pel poc nombre de monedes identificades. En els jaciments de *Barcino*, durant els primers anys d'aquest període, les seques occidentals són totalment predominants, i aquesta situació és totalment compartida per tots els jaciments de la Península estudiats. Tot i que per als primers anys seria complex d'establir un índex fiable, la seca de Roma jugà un paper preponderant en l'alimentació monetària, diferint de la normalitat del proveïment de la ciutat, que fins aleshores havia estat essencialment gàl·lic. *Tarraco* també segueix aquesta directriu, amb la representació majoritària de les seques gal·les d'*Arelate* i *Lugdunum*. Tot i que a Sant Honorat no hi tenim constància, fou a partir d'aquest moment i en els anys 346 fins al 361 on es concentra el major nombre de monedes d'imitació trobades en els jaciments de la ciutat de *Barcino* i que suposa la part més important de la massa monetària d'aquest període a tota Hispània. Malgrat tot, aquestes emissions no eren suficients per a satisfer la demanda de moneda que tenia l'Imperi, la qual cosa donà lloc a la segona gran onada d'imitacions del segle IV.[27]

Els anys 364 al 378 quedaren configurats pels governs de la família valentiniana, durant els quals la Península Ibèrica quedà al marge dels conflictes de l'Imperi. Pel que fa a l'àmbit monetari, aquest interval cronològic es caracteritzà a tot Occident per un nivell baix de circulació, amb una presència mínima de monedes circulants. Les causes vindrien donades, entre d'altres circumstàncies, per un canvi en el sistema monetari basat majoritàriament en la plata, la qual adoptà, a més, un valor ponderal, fet que també es detecta durant el segle V. A Sant Honorat tan sols hi ha presència d'1 AE3 il·legible. La representativitat monetària d'aquest període en la major part dels jaciments correspon a les seques occidentals, amb molt poca o nul·la presència oriental, tot i que la preeminència d'algun taller sobre un altre tampoc no resta clara.

El període següent, que correspon al anys 378 al 402, ve marcat per una temptativa de restauració de l'amonedació de bronze. Hi trobem 11 AE2 i 1 AE4, dels quals s'han pogut identificar: 1 AE2 de Gracià amb data d'emissió del 378 a 383, 1 AE2 de Magne Màxim datat del 383 al 388, 3 AE2 i l'únic AE4 d'Arcadi amb dates d'emissió del 393 al 408, i 1 AE2 de Teodosi del 393 al 395. Cinc són les seques que trobem representades en aquests moment a Sant Honorat, essent el període on tenim més aportacions i diversificació. Aquestes seques han estat identificades en la meitat de les monedes del jaciment, però en dues d'elles, tot i que la procedència geogràfica és clara, la ubicació precisa és dubtosa. Sant Honorat reflecteix encara el

27. J. W. W. Pearce, *The Roman Imperial Coinage. Vol IX: Valentinian I - Theodosius I.* Londres, Spink and Son Ltd, 1972.

proveïment gal confirmat per la presència majoritària de les seques de *Lugdunum* i *Arelate*, que constitueixen el 16,66% del total de monedes del període. *Treveri* les segueix amb un exemplar, que representa el 8,33%, seguint el mateix model de procedència que els jaciments de la ciutat de *Barcino*. El total d'aportacions de les seques occidentals és del 25%, mentre que les seques orientals també constitueixen el mateix percentatge, i es troben representades les de *Nicomedia*, *Antiokia* i *Heraclea*, amb un exemplar cada una. En les troballes dels jaciments de *Barcino* també es pot observar una clara alça de les seques orientals en les aportacions de moneda en un 36,3%, respecte a les occidentals, que conformen un 56,8%.[28]

Del període posterior al 402 no hi ha cap moneda clarament atribuïda, car no és apreciable cap autoritat emissora ni cap tipologia en el revers adscrita a aquest inici de segle que pugui facilitar una datació més concreta. En els inicis del segle V, es documenta la desintegració del sistema de distribució del numerari romà i marca la fi de l'aprovisionament a tota Hispània i l'Imperi, especialment de la part occidental, fet que propicià, entre altres factors, l'entrada en funcionament de tallers nordafricans i l'existència de tallers locals que imitaven prototipus de la segona meitat del segle IV. De manera general, a partir d'ara es reflecteix en la majoria dels jaciments el fort descens que patí la producció monetària. El cas de la ciutat de *Barcino* és excepcional, ja que en aquest final de període mostra una considerable recuperació degut a l'establiment d'una seca a principis del segle V per l'usurpador Màxim Tirà, tot i que no n'hi ha cap exemplar al jaciment de Sant Honorat.

Estratègies seguides per fer front a la manca de numerari

La manca de moneda en època imperial, causada sovint pel tancament de seques o derivada dels períodes postinflacionistes, a banda d'aprofitar com a numerari actiu les emissions anteriors, es pal·lià amb una sèrie d'estratègies locals o privades destinades a solucionar les necessitats monetàries. Un dels recursos fou l'aparició de les monedes d'imitació o de caràcter irregular, permeses i fins i tot atresorades amb les emissions oficials. Aquestes monedes, detectades per l'existència de llegendes errònies o incompletes, així com pels retrats degenerats o els reversos simplificats, són, en definitiva, males còpies de l'original. A Sant Honorat, el recurs de les d'imitacions es troba documentat, amb un total de 7 monedes que arribaren en diferents moments i que circularen tant en el període de l'Alt Imperi com en el del Baix Imperi.[29]

28. Aquesta gran diversificació de seques i l'augment important de les aportacions vingudes de les seques orientals serien conseqüència de la reforma dels valentinians començada per Gracià, que reflectí unes mesures administratives de caràcter molt concret i creà una certa especialització dels tallers monetaris.
29. Les imitacions que trobem de l'Alt Imperi porten el retrat de dos emperadors: Claudi I, amb 1 as, i Claudi II, amb 5 antoninians. L'as d'imitació de Claudi I apareix ben contextualitzat i acompanyat per dos asos oficials del mateix emperador, essent l'exemplar que menys desgast presenta. Les monedes, amb la llegenda *Divo Claudio* a l'anvers i *Consecratio* amb el tipus de l'altar en el revers presenten en el jaciment una cronologia estratigràfica que abarca del 400 al 620, deduint que es tracta d'emissions que seguiren circulant durant molt de temps. A *Clunia* i *Conimbriga*, així com a la Tarraconense, les imitacions dels tallers locals d'aquests exemplars pòstums de Claudi II, eren molt abundants i es troben en contexts del segle V. La darrera moneda d'imitació la trobem ubicada en el Baix Imperi, amb mòdul d'AE4, monograma en el revers i cronologia estratigràfica del segle VI. A *Barcino*, «Invasions...», pàg. 416.

A part de les emissions de caràcter irregular, també s'efectuaren pràctiques del reciclatge monetari, en el que s'alterava l'aspecte físic de les monedes, essent fragmentades, retallades o partides, per tal d'adequar-les als nominals de l'època.[30] De manera general, s'accepta la proposta de l'any 425 com la de l'inici d'aquesta pràctica, que es generalitzà a partir del primer quart de la centúria i s'aplicà a monedes de metall no noble, utilitzades en la vida quotidiana. En el jaciment de Sant Honorat hi ha monedes mutilades, algunes de manera molt clara. L'estratigrafia que les acompanya dóna una cronologia del primer terç del segle VI; per tant, molt més tardana que la proposada. Tot i que no s'ha fet un estudi de pesos ni diàmetres en profunditat, s'aprecia que aquesta pràctica no engloba un mòdul concret, sinó que s'aplica sobre diferents nominals i en diferents conceptes. Així, algunes peces estan partides per la meitat, i en canvi, en d'altres, el retall les redueix a un fragment o bé està aplicat a més d'una banda de la moneda.

Consideracions finals

El jaciment del carrer de Sant Honorat núm. 3 ubicat al nord oest de la ciutat de *Barcino* ha posat al descobert una sèrie de fases constructives amb cronologia continuada des d'inicis del segle I. El present estudi, centrat en les 202 monedes de la fase romana, evidencia el proveïment regular de numerari fins a la fi del proveïment en el segle V, tant en les etapes alt com baix imperials. Els seus percentatges són similars a les troballes dels jaciments de la ciutat de *Barcino* i s'adapten bé al model de circulació hispànica ja conegut, mantenint certa fluctuació del volum de troballes que no són el reflex de l'economia monetària, sinó les variacions del volum de producció. En general, el desgast que presenten les monedes és bastant acusat, causat per una circulació perllongada i resultat de la seva ubicació final,[31] dificultant l'atribució i classificació, sovint amb la única opció de considerar-les com il·legibles.

Les reformes continuades patides en el subsòl del jaciment de Sant Honorat han donat com a resultat un acusat desequilibri vers la quantitat de moneda relacionada amb els primers segles de vida d'aquesta fundació d'època augustiana, que ha estat mínima en comparació amb les troballes que afecten el seu període baiximperial.

La inflació que va caracteritzar el segle IV, ha estat un dels punts claus respecte les troballes numismàtiques d'aquets segles, i aquest fet s'evidencia a Sant honorat, ja que la major part de les monedes del jaciment pertanyen al segle IV i inicis del V. Ha estat habitual, a més, trobar la presència d'un elevat nombre de monedes en estratigrafies del segles V, VI i VII, circumstància que també es pot documentar en diferents punts de la Península, així com una sèrie d'estratègies d'origen local o privat, amb pràctiques de reciclatge incloses, que sorgiren per fer front a la manca de numerari.

La descentralització de la producció monetària en diversos tallers donada al final de l'Alt Imperi va ocasionar la fi definitiva del monopoli de Roma, provocant l'am-

30. Marot, «Invasions...», pàg. 416.
31. La major part de les monedes del jaciment han estat trobades en sitges amortitzades amb posterioritat com a abocadors.

pliació de l'aprovisionament monetari procedent de les seques occidentals i en concret dels tallers gals propers, que, al llarg de tot el segle IV, es consolidaren com els subministradors principals del numerari. La seva preeminència s'inicià ja abans de la reforma de Constanci II i va ser característica en la major part de les ciutats portuàries per motius derivats d'activitats comercials, posicionant-se en llocs més significatius i proporcionals a l'avenç del segle IV.

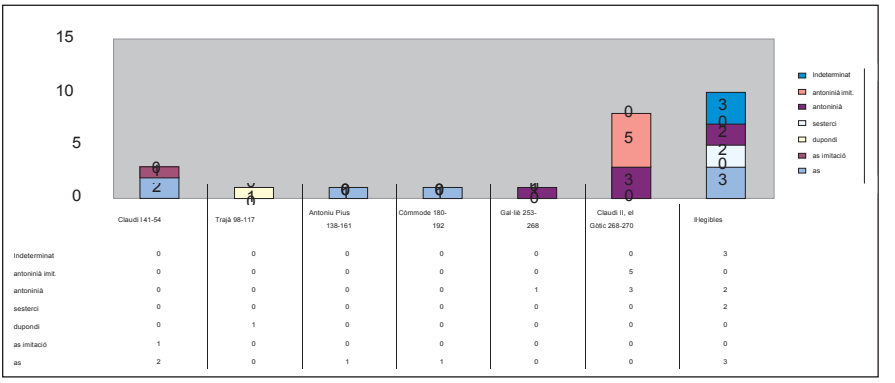
Figures 1-16. Monedes procedents del jaciment de Sant Honorat: 1. Unitat d'*Untikesken*. Primera meitat del segle II aC; 2. Unitat ibèrica indeterminada. Segle II-I aC; 3. As d'imitació de Claudi I. 41-50 dC.; 4. As de Claudi I. Roma, 41-50; 5. Antoninià de Claudi II. Roma. 268-270; 6. Antoninià d'imitació de Claudi II, post. 270; 7. Antoninià d'imitació de Claudi II, post. 270; 8. *Nummus* de Licini I. *Ostia*, 312-313; 9. *Nummus* il·legible. *Constantinopolis* 330-340; 10. *Nummus* reduït de Constanci II. *Treveri*. 347-348; 11. AE3 de Constanci II per Julià l'Apòstata. *Arelate*. 355-360; 12. AE2 de Magne Màxim. *Lugdunum* o *Arelate*. 383-388; 13. AE3 il·legible. 346/8-476; 14. AE 2 d'Arcadi. *Heraclea*. 393-395; 15. AE4 d'Arcadi. 395-408; 16. AE 4 d'imitació. 400-476.

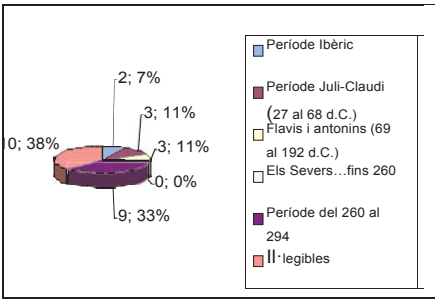
17 18 19 20 21

22 23 24

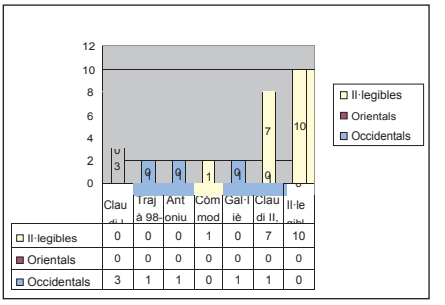
25 26 27 28 29

30

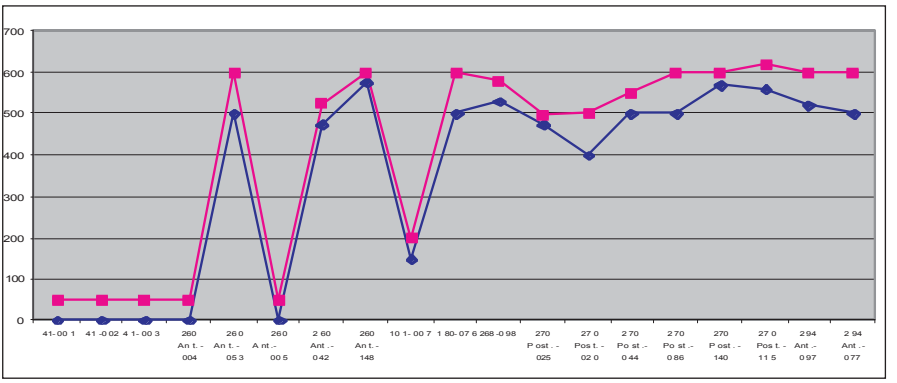

31

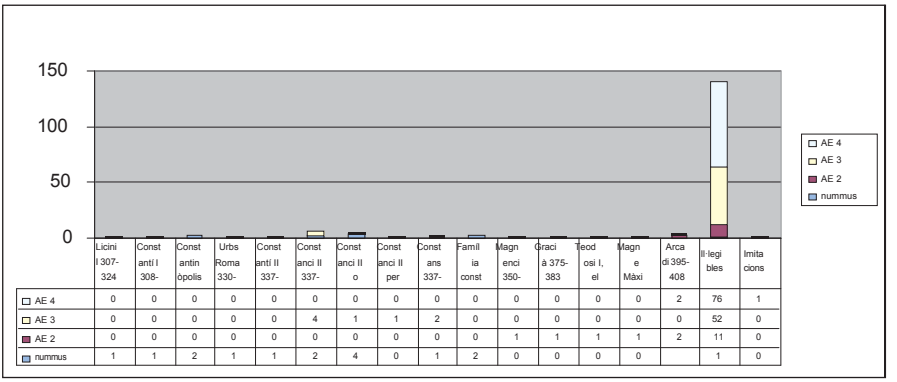

32

Figures 17-32. 17-21. Recursos davant la manca de numerari: monedes partides o retallades; 22-29. Monedes en estat frust. 30. Gràfic de la distribució de les monedes de l'alt Imperi per emperadors i nominals. 31. Percentage de la distribució per períodes. 32. Distribució del numerari altimperial per seques.

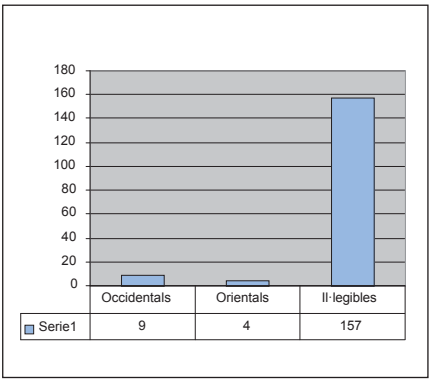

33

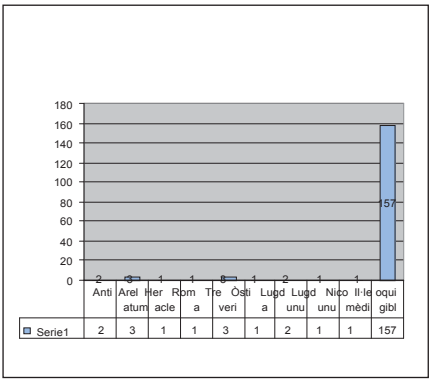

	Licinius I 307-324	Const antí I 308-	Const antinòpolis	Urbs Roma 330-	Const antí II 337-	Const anci II 337-	Const anci II o	Const anci II per	Const ans 337-	Famil ia const	Magn enci 350-	Graci à 375-383	Teod osi I, el	Magn e Máxi	Arca di 395-408	Il·legibles	Imitacions
AE 4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	76	1
AE 3	0	0	0	0	0	4	1	1	2	0	0	0	0	0	0	52	0
AE 2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	2	11	0
nummus	1	1	2	1	1	2	4	0	1	2	0	0	0	0		1	0

34

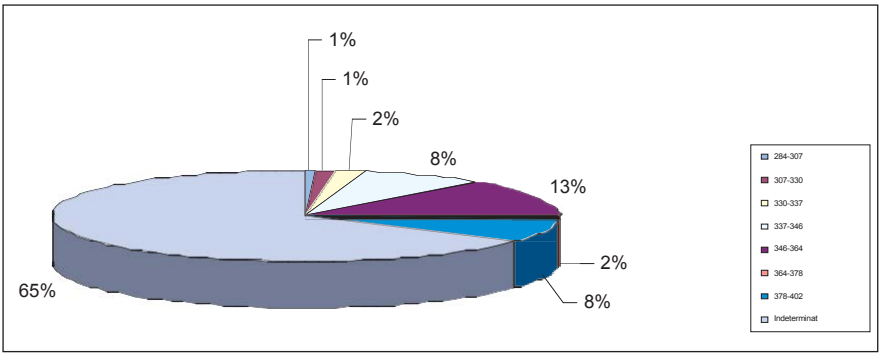

35

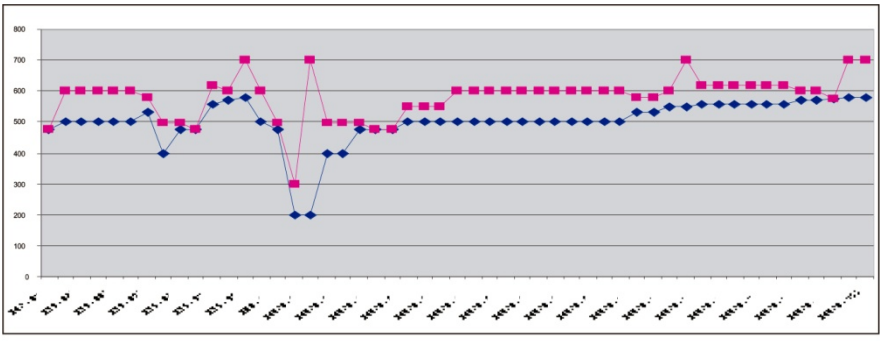

36

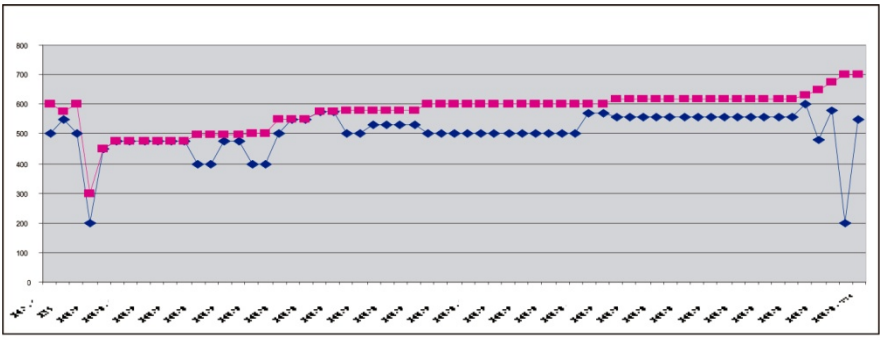
Figures 33-36. 33. La perduració dels nominals altimperials; 34. Distribució de les monedes del Baix Imperi per emperadors i nominals; 35. Seques predominants en el Baix Imperi en el jaciment de Sant Honorat; 36. Seques presents en el baix Imperi.

37

38

39

Figures 37-39. 37. Percentatge total dels períodes respecte el Baix Imperi; 38 i 39. Gràfica de perduració dels nominals AE3 i AE4 en el jaciment de Sant Honorat.

La Barcelona tardoantiga: urbanisme, societat i comerç als segles V-VII

Julia Beltrán de Heredia Bercero*

Resum

La Barcino tardoantiga visqué tot un seguit de canvis urbans: pèrdua de funció dels edificis públics, abandó de la xarxa de sanejament, augment dels nivells de circulació, una certa desestructuració urbana, ocupació i estretament dels antics vials i aparició de noves formes d'habitatge. També l'espoli i la reutilització de les pedres dels vells edificis en les noves construccions: la ciutat era una pedrera permanent. A més, es documenta un progressiu procés de compartimentació de les *domus* romanes, les luxoses vivendes de les antigues elits, que van ser convertides en cases de veïns. Aquests indicadors són el reflex del canvis socials que s'estaven produint, indicadors que permeten de situar la investigació sobre la ciutat més enllà de les tipologies urbanes. La ciutat tardoantiga era fonamentalment un centre administratiu i de culte, una ciutat que girava al voltant d'un punt fort, la comunitat cristiana i el seu bisbe. En aquest sentit, el grup episcopal va prendre força a l'angle nord de la ciutat, al costat de la muralla. L'arqueologia i les fons escrites parlen de la importància de la ciutat a la segona meitat del segle VI dC., una importància impulsada per l'Església i l'Estat visigot. Així, d'una banda, va ser un període en què es van celebrar dos concilis i en el que la influència del bisbat de Barcino es pot veure també en el document *De Fisco Barcinonensis*, i de l'altra, el paper econòmic quedà reforçat per l'emissió de moneda sota el regnats de Leovigild i Recared, encuyaments de Barcinona. La ciutat va mantenir vius els circuits comercials, com mostren les troballes que procedeixen de tot l'arc de la Mediterrània (Eivissa, illa de Lípari, el sud d'Itàlia, Sardenya, Cartagena i els tallers del nord d'Àfrica, a les actuals Tunísia, Algèria i Líbia). Una ciutat receptora i consumidora, però també productora, com mostren els estudis dels darrers anys sobre la ceràmica d'aquest període, que ens parlen d'una dinàmica comercial complexa.

Resumen

La Barcino tardoantigua vivió toda una serie de cambios urbanos: pérdida de función de los edificios públicos, abandono de la red de saneamiento, aumento de los niveles de circulación, una cierta desestructuración urbana, ocupación y estrechamiento de los antiguos viales y aparición de nuevas formas de vivienda. También el expolio y la reutilización de las piedras de los viejos edificios en las nuevas construcciones: la ciudad era una cantera permanente. Además, se documenta un progresivo proceso de compartimentación de las *domus* romanas, las lujosas viviendas de las antiguas élites, que fueron convertidas en casas de vecinos. Estos indicadores son el reflejo de cambios sociales que se estaban produ-

* Museu d'Història de Barcelona (MUHBA).

ciendo, indicadores que permiten situar la investigación sobre la ciudad más allá de las tipologías urbanas. La ciudad tardoantigua era fundamentalmente un centro administrativo y de culto, una ciudad que giraba en torno a un punto fuerte, la comunidad cristiana y su obispo. En este sentido, el grupo episcopal tomó fuerza en el ángulo norte de la ciudad, junto a la muralla. La arqueología y las fuentes escritas hablan de la importancia de la ciudad en la segunda mitad del siglo VI dC., una importancia impulsada por la Iglesia y el Estado visigodo. Así, por un lado, fue un periodo en que se celebraron dos concilios y en el que la influencia del obispado de Barcino se puede ver también en el documento *De Fisco Barcinonensis*, y, por el otro, el papel económico quedó reforzado por la emisión de moneda bajo los reinados de Leovigildo y Recaredo, acuñaciones de Barcinona. La ciudad mantuvo vivos los circuitos comerciales, como muestran los hallazgos que proceden de todo el arco del Mediterráneo (Ibiza, isla de Lípari, el sur de Italia, Cerdeña, Cartagena y los talleres del norte de África, en las actuales Túnez, Argelia y Libia). Una ciudad receptora y consumidora, pero también productora, como muestran los estudios de los últimos años sobre la cerámica de este periodo, que nos hablan de una dinámica comercial compleja.

Del segle IV dC al període visigot[1]

Al segle IV dC *Barcino* era una ciutat pròspera i dinàmica, amb una clara continuïtat tant en els espais públics com privats, capaç d'emprendre projectes de gran importància, com la construcció d'un nou recinte emmurallat, i al mateix temps mantenir en funcionament la xarxa de sanejament.

La ciutat presentava una dinàmica econòmica important, com ho palesa la gran quantitat i varietat d'àmfores que s'hi han localitzat.[2] Tanmateix, es donava una activitat edilícia que es constatava en la construcció de noves i riques *domus*, com la de l'actual carrer de Sant Honorat, i en les reformes de les ja existents, les quals s'ornamentaren amb pintures i mosaics, com podem veure a la *domus* del carrer d'Avinyó i a la del carrer del Bisbe Caçador, que inclou la construcció d'unes termes privades.[3] Amb posterioritat al segle IV dC s'ha de situar també la construcció d'unes termes localitzades a l'excavació del Pati d'En Llimona, unes termes igualment vinculades a l'àmbit privat d'una *domus*. De la mateixa manera, sembla que la *domus* de la plaça de Sant Miquel incorporava una instal·lació termal privada que ocupava part d'un vial. I la localització d'un mosaic del segle IV dC a principis dels

1. El projecte d'investigació sobre la tardoantiguitat a *Barcino*, dirigit per la que subscriu i el professor C. Bonnet, iniciat l'any 1997, ha permès de situar Barcelona en el mapa nacional i internacional pel que fa a aquest període. A tall de resum, vegeu: J. Beltrán de Heredia i C. Bonnet, «Orígens i evolució del conjunt episcopal de Barcino: dels primers temps cristians a l'època visigòtica», dins J. Beltrán de Heredia Bercero (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat. Institut de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona, 2001, pàg. 74-93; J. Beltrán de Heredia i C. Bonnet, «Nouveau regard sur le Groupe Episcopal de Barcelone», dins *Seminari di Archeologia Cristiana. 2003-2004. Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana. Rivista di archeologia cristiana,* LXXX (2005), pàg. 137-158; J. Beltrán de Heredia, «*Barcino* durante la antigüedad tardía», *Zona Arqueológica: Recópolis y la ciudad en la época visigoda* (Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares), 9 (2008), pàg. 274-291.
2. C. Carreras, «Els abocadors en el món romà: el cas de *Londinium* i *Barcino*», *Pyrenae*, 29 (1998), pàg. 147-160.
3. F. Florensa i A. Gamarra, «L'excavació del jaciment arqueològic del carrer Sant Honorat 3 de Barcelona», *Tribuna d'Arqueologia* (Generalitat de Catalunya, Barcelona), 2003-2004 (2006), pàg. 189-209. A. Martín, N. Miró i E. Revilla, «El complejo termal privado de la domus de la calle del Bisbe Caçador de Barcelona», dins AAVV, *Termas Romanas en el Occidente del Imperio: II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón: Gijón 1999*, Gijón, VTP, 2000, pàg. 283-288.

anys setanta del segle XX, conegut com el "mosaic del circ", s'ha posat també en relació amb una instal·lació termal,[4] però podria tractar-se perfectament d'una habitació calefactada d'un àmbit domèstic sumptuós.

Aquestes actuacions tardanes als àmbits domèstics que comporten la construcció de termes privades mostren com les elits de la ciutat tendien a privatitzar la higiene en un moment en què algunes termes públiques ja havien estat amortitzades i d'altres, segurament, es sostenien amb dificultat degut a la desaparició de l'evergetisme o patrocini imperial, municipal o de particulars propis de la societat romana. Unes elits urbanes que, tal com va expressar el bisbe en referir-se a la comunitat cristiana de Barcelona en el segle IV dC, vivien rodejades de tot tipus de luxes.[5]

En el segle IV dC, el *forum* estava en funcionament; prova d'això és una inscripció honorífica dedicada a Numio Emiliano Dextro, procònsol d'Àsia entre els anys 379 i 385.[6] També en el segle IV dC es construí un nou recinte emmurallat, adossat per l'exterior al ja existent i reforçat amb setanta-sis torres. El pas de ronda es trobava rematat per merlets i pavimentat amb *opus signinum*.[7] La construcció de la nova muralla va suposar l'amortització d'un seguit d'espais localitzats al seu exterior i adossats al llenç defensiu, com les termes portuàries de Correu Vell, a tocar de la porta de Mar, o els diversos espais d'hàbitat.[8]

Igualment, cal situar en el segle IV dC la construcció del *castellum,* un edifici de planta quadrangular fortificat amb un mur defensiu i set torres, que incorporà a la ciutat un recinte situat extramurs que incloïa nombroses construccions datades a l'Alt Imperi.[9] Sens dubte, es tractava d'una defensa avançada, un espai fortificat que depassava la línea de muralla en direcció a la façana costanera. La seva funció no s'ha establert amb seguretat, però creiem que es tractava d'un punt estratègic i de control, en relació amb el port i el comerç marítim.

En el segle IV dC sembla que s'amortitzaren de manera massiva les necròpolis extramurs i es desmuntaren els monuments funeraris per tal d'aprofitar-ne la pedra en l'obra militar de la muralla. Però, segurament, aquest fet devia estar també condicionat per l'aparició del cristianisme, que va comportar tot un seguit de canvis que afectaren tant la vida urbana, social i política com la concepció del món funerari; una nova manera d'enfocar els ritus de trànsit que transformaria definitivament la imatge del *suburbium*.

4. C. Miró i F. Puig, «Edificios termales públicos y privados en *Barcino*», dins AAVV, *Termas Romanas...*, pàg. 171-178.
5. El bisbe Pacià diu d'ells, amb un cert to crític, que «viuen en palaus de marbre, van ajupits de tant or com porten al damunt, arrosseguen cues de seda, van maquillats amb carmí i a més no falten els jardins i llocs de repòs al costat del mar, vins exquisits, banquets esplèndids i un descans per a la vellesa».
6. G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions Romaines de Catalogne IV. Barcino*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1997.
7. N. Miró, «Noves dades sobre la muralla romana de *Barcino*: el pas de ronda conservat al carrer de l'Arc de sant Ramón del Call», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* (*QUARHIS*), 3 (2005), pàg. 82-101.
8. Ens referim a les estructures localitzades a l'interior i junt a les torres 12, 16, 21, 22, 26 i 69 de la muralla del segle IV dC.
9. J. Hernández, «The *Castellum of Barcino*: from its early roman empire origins as a monumental public place to the late antiquity fortress», *QUARHIS*, 3 (2005), pàg. 74-91.

El cristianisme, un motor de canvi

Les transformacions que patí la ciutat clàssica com a conseqüència de la implantació del cristianisme van ser importants. L'aparició de la nova religió i dels nous edificis de culte marcà el paisatge urbà, amb uns canvis notables en l'organització espacial que alteraren la fisonomia de la ciutat.

A Barcelona, com a tants altres llocs (per exemple, Aosta o Bèrgam, a Itàlia), l'aparició del nucli episcopal s'associa a un emplaçament determinat, en el nostre cas la *domus* de Sant Iu, situada al costat del *forum*. La donació a favor de l'Església d'una part d'aquesta propietat va facilitar la implantació del grup episcopal a l'interior de la ciutat. Molt probablement, les habitacions sobre les que es va edificar la primera basílica ja havien servit per al culte cristià.

En el segle IV dC, *Barcino* era seu episcopal. Coneixem l'existència de tres bisbes: Pretextat (343), Pacià (370- 390) i Lampí (391- 400), però les dades arqueològiques per al període són escasses. Tot i així, podem situar el primer emplaçament cristià a l'angle nord de la ciutat, a tocar de la muralla. Cal suposar l'existència d'una basílica en el lloc de l'actual, però l'absència d'excavacions impedeix qualsevol tipus de comprovació. Pel contrari, sí que es coneix arqueològicament el primer baptisteri: es conserva part d'una pila baptismal de planta quadrada i el sistema d'evacuació d'aigua que va ser aprofitat en la pila octogonal del baptisteri posterior.[10] La *domus* de Sant Iu va conviure amb la nova organització, que alterà totalment la retícula urbana d'aquest sector de la ciutat, ja que la basílica cristiana es desenvolupà transversalment a un vial. Començà, així, el procés d'apropiació de tot aquest sector de la ciutat per part de l'Església.

Al nord-est de la *domus* es localitzen unes instal·lacions industrials –una *cetaria* i una industria vinícola– que creiem que van passar a ser propietat de l'Església per un acte d'evergetisme.[11] A Hispània es va començar a posar de manifest una relació entre les seus episcopals i el comerç i la producció. Per exemple, la *cetaria* de *Portum Sucrone* s'ha relacionat amb el paper econòmic de la seu episcopal de Valencia, que a més tenia una *cetaria* a tocar del propi grup episcopal. També es coneixen monestirs com el de Punta de l'Illa, a Cullera, o el de Mura, a Llívia, tots dos d'època tar-

10. J. Beltrán de Heredia Bercero i C. Bonnet, «Nouvelles données sur le baptistère de Barcelone», dins Mario Marcenaro (ed.), dins *Albenga città episcopale: tempi e dinamiche della cristianizzazione tra Liguria di ponente e Provenza. Convegno internazionale e tavola rotonda. Albenga, palazzo Vescovile, sala degli Stemmi e sala degli Arazzi, 21-13 settembre 2006*, Albenga, Istituto Internazionale di studi liguri, 2007, pàg. 771-820.

11. J. Beltrán de Heredia Bercero, «La elaboración del vino en el mundo romano: la instalación urbana de producción de vino en Barcino», dins AAVV, *El vi a l'antiguitat: economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, Actes (Barcelona 6-9 de maig de 1998)*, Badalona, Museu de Badalona, 1998, pàg. 277- 282; «La Cetaria de Barcino. Una factoria de salazón del siglo III dC en el yacimiento de la plaza del Rey de Barcelona», dins J. Molina Vidal i M. J. Sánchez Fernández (coord.), *III Congreso internacional de estudios históricos: El Mediterráneo. La cultura del mar y de la sal (Santa Pola, 25-29 octubre, 2004)*, Santa Pola, Ayuntamiento de Santa Pola, 2005, pág. 187-193; «Cetariae bajo imperiales en la costa catalana: el caso de Barcino» dins L. Lagóstena, D. Bernal, A. Arévalo (ed.), *Salsas y salazones de pescado en occidente durante la antigüedad. Actas del Congreso Internacional Cetariae (Cádiz, 7-9 Noviembre, 2005)*, Cadiz, Universidad de Cádiz, 2005, pàg. 277-284; «Premses vineres i instal·lacions vinícoles a *Barcino*», dins C. Carreras i J. Guitart (ed.), *Barcino I. Marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2009, pàg. 119-130; J. Beltrán de Heredia, M. Comas, E. Gurri i J. Juan Tresseres, «Noves aportacions sobre la producció de vi a la Laietània romana: instal·lacions vinícoles i anàlisis de residus», *QUARHIS*, 2 (2006), pàg. 92-107; J. Beltrán de Heredia i M. Comas, «Instal·lacions vinícoles vinculades a *domus*: Els exemples de *Barcino* i *Baetulo*», dins M. Prevosti i A. Martín (coord.), *El vi tarraconense i laietà ahir i avui. Actes del simpòsium*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2009, pàg. 151-165.

doantiga, que disposaven d'instal·lacions industrials annexes a les estances monàstiques.[12] Tot plegat evidencia també un fort paper en temes econòmics per part de l'Església.

L'urbanisme de *Barcino*, un element en constant transformació[13]

A partir del segle v dC, a Hispània es van produir un seguit de canvis en el paisatge urbà que, com ja han expressat altres autors, eren el reflex dels canvis socials que s'anaven produint. D'altra banda, com ja ha assenyalat Lauro Olmo en diverses ocasions, la contextualització de la ciutat visigoda en un marc social permet de situar la investigació més enllà de les tipologies urbanes.[14]

Pel que fa a *Barcino*, a partir del segle v dC es pot parlar d'una pèrdua de la funció dels edificis públics, d'una certa desestructuració urbana, de l'abandó progressiu de la xarxa de sanejament, de l'aparició de noves formes d'hàbitat o d'una nova ocupació dels vials. I també de l'espoliació i la reutilització de les pedres dels vells edificis en les noves construccions: la ciutat es convertí en una pedrera permanent.

A la ciutat tardoantiga, la topografia reticular de l'Alt Imperi va anar desapareixent i es donà un estretament i una desviació dels antics vials, que es van anar ocupant amb noves construccions. D'altra banda, la superfície urbana es desplaçà en sentit vertical i, en conseqüència, es produí un canvi important en els nivells de circulació. També es documenta un abandonament en la xarxa de sanejament, que ja es mantenia amb dificultat degut a la pujada de nivell dels carrers. Els grans edificis públics eren abandonats o readaptats, les termes de Sant Miquel van ser cristianitzades, però no sabem què va passar amb el temple d'August que avui es conserva al carrer del Paradís. En aquesta època, els temples eren abandonats i convertits en esglésies o reconvertits en espais d'habitació, però no hi ha dades arqueològiques en relació al de Barcelona. En qualsevol cas, l'edifici no va desaparèixer del tot: abandonat o readaptat, va seguir marcant la fisonomia de la ciutat.

A les *domus* es documenta un procés de compartimentació dels diferents àmbits fins a la total desaparició de la distribució original de la casa romana. Aquest procés es realitzà d'una manera progressiva i continuada, sense que suposés una ruptura brusca amb la planta original i, per tant, sense nivells de destrucció massius, únicament desmuntatges d'estructures que no es consideraven útils i construcció de nous elements, però mantenint-ne o aprofitant-ne les parets mestres. Aparegueren bancs, nous envans que delimitaven estances molt més petites, llars i paviments de cal o

12. M. Roselló i Mesquida, «Un establiment de producción de saladures dels segles v-vi dC en Cullera (València)", *Qulayra* (Cullera), 1 (2005), pàg. 33-54; N. Alvarez et alii, «Salazones en el área del foro de *Valentia*, siglos iv-v», dins Lagóstena, *Salsas y salazones*..., pàg. 327-333.
13. Sobre l'urbanisme de *Barcino*, vegeu: J. Beltrán de Heredia, «El urbanismo romano y tardoantiguo de *Barcino* (Barcelona): una aportación a la topografía de la colonia», dins AAVV, *Civilización. Un viaje a las ciudades de la España Antigua. Catálogo de la exposición*, Alcalá de Henares, Ayuntamiento de Alcalá de Henares, 2006, pág. 87-96. Una revisió del tema amb la incorporació de les darreres novetats arqueològiques ha estat presentat per l'autora d'aquest treball en l'article «Barcino, de colonia augustea a *sede regia* en época visigoda, las transformaciones urbanas a la luz de las nuevas aportaciones de la arqueologia» dins *Arqueologia, patrimoni i desenvolupament urbà. Problemàtica i solucions*, Girona, Universitat de Girona (en premsa).
14. L. Olmo, «Recópolis; una ciudad en una época de transformaciones», *Zona Arqueológica*, 9 (2008), pàg. 40- 63.

terra batuda. Les sumptuoses *domus*, vivendes de les antigues elits, es convertiren en cases de veïns.[15]

No podem oblidar que, com ha manifestat en nombroses ocasions Javier Arce,[16] la ciutat tardoantiga era, sobretot, un centre administratiu i de culte. En aquest sentit, i com ha posat de relleu l'arqueologia, hi ha una clara diferència entre l'edilícia dels programes públics del poder establert i les construccions pròpies de l'arquitectura domèstica.[17] En l'arquitectura oficial destacava amb llum pròpia el paper dels bisbes, de vegades anomenats "bisbes-constructors", veritables promotors d'amplis programes arquitectònics; una arquitectura del poder i la representació, com podem veure en el grup episcopal de Barcelona, en el qual el bisbe Ugnas hagué de tenir un paper important.

Un altre fenomen que es pot associar als canvis documentats a *Barcino* durant l'Antiguitat tardana és el constant recreixement dels nivells de circulació, fenomen que sembla general en la topografia urbana de tota la ciutat. Podríem dir que pràcticament 2,5 metres de dipòsits separen els nivells de circulació d'època romana dels d'època tardoantiga, i la potència de deposició dels segles V i VI dC supera el metre.[18]

En aquest període es pot constatar una nova ocupació dels espais públics que havia començat segles enrere. El primer vial ocupat va ser l'*intervallum*, amb proves arqueològiques corresponents al segle I dC i també al segle II. La tònica continuà enels segles III- IV. I també en època visigoda: s'ocuparen els pòrtics, les façanes s'a- vançaren fins la línia de la claveguera central del carrer, els traçats rectilinis alt-imperials es van anar convertint en carrerons més estrets, i en algun cas, com el *cardo minor*, situat a tocar del Grup Episcopal, en un carreró estret i oblic de tot just 1,40 metres d'amplada (els 9,5 metres primitius van quedar sensiblement reduïts amb el pas del segles).[19]

Per contra, a finals del segle VI o inicis del VII, altres zones de la ciutat es mos- traven buides i amb una ocupació que podríem classificar com marginal i amb una certa desestructuració urbana. Destaca un enterrament infantil datat en el segle VII sobre els nivells d'amortització de l'antiga *domus* del carrer del Bisbe Caçador, i un altre a tocar de la porta decumana occidental.[20]

També cal parlar de l'espoliació i la reutilització de la pedra, un altre dels fenòmens que caracteritzaren la ciutat tardoantiga, ben documentat a *Barcino*. Però el fenomen de l'espoliació no es pot veure com u n fenomen d e caos i desordre, sinó

15. Per a més informació sobre aquest tema, vegeu: J. Beltrán de Heredia, «Arquitectura y sistemas de construcción en Barcino durante la antiguedad tardía. Materiales, técnicas y morteros: un fósil director en el yacimiento de la Plaza del Rey», *QUARHIS*, 3 (2009), pàg. 142-169; i «Barcino durante...» i «Barcino, de colonia augustea...», ja citats anteriorment.
16. J. Arce, «La ciudad en la España tardoromana: ¿continuidad o discontinuidad?» dins AAVV, *Ciudad y comunidad civica en Hispania: siglos II y III d. C. Actes du colloque organisé par la Casa Velazquez et par le Consejo Superior de Investigaciones Científicas*, Madrid, Casa de Velázquez, 1993, pàg. 177- 184.
17. J. Beltrán de Heredia i E. Revilla, «Metrologia i modulació dels edificis del segle VI del grup episcopal de Barcelona», *QUARHIS*, 3 (2009), pàg. 170-183; J. Beltrán de Heredia i C. Bonnet, «Arqueología y arquitectura de los siglos VI-VII en Barcelona: El grupo episcopal», dins AAVV, *Guerra y rebelión en la Antigüedad tardía. El siglo VII en España y su contexto mediterráneo. Acta Antiqua Complutensia. Actas del IV y V Encuentro Internacional Hispania en la Antigüedad Tardía*, Alcalá de Henares, Ayuntamiento de Alcalá de Henares, 2004, pàg. 155-180; Beltrán de Heredia, «Barcino durante...».
18. Aquesta continuada deposició de sediments està ben documentada en les excavacions de la plaça del Rei, en les diferents intervencions de la plaça de San Miquel, en les del carrer del Bisbe Caçador i en la del carrer de San Honorat.
19. J. Beltrán de Heredia, «Continuitat i cnvi en la topografia urbana», dins Beltrán de Heredia, *De Barcino a Barcinona...*, pàg. 96-107.
20. Martín, «El complejo termal...».

com una actuació oficial controlada pels poders públics, com han posat de manifest molts autors. A *Barcino* s'ha documentat un exemple molt il·lustratiu al respecte, el desmuntatge, a la segona meitat del segle VI, de l'escala de pedra que pujava al pas de ronda de la muralla. Sens dubte, es necessitava la pedra per a les construccions que s'estaven duent a terme en aquell moment al grup episcopal. Una actuació d'aquesta mena, en un element de caràcter militar, sols podia haver estat promoguda pels estaments del poder: l'Església i el poder polític visigot.

La ciutat episcopal

La ciutat tardoantiga era fonamentalment la ciutat episcopal, una ciutat que s'articulava a partir d'un punt fort, la comunitat cristiana urbana que girava al voltant del seu bisbe. En el segle V, el centre de la vida urbana –el focus polític-religiós– s'havia desplaçat del *forum* a l'angle nord de la ciutat, on estava situat el grup episcopal. El nucli urbà s'ordenava al voltant del nucli cristià, una organització que definia la imatge de la ciutat tardoantiga i que determinaria la imatge de la ciutat medieval. El *forum* havia perdut la seva funció primigènia i els elements característics d'aquesta àgora pública es començaven a desmuntar. Un gran nombre de pedestals honorífics, epigràfics i anepigràfics van ser aprofitats per construir el palau episcopal aixecat als primers anys del segle V.[21]

L'arqueologia i les fonts escrites parlen d'una dinamització o ressorgiment de la ciutat en la segona meitat del segle VI. Barcelona, València, Còrdova o Mèrida en són bons exemples. A *Barcino*, el dinamisme urbà estava impulsat per l'Església i l'Estat visigot. L'episcopat de Barcelona que, com hem vist, ja existia en el segle IV, es configurà amb força al segle V, i al segle VI s'amplià i monumentalitzà fins arribar a ocupar, pràcticament, un quart de la ciutat.

A la segona meitat del segle VI, el grup episcopal va ser objecte d'un ambiciós i complex projecte arquitectònic que va modificar definitivament la imatge del barri episcopal.[22] Es monumentalitzaren edificis com el baptisteri i la sala de recepció del bisbe i s'ampliaren les construccions eclesials a l'est del nucli primitiu, amb edificis *ex novo*, com una església en planta de creu,[23] amb la seva necròpolis annexa, i un edifici palatí relacionat amb el poder civil visigot, la residència del *comes ciuitatis*. Aquesta relació topogràfica entre els edificis de caràcter religiós i civil es donà també a Mèrida, on el palau del *dux* estava junt al grup episcopal, a Recópolis, on la relació palau-basílica era molt estreta, o a Còrdova, on la seu episcopal agrupava també tots els edificis de representació del poder.[24] Com ha plantejat Sonia Gutiérrez:

21. Beltrán de Heredia, «Orígens i evolució...».
22. C. Bonnet i J. Beltrán de Heredia, «Cristianismo y espacio urbano en la antigüedad tardía. El ejemplo de *Barcino*», dins AAVV, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Valencia, Ayuntamiento de Valencia, 2000, pàg. 219-225; «El primer grupo episcopal de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25 (2000), pàg. 467-490.
23. C. Bonnet i J. Beltrán de Heredia, «Nuevas intervenciones arqueológicas en el Museo de Historia de la Ciudad: una iglesia de época visigótica en el grupo episcopal de Barcelona» dins AAVV, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Cartagena, 16-19 d'abril de 1998)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000, pàg. 135-144.
24. Beltrán de Heredia, «Orígens i evolució...».

> La vinculació del *dux*, el *comes ciuitatis* y la jerarquía episcopal con las ciudades es innegable, sobre todo a partir de que esta última comience a adquirir un papel decisorio en la administración civil de las mismas, en perfecta afinidad con sus élites laicas.[25]

Una vinculació que podem veure també a la topografia urbana.

Alhora, es construí un nou palau episcopal i es monumentalitzaren amb pòrtics els principals espais de circulació i trànsit. La construcció d'un conjunt termal en aquest moment i la seva proximitat al Grup Episcopal, ens porta a posar-los en relació, tot i que és difícil fixar si estem davant d'un testimoni del paper d'evergetes dels bisbes, com passà a Roma, Nàpols o Lucca, o bé eren instal·lacions que varen formar part del propi grup episcopal.

Amb el cristianisme, els morts entren a les ciutats.[26] A Barcelona és d'especial interès la necròpoli de la plaça del Rei, una autentica *area funeraria* a cel obert, limitada per murs i vinculada a una església amb planta de creu, segurament de caràcter martirial. La necròpoli va acollir només 24 enterraments (la meitat infantils),[27] datats a finals del segle VI i primers anys del segle VII, practicats en àmfores i caixes de *tegulae.* S'han localitzat altres enterraments privilegiats *intra muros* en relació als altres edificis del Grup Episcopal, com el baptisteri, o bé situats en passadissos o pòrtics funeraris. Es tracta d'inhumacions que evidencien un privilegi de proximitat a unes relíquies o a un lloc sant. Els cementiris episcopals eren destinats a les elits locals i a la jerarquia eclesiàstica, com podem veure a Barcelona i a València.

Cal suposar també l'existència d'altres edificis destinats al culte cristià *intra muros* al marge del Grup Episcopal. Es pot parlar de la cristianització de les termes públiques de San Miquel. La utilització d'un mosaic del segle II dC a l'edifici religiós medieval,[28] el material associat aparegut en les excavacions i la presència d'algun enterrament en caixa de *tegulae*, ajuden a situar el fenomen –ben documentat en altres llocs– de la reconversió de termes en esglésies: també a *Barcino*. Suposem igualment que l'actual església dels Sants Just i Pastor té un precedent anterior, com sembla indicar la seva advocació, que s'estén en època visigoda, i els elements arquitectònics d'època visigoda aprofitats a l'edifici.

La cristianització del *suburbium*

El món funerari cristià portà a una reordenació del *suburbium*: els morts s'agruparen al llarg de les vies i camins, però sobretot a l'entorn de les basíliques martirials. Principalment, les necròpolis s'agrupaven al *suburbium* oriental, al nord-est de la ciutat, i ocupaven àmplies zones de les quals es desconeixen els seus límits.

25. S. Gutiérrez, «Ciudades y conquista. El fin de las civitates visigodas y la genesis de las *mudun* islámicas del sureste de al-Andalus», dins AAVV, *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Madrid, Casa de Velázquez i CSIC, 1998, pàg. 137-157.
26. J. Beltrán de Heredia, «Inhumaciones privilegiadas *intramuros* durante la Antigüedad Tardía: El caso de *Barcino*», *Anales de Arqueología Cordobesa*, 19 (2008), pàg. 231-260.
27. Sembla que en aquella època els nens van ser un dels sectors més protegits, destinant-los amb major freqüència un emplaçament de privilegi.
28. La primera notícia documental de l'església de Sant Miquel data de l'any 951.

En el cas de Barcelona, cal destacar la continuïtat en els llocs de culte. Santa Maria del Mar és un exemple molt clar, tot i que no es coneix arqueològicament l'edifici de culte. La densitat d'enterraments localitzats (106 inhumacions) i l'existència de tota una sèrie d'estructures que es poden situar a l'Antiguitat tardana, ens porten a pensar en un focus d'atracció, segurament cultual, anterior a la primera referència documental de l'església, que és de l'any 1009.[29]

En el solar ocupat per l'actual mercat de Santa Caterina, les excavacions arqueològiques han tret a la llum una important necròpoli tardoantiga, amb 130 tombes i diversos monuments familiars, mausoleus amb un nombre variant d'individus, de entre 1 a 6, que sens dubte van pertànyer a les elits locals.[30] Aquesta concentració d'enterraments degué originar-se per un focus cultual que es va mantenir fins el segle XIX, moment en el que s'enderrocaren l'església i el convent de Santa Caterina. La importància del lloc es posa de manifest també en els monuments funeraris familiars decorats amb pintures que imiten marbrejats, una decoració que també podem veure a la sala de recepció del bisbe del Grup Episcopal de Barcelona.

Cal fer un esment del procés de cristianització d'algunes viles, com la de l'actual plaça d'Antonio Maura, on l'existència d'un possible *martyrium* degué originar una extensa àrea d'enterraments. També la vila romana de Sant Pau del Camp, on es va localitzar un monument funerari altimperial i una àrea d'enterrament d'època cristiana. El monestir del segle X segurament és hereu d'un altre enclavament tardoantic, al voltant del qual es degué configurar una zona de necròpolis. Al claustre i a l'exterior de l'absis de l'església es van localitzar enterraments que es poden situar al període tardoantic. A més, la presència a l'edifici de capitells i impostes dels segles VI-VII vindria a confirmar aquesta hipòtesi.

Barcino, producció i comerç

Barcelona va ser una ciutat activa al llarg de l'Antiguitat tardana. Va mantenir vius els circuits comercials durant tota l'etapa en què formà part del domini visigòtic, cosa que mostra les troballes procedents de tot l'arc del Mediterrani. Al segles V-VI, arribaven al port de la colònia nombroses peces de vaixella de taula, llànties, contenidors per al transport (com les àmfores), atuells de cuina i d'emmagatzematge, *unguentaria*... Aquests objectes procedien d'Eivissa, l'illa de Lípari, el sud d'Itàlia, Sardenya, Cartagena i els tallers del nord d'Àfrica (les actuals Tunísia, Algèria i Líbia), Pamfília (avui Turquia asiàtica) o Palestina.[31] També arribava ceràmica del sud-est peninsular i de ben segur d'altres indrets encara per concretar. Aquest fet mostra el caràcter portuari i comercial d'una ciutat costanera de la Mediterrània.

Barcino va ser una ciutat receptora i consumidora, però també productora, com han evidenciat els materials arqueològics, que també fan palesa una dinàmica

29. La necròpoli de Santa Maria del Mar està en un procés d'estudi. Vegeu: J. Beltrán de Heredia, «*Barcino*, durant l'antiguitat tardana», *QUARHIS*, 5 (2009), pàg. 219-221.
30. J. Aguelo, J. Huertas i F. Puig, «Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i evolució», *QUARHIS*, 1 (2005), pàg. 11-44.
31. R. Járrega, «Los contextos cerámicos tardoantiguos del grupo episcopal de *Barcino*», dins AAVV, *Guerra y rebelión...*, pàg. 231-251.

comercial complexa. Els estudis realitzats a partir de la ceràmica del jaciment de plaça del Rei han permès de situar diferents tallers de terrissa a la ciutat. S'han pogut identificar –fins el moment– vuit fàbriques diferents que apunten a una important producció local, amb un gran nombre de petits tallers que s'encarregaven de proveir la ciutat.[32]

La producció de ceràmica tardoantiga feta a Barcelona també anava destinada a un mercat local o regional, com ho demostra la troballa d'aquestes peces a la zona del Maresme. Els estudis de ceràmica ens expliquen com Barcelona semblava tenir una dinàmica comercial complexa, diferent respecte de les que s'han estudiant a les àrees que l'envolten, com el Maresme o la zona de Darrò.

Tanmateix, pel que fa l'Antiguitat tardana, podem parlar d'una producció de vidre a la ciutat, com ho demostra el forn trobat en els nivells d'amortització de la zona termal de la domus del Bisbe Caçador. L'any 2005 ja s'apuntava que hi havia prou indicis per parlar d'una producció de vidre al segle VII a Barcelona. La presència de residus vinculats a aquesta activitat, alguns dels quals mantenien la forma del gresol, van donar peu a plantejar aquesta hipòtesi.[33]

32. El estudis ceràmics de la plaça del Rei, publicats l'any 2005, van permetre presentar per primera vegada un tipologia de la ceràmica comuna que es troba habitualment a la ciutat en contextos dels segles V-VII i definir les distintes fàbriques. Actualment, tenim en curs una segona fase d'estudi. J. Beltrán de Heredia, «La cerámica común del yacimiento de la Plaza del Rey (siglos V-VII): aportación al estudio de la cerámica común tardoantigua de Barcelona (España)», dins AAVV, *1r Congrés Internacional sobre ceràmiques Comunes, de Cuina i Àmfores de l'Antiguitat Tardana a la Mediterrània* (2002), Barcelona, Universitat de Barcelona, 2005, pàg. 137-150; «Las producciones locales e importaciones de cerámica común del yacimiento de la plaza del Rey de Barcelona, entre la época visigoda y el período islámico. Siglos VI-VIII », *QUARHIS*, 1 (2005), pàg. 68-89; J. Buxeda i M. A. Cau, «Caracterització arqueomètrica de les ceràmiques tardanes de la plaça del Rei de Barcelona», *QUARHIS*, 1 (2005), pàg. 90-99.

33. J. Beltrán de heredia, «La cerámica común...», pàg. 75.

La repoblación de Sarrià y Les Corts y su régimen jurídico (siglos IX-XI)

Elena Roselló*

Resumen

La presente comunicación trata sobre las estructuras de poder que se conformaron en los territorios de Sarriá y Les Corts en el período comprendido entre los siglos IX y XI, en el marco de la repoblación iniciada en Cataluña durante el reinado de Carlomagno y desde el punto de vista de la historia del derecho. Contextualizada la vida política y jurídica de los territorios objeto de estudio en dos grandes momentos dentro de la misma Alta Edad Media, se observa como aquel poder, entendido en un primer momento como de carácter público, cuyo titular era el emperador, fue a desembocar en el triunfo radical de una concepción subjetiva del derecho vinculada al teocentrismo político. El estudio de ese poder público a través de la legalidad vigente, es decir, de las Capitulares, el *Liber Iudiciorum*, el *ius proprium* y su evolución hasta llegar a la Carta de 1025 de Berenguer Ramón I, que en cierto modo ratificó todo lo anterior, ha ocasionado el planteamiento de numerosas cuestiones. De entre ellas en esta comunicación hemos elegido únicamente dos por evidentes motivos de espacio y tiempo. La primera es la relativa al discutido tema de la existencia de unas franquicias de origen carolingio en el territorio de Les Corts, la segunda intentará responder a la pregunta sobre quién ejerció la jurisdicción en Sarriá hasta el año 1060. Ambas cuestiones suponen, por un lado, analizar una serie de instituciones jurídicas y los derechos emanados de ellas, y por el otro, el papel que jugaron en el ejercicio del poder los condes, los vizcondes, la Iglesia, etcétera, inmersos en un contexto de feudalismo emergente.

Resum

La present comunicació tracta sobre les estructures de poder que es van conformar en els territoris de Sarriá i Les Corts en el període comprès entre els segles IX i XI, en el marc de la repoblació iniciada a Catalunya durant el regnat de Carlemany i des del punt de vista de la història del dret. Contextualitzada la vida política i jurídica dels territoris objecte d'estudi en dos grans moments dintre de la mateixa Alta Edat Mitjana, s'observa com aquell poder, entès en un primer moment com de caràcter públic, el titular del qual era l'emperador, va anar a desembocar en el triomf radical d'una concepció subjectiva del dret vinculada al teocentrisme polític. L'estudi d'aquest poder públic a través de la legalitat vigent, és a dir, de les Capitulars, el *Liber Iudiciorum*, el *ius proprium* i la seva evolució fins a arribar a la Carta de 1025 de Berenguer Ramón I, que en certa manera va ratificar tot l'anterior, ha ocasionat el plantejament de nombroses qüestions. D'entre elles en aquesta comunicació hem triat únicament dues per evidents motius

* Universitat Pompeu Fabra.

d'espai i de temps. La primera és la relativa al discutit tema de l'existència d'unes franquícies d'origen carolingi en el territori de Les Corts, la segona intentarà respondre a la pregunta sobre qui va exercir la jurisdicció a Sarrià fins a l'any 1060. Ambdues qüestions suposen, d'una banda, analitzar una sèrie d'institucions jurídiques i els drets emanats d'elles, i per l'altra, el paper que van jugar en l'exercici del poder els comtes, els vescomtes, l'Església, etcètera, immersos en un context de feudalisme emergent.

La presente comunicación es tan sólo una breve síntesis de algunos de los temas que se tratan en un estudio más amplio titulado «Sarrià, Les Corts, Pedralbes, una aproximación histórica a su realidad jurisdiccional (siglos IX, X y XI)», en el que se establece cuáles fueron las estructuras de poder en los territorios objeto de estudio y en base a qué legalidad actuaron éstos.

Cuando los ayuntamientos de Sarrià-Sant Gervasi y de Les Corts propusieron a mi Universidad la realización de un trabajo sobre jurisdicciones, tuve que establecer en qué momento de la historia iba a iniciar el estudio. Y, desde luego, no obedeció a ningún tipo de capricho establecer el punto de arranque en la Cataluña carolingia, sino al hecho de que a ese momento se remonta la primera documentación que permite seguir el rastro de las colectividades objeto de estudio, y en la que ya se descubre el embrión de unas estructuras con cierta entidad o personalidad jurídico-pública.

Me remito al antes mencionado estudio para detallar el contexto histórico que refiero, y únicamente, y desde el punto de vista de un jurista, querría efectuar un par de acotaciones.

La primera es que hablar de régimen jurídico en la Alta Edad Media implica diferenciar dos momentos políticos distintos. Un momento inicial, el de la repoblación del territorio, en el que el poder lo ostentaba el emperador, y por tanto era de carácter público. Y otro momento posterior, de tránsito hacia el feudalismo, que desembocaba en el triunfo radical de una concepción subjetiva del Derecho, vinculada al teocentrismo jurídico.

La segunda acotación es precisar un par de conceptos: el primero, que por jurisdicción entendemos la potestad pública encargada de hacer justicia, tanto en el aspecto gubernativo, como en el legislativo, como en el gracioso. Y el segundo, que por potestad se entiende el poder sobre personas o cosas. Poder que se traduce en una síntesis de protección y obediencia y que genera un vínculo político que puede ser de naturaleza pública o privada. De ahí que haya hablado de poder público y de poder privado, porque estos conceptos varían de forma muy significativa en función de cada momento histórico.

Y como las normas jurídicas son casi siempre consecuencia de situaciones que han aparecido previamente, y como su análisis puede dar fe y veracidad a planteamientos de muy diversa índole, creo que es imprescindible –y aunque sea de forma muy esquemática– explicar el sistema de fuentes del Derecho con el que se ha trabajado en el presente estudio.

En cuanto al Derecho público, a partir del año 801 y hasta 844, los distintos emperadores carolingios otorgaron una serie de capitulares que contenían normas

para la regulación y el conocimiento exclusivo del homicidio, del rapto y del incendio. También, y de forma muy destacada, referían y regulaban una institución jurídica esencial para aquellos momentos de repoblación del territorio, como fue la aprisión.[1] En cuanto a los deberes fiscales y militares, las capitulares establecieron la vigencia de unos mismos principios para todo el Imperio. Sin embargo, a partir del año 987 empezaron a tener vigencia, en materia de derecho público, algunos preceptos surgidos de la potestad de los propios condes catalanes, que iniciaron una lenta marcha hacia la soberanía, al otorgar, en nombre propio, cartas de población y franquicia e irrogándose además la potestad para hacerlo. Con esta actuación, los condes catalanes lograron que a partir del siglo X sus normas devinieran la primera fuente del Derecho público.

Respecto del Derecho privado, y en virtud de la aplicación del principio de "personalidad de la ley", constaba expresamente en las capitulares la vigencia del Derecho privado autóctono, es decir, subsistieron el *Liber Iudiciorum* y, por descontado, el *Ius proprium.*

Las líneas siguientes tratarán de dar unas pinceladas lo más aproximadas posibles tanto al controvertido tema de la existencia de unas franquicias de origen carolingio en el territorio de Les Corts como al tema del origen de la vila de Sarrià desde el punto de vista del Derecho.

Les Corts y Sarrià: un apunte introductorio sobre el origen de unas "franquicias" y de una "vila"

Son muy escasos los estudios relativos al territorio de Les Corts, pero todos ellos coinciden en subrayar la existencia de unas franquicias de origen carolingio otorgadas a los habitantes de los mansos alodiales de ese pequeño enclave situado actualmente dentro del área de la ciudad de Barcelona. La confirmación de su existencia, su origen y su alcance debería realizarse a partir de pruebas documentales, pero éstas escasean, y de ahí las discrepancias e incertidumbres. Sin querer pecar de excesivo optimismo, es posible que interpretando la historia jurídico-política se obtengan nuevos elementos de juicio y que con ellos el lector pueda decantar su balanza particular en un sentido determinado.

El proceso de repoblación iniciado en el siglo IX originó la formación de una colectividad rural en el denominado *territorium* barcelonés integrada en su mayor parte por refugiados políticos (*hispani*) que se convirtieron, bien en payeses libres propietarios de pequeños alodios, bien en lo que entenderíamos hoy como grandes terratenientes (condes, vizcondes…). A estas nuevas colectividades fueron dirigidas las primeras capitulares del emperador, queriendo con ellas facilitar la adaptación de los repobladores a la vida político-social del nuevo reino del cual iban a formar parte. El hecho de que sólo se haya conservado el texto de tres capitulares puede haber inducido a más de un error y a la creencia de que en éstas se otorgaban todo tipo de exenciones, tanto tributarias como jurisdiccionales. Lo cual, a mi entender, dista

1. A la figura de la aprisión le dedico en el estudio referenciado al principio un pormenorizado estudio jurídico.

bastante de la realidad. Ya que, si bien las capitulares establecieron una serie de protecciones a los súbditos, es sabido que la protección nunca fue gratuita. Y aunque las capitulares traslucían buena voluntad por parte de un soberano que ofrecía protección y concedía tierras en aprisión, los protegidos se obligaban a su vez a cumplir con una serie de servicios dentro de su territorio de residencia, como, por ejemplo, la defensa militar bajo las órdenes del conde correspondiente. A cambio, tanto la adjudicación de predios como la toma tácita de los mismos, en base, desde luego, a una legalidad vigente, quedaba garantizada en el sentido de que se permitía la pacífica posesión de las tierras y el libre uso de sus derechos anejos, como la pastura, la leña, el agua, etcétera; derechos que, además, se regulaban por las antiguas costumbres vigentes en el lugar. Quizá hayan sido estas garantías las que hayan confundido a algunos autores que han afirmado que la concesión de tierras podía originar la concesión de toda una serie de exenciones fiscales y jurisdiccionales. Por lo tanto, no se puede entender en modo alguno que de este inmediato contexto pudieran nacer o concederse "franquicias".

Para poder considerar por qué algunos autores defienden la idea de la concesión de unas franquicias (carolingias) a los hombres de Les Corts, es importante tener muy en cuenta que estas pequeñas propiedades libres, en la mayoría de los casos, provenían de la aprisión y que esto supuso, en un momento como aquél, que deberíamos situar en la etapa prefeudal, y hasta la caída del Imperio carolingio, que muchos payeses disfrutaran de un período de libertad completa, tanto social como política.

Pero este período de libertad fue corto, la situación del campesinado no tuvo tiempo para hacerse fuerte y no resistió los ataques de unas clases dominantes cuyas pretensiones eran apropiarse de los resultados obtenidos por los pequeños alodiarios quienes, al no nadar precisamente en la abundancia debido a malas cosechas u otros avatares, se vieron obligados muchas veces a vender o empeñar sus tierras para sobrevivir.

De todas formas, no se puede rechazar del todo la idea de que en un escenario de hombres libres como el que se ha descrito más arriba pudieran darse las condiciones necesarias para que el soberano actuara en forma graciosa y que, por cuestiones estratégicas, concediera franquicias o cartas de población o privilegios…, ya que este campesinado poco a poco se organizó en pequeñas comunidades; y no olvidemos que éstas se hallaban situadas en un territorio fronterizo, lo que implicaba que incluso podían ser armadas por el propio soberano para salvaguardar su defensa.

¿Es posible aceptar la idea de la concesión de franquicias a los hombres de Les Corts en época carolingia? Y si se acepta la idea ¿en qué consistían éstas? Algunos autores sostienen que existieron y que tenían su base en el mantenimiento de los hombres de Les Corts francos del pago de tributos y libres del control de cualquier jurisdicción señorial. Esta afirmación es, sin duda, extremadamente amplia, y más teniendo en consideración cuanto se ha expresado sobre la interpretación de la primera capitular de Carlomagno, cuyo contenido parece que en modo alguno debe entenderse pensado para eximir de pago de impuestos y menos aún de jurisdicción.

El proceso de feudalización en nuestro país fue, sin duda, paradigmático, además de rápido, e implicó la desaparición del pequeño cultivador alodiario, tanto payés como rentista, y la aparición de la servidumbre del campesinado. Desde luego, ello no supuso que desapareciera el alodio, sino que éste pasó a manos de diferen-

tes categorías feudales, con lo que, posiblemente, sea más exacto hablar de alodio feudal, aunque esta terminología fuera poco o muy poco utilizada en la documentación de la época, donde, normalmente, al intentar establecer la pertenencia de la tierra, se hacía referencia a que la tierra se tenía bajo "dominio de…", lo que equivaldría a decir "esta tierra es *alou* de…". Asimismo, en alguna documentación contractual aparece la frase de que las tierras son *francas en alou* de sus poseedores. Seguramente es la utilización de esta terminología la que, con el tiempo, haya inducido a errores interpretativos a más de un autor. Porque, cuando en la documentación aparece el vocablo "francas", éste hace alusión al concepto "libre de cargas" y se está refiriendo a la tierra, es decir, a que la tierra no está sometida a ningún gravamen, cual sería, por ejemplo, el pago de un censo. Y esta situación no se debe confundir con otra posible acepción del término que se referiría a "exenciones de cualquier prestación", es decir, al pago de un tributo, por ejemplo. Desde luego, la terminología plantea serios problemas. De entrada hay que decir que no se sabe muy bien qué eran las *franqueses*, y lo más probable es que no nos hallemos ante un término unívoco.

Por ello, el hecho de que en el año 1025 Berenguer Ramón I otorgara una carta confirmatoria de las franquicias de las propias capitulares carolingias, debería interpretarse en el sentido de reconocimiento de la libre tenencia de las propiedades y bienes muebles, así como la de toda jurisdicción ajena a la del príncipe. Por tanto, queda claro que se debe distinguir entre: franquicia referida al dominio eminente sobre la tierra, esto es, libre de cargas (censos, etcétera), sería el caso de las capitulares y de la carta de 1025; franquicia referida o equivalente a la exención del pago de un impuesto determinado (sería una concesión graciosa); y franquicia como exención de jurisdicción ajena al príncipe (hablaríamos de plena época feudal).

Expuestas, aunque de forma quizá demasiado somera, las cuestiones terminológicas, valdría la pena preguntarse qué condición tenían respecto de la tierra y de los señores en el siglo XI los habitantes de Les Corts y de Sarrià. Es decir, ¿eran alodiarios, eran tenentes, eran siervos, eran esclavos, en definitiva? Probablemente, lo único indiscutible aquí es que la respuesta no es fácil de encontrar.

En primer lugar, en referencia a Les Corts, se sabe, porque aparece documentado por primera vez en el año 1066, que existía un lugar, dentro del territorio que circundaba la ciudad de Barcelona, denominado *Curtes* y, seguramente, podría identificarse con el territorio de Les Corts. Ahora bien ¿dónde están documentados sus límites territoriales? No lo están. Y el hecho de que el documento referido[2] indique «*ad ipsas Curtes, in loco qui vocatur Magoria*», lo único que significa es que la situación (en el mapa) es correcta, ya que la riera de Magoria discurría desde Collserola, pasando por Sarrià y llegando prácticamente al mar. A partir de este documento algunos autores han venido afirmando que la población de Les Corts habitaba diseminada en diversas masías. Pero ¿fue realmente así? Desde luego, existen indicios de ello, aunque quizá mejor presumir que afirmar. Porque existen suficientes datos –y en ellos se basa Bonnassie– para advertir que la creación del *mas* fuera señorial, y que, entre otros, uno de sus objetivos fuera someter a los payeses a los malos usos. Y como la implantación de los malos usos fue posterior, cabría entender que el documento del año 1066, cuando expresa el término *curtes*, no se

2. *ACA* (Archivo de la Corona de Aragón), Cartulari de Sant Cugat del Vallès, doc. 645.

estaba refiriendo a un *mas* en sentido señorial, sino a otro tipo de lugar. Aceptar al pie de la letra que *curtes* era igual a *mas* resultaría excesivamente radical, y sobre todo difícil de entender, porque, como se sabe, ya desde época carolingia los grandes propietarios, fueran laicos o eclesiásticos, intentaron imponer ciertas formas de dominio sobre los habitantes libres que cultivaban sus tierras, y esto se podría traducir en un sometimiento a una determinada señoría jurisdiccional o jurisdicción de carácter público, pero en modo alguno indica que estuvieran sometidos a los malos usos, cuya aplicación se debe contemplar como un proceso gradual y lento, puesto que originariamente fueron derechos públicos del propio conde sobre sus barones (intestia, eixorquia) o causas judiciales (cugucia, arsia), que en los siglos XII-XIII acabaron recayendo en el *mas*, y que, por lo tanto, nada tendrían que ver con aquellos primitivos habitantes de Les Corts. De todas formas, ello no quita que los campesinos no se hallaran sometidos a ningún tipo de carga. Sí que lo estaban. Ya que, fueran campesinos alodiarios o tenentes, no se les eximía de soportar cargas públicas, porque rentas de la propiedad y cargas públicas eran dos formas distintas y coexistentes de sustracción. Los campesinos no propietarios estaban sometidos a ambas, mientras que los alodiarios sólo a las últimas. Se daban dependencias que no eran sólo serviles, sino también fiscales.

Los estudios realizados por Font i Rius en relación al origen del municipio catalán nos muestran que los templos ejercieron un papel muy importante en la formación física de muchas villas y poblados, en tanto que contribuyeron a delinear el ámbito de su circunscripción, ya que:

> La parroquia se estructura como una especie de corporación que crea vínculos entre los vecinos, y en el ámbito rural la conexión de la parroquia con la entidad civil que ha de constituirse en municipio resulta innegable.

No cabe duda que el origen de la villa de Sarrià se encuentra en la agrupación poblacional rural que se fue asentando alrededor de la iglesia de Sant Vicenç, erigida en el siglo IX como iglesia propia, emplazada en el denominado "territorio de Barcelona"[3] y bajo la jurisdicción de la familia vizcondal, que era la que ostentaba el dominio sobre gran parte de ese territorio.

El hecho de que la iglesia estuviera emplazada en el denominado territorio de Barcelona es una circunstancia que no debe inducir a errores en el sentido de creer que el municipio ostentaba algún tipo de jurisdicción sobre la ciudad o sus territorios. Las instituciones municipales de Barcelona nacieron más tarde, casi como un apéndice de la administración real de la ciudad, y el desarrollo de la institución municipal fue muy largo y lento. Por eso, debe quedar claro que el ejercicio de las jurisdicciones sobre Sarrià, aún en el siglo XI (lo que probablemente sea extrapolable a todas las parroquias situadas en el Pla de Barcelona: término estrecho o *Hort i Vinyet*) fue señorial, lo que significa que la jurisdicción civil la ejercía el señor –o señores– de dichas iglesias o parroquias, mientras que la jurisdicción criminal la ejercía el veguer de Barcelona.

No se puede hablar de Sarrià y de las relaciones alrededor de la tierra utilizando términos tan generales como se ha hecho con Les Corts, entre otras cosas por-

3. Según se refleja claramente en las capitulares carolingias, en la carta de Berenguer Ramón del año 1025, en el *Usatge Item Statuerunt (Us. 61),* en el documento de donación del castell del Port, etcétera.

que la documentación existente sobre Sarrià es algo más profusa, y aunque no sea ésta toda la deseada, permite realizar algunas afirmaciones que en el caso de Les Corts quedaban en simples conjeturas.

Para contextualizar, es necesario dedicar unas líneas a aquellos espacios "sacralizados" que rodearon a las iglesias y que gozaron de la misma protección que éstas según una tradición que debería remontarse a los concilios visigóticos,[4] pero que fue muy difundida en Cataluña algo más tarde, en relación, sobre todo, con el movimiento de *Pau i Treva.*

Apuntar brevemente sobre el significado del término "sagrera" seguramente favorecerá una mejor determinación de la configuración de unos tipos de asentamientos poblacionales entre los que se debería incluir Sarrià. El uso de *sacrarium* (o de sus variantes) en la acepción de edificación situada en el circuito eclesiástico era una costumbre específicamente catalana, documentada desde la primera mitad del siglo XI. En cuanto al sustantivo femenino *sacraria*, se utilizaba en las fuentes catalanas de los siglos XI-XIV para designar el perímetro de una iglesia rural. El término *sacraria* en el sentido de perímetro eclesial no se encuentra ni en las fuentes romanas tardías ni en las fuentes medievales no catalanas.

A lo largo del estudio que estoy intentando resumir, he planteado en más de una ocasión preguntas sobre cuáles eran, o dónde se debían situar los límites de la ciudad (medieval) de Barcelona, o qué se debía entender cuando en la documentación aparecían los términos «territorio de Barcelona». Las respuestas aparecen bastante claras, y se puede afirmar que los límites que se establecen en el *Usatge Item Statuerunt*,[5] no refieren únicamente la ciudad y su zona de inmediata influencia jurisdiccional. En realidad, este *usatge* dejaba constancia de los límites de lo que se vino en llamar el "término amplio" de Barcelona. Y en opinión de muchos historiadores y juristas este territorio se hallaba sometido al derecho de la ciudad. Esta afirmación no debería apreciarse al pie de la letra, sino de una forma mucho más matizada. Y matizar implicará averiguar también cómo se formaron algunas comunidades rurales cobijadas por las sagreras de las iglesias parroquiales; cómo se fueron estructurando, a partir de qué instituciones, o cómo fueron desarrollándose las relaciones de estos grupos sociales con sus respectivas jerarquías feudales, ya que parece vislumbrarse que de la fragmentación del poder que nace del feudalismo se pudiera haber originado la estructura de los núcleos de población que se estudian.

El primer componente que estructura la sagrera es la iglesia; sin ella no cabe la posibilidad de efectuar demarcación alguna. Al conjunto que integran la iglesia y las edificaciones a su alrededor se les denominaba "asentamiento eclesial". También hay que referir la importancia de estos asentamientos en relación al movimiento de *Pau i Treva*. Porque fue en virtud de estas constituciones y de la alianza entre obispos y condes que, poco a poco, se fue restaurando no sólo el poder condal, sino erradicando la violencia feudal.

4. Ya en un Concilio visigodo, concretamente en el *Toletanum XII* (año 681) aparece delimitado en 30 pasos el perímetro de la sagrera: «*in circuito ecclesiae XXX passus ab ecclesie ianuis…*» norma legal que sería después incorporada a la colección canónica denominada *Hispana*, colección aún considerada vigente en Cataluña en la época condal. (José Vives, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona y Madrid, CSIC (Instituto Enrique Flórez), 1963, vol. 1, cap. 10, ap. 31).
5. Ya en un Concilio visigodo, concretamente en el *Toletanum XII* (año 681) aparece delimitado en 30 pasos el perímetro de la sagrera: «*in circuito ecclesiae XXX passus ab ecclesie ianuis…*» norma legal que sería después incorporada a la colección canónica *Hispana* (Vives, *Concilios visigóticos…* vol. 1, cap. 10, ap. 31).

La iglesia de Sant Vicenç de Sarrià era una iglesia propia. Pero ¿quiénes eran los habitantes de las casas de las sagreras? Si se tiene en cuenta que a partir del último tercio del siglo XI existió una población campesina que seguramente debía estar en posesión de una cierta hacienda rústica, ya como pequeños alodiarios ya como antiguos *dominos* o *tenentes*, es razonable pensar que fueran éstos y no otros los personajes que se agruparon en las sagreras.

Josep M. Martí i Bonet señala que la iglesia de Sarrià ya aparece mencionada durante los siglos XI y XII en numerosa documentación.[6] Así, reseña más de cincuenta documentos, todos ellos pertenecientes a este período, donde se refiere la vida de la iglesia de Sant Vicenç de Sarrià o de sus habitantes. El carácter de iglesia propia que ostentó hasta que pasó a formar parte del capítulo catedralicio implicaba que las oblaciones de los fieles, las primicias y los diezmos los recibía el señor de esta iglesia. Existe una divergencia entre autores en la consideración de quién era el señor de Sarrià, esto es, quién ostentaba la jurisdicción. Lo que aquí puedo apuntar es que parece que queda probado que el territorio (no la sagrera) de Sarrià debería considerarse incluido dentro de los dominios del castell del Port, por lo menos hasta la fecha de la donación que efectuó Mir Geribert al conde Ramón Berenguer I y su esposa, en el año 1060. Ahora bien, si de la escritura de donación parece deducirse cuanto se acaba de decir, existe otra documentación en la que consta que son los propios condes en el año 1046 quienes donaron al capítulo catedralicio la iglesia de Sant Vicenç de Sarrià, lo que significaría que estaban ya en posesión de estos bienes antes de la firma del pacto con Mir Geribert. A mayor abundamiento, existe otro documento, del año 1055, en el que Ramón Berenguer I, viudo de su esposa Elisabet y casado en segundas nupcias con Almodis, confirmaba la donación a la catedral. Es innegable que existe una cierta contradicción, o mejor dicho, un baile de fechas. Y, sin embargo, es muy posible que haya una explicación a todo ello.

No obstante, en el hipotético caso de que se contara con toda la documentación referente a Sarrià, y se efectuara un análisis escritura por escritura, seguramente se obtendrían varias y distintas conclusiones. ¿Qué significa eso? En primer lugar, que de ninguna manera es posible efectuar afirmaciones categóricas en cuanto al tema de las jurisdicciones; y en segundo lugar, que aunque los documentos digan muchas cosas, no las dicen todas. Así, por ejemplo, si se lee el documento de la donación del castell del Port que efectuó Mir Geribert al conde de Barcelona, se describe lo que donó, pero no exactamente lo que no donó, aunque, eso sí, al final de la escritura, tras las firmas, entre las que se encuentra también la de Guislabert, obispo de Barcelona de 1035 a 1061, se dice textualmente:

> Exceptis ipso alodio Sancte Crucis Sancteque Eulalie sedis, quo tenemos, per fevum domini Giliberti, pontificis.

¿Estaría, pues, incluida en tal transmisión la iglesia de Sarrià? ¿Y la sagrera? De entrada, la respuesta es que no, y por varias razones. La primera, y por supuesto del todo válida, es que existe una donación y una confirmación de la misma de forma legalmente documentada. La segunda razón, aún en el caso de que no se tuviera

6. Josep M. Martí i Bonet (*et alii*), *Catàleg Monumental de l'Arquebisbat de Barcelona. Sant Vicenç de Sarrià. 1000 anys d'història*. Barcelona, A.D.B., 1987, vol. VI/1, pàg. 27 y ss.

conocimiento de las donaciones, es que, de la excepción apuntada en la conveniencia firmada entre Mir Geribert y Ramón Berenguer I en 1060, ni tan sólo se puede intuir que el alodio referido pudiera ser la iglesia de Sant Vicenç, ni la sagrera o una tierra situada en el término; porque, aunque en la escritura se contemple una excepción, ésta es de identificación imposible. Por último, el hecho de que se refiera un "alodio" no debe extrañar: es presumible que el obispo Guislabert tuviera dominios propios como señor feudal en el territorio del Pla de Barcelona. No se debe olvidar que este obispo era un miembro de la propia familia vizcondal, concretamente primo hermano de Mir Geribert, y es seguro que cobraba derechos de vasallaje, derechos que repercutían directamente en la propia catedral.

Retomando el análisis de los documentos que se han mencionado, es un hecho comprobado que en el siglo XI todavía se estaba formando el patrimonio de la catedral de Barcelona. Un patrimonio que el propio obispo Aeci (995-1010) ya a principios de siglo trataba de integrar y, por supuesto, aumentar mediante donaciones, compras o intercambios de bienes. La persistencia en este tipo de proceder de los sucesores de Aeci hizo que se lograra dotar a la catedral de un considerable patrimonio. La averiguación y cuantificación de estos haberes desde luego que no es la pretensión de este estudio, pero averiguar en qué cualidad se obtenían, en virtud de qué actos y bajo qué régimen se regulaban, podría explicar algunas cuestiones.

El documento de 12 de Agosto de 1046[7] encierra una cierta complejidad, aunque resumir su contenido es tan sencillo como decir que Ramón Berenguer I y su primera esposa Elisabet[8] donaron a la catedral de Barcelona la parroquia de Sant Miquel de Barcelona y la iglesia de Sant Vicenç de Sarrià. Para poder donar, se debe ser dueño previamente de aquello que se quiere dar. La donación es un negocio jurídico, un contrato. Reforzar el acto jurídico mediante un documento aparece preceptivo, y efectivamente el otorgamiento de escritura se llevó a cabo. Ahora bien, esta escritura no contiene cláusula legal alguna, es decir, no refiere directamente ninguna norma. Sin embargo, a lo largo del texto se describen una serie de fórmulas que se ajustan a una regulación legal sobre la que se estaba guardando silencio. Es decir, aunque en la escritura falta la expresa mención de la ley, refleja claramente la utilización de los principios del *Liber*. Para comprobarlo, basta acudir a la ley visigoda,[9] cuando, al tratar de las donaciones del rey refiere:

> [V,2,2 Erv.] II.FLAVI KHINDASVINT REI. De les donacions del rei. Les donacions de la potestat reial que siguin o hagin estat conferides a qualsevol persona, que restin sota el dret d'aquells en nom dels quals les hagi conferides la potestat reial; amb la disposició que la col·lació d'aquesta munificència reial concedida en nom d'aquell que en fou mereixedor resti transferida de tal manera que aquest tingui potestat omnímoda per a fer-ne i disposar-ne el que vulgui. I, fins i tot si aquell que ho mereixé moria sense testament, aquells béns pertanyeran als hereus a qui correspongui segons la llei d'acord amb

7. *ACB* (Archivo de la Catedral de Barcelona), perg. 3-3-3. Original. Pergamino. *ACB*, LA.I, n.5, f. 4b-5a. Rúbrica.
8. La actuación de Ramón Berenguer I y su esposa Elisabet debe entenderse en el sentido de condes de Barcelona y por lo tanto con una situación eminente en la piràmide poder, y no como personas particulares o señores feudales.
9. *Llibre dels Judicis: Traducció catalana moderna del Liber Iudiciorum*, a cura de Joan Bellés i Sallent, Barcelona, Parlament de Catalunya, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 2008.

> l'ordre de successió, i la gràcia de la munificència conquerida no es podrà conculcar de cap manera; porquè no escau que siguin anul·lades aquelles decisions dels prínceps que cap culpa per part del receptor no obligui a anul·lar.

La aplicación del derecho visigodo modificado en cierta forma por los primeros *Usatges* se percibe claramente, no sólo en las escrituras contractuales, sino en toda la vida jurídica catalana. Y aunque por cuestiones de índole política no se manifieste por escrito, ya que los condados catalanes se hallaban bajo el "supuesto" dominio carolingio,[10] el derecho privado existía y se utilizaba. La existencia de copias del código visigótico epitomado efectuadas por el juez Bonsom de Barcelona a principios del siglo XI refuerza la teoría del efectivo manejo del *Liber* y ponen de manifiesto el impacto notorio que estas leyes tuvieron en la cultura jurídica catalana medieval.

La escritura de donación de 12 de agosto de 1046 no refiere sólo patrimonio material y tangible, como pudieran ser los bienes muebles o los inmuebles. Iba más allá. En la exposición de motivos del documento se habla de otras cosas, como las *comunicis rei*,[11] esto es, las que están sujetas a la "munificencia" porque se cumplen por el hecho de ostentar un cargo público, por ser conde, y no sólo señor feudal. Al margen de la estructura meramente jurídico-formal del documento que se ha intentado analizar, la escritura encierra una cierta complejidad. El gobierno de Ramón Berenguer I fue realmente convulso. Baste observar cómo, tanto las revueltas de los magnates (entre ellos Mir Geribert, del linaje de los vizcondes de Barcelona), de algunos miembros de la propia familia del conde (como el conde de Cerdanya), así como de la propia abuela de Ramón Berenguer I, Ermessenda, que insistió en dominar el condado de Girona, etcétera, son hechos que no sólo obligaron al conde a reconstruir el condado, sino también a adoptar una disposición favorable para el restablecimiento de la relación con la nobleza. En cuanto a las relaciones con la Iglesia, se habían deteriorado sobremanera también a raíz de las guerras. Para entender tan poca armonía baste saber que el obispo de Girona Berenguer era, al igual que los obispos de Urgell y Elna y el arzobispo de Narbona (hermano del conde de Cerdanya Ramón I), uno de los enemigos del conde de Barcelona. Y el propio obispo de Barcelona, Guislabert (1035-1062), perteneciente al linaje de los vizcondes de Barcelona, es decir, pariente de Mir Geribert, era uno de los líderes más poderosos del movimiento contrario al conde de Barcelona. En definitiva, es fácil deducir que no existía ningún obispado que estuviera de parte de Ramón Berenguer I. De ahí que no resulte una rareza pensar que la donación que se analiza obedezca a un esfuerzo del conde por reconstruir sus relaciones con la Iglesia, poniendo bajo la jurisdicción eclesiástica de la canónica de Barcelona, parroquias, iglesias y bienes eclesiásticos. En contrapartida, el obispo de Barcelona prestó juramento de fidelidad al conde Ramón Berenguer I. A partir de aquí, son numerosos los documentos que se encuentran en el Archivo Capitular de la Catedral de Barcelona por los que el conde Ramón Berenguer I intentó determinar el ámbito

10. Baste leer las dataciones documentales en las que se expresan el día, el mes y el año del correspondiente al rey de los francos, *rex Francorum*.
11. VVAA, *Diplomatari de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, Segle XI*. Barcelona, Fundació Noguera, 2006, vol. III, doc. 701, pàg. 1185-1188. *ACB*, perg. 3-3-3. *ACB*, LA.I, n. 5, f. 4b-5a (12-VIII-1046).

del obispado y proteger a la Iglesia. Por ejemplo, en fecha de 20 de noviembre de 1054, Ramón Berenguer I y su esposa Almodis decretaron la inviolabilidad de todos los derechos, bienes y posesiones de los canónigos de la catedral de la Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona.[12] Cuestión que ya se intuye perfectamente en la documentación sobre la donación de la iglesia de Sant Vicenç, en la que se estipula:

> Donamos la iglesia de Sant Vicenç de Sarrià […], con todos los diezmos, primicias, oblaciones, casas, cortes, alodios y viñas de cultivo o yermas, todo lo que se ve y que se posee en sus límites y términos… todo íntegramente por derecho de posesión […] disponemos que con este título ningún Prelado constituya o haga establecimientos porque muchas veces de ellos, en algunos lugares, suelen nacer conflictos, pero sí que puedan constituirlos los canónigos.

A parte de intuirse perfectamente la cuestión planteada, surge otra pregunta: ¿Qué significado tiene esta redacción excluyente: prelados-canónigos? Según Martí i Bonet, es difícil de explicar, porque se debería averiguar primero qué significado tenía en el año 1046 "ser propiedad de los canónigos", esto es, de la "*mensa* capitular", o "ser propiedad del obispo", es decir, de la "*mensa* episcopal". Probablemente, en el año 1046 esta exclusión no tuviera significación especial, porque sería necesario estudiar comparativamente los dos archivos diferenciados, el capitular y el episcopal, para poder comprender las competencias que tenían los canónigos y las que tenía el obispo, pero estos dos archivos no se separaron hasta bastantes años después, y raramente antes del siglo XII, se hacía distinción entre las propiedades y derechos de la "mitra" y las de los canónigos. Por eso, sería más sencillo pensar que, cuando se afirma que se conceden unas determinadas posesiones o derechos al obispo y a la iglesia de la Santa Creu i Santa Eulàlia, no se quiso excluir a los canónigos, y tampoco de ninguna manera cabe pensar que se excluía al obispo. Según Martí i Bonet, estos formularios equivalen a concesiones otorgadas a la diócesis representada eminentemente en la sede episcopal o iglesia, la cual era presidida por el obispo y especialmente asistida por los canónigos. Con lo que cabría concluir que antes del siglo XII las posesiones, derechos episcopales y canonicales se confundían.[13] Por eso, no puede extrañar que en la confirmación de la donación de 17 de abril de 1055 aparezca el obispo Guislabert entre los donantes.[14] Tanto el documento de 1046 como el de 1055 transmiten bienes y derechos, y por todos es sabido que para que un negocio jurídico de esta índole sea perfecto requiere el cumplimiento de una serie de requisitos, entre los que se encuentra el del título. Ambos documentos –1046 y 1055– plantean otro problema, el de la titularidad de los bienes del donante: no consta.

Desde las primeras líneas de este estudio se viene planteando la idea de que el ejercicio del poder en Sarrià (iglesia y núcleo o término poblacional) fue ejercido por la familia vizcondal hasta la donación del año 1060. Hipótesis que no se debe descartar por el hecho de que antes de la donación efectuada por Mir Geribert a los condes de Barcelona, en el año 1060, éstos fueran ya titulares de la iglesia y por

12. VVAA, *Diplomatari...*, doc. 873.
13. Martí, *Catàleg Monumental...*, pàg. 38-39.
14. VVAA, *Diplomatari...*

tanto estuvieran facultados para disponer de ella. Hasta el momento, no se ha encontrado la documentación relativa a la donación, permuta, cesión, compraventa o cualquier otro contrato por el que la familia condal adquiriera la titularidad sobre la iglesia de Sant Vicenç. Y en cambio no se puede poner en duda la autenticidad del contrato de donación del año 1046 y menos aún su confirmación en 1055.

No es un hecho inusitado encontrar en la diplomática del siglo XI contratos de venta o de permuta que contengan cláusulas por las que se ceden bienes al conde a cambio o con la finalidad de que autorice y apruebe determinadas transacciones. El redactado de estas cláusulas, con pequeñas variaciones, solía ser el siguiente:

> Et ad prefato commite pro eius assensu et nobis in lata commutandi licencia obtulistis... [las cláusulas continúan con la descripción del bien o bienes donados al conde].

Ya se ha dicho con anterioridad que las luchas entre Ramón Berenguer I y Mir Geribert no se redujeron a enfrentamientos bélicos, sino que supusieron pleitos y transacciones judiciales que acabaron resolviéndose, siempre, a favor del conde de Barcelona. Por ello, y a pesar de no haber hallado la documentación acreditativa de la titularidad de la iglesia de Sant Vicenç ni por parte de la familia condal ni de la vizcondal, el hecho de que ésta fuera una iglesia propia, que estuviera ubicada en territorio del castell de Port, más el contexto contencioso existente entre el conde y la familia vizcondal, y la poca cordialidad en las relaciones entre la Iglesia y Ramón Berenguer I, explicaría que, de alguna manera, la titularidad pudo ser transferida al conde por causa de alguno de los muchos pactos o transacciones que llevaron a cabo ambas familias antes del año 1060. Es cierto que esto no se puede probar y que se trata de una simple hipótesis que aquí se deja planteada.

Para concluir, desde los inicios de la repoblación carolingia parece claro que los territorios de Sarrià y Les Corts cayeron bajo los dominios de la familia vizcondal, y no es hasta el año 1060 que la jurisdicción fue ejercida directamente por los condes, salvo la excepción de la iglesia y la sagrera de Sant Vicenç, que fueron cedidas poco antes a los condes y después al cabildo. En cuanto a Les Corts, lo primero que hay que cuestionar es si se acepta o no la existencia de unas franquicias de origen carolingio y, si se aceptan, en qué sentido. Creyendo particularmente que sólo deberían entenderse franquicias en el sentido de "tenencia de tierras con dominio eminente", eso es, libre de cargas, pero no exentas del pago de tributos y menos aún exentas de jurisdicción.

El Castell de Port a Montjuïc: un enclavament estratègic per a la consolidació d'un territori (segles XI-XV)

Carme Miró i Alaix*
Iñaki Moreno Expósito**
Jordi Ramos Ruiz***

Resum

El Castell de Port, ubicat al vessant sud-oest de la muntanya de Montjuïc, és una de les estructures defensives de la ciutat de Barcelona més desconegudes malgrat la seva importància estratègica i de control. Proposem dur a terme un estudi històric i arqueològic que comprengui des del moment de la seva construcció, al segle XI, fins la pèrdua del seu caràcter polític i defensiu, a la segona meitat del segle XV: l'anàlisi documental, en relació amb la interpretació arqueològica, ens ajuda a entendre el valor estratègic del castell dins de la xarxa viària que relaciona la ciutat de Barcelona amb els pobles veïns, especialment els del delta del Llobregat. Així mateix, s'intenta definir el context geogràfic i històric de la talaia en relació a la ciutat i el seu territori. La consolidació o estabilització de les terres del delta del Llobregat al segle X, la defensa d'un territori conreat i l'aprofitament dels seus recursos van fer que a inicis del segle XI es bastís el Castell de Port a Montjuïc. La identificació de les propietats feudals d'aquest paratge ens proporciona l'explicació sobre les donacions i vendes d'un territori en contínua explotació agrícola i ramadera. La possessió de les terres en la zona deltaica, de naturalesa semi-aquàtica entorn a l'estany del Port, en contraposició al paisatge conreat de la muntanya, va fer augmentar el control per a l'apropiació dels anomenats *prats* i de la muntanya de Montjuïc. Al segle XIII, el Castell anà acompanyat de masoveries, marines litorals i estanys. L'estudi comparatiu i diferencial de les torres de guaita a Montjuïc i a la desembocadura del Llobregat mostra com oferiren a la ciutat de Barcelona una completa protecció del litoral contra les intrusions foranes, així com el control d'un comerç marítim, fluvial i terrestre en creixement. L'estudi dels documents sobre transferències de les terres a finals del segle X per part dels propietaris religiosos i laics fa entendre el constant conflicte, que va anar en augment fins el segle XV, per la compravenda de territoris en benefici de la comunitat jueva. Per acabar, vers el segle XV, el Castell de Port va perdre el seu poder econòmic i polític en detriment de la Torre del Farell, situada a l'actual Castell de Montjuïc, amb el suport del Consell de Cent.

Resumen

El Castillo de Port, ubicado en la vertiente suroeste de la montaña de Montjuïc, es una de las estructuras defensivas de la ciudad de Barcelona más desconocidas a pesar de su importancia estratégica y de control. Proponemos llevar a cabo un estudio histórico y arqueológico que comprenda desde el momen-

* Museu d'Història de Barcelona (MUHBA).
** Arqueòleg.
*** Arqueòleg.

to de su construcción, en el siglo XI, hasta la pérdida de su carácter político y defensivo, en la segunda mitad del siglo XV: el análisis documental, en relación con la interpretación arqueológica, nos ayuda a entender el valor estratégico del castillo dentro de la red viaria que relaciona la ciudad de Barcelona con los pueblos vecinos, especialmente los del delta del Llobregat. Así mismo, se intenta definir el contexto geográfico e histórico de la atalaya en relación con la ciudad y su territorio. La consolidación o estabilización de las tierras del delta del Llobregat en el siglo X, la defensa de un territorio cultivado y el aprovechamiento de sus recursos hicieron que a inicios del siglo XI se construyera el Castillo de Port en Montjuïc. La identificación de las propiedades feudales de este paraje nos proporciona la explicación sobre las donaciones y ventas de un territorio en continua explotación agrícola y ganadera. La posesión de las tierras en la zona deltaica, de naturaleza semiacuática en torno al estanque de Port, en contraposición con el paisaje cultivado de la montaña, hizo aumentar el control para la apropiación de los llamados *prats* y de la montaña de Montjuïc. En el siglo XIII, el Castillo estaba rodeado de granjas, marinas litorales y estanques. El estudio comparativo y diferencial de las torres de vigía en Montjuïc y en la desembocadura del Llobregat muestra cómo ofrecieron a la ciudad de Barcelona una completa protección del litoral contra las intrusiones foráneas, así como el control de un comercio marítimo, fluvial y terrestre en expansión. El estudio de los documentos sobre transferencias de las tierras a finales del siglo X por parte de los propietarios religiosos y laicos ayuda a entender el constante conflicto, que fue en aumento hasta el siglo XV, por la compraventa de territorios en beneficio de la comunidad judía. Para acabar, hacia el siglo XV, el Castillo de Port perdió su poder económico y político en beneficio de la Torre del Farell, situada en el actual Castillo de Montjuïc, con el apoyo del Consejo de Ciento.

La defensa del territori barceloní i la seva interrelació amb el delta del Llobregat

El castell de Port, ubicat al vessant sud-oest de la muntanya de Montjuïc, és una de les estructures defensives de la ciutat de Barcelona més desconegudes, malgrat la seva importància estratègica i de control al llarg de l'Edat Mitjana. Les primeres mencions historiogràfiques de la seva existència es deuen a l'advocat i historiador Jeroni Pujades i foren escrites a finals del segle XVI.[1] El 1899, a la publicació de Solé i Calvo, es va recordar la seva existència.[2] A inicis del segle XX, es van publicar els estudis realitzats pels historiadors Fidel Fita i Francesc Carreras i Candi.[3] L'any 1972, Agustí Duran Sanpere parlà de la seva desaparició a inicis del segle XIX, a conseqüència de l'obertura de la carretera del Port, l'actual avinguda dels Ferrocarrils Catalans.[4]

1. Jeroni Pujades, *Cronica universal del Principat de Cathalunya*, Barcelona, casa de Hieronym Margarit, 1609.
2. Solé y Pla i Calvo y Serrallonga, *Apunts sobre la "Guia Histórica de Montjuïc"*, Barcelona, Estampa de la viuda J. Miquel, 1899.
3. Fidel Fita, «Barcelona en 1079. Su castillo del puerto y su aljama hebrea. Documento inédito» i «Barcelona en 1079. Su castillo del puerto y su agitación político-religiosa», *Boletín de la Real Academia de la Historia,* 43 (1903), pàg. 361-368 i 547-553, respectivament.Francesch Carreras i Candi, «Lo Montjuich de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, VIII (1901); i *Geografia General de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, Barcelona, A. Martín, s. a.
4. Agustí Duran i Sanpere, *Barcelona i la seva història*, Barcelona, Curial, 1972, vol. I, pàg. 648-650. L'arqueòleg i historiador feia la següent afirmació: «Tanmateix, Pujades el veié a finals del segle XVI, i en el XIX l'obertura de la carretera de Magòria féu desaparèixer el poc que en restava».

Montjuïc és a un massís rocallós de pedra sorrenca enclavat dins el mar, per això presenta una posició estratègica, dominant el pla i el delta del Llobregat. La seva forta pendent de cara al mar i el pendent suau cap a la ciutat de Barcelona el converteix en un punt neuràlgic. El massís presenta una alçada de 183 metres, però amb una visió nul·la del sector de ponent des del seu punt més elevat, ja que la visibilitat més idònia es trobaria a tocar del fossar de la Pedrera, a 65 metres, on estaria enclavat part del castell de Port. Estanislau Roca diferencia tres sectors o faldes en aquesta muntanya emblemàtica: al nord, la zona que mira cap a Barcelona; la de llevant ho fa cap a la Ciutat Vella i el mar; i la de ponent en direcció al delta del Llobregat.[5] És precisament en aquesta on es situà el castell de Port, ubicat en una zona pròxima a la planúria deltaica i en el punt més alt del vessant oest del fossar de la Pedrera.

Designem amb el terme "Port" l'àrea adjacent a l'actual Cementiri del Sud-Oest, a ponent de Montjuïc. Aquesta zona, ocupada des d'èpoques protohistòriques, però ja urbanitzada en època medieval, resta vinculada al llarg de la història a aquest topònim: el port de possible atribució cronològica altmedieval, l'estany de Port, el castell de Port i l'església de Nostra Senyora de Port. Per raons òbvies, els investigadors han cercat instal·lacions portuàries antigues i medievals en aquest sector, possibles originadores del topònim.

En aquests últims temps, les intervencions arqueològiques han demostrat la presència d'un gran complex portuari que funcionava, com a mínim, des del segle V aC[6] i durant l'Alt Imperi, per poder embarcar la pedra de Montjuïc i conduir-la cap a la nova colònia del *Mons Taber*. Al segle I aC, a la costa catalana, les comunicacions marítimes eren el mitjà de transport principal. Les ciutats romanes de *Barcino* (Barcelona), *Baetulo* (Badalona) i *Iluro* (Mataró), i altres nuclis de la costa eren punts influents de comerç amb el món mediterrani. Les dificultats de navegació es van veure pal·liades amb la instal·lació de fars o algun altre sistema d'il·luminació, com els ubicats a les torres del turó de Montgat, del Cap del Riu del Llobregat i el Farell de Montjuïc.[7] En textos de la Baixa Edat Mitjana apareix el topònim *llampegada* o *eslampegada*, que de ben segur feia referència a torres instal·lades en el litoral, ubicades estratègicament per tal d'aconseguir el control marítim de la costa barcelonina.[8] La zona del Port, a ponent de Montjuïc, en ser un abric natural, resguardava dels vents de xaloc i migjorn.

Una gran part del delta estava relacionada comercialment i alhora depenia del territori del castell de Port. Per exemple, l'anomenada *Villa Provintiana*, d'orígen romà, documentada des de l'any 908,[9] al voltant de l'església de Santa Eulàlia de

5. Estanislau Roca Blanch, *Montjuïc, la muntanya de la ciutat*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000, pàg. 5.
6. Vegeu la comunicació en aquest mateix congrés: D. Asensio, X. Cela, C. Miró, M. T. Miró, E. Revilla, «Montjuïc: focus de poder a la Laietània i centre comercial i redistribuidor a la Mediterrània».
7. Pere Izquierdo Tugas, «Barcino i el seu litoral: una aproximació a les comunicacions marítimes d'època antiga a la Laietània», dins Joan Roca (coord.), *La formació del cinturó industrial de Barcelona*, Barcelona, Proa, 1997.
8. Jean-Marie Martin, *Castrum 7, Zones côtières littorals dans le monde méditerranéen au Moyen Âge: defense, peuplement, mise en valeur*, Madrid, Casa de Velázquez, pàg. 267. L'autor defensa que és possible que a partir de la ràtzia d'al-Mansur, l'any 985, s'intentés protegir la ciutat de Barcelona i sobretot el seu comerç amb l'intent de fortificar la muntanya de Montjuïc. Aquesta suposada ràtzia no ha estat documentada arqueològicament, per la qual cosa nosaltres la considerem més com una epopeia històrica que no pas com una realitat tangible i suposem que els andalusins van arribar a Barcelona i s'hi van instal·lar un breu espai de temps, però no la van destruir.
9. La primera referència és un document de compravenda, i ja manifesta que la Vil·la Provençana es trobava en el territori de Barcelona. El comprador d'aquest terreny fou un dels fills de Guifré el Pilós, Radulf, monjo al monestir de Ripoll des del 888 i posteriorment bisbe d'Urgell (914-940). Els venedors principals eren Bonemir i la seva dona Ermessenda (Arxiu Episcopal de Vic).

Provençana,[10] avui a la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat. Sembla que els pagesos de Santa Eulàlia varen construir l'església al segle V, però la terra no els pertanyia, sinó que era de propietaris de L'Hospitalet i de Barcelona.

Al llarg de l'Antiguitat tardana i a l'inici de l'Edat Mitjana, la zona compresa entre el riu Llobregat i Montjuïc era coneguda com *Banyols* o estanyols. De mica en mica, mitjançant la dessecació de les terres per al cultiu i el canvi del curs del riu, l'àrea s'anà estenent cap a ponent i sud fins a la banda de l'actual Prat de Llobregat. En alguns moments, aquest sector va quedar aïllat, és a dir constituí una veritable illa, de gran importància a la Baixa Edat Mitjana. Aquesta illa de Banyols, la més propera a la ciutat de Barcelona, tingué un paper molt rellevant en el transport de vaixells i mercaderies. En un medi entre terra i aigua, els estanyols van ser objecte d'importants transaccions de terres a tocar de l'estany del Port. És a dir, les famílies nobles de Barcelona van anar comprant terreny i a vegades zones d'aigua, esperant la seva dessecació per poder-les destinar al conreu.[11]

La consolidació o l'estabilització de les terres del delta del Llobregat al segle X, la defensa d'un territori conreat i l'aprofitament dels recursos naturals van fer que a inicis del segle XI es bastís el castell del Port a Montjuïc. La identificació de les propietats feudals d'aquest paratge ens proporciona informació sobre les donacions i vendes d'un territori en contínua explotació agrícola i ramadera.[12]

Les relacions entre els pobles deltaics a través de la xarxa viària ens aporten el valor estratègic i funcional del Castell de Port en relació al delta del Llobregat i Barcelona. El vincle de Montjuïc amb el delta es féu patent quan la ciutat emmurallada, a través dels portals de ponent i els camins que en surten, s'obre cap a la muntanya, creuant-la fins als terrenys al·luvials.

A finals del segle X la zona de Port ja estava estabilitzada i s'inicià un procés de venda de terres i d'apropiació del terreny deltaic on els al·luvions ja s'havien dessecat. Com a exemple, tenim la notícia de l'any 978, quan el vescomte de Barcelona Guitart adquirí per permuta unes vinyes «in monte judaico in locum ubi dicunt ad ipso circulo», propietat d'Ató.[13]

També és el cas, el 984, d'una altra permuta per una torre, corrals i terra situats prop de Montjuïc, a la vora de Port i de Banyols:

10. L'acta de consagració de l'església de Santa Maria i Santa Eulàlia de Provençana està datada el 27 de gener de 1101, i es diu que pel cantó de llevant limitava al castell de Port: «Habet nanque terminum sive afrontationes sepedicta ecclesia, unde accipit decimas et primitias, a parte orientis ad ipsum Collum Cudinis, et intus villam Sanctis, et in cacumine Montis Urse usque ad Castrum Port, de meridie in litere maris: ab occiduo in alveum Lupricati, sive in collum de ipsam Gavarra; a parte vero circi; in forno de Merli et in prescripte monte de Ursa» (*ADB* (Arxiu Diocesà de Barcelona), *Liber dotaliarum VI*, 2a part, f. 53 (es tracta d'una còpia del segle XVII; traduït al català per Joseph Mas, «L'església de Provinciana», *El Correo Catalán*, 23-X-1914).
11. Jaume Codina Vila, *Els pagesos de Provençana (984-1807). Societat i economia a L'Hospitalet pre-industrial*, Barcelona, Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, vol. I, pàg. 38. En aquest indret ens trobem amb un conreu, en contraposició al mot "prat" caracteritzat per ser un terreny verge, allunyat de l'àrea d'influència comercial.
12. Santiago Riera i Josep Maria Palet, «Evolució del sector de Montjuïc - el Port entre l'època romana i altmedieval (s. III-X): una contribució a l'estudi diacrònic del paisatge», dins *Actes del III Congrés d'història de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993, pàg. 49-70. En els terrenys de Montjuïc hi havia una gran activitat agrícola, amb vinyes, oliveres, figueres, amb presència de boscos i horta (Roca, *Montjuïc, la muntanya...*, pàg. 20).
13. Carreras, «Lo Montjuich de...». L'anomenat "circulo" es refereix al terreny entre Provençana i el Castell de Port, és a dir al voltant de l'estany del Port. Només entre els segles X i XIII surt a la documentació "circulo" o "circulum". Citat també a Federico Udina, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona, CSIC, 1951, pàg. 183.

> Et sunt ipsas terras cum ipsa turre et curte quod vos nobis in cimutacione dedistis; et sunt ipsas terras cum ipsa turre in pago Barchinonense, prope Monte Iudaico, ad ipso porto, vel in Balneols.[14]

A més, l'any 994, un altre document ens mostra la presència del port a Montjuïc:

> Et ditioni vestre transfundo pro alio vestro alode que est in territorio Barch., in ipso porto de Monte Iudaico.[15]

La primera menció de l'existència del castell de Port és de l'any 1020, identificat com el castell de Geribert,[16] on Guifré de Mediona donà unes terres a la seu barcelonina; una dècada posterior apareix citat al testament d'en Geribert, el qual féu donació a la seva esposa Ermessendis del castell de Port.

L'explotació comercial i l'estany del Port com a frontera

La possessió de les terres de naturalesa "semi-aquàtica" en la zona deltaica, a l'entorn de l'estany del Port,[17] en contraposició al paisatge conreat de la muntanya, va fer augmentar el control per a l'apropiació dels anomenats "prats" de la muntanya de Montjuïc. L'anomenada carretera del Port connectava aquesta zona amb la ciutat de Barcelona. L'aportació de sediments del riu Llobregat i dels torrents pròxims, principalment la torrentera de Nostra Senyora del Port, va inutilitzar aquest paratge i va crear l'estany del Port. L'estany del Port, doncs, corresponia a un petit llac format per una barra de sorra que va tancar un espai marítim, o d'una antiga llera del riu o d'una riera. Deuria tenir sortida al mar i estaria rodejat o colonitzat per cases aïllades.

Les recerques de Philip Banks han demostrat que l'origen del topònim "port" pot referir-se també al d'empori comercial, i no tant al de port marítim. Aquesta segona accepció era corrent a l'Europa del segle X, i és precisament en aquesta centúria que es documentà per primera vegada el topònim referit al territori situat al peu sud de Montjuïc.[18] Potser mai no s'havia interromput del tot l'activitat marítima d'aquesta àrea, però la continuïtat d'habitació és menys segura. De fet, el primer

14. José Rius, *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Barcelona, CSIC, 1945, doc. 159, pàg. 133; i Carreras, «Lo Montjuich de...», pàg. 246.
15. Rius, *Cartulario...*, pàg. 250.
16. S'ha relacionat Geribert amb el fill del vescomte Guitard, i la fortificació amb el castell de Port. Documentació recollida per Esperança Piquer Ferrer, «Castell del Port», dins *Catalunya Romànica. XX. El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, pàg. 59.
17. «És veritat que el port de Montjuïc que arriba a èpoques històriques no era més que la darrera fase en el procés de dessecació i reompliment d'una amplíssima badia natural que va atènyer el territori de les actuals poblacions de Cornellà, Sant Boi, Viladecans, Gavà i Castelldefels. Les riuades del Llobregat anaren omplint la badia fins a no deixar més que alguns canals, convertits després en llacunes que desaparegueren finalment entre terres de conreu» (Duran, *Barcelona...*, vol. I, pàg. 148).
18. Fa referència a un document datat el 25 d'abril de 970, pel qual Ervigi vengué una heretat que era a prop de l'estany que hi havia a Barcelona, al lloc que deien Port, sota Montjuïc: «Per hanc scriptura uindicionis me uindoque tibi in ipso stanio qui est in pago Barchinonensis, in loquo que dicunt Porto [....]. Quem uero predicto stanio, que dicunt Porto, qui est subtus Monte Godigo [...]» (*ACB* (Arxiu de la Catedral de Barcelona), Pergamins, *Diversorum A*, 2.372. Transcrit i publicat per Àngel Fàbrega i Grau, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona: documents dels anys 844-1260. Volum 1, Documents dels anys 844-1000*, Barcelona, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, 1995, doc. 96, pàg. 293-294).

nucli urbà medieval no s'hi constata fins la primera meitat del segle X. Un document datat de l'any 938 menciona com a única "vilanova" o nucli annex a Barcelona el que hi ha al peu de Montjuïc,[19] i que s'ha identificat amb el sector de Port. Philip Banks proposa que existeix una relació entre els orígens del "port", entès com a centre comercial, i aquesta "vilanova" de Montjuïc. Sense descartar un origen més antic, avança una data d'origen d'aquest nucli cap el 935-938.

Un tret a destacar i que confirma aquesta teoria que relaciona el nucli comercial de Port amb l'expansió de Barcelona cap el segle X, és que, segons la documentació examinada, el patró d'assentament i el tipus d'edificacions que es troben entre el peu del turó i la desembocadura del riu Llobregat eren molt similars als de la ciutat i diferents a les altres viles noves o suburbis que trobem al Pla. Així, es documenta l'existència de cases construïdes en pedra, la presència de torres, la possessió de propietats per part de membres de l'elit urbana de finals del segle X. Posteriorment, una altra similitud fou la construcció del castell de Port per tal de dominar, protegir i explotar aquest empori comercial, de la mateixa manera que el Castell Vell controlava el mercat al peu del portal Major.

No només l'estany del Port apareix com a límit de propietats, sinó que la seva importància feia que es vengués part de la mateixa aigua. N'és un exemple la venda de dues parts de l'aigua de l'estany del Port:

> Quantum istas afrontaciones includunt sic uindimus tibi in ipsa aqua ipsa nostra porcione, quantum ibidem abemus uel abere debemus, id est, ipsas duas partes [...].[20]

La zona de Port era, doncs, un establiment urbà amb objectius sobretot comercials al voltant d'una zona apropiada per a l'amarratge i desembarcament dels vaixells, i el nom es deuria adoptar per influència d'altres emporis similars en altres indrets del món de l'Alta Edat Mitjana.[21]

Philip Banks afirma que el sector mai no va arribar a adquirir una forma clarament urbana.[22] Pel que fa als seus habitants, Pierre Bonnassie afirma que, segons diversos documents, aquesta vilanova estava fonamentalment habitada per jueus.[23] D'altra banda, la documentació de finals del segle X i començaments del segle XI es refereix sobretot a l'existència de grans finques rústiques de preu elevat que incloïen cases de certa envergadura; fins i tot, en un cas, d'una torre. Aquestes finques pertanyien a membres de l'elit barcelonina, com ara els Mediona, Sunifred de Rubí, l'ardiaca Sunifred Llobert, el jutge Orús o el grec Guitard. L'interès de les elits urbanes per aquesta zona podia haver estat donat per l'existència de recs per als cultius, cosa que diferenciava aquest sector del del Besòs. Tanmateix, no hem de menys-

19. Datada el 18 de juny del 938, es tractava d'una donació a la capella de Santa Eulàlia de l'església de la Santa Creu de Barcelona per part de Cast d'un tros de terra que posseïa «in territorio Barchinonense, in Monte Iudeigo, in terminio de Villa Nova». La peça limitava «de parte circi, in uia publica; et de aquilonis, in terra de Fruila; et de altano, in terra de Iuliolo condam; et de occiduo, in terra de Fruila» (*ACB*, *Pergamins*, 1-2-514. Transcrit i publicat per Fàbrega, *Diplomatari…*, pàg. 212-213).
20. Fàbrega, *Diplomatari…*, doc. 115, 19 de juny de 975, pàg. 315-316.
21. Philip Banks, «Montjuïc, the Port and the City: a reconsideration», dins *El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona (Barcelona, 1982)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1984, pàg. 113-128.
22. Banks, «Montjuïc...», pàg. 121-125.
23. Pierre Bonnassie, *Catalunya mil anys enrera: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, Barcelona, Edicions 62, 1979-1981, pàg. 424-425.

prear el poder d'atracció dels beneficis procedents del comerç, als quals Philip Banks atribueix la creació del castell i la presència del vescomte, el qual podia actuar com a supervisor de l'activitat comercial, de la que en serien beneficiaris els comtes o ells mateixos.

El castell de Port com a enclavament estratègic

El juliol de 1058, un tribunal format per l'arquebisbe Guifré de Narbona, els bisbes Guislabert de Barcelona, Berenguer de Girona i Guillem d'Urgell, el vescomte Berenguer de Narbona, Guillem de Montpeller i Amat Eldric va emetre sentència sobre els greuges entre el comte Ramon Berenguer I de Barcelona i Mir Geribert, per la qual es feia la donació del castell de Port. Segons la traducció catalana d'aquest document:

> Degut, però, a aquesta culpa i a l'esmena, per mitjà d'aquesta escriptura d'esmena us donem a vós aquest castell que diuen del Port, que és el territori de Barcelona a la part occidental de la dita ciutat al peu de la muntanya que en diuen Montjuïc, a la vora del mar [...]. Limita el castell a orient amb el coll dels Enforcats, a migjorn amb el mar, a occident amb el riu Llobregat, al nord amb el camí que va dels Enforcats a Santa Eulàlia de Provençana. Tot el que es conté en aquests termes, que jo Mir i la meva dona i els meus fills teníem en aquest lloc com a propi alou, a partir d'aquest dia tot integrament ho donem a vosaltres, i ho passem del nostre dreta l vostre domini i potestat, amb terres, vinyes, prats, pastures, eres, horts, aigua, entrades i sortides, perquè en feu tot el que us plagui per l'esmena de la nostra culpa [...].[24]

El 1076, la importància estratègica del castell de Port va fer que Rotllan Bernat renunciés a favor de Ramon Berenguer I, comte de Barcelona, a tots els drets sobre la meitat del castell de Castellet, amb tots els seus edificis, esglésies, delmes i primícies, a canvi de vuit-cents mancusos i del castell de Port, amb quatre mujades de vinya, i de la meitat de la parròquia de Sant Andreu de Palomar, en feu:

> Iterum accipio a vobis in precio et propter precium ipsum castrum de Portu ad fevum, secundum quod illud adquisistis a potestate Mironis Geriberti, cum III^{or}modiatis vinearum a Barchinona usque ad Portum.[25]

La ciutat de Barcelona, punt emblemàtic i central del comerç de la Mediterrània, a la segona meitat del segle XI ja estava protegida amb el castell de Port.[26] La construcció de naus era un fet constatat, amb moltes propietats per part dels comtes, ja que el tràfic comercial era principalment amb la ciutat de Gènova i el Migdia de

24. *Liber Feudorum Maior*, Barcelona, CSIC, 1945, vol. I, doc. 295. Traducció catalana de Teresa Vinyoles i Vidal a *Història Medieval de Catalunya. (Textos docents)*, Barcelona, Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, 2005, pàg. 54.
25. G. Feliu *et alii*, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Berenguer I*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, vol. 2, doc. 888, 28 de febrer de 1076, pàg. 1452.
26. Riera i Palet, «Evolució del sector de Montjuïc...», pàg. 49-70.

França.[27] Però les relacions entre la senyoria i el creixement explosiu d'una ciutat en expansió va fer que es comencés la nova urbanització de la línia de costa a partir d'inicis del segle XI, abandonant paulatinament la zona del Port. En aquells moments, «els vaixells eren arrossegats a terra fins a la platja davant del portal de Regomir».[28] Cal dir, també, que entre els anys 1116 i 1196 la família Marcús fou la propietària del Castell de Port.

L'augment territorial de Montjuïc amb la barriada de Fraga o vilanova de Port

L'any 1196, Ramon d'Òdena donà al seu fill Guillem el castell de Port («Et dimito similiter ei ipsum castrum de Salod et de Port»),[29] i més tard, ja al segle XIII, trobem que el propietari era Guillem de Torrelles. En aquest segle, el castell anà acompanyat de masoveries, marines litorals i estanys. L'estudi comparatiu i diferencial de les torres de guaita a Montjuïc i a la desembocadura del Llobregat mostra com van oferir a la ciutat de Barcelona una completa protecció del litoral contra les intrusions foranes, així com el control d'un comerç marítim, fluvial i terrestre en creixement.[30]

L'illa de Banyols, que anava des de la muntanya de Montjuïc fins el riu Llobregat, es trobà consolidada l'any 1211, quan es documenta la variació del curs del riu cap a llevant formant l'illa d'unes mil hectàrees.[31] Per passar a terra ferma hi havia la barca dels Banyols, cosa que va comportar que els pagesos de la nova illa es trobessin comunicats amb el territori de ponent i amb la ciutat de Barcelona.

L'augment de la població va fer ordenar unes disposicions per part del consell municipal per mantenir net i segur un territori en constant progrés, des de la capella de Sant Bertran fins la barriada de Fraga o vilanova de Port. Així ho constata Estanislau Roca, a partir de l'estudi de les deliberacions del Consell dels anys 1338-1339:

> Sobra lo camí nou de Montjuich qui es la mar aytant com és de la capella de Sant Bertran fins al lloch apellat Fraga.[32]

Les referències documentals a les proteccions i tanques ens assenyala la preparació d'un terreny per al conreu. Era el moment més important de la defensa de l'agricultura, quan les lluites entre conreus i ramats s'intensificaren. Les vies ramaderes s'incrementaren des del Cap del Riu a l'estany del Port, quan els ramats

27. Ferran Valls i Taberner i Ferran Soldevila, *Història de Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, pàg. 125.
28. Stephen P. Bensch, *Barcelona i els seus dirigents, 1096-1291*, Barcelona, Proa, 2000, pàg. 197. Va ser el rei Pere I qui va iniciar l'explotació del sector econòmic i naval a l'entorn a Santa Maria del Mar i del portal de Regomir.
29. Rius, *Cartulario...*, doc. 1.215, pàg. 345.
30. Maria Soler Sala, «Feudalisme i nucleació poblacional. Processos de concentració de l'hàbitat al Comtat de Barcelona entre els segles X i XIII», *Acta Mediaevalia* (Barcelona), 23/24 (2003), pàg. 69-102.
31. Codina, *Els pagesos...*, pàg. 112.
32. Roca, *Montjuïc, la muntanya...*, pàg. 20.

barcelonins propers a Montjuïc utilitzaven les zones verges del delta més pròximes a la desembocadura.[33]

A finals de 1230, Jaume I va concedir protecció a la capella del Port i a l'església d'Olorda, dotant-les de noves rendes.[34] Amb aquest gest, el rei confirmava els privilegis atorgats pel seu pare Pere I el Catòlic (II d'Aragó) 18 d'octubre de 1211, que eximien de tributar els drets reials als molers que treballaven a les pedreres per a la fabricació de molins reials, el servei de l'exèrcit i les empreses marítimes.[35]

Pel que fa a les transferències de les terres a finals del segle X per part dels propietaris religiosos i laics, l'estudi dels documents dóna a entendre l'existència d'una conflictivitat constant, que va anar en augment fins el segle XV, degut a la compravenda de territoris per part de la comunitat jueva. L'esplendor comercial de la vilanova de Port no va durar gaire: va entrar en decadència a partir del canvi de mil·lenni. Pierre Bonnassie creu que el *portus* al peu de Montjuïc ja es trobava abandonat pels volts de l'any 1000, i es refereix a un document datat de l'any 1020 que parla en els següents termes: «Al lloc que era anomenat Port pels nostres avantpassats».[36]

Philip Banks endarrereix una mica l'inici del declivi i el situa a partir del segon quart del segle XI. Sigui com sigui, és un fet que a partir d'aquells moments les referències documentals a l'activitat en la zona desapareixen. És possible que la causa principal fos l'augment paral·lel d'una activitat marítima més propera al sector urbà, davant del portal del Regomir.[37] Entre les causes de la decadència de Port cal referir també un fenomen general del segle XI, com era l'assecament dels cursos fluvials, que va fer que aquest territori[38] fos exactament igual que la resta de la terra que envoltava Barcelona i no més fèrtil, com havia estat fins aleshores, per bé que aquest argument té a veure més amb les grans finques rústiques que no pas amb l'activitat comercial. Amb l'abandonament de l'activitat comercial, la zona es va dedicar exclusivament a l'explotació agrícola. Al segle XII hi trobem sobretot vinya –com a tota la muntanya de Montjuïc– i masies al pla. Posteriorment, als camps de les zones veïnes s'hi cultivà cànem i lli, malgrat els perjudicis que això plantejava a la salut pública i també al pasturatge.

A partir d'aquest moment, el topònim "Port" va persistir només aplicat a elements concrets, com ara el castell o l'església de Port, però no a tota l'àrea. En relació a això:

33. A finals del segle XV, la ramaderia era ben present a l'estany del Port i al llac del Cap del Riu. És per això que la petita indústria dels amaradors de lli i cànem va entrar en conflicte. D'altra banda, la rompuda dels terrenys destinats a les pastures al sector de Bellvitge dins les possessions de Santa Eulàlia de Provençana és present en els capbreus dels segles XV, XVI i XVII en les feixes en conreu: «in loco vocato lo prat sub iter et sub capellam bte. marie de bellvige alodie vocatur las fexas» (Josep Maria Palet Martínez, *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval segles II-I aC – X-XI dC*, Barcelona, Centre d'Arqueologia de la Ciutat, 1997, pàg. 150-151).
34. *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Cancelleria, Pergamins, Jaume I, Sèrie general, 0415.
35. José M. Madurell Marimón, «La manufactura de piedras molares en Barcelona», *Divulgación histórica,* XII (1965), pàg. 125-127.
36. El document es refereix a l'estany de Port («stagno de porto qui est juxta monte judaico»), i assegura que ja se l'anomenava port en el passat: «in locum vocitatum portum ab anterioribus» (ACB, *Lib. Ant.* I, núm. 261; s'hi referí Carreras, «Lo Montjuich...», pàg. 30; i també P. Bonnassie, *Catalunya...*, pàg. 424-425).
37. Bensch, *Barcelona...*, pàg. 197-198.
38. Vegeu Alfred Mauri Martí, *La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins el segle XI*, tesi de llicenciatura, Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, 2006; Palet, *Estudi...*; Santiago Riera Mora, *Evolució del paisatge vegetal holocè al Pla de Barcelona, a partir de les dades pol·líniques*, tesi de llicenciatura, Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, 1994.

> En lany 1328, y en altros anys són ordinacions de la ciutat que nengú puga tenir bestiar dins los tèrmens, ço és de la riera de Horta a la riera de Sans, y del Coll de Cerola, y del Puig Aguilar fins a la mar, y ordinacions de Bardiças y altres cosas en dits Tèrmens, y ordenan que Carretas no pugan anar de Cornellà fins al Coll de Finestrells, ni del Coll de Cerola fins a mar per nengun camí.[39]

L'únic record de l'estreta relació que el sector de Port havia tingut amb el mar el van mantenir les agrupacions de pescadors que van subsistir a la barriada pròxima de Fraga (avui Can Tunis) fins els segles XIV i XV, desapareguts ja al segle XVI.[40]

La colonització de la vall baixa del Llobregat i la pèrdua del control polític i defensiu del castell de Port

Al llarg del segle XIV, a conseqüència del trànsit de vaixells, moltes embarcacions patien els temporals sobtats. Fou per això que a l'anomenada platja de Fraga, a la punta de Montjuïc, molts habitants havien de socórrer els navegants:

> A 18 de Mars 1376, hagué gran tempestat de mar en Barcelona, y dóna a través al cap de lobregat un Pàmfil de Genova carregat de mercaderias, y moriren fins en 60 persones entre líberos, y esclaus.

També tenim la següent notícia, de principis del segle XV:

> A 16 de Octubre 1402, lo Riu de Llobregat vingué tant poderós, que derruhí los molins de Molinderey, y ocupà tota la Planitje de Lobregat vers mar fins a la Beguda apellada de la Maçanera y quasi fins a Montjuich.[41]

Cap el segle XV, el castell de Port va perdre el seu poder econòmic i polític en detriment de la torre del Farell, situada a l'actual castell de Montjuïc, amb el suport del Consell de Cent.[42]

Les terres del delta del Llobregat i en menor quantitat les del delta del Besòs eren en conflicte permanent entre els pagesos i els ramaders de la ciutat de Barcelona. En el cas baixllobregatí, des de Montjuïc les pastures s'aprofitaren del territori consolidat. A partir de finals del segle XIV, l'acumulació de les arenes i dels dipòsits al·luvials del Llobregat provocà que la sortida de l'estany al mar s'anés tancant. Era un territori malsà; per això, a partir del segle XV, el propi municipi es va ocupar que la boca de l'estany de Port es mantingués oberta i que no es trenqués la comunicació de l'estany amb el mar. Al segle XVI, els límits de l'estany estaven mar-

39. E. G. Bruniquer, *Rúbriques de... Ceremonial dels Magnífics Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1912-1916, vol. IV, pàg. 71.
40. Carreras, «Lo Montjuich de...», pàg. 30.
41. *Rúbriques...*, vol. IV, pàg. 18. Per estudiar l'impacte del riu Llobregat a la zona deltaica és interessant, malgrat que es centra al Prat de Llobregat, Jaume Codina Vila, *Inundacions al Delta del Llobregat*, Barcelona, Dalmau, 1994.
42. Durant la primera meitat del segle XVI, arran de la problemàtica per l'escassetat de blat i palles, el 1530 el Consell de Cent aprovà unes ordinacions. Per proximitat a la ciutat, s'intentarà tornar a dessecar l'estany del Port.

cats per fites de la ciutat. Però l'estany s'anava dessecant progressivament i les fites anaven desapareixent. Amb el retrocés de les aigües, les finques van anar guanyant terreny i la superfície de l'estany al final es va veure totalment substituïda per pasturatges i estanyols.[43]

Els closos del camp del delta tenien una funció defensiva contra els ramats que venien a pasturar-hi. Els ramats barcelonins s'estenien des del Besòs fins la muntanya de Montjuïc, però a tot el delta del Llobregat, on hi havia una pugna entre els pagesos de la Marina (l'actual Zona Franca) amb els ramaders barcelonins, a poc a poc, s'anà aconseguint tancar camps per privilegis reials.[44] Les conseqüències de la Guerra Civil (1462-1472) van ser patents en els masos, que van canviar de mans. Els nous propietaris van realitzar obres de condicionament i reforma, principalment amb tancament protector.[45]

En aquells moments, el creixement urbanístic de la ciutat de Barcelona es contraposà al que succeïa a la muntanya de Montjuïc: algunes edificacions es van veure malmeses i oblidades. D'altra banda, les reclamacions dels habitants de Montjuïc feren continuar la tasca religiosa de les diverses capelles i ermites. N'és un exemple l'església de Sant Bertran: el 17 de setembre de 1460 la ciutat ajudà econòmicament a la seva reparació degut a que es trobava en una situació perillosa d'enderroc.[46]

Finalment, al llarg del segle XV, les vendes en el territori del castell de Port anaren en augment, desmembrant la unitat territorial que havia tingut al llarg dels segles XI-XIII.[47] El 1498, el castell de Port era propietat de Bernat Diumer, després de passar per diverses famílies importants com els Casademunt i els Pla.

A tall de conclusió

El castell de Port fou la defensa avançada d'una ciutat en constant progressió econòmica i defensiva, aglutinant nuclis de població dispersos i sobretot la protecció d'un territori deltaic que era important per al comerç. La casa comtal va anar perdent interès pel castell de Port, segurament amb motiu de la desaparició de l'activitat econòmica que hi havia hagut a la vilanova de Port. També permet entendre el declivi del castell el progressiu règim de llibertats del Pla, que restava importància a la funció defensiva i de control del castell.[48] Encara que no sembla haver unanimitat per part dels autors que han tractat el tema, algunes ruïnes conservades fins el segle XX, han estat identificades amb les restes del castell. Al sector de Port, i ubicades estratègicament a la part alta de les pedreres, hi havia encara, a finals del

43. Carreras, «Lo Montjuich de...», pàg. 30-32.
44. Josep Fernández Trabal, «Aprofitaments comunals, prats i pastures al delta del Llobregat (segles XIV-XV). Conflictes per a la utilització de l' espai a la baixa edat mitjana», *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 10 (1989), pàg. 189-220.
45. Jordi Ramos Ruiz, *L'ermita de Sant Pau del Prat. Aproximació a la localització de l'ermita de Sant Pau dins la Ribera del Prat de Llobregat*, Ajuntament del Prat de Llobregat, 2007, inèdit.
46. *Rúbriques...*, vol. IV, pàg. 77.
47. Com a exemples tenim els documents del 1459 de la venda de la casa anomenada Molí dels Badocs i uns terrenys prop de l'estany del Port al peu de Montjuïc (BNC (Biblioteca Nacional de Catalunya), reg. 20455, perg. 411); de l'any 1471 de la venda d'una peça de terra (BNC, , reg. 16569, perg. 334). El 1475, venda d'un terreny de la vídua de Pere Muntanyès, Margarida, i del seu fill a un altre moler de la ciutat de Barcelona (BNC, Fundació Privada Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, núm. 8647, perg. 481).
48. Carreras, «Lo Montjuich de...», pàg. 46-47.

segle XIX, restes d'una torre, parets i muralles caigudes i molts fonaments gruixuts.[49] Carreras i Candi observava que dalt d'una eminència sobre una pedrera, en una plataforma d'uns 30 metres d'àrea, s'hi enlairava una construcció d'uns 3 metres, alta i estreta, corresponent a una torre rodona, feta de pedra i de calç, a la qual s'unien fragments de mur que assenyalaven estatges interiors. Afirmava que no era un lloc estratègic pel costat est, però sí que era difícilment accessible pels altres tres costats, i que des de l'emplaçament es dominava molt de terreny.[50] Afegia que, encara que no es podia provar que aquelles restes fossin estructures del castell perquè vora el port hi van existir diferents torres al segle XI, semblava confirmar-ho el fet que la torre era molt propera a la capella de la Mare de Déu de Port, com també el fet que fos l'única eminència estratègica damunt del lloc envaït per les aigües.

Cal recordar també que al territori de Barcelona s'hi documenten nombroses torres aïllades que reflecteixen la inestabilitat de mitjan segle XI, i aquestes restes podrien relacionar-s'hi. S'ha dit que en la major part dels casos eren torres rodones annexes a residències que hom podia utilitzar per protegir els productes quan hi havia atacs. Agustí Duran i Sanpere, l'any 1972, manifestava el següent:

> A partir del segle X i a través de tota la documentació de l'Edat Mitjana, i àdhuc als inicis de l'Edat Moderna, apareix citat un misteriós i desaparegut castell de Port, relacionat sempre amb la muntanya de Montjuïc. Els historiadors moderns situen aquest castell a la part alta de la muntanya, cap al lloc de Magòria, o sigui per la banda més pròxima a l'antic port que li dóna el nom. Aquesta ubicació deriva de dues causes, una negativa: l'absència d'antigues ruïnes d'aspecte militar en d'altres paratges de Montjuïc, i una altra de positiva: l'existència d'una certa torre situada estratègicament a la part alta de les pedreres pròximes a l'església de Santa Maria de Port, un altre nom evocatiu.[51]

La primera menció que coneixem de l'existència de la capella de Santa Maria del Port és a partir d'un document de l'any 1031, on Ermengarda, filla del comte Borrell II de Barcelona, donà un partida de blat.[52]

Solé i Calvo van descriure l'estat del Castell de Port a final del segle XIX:

> El mateix Pujadas diu que a últims del segle XVI y primers del següent se trovaban a Sta. Maria algunas anellas de ferro per amarrá las naus y essent feudetari de son Castell, Micer Miquel Serrovira, los va manar treure amb molt mal acert; castell que'l historiaire diu existia sencé en son temps, avuy algunas parets, restas de sa torre, murallas caigudas y molts fonaments groixuts y ab bon ciment es tot lo que queda [...]. Baixant se trovan unas grans pedreras en esplotació y a sa vora las runas del antiquisim Castell del Port, del que sols s'en veu restos de la torre, algun tros de muralla molt gruixuda mitj estimbada y'ls fonaments del emplassament ocupat per lo que fou torre de defensa y castell senyorial dels comtes de Barcelona.[53]

49. Solé i Calvo, *Apunts sobre la...*, pàg. 11.
50. Carreras, «Lo Montjuich de...», pàg. 47.
51. Duran i Sanpere, *Barcelona i la...*, vol. I, pàg. 648.
52. M. Lluïsa Ramos Martínez, «Mare de Déu de Port», *Catalunya Romànica. XX...*, pàg. 43.
53. Solé i Calvo, *Apunts sobre la...*

De fet, la documentació contemporània al castell de Port el situa al peu de Montjuïc, a la vora del mar, i no en una eminència rocosa:

> Ipsum castrum quod dicunt Portus, quod est in territorio Barchinonensi, a parte occidentali praedictate urbis, ad calcem montis cuiusdam ui vocatur Iudaicus, in marinis littoribus.[54]

Sembla, doncs, que cal coincidir amb Duran i Sanpere i acceptar que les riuades del Llobregat que van envair l'antic Port van acabar per inutilitzar el castell, i que l'obertura de la carretera de Port al segle XIX va fer desaparèixer el poc que quedava. Actualment, al sector on hi hauria el castell de Port hi ha una placa commemorativa que assenyala l'existència d'aquesta unitat defensiva. En aquest punt hi ha les restes d'estructures defensives d'atribució cronològica posterior a la Guerra de Successió, ja que l'any 1714 va ser destruïda i posteriorment reformada. En tot el vessant de ponent existeixen antigues pedreres que han pogut malmetre part del castell de Port; però també la vegetació i els sediments acumulats dificulten l'anàlisi de les estructures arqueològiques. La manera de poder constatar l'existència o inexistència del castell i de poder esbrinar com era, és realitzar una intensa prospecció i intervenció arqueològica en aquesta àrea.

54. Aquesta descripció de la ubicació del castell apareix en el document de donació de Mir Geribert, la seva dona i els seus fills, als comtes de Barcelona Ramon Berenguer I i Almodis, del castell de Port, en compensació de la reparació a què foren condemnats pels seus delictes, i que no van poder pagar. El document porta data de l'1 de juliol de 1058, i l'original es conserva a l'*ACA* (*Cancelleria,* Ramon Berenguer I, carpeta 13, núm. 240).

II. SESSIÓ

II

La sala capitular del convent de Santa Caterina de Barcelona

Josefa Huertas Arroyo*

Resum

El convent de Santa Caterina de Barcelona de l'orde de predicadors ha estat sempre un referent de la introducció de l'arquitectura del gòtic a la ciutat. Les dates de la seva construcció que indicaven les fonts documentals i les seves característiques formals el situaven com a tal, en un moment en el qual encara s'estava construint segons esquemes arquitectònics anteriors. Malauradament, el convent va desaparèixer als anys 30 del segle XIX i fins fa poc només restaven algunes fonts gràfiques i documentals que permetien de fer-se una idea de com podia haver estat, però que no afavorien el seu coneixement de manera completa. Arran de la reforma actual del mercat de Santa Caterina, situat en el solar que ocupava el convent enderrocat, es va realitzar una intervenció arqueològica que ha permès de conèixer les restes materials conservades, a nivell de fonamentacions, i ha proporcionat noves dades sobre el conjunt conventual. Com a complement de diferents aportacions ja donades a conèixer en un seguit de publicacions, i que, en síntesi, dibuixen una evolució del conjunt diferent a la fins ara coneguda, la present comunicació es centra en la sala capitular, originària del segle XIII. Aquesta sala no es va mantenir fins el final de la vida del convent i és una de les novetats més interessants de les recents descobertes. Així, doncs, es presenta una relectura de les dades documentals a la llum de les aportacions arqueològiques i una recerca de possibles models similars amb els que es pugui relacionar, de cara a aportar noves dades que amplïn el camp de coneixement de la introducció i l'evolució de l'arquitectura gòtica a la ciutat.

Resumen

El convento de Santa Catalina de Barcelona de la orden de predicadores ha sido siempre un referente de la introducción de la arquitectura del gótico en la ciudad. Las fechas de construcción que indicaban las fuentes documentales y sus características formales lo situaban como tal, en un momento en el cual todavía se estaba construyendo según esquemas arquitectónicos anteriores. Desgraciadamente, el convento desapareció en los años 30 del siglo XIX y hasta hace poco sólo quedaban algunas fuentes gráficas y documentales que permitían hacerse una idea de cómo podía haber sido, pero que no favorecían su conocimiento de manera completa. A raíz de la reforma actual del mercado de Santa Catalina, situado en el solar que ocupaba el convento derribado, se realizó una intervención arqueológica que ha permitido conocer los restos materiales conservados, a nivel de cimentaciones, y ha proporcionado nuevos datos sobre el conjunto conventual. Como complemento de diferentes aportaciones ya dadas a conocer en una

* Arqueòloga. josefa.huertas@gmail.com.

serie de publicaciones, y que, en síntesis, dibujan una evolución del conjunto diferente a la conocida hasta ahora, la presente comunicación se centra en la sala capitular, originaria del siglo XIII. Esta sala no se mantuvo hasta el final de la vida del convento y es una de las novedades más interesantes de los recientes descubrimientos. Así, pues, se presenta una relectura de los datos documentales a la luz de las aportaciones arqueológicas y una búsqueda de posibles modelos similares con los que se pueda relacionar, de cara a aportar nuevos datos que amplíen el campo de conocimiento de la introducción y evolución de la arquitectura gótica en la ciudad.

Introducció

En aquest article només pretenem individualitzar una de les novetats conegudes en els últims anys sobre un conjunt arquitectònic desaparegut de la nostra ciutat, la sala capitular del convent de Santa Caterina, que permet ampliar el coneixement que tenim sobre una obra que és bàsica per entendre la introducció de l'art gòtic a Barcelona.

El convent de Santa Caterina dels Pares Predicadors de Barcelona ha estat sempre un referent, tant per la història de la ciutat com pel seu paper en la introducció del gòtic al nostre país.[1] Per a la història de la ciutat, perquè era el lloc de reunió del Consell de Cent abans de la construcció del Saló de Cent i també per l'important paper que va tenir la seva comunitat en general i el personatge de Sant Ramon de Penyafort en particular (conseller del rei, entre d'altres mèrits). Pel que fa a la introducció del gòtic, sempre s'ha assenyalat la construcció de l'església del convent com possiblement la primera o una de les primeres obres gòtiques de la ciutat i del país:

> Fue la primera iglesia gótica de Barcelona, una de las más hermosas de este estilo y modelo de cuantas le sucedieron (Joan Bassegoda, 1972).

La historiografia clàssica havia elaborat aquesta darrera hipòtesi en funció de les representacions gràfiques i descripcions que es conserven sobre el convent, complementades amb diferents dades documentals que permetien fer aquesta asseveració. Entre les fonts principals, cal citar els treballs de Josep Casademunt i la

1. F. Diago, *Historia de la provincia de Aragon de la orden de predicadores desde su origen y principio hasta el año mil y seiscientos*, Barcelona, Sebastian de Cormellas, 1599; A. Casademunt, *Santa Catalina. Recopilación y ampliación de los borradores de la iglesia y claustro del derruido convento de Padres Dominicos de Barcelona,* Barcelona, Fidel Giró, 1886; A. Elías de Molins, *Catálogo del Museo Provincial de Bellas Artes de Barcelona*, Barcelona, 1888; C. Barraquer, *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*, Barcelona, F. J. Altés y Alabart, 1906; C. Barraquer, *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*, Barcelona, F. J. Altés y Alabart, 1915-1917; G. G. Meersseman, «L'architecture dominicaine au XIIIième siècle. Législation et pratique», *Archivum Fratrum Praedicatorum*, XVI (1946); J. Bassegoda, «El convento de Santa Catalina de Barcelona de la Orden de Predicadores», dins *De re restauratoria*, Barcelona, Universitat Politècnica de Barcelona, 1972; A. Cirici, *L'art gòtic català. L'arquitectura als segles XIII-XIV*, Barcelona, Edicions 62, 1974; N. de Dalmases i A. J. Pitarch, *Història de l'art català. Vol. III*. Barcelona, Edicions 62, 1984; R. M. Andrés, *El convent de Santa Caterina. Segle XIII*, Tesi de llicenciatura inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1987; E. Ortoll, «Algunas consideraciones sobre la iglesia de Santa Caterina de Barcelona», *Locus Amoenus*, 2 (1996), pàg. 47-63; M. Frauer, «Die dominikanerkirche Santa Catalina in Barcelona- Aspekte zur Entstehugsgeschichte», dins *Gotische Architektur in Spanien / La arquitectura gótica en España*, Madrid / Frankfurt, Iberoamericana / Vervuert, 1999, pàg. 119-142.

posterior recopilació de Gaietà Barraquer, ambdós amb un gran coneixement sobre el tema. Casademunt va ser l'encarregat de fer els dibuixos i la monografia prèvia al seu enderroc i es va centrar en les zones que ell considerava gòtiques, i el segon, per l'esforç de compilació sobre el convent, amb la recollida i sistematització de la diversa documentació que es trobava al seu abast i la realització d'entrevistes a persones que havien vist el conjunt arquitectònic dempeus.

Malauradament, la desaparició del conjunt conventual arran de la desamortització, la pèrdua de gran part de la documentació original i les poques representacions conservades dificultaven el coneixement del convent.

Podem resumir la història del conjunt de manera molt breu si apuntem que la comunitat dominica va arribar a Barcelona el 1219 i s'ubicà en unes cases del Call; quatre anys després, es traslladà a la zona que li va ser pròpia durant mes de sis-cents anys: actualment, és la zona del Mercat de Santa Caterina i l'espai entre aquest i els carrers Més Baix de Sant Pere, Gombau i Mestres Casals i Martorell. En aquest lloc, ocuparen unes edificacions preexistents fins que l'any 1242 iniciaren el seu projecte constructiu que els portà a tenir una església gòtica a finals del segle XIII.[2] Així, es data l'any 1275 una deixa testamentaria de Ponç d'Alest per a la construcció del rosetó de la façana, fet que es relacionava amb la possible finalització de l'església. Al llarg dels segles següents, el convent es reformà en funció de les seves necessitats, i finalment, al segle XIX fou desamortitzat i enderrocat.

En el moment de l'enderroc, el conjunt representat en la planimetria conservada estava format per l'església gòtica amb una segona línia de capelles barroques; davant d'ella, el pati i les dependencies de la porteria; i al nord-oest de l'església, entre d'altres espais, el dos claustres (un de gòtic i un altre del segle XVI), l'aula capitular, els refectoris, la sala *de profundis*, etcètera.

Aquesta informació es va ampliar quan, a finals dels anys 90 del passat segle XX, la intervenció arqueològica que es va realitzar al Mercat de Santa Caterina (ubicat en l'espai que ocupaven l'església, el dormitori, l'aula capitular i els dos claustres de l'antic convent), va permetre conèixer més dades sobre aquesta zona monumental.[3] La intervenció va permetre una aproximació a les restes físiques del gran conjunt i va aportar noves dades que permetien d'establir una ocupació del solar des

2. Ortoll, «Algunas consideraciones sobre la iglesia...» ja havia posat en dubte aquesta hipòtesi, mitjançant anàlisis estilístics que mantenien que no era possible una cronologia tan primerenca.

3. Intervenció portada a terme entre 1999 i 2004, amb autorització de la Direcció General de Patrimoni del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, projecte del Servei d'Arqueologia del Museu d'Història de la Ciutat, amb finançament de l'Institut de Mercats i Foment de Ciutat Vella. Empresa-Codex SCCL. Direcció tècnica: Josefa Huertas i Jordi Aguelo. Vegeu: J. Aguelo, J. Huertas i F. Puig, «El convent de Santa Caterina de Barcelona». dins AAVV, *L'art gòtic a Catalunya*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002, vol. I, pàg. 211-218; «El convent de Santa Caterina de Barcelona. L'aportació de l'arqueologia», dins *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (Sant Cugat del Vallès, 2002)*, Barcelona, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval, 2003, vol. I, pàg. 78-86; «El convent de Santa Caterina de Barcelona», *Tribuna d'arqueologia* 2001-2002 (2005), pàg. 207-222; i «Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i evolució», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS)*, 1 (2005), pàg. 11-44. També, de J. Aguelo i J. Huertas, «Del convent al mercat de Santa Caterina, 1823-1848. Arqueologia i documentació», dins Ramon Grau (coord.), *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. I, Les lluites del liberalisme*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 10), 2004, pàg. 113-120; «Les reformes del convent de Santa Caterina de Barcelona als segles XVI-XVIII. Els resultats de la recerca arqueològica», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 23-II (2004), pàg.749-762; «El món de la mort entre els segle XIII-XIX al convent de predicadors de Santa Caterina de Barcelona», *Revista d'Arqueologia Medieval*, 1 (2005), pàg. 65-71; i *Memòria de la intervenció arqueològica al solar del Mercat de Santa Caterina. Barcelona-Ciutat Vella. Barcelonès*, 62 volums, 2006 (inèdita). També cal tenir present F. Caballé i R. González, *El mercat i antic convent de Santa Caterina de Barcelona. Estudi Històrico-Arquitectònic*, Barcelona, Veclus s.l., 2006.

de l'època del Bronze fins el segle XX, dibuixant una evolució arquitectònica del convent que enriquia el panorama conegut fins aleshores.

De forma molt resumida direm que la intervenció va permetre veure un procés més complex que el conegut fins el moment, amb la localització d'una primera església de capçalera triabsidada i nau única que es va ampliar posteriorment amb la construcció de les capelles entre contraforts i una nova capçalera poligonal. Entre les diferents novetats que va aportar la intervenció arqueològica, aquí farem referència a la sala capitular, un element del qual no se'n tenia cap notícia o que no s'havia identificat mai com a tal.

Característiques físiques i tècnica constructiva

La sala capitular del convent de Santa Caterina era un espai de forma quadrangular situat al límit nordoccidental del claustre gòtic i a tocar del dormitori, encara que no es recolzava en aquest, dibuixant-se com un edifici gairebé exempt, a excepció de la paret meridional, compartida amb el claustre. L'espai entre el dormitori i la sala capitular estava ocupat per un passadís que permetia l'accés a les habitacions més properes a l'hort del convent. Les seves dimensions interiors eren pràcticament de 10 per 10 metres, amb uns murs d'uns 50 centímetres de gruix.

El seu interior no presentava les cantonades en angle recte, sinó que dibuixaven un xamfrà. A l'exterior presentava quatre contraforts a les cantonades, els dos que es situaven al claustre en angle recte a la construcció, en la mateixa orientació del mur, i els dos exteriors, en angle i situats diagonalment al mur. Aquest tipus de disposició dels contraforts no és un exemple aïllat pel que fa a les construccions del convent, ja que l'única capella que es pot situar en funcionament amb l'església d'una nau i de capçalera triabsidal del segle XIII també presentava el mateix sistema constructiu amb contraforts en angle (aquesta capella va desaparèixer amb la construcció de les capelles laterals de l'església).

Com a sistema de fonamentació, comparteix l'utilitzat a la resta de les construccions del mateix moment. Es realitzava la rasa de fonamentació i s'emplenava amb dotze capes d'argila compactada d'uns 8-10 centímetres de potència; en algunes zones la seva fondària era molt superior a la resta, concretament a les fonamentacions properes a les cantonades. A continuació, es realitzava una fonamentació a encofrat perdut de pedra i formigó de calç, i sobre ella es situava l'arrencament del mur, construït ja en carreuó de pedra de marès de Montjuïc. Aquest sistema presentava una petita variació si es localitzava en el terreny alguna alteració de la seva resistència, per exemple, l'excavació d'un pou anterior, ja que encara que estigués colmatat es construïa un arc de descàrrega sobre el qual es situava la fonamentació. Tota la seva estructura permet assegurar que estava pensada per poder treballar amb un sostre format per una volta de creueria, en funció de la potència dels murs i la presència dels contraforts exteriors (en concret els disposats en diagonal, que apunten la necessitat de frenar les forces de l'empenta d'una volta).

És possible que la sala tingués un gran finestral, segurament amb vidrieres. Aquesta hipòtesi ve donada per la recuperació de gran quantitat de traceria gòtica

als fonaments del claustre que es va construir al segle XVI, en la zona ocupada abans per la sala capitular.

Construcció i desaparició de la sala capitular

L'edificació identificada com a sala capitular s'emmarca en el gran projecte constructiu del segle XIII. Aquest fet està documentat pel seu disseny, la situació i la tècnica constructiva. Des del punt de vista de l'arqueologia, les relacions amb la resta d'elements del moment i la ceràmica recuperada a l'interior de les capes de fonamentació així permet d'afirmar-ho.[4] Aquestes dades es poden relacionar amb les documentals, que afirmen que Berenguer Gerard va llegar una deixa testamentària el 1248, en la qual estava inclosa la construcció de la sala capitular.

Malauradament, el funcionament d'aquest àmbit del convent va ser relativament curt, perquè, per un defecte de construcció o per un càlcul erroni de la fermesa del terreny, es va esfondrar. Aquest fet resultava clarament visible en la fonamentació septentrional de la sala, que estava partida per la meitat i vençuda, deixant un espai entre les dues parts de la mateixa, i presentava dues esquerdes a banda i banda del buit. La recuperació a la zona de dos grans trossos de fonamentació caiguts, que no es van retirar, confirmà aquesta impressió. Els desperfectes provocats pel col·lapse de la fonamentació devien ser molt grans, perquè no es va refer la sala. La zona es va sanejar, enretirant la majoria de l'enderroc, i posteriorment es va construir en el seu lloc el segon claustre, que aprofità part d'aquest material per preparar les fonamentacions. Aquest segon claustre es pot veure grafiat en forma de línia discontinua a la planimetria de Gaietà Barraquer. Pel que fa a la cronologia, l'esfondrament cal situar-lo entre finals del segle XV i inicis del segle XVI, segons el material localitzat a l'interior dels nivells del rebliment i l'anivellament posterior previ a la construcció del claustre.

És al llarg del segle XVI que podem situar diverses reformes, degudes a la necessitat de la comunitat d'adaptar-se a noves circumstàncies, que comportaren la necessitat d'un nou capítol. Així, doncs, l'anomenada aula capitular que figura en la planimetria de Barraquer podria haver estat construïda en aquell moment, quan fou necessari substituir l'antiga aula capitular compartimentant l'espai identificat com a dormitori i que fins el moment funcionava sense particions internes, com a mínim a nivell de fonamentacions.

La sala capitular i les fonts documentals

Encara que fins el moment de la intervenció arqueològica no es tenia notícia d'aquesta sala anterior, una relectura de les fonts permet resseguir de forma parcial aquest procés i aportar algunes dades sobre aquest àmbit desaparegut d'antic.

4. J. Huertas, «La pisa arcaica i el conjunt ceràmic associat als primers moments del Convent de Santa Caterina de Barcelona», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS)*, 4 (2008), pàg. 106-114.

Aquestes dades provenen de dues fonts diferents: la planimetria conservada i algunes anotacions recollides al *Lumen Domus, Historia del Convento de Santa Catalina desde 1219 a 1803*.[5]

En la planimetria conservada es poden apreciar una sèrie d'evidències que ajuden a donar llum a l'existència de l'antiga sala capitular i de com podria ser la seva portada. Així, doncs, dins del conjunt de plànols dibuixats per Lluís Rigalt Farriols el 1837, podem veure una planta del claustre que presentava una sèrie de fossilitzacions força interessants. En concret, podem apreciar la presència de dos nínxols a la paret nord, situats simètricament. Aquests nínxols, per la seva situació i distància, podrien ser les finestres tapiades de la sala capitular, amb un espai entre elles que podria correspondre a la porta, fet que permetria apuntar un esquema clàssic de porta central i dues finestres a banda i banda.

Respecte a les fonts documentals, hi ha un problema afegit, ja que malgrat el títol del *Lumen Domus,* que especifica que es tracta de la història entre el segle XIII i el segle XIX, no es començà a escriure fins l'any 1582, i els fets anteriors són recollits però de forma molt puntual, ja que, com diu un dels autors:

> No puc deixar de quexarme els antichs, de no aver escrit la jornada dia y any de quan se comença dita Yglesia nova y quan se va acabar.[6]

Malgrat aquesta queixa, podem localitzar algunes referències interessants, ja que encara que enlloc no s'explica què va passar amb la sala capitular, sí que trobem aquesta anotació:

> Lo Capitol Vell que era part del [...] del claustre nou i part pati en dicho claustre. Sols la portalada y finestres a la paret dels claustre vell y primer estan alli y senyal daria la clau de volta de nostra senyora de la misericordia, que va al capitol nou.

En aquesta petita anotació, l'única localitzada fins el moment sobre aquest tema, es documenten una sèrie d'informacions força clarificadores. En primer lloc, es parla de dos capítols: el vell i el nou. Així mateix, es situa aquest "capítol vell" part al claustre nou (dins de la galeria) i part al pati. Com es pot veure, aquesta descripció marcaria de forma exacta la seva situació amb perfecta coherència amb les dades arqueològiques. I finalment, se'ns diu que quedaven restes de la portalada i les finestres a la paret del claustre vell, fet que s'ha pogut constatar a la planimetria.

Altres dades relacionades que es recullen al *Lumen Domus* són la construcció de la porta del nou capítol el 1575 i la construcció del nou claustre el 1582.

Totes aquestes dades estan perfectament en consonància amb les evidències arqueològiques recollides en el decurs del treball.

5. *BUB* (Biblioteca Universitària de Barcelona), ms. 946, *Lumen Domus. Historia del convento de Santa Catalina desde 1219 a 1803*, 3 vol.
6. *BUB*, ms. 946, *Lumen Domus*, vol. I, f. 7.

L'exemple de Santa Maria de Pedralbes

Quan es busca un model similar, l'exemple més proper i semblant el trobem a la mateixa ciutat de Barcelona, en concret al Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes, pertanyent a l'orde, també mendicant, de les clarisses, on es presenta un paral·lel molt clar de la sala capitular del convent de predicadors de Barcelona. Aquesta sala, datada el segle XIV, podria haver-se inspirat en la del convent que ens ocupa, en funció de l'anterioritat cronològica d'aquest.

L'estructura de la sala capitular del monestir de Pedralbes és pràcticament idèntica, encara que presenta unes dimensions una mica superiors, i a través d'ella es pot apreciar com podria ser la de predicadors, fins i tot pel tipus de portalada, que seria de les mateixes característiques.

D'altra banda, també dins de la mateixa ciutat de Barcelona, Gaietà Barraquer esmenta que al convent de Sant Francesc (o de Framenors) existia una sala capitular quadrangular, de la qual es té informació des de 1295, malgrat que va ser molt reformada durant el segle XVII.[7] Aquesta sala, tal i com figura a la planimetria conservada, sembla que podria tenir també un contrafort en angle, però és difícil d'afirmar-ho a partir de la documentació conservada i del fet de la desaparició del conjunt, en el mateix moment que el de Santa Caterina i d'altres edificis religiosos de la ciutat.

Com a consideració final, cal recordar el caràcter informatiu d'aquesta comunicació, que en cap moment pretén ser una conclusió, sinó nomes un punt de partida, ja que segurament noves interpretacions de les diferents fonts, tant arqueològiques com documentals, permetran de continuar avançant en el coneixement del procés d'introducció del gòtic a Barcelona en general i del convent de Santa Caterina en particular.

7. Barraquer, *Los religiosos...*, vol. II, pàg. 448-449.

Estudi de la ceràmica medieval a Barcelona: influències, vies d'expansió i fluxos comercials

Julia Beltrán de Heredia Bercero*

Resum

L'estudi de la ceràmica medieval, amb la caracterització dels diferents tipus i produccions, està permetent de disposar d'un registre arqueològic millor per tota l'Edat Mitjana i, per tant, permet de reconèixer testimonis materials que havien passat totalment desapercebuts fins ara, la qual cosa es tradueix en noves dades històriques. Tot i que habitualment s'ha situat l'aparició del vidrat al segle XIII, el seu ús per a impermeabilitzar recipients és un fenomen molt més antic, amb peces considerades excepcionals situades cap a finals del segle IX i que es troba ben consolidat a l'últim quart del segle XII. La producció al segle XIII de pisa arcaica, precedent de la pisa decorada en verd i manganès de Barcelona, està també ben fitxada i documentada. La influència de la majòlica arcaica italiana es pot veure en les formes i motius decoratius de les produccions de Barcelona. En aquest sentit, cal pensar un focus d'aparició i en una via d'expansió a Catalunya com a conseqüència de les influències italianes, a partir d'unes tècniques procedents del món islàmic, del qual n'imiten també les formes. És possible també que la innovació tecnològica que comportà aquesta ceràmica estigués en relació amb l'arribada d'artesans andalusins, magrebins o orientals a la nostra ciutat. Els estudis arqueomètrics han permès de precisar les procedències de les restes i aportar dades sobre la seva tecnologia. A més, el motius decoratius de la producció catalana plena del segle XIV evidencia similituds amb les produccions italianes del mateix segle de Gela, Gènova i la resta de la Ligúria. A València, les troballes arqueològiques urbanes mostren importacions catalanes juntament amb les primeres produccions valencianes. I és que la tradicional tesi de la filiació valenciana de la producció de pisa catalana decorada en verd i manganès, sovint mal anomenada "ceràmica de Manresa", ja fa temps que va entrar en crisi. Als segles XIII-XIV, el contactes catalans amb Síria i Egipte, amb nombrosos consolats establerts, van comportar la importació de ceràmiques orientals, com mostren les troballes a la nostra ciutat.

Resumen

El estudio de la cerámica medieval, con la caracterización de los diferentes tipos y producciones, está permitiendo disponer de un registro arqueológico mejor para toda la Edad Media y, por lo tanto, permite reconocer testimonios materiales que habían pasado totalmente desapercibidos hasta ahora, lo cual se traduce en nuevos datos históricos. Aunque habitualmente se ha situado la aparición del vidriado en el siglo XIII, su uso para impermeabilizar recipientes es un fenómeno mucho más antiguo, con piezas consideradas excepcionales situadas hacia finales del siglo IX y que se encuentra bien consolidado en

* Museu d'Història de Barcelona (MUHBA).

el último cuarto del siglo XII. La producción en el siglo XIII de loza arcaica, precedente de la loza decorada en verde y manganeso de Barcelona, está también bien fichada y documentada. La influencia de la mayólica arcaica italiana se puede ver en las formas y motivos decorativos de las producciones de Barcelona. En este sentido, hay que pensar en un foco de aparición y en una vía de expansión en Cataluña como consecuencia de las influencias italianas, a partir de unas técnicas procedentes del mundo islámico, del cual imitan también las formas. Es posible también que la innovación tecnológica que comportó esta cerámica estuviera en relación con la llegada de artesanos andalusíes, magrebíes u orientales a nuestra ciudad. Los estudios arqueométricos han permitido precisar las procedencias de los restos y aportar datos sobre su tecnología. Además, los motivos decorativos de la producción catalana plena del siglo XIV evidencia similitudes con las producciones italianas del mismo siglo de Gela, Génova y el resto de la Liguria. En Valencia, los hallazgos arqueológicos urbanos muestran importaciones catalanas junto con las primeras producciones valencianas. Y es que la tradicional tesis de la filiación valenciana de la producción de loza catalana decorada en verde y manganeso, a menudo mal nombrada "cerámica de Manresa", ya hace tiempo que entró en crisis. En los siglos XIII-XIV, los contactos catalanes con Siria y Egipto, con numerosos consulados establecidos, comportaron la importación de cerámicas orientales, como muestran los hallazgos en nuestra ciudad.

Els estudis ceràmics, una eina fonamental per al registre arqueològic

La identificació dels registres ceràmics, principal fòssil director per a l'arqueologia, és molt difícil per a l'Alta Edat Mitjana, ja que és un període en què la producció de ceràmica no era un fenomen uniforme subjecte a patrons fixes, com passava en època clàssica. Ben al contrari, les produccions es basaven en el localisme i en la continuïtat de les formes al llarg de les centúries. Les troballes de monedes són, sens dubte, un bon referent cronològic, però a la nostra ciutat la moneda carolíngia o comtal trobada en contextos arqueològics és molt escassa.

En els últims temps, a Barcelona, l'estudi de la ceràmica medieval, amb la caracterització dels diferents tipus i la identificació de noves produccions, està permetent disposar d'un registre arqueològic millor per tota l'Edat Mitjana. Aquest fet facilita el reconeixement de testimonis materials que havien passat totalment desapercebuts per a l'arqueòleg, la qual cosa es tradueix en noves dades històriques. Els segles IX al XIII comencen a omplir-se de continguts.

D'altra banda, les noves tècniques aplicades a l'estudi de la ceràmica, com les datacions per termoluminiscència o l'arqueometria, han aportat noves dades i datacions molt més precises que, fins fa poc, eren totalment impensables. Els estudis arqueomètrics han estat una eina fonamental. En aquest sentit, cal destacar el paper de l'Equip de Recerca Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAUB).[1] Els resultats obtinguts per aquest equip han permès establir l'origen

1. L'ERAUB del Departament de Prehistòria, Historia Antiga i Arqueologia, va començar la seva línia de treball l'any 1992. Volem destacar el paper de Jaume Buxeda, Miguel Angel Cau, Marisol Madrid i Javier Ibáñez, amb qui hem treballat i continuem treballant en projectes comuns. En aquest moment tenim en curs el desenvolupament del projecte *Impacte tecnològic en el nou món colonial. Aculturació en arqueologia i arqueometria ceràmica*

d'algunes peces i també donar a conèixer dades tècniques sobre els processos de fabricació de la ceràmica: productes emprats, temperatura de cocció, tipus de vitrificats, etcètera.

Barcelona, una ciutat amb una llarga tradició terrissaire

Per bé que tradicionalment s'havia situat l'inici de la producció terrissera de la ciutat de Barcelona cap a finals del segle XI, tot relacionant-lo amb el desenvolupament de les manufactures urbanes, l'arqueologia ha posat de manifest que, en la ciutat i en el seu entorn, funcionaven tot un seguit de tallers que van continuar actius al llarg dels segles. Els estudis arqueològics i arqueomètrics realitzats a Barcelona a partir del material de la plaça del Rei[2] han revelat l'existència d'una important activitat terrissera –ja des d'època visigoda– amb la presència d'un gran nombre de petits tallers que produïen per a un mercat local i regional.

Aquests tallers van anar incorporant els canvis tecnològics, així com les noves formes i modes vingudes de fora. Al segle IX, als territoris dels comtats de Barcelona i Empúries, es van introduir innovacions en la producció de ceràmiques, com era la decoració impresa i a rodeta, que es van barrejar amb tradicions anteriors, com l'ús de l'espàtula sobre la superfície externa d'alguns atuells. Pensem que l'ús de l'espàtula com a acabat final de la peça va respondre més a criteris funcionals que a estètics, tot i que aquesta tècnica li donà a la peça un aspecte molt fi, suau i brillant. Però aquest acabat reduïa també la porositat de la pasta, la qual cosa deuria ser molt útil en els recipients destinats a contenir líquids, justament les peces en les que l'espatulat era més freqüent.

Al mateix temps, es van anar introduint formes noves, com a la sitra, una gerra de taula amb un bec prominent i nansa oposada, per l'agua o el vi, no documentada en èpoques anteriors. Aquesta forma té el seu origen a la vall del Rhin i va ser introduïda a Catalunya a partir de la conquesta franca, com ja va posar de manifest Eduard Riu.[3] La forma perdurà i es consolidà, passant a formar part del repertori ceràmic català. A la Baixa Edat Mitjana, la podem trobar amb nombroses variants

(Tecnolonial), període (2009-2011), finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació del govern espanyol, amb un ampli equip investigador de la Universitat de Barcelona, el Museu d'Història de Barcelona, la Universitat del País Basc, la Universitat de Sevilla, la Universitat de Las Palmas de Gran Canaria, el Museu i Parc Arqueològic de Cueva Pintada de Gàldar de Gran Canaria, el Centre for Scientific Reasearch Demokritos de Grècia, el Museum Conservation Institute (Smithsonian Institution, Estats Units d'America) i la Universitat Catòlica del Perú. Vegeu: «Memòria de l'activitat científica del MUHBA», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS)*, 5 (2009), pàg. 222-224.

2. Els estudis realitzats sobre el jaciment de la plaça del Rei de Barcelona han estat fonamentals per avançar en els coneixements de la ceràmica tardoantiga i altmedieval, en especial el període carolingi.

3. Els estudis d'Eduard Riu sobre la ceràmica alt-medieval barcelonina van ser totalment pioners en molts aspectes, en una època en què la ceràmica medieval a la nostra ciutat no despertava cap mena d'interès i molt menys d'estudis. Altres investigadors som deutors dels seus treballs, sobretot pel que fa als estudis de ceràmica espatulada. Volem destacar la seva tesi de llicenciatura de 1985, *Estudi i especulacions sobre algunes ceràmiques de l'Alta Edat Mitjana trobades a Barcelona* (Universitat de Barcelona), i altres publicacions com: «La ceràmica espatulada de Barcelona», dins *Ceramica Medival no Mediterraneo Occidental*, Mertola, [sn], 1991, pàg. 587-592; «Ceràmica barcelonina fins al segle XIII», dins *Catalunya Romànica, vol. XX, Barcelonès, Baix Llobregat, Maresme*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, pàg. 248-250; «La ceràmica espatulada i les sitres de la Catalunya Vella (c.s. IX-XI), a més d'unes quantes observacions sobre l'arqueologia, la ceràmica i la història», *Ceràmica medieval i postmedieval. Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval*, 4 (1998), pàg. 21-37; «La ceràmica de la Mediterrània nord-occidental al segles VIII-IX. Catalunya, el País Valencià i Al-Andalus», dins AAVV, *Catalunya a l'època carolingia. Art i cultura abans del romànic*, Barcelona, MNAC, 1999, pàg. 259-264.

i funcions, «apta per mesurar vi, per treure vi de les bótes, setra amb un llibrell al menjador», per rentar-se les mans, a manera d'aiguamans, etcètera. A l'Edat Moderna encara continuà produint-se, i actualment aquest atuell tan antic esta reduït al Llenguadoc i nord-est del Principat.[4]

A l'igual que la sitra, les decoracions fetes amb motius impresos amb punxó o a rodeta es troben en gran quantitat a les necròpolis de la vall del Rhin. També podem esmentar els exemples de la producció longobarda, i al voltant de l'any mil es documenten molts testimonis a la Bretanya, el Llenguadoc, Var, Normandia, Provença, etcètera.[5] A casa nostra, la recerca de paral·lels s'ha de buscar a la Catalunya Vella. En qualsevol cas, estem parlant de jaciments vinculats al món franc i als nous territoris conquerits amb l'expansió de l'Imperi Carolingi.

Els estudis arqueomètrics fets a Barcelona mostren com en algunes fàbriques locals identificades durant l'Antiguitat tardana es troben també en formes típiques d'època carolíngia, com les sitres espatulades, les olles i gerres amb decoracions impreses, la qual cosa mostra la continuïtat d'alguns tallers i l'adaptació i incorporació de noves tècniques i tendències, com ja haviem dit.[6] L'ús de l'espàtula per acabar la peça ja es donava amb anterioritat a l'arribada dels francs,[7] com ja hem apuntat, fusionant-ne les tradicions locals ja existents amb les noves aportacions del món franc. Aquesta tècnica (l'ús de la espàtula) també s'ha pogut documentar a Girona al segle VIII, on funcionaven també tot un seguit de tallers d'abast local.[8]

Desconeixem la ubicació d'aquests tallers a la ciutat de Barcelona, tot i que no s'havien de localitzar per força a l'interior de la trama urbana; més aviat pensem que es van situar fora de la ciutat, en un entorn més o menys immediat. Es tracta de tallers amb una producció que es va veure influenciada pels nous corrents carolingis, però en cap cas es perfila un nucli d'artesans impulsats o relacionats amb el poder comtal carolingi i vinculats al palau o residencia comtal.

Les transformacions tecnològiques, primeres produccions amb revestiment vitrificat

Pel que fa als nostres dies, podem establir unes característiques que són pròpies de la ceràmica dels segles IX-X i fins i tot unes altres característiques generals per als

4. J. Beltrán de Heredia Bercero, «Terminologia i ús dels atuells ceràmics de cuina a la baixa Edat Mitjana», dins AAVV, *Del Rebost a la Taula. Cuina i menjar a la Barcelona Gòtica*, Barcelona, MHCB, 1994, pàg. 46-58.
5. El mapa de troballes és molt ampli i aquestes dibuixen d'una manera molt clara els territoris de l'Imperi Carolingi. Per una documentació més aprofundida sobre aquest tema, vegeu: J. Beltrán de Heredia i E. Revilla, «La cerámica grisa amb decoració impresa a Barcelona», dins *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r Mil·leni*, Vic, Eumo, 1999, pàg. 475-492; J. Beltrán de Heredia Bercero, «Los contextos altomedievales de la plaza del Rei de Barcelona: la cerámica de tradición carolingia», *Quaderns d'Arqueologia i Historia de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS),* 2 (2006), pàg. 108-139.
6. Beltrán de Heredia, «Los contextos...»; J. Buxeda, M. A. Cau, «Caracterització arqueomètrica de les ceràmiques de la plaça del Rei de Barcelona», *Quaderns d'Arqueologia i Historia de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS),* 2 (2006), pàg. 140-152.
7. J. Beltrán de Heredia Bercero, «Las producciones locales e importaciones de cerámica común del yacimiento de la plaza del Rey de Barcelona, entre la época visigoda y el periodo islámico. Siglos VI-VIII», *Quaderns d'Arqueologia i Historia de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS),* 1 (2005), pàg. 68-89.
8. J. M. Nolla [*et alii*], *Del fòrum a la plaça de la catedral. Evolució històrica urbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona, Ajuntament de Girona, 2008, pàg. 224.

segles XI-XII [9], tot i que amb molta prudència, ja que no podem oblidar que els patrons de comportament de la ceràmica altmedieval no tenien res a veure amb els del món clàssic. Les formes que ens serveixen de referent en aquesta època són, bàsicament d'ús culinari, les quals tenen, per la seva funcionalitat, una gran continuïtat en el temps i poca variació en les seves tipologies. D'altra banda, i pel mateix període, són poques les peces que es poden vincular al servei de taula; les formes més comunes, com plats o escudelles, deurien ser de fusta, i d'altres eren, de bon segur, de metall. Però les peces de fusta són de difícil conservació i les de metall es refonien, sobretot si eren de matèries nobles, per la qual cosa cap dels dos tipus rarament apareixen als registres arqueològics.

Per contra, es comencen a documentar a Barcelona tot un seguit de peces de taula fetes en ceràmica de cap a finals del segle XII i principis del XIII. El repertori de formes s'amplià considerablement i es pot comprovar com tenien tendència a l'estandardització. L'aparició de les cobertes de color vitrificades va constituir tota una revolució tecnològica. El vernís és una coberta vitrificable que recobreix la ceràmica per impermeabilitzar-la, tot i que també facilita la conservació i la neteja de la peça, sense oblidar la part estètica, ja que aporta a l'objecte color i vivacitat. L'ús de l'òxid de ferro donava el color verd, el de plom el color melat i l'estany s'utilitzava per donar opacitat i aconseguir el color blanc. A les primeres pises es va emprar una engalba blanca per emmascarar el color de la ceràmica, una producció tecnològicament més simple i segurament més barata. L'inici d'aquesta tècnica s'ha de situar a l'àrea de Mesopotàmia, cap el segle XIII aC., des d'on es va estendre. El pioner en la seva aplicació va ser el món islàmic; a l'occident musulmà tenim nombrosos exemples als segles IX-X, com al Magreb, a Al-Andalus o a Sicília.

A Catalunya, tot i que habitualment s'ha situat l'aparició del vidrat cap a finals del segle XIII, l'ús per a impermeabilitzar recipients fou un fenomen molt més antic, que es trobà ben consolidat a l'últim quart del segle XII. Tot i així, podem parlar d'unes peces vidrades procedents de les excavacions de la plaça del Rei, una gerra i una sitra trilobulada, datades cap a finals del segle IX.[10] Malgrat que d'entrada semblin unes datacions molt primerenques pel que fa a l'ús del vitrificat, no constitueixen un cas excepcional. A Itàlia hi ha exemplars de ceràmica vidriada (*forum ware*) en la segona meitat del segle VIII i inicis del segle IX, amb una major representació al segle X, amb la producció coneguda com a *vetrina sparsa*, que era majoritària i constant a partir del segle XI. La forma principal d'aquesta producció era la *brocca*, que recordava a les sitres carolíngies i on es reconeix una influència de les corrents franques.

A França, i a Andorra, també existien produccions vidriades al segle X i principis del XI, i a Bretanya cap a finals del segle XI. A Catalunya, a excepció de les peces esmentades de la plaça del Rei, el vidriat no està documentat en aquest període, i de moment totes dues peces s'han de considerar com un *unicum*. Tot i així, la situació pot variar amb noves troballes i mostrar un panorama més semblant a França o Itàlia, ja que, com veurem després, compartim un focus comú d'influències i la mateixa via d'expansió.

9. Pel que fa a la cerámica grisa, s'ha plantejat una proposta de tipologia, vegeu: A. López Mullor i J. Beltrán de Heredia, «La cerámica utilitaria de los siglos XII al XIV en la provincia de Barcelona». *VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo*, Ciudad Real (en premsa).
10. J. Beltrán de Heredia, «Los contextos...».

Noves tècniques i noves produccions: influencies islàmiques que arriben d'Itàlia

Des de fa un parell d'anys, el segle XIII, ceramològicament parlant, ha començat a tenir una entitat pròpia ben diferent de les centúries anteriors, amb uns registres ceràmics característics que es poden reconèixer amb facilitat. Les tradicionals i fins fa poc úniques produccions que s'adscrivien al segles XI-XIII, les ceràmiques anomenades "grises", ha resultat que no es trobaven soles i que, a finals del segle XII i inicis del XIII ja es vidriava en verd i en melat i es feien vaixelles de taula seguint els mateixos corrents que ha mostrat l'arqueologia a França i a Itàlia.

Aquestes produccions vidriades catalanes, en les que la peça estrella era el gibrell, apareixen conjuntament amb unes peces amb coberta estannífera decorades en manganès i altres peces de vaixella amb una coberta monocroma verda. Són les "vaixelles populars catalanes". El conjunt ceràmic, força quantiós, localitzat a les excavacions del carrer de Sant Honorat l'any 1999, estudiat i publicat per l'autora d'aquest article l'any 2007, ha permès identificar per primera vegada dues produccions noves, paral·leles i emparentades, ben datades al segle XIII, concretament entre 1230-1260; una que vam denominar "pisa arcaica catalana", i l'altra versió més popular o senzilla, anomenada "vaixella verda". En ambdós casos vam aplicar una nomenclatura seguint l'emprada a d'altres països. La localització d'un tresoret amagat en una redoma d'aquesta producció en verd que guardava vint-i-set monedes de Jaume I, confirmava plenament les cronologies apuntades.[11]

Poc temps després, altres troballes, com les localitzades a les excavacions del Mercat de Santa Caterina, van aportar el mateix panorama ceràmic, pisa arcaica i vaixella verda, amb una datació de segle XIII, entre 1219-1223, sense descartar algún exemplar del finals del segle XII.[12]

La pisa arcaica de Barcelona era una producció equiparable a les protomajòliques italianes. La protomajòlica o majòlica arcaica, terme creat als anys 30 del segle XX, és la producció mes antiga de l'Itàlia Meridional (Apúlia, Campània i Sicília), data de finals del segle XII i inicis del XIII i més tard va ser exportada a Itàlia Central.

D'altra banda, l'anomenada "vaixella verda" o també, "ceràmica amb revestiment verd monocrom", "servei de taula en verd"o "ceràmica de la família verda", segons les fonts consultades, es coneixia a d'altres indrets de la Mediterrània, ja que va haver diversos centres productors. La seva presència es centrava a les costes lígurs, Catalunya, Provença, el Llenguadoc i la vall del Roine, amb un comerç de cabotatge entre el Magreb, Sicília i Espanya. També es localitzà a tota la península Itàlica, on les descobertes la situen a partir del segle XII, amb una presència més gran al segle XIII. Arqueomètricament, sembla que es perfilen diversos focus de producció: Calàbria, Sicília, el nord d'Africa, un de sícul-tunissià i un de català.[13]

11. Beltrán de Heredia, «Las producciones...». Actualment a Barcelona, es parla de "pisa arcaica" o de "vaixella verda" amb tota normalitat i no com un cas excepcional, ja que la presència d'aquestes produccions s'ha convertit –a partir del seu reconeixement– en un fenomen constant als registres del segle XIII i la quantitat de materials identificats als darrers dos anys s'ha multiplicat ràpidament.
12. J. Huertas, «La pisa arcaica i el conjunt ceràmic associat als primers moments del Convent de Santa Caterina», *Quaderns d'Arqueologia i Historia de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS),* 4 (2008), pàg. 106-114.
13. C. Capelli i G. Gangi, «La ceramica invetriata in Calabria (sec. XI-XIII): dati archeologici e mineropetrigrafici», dins *La ceramica invetriata tardomedievale de l'Italia centro-meridionale, Quaderni di Archeologia Medievali*, III

Les formes de totes dues produccions –pisa arcaica i vaixella verda– es concreten en escudelles, servidores i redomes, forò italiana. És possible que, tal i com va plantejar Javier Martí,[14] la innovació tecnològica que comportava la producció amb coberta estannífera o vitrificada podria estar relacionada amb l'arribada d'artesans andalusins, magrebins o orientals que coneixien molt bé les tècniques. Moltes de les formes que es van produir a Barcelona, com redomes, llànties de peu alt, tapadores, escudelles tipus ataifor, cassoles, etc.,[15] són d'una clara influència islàmica i es poden trobar en qualsevol de les tipologies plantejades pels investigadors de la ceràmica àrab, fet que podria apuntar l'establiment a la nostra ciutat de terrissaires forans. Tanmateix, res no impediria que hagués estat el resultat d'un procés d'observació i experimentació. En qualsevol cas, els estudis arqueomètrics han evidenciat que el material que havia estat classificat durant anys com a peces andalusines procedents de tallers valencians, murcians o almeriencs, han resultat ser produccions barcelonines.

La pisa catalana decorada en verd i manganès, una filiació italiana

La pisa arcaica és, ni més ni menys, el precedent de la coneguda pisa catalana decorada en verd i manganès: els primers passos d'aquesta producció. Però, quin en va ser l'origen? D'on van venir les influències i quines van ser les vies d'expansió?

La influència de la majòlica arcaica italiana es pot veure en les formes i motius decoratius de les produccions de Barcelona. Cal pensar en una via d'expansió i en un focus d'aparició a Catalunya com a conseqüència de les influències italianes, a partir d'unes tècniques procedents del món islàmic, del que imitaven també les formes.

A més, els motius decoratius de la producció catalana plena del segle XIV evidencien similituds amb les produccions italianes del segle XIV de Gela, Gènova i Ligúria, influències que van arribar pels contactes i fluxos comercials. La tradicional filiació valenciana per a la producció de pisa catalana decorada en verd i manganès, sovint mal anomenada "ceràmica de Manresa", ja fa temps que va entrar en crisi. Alguns autors, com Olivar Daydí, ja van posar de manifest, l'any 1952, la possible relació entre les produccions italianes i catalanes.[16] En la mateixa línea van

(2000), pàg. 453-482; C. Capelli [*et alii*], «Caractérisation des céramiques importées en Provence», *VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo*, Ciudad Real (en premsa); J. Buxeda [*et alii*], «The discovery of the 13th century archaic majolica and lead glazed pottery production», dins *10th. European Meeting on Ancient Ceramics*, Londres (en premsa).

14. J. Martí, «Una manufactura a la busqueda de paternidad. Apuntes sobre el inicio de la producción de cerámica decorada bajo medieval en el área valenciana y dentro del contexto del Mediterráneo noroccidental», dins *XXXI Convegno Internazionale della Ceramica,* Albisola, 1999, pàg. 195-206.
15. Veure quadre de formes a J. Beltrán de Heredia, «Pisa arcaica i vaixella verda al segle XIII: l'inici de la producció de pisa decorada en verd i manganès a la ciutat de Barcelona», *Quaderns d'Arqueologia i Historia de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS),* 3 (2007), làm. 5-8; a Huertas, «La pisa...», làm. 1-2; i a R. Dehesa, J. Ramos i J. Alsina, «El forn del carrer de l'Hospital i la producció de ceràmica comuna vidriada monocroma i de vaixella verda a la Barcelona del segle XIII», *Quaderns d'Arqueologia i Historia de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS),* 5 (2009), pàg. 185-196, làm. 1-5.
16. M. Olivar Daydi, *La porcelana en Europa: desde sus orígenes hasta principios del siglo XIX*, Barcelona, Seix Barral, 1952.

insistir d'altres, com Josep Antón Cerdà o Javier Martí i Josefa Pascual.[17] Aquests darrers, es preguntaven sobre la filiació de la pisa valenciana decorada en verd i manganès. En un article titulat «Una manufactura en busca de paternitat», publicat l'any 1999, feien notar que a València, els contextos arqueològics urbans mostraven les importacions catalanes al mateix temps que les primeres produccions valencianes, i plantejaven un flux de difusió d'est a oest, a partir d'una via que sortia d'Itàlia. Tot i així, la tesi de la filiació valenciana va tenir un major ressò a la bibliografia tradicional. Ara ja és hora de descartar definitivament aquestes teories. D'altra banda, també és necessari endarrerir la cronologia de la pisa catalana decorada en verd i manganès. Les dades més precises venen dels centres receptors; els treballs efectuats a Rougiers (Var, Provence) per Demians d'Archimbaud,[18] van mostrar com les decoracions més complexes d'aquesta producció, motius vegetals, animals, figures humanes o temes geomètrics, que ocupen la totalitat del plat, es troben als nivells més antics datats a la segona meitat del segle XIII. Posteriorment, es donà una tendència a la simplificació o esquematització dels motius, amb un predomini del blanc estannífer, disposant únicament petits motius centrals, sense cap tipus de sanefa. Els mateixos temes centrals, com motius estelats o lobulats sense sanefa, apareixen també isolats en peces decorades en blau (amb òxid de cobalt) trobades a la ciutat, l'anomenada "pisa blava de Barcelona". Totes dues manufactures es deurien produir simultàniament durant un temps, fins que, al segle XV, l'èxit i la massiva manufactura de les peces decorades en blau va eclipsar definitivament la producció de pisa decorada en verd i manganès.[19]

Barcelona i la Mediterrània, els fluxos comercials

El port de Barcelona va jugar un paper molt important en el comerç mediterrani. La ciutat es podia comparar amb altres metròpolis, com Venècia i Gènova, essent més poderosa que Marsella, Pisa o Nàpols. Els reis d'Aragó van tenir un gran interès a mantenir unes bones relacions i facilitar els contactes dels comerciants catalans, afavorint la consolidació de les institucions mercantils.

Si examinem els conjunts ceràmics distribuïts en el marc de la Mediterrània, hi ha una peça que sempre hi és present, el "gibrell català". De fet, és una forma emparentada amb l'*alcadafe* del món àrab. Aquesta forma es produïa i s'exportava en gran quantitat cap a finals del XII, i sobretot en els transcurs del segle XIII. Les troballes a Barcelona mostren també aquesta producció en massa, una forma totalment aclaparadora al repertori formal, seguida en molta menor quantitat pel poal. Fora de Barcelona trobem el "gibrell català" a Marsella, Mallorca, Còrsega, Gènova o Acre (Israel), per citar alguns llocs. El gibrell va ser, amb tota seguretat, una peça auxiliar multifuncional, i és probable que aquest fos el tret on radicà el seu èxit

17. J. A. Cerdà, «La vaixella de pisa autòctona i la vaixella de pisa importada a la Barcelona dels segles XIV i XV», dins AAVV, *Del Rebost...*, pàg. 59-62; J. Martí i J. Pascual, «La investigación sobre cerámica bajomedieval valenciana, relectura de una bibliografía centenaria», dins AAVV, *Ceràmica medieval...*, pàg. 177-204.
18. G. Demians d'Archimbaud, *Les fouilles de Rougiers (Var)*, Paris, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1980.
19. J. Beltrán de Heredia Bercero, «La producció artesanal a la ciutat», dins AAVV, *La Barcelona Gòtica*, Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, 1999, pàg. 218-222.

comercial a l'Edat Mitjana. Juntament amb els gibrells devien sortir del port de Barcelona peces de "vaixella verda", com apunten les troballes de Marsella o Sardenya, amb exemplars presumptament "catalans". Tot i així, la resposta es troba en l'anàlisi de les argiles. De fet la "vaixella verda" es localitza a tota la península Ibèrica, on es barregen les produccions locals amb les importacions, algunes de tallers encara desconeguts.[20]

Al segle XIII, els contactes amb Síria i Egipte van comportar la importació de ceràmiques orientals, com mostren les nombroses troballes a la nostra ciutat. Les rutes comercials catalanes, amb consulats establerts a diferents ports, i la política d'expansió per la Mediterrània, amb contactes comercials amb Tunísia, Acre, Damasc, Rodes i Alexandria, són el marc històric on s'ha de situar la presència d'aquestes peces a Barcelona. Benjamín de Tudela, que visità Barcelona l'any 1166, la va descriure com a una ciutat on «acudeix amb mercaderies comerciants de tot arreu, de Grècia, Pisa, Gènova, Sicília, Alexandria de Egipte, Terra Santa, Àfrica i tots els seus voltants». De fet, sabem que el 1266 el rei Jaume I concedí al Consell municipal de Barcelona la potestat per nomenar cònsols a Síria i Egipte, la qual cosa indica un comerç ja consolidat.[21]

A Barcelona, la majoria de les peces trobades a les excavacions de la ciutat, generalment albarel·los, ataifors i plats, procedien dels tallers de Síria i Egipte, tot que també hi ha peces de l'Iran.[22] Aquesta era una ceràmica de luxe, només a l'abast d'uns pocs, que deuria arribar com un producte que completamentava la càrrega principal del vaixell. Molts dels plats i ataifors presenten uns forats que servien per penjar-los, la qual cosa indica per aquestes peces una funció decorativa, d'ostentació i de bon segur, de prestigi social per als seus propietaris.

D'altra banda, la presencia d'albarel·los a diferents punts del Mediterrani és un fenomen freqüent i ben documentat. De fet, aquesta forma és la que tenia més presència entre totes les peces importades. Aquesta circumstància ha estat interpretada com el resultat del comerç d'espècies destinades als apotecaris, comerç en què l'albarel·lo tindria la funció d'embalatge.[23] Els barcelonins eren els representats de més pes i de major presència en el comerç català amb Orient. A Barcelona es va importar gran nombre d'espècies d'Orient, com pebre, canyella, clau, colorants i condiments de tota mena, així com articles diversos d'ús medicinal. A més, els apotecaris eren un dels grups econòmics de la ciutat que jugaven un paper important en el negoci de les mercaderies amb Orient.[24] En aquest negoci també estaven actives unes minories jueves.[25] Curiosament, algunes de les troballes de ceràmica oriental s'han fet en intervencions arqueològiques al Call. Per les seves cronologies i els contextos d'amortització, hem de suposar que van ser propietat dels rics barcelonins jueus i que les van abandonar quan van ser expulsats l'any 1391.

Al segle XIII, les relacions comercials amb Al-Andalus, la Mallorca islàmica i el Magreb també eren importants. Ceràmica, teixits i objectes de luxe arribaven a

20. Beltrán de Heredia, «Pisa arcaica i vaixella verda...».
21. D. Coulon, *Barcelona et le grand commerce d'Orient au Moyen-Age*, Madrid, Casa de Velázquez, 2004.
22. J. Beltrán de Heredia i N. Miró, «Importacions orientals i imitacions locals "a la façon de Liguria": Noves troballes ceràmiques a la ciutat de Barcelona», *Arqueologia Medieval*, 4 (en premsa).
23. J. Thiriot, «Céramiques fines islamiques du Midi del France au Bas Moyen-Âge», dins Actes del Congrés *Cerámica do Mediterráneo Occidental*, Lisboa, 1991, pàg. 285-303.
24. D. Coulon, «Barcelona i el gran comerç amb Orient. Un segle de relacions comercials de Barcelona amb Egipte i Siria (c.1330-c.1430)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XVI (2005), pàg. 165-170.
25. Coulon, «Barcelona...», pàg. 169.

Barcelona. L'arqueologia ha posat de manifest la presència a la nostra ciutat d'importacions del món àrab, com les ceràmiques de reflex metàl·lic dels segles XII-XIII, gerretes esgrafiades o pintades de producció magribina, típiques de l'època almohade, ataifors i gerretes amb decoració de corda seca, parcial o total, que venien d'Almeria, Màlaga o el nord d'Àfrica, i que es poden situar al segle XIII, grans gerres estampillades de la segona meitat del segle XIII i peces nassarites decorades en reflex metàl·lic i blau del segle XIV.

Sabem que als segles XIV-XV, juntament amb els draps o teixits de llana, la plata i el corall, entre d'altres, també s'exportaven peces de vaixella catalana, tal i com deixa constància la documentació i mostra l'arqueologia.[26] L'obra barcelonina per excel·lència, l'anomenada "obra verde de Barchinona", va assolir una gran difusió als segles XIV i XV i es va exportar a nombrosos indrets. El mateix va passar amb la vaixella de taula del moment. Des de l`àmbit de l'arqueologia s'ha pogut documentar la presència de totes elles en indrets tan dispars com Alexandria o el Marroc, per citar dues localitzacions ben allunyades l'una de l'altra.

No podem oblidar el recipient ceràmic com a contenidor de productes destinat al transport marítim, les gerres o alfàbies, ben regulades en quant a capacitat i pes pel Consell de Cent. També s'exportaven productes com la mel i l'oli en olles i càntirs. Les troballes de contenidors ceràmics barcelonins a Ciutat de Palma, València, Alacant, Ceuta, Avinyó, Sicília o la Toscana, mostra un comerç intens. A Barcelona destaca també la troballa d'una gerra que contenia colofònia, producte que s'utilitzava com a vernís ceràmic, i que s'exportava des del port de Barcelona cap a l'Africà del Nord, Alexandria i Rodes des dels inicis del segle XIV.[27] Els vaixells enfonsats durant l'Edat Mitjana confirmen la varietat de productes ceràmics catalans i no catalans que circulaven per la Mediterrània.[28]

La topografia urbana i els obradors

Per bé que comencem a tenir una radiografia bastant ajustada del panorama ceràmic de l'Edat Mitjana, per contra, no sabem gairebé res dels espais de producció. El descobriment d'un taller ceràmic al carrer de l'Hospital l'any 2006 va suposar una veritable troballa, tot un *unicum* per l'Alta Edat Mitjana a Barcelona.[29] Els estudis arqueomètrics dels rebutjos del forn i les ceràmiques vinculades van mostrar com aquest taller estava directament vinculat a les produccions de vaixella verda i de ceràmica vidriada del segle XIII, i com les peces trobades al carrer de Sant Honorat o a Santa Caterina, inclosa les de pisa arcaica, eren unes produccions que estarien fetes al voltant d'aquest taller.[30] Un taller sense especialització en el tipus de producció, com podem veure: la divisió (gerrers, escudellers, ollers i rajolers) no es féu fins el segle XIV.

26. Coulon, «Barcelona...», pàg. 168.
27. J. Beltrán de Heredia Bercero, «Tipologia de la producció barcelonina de ceràmica comuna baix medieval: una proposta de sistematització», dins AAVV, *Ceràmica medieval...*, pàg. 177-204.
28. H. Amouric, F. Richez i L. Vallauri, *Vingt mille pots sous les Mers,* Aix-en-Provence, Edisud, 1999.
29. Dehesa, Ramos i Alsina, «El forn...».
30. J. Garcia i J. Buxeda, «Pisa arcaica i ceràmica vidrada del segle XIII a Barcelona. Un estudi arqueomètric», *Quaderns d'Arqueologia i Historia de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS),* 3 (2007).

En relació amb altres obradors, només podem esmentar un forn més, localitzat durant les excavacions de l'any 1989 al monestir de Pedralbes, i la referència a un tercer, localitzat a la plaça de Medinaceli, troballa de la que en feia ressò *La Vanguardia Española* l'any 1972. Les dades documentals porten a situar al segle XIV els obradors dels gerrers i una part dels ollers a la zona del carrer dels Tallers, al "quarter d'amunt", i la resta d'ollers i els ollers blancs a la zona dels carrers d'Escudellers i d'Escudellers Blancs, al "quarter d'avall".[31] També es conserva a la zona un carrer que anomenat dels Obradors, toponímia de ben segur relacionada amb aquesta activitat.

És molt probable que el taller localitzat al carrer de l'Hospital no estigués aïllat i que al segle XIII el terrissers s'agrupessin *extra muros* al raval de la ciutat, a l'oest de l'actual Rambla. Es podria haver donat una situació semblant a la que es va documentar arqueològicament a Marsella, on, a la primera meitat del segle XIII, fora de la ciutat hi havia un barri dedicat a la producció de ceràmiques. Es coneixen tretze forns de petites dimensions i tota una sèrie d'estances relacionades amb aquesta activitat. És interessant destacar que alguns dels forns presenten característiques pròpies del món islàmic i com el repertori de formes i produccions (semblants a les documentades a Barcelona a la mateixa època) estava vinculat igualment al món andalusí de la península Ibèrica, o a la zona del Magreb. Els autors plantegen *un savoir-faire exterior* a la Provence.[32]

Conclusions

L'estudi i caracterització de les ceràmiques és una eina fonamental per al registre arqueològic, ja que sense fòssils directors no es poden situar cronològicament les restes exhumades per les tasques arqueològiques.

Pel que fa als estudis arqueomètrics i pel cas de Barcelona, la constatació d'algunes fàbriques, que s'han pogut seguir a partir de l'estudi de diferents mostres que pertanyen a produccions diferents i que van des de la Antiguitat tardana fins al segle XVI, indica una continuïtat sense interrupcions en la producció durant molts segles. Al mateix temps, la diversitat de noves fàbriques identificades en època carolíngia, manifesten una situació activa del sector, amb nous tallers i amb una modificació en l'aprovisionament de matèries primeres i en la tecnologia de la producció.[33] Aquest fet ajuda a entendre la força i el paper que van jugar els terrissers barcelonins a la nostra ciutat, una presència i posició que no va sortir del no-res al segle XI.

Finalment, ha resultat que era cert el raonament que la lògica aconsellava: que la famosa *obra verde de Barchinona*, ben recollida en la documentació textual de l'època i ben documentada per l'arqueologia,[34] l'obra barcelonina per excel·lència dels

31. J. J. Padilla i J. M. Vila, «Els oficis terrisers a la Barcelona de l'Edat Mitjana», dins AAVV, *Del Rebost...*, pàg. 63-66.
32. H. Marchesi, J. Thiriot i L. Vallauri, «Le Faubourg des olliers de Marseille au XIIIe siècle», dins *5ème Colloque sur la Céramique Médiévale*, Rabat, 1995, pàg. 338-345.
33. Buxeda i Cau, «Caracterització...».
34. Beltrán de Heredia, «Terminologia...»; «La cerámica localitzada a l'extradós de les voltes de la Pia Almoina de Barcelona», dins *Ceràmica medieval catalana. Quaderns Científics i Tècnics*, 9 (1997), pàg. 235-253; i «Tipologia de la producció de ceràmica comuna baixmedieval: una proposta de sistematització», *Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval (Universitat de Barcelona)*, 4 (1998), pàg. 177-204.

segles XIV-XV, no venia directament de les ceràmiques "grises", sinó que ja al segle XIII hi havia una producció "en verd" (vaixella verda) que es consolidà definitivament a la centúria següent.

Moltes de les peces que havien estat interpretades com a importacions andalusines han resultat ser produccions locals. La concepció dels segles VIII-XIII com d'un període fosc ha pesat també en l'arqueologia. Una vegada desaparegudes les últimes importacions dels tallers nord-africans, començaven a estar perduts al registre arqueològic i únicament eren capaços d'identificar les "ceràmiques espatulades".

La producció de pisa arcaica constitueix els primers passos de la pisa decorada en verd i manganès de Barcelona. L'aparició de pisa arcaica a Franca i a Catalunya té un focus comú que ve d'Itàlia a partir de l'implantació d'unes formes i tècniques que venien del món islàmic. El comerç de Barcelona a finals del segle XII s'estructurava a partir d'una ruta septentrional (Llenguadoc, Provença i Gènova) i d'una meridional (nord d'Àfrica i Sicília). Els contactes amb Nàpols i l'ampliació de les rutes al segle XIII donen el marc històric a les dades que es poden extreure a partir de l'anàlisi de les fonts materials, com és la ceràmica.

Es pot dir que les fonts textuals per a aquest període són limitades; al contrari, el registre arqueològic és molt ric. Només està esperant que es descodifiquin les seves dades per poder deixar llegir tota la informació que guarda. Tot i així, s'haurà d'esperar alguns anys per a que el reconeixement arqueològic d'aquest període comenci a donar dades històriques sobre l'urbanisme de la ciutat i les seves transformacions. Però, sense cap mena de dubte, podem afirmar que les troballes esmentades i els estudis ceràmics vinculats marquen un abans i un després en la investigació de les ceràmiques barcelonines medievals.

Intervenció de les institucions públiques en la producció de vidre a la ciutat de Barcelona (segles XIV-XVI)

Sílvia Cañellas i Carme Domínguez*

Resum

Per bé que la producció de vidre a la ciutat de Barcelona és un tema encara poc estudiat, la intervenció de les institucions públiques en aquest àmbit és clara des del segle XIV, i això ens permet obtenir-ne unes primeres informacions. Una prohibició de 1323 que esgrimia raons de protecció de la població barcelonina pels perjudicis que aquesta activitat produïa als veïns sovint ha estat esmentada com a prova de la inexistència de forns de vidre a la ciutat. Però documents procedents de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que expliquen la intervenció de les institucions consistorial i reial en la producció de vidre mostren, per contra, que aquesta, tot i que va patir limitacions, va ser com a mínim acceptada. Els textos reflecteixen alguns dubtes de les institucions i diverses contradiccions, però queda clar que, des de 1370, i durant un centenar d'anys, el forn de vidre del carrer de Viladalls (actual carrer del Vidre) va gaudir del privilegi d'exclusivitat en un ampli territori dins i fora de Barcelona. Més endavant, aquests privilegis van passar a un nou forn situat al Pla d'en Llull després d'un temps de litigis entre diferents concessions de permisos. En diverses ocasions, les institucions van haver de sortir en defensa de la producció d'aquest forn, que va mantenir els seus privilegis fins l'any 1646. La producció, però, s'havia aturat abans. Pel que sembla, durant el segle XVI, la producció del forn de vidre de Barcelona s'extingí en favor d'altres centres de fora de la ciutat. Els intents posteriors de reinstal·lar forns de vidre dins de Barcelona toparen amb els inconvenients que suposava aquesta producció per a un veïnat cada cop més atapeït i nombrós. Cal destacar, per altra banda, la intervenció del consistori barceloní en la institucionalització de l'ofici a través de les confraries, fet que s'inscriu en la reordenació general dels afers públics de la ciutat. Reclamacions, discussions i sentències institucionals sobre temes referits a la fira del vidre d'Any Nou, les instal·lacions de botigues sense permís o la venda ambulant i la pràctica de l'ofici per gent no autoritzada van ser altres dels motius d'intervenció de les institucions en la producció del vidre a la ciutat de Barcelona.

Resumen

Aunque la producción de vidrio en la ciudad de Barcelona es un tema todavía poco estudiado, la intervención de las instituciones públicas en este ámbito es clara desde el siglo XIV, y eso nos permite obtener unas primeras informaciones. Una prohibición de 1323 que esgrimía razones de protección de la población barcelonesa por los perjuicios que esa actividad producía a los vecinos a menudo ha sido men-

* Historiadores de l'art i col·laboradores del *Corpus Vitrearum Medii Aevi* (Institut d'Estudis Catalans)

cionada como prueba de la inexistencia de hornos de vidrio en la ciudad. Pero documentos procedentes del Archivo Histórico de la Ciudad de Barcelona y del Archivo de la Corona de Aragón que explican la intervención de las instituciones consistorial y real en la producción de vidrio muestran, por contra, que ésta, aunque sufrió limitaciones, fue como mínimo aceptada. Los textos reflejan algunas dudas de las instituciones y diversas contradicciones, pero queda claro que, desde 1370 y durante un centenar de años, el horno de vidrio de la calle de Viladalls (actual calle del Vidrio) disfrutó del privilegio de exclusividad en un amplio territorio dentro y fuera de Barcelona. Más adelante, esos privilegios pasaron a un nuevo horno situado en el Llano de Llull después de un tiempo de litigios entre diferentes concesiones de permisos. En diversas ocasiones, las instituciones tuvieron que salir en defensa de la producción de este horno, que mantuvo sus privilegios hasta el año 1646. La producción, sin embargo, se había detenido antes. Por lo visto, durante el siglo XVI, la producción del horno de vidrio de Barcelona se extinguió a favor de otros centros de fuera de la ciudad. Los intentos posteriores de reinstalar hornos de vidrio dentro de Barcelona toparon con los inconvenientes que suponía esta producción para un vecindario cada vez más condensado y numeroso. Hay que destacar, por otra parte, la intervención del consistorio barcelonés en la institucionalización del oficio a través de las cofradías, hecho que se inscribe en la reordenación general de los asuntos públicos de la ciudad. Reclamaciones, discusiones y sentencias institucionales sobre temas referidos a la feria del vidrio de Año Nuevo, las instalaciones de tiendas sin permiso o la venta ambulante y la práctica del oficio por gente no autorizada figuran entre los motivos de intervención de las instituciones en la producción del vidrio en la ciudad de Barcelona.

Amb aquesta comunicació voldríem repassar les diverses maneres en què les institucions van intervenir en la producció de vidre de Barcelona i llançar algunes hipòtesis sobre les raons que les mogueren a prendre aquestes decisions. La nostra exposició vol ser, per tant, origen de discussió i plantejament de dubtes a partir d'uns textos sobre una matèria encara avui poc coneguda.[1]

Les interferències de les institucions en la producció de vidre de la ciutat de Barcelona són clares des del segle XIV i poden ser classificades en vàries categories: prohibició i autorització, acceptació i defensa (exclusivitat), institucionalització i normativa. Conceptes barrejats molts cops, però que poden servir per orientar els nostres dubtes.

Prohibició i autorització

Una prohibició de 1323 dels consellers de la ciutat de Barcelona sobre la instal·lació de forns de vidre a Barcelona sovint ha estat esmentada per demostrar la inexistència de forns de vidre a la ciutat. Bona part de la historiografia més pri-

1. Podeu trobar part de la documentació que aquí s'esmentarà als articles: Sílvia Cañellas i M. Carme Domínguez, «Els forns de vidre a Barcelona i la seva rodalia (segles XIV- XVI)», *Anuario de Estudios Medievales*, 38-2 (juliol-desembre 2008), pàg. 611-637; i «El forn de vidre del Pla d'en Llull de Barcelona (1447-1640) en els protocols notarials», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXIII (2005), pàg. 141-172. Un article publicat recentment també recull part d'aquesta documentació i la bibliografia completa sobre el tema: Ignasi Domènech, «El vidre d'ús i de prestigi», dins Antoni Pladevall (dir.), *L'art gòtic a Catalunya. Arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008.

mitiva sobre el tema dels forns de vidre partia de la idea que la gran quantitat de llenya que calia per al funcionament dels forns forçava a la seva instal·lar-los a prop dels boscos. Amb el temps ha quedat clar que, tot i que el transport de la llenya i el seu emmagatzematge suposava problemes, els d'un producte tan fràgil com el vidre oferiria molt més inconvenients, sobretot si tenim present els mitjans i les infraestructures de l'època. Al forn li calia estar en contacte amb el seu mercat. Un forn dins la ciutat era, per als productors, la millor solució. Per altra banda, si no n'haguessin existit, no n'hagués calgut la prohibició.

L'esmentada prohibició barcelonina del segle XIV es troba recollida en un text posterior: un recull d'ordinacions del Consell de Cent fet l'any 1477, un cop passada la Guerra Civil (1462-1472) del final del regnat de Joan II. En ell s'esmenta la ja antiga prohibició de 1323 de fer vidre dins la ciutat de Barcelona i el seu territori (i, per tant, de tenir-hi forns de vidre).[2] El text argumenta que la raó de l'esmentada prohibició és el dany que aquesta activitat produeix.

A quins danys es refereix? Està clar que avui en dia una activitat com la que es realitzava en els forns medievals no seria acceptada en un entorn urbà. Pensem en els fums i el risc d'incendi (i més en un teixit urbà com el casc medieval de Barcelona), uns perills que, si bé serien comuns a altres tipus de forns i obradors, en el cas dels de vidre, per les seves especials característiques, suposaven un perill real d'explosió, incendi i ensorrament. Però, per nosaltres, urbanites del segle XXI, el concepte de dany al veïnat pot no ser el mateix que per les autoritats municipals del segle XIV que van emetre la prohibició. És per això que hem buscat possibles explicacions en altres exemples propers sobre el tema.

De fet, existeixen prohibicions paral·leles en altres ciutats. El cas de Girona (1322) és clar i conegut.[3] Allà l'ordre, procedent del rei Jaume II, prohibia fabricar cendra i vidre dins la ciutat, la vegueria i el bisbat de Girona. La prohibició era, per tant, més àmplia geogràficament que la de Barcelona i les raons esgrimides més clares i centrades en la carestia de la llenya. Hem de suposar que el bosc català de la zona de marina devia estar ja llavors força malmès. Els focs per les rompudes dels camps, la pastura, l'obtenció de cendres, la utilització de la llenya per a l'energia domèstica i per a la construcció –entre altres activitats humanes– ja havien deteriorat força la vegetació autòctona. Rouredes i alzinars deixaven pas a un pinar de mal aprofitament per a construccions que requerissin fustes dures.[4] A més, estem parlant d'un temps de preparació d'expedicions militars. Era l'any previ a la sortida de l'expedició per la conquesta de Sicília. De fet, la repetició d'aquesta prohibició que Alfons el Benigne dictà set anys després, el 1329, era molt clara respecte a les prioritats en els usos de la llenya. En aquest cas es deia expressament que la llenya calia per fer galeres i per a altres construccions.[5]

Un capítol de Cort posterior, de 1563, ja en temps de Felip II, feia referència també al consum de llenya, com a la prohibició gironina. En el text del segle XVI es prohibia la construcció de forns de vidre fins a quatre llegües del mar i es reclama-

2. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1G, ms. 40, *Rúbrica d'ordinacions, 1477*, f. 242; i ms. 38, f. 193.
3. *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Cancelleria, reg. 222, f. 91; original en pergamí: *AHCG* (Arxiu Històric de la Ciutat de Girona), pergamí núm. 776.
4. Per a més informació, vegeu Jordi Bolòs, «Els orígens medievals del paisatge català: l'arqueologia del paisatge com a fonts per a conèixer la història de Catalunya», *Textos i estudis de cultura catalana*, 100 (2004), pàg. 335-362 i 421.
5. *ACA*, Cancelleria, reg. 480, *Gratiarum 5. Alfons III*, f. 119.

va la destrucció dels existents en aquesta localització. La raó expressada feia referència a l'alt consum de llenya com a combustible dels forns que es dedicaven a la producció de vidre i al fet que la llenya de la zona més propera a la mar era la que s'utilitzava preferentment per a la construcció de galeres.[6] Les lluites contra els turcs i els atacs corsaris recomanaven reactivar la construcció de vaixells a les drassanes barcelonines i la fusta escassejava. Aquí la curiositat se centra en el fet que només dos anys abans s'havia procedit a la crema de diversos boscos per tal que no s'hi amaguessin els bandolers.[7]

Si retornem al text de la prohibició barcelonina del segle XIV, veurem que aquest ens deixa altres interrogants oberts, ja que qui s'oposava a la instal·lació no era l'autoritat reial sinó la municipal. Quin interès tenia el consistori en aquesta prohibició? Podríem pensar en una pressió per part de la Corona en aquest sentit, però els documents ens mostren que el rei acceptà diverses propostes d'instal·lació de forns de vidre dins de Barcelona i que els consellers hagueren de fer enderrocar alguns forns ja construïts, els quals tenien el permís reial concedit. Possiblement haurem de situar això dins l'àmbit del desig i la implicació dels mercaders barcelonins, i amb ells del govern de la ciutat, en les conquestes reials de la Mediterrània. De les drassanes barcelonines sortien molts dels vaixells que havien de servir a aquest fi. Per altra banda, també la flota mercantil era usuària dels boscos de marina.

La divergència entre autoritats va desencadenar alguns problemes de competències que suposaren el desacord –expressat amb molt de respecte i amb molt de compte– de l'autoritat municipal amb els permisos reials.

En aquest sentit, és molt clar un document de 1370 on s'explica que el rei Pere el Cerimoniós havia concedit permisos a diversos vidriers per tal d'instal·lar forns de vidre dins de Barcelona i que els consellers, considerant que això lesionava la Ciutat i els privilegis a ella atorgats, els havien fet enderrocar. El cas que tracta aquest document és també interessant per un altre aspecte, ja que el vidrier barceloní Bernat Desmunt, qui havia rebut una d'aquestes autoritzacions reials, acordà amb els consellers de la ciutat el funcionament del seu forn. Per tal que així fos, els consellers li imposaren unes condicions que anaven en "interès de la ciutat". En què se centrava aquest interès? No acaba de quedar clar, tot i que el tema de la llenya hi torna a aparèixer. Així, se li exigia que tota la llenya que calgués al forn procedís del terme del castell de Vacarisses des del coll de Balaguer cap a l'interior. Cosa que ens fa pensar de nou en la utilització de la llenya prop el mar per a les galeres. S'especificava també que tota la llenya que es cremés havia de ser de pi. Tornem a les nostres qüestions: per què de pi? Els pins són arbres de ràpida creixcuda, la fusta dels quals no crema tan bé com altres. No serien, per tant, desitjables per als vidriers com a combustible. La imposició institucional responia a l'escassa densitat de la fusta de pi i al fet de ser massa tova, cosa que la convertia en no apta per a la construcció de vaixells. En conseqüència, aquestes tales no afectarien les drassanes barcelonines.[8]

6. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 73 (1563-1564), f. 6v i 16.
7. Martí Boada, «Evolució del paisatge forestal de Catalunya», *El Marge. Butlletí informatiu de la secció medioambiental de l'ADF Clot de Bou* (La Bisbal del Penedès), 2 (2002), pàg. 14-17.
8. Josep Gudiol, *Els Vidres Catalans. Monumenta Cataloniae. Vol. III*, Barcelona, Alpha, 1936, pàg. 32, parla d'aquesta concessió però dóna data de 1346. El document es troba a *ACA*, Cancelleria, reg. 1678, *Gratiarum 3 de l'Infant Joan*, f. 71-75, i també al reg. 918, *Gratiarum 44 de Pere III*, f. 96-100.

Es fixà també on s'havia de desembarcar la llenya que es portés per al forn (enfront de la drassana o al moll del monestir de les Predicadores o allà on els consellers ho assenyalessin). Cal suposar que aquí entraria en joc una qüestió de control de les importacions de llenya realitzades pels propietaris del forn per part del mostassaf de la Ciutat. D'altra banda, el fet s'inscriu en la normativa general que permetia utilitzar només serra abraçadora per tallar fusta a la zona de la fusteria, situada a la platja, una zona d'emmagatzematge de la fusta que havia de ser venuda a la ciutat.[9] Possiblement haurem de parlar també d'un desig de prevenir possibles incendis en el recinte murat.

La majoria de les clàusules que s'imposaven al vidrier eren en defensa dels privilegis de la Ciutat. Així, se li diu que no podria recórrer al rei, la reina ni el duc si no volia acceptar les imposicions del municipi i que les multes a pagar serien recaptades en favor de la Ciutat i invertides en obres dels seus murs o en aquelles altres que calguessin a la Ciutat i segons decisió dels consellers. Tot i els acords, se li advertia al vidrier que si en algun moment els consellers consideraven que aquest forn «fos dapnós a la ciutat o a la cosa pública» podrien fer-lo enderrocar. I de nou ens deixa el dubte irresolt d'on resideix el possible mal per a la ciutat.

Contra aquestes prohibicions, com ja vèiem, van existir permisos i instal·lacions de més o menys durada.

Una de les referències més primerenques d'aquestes concessions reials és de l'any 1331. En el document, que és una confirmació del privilegi reial atorgat anteriorment a Guillem Barceló el 1325 per poder tenir forn de vidre dins la ciutat de Barcelona, es diu que els consellers de la Ciutat havien manifestat el seu desacord, ja que el permís concedit vulnerava les ordinacions de la Ciutat i que el vidrier havia presentat un recurs contra l'ordre municipal. El rei Alfons el Benigne reiterà la concessió amb la condició d'un límit de consum de llenya de tres somades per jornada.[10] Tornem a tenir en el consum de la llenya el principal problema per al funcionament del forn, ja que és l'única condició que el rei li imposà.

Retrobem el mateix fet nou anys més tard, en una confirmació de les anteriors clàusules al mateix Guillem Barceló, però amb l'augment del consum de llenya, que passà de tres a quatre somades per dia.[11]

Cal tenir present que el mateix vidrier ja havia sortit esmentat uns anys abans en relació a la llenya utilitzada en el forn de vidre que tenia a Barcelona. L'any 1316, es donava permís a ell, o a un ascendent seu d'igual nom, per utilitzar per al seu forn de vidre, la llenya d'uns terrenys del castell d'Eramprunyà. En el mateix text es recordava que aquesta activitat havia estat la causant de la tala abusiva de boscos del terme d'Olesa de Bigues.[12]

9. Agustí Duran i Sanpere, *Barcelona i la seva història*, Barcelona, Curial, 1972, vol. II, pàg. 382.
10. *ACA*, Cancelleria, reg. 483, f. 253.
11. *ACA*, Cancelleria, reg. 869, f. 223-224.
12. *ACA*, Cancelleria, reg. 213, f. 246; Martí de Barcelona, «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudios Franciscanos* (Barcelona), 91 (1991), esmenta com a referència: *ACA*, CRD Jac. II, caixa 30, núm. 5537.

Acceptació i defensa (exclusivitat)

Al darrer quart del segle XIV, després de la crisi demogràfica i les guerres, ens trobem amb què la intervenció de les institucions consistorial i reial en l'esmentada producció es dirigí a controlar l'activitat, però a permetre'n el funcionament.

El 15 de març de 1370, el mateix dia de la concessió feta a Bernat Desmunt, Pere III també donava permís a Pere, vidrier de Barcelona i fill de Guillem Barceló, per continuar amb el seu forn a Barcelona. El text recorda un document anterior segons el qual el pare tenia una concessió reial de 1325. Només uns mesos després d'aquests fets, el 12 d'agost de 1370, Pere Barceló rebia una concessió reial especial a perpetuïtat i hereditària per al funcionament del seu forn dins la ciutat de Barcelona i dues llegües entorn.[13] En l'esmentada concessió hi apareix una clàusula interessant d'exclusivitat segons la qual no hi havia d'haver cap més forn dins la ciutat. Ignorem què va passar amb el forn de Desmunt, però el document dels Barceló explica que l'exclusivitat era deguda al fet que altres forns serien superflus, ja que aquest donava una producció de recipients de vidre a bon preu, de vidre clar i fi, prou diversa en formes i en prou quantitat per a fer-ne innecessaris d'altres.

Acte seguit reapareix l'esment sobre la llenya i el problema que havia de suposar un consum abusiu d'aquesta.

L'any 1394, potser aprofitant el ressorgiment de la ciutat després de les revoltes populars i la crema del Call, allò que havia nascut com a límit de l'activitat s'afeblí i el productor guanyà camp davant dels límits imposats en salvaguarda de la col·lectivitat. Així, es permeté l'augment del consum de llenya. Es passà a poder cremar quatre somades de llenya petita, a part de les quatre de llenya grossa que tenia permeses cremar anteriorment.[14] L'augment, si bé substancial, no devia suposar tampoc massa problema, ja que la fusta de petita mida havia de ser més abundant: no només procedent de la poda de branques menors, sinó també ser restes de talls majors, cosa que no interferiria amb les grans construccions.

Per altra banda, no queda clar si la situació del forn de la família Barceló en les seves diverses generacions estigué instal·lat sempre al mateix lloc, però sembla que així fou, si més no des de finals del segle XIV i potser des de molt abans. La situació d'aquest antic forn, segons ens expliquen els documents, correspon a la zona de Viladalls; hem de pensar forçosament, doncs, en el carrer del Vidre, en la zona on la plaça Reial va interrompre'n el traçat amb la seva aparició. El barri restava entre els murs romans i la nova muralla de les Rambles, en una zona que recollí algunes de les activitats no volgudes.

Coneixem, per altra banda, els canvis de propietaris del forn gràcies als pagaments dels censos reials que es van fer de forma més o menys regular, fins mitjans del segle XV. I potser en aquests podem trobar les raons de la desaparició d'aquell primer forn.

Fins el 1394, el forn va ser propietat dels vidriers Barceló (Guillem, Pere, Miquel, Bernat). El funcionament sembla correcte i a la mort de Bernat es féu

13. *ACA*, Cancelleria, reg. 918, *Gratiarum 44. Pere III*, f. 140v (15-III-1370) i reg. 919, *Gratiarum 45. Pere III*, f. 149 (12-VIII-1370). Esmentat també a *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 544, *Regiarum II*, f. 118.
14. *ACA*, Cancelleria, reg. 1908, *Gratiarum. Joan I*, f. 101-102. Esmentat també a Reial Patrimoni, Batllia, vol. 374, f. 159v; vol. 415, f. 41v i vol. 327, f. 1415.

càrrec del forn la seva vídua Francesca, qui aconseguí poder cremar més llenya i l'ampliació del forn amb un obrador més. Ella fou succeïda en la direcció del forn per Francesc Çabastida àlies Font (1436), de qui no es diu que sigui vidrier.[15] Com tampoc no ho era el següent «senyor del forn de vidre de Barcelona», Lleonard Derç, que era barber (1437).[16] Tot això ens parla de la separació entre treball i propietat i de la conversió del forn en un negoci que semblava funcionar força bé.

Però a mitjan segle, i a mesura que les crisis demogràfiques s'acceleraren, aparegueren algunes contradiccions en els pagaments dels censos i alhora trobem una segona concessió que contravenia l'exclusivitat del primer forn.[17]

Els problemes s'agreujaren més tard, ja que Lleonard Derç es va declarar insolvent i va manifestar que el forn s'havia ensorrat i que ell no podia refer-lo. En les anotacions dels censos s'explica que l'obligació de pagar el cens havia passat als hereus de l'especier Ramon de Villarohir. Es tractava de la seva filla Elionor, muller del coraller Joan Bach. Després d'ella, el pagament correspongué a la seva filla, Francina, qui vengué els drets del privilegi al brodador de Barcelona Antoni Sadurní. Malgrat els esforços del brodador, que va associar-se al vidrier Jaume Granada, el forn no es pogué refer, ja que, entretant, un altre forn s'havia instal·lat a la ciutat i estava en ple rendiment. Sadurní finalment decidí instal·lar el seu forn a Montcada.[18]

De fet, des de 1447 existia una llicència concedida al vidrier de Barcelona Bartomeu Llorenç per tal que construís un forn de vidre dins de Barcelona. Un nou text, de 1453, explica que la llicència concedida pel rei ho era en exclusivitat. El forn es situà entre el carrer de Cavaroques i el de Pere de Vic, tocant el rec Comtal (pla d'en Llull). S'apartava així del centre de la ciutat, però estava inclòs dins els nous murs. L'experiència anterior havia fet afegir una clàusula al document per la qual el forn no podria estar inactiu per més de dos mesos.[19]

L'establiment fou renovat els anys 1473 i 1496 amb alguns canvis, un d'ells referit a la possible inactivitat, que en cas de guerra podia allargar-se fins a un any.[20]

El suport de les autoritats a l'activitat del forn es veu també en altres intervencions, com l'exoneració de part del nou impost que es recaptava sobre la llenya a partir de 1464. Trobem, així, la resolució favorable als Llorenç en la demanda per ell feta de ser exonerat de la puja.[21] La demanda explica que de no ser així el forn no es podria reobrir i que això revertiria en l'atur dels seus treballadors. Segons s'explica, la puja havia provocat que el forn hagués hagut de plegar i només si no

15. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 1.112, *1r llibre de rebudes i dates de Pere Johan dez Pou*, 1432, f. 91.
16. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 1.113, *2n Compte de rebudes i dates de Pere Pau dez Pou*, 1437, f. 75.
17. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 1.128, *Llibre 3 ordinari de rebudes i dates d'Arnau Fonolleda*, f. 71.
18. Sobre els censos d'Antoni Sadurní per al forn de Viladalls: *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 327-328; vol. 359; vol. 360, f. 163; vol. 382; vol. 385; vol. 410, f. 112 i 173; vol. 417, f. 336-337; vol. 420, f. 304 i vol. 437. Sobre la construcció del nou forn a Montcada: *AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), sig. 222/8, Esteve Soley, *Manual 1486*, 17 i 18-VI, 1-VII i 20-VIII de 1486.
19. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 71, *Llibre d'establiments 1*; (és esmentat també als volums 72, f. 162-164; 117; 144; 418; 437 i als 327-328; 365; 662; 547, f. 170; i a Reial Patrimoni, Establiments i Precaris, caixa 4, f. 649). El 1454, Bartomeu Llorenç féu efectiu el pagament de l'entrada (33 sous) per l'establiment del forn de vidre que havia instal·lat al pla d'en Llull de Barcelona (*ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 1.124, *Llibre 8è ordinari de rebudes i dates de Jaume Janer*, 1454, f. 165).
20. 1473: *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 72, f. 162-164; esmentat també al vol. 547, f. 170. 1496: Batllia, vol. 420, *Llibre d'albarans i rebudes de Joan Sarriera*, 1488-1510, f. 170; vol. 133, f. 133; apareix també esmentat al resum del vol. 327-328, *Mulassa I i II;* al vol. 144, *Capbreu nou*, 1437-1544, i a Reial Patrimoni, Establiments i Precaris, caixa 4.
21. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 16 (1463-1465), f. 108 i 109.

es pagava l'esmentada puja podria tornar a obrir i oferir feina, i això serviria de «decoració e utilitat de la dite ciutat».[22] Vint anys després, el 1484, el Consell de la ciutat revisava i confirmava l'exoneració.[23]

L'altre element important que mostra el suport de les institucions és l'exclusivitat. De fet, la prohibició de tenir forns de vidre prop de marina, fent excepció del forn barceloní, conferia a aquest una posició privilegiada defensada per l'autoritat reial –com ja hem dit més amunt– degut a la qualitat, varietat i quantitat de les peces realitzades en dit forn.[24]

És molt clara, en aquest sentit, la defensa que van fer els síndics del braç reial de la pervivència de l'activitat del forn de vidre dins la ciutat de Barcelona contra l'esmentada prohibició de 1563. L'acord final establia que no hi havia d'haver forns de vidre en la zona de marina, però que la ciutat de Barcelona en seria una excep- ció.[25] Cosa que, a la pràctica, suposava assegurar-li un ampli mercat a aquest forn. En la confirmació de la concessió feta a Mateu Llorens, vidrier, fill de Bartomeu Llorens, del forn de vidre del Pla d'en Llull de Barcelona el 1493, l'exclusivitat es reafirmà i s'amplià a la producció de vidres esmaltats. Es parla també de la possi- bilitat que els mateixos vidriers poguessin tenir altres forns per tot el territori cata- là.[26] El pagament es va fer amb un exemple de les peces de més qualitat elaborades pel forn: una gran copa de vidre amb tapa, guarnida amb esmalts.

L'exclusivitat de l'activitat del forn del Pla d'en Llull va dur a què els seus propietaris reclamessin la intervenció de les autoritats en els moments d'amenaça per la instal·lació d'activitats paral·leles. Va ser el cas del permís reial (en emfiteusi perpètua i llicencia plena) concedit el 1473 a Ponç Julià per a la instal·lació d'un forn per recoure vidre i produir fil i cadenes de vidre i altres objectes de vidre que no fossin recipients.[27] Bartomeu Llorenç reaccionà ràpidament amb una renovació i ampliació de la seva concessió.[28] A partir d'aquell moment, se li concedia l'exclusivitat no només en la confecció de recipients sinó també en la mena de treballs que explicava Ponç Julià que ell feia. Acte seguit, Bartomeu interposà una queixa contra la concessió feta a Ponç Julià. Les autoritats es posaren de part dels Llorenç i feren callar les protestes de l'altre vidrier. Finalment, es féu crida pública que explicava la concessió feta a Bartomeu Llorenç.[29]

La concessió del forn del Pla d'en Llull es va mantenir fins 1646, quan Joan Brunes hi va renunciar. Sembla que, després dels temps de glòria, la producció s'havia aturat, fruit d'una persistent recessió. Com havia passat amb l'anterior forn, aquest havia estat inicialment concedit a un vitraller (Bartomeu Llorenç) i d'ell

22. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 16 (1463-1465), f. 104 i full solt (23-III-1465).
23. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 27 (1483-1485), f. 93 i 103.
24. *ACA*, Cancelleria, reg. 919, *Gratiarum 45. Pere III*, f. 149.
25. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 73 (1563-1564), f. 6v i 16.
26. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 547, *Regiarum V*, f. 170; Batllia, *Crides i edictes 1437-1485*, vol. 969, f. 116.
27. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 668, *Manual 3 de Matheu Çafont, anys 1465-74*, f. 88-89 i full solt a la coberta; Batllia, vol. 1.136, *Compte 2n de Joan Çarriera*, 1471-74, f. 128. També Batllia, vol. 668, *Manual 3 de Matheu Çafont, anys 1465-74*, f. 90-91 (esmentat també al vol. 365, *Sumari dels censos...*, f. 58 i vol. 359, *Index anticus censium BGC*, f. 4).
28. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 1.136, *Compte 2n de Joan Çarriera*, 1471-74, f. 127; vol. 668 f. 90-91; Batllia, vol. 72, *Llibre d'establiments 2*, f. 162-164. La resolució es troba a Batllia, vol. 1.380, *Diversarum Rerum 52*, f. 46 (vol. 359, f. 4).
29. Anul·lació: *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 1.139, *Tercer libre de rebudes de Joan Çarriera*, 1474, f. 153; Crida pública: Batllia, *Crides i edictes 1437-1485*, vol. 969, f. 63.

havia passat als seus successors (Mateu Llorens).[30] Però a principis de segle XV el trobem en mans d'un mercader (Francesc Trauer) que explotà el forn a través de l'arrendament dels obralls a diferents vitrallers.[31] Després, fou venut per la vídua del vidrier de Menorca Feliu Ponç al també vidrier –podem pensar que nouvingut a la ciutat– Bartomeu Narbonès.[32] A finals de segle estava en mans de Magí Pellicer, vidrier.[33] Però el 1603 el forn havia passat a una família de Caldes, els Brunes, dedicada al negoci de la llana, i sembla que el forn, més que com a local de producció, serví aviat de residència a la vídua Bruneta, qui tenim constància que pagà els censos fins el 1618. El seu fill fou qui renuncià a l'establiment, el 1646.[34]

Entretant, Felip Amiguet, gendre del vidrier Montserrat Vergonyós, amb qui havia treballat molts anys, havia tingut alguns problemes amb la confraria de vidriers, que el consideraven culpable d'intrusisme, ja que no era mestre ni constava enlloc que hagués fet d'aprenent de vidrier. Entorn 1627, féu una demanda al Consell de la ciutat per tal que intercedís en el seu favor davant els atacs i empenyorament que rebia dels vidriers i que se li donés permís per muntar forn de vidre. El Consell ordenà la confraria que tornés els objectes empenyorats i examinés Amiguet, però es va negar a examinar-lo. Davant aquesta negativa, el Consell amenaçà amb un examen paral·lel i amb la suspensió de la confraria. En aquestes circumstàncies, Amiguet oferí l'obertura d'un forn on faria vidres cristal·lins i altres similars als venecians d'un tipus que no es realitzaven a tot Catalunya. Es tractava, per tant, de l'intent d'obertura d'un nou forn amb el beneplàcit del Consell i contra els desitjos de la confraria de vidriers de Barcelona. El Consell dictaminà que Amiguet havia de tancar la botiga que tenia oberta i començar a construir el seu forn dins de Barcelona. Intervingué la justícia reial. Entre decisió i decisió, els confrares amenaçaven amb no fer parada al Born per Ninou (Cap d'Any) si se li permetia fer-la a Amiguet. Aquesta fira era una de les celebracions més preuades de la ciutat des del segle XIV, i la parada d'Amiguet destacava sobre totes. Per fer front a l'amenaça, el Consell respongué amb l'avís de multes a qui no exposés i posà la confraria i la seva normativa en suspensió. L'Audiència reial acabà per donar la raó a Felip Amiguet.[35]

En tot el procés, no surt mai esmentat el fet de l'existència de la concessió en exclusivitat del forn del Pla d'en Llull. Podem suposar que ja no estaria en funcionament; d'altra manera, la reacció dels seus propietaris i els arguments de la confraria haguessin anat per un altre cantó. Per altra banda, en el text del Memorial on s'explica el procés, trobem alguns elements que aporten llum sobre el panorama vitrallístic de principis del segle XVII a Barcelona.[36] Es diu expressament que no

30. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 420, *Llibre d'albarans i rebudes de Joan Sarriera*, 1488-1510, f. 517 (esmentat també a Batllia, vol. 327-328, *Mulassa I i II*; també vol. 360, f. 99); Batllia, vol. 547, *Regiarum V*, f. 170.
31. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 420, *Llibre d'albarans i rebudes de Joan Sarriera*, 1488-1510, f. 170.
32. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 387, *Feudorum 5è*, f. 26 (apareix esmentat també al resum del vol. 327-328, *Mulassa I i II*; i vol. 437 i 359).
33. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 349, *Memorial de tots els censos menuts que SM rep dins la present ciutat de Barcelona per diverses coses*.
34. *ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 752, *Manual de la BGC anys 1640-49*, f. 292. Esmentat també als vol. 544, f. 118 i vol. 352, f. 49.
35. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 136 (1626-1627), f. 46-47 i 117-118, 129-130, 153-154, 165-166; 137 (1627-1628), f. 9v-10, 12-13; *ACA*, Reial Audiència, Conclusions Civils, reg. 133, *Conclusiones Civiles de 1628*.
36. Phelip Amiguet, *Memorial per part de Phelip Amiguet, per als molt illustres Senyors Consellers, y Savi Concell de trenta sis. Loques suplica, se li concedesch llicencia de fer un forn de vidre en la present ciutat y que tenint dit forn puga tenir botiga uberta...* Barcelona, Antoni Thomas, 1626 (la Biblioteca de Catalunya disposa d'un exemplar).

existia cap més forn en funcionament i que les peces que es venien a la ciutat eren portades per mar, procedents d'ultramar o d'altres localitats catalanes, i s'esmentava expressament la ciutat de Mataró. El permís se li concedia finalment, segons es diu en la documentació, per utilitat pública, tot i contravenir les ordinacions de la confraria.

No queda clar què va passar finalment amb el forn d'Amiguet, ni on el col·locà, si és que així ho féu. Sigui com sigui, uns anys després, el 1632, en un acord de producció de vidre, ell mateix deia tenir l'usdefruit del forn de vidre de Barcelona. No diu on era, però sí que es reduïa la zona de producció que hi havia anteriorment, per tant, hem de pensar en un forn vingut a menys.[37]

L'any 1669, el forn del Pla d'en Llull era un record ja llunyà en el conjunt del barri quan els cartoixans de la Beata Maria de Montalegre, de la diòcesi de Barcelona, establiren un contracte d'emfiteusi amb Lluís Pau Sentís, sastre de Barcelona, que incloïa tota la casa amb tres portals més un altre al carrer que tenia el convent a la ciutat de Barcelona, al lloc anomenat el Pla d'en Llull, davant el rec Comtal, lloc que era anomenat popularment com el Forn del Vidre Vell i que en aquell moment es deia de les Triperies.[38]

Així, sembla que en el segle XVII la producció del forn de vidre de Barcelona s'havia reduït o potser extingit en favor d'altres centres fora ciutat. Els esments als vidriers mataronins no són pocs, en aquestes èpoques, i altres centres com Sant Pere de Bigues o Monistrol d'Anoia i, com no, Mallorca, havien agafat també força empenta.[39]

El creixement posterior de la ciutat i els canvis urbans degueren desaconsellar noves instal·lacions. Altres focus dels entorns de Barcelona es feren amb el prestigi dels vidres catalans i la ciutat quedà lliure d'una activitat que havia de suposar no pocs inconvenients per al veïnat.

Institucionalització i normativa

Cal destacar, d'altra banda, la intervenció del consistori barceloní en la institucionalització de l'ofici a través de les confraries, fet que s'inscriu en la reordenació general dels afers públics de la ciutat. Les confraries tenien diferents funcions. D'una banda servien de defensa mútua dels agremiats i les seves famílies davant els problemes de malaltia o mort, de l'altra, darrera les intencions de defensa de la

37. *AHPB*, sig. 577/25, Pere Moret, *Protocollum 1631-32*.
38. *AHPB*, sig. 724/16, Jacint Borràs, *Manual any 1669*, f. 907.
39. El 1564 trobem esmentat un Joan Mates, vidrier de Mataró (*AHPB*, sig. 405/31, Andreu Fontova, *Quintum decimum manuale instrumentorum*, 3-IX-1564 a 2-III-1565). De 1565 és la denúncia sobre els censos que no pagava Jaume Giralt, vidrier de Mataró (*ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 427, *Denunciador de 1565*, f. 14). L'any 1570 el vidrier de Mataró Rafel Guanter, pagà 9 sous d'entrada per l'establiment d'una peça de terra a la vil·la de Mataró (*ACA*, Reial Patrimoni, Batllia, vol. 388, *Lluïsmes 1550-76*, f. 13 (2a numeració)). El 7 de setembre de 1592 una companyia de vidriers féu acords per treballar en un forn de vidre de Mataró (*AHCB*, 4-IX, 6). Vegeu també els treballs de Joan Giménez, Ramon Juncosa i Joan Francesc Clarianas. Sobre altres localitats, esmentem el document de 1548 a Sant Pere de Bigues sobre Francesc Granada (*ACA*, Reial Patrimoni, Mestre Racional, vol. 1.458) o els arrendaments del forn de vidre de Monistrol d'Anoia de 1562 i 1563 (*AHPB*, sig. 398/12, Lluís Rufet, *12 Manuale apprisarum contractuum et instrumentorum*, 1562; *AHPB*, sig. 398/14, Lluís Rufet, *14 manuale aprisiarum contractorum et instrumentorum*, f. 68-69, 1563). Vegeu també Joan Valls, «Els forns de vidre i els vidriers», *Vacarisses. Balcó de Montserrat*, 403-404 (març i abril, 2002).

qualitat hi havia també la idea d'impedir la interferència de nouvinguts que se situessin al marge de l'organització gremial.

Les primeres demandes al Consell de la ciutat per part dels esparters i vidriers per tal de disposar d'ordinacions són de l'any 1456.[40] El regent de la Vegueria i batlle de Barcelona donà ordre als consellers «per gran utilitat de la cosa pública e per posar en repòs e bon orde los officis dels sparters e vedriers» d'acceptar la Pia Almoina conjunta dels esparters i dels vidriers. Vidre i espart eren els materials que entraven en les garrafes i altres recipients; així, en la seva realització i venda necessitaven dels dos oficis.

Com veurem, el terme de vidriers no incloïa només els productors, és a dir, aquells que treballarien als forns de vidre, sinó també els qui el transformaven en part (vidriers de llum) o els que venien els objectes de vidre.

Tot seguit, s'encarregà a vuit prohoms, entre els quals es trobava el vidrier Francesc Gallart, l'elaboració de la normativa específica, que va anar-se delimitant mica en mica.

En aquestes primeres ordinacions s'establí que es poguessin reunir els confrares dels dos oficis sota l'advocació de sant Bernardí per tractar qüestions comunes; cada any, per la festa del sant, havien de triar quatre o sis representants per governar la Pia Almoina, una meitat havien de ser d'un ofici i l'altra de l'altre. Es marcava com i quan s'havia de retre comptes. Es fixaven quines proteccions s'asseguraven als agremiats i les multes que s'imposaven a qui no acomplia les diferents ordres. En relació als fets laborals, establiren que un aprenent no podia canviar de mestre si abans no havia acomplert el temps establert amb el primer o bé amb l'acceptació del primer mestre. Tots els qui fossin de dites arts o venedors d'aquelles, en nom d'ells o d'altres, haurien de pagar cada dissabte un diner a la caixa del gremi. Establiren també que a partir d'aquell moment els qui volguessin vendre o fer vendre vidre a Barcelona no ho poguessin fer sense haver abonat primer una quantitat –deu sous– a la caixa del gremi.[41]

Entretant, el 1457 el Consell dictà una prohibició per a la venda ambulant de vidre que, a la pràctica, era una forma de protecció d'aquells que tenien botiga o parada fixa a la ciutat.[42]

Les ordinacions de 1470 insistien sobre diversos aspectes de la confraria dels esparters i vidriers i confirmaven el desig de mantenir la unió dels dos oficis i els tipus de confrares i les obligacions i drets d'aquests.[43]

Les mesures de redreç de Ferran II suposaren noves intervencions en la normativa de la confraria. L'any 1481, s'establí l'alternança de càrrecs al gremi de vidriers i esparters al Consell de la ciutat.[44] El 1493, es feia repàs a les ordinacions anteriors i les renovaren.[45]

Les relacions entre el poder i els vidriers s'ha de lligar amb el desig de consideració de la confraria de vidriers, que els dugué a integrar-se en el mateix govern quan la situació així ho permeté. Així, les disposicions d'Alfons el Magnànim sobre

40. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 11 (1456-1458), f. 6v i 9.
41. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 11 (1456-1458), f. 9, 67v i 68.
42. *AHCB*, 1B-IV, *Registre d'ordinacions*, 8 (1456-1462), f. 37v i 38.
43. *AHCB*, 1B-IV, *Registre d'ordinacions*, 9 (1463-1471), f. 172 a 173v.
44. *AHCB*, 1G, ms. 40, *Rúbrica d'ordinacions, 1477*, f. 242; i ms. 38, f. 193.
45. *ACA*, Cancelleria, reg. 3.552, f. 173-181.

el govern de la ciutat de Barcelona van fer possible un conseller vidrier l'any 1455.[46] Més tard, l'any 1511, en la insaculació per al Consell de Cent, un vidrier fou representant de l'estament dels menestrals al Consell.[47]

Les darreres ordinacions de la confraria dels vidriers dins el segle XVI daten de 1559 i suposaren la separació dels vidriers i dels esparters. Aquestes ordinacions establien que els vidriers estarien sota l'advocació de sant Miquel i tindrien capella a la seu de Barcelona. Establien les reunions anuals i els serveis que s'havien de prestar als malalts, necessitats i morts del gremi i llurs famílies i es prohibia jurar en va. Es repetien les condicions establertes en les anteriors ordinacions i s'ampliaven alguns termes. Així, s'establia la multa de 50 sous per aquells mestres que acollissin un aprenent procedent d'un altre taller que no hagués acabat l'aprenentatge i no tingués el permís del mestre anterior. Es fixava l'aprenentatge mínim en quatre anys. Es prohibia parar obrador de llum i tenir botiga de vidre de llum si abans no s'havia estat quatre anys d'aprenent i s'havia examinat. L'examen l'havien de practicar els dos membres del gremi que el mateix gremi establís. El darrer que entrés a la confraria faria d'andador fins que n'hi hagués un de nou. Qui vulgués parar botiga de vidre de forn havia d'haver treballat en un forn de vidre a Catalunya o fora per quatre anys i pagar vint-i-cinc sous en qualitat d'entrada. Tots aquells que constessin al cadastre que venien vidre pels carrers de Barcelona i no fossin agremiats, ho podrien fer si demanaven llicència als prohoms de la confraria i pagaven l'entrada. Els requisits per accedir a la confraria serien, a partir d'aquell moment: haver fet aprenentatge, haver-se examinat i demostrat ser aptes i pagar l'entrada. Ningú que no hagués fet això no podria ja seguir treballant en el camp del vidre dins de la ciutat de Barcelona.[48]

Quan es va fer la nova revisió de les ordinacions de la confraria dels vidriers, el 1659, el forn de vidre del pla d'en Llull ja havia deixat de funcionar.[49]

Però entretant, hi va haver diversos problemes entre la confraria i el Consell de la ciutat. Així, el 1610, hi va haver una crida per renovar la confraria dels vidriers de Barcelona i les seves ordinacions i d'inhabilitació dels vidriers per desavinences amb els consellers de la Ciutat de Barcelona.[50]

46. E. G. Bruniquer, *Rúbriques. Ceremonial dels Magnífics Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1912-1916, vol. I, pàg. 40.
47. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 40 (1509-1511), f. 166-167.
48. *AHCB*, 1B-IV, *Registre d'ordinacions*, 23 (1595-1602), f. 1-4.
49. *AHCB*, 1B-IV, *Registre d'ordinacions*, 34 (1658-1663), f. 29-35.
50. *AHCB*, 1B-IV, *Registre d'ordinacions*, 25 (1608-15), ff. 59.

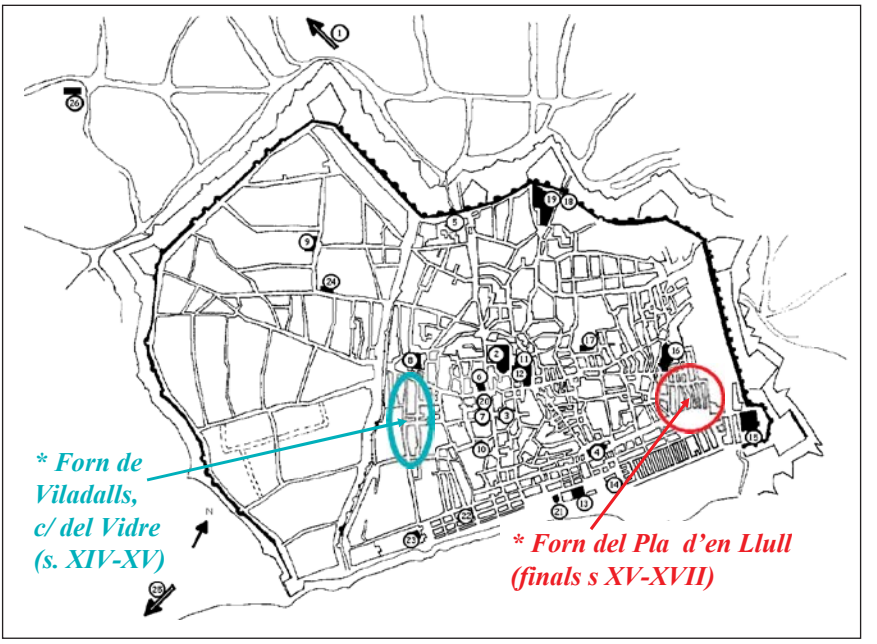

Figura 1. Localització dels forns de vidre a la ciutat de Barcelona.

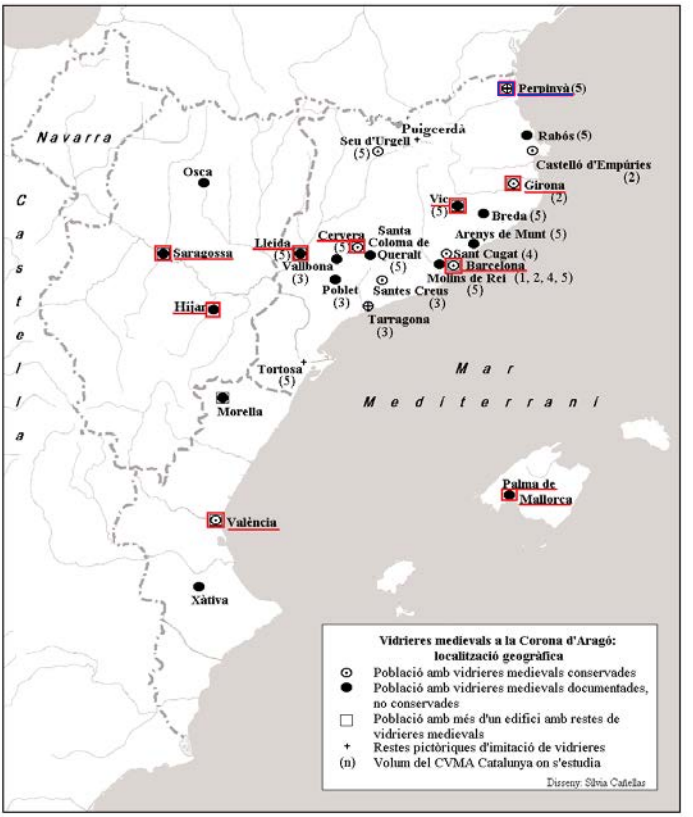

Figura 2. Vidrieres medievals a la Corona d'Aragó: localització geogràfica.
En blau: Poblacions on es conserven restes de vidrieres a edificis civils. En vermell: Poblacions on s'han documentat edificis civils medievals amb vidrieres.

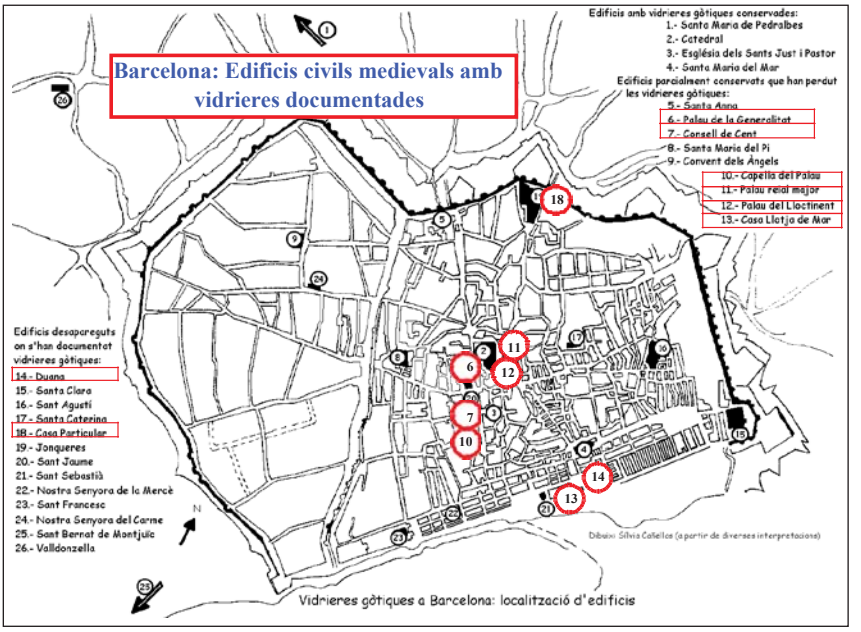

Figura 3. Barcelona: edificis civils amb vidrieres documentades.

El poder civil i religiós com a motor de les innovacions artístiques en el vitrall català de l'Edat Mitjana fins al Modernisme

Núria Gil, Carme Domínguez i Sílvia Cañellas*

Resum

El gòtic tenia en la llum una de les claus del seu llenguatge. Conseqüentment, el vitrall, transformador d'aquesta, es convertí en un dels elements essencials del nou estil. La introducció dels nous sistemes constructius, i amb ells la del vitrall, només va ser possible gràcies als pressupostos institucionals. Aquests fets són força coneguts referits a l'entorn religiós. Però el vitrall gòtic va tenir també un vessant civil força important, lligat als gustos de la Corona i a l'aparició i desenvolupament de les noves institucions públiques. A Catalunya, les seus institucionals van ornamentar els interiors segons els gustos del moment. D'aquesta manera, els vitralls també van fer la seva aparició en palaus públics, primer, i privats, després. Aquests vitralls eren fets amb els mateixos materials i sovint pels mateixos artífexs que treballaven per a l'Església, i diferien d'aquests –i només en part– en la temàtica. Durant els segles següents, el manteniment de les seus institucionals va suposar la conservació d'aquestes construccions, amb uns usos continuats i moltes adaptacions que van suposar la col·locació de noves vidrieres o la substitució de les antigues per altres de noves, adaptades als nous gustos: amb menys color i més vidre blanc, amb més pintura i menys mosaic de vidre a mesura que avancem en la cronologia. Els vitralls s'adaptaven a la nova estètica i seguien de nou les modes europees del moment. Després, però, la manca d'inversions en la conservació dels edificis i el desig d'esborrar les restes d'unes institucions considerades rebels pel nou estat centralista, van suposar la desfeta. I no va ser fins a finals del segle XIX que el vitrall va ressorgir. La introducció del modernisme va requerir, de nou, de grans inversions, i aquestes van venir donades també per les institucions, que tornaren a emprar el vitrall per a embellir els seus edificis. Al seu costat, el poder econòmic de l'època, la burgesia enriquida, va fer seu aquest art i el va adoptar, com ho havia fet l'oligarquia urbana en temps gòtics, no només en les seus institucionals, sinó també en els habitatges particulars, com a símbol del seu poder i de la seva riquesa.

Resumen

El gótico tenía en la luz una de las claves de su lenguaje. Consecuentemente, el vitral, transformador de aquélla, se convirtió en uno de los elementos esenciales del nuevo estilo. La introducción de los nuevos sistemas constructivos, y con ellos la del vitral, sólo fue posible gracias a los presupuestos institucionales. Estos hechos son bastantes conocidos referidos al entorno religioso. Pero el vitral gótico tuvo también una vertiente civil bastante importante, ligada a los gustos de la Corona y a la aparición y desarrollo

* Historiadores de l'Art.

de las nuevas instituciones públicas. En Cataluña, las sedes institucionales ornamentaron los interiores según los gustos del momento. De esta manera, los vitrales también hicieron su aparición en palacios públicos, primero, y privados, después. Estos vitrales eran hechos con los mismos materiales y a menudo por los mismos artífices que trabajaban para la Iglesia, y diferían de éstos –y sólo en parte– en la temática. Durante los siglos siguientes, el mantenimiento de las sedes institucionales supuso la conservación de estas construcciones, con unos usos continuados y muchas adaptaciones que supusieron la colocación de nuevas vidrieras o la sustitución de las antiguas por otras nuevas, adaptadas a los nuevos gustos: con menos color y más vidrio blanco, con más pintura y menos mosaico de vidrio a medida que avanzamos en la cronología. Los vitrales se adaptaban a la nueva estética y seguían de nuevo las modas europeas del momento. Después, sin embargo, la falta de inversiones en la conservación de los edificios y el deseo de borrar los restos de unas instituciones consideradas rebeldes por el nuevo estado centralista, supusieron un descalabro. Y no fue hasta a finales del siglo XIX que el vitral resurgió. La introducción del Modernismo requirió, de nuevo, de grandes inversiones, y éstas vinieron dadas también por las instituciones, que volvieron a utilizar el vitral para embellecer sus edificios. Junto a ellas, el poder económico de la época, la burguesía enriquecida, hizo suyo este arte y lo adoptó, como había hecho la oligarquía urbana en tiempo góticos, no sólo para las sedes institucionales, sino también en las viviendas particulares, como símbolo de su poder y riqueza..

La importància del poder religiós i civil com a motor de la introducció d'innovacions artístiques és una de les constants en la història de l'art i la introducció del vitrall a Catalunya no és una excepció. El gòtic tenia en la llum una de les claus del seu llenguatge. En conseqüència, el vitrall, transformador d'aquesta, es convertí en un dels elements essencials del nou estil. La introducció dels nous sistemes constructius, i amb ells la del vitrall, només va ser possible gràcies als pressupostos institucionals. Aquests fets són força coneguts referits a l'entorn religiós. Però el vitrall gòtic va tenir també un vessant civil força important, lligat als gustos de la Corona, a l'aparició i desenvolupament de les noves institucions públiques i al poder adquisitiu de la burgesia. La comunicació subratllarà aquesta part més desconeguda de la producció vitrallística catalana.

El problema principal, quan es vol parlar d'aquestes realitzacions civils primerenques, és la seva gairebé total desaparició; cal, per tant, acudir a la documentació per constatar-ne l'existència i la importància. En relació als testimonis situats entre els segles XIV al XVI hem localitzat, fins ara, més de dos-cents cinquanta documents sobre el tema, molts d'ells encara inèdits.[1]

Cal tenir present que els segles XIV i XV van ser moments de construcció de moltes de les seus de les nostres institucions polítiques i organitzatives i que, en conseqüència, van ser aixecades en estil gòtic. La majoria de documents més antics que hem localitzat procedeixen de Barcelona: és a la capital de Catalunya on es troba també la major concentració d'edificis ressenyats. Però no només Barcelona, sinó també altres municipis d'arreu de Catalunya i d'altres contrades de la Corona d'Aragó van tenir vidrieres civils en aquells temps.

1. La transcripció d'aquests documents, així com l'estudi de les restes comentades, seran publicats en el proper volum, el cinquè, del *Corpus Vitrearum Medii Aevi de Catalunya (CVMA)*.

Els documents parlen dels palaus reials de Barcelona, Lleida i Perpinyà, i també de València, Palma i Saragossa; del palau del govern de la Generalitat de Catalunya a Barcelona; de les diferents cases consistorials: les paeries de Lleida i Cervera o les cases de la ciutat de Girona i Barcelona; de la Casa Llotja de Mar dels mercaders de Barcelona i d'algunes cases particulars de diverses localitats.

De les esglésies als palaus i a les cases

Els primers llocs dins els palaus on es col·locaren vidrieres van ser les capelles, seguint la moda de les esglésies. I és en els palaus reials on trobem les primeres vidrieres.

Al palau reial de Perpinyà, per exemple, les notícies que tenim de la col·locació de vidrieres a les finestres del palau són constants al llarg dels segles XIV i XV. Es tracta de l'únic edifici del qual es conserven petits fragments de vidre, que probablement provenien de les vidrieres de les seves dues capelles, de finals del segle XIII; però sabem que també tingueren vidrieres la cambra dels timbres, molt probablement amb la representació de les armes reials, la cambra de la cort de Roma o les estances anomenades "paradís del rei" i "paradís de la reina", autèntics retirs dels monarques a la part més alta del palau.[2]

Sobre aquest tema, el document català més antic que s'ha localitzat procedeix de la correspondència del rei Jaume II i data de l'any 1306: parla de problemes pressupostaris i de propostes concretes per aconseguir els fons necessaris per a la construcció del campanar i les vidrieres de la capella del Palau Reial Major de Barcelona, edifici institucional i de recepcions. [3]

La capella del Palau Reial Menor de Barcelona –edifici destinat a residència reial– va rebre les seves vidrieres entre els anys 1370 i 1386 de la mà del mestre de vidrieres valencià Pere Ponç.[4] Per les mateixes dates, a les finestres d'altres cambres reials es posaven encara draps encerats.[5] De fet, aquests draps, sovint pintats o brodats, van conviure força temps amb les vidrieres i amb les làmines d'alabastre, a vegades pintades.

També de fora de Barcelona hi ha alguns documents primerencs. De 1316 data un esment del mestre de vidrieres Berenguer de Palau, encarregat de realitzar les vidrieres de la capella del castell reial de Lleida. La feina realitzada degué agradar al rei, ja que, un any després, cridava el mateix mestre, amb un deixeble seu, per tal que es dirigís a València per encarregar-se de les vidrieres del seu palau en aquella ciutat.[6]

2. *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Reial Patrimoni, Mestre Racional, vol. 2.434 (1346-1347), f. 79, 100 i 119; Cancelleria, reg. 1.260, f. 44. També *APO* (Arxiu dels Pirineus Orientals), 1B162, f. 65 a 67v; 1B198, notari Raimon Ferrer, 1400-1413, f. 24; 1B186, f. 9.
3. *ACA*, Cancelleria, reg. 140, f. 16 i *Reial Patrimoni*, reg. 281, f. 81v. Vegeu: Josep Maria MADURELL «El Palau reial major de Barcelona. Recull de notes històriques», *Analecta sacra tarraconensia*, XII (1936), pàg. 511; i Martí DE BARCELONA, «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudios Franciscanos* (Barcelona), 92 (1991), pàg. 144-145.
4. *ACA*, Real Patrimoni, Mestre Racional, reg. 382, foli sense numerar, al final del llibre; reg. 382, f. 116; i reg. 386, f. 94.
5. *ACA*, Reial Patrimoni, Mestre Racional, Apèndix General núm. 1.000, A-358, f. 192.
6. *ACA*, Cancelleria, reg. 278, f. 166. Documentació aportada per DE BARCELONA, «La cultura...», pàg. 394; i per Francesca ESPAÑOL, *Els escenaris del Rei: Art i monarquia a la Corona d'Aragó,* Manresa, Angle Editorial i Fundació Caixa Manresa, 2001, pàg. 14-15.

Així, el gust reial per aquestes peces s'estengué cap a altres punts de la Corona d'Aragó. Cal destacar, per exemple, les referències documentals sobre les vidrieres del palau de l'Almudaina de Palma de Mallorca o les del palau reial de Saragossa. En el primer cas, l'encarregat de les vidrieres per a la cambra del rei va ser, l'any 1331, el mestre sienès Matteo di Giovanni.[7] Pel que fa a Saragossa, l'any 1398, el rei Martí l'Humà reclamava uns vidres plans que deia necessitar per les vidrieres que s'havien fet a l'Aljaferia.[8]

El gust del rei Martí pels objectes de vidre i les vidrieres es mostra també en diverses cartes reials, en les quals reclamava peces que havien estat venudes a les seves terres. És el cas, per exemple, d'un document de l'any 1408, en el que se li diu a un mercader de Solsona que li serien pagades totes les despeses ocasionades per unes vidrieres que li havien estat enviades procedents de Flandes i que el rei volia tenir.[9]

D'ençà d'aquestes adquisicions d'obres de prestigi per part de la monarquia, de mica en mica les institucions catalanes es van anar adherint als gustos de la cort.

El 1449, la Casa de la Ciutat de Barcelona va col·locar una vidriera a la seva capella. El vitrall, amb la representació del Judici Final, va ser realitzat pel mestre Terri de Metz i seguia un dibuix del pintor català Guillem Talarn.[10] El 1452, el mateix mestre va adaptar un escut en una vidriera que havia estat adquirida pels comerciants de Barcelona per a la capella de la Casa Llotja de Mar de Barcelona.[11]

Encara que les vidrieres de caràcter religiós instal·lades en els espais civils tingueren importància, la seva utilització en altres estances i la inclusió d'altres temàtiques anaren prenent cada cop més força. Així, les vidrieres es van estendre pels grans salons, però també a gairebé la resta d'espais. Ja l'any 1405, a Barcelona, a la Casa de la Ciutat, el mestre francès Nicolau de Maraya va fer les vidrieres amb escuts per al gran Saló de Cent. La rosassa principal contenia, al centre, l'escut reial, i al voltant, en els sis espais, hi anava ornamentació vegetal. A les altres tres rosasses l'ornamentació era similar, però hi havia l'escut de la ciutat.[12]

Finalment, també les residències particulars van seguir l'exemple dels grans palaus. A l'inventari dels béns de l'apotecari de Vic Jaume Busquets, datat l'any 1464, consta que en la seva casa hi havia una vidriera figurada, amb la representació d'una Salutació.[13] Encara més interessant resulta l'inventari fet a la casa del comerciant de Barcelona Antoni Cases. Les referències que apareixen en el recull dels seus béns, datat el 1448, parlen de moltes peces que entraven en el mercat artístic del seu temps. Entre elles, apareixen draps encerats i diverses vidrieres, unes

7. Esmentat per Marcel Durliat, *L'art dans le royaume de Majorque*, Toulouse, Privat, 1962, pàg. 275.
8. *ACA*, Cancelleria, reg. 2.240, f. 32v, 17-I-1398.
9. El document de 1408 procedeix de l'*ACA*, Cancelleria, reg. 2.251, f. 112. En un altre document, d'11-III-1410, reclama unes altres vidrieres: *ACA*, Cancelleria, reg. 2.238, f. 21v.
10. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1C-XIV, *Obreria*, 6-II-1449; *AHCB*, 1B-XXI, *Àpoques*, 10,14481456, f. 22, 33 i 37.
11. *AHCB*, 1I-III, *Àpoques i albarans*, 7,14511453, f. 150. Sobre Terri de Metz, vegeu: Joan Ainaud de Lasarte *et.al.*, *Els vitralls de la catedral de Barcelona i del Monestir de Pedralbes*, Barcelona, IEC, 1997, *Corpus Vitrearum Medii Aevii*, vol. 4, pàg. 48-49. Treballà també a Saragossa (1447). Se suposa que morí l'any 1472.
12. Joseph Puiggarí, «Noticia de algunos artistas catalanes inéditos de la Edad Media y del Renacimiento», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras*, III (1880), pàg. 82-83.
13. *ACF* (Arxiu de la Cúria Fumada de Vic), notari Joan Sellers, Inventaris de 1464-65, Inventari dels béns de Jaume Busquets i la seva muller Bartomeua. Citat per Josep Gudiol, «De vidrieres i vidriers catalans», pàgina Artística de *La Veu de Catalunya*, núm. 476, 480, 486 i 492 (1919).

posades a les finestres, altres tretes de lloc per a ser comercialitzades. En total s'esmenten tretze vidrieres i quatre cobertes de tela, tot amb representació figurada.[14]

Els autors

En relació a les solucions adoptades en el vitrall civil, és interessant de remarcar la importància de la tria feta per les autoritats de la ciutat dels artistes que havien de realitzar aquestes peces.

De fet, la presència d'un mestre de la categoria de Nicolau de Maraya en els palaus institucionals no va ser un fet aïllat.[15] La majoria de les vidrieres realitzades en aquests edificis foren dutes a terme pels millors mestres de l'època. Els mestres de vidrieres combinaven les seves tasques en edificis religiosos i en edificis civils i els models eren o bé de factura pròpia o bé el resultat de la col·laboració amb alguns dels pintors més reconeguts del moment. Així, el disseny de la vidriera realitzada l'any 1427 pel mestre d'Anvers Joan de Roure per a la Generalitat de Catalunya, va córrer a càrrec de Lluc Borrassà. La vidriera tenia la representació de la Mare de Déu amb l'Infant i altres sants entorn.[16]

També Bernat Martorell va dissenyar, l'any 1437, una nova vidriera per al Consell de Cent de Barcelona. El disseny va ser enviat a Bruges per a ser realitzat.[17] En els textos conservats del moment de la seva elaboració no s'esmenta la temàtica que contenia, però per anotacions documentals posteriors es pot pensar en la possibilitat d'una representació dels cinc consellers de la ciutat, és a dir, del govern de la ciutat. El mateix pintor Bernat Martorell va ser també l'autor, l'any 1439, del patró d'una vidriera que portà a vidre el mestre tolosà Antoni Tomàs i que havia estat encarregada per al palau de la Generalitat de Barcelona.[18] Cal recordar que Tomàs també va ser el mestre que s'encarregà de la gran vidriera dels apòstols de la catedral de Girona.

Amb Gil Fontanet va col·laborar un pintor que va ser important per la introducció del flamenquisme: el mestre cordovès Bartolomé Bermejo. Ells van ser els autors, d'una banda, de la vidriera del *Noli me Tangere* de la catedral de Barcelona, i de l'altra, de dues vidrieres de grans dimensions per al gran saló de contractacions de la Casa Llotja dels mercaders de Barcelona. Realitzades entre 1500 i 1515, es tractava d'una sèrie de cinc vidrieres, en quatre de les quals hi apareixia la temàtica

14. *AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), 113/106, Bernardo Pi, *Plec d'escriptures soltes de diversos anys*, f. 7 i29-33.
15. De l'obra de Maraya tenim bones mostres a la catedral de Barcelona i a l'església de Santa Maria de Cervera, però hem perdut les seves obres de caire civil.
16. *ACA*, Generalitat, sèrie N, núm. 461, f. 182 i núm. 510 ff. 73-74. Citat per J. Puig i J. Miret, «El Palau de la Diputació General de Catalunya», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III-1909-10 (1911), pàg. 409-410.
17. *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria*, 52, 1437-1438, f. 77; 54, 1438-1439, f. 89 i 92. Citat per Agustí Duran i Sanpere, «Les vidrieres de la Casa de la Ciutat», dins la seva obra *Barcelona i la seva història*, Barcelona, Curial, 1975, vol. III, pàg. 249-250.
18. *ACA*, Generalitat, sèrie N, núm. 471, *Manual de 1438-39*, f. 234. També esmentat per Puig, «El Palau...», pàg. 409-410. L'obra realitzada a la Generalitat va ser dos anys posterior a la que el mateix mestre de vidrieres de Tolosa realitzà per a la catedral de Girona (Vegeu Joan Ainaud de Lasarte *et.al.*, *Els vitralls de la catedral de Girona*, Barcelona, IEC, 1987, *Corpus Vitrearum Medii Aevii*, vol. 2, pàg. 39). El trobem de nou a Barcelona l'any 1440 (el 19 de gener), quan cobrà 25 lliures per una vidriera encarregada pel gremi de barquers per a la capella de Sant Pere de l'església del monestir de Sant Agustí.

de les virtuts. Segons la documentació, les dues que corresponien als projectes de Bermejo eren la de la primera finestra del costat nord del saló, amb la representació de la virtut de la Fe, i la vidriera central de la sala, que mostrava l'Esperança. Les altres dues, realitzades també pel taller de Fontanet, eren posteriors a la mort del pintor. En una d'elles hi havia la virtut de la Justícia i en l'altra una representació de santa Eulàlia, patrona de la ciutat. Un temps després, el conjunt es completà amb la virtut de la Fortalesa situada en una altra vidriera.[19]

La temàtica

Com veiem, l'origen eclesiàstic del vitrall i els conceptes teocèntrics –arrelats a la societat medieval– feien que moltes de les peces tinguessin un marcat contingut religiós. Podríem parlar, així, d'una primera categoria iconogràfica, centrada en aquesta temàtica, que ocuparia les capelles però també altres dependències dels palaus institucionals.

Els inventaris d'algunes de les cases particulars de les classes més acomodades de les ciutats catalanes també parlen de representacions de sants amb els seus símbols i d'episodis sagrats que estarien presents en les seves finestres. D'entre ells, sembla que el personatge preferit era la Mare de Déu, que apareix representada en la Nativitat, l'Epifania, la Visitació o l'Anunciació.

En relació amb aquesta temàtica, també resulta força interessant la vidriera de la capella del Consell de Cent, a la qual ens referíem més amunt, ja que s'inseria en un conjunt complex. L'any 1444, el consell municipal encarregà al pintor Lluís Dalmau el retaule *La Mare de Déu dels Consellers*, que, a diferència del vitrall, ha arribat fins els nostre dies. Ja en aquell moment es contemplava la realització de la vidriera que havia d'il·luminar aquesta pintura, i es precisava que s'havia de fer en grisalla i groc d'argent. La llum que penetrava per la vidriera servia també de subtil lligam temàtic. Els paral·lelismes eren múltiples. A grans trets: la primera vinguda del Crist (representada en la taula pel Nen assegut a la falda de la Mare) es relacionava amb el tema del Judici Final de la vidriera (segona vinguda del Crist). De la mateixa manera, la funció protectora i intercessora de la Verge s'estenia a tota la ciutat a través dels seus caps dirigents, representats pels consellers de Barcelona, agenollats dins l'espai sagrat en el retaule.[20] Aquí, com en molts altres casos, política i religió s'agermanaven i s'oferien ajuda mútua.

També aporten unes idees similars les ja esmentades vidrieres del saló de la Casa Llotja, ja que les virtuts apareixen amb el doble vessant que relaciona la vida cristiana amb la del bon comerciant.

19. Vegeu Ainaud, *Els vitralls de la catedral de Barcelona...*, pàg. 52-53. Vegeu també Sílvia Cañellas i Carme Domínguez, «Bartolomé Bermejo i el vitrall», dins Francesc Ruiz i Quesada, *La pintura gòtica hispanoflamenca. Bartolomé Bermejo i la seva època*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya i Museo de Bellas Artes de Bilbao, 2003, pàg. 63-68; i de les mateixes autores, «La Casa Llotja de Mar de Barcelona: revisió del seu procés constructiu a través de la documentació», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIX (2001), pàg. 67-83; i també Santi Torras i Tilló, *Mare Aurem, Artistes i artesans de la Llotja de Mar de Barcelona a l'època del Renaixement*, Barcelona, Museu Marítim de Barcelona, 2001.

20. Francesc Ruiz, «Apropament a la simbologia del Retaule de la Mare de Déu dels Consellers», *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 5 (2001): una interessant reflexió sobre la simbologia i la semiòtica d'aquest retaule i la seva relació amb la vidriera del Judici Final, obres que considera fortament relacionades.

De fet, cal destacar que aquesta temàtica no és nova en els edificis civils catalans. En efecte, un segle abans que a la Llotja, l'any 1407, ja s'havia instal·lat en una finestra de la Casa de la Ciutat de Barcelona una vidriera amb la personificació de les quatre virtuts. L'obra havia estat feta a Flandes i presidia la sala on es reunia el Consell dels Trenta i on els dirigents de la ciutat prenien les seves decisions en bé de la comunitat.[21]

Es podria parlar, per tant, d'un segon grup temàtic, format per les virtuts, que conjugarien la representació no estrictament religiosa amb el missatge cívic i moral.

Un tercer grup estaria integrat per les vidrieres heràldiques, en les quals els donants o les institucions mostrarien el seu rang. Al voltant d'aquests senyals se situarien, en un primer moment, ornamentacions vegetals, mentre que més endavant el vidre blanc ocuparia més espai.

Un darrer grup giraria a l'entorn de temes de la vida quotidiana. Es poden incloure aquí els possibles retrats dels consellers –que s'acostarien a les finalitats de les vidrieres heràldiques– i també les peces centrades en les activitats d'esbarjo que no tenien cap clara voluntat religiosa, representativa ni moralitzant. L'exemple més interessant prové del ja citat inventari dels béns d'Antoni Cases: la representació de nens, animals, homes que juguen a escacs, altres que cavalquen, grups que toquen música o de gent que fa col·lació.[22] Tot això mostra un vessant de l'art gòtic molt diferent al de caire religiós, més conegut i conservat.

Nous temps, noves formes

La temàtica heràldica, una de les preferides en les nostres vidrieres civils, va afavorir la incorporació progressiva del vidre blanc. Durant tot el segle XVI va continuar aquesta tendència, iniciada ja temps abans. Per exemple, entre 1507 i 1508, Gil Fontanet va realitzar per al palau de la Generalitat de Barcelona vuit finestres blanques amb l'escut de la institució.[23]

A mitjan segle, i de la mà de Jaume Fontanet, el vitrall adoptà algunes maneres que ens fan pensar en una tímida introducció d'elements renaixentistes: cada cop quedava més lluny dels conceptes medievals del color i de la llum i anava cap a la recerca d'una major transparència. La introducció d'elements decoratius d'inspiració romana es realitzà també tímidament i progressiva, tant en el vitrall religiós com en el civil. Així ens ho trobem, per exemple, l'any 1521, en l'encàrrec fet al mateix Jaume Fontanet de la vidriera per a la rosassa de l'església del monestir de Sant Pere de Galligants de Girona, quan se li demanà que inclogui «obra romana» a l'orla de la vidriera.[24] També és el cas de Ramon Puig, que entre 1587 i 1588 va realitzar una vidriera heràldica amb un fris de colors amb grotescos i serafins, amb sanefes pen-

21. *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria*, 30/31, 1406-1411, f. 164 i 165v; 32, 1408-1422, f. 142. Salvador Sanpere i Miquel, *Los cuatrocentistas catalanes. Historia de la pintura en Cataluña en el siglo XV*, Barcelona, Tip. L'Avenç, 1906, vol. 1, pàg. 74; Duran «Les vidrieres...», pàg. 249.
22. *AHPB*, 113/106, Bernat Pi, *Plec d'escriptures soltes de diversos anys*, f. 7 i 29-33.
23. *ACA*, Generalitat, sèrie N, núm. 536, f. 22, i núm. 489, f. 41.
24. *AHCG* (Arxiu Històric de la Ciutat de Girona), Notaria Girona-2, núm. 406, notari Joan Guilana, *1520-1521*, 17-IV-1521. Vegeu Ainaud, *Els vitralls de la catedral de Girona...*, pàg. 24, i Josep Calzada, *Sant Pere de Galligans. La Història i el Monument*, Girona, Diputació de Girona, 1983, pàg. 86.

jants i dues figures i que tenia al centre l'escut de la Generalitat. Un bon exemple dels nous gustos.[25]

En aquest segle també hi hagué obres interessants fora de Barcelona. El 1519, Jaume Fontanet va col·locar dues vidrieres emplomades a la capella de la Casa de la Ciutat de Girona. En una d'elles hi havia l'escut de la vila, i a l'altra, la imatge de sant Miquel Arcàngel, sant patró protector de la ciutat i a qui està dedicat l'edifici.[26]

Del mateix segle XVI són diverses referències que parlen de la Paeria de Cervera, on hi treballaren, entre altres, els mestres Domènech Metge, Pere Alegret i Pere Giralt.[27]

El manteniment de les seus institucionals durant els segles següents va suposar la seva conservació, amb uns usos continuats i moltes adaptacions. Trobem, així, durant el segle XVII, importants restauracions d'obres anteriors, però també la realització de peces de nova creació, com les vidrieres que es col·locaren a la cambra reial del Palau Reial de Barcelona durant els anys 1653-1654. Es tractava de vidrieres noves que hem de suposar adaptades als nous gustos. D'aquesta manera, els vitralls, apareguts en els temps gòtics, s'havien adaptat a la nova estètica i seguien de nou les modes europees del moment.[28]

En algunes cases se seguiren posant vidres a les finestres. D'aquestes obres s'encarregaren mestres de vidrieres que treballaven també a les esglésies, en reparacions i en obres noves. Era el cas del pintor de vidrieres Isidre Julià, que l'any 1702 posava vidrieres emplomades a les finestres de les cases dels canonges de Barcelona. No sabem si tenien figuració o si responien a la moda de l'època, tal com ho veiem en les poques restes eclesiàstiques conservades:[29] amb poc color i escassa figuració, amb tendència a l'ornamentació en rombes o formes derivades d'octògons, tal i com s'exigia dominar a aquells que s'examinaven com a mestres de vidrieres durant el segle XVIII.[30]

D'altra banda, els desperfectes causats per les diverses guerres i setges de l'època van deixar les antigues vidrieres en molt mal estat. D'aquí que ens trobem amb

25. *ACA*, Generalitat, sèrie N, núm. 563, f. 46-47.
26. *AHCG*, Administració municipal, *Manual d'acords*, núm. 119, 1519, f. 41v. Lluís Batlle, «La Antigua capilla de San Miguel de la Casa de la Ciudad», *Annals de l'IEG*, XX (1971), pàg. 324.
27. Domènech Metge, pintor i mestre de vidrieres, contractava, l'any 1534, una vidriera per a la Paeria de Cervera (Esther Balasch i Francesc Fité, «Els vidriers a la Seu Vella de Lleida», dins *I Jornades Hispàniques d'Història del Vidre. Actes*, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2001, pàg. 321-332). Pere Alegret, pintor, treballava a les vidrieres de la Paeria de Cervera l'any 1548 (Agustí Duran i Sanpere, «Notícia d'uns pintors del segle XVI. Els Alegret de Cervera», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XI (1924), pàg. 97). Pere Giralt, pintor, va ser contractat per treballar a l'església de Santa Maria i per a la Paeria l'any 1581 (Gabriel Alonso, *Los maestros de "La Seu Vella de Lleida" y sus colaboradores*, Lleida, Instituto de Estudios Ilerdenses, 1976, pàg. 257; Esther Balasch, «Del color del vitrall a la monocromia de l'alabastre a la Seu Vella, de 1392 a 2000», *Anuari d'Història i Cultura. Associació Amics de la Seu Vella de Lleida*, 2 (2000), pàg. 49-50; Balasch, «Els vidriers...», pàg.318).
28. L'any 1616 es reparaven les vidrieres de la Sala del Trentenari de la Casa de la Ciutat de Barcelona (E. G. Bruniquer, *Rúbriques. Ceremonial dels Magnífics Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1912-1916, vol. IV, pàg. 34); dos anys després Miquel Bach reparava unes altres vidrieres de la Sala del Consell de Cent del mateix edifici (*Rúbriques*... IV, pàg. 37); les vidrieres del Palau Reial de Barcelona es reparaven l'any 1619 (*ACA*, Generalitat, G 26/19, f. 36); del 1633 és una altra reparació a les vidrieres de la Casa de la Ciutat de Barcelona que, en aquest cas, afectava la vidriera de la capella on hi havia la representació del Judici Final (Duran, «Les vidrieres...», pàg. 252). La referència de 1653-1654 correspon a: *ACA*, Generalitat, *Llibres d'obres i reparacions*, G 26/22, f. 47v.
29. És el cas, per exemple de les dues rosasses de Francesc de Saladrigues de la seu de Girona.
30. *AHPB*, Matias Marçal, *Esborrany del llibre de negocis del Capítol de la Seu de Barcelona*, 1702-1703. Per veure alguns dissenys de vidrieres de l'època, vegeu Sílvia Cañellas, «Exàmens de mestratge dels pintors de vidrieres de Barcelona al final del segle XVIII», *Estudis Històrics i Documents de l'Arxiu de Protocols de Barcelona*, XIV (1996), pàg. 273-304.

anotacions que fan referència a reparacions d'urgència. I hem de pensar que molts cops aquestes reparacions es limitaren a fer estanques les finestres, al marge d'allò que en elles hi hagués representat.[31] Cada atac, cada nova incursió, suposava la pèrdua d'alguna obra, i el vitrall, molt perjudicat en els edificis religiosos, a poc a poc va desaparèixer dels nostres edificis civils. Els nous gustos imposaren una tipologia de finestres diferents i les noves tècniques de fabricació de vidre possibilitaren, també, uns resultats diferents. Així, el vitrall emplomat va deixar pas als vidres llisos i a l'entrada d'una lluminositat que allunyava l'interior dels espais dels conceptes lumínics del gòtic. A tot això cal afegir que la manca d'inversions en conservació i el desig d'esborrar les restes d'unes institucions considerades rebels pel nou estat centralista van accelerar la desfeta.

La recuperació

No va ser fins ben entrat el segle XIX que es tornà a recuperar l'art del vitrall. De la mateixa manera que havia succeït en el gòtic, aquesta recuperació vingué donada principalment pels pressupostos institucionals i també pels privats. Al llarg d'aquell segle, es donà a Catalunya un gran ressorgiment econòmic gràcies a l'auge de la indústria i el comerç. Aquesta bonança econòmica féu ressorgir la burgesia, principal impulsora i alhora beneficiària d'aquest creixement. Aquests burgesos, gràcies al seu poder econòmic i social, ocuparen llocs emèrits en els estaments polítics i religiosos, i es constituïren en models per a la societat decimonònica. Es convertiren, per tant, en els principals benefactors per a la construcció i remodelació d'edificis institucionals i religiosos, així com en els impulsors de rics i elegants edificis privats. El mecenatge propiciat per aquesta oligarquia afavorí un gran floriment artístic, que tingué el seu punt culminant en el moviment modernista.

Barcelona esdevingué el nucli a partir del qual es va estendre aquest moviment i els seus avenços s'exportaren a les poblacions de la resta de Catalunya on també existia una burgesia ascendent que es fixava en allò que es feia a la capital. Aquesta burgesia "de províncies" contractà artistes barcelonins o bé formats dins del corrent modernista.

El ressorgiment de l'art del vitrall es vincula amb les grans manifestacions artístiques i arquitectòniques que es produïren des de finals del segle XIX i principalment durant el primer terç del segle XX. Cal lligar el seu desenvolupament al context de les arts decoratives del moment, sobretot d'aquelles que anaven aplicades a l'arquitectura. La recuperació de l'ofici i l'art del vitrall des de finals del segle XVIII, quan s'inicià aquesta recuperació, fins els inicis del XX, quan aquest art ja estava totalment consolidat, fou un procés lent però inexorable, fruit del treball constant d'un seguit de vitrallers que culminaren aquesta recuperació totalment conscients de la necessitat de retrobar-se amb els antics procediments i tècniques artesanals per poder crear obres de gran qualitat artística i tècnica. En paral·lel a

31. Al Palau de la Generalitat, el mes de febrer de 1653, els fusters treballaven en portes i finestres que els francesos havien espatllat (*ACA*, G 26/22, f. 47v); dues anotacions de 1677 parlen també de pagaments als fusters per a les ventalles noves per a finestres, i l'any següent es tapaven algunes finestres del mateix palau (*ACA*, Generalitat, *Llibres d'obres i reparacions*, G 26/24).

aquest afany de recuperació dels estils i les tècniques del passat, sorgí també la investigació de nous procediments i formes. Aquestes, barrejades amb els estils més acadèmics i les noves tendències que provenien de l'estranger, desembocaren en un estil totalment propi, que caracteritzà les obres artístiques i arquitectòniques de la primera dècada del segle XX.[32] Aquest nou estil, ple de modernitat alhora que de tradició, és conegut com a Modernisme.

Els espais religiosos

De nou, el primer gran impuls al retorn de l'art del vitrall es donà dins de l'àmbit religiós, que era on tradicionalment s'havia creat i d'on encara quedaven vestigis del treball dels antics mestres vitrallers. Aquestes restes ensenyaven als nous artesans el camí a seguir per recuperar aquell art. Un dels primers testimonis de la recuperació el trobem documentat a la publicació en record de l'artista Tomàs Padró.[33] En ella s'explica que, entre els anys 1867 i 1868, se li encarreguaren els dibuixos per als vitralls de l'absis de l'església de Santa Maria del Pi de Barcelona i per al panteó Permanyer, fabricats pel taller Amigó.[34] També, el 1867, tenim referenciat un altre vitraller, Ramon Travila, que realitzà diferents vitralls per a les capelles de Sant Pacià, de la Mare de Déu de les Neus i de Sant Antoni a l'església de Sants Just i Pastor de Barcelona.[35] A la dècada dels setanta, Ramon Travila treballà també a la seu de Barcelona, on executà el seu primer gran conjunt vitrallístic.[36]

Des de finals del segle XIX, i gràcies a les aportacions econòmiques de la burgesia, es realitzaren importants sèries de vitralls religiosos. Això impulsà el ressorgiment i la investigació dels vitrallers, que tenien l'oportunitat d'experimentar les noves tècniques i la nova estètica que conduiria cap al Modernisme. Aquest és el cas del vitrall dissenyat l'any 1884 per l'arquitecte Francisco de Paula Villar Lozano per a l'altar de Sant Josep del monestir de Montserrat, on hi ha representat el casament de Maria i Sant Josep, que pagà el banquer Manuel Arnús.[37] També, els germans Manuel i Anna Girona, fills del banquer Manuel Girona, finançaren el conjunt de vitralls que es van fer per al tancament del cimbori de la seu barcelonina entre els anys 1910 i 1913, de la mateixa manera que el seu pare ho havia fet amb els de la façana.[38]

32. Els vitrallers modernistes estaven al dia de les novetats, tan estilístiques com tècniques, que es produïen a la resta d'Europa, gràcies a les publicacions estrangeres que rebien. Aquest era el cas del vitraller Rigalt: s'ha conservat part de la seva biblioteca i sabem que va viatjar per diversos punts d'Europa per conèixer altres tallers. No va ser l'únic cas: Frederic Vidal, viatjà a Londres, on va aprendre la tècnica del vidre *cloissoné*.
33. Joaquín Fontanals del Castillo, *Recuerdo al artista Tomás Padró, tributanle otros de los admiradores de su ingenio*, Barcelona, Tip.-lit. de C. Verdaguer, 1877.
34. El panteó Permanyer fou construït per l'arquitecte Elies Rogent entre el 1866 i el 1868.
35. L. Cabo i Delclòs, *Artistes i artesans que, en el transcurs dels segles, han intervingut al temple parroquial de Sant Just i Sant Pastor de Barcelona*, Barcelona, Nadal, 1979.
36. Sílvia Cañellas, «Projectes de vidrieres premodernistes per a la seu de Barcelona», *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 1 (1993).
37. J. de C. Laplana, *Montserrat. Mil anys d'Art i Història*, Barcelona, Fundació Caixa de Manresa i Angle Editorial, 1998, pàg. 154.
38. Sílvia Cañellas, «El taller de vidrieres dels Rigalt i la Catedral de Barcelona (1892-1913)», dins *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, 1999, MNAC, IEC i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II, pàg. 203-210; Cañellas, «Projectes...», pàg. 171-196.

En aquest període, els vitralls religiosos no van ser exclusius d'esglésies i catedrals, sinó que s'estengueren a les construccions civils. És comú trobar-ne en els oratoris dels habitatges burgesos o en les capelles dels col·legis religiosos, que proliferaren al llarg d'aquells anys. Fou també el període del ressorgiment de l'arquitectura funerària, on l'ostentació econòmica de la burgesia es traspassà a la ciutat dels morts.[39] Per als grans mausoleus, propis d'aquest període, les famílies burgeses van fer-se aixecar luxoses construccions, gairebé sempre fetes pels mateixos arquitectes i decoradors que els projectaven els habitatges particulars. Molts d'aquests mausoleus exhibeixen vitralls de temàtica religiosa, encara que també es combinaren molts cops amb dissenys florals i vegetals.[40]

Els espais civils: les institucions i les cases

Al llarg de la segona meitat del segle XIX, Barcelona fou sacsejada per profunds canvis que redefiniren la fisonomia i l'ànima de la ciutat: l'enderroc de les antigues muralles, cosa que propicià la creació del nou Eixample, així com l'Exposició Universal de 1888, esdevingueren motiu de grans canvis, sobretot urbanístics, però també arquitectònics. És en alguns dels edificis aixecats per a aquesta exposició internacional on trobem els primers exemples de vitralls en construccions d'iniciativa pública, en aquest cas promoguts pel mateix Ajuntament de Barcelona. Les referències documentals ens en parlen al Palau de les Ciències i els Congressos, obra de Pere Falqués (1887), actualment desaparegut, i al Cafè Restaurant de Lluís Domènech i Montaner (1888), del qual es conserven alguns exemples. Totes dues obres van ser realitzades pel vitraller Antoni Rigalt.[41] També, amb motiu d'aquesta Exposició, es van dur a terme tot un seguit de remodelacions en la seu de l'Ajuntament de Barcelona. L'arquitecte Lluís Domènech i Montaner, que dirigí els treballs, projectà els nous arcs gòtics del pati, on hi col·locà grans vitralls.[42]

Alhora, van ser molts els edificis privats d'habitatges que la burgesia es féu construir en aquells moments, ja fossin palauets o cases de veïns. Una de les primeres incursions documentades en la decoració d'habitatges particulars és la que efectuà el vitraller Antoni Rigalt per a la casa de Josep Peipoch (1869), del carrer de la Portaferrisa, núm. 18 de Barcelona; és una obra primerenca i en ella encara té molt de pes la pintura sobre el vidre.[43] Per altra banda, cal destacar els treballs en vidre executats per l'empresa dirigida per aquest mateix vitraller en el palau Montaner,

39. R. Lacuesta i M. Galceran, «Arquitectura funeraria en Cataluña: del Ochocientos al Noucentisme», dins *Actas del I Encuentro Internacional sobre los Cementerios Contemporáneos*, Sevilla, Junta de Andalucía, Consejería de Obras Públicas y Transportes, 1993, pàg. 61-65. Rosa Alcoy, «La ciutat dels morts» dins Francesc Fontbona, *El Modernisme a l'entorn de l'arquitectura*, Barcelona, Isard, 2002.
40. F. Cortés, C. Domínguez i S. Cañellas, «Autre utilisation, autres techniques. Vitrail et art funéraire en Catalogne», dins *Les dossiers de l'IPW, 3. Techniques du vitrail au XIXe siècle. Forum pour la conservation des vitraux. Namur, 14 – 16 juin 2007*, Namur, Institut du Patrimoine wallon, 2007, pàg. 225-232; Lacuesta, «Arquitectura...», pàg. 61-65, Alcoy, «La ciutat...».
41. *AHCOAC* (Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya), Documentació Exposició Universal de 1888, referències: C326/46A, C326/46B. R Casanova, *El Cafè-Restaurant de Lluís Domènech i Montaner. Un estudi detallat del projecte i la construcció,* memòria de llicenciatura, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1998, pàg. 108.
42. *La Vanguardia*, 28-VI-1929, pàg 5. Aquests vitralls van desaparèixer en la següent reforma de l'Ajuntament de Barcelona, executada el 1929.
43. Vitralls datats i signats.

situat al carrer de Mallorca de Barcelona, construït entre els anys 1885 i 1893 per l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner. Es tracta d'un dels millors exemples per estudiar el treball en vidre que es feia en aquell moment i ens ajuda a entendre les diferents fases per les que passà la tècnica del vitrall emplomat en la seva evolució cap al Modernisme. Aquests vitralls encara no es troben dins dels cànons modernistes, ni pel que fa a les tècniques emprades ni per l'estil artístic, però ja hi ha tots els elements tècnics i artístics de més endavant.

És a partir dels primers anys del segle XX quan s'executaren les grans produccions vitrallístiques en habitatges particulars, ja totalment dins dels cànons modernistes, tant en els dissenys com en la tècnica emprada. Algunes de les obres més representatives són les cases del passeig de Gràcia, eix comercial i econòmic principal de la burgesia barcelonina. Bons exemples en són la casa Amatller (1898-1900), obra de Josep Puig i Cadafalch, amb vitralls del taller Espinagosa; la casa Lleó Morera (1905), de l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner, els vitralls de la qual van anar a càrrec de l'empresa Rigalt, Granell & Cia.; o la casa Batlló, reformada per Antoni Gaudí (1904-1906). Fora de Barcelona també trobem interessants exemples, com la casa Navàs de Reus (1902-1907), també obra de l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner i amb vitralls fabricats per la casa Rigalt, Granell & Cia.[44] Els propietaris d'aquestes cases eren tots membres de la adinerada burgesia catalana, grans homes de negocis i reconeguts professionals liberals.[45]

L'efervescència econòmica propicià la construcció de noves institucions de grans magnituds. Els casos més representatius d'això foren les obres del nou Hospital de la Santa Creu i Sant Pau (1902-1930), les del Palau de la Música Catalana (1905-1908), totes dues a Barcelona, i les de l'Hospital Pere Mata de Reus (1897-1919). Totes van ser dirigides per Lluís Domènech i Montaner i els vitralls respectius foren fabricats pel taller Rigalt, Granell & Cia.[46]

El nou Hospital de la Santa Creu i Sant Pau (1902 -1930), es portà a terme gràcies al llegat del banquer català Pau Gil i Serra (1816-1896), qui va donar la quantitat de quatre milions de pessetes per a la construcció d'un hospital modern a la ciutat de Barcelona, ja que el que hi havia s'ha quedat obsolet. El Palau de la Música Catalana (1905-1908) és una mostra significativa d'un edifici públic finançat gràcies a la iniciativa privada: l'obra es sufragà amb els diners de l'Orfeó i amb la col·laboració popular i de diversos artistes que hi participaren fins a cobrir el pressupost total. L'Hospital Pere Mata de Reus s'erigí gràcies a la iniciativa del metge Emili Briansó, que veié la necessitat de reformar l'Asil Municipal que feia les funcions de manicomi provincial. Davant de la incapacitat administrativa per dur a terme aquest projecte, aconseguí reunir un grup de trenta-cinc comerciants, industrials i professionals lliberals reusencs que li donaren suport econòmic.

Una part important de la decoració d'aquests edificis la constitueixen els vitralls emplomats, que tenen aquí, com a característica comuna, uns dissenys que giren al voltant de les formes de la natura i que es combinen amb elements heràldics o al·legòrics.

44. Núria Gil Farré, «El taller Rigalt, Granell & Cia a la Casa Navàs», dins AAVV, *La Casa Navàs de Lluís Domènech i Montaner*, Reus, Pragma, 2006.
45. Antoni Amatller es dedicava a la indústria xocolatera; Albert Lleó i Morera era metge; Josep Batlló, industrial tèxtil; i Joaquim Navàs, comerciant de teixits.
46. Núria Gil, «L'art de la llum: vitralls modernistes», dins AAVV, *L'Institut Pere Mata de Reus*, Reus, Pragma, 2004.

Noves tècniques, noves temàtiques

El Modernisme fou un període tècnicament molt fructífer, ja que gràcies al mecenatge de grans famílies benestants, els artistes van poder investigar nous procediments o importar nous materials de l'estranger. Així, es troba el cas de l'arquitecte Antoni Gaudí, que no dubtà a crear experiències de gran interès, com el vitrall tridimensional de Bellesguard, els de la Casa Batlló o els vitralls amb la nova tècnica de la tricomia de la catedral de Palma.[47] Altres vitrallers aprofitaren els grans encàrrecs en vitrall per importar tècniques i materials innovadors, com el vidre Tiffany, provinent dels Estats Units, la tècnica del vidre *cloissoné* importada per la casa Vidal –amb la qual van realitzar un important conjunt per a la família Bertrand de Barcelona– o les peces de vidre emmotllades que importà el vitraller J. Espinagosa i que s'integraren en els seus dissenys.[48] Tot això, sense deixar de banda la gran quantitat de diferents tipologies de vidre que sorgiren en aquells moments i donaren una gran qualitat tècnica al vitrall.

El pas del vitrall decoratiu des d'espais religiosos als espais civils comportà una modernització de les temàtiques ja existents i la creació d'altres de noves destinades a la decoració d'espais on fins aquells moments no eren usuals, com ara salons, despatxos o comerços. En els palauets i cases particulars aparegueren nous motius decoratius, entre els quals predominaren les produccions de temàtica floral i vegetal. Però hi hagué també importants mostres de vitralls de temàtica figurativa, paisatgística i animalística. En els edificis d'institucions civils, van prevaldre les representacions heràldiques, simbòliques i en alguns casos al·legòriques, que feien referència a la institució a la que anaven destinades. Tot això, combinat amb les representacions extretes de la natura tan pròpies del moment.

47. En la catedral de Palma, Gaudí assajà un experiment per a la creació de noves tipologies de vitralls, anomenat tricomia; un sistema que consisteix en la superposició de vidres de colors primaris, fins a un màxim de cinc, tots de tonalitats diferents i rebaixats amb àcids: produeixen una interessant paleta translúcida. Vegeu Llorenç Tous i Pedro Coll, *Vitrales de la Catedral de Mallorca,* Mallorca, Rotary Club Palma i Almudaina, 1993, pàg. 34-35; Lluís Rigalt, «Les Vitralles», *Arts i Bells Oficis. Revista Mensual del FAD*, desembre de 1927, pàg. 33-39.

48. A Barcelona, el vidre *cloissoné* fou introduït per la casa de decoració d'interiors F. Vidal. Francesc Vidal i Jevellí, propietari d'aquest gran taller decoratiu, va enviar al seu fill Frederic Vidal i Puig (Barcelona, 1882-1950), amb únicament setze anys, a Anglaterra, a aprendre aquesta tècnica. Vegeu: M. García, *et al.*, *Els vitralls cloisonné a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Casa Elizalde, 1985; Manuel García Martin, *Vidrieras de un Gran Jardín de Vidrios*, Barcelona, Catalana de Gas, 1981; S. Strobl, «Painting with Vedas. The work of the London Cloisonné Glass Company»,*Techniques du vitrail au XIX siècle*, Namur, Blondel, 2007, pàg. 55-68.

Figura 1. Detall vitrall casa Peipoch, Barcelona, 1869 (Fotografia: Sílvia Cañellas)

Figura 2. Casament de Maria i Sant Josep, Altar de Sant Josep, Monestir de Montserrat, 1884. (Fotografia: Sílvia Cañellas)

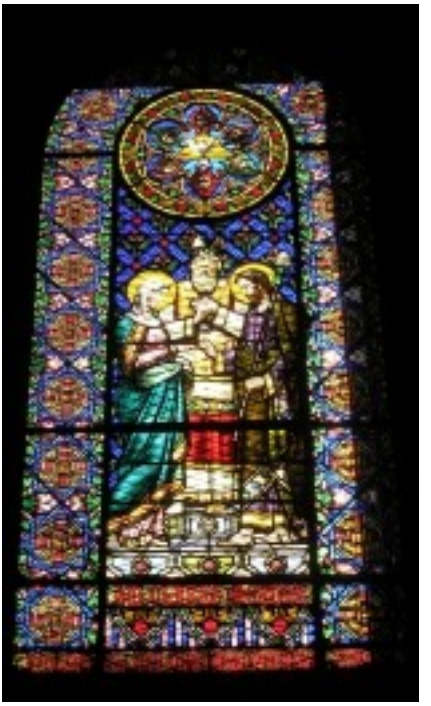

Figura 3. Vitrall de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Pavelló d'Administració, 1911. (Fotografia: Sílvia Cañellas)

El comerç als segles XVI-XVII a través del materials arqueològics apareguts a Barcelona

Julia Beltrán de Heredia i Núria Miró*

Resum

Les excavacions arqueològiques realitzades a Barcelona els darrers anys han posat de manifest tot un seguit de materials de vidre i ceràmica procedents de la Mediterrània, el nord i el centre d'Europa i l'Orient que mostren el dinamisme d'una ciutat oberta al món. Itàlia va ser el principal país de procedència de ceràmica als segles XVI i XVII. A Barcelona arribaren gran quantitat de peces de vaixella de la Ligúria (Albisola, Savona o Gènova), Montelupo, Faenza, Pisa o Deruta; també les produccions anomenades «a l'estil compendari» que es feia a tota Itàlia, com a la Llombardia, la Toscana, l'Umbria o el Laci. D'Itàlia arribà també el vidre de Venècia. De França arribaven ceràmiques de la Provença o del Llenguadoc i el vidre de Nevers. Pel que fa a les relacions comercials amb el nord d'Europa, es manifestaven en les peces que procedien dels tallers alemanys de la zona del Rhin, amb les conegudes ampolles anomenades "bellarmines", que omplien tots els mercats europeus durant el segle XVI. També s'ha documentat la presència de vidres de Bohèmia i de Nuremberg. D'Holanda i Anglaterra arribaren gran quantitat de pipes de caolí, una troballa habitual a les excavacions de la ciutat als nivells dels segles XVI-XVII. Les pipes de caolí es troben juntament amb pipes de ceràmica, algunes de les quals estaven fetes a Barcelona però d'altres semblen importacions de Turquia. La porcellana xinesa va tenir gran difusió, i al segle XVI arribava també a Barcelona. Es tractava de peces de luxe, només a l'abast de les classes benestants barcelonines. El seu èxit va provocar-ne les imitacions, tant a Orient com a Occident, de les quals les produccions fetes a Síria, Turquia i Itàlia són bons exponents. A Barcelona s'han trobat exemplars d'imitacions sirianes de les porcellanes "bleu et blanc" xineses.

Resumen

Las excavaciones arqueológicas realizadas en Barcelona los últimos años han puesto de manifiesto toda una serie de materiales de vidrio y cerámica procedentes del Mediterráneo, del norte y el centro de Europa y de Oriente que muestran el dinamismo de una ciudad abierta al mundo. Italia fue el principal país de procedencia de cerámica en los siglos XVI y XVII. A Barcelona llegaron gran cantidad de piezas de vajilla de la Liguria (Albisola, Savona o Génova), Montelupo, Faenza, Pisa o Deruta; también las producciones llamadas «a l'estil compendari» que se hacía en toda Italia, como en la Lombardía, la Toscana, la Umbría o el Lacio. De Italia llegaba también el vidrio de Venecia. De Francia llegaban cerámicas de la Provenza o del Languedoc y el vidrio de Nevers. Por lo que respecta a las relaciones comerciales con el

* Museu d'Història de Barcelona (MUHBA).

La ciutat en xarxa. XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009. Comunicacions. ISBN: 978-84-9850-956-4

norte de Europa, se manifestaban en las piezas que procedían de los talleres alemanes de la zona del Rhin, con las conocidas botellas nombradas "bellarmines", que llenaban todos los mercados europeos durante el siglo XVI. También se ha documentado la presencia de vidrios de Bohemia y de Nuremberg. De Holanda e Inglaterra llegaron gran cantidad de pipas de caolín, un hallazgo habitual en las excavaciones de la ciudad en los niveles de los siglos XVI-XVII. Las pipas de caolín se encuentran junto con pipas de cerámica, algunas de las cuales estaban hechas en Barcelona pero otras parecen importaciones de Turquía. La porcelana china tuvo gran difusión, y en el siglo XVI llegaba también a Barcelona. Se trataba de piezas de lujo, sólo al alcance de las clases acomodadas barcelonesas. Su éxito provocó las imitaciones, tanto en Oriente como Occidente, de las cuales las producciones hechas en Siria, Turquía e Italia son buenos exponentes. En Barcelona se han hallado ejemplares de imitaciones sirias de las porcelanas "bleu et blanc" chinas.

Les excavacions arqueològiques realitzades a Barcelona els darrers anys han posat de manifest tot un seguit de materials de vidre i ceràmica procedents de la Mediterrània, el nord i el centre d'Europa i l'Orient que mostren el dinamisme d'una ciutat oberta al món durant els segles XVI i XVII. La diversitat i quantitat de productes que venien de fora i els seus llocs de procedència ajuden a entendre el paper i la importància del comerç barceloní en aquest període.[1]

Itàlia va ser el principal país exportador de ceràmica als segles XVI i XVII. A Barcelona arribaren una gran quantitat de peces de vaixella de la Ligúria (Albisola, Savona, Gènova), Montelupo, Faenza, Pisa o Deruta; també les produccions anomenades "a l'estil compendiari", que es feia a tot Itàlia, com a la Llombardia, la Toscana, l'Umbria o el Laci. D'Itàlia arribà també el vidre de Venècia. De França arribaven ceràmiques de la Provença o del Llenguadoc. Les relacions comercials amb el nord d'Europa es manifestaven en les peces que procedien dels tallers alemanys de la zona del Rhin, amb les conegudes ampolles anomenades "bellarmines", que omplien tots els mercats europeus durant el segle XVI. També, d'Holanda i Anglaterra s'importaren gran quantitat de pipes de caolí, una troballa habitual a les excavacions de la ciutat als nivells dels segles XVI-XVII. Així mateix, s'ha documentat la presència de vidre de Bohèmia i de Nuremberg, d'Europa de l'est i centre d'Europa, respectivament. La ruta comercial atlàntica al seu pas per Lisboa portava a Barcelona ceràmica portuguesa, els *pucarinhos*, una producció típica d'aquest període molt popular entre les famílies benestants de Castella al segle XVI.

Les importacions de porcellana xinesa van tenir gran difusió, i al segle XVI arribaven també a Barcelona. Es tractava de peces de luxe, només a l'abast de les classes benestants. L'èxit va provocar-ne les imitacions, tant a Orient com a Occident, de les quals les produccions fetes a Síria, Turquia i Itàlia són bons exponents. A Barcelona s'han trobat exemplars d'imitacions sirianes de les porcellanes "bleu et blanc" xineses.

1. A. García Espuche, «Del territorio a la casa. Sobre la decisiva transformación de Cataluña en los siglos XVI y XVII», *Historia Social*, 58 (2007), pàg. 71-95.

Les vies de transport marítim a l'època

A inicis del segle XVI, malgrat que presentava un defalliment degut als conflictes bèl·lics, la Mediterrània encara era la via principal de connexió entre Orient i Occident, unint els ports de Marsella, Barcelona, Gènova, Venècia i Ragusa amb Constantinoble i Egipte. Cap a finals de segle, els problemes econòmics d'Espanya i l'afebliment de França per les guerres obriren la Mediterrània al comerç d'anglesos i holandesos.[2]

El comerç a la façana atlàntica es veié incrementat. Els productes d'ultramar i els metalls preciosos s'afegiren als intercanvis dels països del Nord. A principis de segle, el centre de les rutes comercials era Ambers, amb tota una xarxa de ports que anaven des d'Amsterdam a Cadis, passant per Lisboa. Cap a final de segle, els ports holandesos agafaren les regnes del comerç a la zona del nord, arribant fins l'oceà Índic.

Amb el descobriment d'Amèrica, nasqué un nou mercat, la qual cosa comportà el desplaçament de les rutes comercials cap el Nou Món. El 1503 es fundà a Sevilla la Casa de Contratación de Índias, un organisme que va controlar i monopolitzar el comerç de la península Ibèrica amb Amèrica fins l'any 1717, moment en què, degut als problemes de navegació que tenien els vaixells pel Guadalquivir,[3] Cadis prengué importància com a port i s'incorporà a la ruta.

Des de Sevilla, les relacions comercials s'establiren mitjançant dues línies regulars: la Flota de la Nueva España i els Galeones de Tierra Firme, que partien cap a Amèrica. També hi havia altres tipus de naus que s'utilitzaven per al comerç, com els "azogues", els "registros" i els "avisos". Així mateix, cal assenyalar que hi havia uns vaixells que feien la ruta fins el Pacífic, enllaçant Acapulco amb les Filipines.

Durant els segles XVI i XVII, el comerç de ceràmica amb Amèrica va tenir a Sevilla el punt clau, amb el seu port com a principal centre d'importació i d'origen de productes. Ceràmiques produïdes a Catalunya, el País Basc i València sortien del port de Sevilla cap a Amèrica; també ceràmica de Talavera arribava a Sevilla per ser exportada al Nou Món. Tot i això, l'exportació i importació de peces sevillanes (vaixella i rajoles) semblava tenir un pes major al comerç de l'època. El Carib, Mèxic, Guatemala, Panamà i la zona andina van rebre pisa de Sevilla i València. La "loza blanca" de Sevilla en el seu viatge cap a Amèrica també es comercialitzava en punts intermedis com Madeira o Canàries.[4]

A finals del segle XVII,[5] els vaixells catalans orientaren el trànsit marítim cap a l'Atlàntic, deixant una mica enrere les rutes de cabotatge que havien fet per la Mediterrània occidental de Marsella a Sicília, nord d'Àfrica i la Península Ibèrica fins Gibraltar. Lisboa es convertí en port clau per a intercanviar mercaderies tant d'exportació com d'importació amb comerciants holandesos, mentre que Cadis va

2. M. B. Bennassar [*et alii*], *Historia Moderna*, Madrid, Akal, 1980.
3. J. Alemany i A. Casanovas, *La navegació a Catalunya*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1987. L'any 1529 s'aprovaren unes ordenances en les que s'obria la possibilitat de comerciar amb Amèrica a deu ports de la Península: Sevilla, Cadis, Màlaga, Cartagena, La Corunya, Baiona, Avilès, Laredo, Bilbao i Sant Sebastià, passant de tornada forçosament per Sevilla.
4. A. Pleguezuelo i J. M. Sánchez, «La exportación a América de cerámicas europeas (1492-1650)», dins *XV Jornades d´Estudis Històrics Locals. Transferències y Comerç de ceràmica a l´Europa mediterrània (segles XIV y XVII)*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1997, pàg. 344.
5. C. Martínez Shaw, *Cataluña en la carrera de Indias*, Barcelona, Crítica, 1981.

ser la ruta que els catalans van emprar per al comerç amb Amèrica. Les peces d'origen portuguès trobades a Barcelona s'han d'emmarcar en aquest context.

El comerç de ceràmica a la Mediterrània: la supremacia italiana

El comerç de ceràmica a la Mediterrània està ben testimoniat per les nombroses troballes arqueològiques d'arreu i també pels derelictes localitzats, una bona mostra dels tipus de ceràmica que anaven i venien per les rutes comercials.[6] Cal destacar que les troballes subaquàtiques permeten una precisió en les datacions impossible d'obtenir en els materials exhumats en intervencions terrestres, cosa que reforça el seu paper de "fòssil director".

Cap a finals del segle XV, inicis del XVI, el comerç de pisa decorada estava dominat per les produccions valencianes, les conegudes vaixelles en reflex metàl·lic i en reflex metàl·lic i blau. Al segle XVI, sembla donar-se un canvi en relació al domini del mercat de la ceràmica, fins al moment acaparat pels tallers valencians, els quals no sembla que traspassessin comercialment la data de mitjans del segle XVI. El relleu fou agafat per les produccions italianes policromes, que van desplaçar definitivament les vaixelles daurades valencianes com a vaixelles de luxe. A més, les vaixelles italianes van influir notablement en les produccions pròpies d'altres països, com Franca, Espanya i Holanda.

Les produccions italianes dels segles XVI i XVII van tenir una gran difusió a tota la Mediterrània, però també van arribar al nord d'Europa (Països Baixos, Gran Bretanya i a les regions del mar del Nord) i a Amèrica, sobretot a la zona del Carib (Santo Domingo i Haití), Mèxic, Florida i Carolina del Sud, així com a la colònia anglesa de Virgínia, a Amèrica del Nord.[7] Pisa va ser el port clau que serví com a punt d'exportació de tota la ceràmica de l'àrea florentina.

A Barcelona podem veure com la ceràmica catalana de la segona meitat del segle XVI i del XVII anà sempre associada a la ceràmica italiana. Es pot dir que la taula adquirí tot el protagonisme i la vaixella d'importació ornà les cases més acomodades de la ciutat. Les peces procedents dels centres productors italians eren, sense cap mena de dubte, les que tenien major presència. La vaixella dels diferents tallers italians va omplir els mercats de la ciutat. Les més nombroses foren les produccions de ceràmica lígur entre les que s'han de destacar les conegudes com a blau "beretino", les decorades en blau sobre blanc, les "calligrafico naturalístico", tant monocromes com policromes i les d'"scenografia barocca", que van eclipsar totalment el mercat local.

També arribaren les majòliques pròpies del Renaixement italià, dels tallers de Montelupo, Deruta i Faenza. Les produccions de Montelupo presentaven una rica tipologia decorativa que combinava una àmplia paleta de colors. Destacaven unes

6. H. Amouric, F. Richez i L. Vallauri, *Vingt mille pots sous les mers*. Aix-en-Provence, Edisud, 1999.
7. J. A. Cerda i A. Telese, «Cerámica de procedencia italiana aparecida en Cataluña», *Laietània Estudis d'Història i d'Arqueologia del Maresme* (Mataró), 9 (1994), pàg. 291-354; R. Carta, *Cerámica italiana en la Alhambra*, Granada, Tharg, pàg. 47; A. Moore, «La ceramica marmorizzatta in Toscana (1550-1650)», *Azulejos. Rivista di Studi ceramici. Produzione, consumo, comercio in età postclassica*, 2 (2005), pàg. 188-189.

peces anomenades "mostacci" o "arlecchini", que estaven dirigides a l'aristocràcia de l'època i que va tenir el seus principals clients a la cort dels Medici. El "Bianchi de Faenza, stile compendiario", va assolir un gran èxit en aquell moment i va ser importat per tota Europa i imitat per la majoria de centres productors italians.

A l'àrea de la vall d'Arno, entre Montelupo i Pisa, hi havia nombrosos tallers que produïen gran quantitat de recipients, tot i que normalment es parla de les produccions pisanes. La "maiolicha marmorizzatta", la "maiolicha maculata", la "graffitta tardo" o la "graffitta steca", no eren produccions exclusives de la zona de la Toscana, ja que també es feien, per exemple, a la Llombardia, al Vèneto i a l'Emilia Romagna, però sembla que només les produccions pisanes van entrar als circuits comercials, quedant la resta com a productes més de consum local.[8]

La "maiolicha marmorizzatta", caracteritzada per una decoració que feia una mena d'aigües, tingué una presència molt notable a la nostra ciutat. Aquesta producció pisana va tenir una gran acceptació a l'època i s'han localitzat troballes a diversos indrets de Catalunya, i també a Granada, Sevilla, Almeria, Dénia o les Illes Balears, entre d'altres.[9]

A França, les produccions de vaixella fina dels segles XVI-XVII estaven influenciades per les tradicions tecnològiques i els corrents estètics italians. A Barcelona s'han trobat ceràmiques que procedien dels tallers de la Provença; hi ha peces que podem situar de la vall de l'Aubanha i també de la zona del Llenguadoc-Rosselló, principalment d'Uzège.

A banda de les importacions, entre finals del segle XVI i inicis del XVII, a Barcelona es produïen unes ceràmiques amb una forta influència del gust que triomfava a l'Europa del moment. S'inspiraven en les ceràmiques d'origen italià, concretament de la Ligúria, i de Delft (Holanda), centres productors que rebien influències de la porcellana xinesa d'època Ming. Es tractava de decoracions elaborades en blau cobalt sobre un fons blanc, en les que es poden observar escenes amb personatges, paisatges o vaixells, que ocupen tota la zona central de la peça, envoltades per una orla. A la segona meitat del segle XVIII, Barcelona rebé la influència de la ceràmica francesa, d'un gust més senzill.

Circulació de persones i tècniques: l'establiment de ceramistes forans

L'èxit de les majòliques renaixentistes va provocar el trasllat de ceramistes italians a altres països, com Espanya, França o Holanda.

Per les fonts documentals sabem de la presència a França, als segles XVI-XVII, de ceramistes italians vinguts de Florència, Faenza, Albisola o Gènova que es traslladaren per treballar la "vaiselle de terre blanche" o la "vaiselle a la façon de Venise", com veiem que passa a Lió. Aquest fet posà en circulació tota una sèrie de peces

8. Moore, «La ceramica...», pàg. 188-189.
9. Cerda i Telese, «Cerámica de procedencia...»; Carta, *Cerámica italiana...*; AAVV, *Mallorca i el comerç a la Mediterrània*, Palma, Fundació "la Caixa", Govern Balear, Conselleria d'Educació, Cultura i Esports, Barcelona-Palma, 1998.

decorades amb "grafitta" o a "l'estil compendiari", a vegades difícils de diferenciar de les de Faenza i Urbino.[10] Da la mateixa manera, altres ceramistes italians, vinguts de Savona o Torí es van instal·lar a les poblacions del costat del Roine, com Avinyó i Villeneuve-lès-Avignon, produint unes ceràmiques de filiació pisano-lígur.[11]

Pel que fa a la península Ibèrica, els estudis realitzats a Andalusia i a l'Aragó ens han donat a conèixer que, durant els segles XVI i XVII, ceramistes d'origen lígur (de Savona, Albisola i Gènova) i alguns mercaders vinculats a ells, es van establir a Sevilla, Huelva i altres ports andalusos, relacionats amb el comerç cap a Amèrica. També es van establir en diversos centres ceramistes de l'àrea aragonesa, possiblement ocupant el lloc que van deixar vacant els artesans moriscos que van ser expulsats de la península Ibèrica.

Es coneix l'establiment de famílies lígurs, com ara els Conrado, Grosso, Ferrer, Forzan, Isola, etcètera, en diferents centres productors de l'Aragó, entre els quals cal destacar Saragossa, Muel, Daroca, Villafeliche i Terol.[12] Aquestes famílies realitzaven una fabricació local gairebé idèntica a les realitzades als tallers de les seves localitats d'origen; només les pastes i algun aspecte tècnic diferenciaven les produccions. Malgrat tot, els ceramistes autòctons feien una producció local, però reinterpretant allò italià d'una manera personal.

També hi ha dades sobre l'establiment de ceramistes lígurs i venecians a Sevilla. A la documentació de mitjan segle XVI, aquests ceramistes són anomenats «pintors de pisa de Pisa», mentre que a partir de la segona meitat del segle apareix la denominació «pintors de pisa de Venècia».[13] Estudis arqueomètrics realitzats a la Institució Smithsonian i al laboratori del British Museum, confirmen l'origen sevillà d'aquestes produccions que es creia que eren lígurs i les denominen amb el terme «Sevilla blue on blue». Constitueixen la versió sevillana del blau "berettino" i segurament corresponen a les anomenades a la documentació «pisa blava» o «blava de Sevilla». Una altra versió a l'estil italià que també es fabricà a Sevilla és l'anomenada «pisa de Triana blanca i blava», decorada amb blau sobre fons blanc. L'establiment de ceramistes lígurs i les seves produccions a Sevilla han quedat ben testimoniats amb la troballa d'un forn a Triana on es produïen aquesta mena de materials.[14]

A Barcelona, a diferència dels centres terrissaires de l'Aragó i d'Andalusia, i al marge d'alguna referència documental que ens mostra la intenció d'un ceramista italià d'establir-se a la ciutat, es desconeix el trasllat d'artesans lígurs. Només tenim la referència que el 15 de novembre de 1520 un ceramista italià, el nom del qual

10. H. Amouric, A. Horry i J.L. Vayssettes, «Le renouvellement des XVe-XVIe siècles en France Méditerranéenne: les lieux, les homes et les produïts», dins *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VI congrès de l'AIECM*, Aix-en_Provence, Edisud, 1998, pàg. 529-538.
11. H. Amouric i L. Vallaury, «Les voies de l'engobe en Provence à la fin du XV et au XVI siècle: mutation technique ou transferts de savoir-faire?», dins *XXXIV Atti del Convegno Internazionale della Ceramica,* Florència, Edizioni all'Insegna del Giglio, 2001, pàg. 37-48.
12. M. I. Álvaro Zamora, «La emigración de ceramistas ligures a Aragón (España) en el siglo XVII y la influencia de sus repertorios decorativos en la producción de los alfares locales», dins *Penisola Iberica e Italia: rapporti e influenze nella produzione cerámica dal Medioevo al XVII secolo. XXXI Atti del Convegno Internazionale della Ceramica,* Florència, Edizioni all'Insegna del Giglio, 1998, pàg. 151-169.
13. Pleguezuelo i Sánchez, «La exportación...», pàg. 333-363; A. Pleguezuelo, «Lozas y azulejos de Sevilla en el Siglo de Oro», dins A. Pleguezuelo (coord.), *Lozas y azulejos de la colección Carranza*, 1 (2002), pàg. 203-226.
14. P. López Torres i M. M. Rueda Galán, «La imitación de la "berettina" en las producciones sevillanas», dins *Penisola Iberica e Italia: rapporti...*, pàg. 171-177. Fem referència a les intervencions realitzades al carrer de los Baños i la de rehabilitació de la Casa-Palacio de Miguel de Mañara.

queda en blanc al *Registre de Deliberacions*, demanà a la ciutat que li fes un préstec de 50 lliures per instal·lar-se a Barcelona «i obrar i ensenyar a obrar peces de terra prima pintada i delicada segons s'acostumava a fer a Pisa i a d'altres llocs, i que ell com a bon mestre que era sabia fer». Aquest ceramista tornà a fer la demanda, però no va aconseguir el préstec.[15]

Per contra, sí que coneixem el trasllat de terrissers de Barcelona a Reus i de Reus a Barcelona per aprendre i ensenyar «ofici scudeller segons ús y pràtiqua de Barchelona». Aquestes dades documentals, que es poden situar entre 1544 i 1618, s'han vist corroborades per l'arqueologia amb la troballa d'una zona d'obradors al raval del Pallol, a Reus, i un seguit de peces de ceràmica vinculades que imiten clarament las produccions barcelonines en blau.[16]

És probable que una situació similar es donés a València, amb contactes professionals entre els obradors de totes dues ciutats i per tant amb una circulació de persones i tècniques com vèiem pel cas de Reus. Aquesta hipòtesi justificaria la presència de "pisa blava catalana" amb defectes de fabricació vinculada a l'esmentat forn localitzat a València.[17]

Les rutes d'ultramar van portar a Amèrica productes i tècniques, però també ceramistes. Es coneix l'establiment a Puebla d'Antonio Xinoves i Juan Bautista Salomon, aquest darrer, membre d'una nissaga de ceramistes d'Albisola, i també de Juan Pinzón de Savona.[18]

Produccions locals i imitacions

A Barcelona, a través del paper de la confraria del gremi, la de Sant Hipòlit, els terrissers procuraren tenir el màxim control sobre l'ofici i les seves activitats econòmiques: regularen l'accés a les diverses categories professionals, influïren en les ordinacions municipals sobre l'ofici i instaren el Consell de Cent que regulés en temes que puguessin arribar a perjudicar els seus interessos, com era el comerç de ceràmica a Barcelona, interferint clarament el lliure mercat.

L'ordinació del 21 de novembre de 1528 prohibia vendre a la ciutat «olles ni alguna altre obra de terra feta o obrada en les dites viles de la Selva o de Malgrat o altres qualsevol viles o locs del present Principat de Catalunya».[19] D'aquesta manera, el gremi dels terrissers sortia enfortit: quedaven fora del joc mercantil les ceràmiques foranies i, en conseqüència, les ceràmiques locals quedaven sense competència.

En un principi, aquesta ordinació no afectava els productes que venien de fora del Principat, com, per exemple, de València o de Pisa. Estem parlant dels primers anys del segle XVI i la ceràmica italiana encara no arribava d'una manera massiva. Per contra, al segle XVII, la situació havia canviat considerablement: la gran eclosió

15. Ll. Llubià i A. Batllori, *Ceràmica catalana decorada*, Barcelona, Vicens Vives, 1949, pàg. 125.
16. E. Ramón, M. C. Carbonell, P. Bravo i M. Bru, «Excavacions al Raval del Pallol (Reus, Baix Camp)», *Arqueologia Medieval*, 1 (2005), pàg. 32-55.
17. J. Mañez, «Un taller alfarero del siglo XVII en la calle Sogueros de Valencia», dins *Nous avanços de l'arqueologia valenciana, 2. Quaderns dels Museus Municipals de València*, 2 (2008).
18. Pleguezuelo i Sánchez, «La exportación...».
19. J. M. Vila, «Política municipal sobre la producció de ceràmica i l'organització corporativa dels terrisers a Barcelona, segles XIV-XVI», *Arqueologia Medieval*, 1 (2008), pàg. 104-126.

de les importacions italianes, que acaparava totalment el mercat, duia problemes als interessos locals. Per aquest motiu, l'any 1614, el Consell de Cent, de nou per iniciativa de la confraria dels escudellers, ordenà que no es vengués a l'interior de la ciutat «cap obra de terra que no sigui fabricada en la present ciutat no pugui ésser venuda i que això es faci fora de les muralles». El 21 de febrer s'ordenà als portalers que no deixessin entrar obra de Pisa, per complimentar l'ordinació del dia 13.[20]

L'èxit de les manufactures italianes va provocar el fenomen de les imitacions. Els tallers de la ciutat fabricaven unes vaixelles a la "faiçon de Liguria". Aquestes peces no podien competir en qualitat amb la majòlica italiana, però sí en preu. L'arqueologia ha deixat bona constància d'aquest fet amb la troballa d'exemplars que havien estat considerats com a importacions italianes sense ser-ho. Recentment s'han pogut individualitzar aquestes produccions locals, amb la localització d'exemplars decorats amb blau sobre una coberta blau clar (copiant el "berettino" lígur). Aquestes peces, que hem denominat "Barcelona, blau sobre blau", són una versió al gust italià del grup anomenat tradicionalment "de la botifarra" de la coneguda pisa catalana decorada amb blau sobre blanc.[21]

El comerç del vidre

Durant la Baixa Edat Mitjana, el vidre venecià va tenir un gran renom i es va comercialitzar per tota la Mediterrània i Nord d'Europa. En el transcurs dels segles XVI i XVII, molts dels mestres vidriers de Murano emigraren a diversos llocs d'Europa enduent-se els seus coneixements tècnics. Fou a partir d'aquest moment que es començà a produir per tot arreu "a la façon de Venise", peces que moltes vegades són de difícil diferenciació de les originàries de Murano. Al mateix temps, en alguns països es produí el naixement d'una tradició vidriera de caràcter autònom.[22]

Catalunya, i més concretament la zona de Mataró i Barcelona, realitzaren un vidre de gran qualitat, molt reconegut i elogiat per tota Europa i la Mediterrània.[23] El vidre es produïa seguint els models venecians, es copiaven tècniques, formes i decoracions, entre les que trobem el laticini, el "millefiori" o bé el vidre gelat, introduint-se posteriorment la decoració a punta de diamant. Segons la documentació notarial, a Mataró, a partir de la segona meitat del segle XVI, es produí vidre destinat a l'exportació.[24] Per potenciar aquesta exportació es formaven companyies entre

20. Llubià i Batllori, *Ceràmica catalana...*, pàg. 130.
21. J. Beltrán de Heredia i N. Miró, «Aportaciones al estudio de las cerámicas finas del Mediterráneo oriental, Siria/Egipto y China en Barcelona», *Italia, medio ed estremo oriente: commerci, transferimenti di tecnologie ed influssi decorativi tra basso medioevo ed età moderna. Atti XL Convegno Internazionale della ceramica*, Florència, Edizioni all'Insegna del Giglio, 2008; J. Beltrán de Heredia i N. Miró, «Importacions orientals i imitacions locals a *"la Façon"* de Liguria: noves troballes ceràmiques a la ciutat de Barcelona», *Arqueologia Medieval*, 4, (en premsa).
22. El 1674, George Ravenscroft, a Anglaterra, havia patentat el vidre de plom, mentre que a Bohèmia s'havia aconseguit un cristall potàsic pur.
23. J. Ainaud de Lasarte, *Cerámica y vidrio*, Madrid, Plus Ultra, (*Ars Hispaniae*, XX), 1952. Hi ha referències escrites de la bellesa i qualitat del vidre de Barcelona en diversos escrits de l'època, així com en obres literàries del Segle d'Or espanyol com són *La burgalesa de Lerma* i *El abanillo* de Lope de Vega, o bé *El Bandolero* de Tirso de Molina.
24. A. García Espuche, «El vidrio: el binomio Barcelona-Mataró», dins *Un siglo decisivo, Barcelona y Cataluña 1550-1640*, Madrid, Alianza Editorial, 1998.

comerciants de Barcelona i vidriers de Mataró. El vidre anava cap a Amèrica, via Cadis i Sevilla, i aprofitant la puixança de la indústria, els vidriers més importants de Mataró van començar a exportar també a Castella.[25]

Bohèmia aconseguí abaratir el producte amb la fabricació de peces senzilles, i durant la segona meitat del segle XVII començà a distribuir els seus productes de cristall arreu d'Europa i també a Amèrica a través del monopoli comercial que tenien Sevilla i Cadis.[26]

A les excavacions de Barcelona s'han trobat vidres procedents dels centres productors europeus més importants. El centre més representat és Venècia, de la que s'han identificat diversos vasos pertanyents a les produccions de Murano conegudes com vidre blanc opac, "millefiori", calcedoni i laticini amb encenalls de colors. Les produccions de vidre de Bohèmia també estan presents amb copes i un vas decorat amb gravat. Hem d'esmentar igualment les produccions d'Anglaterra amb ampolles, copes de vidre i cristall. Així mateix, també s'ha localitzat copes de Nuremberg (Alemanya), vidre pla del nord d'Europa i denes de collaret de cristall de roca provinents de Europa central i de la Mediterrània oriental.[27]

Les relacions comercials amb el nord d'Europa

Les relacions comercials amb el nord d'Europa estan ben testimoniades per la presència de ceràmica dels tallers de la zona del Rhin i una gran quantitat de pipes de caolí que arribaven principalment d'Holanda i també d'Anglaterra. La documentació del segle XVII mostra també com hi havia altres objectes, com els didals, que venien d'Alemanya.[28]

El tabac i les pipes

A Europa, la pipa va quedar vinculada al tabac a partir del segle XVI, tot i que la seva existència es coneix des de la Prehistòria. L'hàbit de fumar tabac es va popularitzar arran del contacte amb Amèrica.[29] A Anglaterra, la moda de fumar va ser introduïda per la reina Elisabet I, començant aquest país la fabricació de pipes de caolí vers el 1575 a Broseley, unes pipes que es feien petites i en forma de bóta. Aquesta indústria va tenir el seu màxim apogeu a inicis del segle XVII, quan es va crear a Londres una corporació que unia els productors de pipes i els mescladors

25. A. García Espuche, «Barcelona en una etapa decisiva: 1550-1640», *Barcelona en temps dels Àustries. La vida a la ciutat en el renaixement i el barroc*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, MHCB, 1996, pàg. 28-29.
26. P. Stepánek, «El Misionero Checo Miguel Sabel y el comercio del Cristal de Bohemia en América» *Anales del Museo de América*, 8 (2000), pàg. 201-223. A partir del 1714, es desenvolupà el comerç entre Bohèmia, Espanya i Portugal. Segons un Informe Comercial Històric de l'època; els comerciants bohemis de cristall van poder prestar a Barcelona 25.000 florins al seu ambaixador a Lisboa, Kuehnburg de Mlada Vozice, i altres imports no detallats als ambaixadors a Londres, els comtes Wallenstein i Gallas. A partir de 1725, es van anar creant companyies comercials especialitzades en l'exportació del cristall a Lisboa, Cadis i Sevilla, els centres de comerç amb Amèrica.
27. Agraïm a Ignasi Domènech la informació facilitada.
28. Albert Garcia Espuche, *La ciutat del Born. Economia i vida quotidiana en Barcelona (segles XIV a XVIII)*, Ajuntament de Barcelona, (en premsa). L'inventari del mercader Pere Garcia, l'any 1628, deixa constància de tota mena de teixits d'arreu i d'altres peces petites relacionades amb l'ofici, com els didals que diu venien d'Alemanya.
29. C. Armero, *Pipas antiguas*. Madrid, Tabacalera, 1989, pàg. 17-19.

de tabac.[30] Amb l'arribada al poder del rei Jaume I el 1603, un home molt religiós i un gran activista contra el tabac i la bruixeria, com deixà constància en la seva obra *A Counterblaste to tabacco* (1604), se'n va prohibir el consum. Molts anglesos que van haver de fugir cap a Holanda, víctimes de persecucions religioses, s'emportaren els seus coneixements sobre la fabricació de pipes. D'aquesta manera, vers el 1608 s'inicià la gran indústria de fabricació de pipes d'argila a Amsterdam, Leiden, Rotterdam, Gouda, Hoorn, etcètera. També, el 1620, es començà la producció de pipes de caolí a França, promoguda també pels anglesos exiliats a la ciutat de Rouen, mentre que al llarg del segle XVII es van obrir molts altres tallers al país veí.[31]

Pel que fa a l'àmbit ibèric, les pipes es troben habitualment a llocs de costa, com Catalunya, Mallorca i el País Basc; a l'interior de la Península el tabac es fumava enrotllat (cigar) o bé picat en forma de cigarretes.[32] També tenim notícies de la seva localització a Galícia, tot i que les troballes romanen inèdites.[33] A Biscaia es produïen pipes de caolí fins el segle XIX, al taller d'Anselmo Heppe, tot i que desconeixem els orígens d'aquesta producció al País Basc.[34]

A Barcelona és normal trobar pipes en contextos dels segles XVII-XVIII. Tot i així, hem de destacar, com a fet excepcional, la gran quantitat de pipes trobades, prop de 8.000 fragments, a la intervenció arqueològica al Mercat del Born. Aquesta troballa està en relació amb la família Duran, importants adroguers relacionats amb el tabac, que disposaven al Born d'instal·lacions per moldre, fabricar i vendre tabac, i amb l'hostal de l'Alba. A la seva vivenda, també localitzada al Born, guardaven gran quantitat de pipes.[35]

La majoria de les pipes aparegudes a Barcelona procedien d'Holanda. Sembla que les pipes holandeses es van estendre en massa arreu d'Europa durant la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648). Més enllà del continent europeu, el comerç de pipes amb Holanda també està documentat. Al respecte, val la pena fer esment del vaixell que va naufragar entre Cayo Cabras i Montecristo, a l'actual República Dominicana, l'any 1651, conegut com «el vaixell de les pipes», ja que el seu carregament era en la seva totalitat de pipes holandeses, la majoria fetes a Amsterdam.[36] Pel que fa a Barcelona, Albert García Espuche recull que, entre els anys 1667 i 1675, es van portar a la nostra ciutat 5.760 dotzenes de pipes holandeses,[37] que sumen gairebé 70.000 pipes. Si tenim en compte que per cada dotzena se n'enviaven quinze, podem dir que en vuit anys van arribar a Barcelona almenys 86.400 pipes. D'altra banda, sabem que el cònsol d'Holanda a Barcelona comprà, en un dia, 41.000 pipes holandeses que havien arribat a la ciutat per vaixell.[38]

30. Armero, *Pipas antiguas…*
31. M. del M. López Colom, *Pipas de arcilla halladas en Gipuzkoa. Aproximación a su catalogación arqueológica y tipológica*, Irún, Arkeolan (Colección Urbil, 1), 1999, pàg. 11.
32. Armero, *Pipas antiguas...*, pàg. 19.
33. S'han trobat a Baiona, Santiago (excavació de la Casa del Deán), a Vigo (excavació de la praza de la Constitución, 6), i a Pontevedra (rúa César Boente, a l'excavació provocada per l'ampliació del Museo de Pontevedra i a la de la praza de Valentín García Escudero). Agraïm aquesta informació a Xoan Carlos Castro, arqueòleg de la Unidade Municipal de Arqueoloxía del Concello de Pontevedra.
34. F. Ibabe, *Notas sobre la cerámica popular vasca*, Bilbao, Aurman, 1980, pàg. 134.
35. Garcia Espuche, *La ciutat del Born…*
36. Pedro J. Borrell, «La arqueología submarina en la República Dominicana», dins I. Sanchís (coord.), *Navegantes y náufragos: galeones en la ruta del mercurio*, Barcelona, Lunwerg, 2000, pàg. 152.
37. A. García Espuche, «El tabac a la Catalunya del segle XVII: consum i economia», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS)*, 4 (2008), pàg. 170-175.
38. García Espuche, «El tabac...», nota 9.

t

L'estudi de les pipes trobades a la ciutat ha permès identificar prop de noranta marques diferents que pertanyien al mateix nombre de tallers, la majoria de Gouda (Holanda), tot i que també hi ha exemplars procedents de Londres i de Bristol.[39]

Tot i així, estem segurs que a Barcelona arribaven també pipes de llocs molt diversos. Es disposa d'una bona col·lecció de pipes d'argila sense canya que arribaven de l'àmbit de la Mediterrània, Pròxim Orient i Turquia.[40] Per il·lustrar aquest fenomen tenim el cas ben documentat per Henri Amouric de les pipes de terra que van entrar al port de Marsella entre 1724-1780, ni més ni menys que 48 milions d'unitats. D'aquestes, la majoria venien d'Holanda (45 milions), però també del nord de França, Anglaterra, Gènova, Savoia-Piamont, Nàpols/Sicília, Itàlia (sense explicitar el lloc concret), Llevant i Espanya.[41]

El gres alemany

A Alemanya, i en la segona meitat del segle XVI, es van produir unes peces conegudes com a "gres alemany" que presentaven la superfície en relleu. Aquestes peces es feien a la zona de Colònia, Frenchen y Siegburg. Molt populars van ser unes ampolles que portaven una representació de personatges masculins, normalment barbuts, coneguts com a "bellarmines".

Peces de gres alemany s'han trobat a Sevilla, Santiago de Compostel·la i Pontevedra; van ser molt populars a Anglaterra i van arribar a Amèrica, seguint les rutes de comerç establertes a l'època.[42] També a Barcelona, tot i que la seva presència és ara per ara testimonial.

El comerç amb la Xina

Els primers contactes comercials entre la Xina i el Proper Orient es remunten a l'Antiguitat, entre el 140 i el 87 aC, amb les rutes de les caravanes de la seda, que arribaren al seu màxim apogeu entre els segles V-VIII, convertint Samarcanda i Chang An (Xi'an) en centres d'intercanvi internacional. El gran auge comercial es produí amb l'obertura de les rutes marítimes que comunicaven el golf Pèrsic amb la Xina, vorejant l'Índia, provocant, entre els segles XI i XII, la concentració de centres de producció cap a ciutats properes als ports (Jingdezhen, Longquan i Dehua). A partir del segle X, els mercaders àrabs modificaren la ruta comercial marítima canviant el golf Pèrsic per la mar Roja, amb la qual cosa Fustat i Alexandria (Egipte) esdevingueren pont directe cap a la Mediterrània i la resta de l'Àfrica, mentre que el port d'Ormuz, al golf Pèrsic, alimentà el comerç amb l'Orient Mitjà

39. J. Beltrán de Heredia i N. Miró, «Les pipes de caolí del segle XVII trobades al jaciment del Born a Barcelona: importacions angleses i holandeses», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (QUARHIS)*, 4 (2008), pàg. 139-157.
40. La troballa de pipes d'aquest tipus, tot i que més properes a nosaltres, és curiosament menor. Aquestes pipes han aparegut al jaciment del Born, però també a molts d'altres indrets de la ciutat. Aquest material resta inèdit.
41. P. Gosse, «Les pipes en terre blanche d'Europe du Nord. Fouilles archéologiques du port de quarantaine sur l'Ile de Pomègues», *A.R.H.A,* 2000-20001. L'estudi recull 45.360.000 exemplars d'Holanda; 408.600 del nord de Franca; 241.920 d'Anglaterra; 57.600 de Gènova; 5.760 de Savoia; 1.654.128 d'Itàlia; 7,200 de Nàpols/Sicília; 66.240 de Llevant; i 775.008 d'Espanya.
42. M. L. Castro, «La mayólica italiana: platos de Montelupo con decoración "al blu grafitto" en Santiago de Compostela», *Boletín Avuriese*, XXXVI (2006), pàg. 36; Pleguezuelo i Sánchez, «La exportación...».

i l'Iran. El descobriment, per part de Vasco da Gama, de la ruta marítima a través de l'oceà Índic, modificà considerablement els circuits comercials a la primera meitat del segle XVI. Els comerciants portuguesos van fer que Lisboa esdevingués centre de distribució de mercaderies asiàtiques cap els ports d'Anvers i Amsterdam, fet que desembocà en l'establiment a l'Àsia de la Companyia Holandesa de les Índies Orientals.[43]

Al segle XVI, les importacions de porcellana xinesa van tenir una gran difusió i van ser imitades a Europa. Les troballes de Qsar es-Seghir, una fortificació localitzada al Marroc, mostren ambdós fenòmens simultàniament.[44] També van arribar a Amèrica, a través de les rutes habituals. Pel que fa a les imitacions, destaquen les fetes a Lisboa.

Com hem dit al començament d'aquesta comunicació, les porcellanes xineses van ser peces de luxe només a l'abast de les classes més benestants de l'època. Aquest fet es posà de manifest també en les troballes de Barcelona i el seus contextos urbans, en el marc de cases nobles i en relació a monestirs i espais conventuals de la ciutat. Podem esmentar les peces localitzades a l'excavació del Born, que van aparèixer a la casa dels cònsols d'Holanda a Catalunya i a la casa d'Antoni Oliach, un ric negociant amb un poder adquisitiu molt alt, com mostra l'inventari *post mortem* dels seus béns realitzat el 1703.[45] Les fonts documentals deixen constància que la família Duran abans esmentada, una de les més importants en el món dels adroguers catalans i que vivia al Bornet barceloní, posseïa «29 xícares de la Xina blanques, 16 escudelletes amb els seus platets de la Xina per prendre te i culleretes daurades també per a te».[46]

Les altres troballes de què tenim constància a Barcelona procedeixen del convent de Santa Teresa, ubicat a l'actual plaça de la Vila de Madrid, i del monestir de Pedralbes; en tots dos casos, institucions sota la tutela i protecció de famílies benestants com la de Francesc de Granollachs i Pons, prohom de la ciutat.

Aquest fet s'evidencia també a d'altres troballes, com a les dels monestirs italians de San Silvestro i de Santa Maria in Passiones, amb la presència d'importacions xineses en contextos datats entre 1550-1589 i en els segles XVI-XVII, respectivament.[47] Els monjos dels dos monestirs pertanyien a les famílies més importants de l'aristocràcia local del segle XVI, la qual cosa es tradueix en un període d'esplendor que s'evidencia també en la presència d'aquestes peces de luxe importades en contextos conventuals.

43. C. Shimizu, «L'odyssée de la porcelaine chinoise», dins AAVV, *L'odyssée de la porcelaine chinoise. Collections du Musée National de Céramique, Sèvres et du Musée National Adrien Dubouché, Limoges*, Paris, Réunion des Musées Nationaux, 2003.
44. CH. L. Redman, «Late medieval ceramics from Qsar es-Seghir», dins AAVV, *La Céramique médievale en Méditerranée Occidentale, xe-xve siècles*, París, CNRS, 1988, pàg. 251-263.
45. García Espuche, «Del territorio...».
46. García Espuche, «Del territorio...».
47. M. Milanese, «Monasteri e cultura materiale a Genova tra XVI e XVIII secolo», dins A S. Gelichi (dir.), *Ceramiche e Corredi Monacali in Epoca moderna. Atti del Convegno di Studi, Finale Emilia, 1 ottobre 1998*, Florència, All' Insegna del Giglio, 2001, pàg. 39-68.

L'aprovisionament càrnic de Barcelona a la Baixa Edat Mitjana. Una xarxa terrestre de comerç

Ramon Agustí Banegas López*

Resum

Com ja va constatar Claude Carrère en la seva monumental tesi sobre la Barcelona de la primera meitat del segle XV, en aquesta ciutat a la Baixa Edat Mitjana es consumia una gran quantitat de carn. A més, aquest important consum de carn no era exclusiu d'una minoria rica i poderosa sinó que, com han demostrat les recerques que s'han realitzat en els últims anys en el camp de la història de l'alimentació, tots els grups socials que poblaven la ciutat en menjaven de manera quotidiana. Per tant, el govern municipal estava molt interessat en aconseguir que la ciutat sempre estigués ben abastada de carn i a bon preu. Per aprovisionar de carn una ciutat gran com Barcelona, els carnissers van haver de teixir una complexa xarxa comercial que connectés les zones especialitzades en la cria de bestiar amb la ciutat; una xarxa comercial principalment terrestre que unia les comarques de l'interior de Catalunya amb la ciutat de Barcelona. Diverses vegades l'any, els carnissers havien d'anar a les fires i mercats ramaders que es concentraven durant la primavera i la tardor a les rutes de transhumància. En general, la carn consumida a Barcelona provenia d'animals d'origen divers: la plana de Lleida, la Cerdanya, l'Alt i Baix Aragó, els Ports, el Maestrat, el Penedès... Abans d'encaminar-se als mercats ramaders, els carnissers de Barcelona s'organitzaven en companyies que tenien entre dos i set socis, d'aquesta manera podien reunir el capital necessari per comprar el bestiar i fer front a les despeses del viatge fins a la ciutat. El govern municipal va col·laborar activament amb els carnissers per evitar o solucionar els problemes que podien sorgir en el viatge, cosa que va permetre que hi hagués un bon abastament de carn a la ciutat fins i tot en els moments més difícils. Aquesta col·laboració no sempre va ser fàcil, ja que quan els interessos de les elits municipals entraven en conflicte amb els dels carnissers, la col·laboració es convertia en enfrontament. En definitiva, durant els dos últims segles de l'Edat Mitjana, Barcelona va crear un model propi d'aprovisionament de carn que, tot i els conflictes, es va adaptar molt bé a les estructures econòmiques i polítiques del seu entorn.

Resumen

Como ya constató Claude Carrère en su monumental tesis sobre la Barcelona de la primera mitad del siglo XV, en esta ciudad en la Baja Edad Media se consumía una gran cantidad de carne. Además, este importante consumo de carne no era exclusivo de una minoría rica y poderosa sino que, como han demostrado las investigaciones realizadas en los últimos años en el campo de la historia de la alimenta-

* Université de Versailles Saint-Quentin.

ción, todos los grupos sociales que poblaban la ciudad comían carne de manera cotidiana. Por tanto, el gobierno municipal estaba muy interesado en conseguir que la ciudad siempre estuviera bien aprovisionada de carne y a buen precio. Para aprovisionar de carne una ciudad grande como Barcelona, los carniceros tuvieron de tejer una compleja red comercial que conectara las zonas especializadas en la cría de ganado con la ciudad; una red comercial principalmente terrestre que unía las comarcas del interior de Cataluña con la ciudad de Barcelona. Varias veces el año, los carniceros tenían que ir a las ferias y mercados ganaderos que se concentraban durante la primavera y el otoño en las rutas de trashumancia. En general, la carne consumida en Barcelona provenía de animales de origen diverso: el llano de Lérida, la Cerdaña, el Alto y el Bajo Aragón, los Puertos, el Maestrazgo, el Penedés... Antes de encaminarse a los mercados ganaderos, los carniceros de Barcelona se organizaban en compañías que tenían entre dos y siete socios; de esta manera podían reunir el capital necesario para comprar el ganado y hacer frente a los gastos del viaje hasta la ciudad. El gobierno municipal colaboró activamente con los carniceros para evitar o solucionar los problemas que podían surgir en el viaje, cosa que permitió que hubiera un buen abastecimiento de carne en la ciudad incluso en los momentos más difíciles. Esta colaboración no siempre fue fácil, ya que cuando los intereses de las élites municipales entraban en conflicto con los de los carniceros, la colaboración se convertía en enfrentamiento. En definitiva, durante los dos últimos siglos de la Edad Media, Barcelona creó un modelo propio de aprovisionamiento de carne que, a pesar de los conflictos, se adaptó muy bien a las estructuras económicas y políticas de su entorno.

Introducció[1]

A Barcelona, durant la Baixa Edat Mitjana, la carn era un aliment imprescindible a les dietes de tots els grups socials que poblaven la ciutat, ja que es considerava un aliment que donava força per al treball i evitava la malaltia.[2] En general, tota la població consumia carn de manera quotidiana, si bé ni tots menjaven les mateixes carns ni en les mateixes quantitats.[3] Per al govern municipal de Barcelona, aconseguir un bon aprovisionament de carn a la ciutat era fonamental i per fer-ho possible va desplegar una complexa política basada en la protecció dels carnissers a l'exterior de la ciutat i la pressió a aquests mateixos professionals a l'interior. En l'aprovisionament de carn, a diferència del que va passar amb el pa,[4] el govern municipal mai no va intervenir de manera directa sinó que sempre la va gestionar de manera indirecta intentant que els professionals oferissin al mercat carn abundant i a bon preu. La mecànica del negoci de la carn era força complexa. En el

1. Treball fet amb el suport de l'ajut a la mobilitat postdoctoral a l'estranger MICINN 2008-0025.
2. La bibliografia dietètica medieval és molt àmplia. Els millors estudis fets fins el moment són: Marilyn Nicoud, *Les régimes de santé au Moyen Âge*, Rome, École Française de Rome, 2007; Arnau Vilanova, *Regimen Sanitatis ad Reguem Aragonum*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona i Fundació Noguera, 1996 (estudi preliminar de Pedro Gil-Sotres).
3. Sobre la jerarquització de la venda de carn a Barcelona vegeu: Ramon A. Banegas López, «Seguretat, qualitat i higiene a la venda de carn a Barcelona durant el segle xiv», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,* XVI (2005), pàg. 75-95.
4. Antoni Riera Melis, «Crisis frumentarias y políticas municipales de abastecimiento en Barcelona durante la Baja Edad Media», dins Hipólito Rafael Oliva Herrer i Pere Benito i Monclús (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007; Juanjo Càceres Nevot, *La participació del consell municipal en l'aprovisionament cerealer de la ciutat de Barcelona (1301-1430),* Tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2006.

procés d'aprovisionament i venda hi intervenien gran quantitat de factors i personatges, els quals, en moments concrets, van entrar en conflicte i van provocar problemes d'abastament a la ciutat. Dins d'aquesta mecànica, però, el paper més important el tenien, sense cap dubte, els carnissers. Com es veurà al llarg de la comunicació, a la ciutat de Barcelona, durant la Baixa Edat Mitjana, els carnissers van aconseguir controlar tot el circuit d'aprovisionament de carn de la ciutat, des de la compra del bestiar al major als mercats ramaders, fins la venda de la peça de carn al petit client. Aquest control va ser un tret original de les grans ciutats de la Corona d'Aragó, com Barcelona o València,[5] així com d'altres ciutats mediterrànies, com ara Venècia,[6] Toulouse[7] o les ciutats provençals.[8] No passava igual en algunes ciutats castellanes[9] ni en bona part de les ciutats atlàntiques del nord d'Europa,[10] on en general els carnissers eren únicament venedors al detall i en alguns casos assalariats; en aquestes ciutats, el mercat de bestiar estava en mans o bé de grans mercaders o simplement dels pagesos que portaven el seu bestiar als mercats urbans per vendre. El fet que els mateixos carnissers de Barcelona, sense intermediaris, controlessin tot el circuit comercial de la carn, creessin tota una xarxa de contactes en els mercats ramaders i utilitzessin unes rutes per aprovisionar la ciutat, va facilitar la tasca al govern municipal a l'hora de cercar un interlocutor quan hi havia problemes en l'abastament de carn a la ciutat. Aquest control municipal, per la seva banda, va generar una abundant documentació que ha servit per reconstruir aquesta xarxa comercial, entendre'n la lògica i alhora percebre'n l'originalitat en el context europeu.

Organització de l'aprovisionament

La ciutat de Barcelona, durant els dos últims segles de l'Edat Mitjana, consumia principalment carn d'ovins; en especial carn de moltó, que era la més demanada i la que gaudia d'un consum més transversal, ja que tant es podia trobar a la taula del rei com a la d'un pobre de la Pia Almoina. Al llarg de l'any Barcelona consumia el doble de moltons que de la resta de tipus de carns juntes; per tant, el prin-

5. Agustín Rubio Vela, *El ganado de Valencia y los pastos del reino, el avituallamiento urbano bajomedieval como factor de conflictividad*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 1999.
6. Favien Faugeron, *Nourrir la ville: ravitaillement, marchés et métiers de l'alimentation à Venise dans les derniers siècles du Moyen Âge*, Tesi doctoral inèdita, París, París IV, 2009, pàg. 65-67 (consultada gràcies a la gentilesa de l'autor i del professor François Ménant).
7. Philippe Wolff, «Les bouchers de Toulouse du XIIe au XVe siècle», *Annales du Midi,* 65 (1953), pàg. 375-393.
8. Louis Stouff, *Ravitaillament et alimentation en Provence aux XIVe et XVe siècles*, Paris, Mouton, 1970, pàg. 150-158.
9. Santiago Aguadé i M. Dolores Cabañas, «Comercio y sociedad urbana en la Castilla Medieval. La comercialización de la carne en Cuenca (1177-1500)», *Anuario de Estudios Medievales*, 14 (1984), pàg. 487-516; M. A. Marín García, «Las carnicerías y el abastecimiento de carne en Murcia (1450-1500)», *Miscelánea Medieval Murciana*, XIV (1987-1988), pàg. 51-99.
10. Vincent Doom, «Un communauté de métier au bas moyen âge: l'exemple des bouchers amienois», dins Philippe Guignet (ed.), *Le peuple des villes dans l'Europe du Nord-Ouest (fin du moyen âge - 1945),* Villeneuve d'Ascq, Centre de recherche sur l'histoire de l'Europe du Nord-Ouest, 2003, vol. I, pàg. 117-146; Reynald Abad, *Le grand marché. L'approvisionnement alimentaire de Paris sous l'Ancien Régime*, Paris, Fayard, 2002, pàg. 113; B. Chevalier, «Les boucheries, les bouchers et le commerce de la viande à Tours au xvème siècle», dins Philippe Contamine *et alii* (ed.), *Commerce, finances et société (XIème-XVIème siècles)*, Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbone, 1994, pàg. 157-169; James Galloway i Margaret Murphy, «Feeding the City. Medieval London and its Hinterland», *The London Journal*, 16 (1991), pàg. 3-14.

cipal objectiu dels carnissers era aprovisionar de moltons les seves taules de carnisseria.[11]

La ramaderia ovina a Catalunya i en general a la Corona d'Aragó es criava en règim de transhumància: els animals passaven l'estiu a les pastures altes del Pirineu o de la Serralada Ibèrica i l'hivern a les terres baixes de la plana de Lleida, el Penedès, el Baix Ebre o l'Empordà.[12] Els mercats ramaders s'estructuraven al voltant d'aquests camins de transhumància i normalment s'organitzaven en el moment de la baixada o la pujada de la muntanya; per tant, principalment als mesos de la tardor i de la primavera. Els carnissers de Barcelona anaven a buscar el bestiar a aquests mercats. Per tal d'aconseguir el capital suficient per a la compra i el viatge fins a la ciutat, els carnissers s'organitzaven en companyies d'entre dos i set membres, els quals firmaven una procura donant plens poders a un d'ells perquè anés als mercats i a les fires de bestiar a comprar animals per tota la companyia. Una vegada comprat el bestiar, un grup de pastors pagats per la companyia el traslladava fins a la ciutat. Aquestes companyies podien seguir dos models. El primer era el d'una companyia creada exclusivament per a la compra del bestiar i que es dissolia una vegada el bestiar havia arribat a la ciutat. Així, hi havia carnissers que en un mateix any podien formar part de diverses companyies i signar diversos protocols de procura. Era el cas de la societat formada per Guillem de Fàbrega, Berenguer Riera, Pere Brunet i Jaume Fuster, els quals el 2 de març de 1337 signaren una procura a favor de Fuster;[13] els mateixos Berenguer Riera i Guillem Fàbrega, uns mesos més tard, el 29 de juliol del mateix any, estaven associats amb Pere Ger i feien una procura a favor d'un tal Pere Miquel.[14] En el segon model de companyies, en canvi, aquestes eren molt més sòlides, creades per assegurar el capital suficient per a tot el negoci de la carn i que podien durar uns quants anys. Com la companyia formada per Gabriel Montcada i Pere Rafael, dos petits carnissers que tenien arrendada una taula cadascú i que, associats, asseguraven la rendibilitat dels seus petits negocis.[15]

Tot i que el sistema de les companyies era el més habitual, hi havia carnissers que tenien un capital suficient com per no necessitar altres socis a l'hora d'anar a les fires a comprar el bestiar i hi anaven sols; aquests carnissers utilitzaven, per les tasques manuals de la carnisseria i pel trasllat dels animals, carnissers i pastors assalariats. Aquest era el cas de Dalmau Ginebret[16] i de Joan Citjar,[17] dos grans carnissers que el 1438 asseguraren cadascú quatre taules: el primer es comprometia a tallar seixanta moltons diaris i el segon cinquanta, la qual cosa suposava que cadascú escorxava més de mil caps de bestiar al mes.[18] Altres carnissers, per evitar

11. Ramón A. Banegas López, «Camino de la ciudad; conflictividad entre la capital y el principado en el proceso de aprovisionamiento de carne de Barcelona durante la Baja Edad Media (siglos xiv y xv)», dins Beatriz Arízaga Bolumburu i Jesús Ángel Solórzano Telechea (dir.), *Alimentar la ciudad en la Edad Media: Nájera, Encuentros Internacionales del Medievo 2008*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2009, pàg. 113-130.
12. Joan Vilà Valentí, «La transhumància a Catalunya», dins *El món rural a Catalunya*, Barcelona, Curial, 1973, pàg. 86-120; E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324,* Paris, Gallimard, 1975, pàg. 159.
13. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1B-XIII, *Manual*, 6, f. 43.
14. *AHCB*, 1B-XIII, *Manual*, 7, f. 129.
15. Ramon A. Banegas López i Celia Segovia Servian, «Problemes en l'entrada de bestiar destinat a carn a Barcelona durant la segona meitat del segle xv; una qüestió fiscal i de salut pública», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia,* 27-28 (2006-2007), pàg. 121-142.
16. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 6, f. 47v.
17. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 14, f. 12.
18. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 2, f. 22.

d'anar a les fires, arribaven a tractes amb ramaders o mercaders de bestiar. Era el cas, per exemple, de Gabriel Miró, ramader morellà, que el 1475 va dur 1.100 moltons a la ciutat per complir un contracte que havia signat amb un grup de carnissers de Barcelona;[19] o el cas de Pere Ferrer, carnisser, que féu una comanda a Pere Martí, mercader, per valor de 13.200 sous, perquè portés moltons d'Aragó i de Castella.[20]

El sistema de societats no era original de Barcelona. De fet, el trobem a moltes altres ciutats europees. A Burgos, per exemple, els carnissers s'associaven en companyies i posaven en comú taules i ramats. Segons Juan A. Bonachía, dintre d'aquestes companyies hi hauria elements més rics que proveirien de bestiar a altres carnissers més pobres, els quals treballarien directament a la taula de carnisseria.[21] De la mateixa manera, els carnissers de Toulouse i els de les ciutats provençals també s'associaven per facilitar el procés de compra de bestiar i el transport fins a la ciutat.[22]

Al nord de França, com a la resta de les regions, els carnissers formaven societats per comprar els animals, però en aquest cas les circumstàncies eren una mica diferents. A Rouen, per exemple, els carnissers tenien prohibit associar-se més de quatre per comprar un sol animal, però el 1447 molts eren tan pobres que havien de formar companyies de més de quatre per comprar un sol bou, amb el perill que això repercutís en el preu final de la carn.[23] En aquest cas es tractava d'una carnisseria basada en els bovins, la principal carn de consum en el nord de França,[24] i en una estructura del mercat absolutament diferent a la de les ciutats del sud o de Catalunya, ja que a les ciutats del nord el mercat ramader es feia dins la mateixa ciutat i els carnissers no tenien el problema del transport, i per tant, en un principi, la inversió era menor i les compres es feien a menor escala (el problema era que els animals eren més costosos –tot i que també més aprofitables– i per comprar un petit nombre d'animals els calia un gran esforç econòmic). En general, al nord d'Europa, la formació de companyies per part dels carnissers estava mal vista pels poders polítics, els quals temien que el monopoli del mercat per part d'uns pocs carnissers repercutís en els preus de la carn. Per exemple, a Malines, els carnissers no podien fer companyies de més de dos socis,[25] una limitació que apareix a moltes altres ciutats, com Amiens[26] o les ciutats de la regió de Poitiers.[27]

19. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 27, f. 23.
20. José M. Madurell Marimón i Arcadio García Sanz, *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*, Barcelona, Colegio Notarial de Barcelona i Departamento de estudios medievales (CSIC), 1973, pàg. 278.
21. Juan Antonio Bonachía Hernando, «Abastecimiento urbano, mercado local y control municipal: la provisión y comercialización de la carne en Burgos (siglo xv)», *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie III, Historia Medieval, VI (1992), pàg. 129-131.
22. Wolff, «Les bouchers...», pàg. 375-393; Stouff, *Ravitaillament...*, pàg. 150-158.
23. BMR (Bibliothèque Municipal de Rouen), *Registre de délibérations*, A-7, f. 3r-v.
24. Benoît Clavel, *L'animal dans l'alimentation médiévale et moderne en France du nord (xiiie-xviie siècles)*, Revue archéologique de Picardie, nº special 19 (2001).
25. Raymond van Uytven, «L'approvisionnement des villes des anciens Pays-Bas au Moyen Age», dins *L'approvisionnement des villes de l'Europe occidentale au Moyen Age et aux temps modernes* (Flaran 5), Auch, CDTL du Gers, 1985, pàg. 85.
26. Doom,«Une communauté...», pàg. 117-146.
27. Robert Favreau,«La boucherie en Poitou à la fin du Moyen Âge», *Bulletin Philologique et Historique*, 1968 (1971), vol. I, pàg. 295-318.

L'aprovisionament de bestiar de la ciutat, connexions llunyanes i properes

Els procuradors de les companyies barcelonines anaven amb els pastors a comprar el bestiar a les fires i mercats ramaders, però, on eren aquests mercats? Quines rutes seguien? S'han pogut rastrejar les zones d'adquisició del bestiar i la xarxa de rutes d'aprovisionament de la ciutat a través de les cartes que el consellers enviaven als senyors feudals o als municipis per les captures que feien de bestiar destinat a la carnisseria de Barcelona. També s'ha utilitzat altra documentació, com processos judicials i protocols notarials.

La zona més documentada és la plana de Lleida, espai que forma un continu amb els mercats i fires que es celebraven al Prepirineu i al proper Aragó. Aquest territori, juntament amb les terres altes del Pirineu, formaven un dels principals circuits de transhumància de la Corona d'Aragó. Així, les terres baixes de la plana de Lleida i del veí Aragó formaven la zona d'eixivernada que alternava amb els prats d'estiu del Pirineu occidental català i del Pirineu aragonès. En aquest territori la ramaderia era un dels principals recursos productius i en el moment de la baixada i la pujada dels ramats es realitzaven un gran nombre de fires, des de la plana fins els contraforts del Pirineu. A aquestes fires i mercats hi acudien els grans mercaders de bestiar, els mercaders de llana i els carnissers. La documentació amb referències a aquest territori apareix de manera ininterrompuda des de començaments del segle XIV fins el final del segle XV, tot i que no sempre hi havia el mateix nombre de conflictes, ja que en moments d'inestabilitat política i social aquests augmentaven i es feien més patents.

Tot i que la bibliografia sobre les fires i mercats no és molt abundant, podem reconèixer alguns dels principals mercats i fires proveïdors de l'occident de Catalunya i del centre d'Aragó. Per exemple, una de les fires més importants era la de Verdú:[28] aquesta fira va ser atorgada pel rei Pere el Cerimoniós el 10 de desembre de 1378 a petició de l'abat de Poblet i es celebrava durant deu dies al voltant de la festivitat de sant Marc, el 25 d'abril.[29] Els ramats adquirits a Verdú seguien una ruta que travessava les comarques de la Segarra, l'Anoia, l'Alt Penedès i el Baix Llobregat i passava per les següents poblacions: Guimerà,[30] Savallà del Comtat,[31] Santa Coloma de Queralt,[32] La Llacuna[33] i Font-rubí.[34] A partir d'aquesta última població el camí es bifurcava, uns ramats seguien per Gelida i a Martorell[35] creuaven el riu per arribar a Barcelona seguint la riba del Llobregat,[36] i uns altres, en canvi, anaven per Cervelló i creuaven el riu a Sant Boi del Llobregat.[37] La fira de Verdú era molt important, però a la zona hi ha docu-

28. Banegas, «Camino...», pàg. 113-130.
29. Carme Batlle i Gallart, *Fires i mercats, factors de dinamisme econòmic i centres de sociabilitat (segles XI-XV)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2004, pàg. 76.
30. *Manual de Novells Ardits, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, publ. per F. Schwartz y Luna i F. Carreras y Candi, Barcelona, Arxiu Municipal de Barcelona, 1892, vol. I, pàg. 425.
31. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 32, f. 129.
32. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 33, f. 11v.
33. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 35, f. 124.
34. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 27, f. 17.
35. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 31, f. 198v.
36. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 6, f. 47v.
37. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 27, f. 13; *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 27, f. 20v.

mentats altres mercats i fires, com els mercats de Lleida,[38] Salàs,[39] Calaf,[40] Bellpuig,[41] Cervera,[42] a Catalunya, o els de Barbastre, Osca, Montsó, Tamarit i la mateixa Saragossa, a l'Aragó.[43] Part del bestiar adquirit en aquests mercats seguia el traçat anterior, però altres anaven per la ruta que unia Saragossa, Lleida, Cervera i Manresa, descendint, a partir d'aquesta última població, per la ribera del Llobregat fins Barcelona. Altres carnissers utilitzaven el camí reial que unia Barcelona amb Saragossa i que seguia una ruta més al sud, travessant els termes de les Borges Blanques,[44] Vinaixa, Blancafort, Vallmoll i Valls, on s'incorporaven a la ruta de la costa. Ja a la costa, els carnissers aprofitaven les pastures dels aiguamolls costaners i la rapidesa del camí reial (l'antiga *via Domitia*).[45]

Una altra zona important d'aprovisionament de bestiar per als carnissers de Barcelona era el Pirineu Oriental. La documentació mostra que molts carnissers de Barcelona compraven el seu bestiar al Capcir[46] i la Cerdanya. Algunes de les fires i mercats que freqüentaven els carnissers en aquestes comarques pirinenques eren les fires de Codalet, Vilafranca del Conflent, Bellver o Puigcerdà.[47] Una vegada comprat, el bestiar travessava el Prepirineu per l'actual comarca del Ripollès[48] fins arribar a la subcomarca del Lluçanès.[49] Aquestes subcomarques de mitja muntanya, com el Lluçanès i el Moianès,[50] eren tradicionals espais d'hivernada i importants eixos transhumants. Aquí també hi devia haver mercats i fires ramaderes, tot i que per aquesta època només estan documentades les fires de Torelló i de Moià.[51] Al Lluçanès, la ruta del nord entrava en contacte amb la ruta que venia de l'occident i passava per Manresa. En general però, el camí més habitual dels ramats que venien del nord devia ser el que creuava la comarca d'Osona per la ribera del Ter: aquest bestiar passava pels termes d'Oriç,[52] Vic[53] i Centelles,[54]

38. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 27, f. 90v; *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 28, f. 55. La fira de Lleida va ser fundada el 1232 (Batlle, *Fires...*, pàg. 28-29).
39. El 1420, Salàs tenia dues fires, una per Quaresma i una altra per Pasqua, a més de la de Sant Nicolau el 6 de desembre, fundada el 1380 (Batlle, *Fires...*, pàg. 182). Aquesta fira encara era important a començaments del segle xx; s'hi venien sobretot animals de peu rodó, però també de llana (P. Vila Dinarès, «Fires de camp», dins *Visions geogràfiques de Catalunya*, Barcelona, Barcino, 1962, vol. II, pàg. 154.
40. El 1493, els consellers demanaren al batlle de Calaf la liberació d'uns moltons comprats per un carnisser de Barcelona a la fira dels prats de la població (*AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 34, f. 134).
41. El 1482, un enviat de la ciutat de Barcelona anuncià a la fira de Bellpuig l'oferta de la ciutat de Barcelona per tallar carn a la ciutat, davant la negativa dels carnissers de Barcelona de tallar sota les condicions dels consellers (*AHCB*, 1B-X, *Lletres Comunes Originals*, 41, f. 201).
42. El 1495, els consellers de Barcelona reclamaren als paers de Cervera la restitució de 300 moltons capturats i els danys soferts per un ciutadà de Barcelona que havia comprat un ramat a la mateixa ciutat per aprovisionar Barcelona de carn (*AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 35, f. 59).
43. El 1405, els consellers de Barcelona enviaren un delegat a Saragossa per comprovar el preu de la carn a la capital d'Aragó i per veure el preu del bestiar a les fires d'Aragó. Anys després, el 1438, els carnissers digueren que no podien mantenir el preu perquè havien pujat la taxes de pas de la frontera d'Aragó (*AHCB*, 1B-X, *Lletres Comunes Originals*, 128, lligall 1400-1410; 1B-II, *Registre de deliberacions*, 2, f. 18v).
44. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 15.
45. Antoni Riera Melis, «La red viaria de la Corona Catalanoaragonesa», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 23/24 (2002-2003), pàg. 449.
46. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 6, f. 109v.
47. Batlle, *Fires...*, pàg. 180-184.
48. El 1481, els consellers de Barcelona demanaren a l'infant Enric d'Aragó, lloctinent de Catalunya, que protegís els passos de Camprodon i Ripoll perquè eren molt importants per a l'aprovisionament de carn de la ciutat (*AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 30, f. 122v).
49. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 17, f. 169.
50. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 26, f. 103v.
51. Batlle, *Fires...*, pàg. 180-184.
52. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 77.
53. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 35, f. 8.
54. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 15, f. 50v.

els ramats entraven al Vallès per la riba del Congost i accedien al pla de Barcelona pel pas de Montcada.[55]

Una altra ruta destacada d'aprovisionament ramader de la ciutat era la que connectava Barcelona amb la Serralada Ibèrica, les planes litorals de Castelló i el Baix Ebre. En aquest complex territori situat entre tres fronteres (Catalunya, València i Aragó) es produïa un moviment transhumant que connectava les terres altes de la Serralada Ibèrica amb els aiguamolls costaners de la desembocadura de l'Ebre i de Castelló. Una de les característiques de la transhumància en aquesta zona era que, a causa de la complexitat institucional, les viles, els senyors i les associacions locals de ramaders o "lligallos" havien d'anar arribant a una sèrie de pactes per tal de facilitar el procés de transhumància.[56] La complexitat institucional i l'existència d'una densa malla de pactes i privilegis que regien el pas de bestiar i la pastura en aquest territori va facilitar, lògicament, l'existència de conflictes, en alguns dels quals van estar involucrats els carnissers barcelonins i el propi municipi de Barcelona com a part interessada. El conflicte millor documentat va ser el que va afectar una companyia de carnissers barcelonins el 1352. La companyia estava formada per sis socis: Pere Aguyó, Pere de Campo, Pere de Salelles, Arnau Serra, Francesc Gaver i Guillem Serra. Aquesta companyia de carnissers va ser denunciada davant el batlle general del regne de València per creuar bestiar del regne de València a Catalunya sense pagar els drets d'herbatge i borregatge. El conjunt del procés ens ofereix una radiografia inigualable del comportament d'una companyia de carnissers barcelonina. En dos anys, la companyia, va comprar al regne de València un total de 10.000 caps de bestiar, principalment moltons. El procurador de la companyia, en Guillem Serra, tenia contactes a la ciutat de València, concretament, un fermança seu era un hostaler de la capital valenciana, en Pere Rossinyol. En Guillem Serra a l'hostal tenia un mul, que el tribunal li embargà com a pagament de les 15 lliures que la companyia devia als arrendadors dels drets de pas; al propi hostaler, com a fermança d'en Guillem, li embargaren una tassa de plata i un drap vermell per acabar de cobrir el deute.[57]

Durant els anys següents, van continuar els problemes entre les companyies de carnissers de Barcelona i els arrendadors dels drets de pas del regne de València, en un joc de pressions davant la monarquia entre la ciutat de València i la ciutat de Barcelona. València es volia reservar el regne com a espai d'aprovisionament,[58] mentre que Barcelona intentava obrir el regne de València com una zona més per adquirir bestiar. Finalment, la ciutat de Barcelona va aconseguir els seus objectius i els últims decennis del segle XIV els carnissers de Barcelona pogueren passar la frontera entre el regne de València i de Catalunya sense pagar cap dret de pas.

En definitiva, els mercats de bestiar del nord de València, al voltant de les serres del Maestrat i els Ports, eren fonamentals per l'aprovisionament de bestiar dels car-

55. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 32, f. 117v.
56. José Sánchez Adell, «Algunos aspectos de la práctica ganadera medieval en tierras castellonenses», *Estudis Castellonencs,* 5 (1992-1993), pàg. 351-369; «Aportaciones a la historia de la ganadería medieval en las comarcas del norte castellonense», *Boletín de la sociedad castellonense de Cultura,* LXXI (oct-dic. 1995), pàg. 313-335; i «Aportaciones a la historia de la ganadería medieval castellonense. La sentencia de Vilahermosa entre Castellón y las aldeas de Teruel sobre pastos de 1390», *Estudis Castellonencs,* 3 (1986), pàg. 311-336.
57. Ramón A. Banegas López, *L'aprovisionament de carn a Barcelona durant els segles XIV i XV*, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesis en xarxa TDX, 2007, pàg. 86-92.
58. Rubio, *El ganado...*, pàg. 651-686.

nissers de Barcelona. D'aquesta zona alguns dels mercats més important eren els de Morella i Sant Mateu. Els animals adquirits en aquests mercats creuaven l'Ebre per Tortosa,[59] on s'incorporaven a la ruta els animals adquirits en aquesta ciutat, important mercat del bestiar que eixivernava a la plana del Baix Ebre.[60] A partir d'aquí, els ramats alternarien el camí reial i els aiguamolls costaners, passant per Tamarit de Mar o Creixell;[61] ja al Penedès passarien per Castellet i la Gornal[62] i entrarien al pla de Barcelona creuant el Garraf, per Sitges,[63] Castelldefels i Gavà.[64] A partir de Creixell sembla que també hi havia un camí que anava per l'interior, seguint les pastures de muntanya de les serralades litorals catalanes. Aquesta ruta passava per Vallmoll[65] i Montblanc[66] i a Sant Martí Sarroca[67] aquest camí enllaçava amb algunes de les carrerades penedesenques que venien de l'Urgell. El mateix Penedès era un espai d'hivernada important pels ramats que venien del Pirineu: a la comarca es feien fires ramaderes on probablement hi acudien els carnissers barcelonins, com la fira de Vila-rodona per Tots Sants[68] o la de Vilafranca per sant Lluc (18 d'octubre).[69]

L'última ruta important utilitzada pels carnissers barcelonins era la que unia la capital catalana amb l'Empordà, el Gironès i la Garrotxa. Aquesta ruta, però, a diferència de les altres, apareix documentada especialment durant el difícil període de la Guerra Civil Catalana, quan la resta de les rutes estaven tallades. Per tant, segurament tenia un paper secundari en l'aprovisionament de la ciutat i només va passar a primer terme quan els mercats més importants van ser inaccessibles.[70]

En tots aquests mercats i al llarg de les rutes, els carnissers van crear una xarxa de contactes amb ramaders, mercaders de bestiar, propietaris de pastures, carnissers locals, senyors, autoritats urbanes, etcètera, per tal de comprar bestiar a bon preu, poder transportar-lo fins a la ciutat i, en cas de necessitat, poder engreixar-lo durant un temps fins el moment del seu escorxament (hem vist abans, per exemple, el cas del ramader morellà Gabriel Miró, que el 1475 va portar 1.100 moltons a la ciutat per complir un contracte que havia signat amb un grup de carnissers de Barcelona). Una altra font per resseguir la xarxa de contactes són els deutes: les companyies de carnissers donaven poders al procurador per comprar a crèdit en nom de tots els socis i representar-los en cas d'un procés judicial. Així, a les fires i mercats es va anar creant tota una xarxa de crèdits i deutes, que de temps en temps afloraven en els conflictes. Un exemple el tenim en el cas de Pere Lastis, carnisser de Barcelona, a qui el 1485 li empenyoraren un ramat al castell de Montfalcó per un deute del seu

59. El 1477, Joan Citjar, carnisser de Barcelona, patia la captura d'un ramat que havia comprat a la ciutat de Tortosa (*AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 28, f. 30v).
60. Vilà, «La transhumància...», pàg. 88-91.
61. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 28, f. 42.
62. *AHCB*, 1B-X, *Lletres Comunes Originals*, 39, f. 184.
63. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 25, f. 109v.
64. *Manual...*, vol. I, pàg. 389.
65. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 27, f. 23.
66. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 2, f. 30.
67. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 26, f. 158.
68. Joan Rovira i Merino i Ferran Miralles i Sabadell, *Camins de transhumància al Penedès i al Garraf; Aproximació a les velles carrerades per on els muntanyesos i els seus ramats baixaven dels Pirineus a la marina*, Barcelona, Associació d'amics dels camins ramaders, 1999, pàg. 74.
69. Manuel Sánchez Martínez, «La estructura del dominio real en Vilafranca del Penedès y en los castillos de Cubelles/Vilanova y de la Geltrú en el primer tercio del siglo xv», *Miscel·lània de Textos Medievals*, 6 (1992), pàg. 201-202.
70. Banegas, *L'aprovisionament...*, pàg. 101-105.

pare, que també era carnisser.[71] Anys abans, el 1442, els consellers de Barcelona havien demanat l'empresonament per deutes d'Huguet Guerau, mercader de Ponts, que devia 300 florins d'or al carnisser barceloní Antoni Romaguera.[72] A molts mercats i fires els carnissers devien entrar en contacte amb els mercaders de bestiar a través dels hostalers, que feien d'intermediaris entre els compradors i els venedors, convertint els hostals en un espai privilegiat pels negocis.[73]

Un cop comprat el bestiar, els carnissers havien d'engreixar els animals fins el moment de l'escorxament. Per aconseguir això, normalment utilitzaven les pastures comunals que la ciutat de Barcelona tenia al voltant de les desembocadures dels rius Besòs i Llobregat. El problema sorgia quan aquestes pastures no eren suficients o la convivència entre els diferents elements interessats en elles es transformava en conflicte. Per tal d'aconseguir pastures suficients per al seu bestiar, els carnissers de Barcelona van utilitzar diverses estratègies. D'una banda, l'adquisició de drets de pastura en zones de mitja muntanya relativament properes a Barcelona, com podia ser el Lluçanès, on, per exemple, en Joan Citjar comprà el 1449 el drets de pastura a un pagès de Sant Boi del Lluçanès per pasturar el seu bestiar i engreixar-lo abans de portar-lo a la ciutat.[74] L'opció de comprar els drets de pastura lluny de la ciutat no va ser l'opció més habitual. Normalment els carnissers barcelonins portaven els seus ramats fins el Pla de Barcelona i una vegada allà els pasturaven durant un temps en els aiguamolls de les desembocadures del Besòs i el Llobregat. Al Llobregat, des de començaments del segle XIV, els carnissers de Barcelona van entrar en conflicte amb les comunitats de pagesos que vivien al voltant del delta i amb els propietaris de les pastures. Davant els problemes, l'actitud dels carnissers, en general, va ser de pressionar el govern municipal perquè defensés aquestes pastures com comunals de la ciutat. Alhora, i en una posició molt pragmàtica, alguns carnissers van començar a invertir en les carnisseries locals; d'una banda, per aprofitar els drets de pastura dels carnissers locals, i de l'altra, la seva condició de carnissers de Barcelona, amb tots els privilegis i drets de pas que això comportava. Un exemple d'aquest tipus d'inversió és la que féu Bernat Tarragona, carnisser de Barcelona, quan el 1495 s'associà amb en Joan Vilar Macanera, propietari de la carnisseria de Cornellà. Segons el contracte que van signar ambdues parts, Joan Vilar es comprometia durant un any a tallar només carn de moltó del seu soci, a tenir els ramats del carnisser barceloní en els seus pasturatges i corrals i a pagar un o dos pastors per guardar el bestiar; finalment, cada setmana havia de donar comptes de les vendes a Bernat Tarragona. A canvi, el carnisser barceloní li havia de pagar 8 diners per cada moltó escorxat i 8 sous mensuals per cada pastor contractat. Joan Vilar també gaudia de l'aprofitament exclusiu del cap, la freixura, el ventre i els peus dels moltons escorxats, a més de la carn de totes les altres especies animals que escorxés a la seva carnisseria.[75] Bernat Tarragona no va ser l'únic que va invertir a les carnisseries dels pobles que vorejaven el delta del Llobregat. El 1449, Ramon Despapiol, castlà del castell del Papiol, capturà bestiar de Dalmau Ginebret, a qui ell considerava carnisser de

71. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 31, f. 193v.
72. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres Closes*, 8, f. 178v.
73. Jean Verdon, *La nuit au Moyen Âge*, Paris, Perrin, 1994, pàg. 181.
74. *AHCB*, 1B-X, *Lletres Comunes Originals*, 20, f. 33.
75. J. Fernández i Trabal, «Aprofitaments comunals, prats i pastures al delta del Llobregat (segles XIV i XV). Conflictes per a l'utilització de l'espai a la Baixa Edat Mitjana», *Acta Historica et Archeologica Medievalia,* 10 (1989), pàg. 209.

Molins de Rei,[76] però Ginebret era també carnisser de Barcelona, i per tant, els consellers barcelonins al·legaren davant el senyor els privilegis de pas que aquest tenia com a ciutadà.[77]

En general, aquesta xarxa de contactes que crearen els carnissers de Barcelona per millorar l'aprovisionament de bestiar per les seves taules es donà a totes les ciutats de l'occident europeu, si bé no a tot arreu es feia de la mateixa manera.

A Rouen, capital de la Normandia, a finals del segle XV i començaments del segle XVI, un reduït grup de carnissers deixà de comprar el bestiar al mercat ramader de la ciutat, tal i com feien la majoria dels seus companys, i anaren directament a buscar els animals (principalment bous i moltons) a les zones rurals.[78] Aquests mateixos carnissers, per engreixar el seu bestiar, arribaren a acords amb grans senyors territorials per explotar en exclusivitat les maresmes de la desembocadura del Sena i així aconseguiren d'evitar la intermediació dels mercaders de bestiar, la qual cosa els col·locà en una posició d'aventantge respecte de la resta dels carnissers de la ciutat.[79] A París, com a Rouen i a la majoria de les ciutats del nord de França, els estatuts prohibien comprar el bestiar fora del mercat ramader que es feia a la ciutat. Aquesta prohibició, d'una banda, cercava evitar la revenda i l'especulació, però a partir de finals del segle XIV, a mesura que els impostos indirectes s'estengueren per les ciutats de França, a aquesta raó se li sumà, de l'altra, l'intent per part de la monarquia de controlar la imposició sobre la venda de bestiar. Per exemple, a París, aquesta imposició s'establí entre el 1392 i el 1393, moment a partir del qual va endurir-se la reglamentació que prohibia comprar bestiar fora de la ciutat. En general, a París, els carnissers compraven el bestiar a la ciutat, i en el procés de venda normalment hi havia, com a mínim, dos intermediaris: el mercader de bestiar de la zona ramadera (normand, bretó, etcètera) i un mercader de bestiar de París. De vegades, els carnissers més poderosos econòmicament aconseguien d'evitar aquest últim intermediari, aconseguint millors preus, però en cap cas els carnissers anaven a les zones de producció ramadera a comprar el bestiar.[80]

Igualment, a Londres, un estudi sobre la xarxa de deutes dels carnissers mostra que una gran majoria dels carnissers compraven el bestiar al mercat ramader de Smithfield, a les portes de la ciutat,[81] i com a París, eren els mercaders de les zones productores –de Chesire o del Nord de Gal·les– els que portaven el bestiar fins a la ciutat. Amb tot, alguns carnissers més rics i poderosos crearen contactes amb ramaders i mercaders per millorar l'aprovisionament de bestiar, invertint en pastures al voltant de la capital anglesa per engreixar els animals i després utilitzar-los a les seves taules o, fins i tot, vendre'ls a carnissers amb menys recursos econòmics.[82]

76. *AHCB*, 1B-X, *Lletres Comunes Originals*, 128, carp. 1440-1449.
77. El 1443, Ginebret havia signat una assegurança amb el govern municipal de Barcelona segons la qual es comprometia a tallar cada dia 26 moltons a dues taules de carnisseria de la ciutat (*AHCB*, 1B-XIII, *Manual*, 17, f. 36v).
78. M. Ch. Robillard de Beaurepaire, *Inventaire sommaire des archives communales antérieures à 1790: Ville de Rouen*, Rouen, Délibérations. Imprimerie Julien Lecerf, 1887, tome 1er, pàg. 109.
79. Guy Bois, *Crise du féodalisme: économie rurale et démographie en Normandie orientale, du debut du 14e siècle au milieu du 16e siècle,* París, Presses de la fondation nationale des sciences politiques, 1976, pàg. 181.
80. Benoît Descamps, «De l'étable à l'étal: les circuits d'approvisionnement en viande à Paris à la fin du Moyen Âge», dins Beatriz Arizaga Bolumburu i Jesús A. Solórzano Telechea (ed.), *Alimentar la ciudad en la Edad Media; Nájera. Encuentros Internacionales del Medievo (2008)*, Logroño, IER, 2009, pàg. 333-349.
81. Derrick Rixson, *The history of meat trading,* Nottingham, Nottingham University Press, 2000, pàg. 132.
82. James Galloway i Margaret Murphy, «Feeding the City. Medieval London and its Hinterland», *The London Journal*, 16 (1991), pàg. 3-14; James Galloway, «Urban Hinterlands in Later Medieval England», dins Christopher Dyer i Kate Giles (ed.), *Town and Country in the Middle Ages. Contrasts, Contacts and Intercommunications, 1100-1500*, London, Society for Medieval Archaeology Monograph, 2005, pàg. 125-130.

En algunes ciutats mediterrànies el sistema d'aprovisionament era semblant al de Barcelona. A les ciutats provençals, per exemple, segons Louis Stouff, en general els carnissers es desplaçaven a cercar el bestiar que havien d'escorxar a les seves carnisseries i, com a Barcelona, per fer més rendible el procés de compra i trasllat del bestiar, s'associaven en companyies.[83] Potser el cas més espectacular era el de Venècia, on els carnissers, fins mitjan segle XV, controlaven un complex mercat d'importació de bestiar que connectava la ciutat de la llacuna amb la terra ferma, però també amb territoris tan llunyans com Àustria, Hongria, Eslovènia, Bòsnia o Montenegro, creant una extensa xarxa d'aprovisionament estretament supervisada i protegida pel govern de la Sereníssima.[84]

El final del procés: la creació d'una xarxa de clients

L'objectiu final dels carnissers era vendre la carn i els seus subproductes (cuir, llana de blanqueria, greix per llànties, etcètera). Els carnissers de Barcelona, al llarg dels segles XIV i XV, van anar creant una xarxa de bons clients preferencials.

Fou el cas, per exemple, del carnisser Guillem Rabós,[85] que el 1443 arribà a un acord amb el comte de Mòdica, Joan de Cabrera, per convertir-se en proveïdor de la seva casa; a canvi, el carnisser li venia la carn un diner més barat del que es pagava a les carnisseries de la ciutat. El comte podia pagar la carn de tres en tres mesos. En el moment de fer aquest contracte, el comte ja devia a Guillem Rabós 40 lliures per les vendes fetes durant els últims tres mesos, xifra que ens dóna una idea del volum de compres de la casa.[86]

Aquest tipus de contractes deurien ser habituals: moltes famílies nobles i burgeses de la ciutat feien tractes amb els carnissers per proveir-se de carn a crèdit a preus inferiors als del mercat; a canvi, els carnissers s'asseguraven unes vendes importants de manera regular. Als carnissers els interessava més aquesta xarxa de bons clients que no pas els clients que feien petites compres, ja que la venda al menor moltes vegades els suposava escorxar un animal i no acabar de vendre la seva carn en el dia, amb la qual cosa perdien el valor de la carn i el de la imposició. Molts carnissers negligien la venda a les taules o es negaven a vendre al detall, cosa que va obligar els consellers a crear una legislació que els obligués a vendre carn en petites quantitats per protegir els petits consumidors. Un exemple d'aquest tipus de legislació és l'ordinació que van fer els consellers de Barcelona el 1372, per la qual s'obligava els carnissers «que haie a vendre a tota persona pobre e a tot menestral e altre qualsevol persona qui li·n deman dinade -II dinades e més»,[87] una ordinació que no era més que l'evolució d'ordinacions que des de començaments del segle XIV intentaven evitar que els carnissers destinessin tota la seva mercaderia als grans clients i deixessin sense carn els petits consumidors.

83. Stouff, *Ravitaillament...*, pàg. 151-153.
84. Faugeron, *Nourrir...*, pàg. 346-361.
85. El 1443, Guillem Rabós davant els consellers de Barcelona assegurava tallar 40 moltons diaris a tres taules; per tant, era un professional que movia milers de moltons l'any (*AHCB*, 1B-XIII, *Manual*, 17, f. 36).
86. *AHCB*, 4, *Fons Notarial*, IX, 2, f. 1.
87. *AHCB*, 1B-V, *Ordinacions especials*, 2, f. 88.

Per aconseguir vendre el seu producte, els carnissers barcelonins procuraven, doncs, fer-se amb una bona xarxa de clients. Per aconseguir-ho, no dubtaven a entrar en competència feroç amb els seus mateixos companys de professió. En ge-neral, a l'Edat Mitjana, les autoritats desconfiaven de la competència com a mètode per fixar el preu dels productes, com també desconfiaven dels guanys excessius, però, sobretot, temien els monopolis que podien provocar l'increment artificial dels preus.[88] Per això s'apressaven a taxar els preus màxims dels productes de primera necesitat. Aquesta por explica que el consell barceloní taxés els preus de la carn de forma anual. La taxació de preus cercava evitar l'encariment dels productes i generalment no es preocupava de fixar preus mínims. Era en aquest espai de llibertat on els carnisser més rics i poderosos tenien capacitat per maniobrar, ja que la seva capacitat econòmica i la possessió d'una xarxa de bons clients consolidada els permetia de jugar amb un marge de guanys més ajustat. Els carnissers més rics podien baixar els preus fins a límits que posaven en perill els negocis dels més petits, els quals veien com aquests grans carnissers atreien la seva clientela amb preus molt atractius que ells no poden igualar. Un exemple d'aquesta competència la podem trobar el 1449, quan els carnissers es queixaren davant el consell barceloní perquè –tot i que uns mesos abans s'havien fixat preus mínims per les carns perquè la competència estava arruïnant els carnissers més dèbils– hi havia carnissers que tot i la prohibició, per atreure els clients, continuaven venent la carn per sota del preu mínim, «los quals se destrueixen en tant que al final la ciutat no haurà carnicers ni carns».[89] La competència feroç i factors externs com la Guerra Civil i la posterior postguerra van fer que al final del segle XV només els carnissers més rics i poderosos continuessin treballant a la ciutat i que de mica en mica, durant les últimes dècades del segle, persones externes al món de la carnisseria s'introduïssin en el negoci, relegant els carnissers més humils a la feina tècnica d'escorxament, tall i venda.

Tot i els canvis de finals del segle XV, en general, al llarg dels dos segles, els carnissers barcelonins controlaven tot el circuit d'aprovisionament, transformació i venda de la carn sense gairebé intermediaris. Per aconseguir-ho, necessitaven disposar d'importants capitals que aconseguien mitjançant la creació de companyies i a través del crèdit. En alguns casos, aquest crèdit l'atorgava el mateix municipi, que utilitzava els préstecs sense interès com una eina en la negociació dels preus de la carn amb els carnissers i com un recurs més per incentivar el bon aprovisionament de carn a la ciutat.[90]

S'ha constatat, doncs, al llarg de la comunicació, com en altres ciutats els carnissers tenien un paper més discret en aquest circuit. En general, a les ciutats del nord de França i d'Anglaterra, la responsabilitat de l'aprovisionament de carn a la ciutat la tenien els comerciants de carn i els carnissers es limitaven a exercir l'ofici tècnic d'escorxament, tall i venda de la carn, i dels subproductes de l'animal, sense participar en el procés de trasllat i engreix del bestiar. Fins i tot, en molts casos, aquests carnissers perdien la capacitat de crear valor a la carn a través del procés de transformació de l'animal en carn, esdevenint simplement tècnics assalariats. Un

88. Guillaume ERNER, «La morale économique chrétienne: le tournant médiéval», *Revue internationale de sciences sociales*, 185 (2005/3), pàg. 514. Sobre les discussions entorn l'economia moral i la seva problemàtica aplicada al mercat urbà d'aliments: FAUGERON, *Nourrir...*, pàg. 606-611.

89. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 6, f. 27v.

90. *AHCB*, 1B-XIII, *Manual*, 16, f. 103v; *AHCB*, 1B-XIII, *Manual*, 17, f. 5; *AHCB*, 1B-XIII, *Manual*, 17, f. 37.

cas, per exemple, el trobem a París, on els membres de la confraria de Saint Jacques aux Pélerins, per preparar els dinars i sopars de l'associació, preferien comprar el bestiar viu al mercat ramader de la ciutat i contractar un carnisser perquè escorxés els bous i tallés la carn. En aquest cas, el carnisser era un simple tècnic assalariat, sense capacitat de crear valor al producte a través del procés de transformació ni de comercialitzar els subproductes fruit de l'escorxament: el cuir i el greix.[91]

Els exemples de Barcelona i de París respondrien parcialment la pregunta que es fa Rixson, sobre si hi havia o no carnissers majoristes a l'Edat Mitjana.[92] L'exemple barceloní mostra carnissers que venien al major a grans clients, a la vegada que venien al menor a les taules. Simultàniament, l'exemple parisenc mostra que molts carnissers no eren més que tècnics assalariats d'altres elements més potents econòmicament, els quals eren els autèntics detentors del negoci de la carn.

Conclusions

Durant la Baixa Edat Mitjana, els carnissers de Barcelona eren alhora majoristes i venedors al detall. A través del sistema de companyies aconseguien el capital suficient per anar als mercats ramaders, situats a les rutes de transhumància, i comprar el bestiar que escorxaven a les seves taules. En el procés de compra, teixien tota una xarxa de contactes a les zones ramaderes per trobar els millors preus, finançament per les seves compres, etcètera. Alhora, per facilitar el trasllat del bestiar des de les zones ramaderes fins a la ciutat i acabar d'engreixar el bestiar, feien un doble joc: d'una banda pressionaven el govern municipal perquè evités les captures i defensés el seu dret de pas i de pastura i, de l'altra, busquen contactes locals a les zones de pastura a mig camí de la ciutat o al costat de la mateixa. Aquests mateixos carnissers, ja a la ciutat, crearen una xarxa de clients preferents per assegurar-se la venda i evitar l'estoc de carn tallada, el qual, per un producte tan perible i en una època en la qual no hi havia refrigeració, resultava un autèntic problema. Per tant, els carnissers barcelonins controlaven tot el procés de transformació de la carn, i no fou fins els últims decennis del segle XV, quan a causa de les dificultats patides durant de la Guerra Civil Catalana i la immediata postguerra, alguns dels carnissers amb menys capacitat econòmica plegaren i deixaren pas a elements aliens a la carnisseria, que es feren càrrec de tot el procés econòmic del negoci (compra, transport i engreix del bestiar, arrendament de les taules, etcètera), convertint el carnisser en un tècnic assalariat. Amb tot, aquests nouvinguts al negoci continuaven competint amb els grans carnissers que havien sortit reforçats de la crisi.

Aquesta estructuració de la carnisseria no era comuna a totes les ciutats europees. A la majoria de les ciutats del nord d'Europa els carnissers tenien un paper molt més discret en el negoci, la seva funció es reduïa a l'escorxament, esquarterament i venda de la carn i a la comercialització dels seus subproductes. Fins i tot, en moments concrets, podien esdevenir simples professionals a sou. En general, al

91. Patrick Rambourg, «Les repas de confrérie à la fin du Moyen Âge: L'exemple de la confrérie parisienne Saint-Jacques-aux-Pélerins au travers de sa comptabilité», dins *La cuisine et la table dans la France de la fin du Moyen Âge*, Caen, Publications du CRAHM, 2009, pàg. 51-78.
92. Rixson, *The history...*, pàg. 119-120.

nord d'Europa, els mercaders de bestiar eren els qui controlen veritablement el mercat i els preus, restant els carnissers en una posició secundària dins el conjunt del negoci.

La integració de forasters a Barcelona: una aproximació a través dels informes de ciutadania, 1380-1420

Carolina Obradors Suazo*

Resum

La nostra comunicació vol ser una aproximació a com es vivia el fenomen de la mobilitat social a Barcelona entre els segles XIV i XV des d'una perspectiva històrica. Pretenem de recrear el diàleg entre ciutadania i estrangeria, un diàleg que ens pot ajudar a valorar l'obertura i solidaritat barcelonines del moment. Els informes de ciutadania conservats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona es presenten com una font ben sòlida d'estudi. De les paraules dels testimonis que faciliten informació sobre forasters establerts a Barcelona se'n dedueixen relacions, preocupacions, interessos i sentiments. A partir d'aquests vincles que es revelen entre línies, sistematitzarem una sèrie d'estratègies d'integració social que podrien haver emprat els forasters de la Barcelona del tombant del segle XIV. Hi destaquen estratègies d'arribada (com la recerca prèvia d'un protector i d'un habitatge) o estratègies de diàleg, centrades en l'acceptació d'unes sòlides xarxes de solidaritat veïnals i professionals, el matrimoni o la col·laboració en esdeveniments cívics. Finalment, fem una primera aproximació als possibles valors afegits que, més enllà dels beneficis econòmics, podien amagar-se darrera de la integració jurídica que significava la concessió de la carta de ciutadania. L'acceptació o exclusió del foraster tradueix mentalitats, però ens endinsa, alhora, en les vicissituds polítiques i econòmiques d'una societat. Així, a mesura que van agreujar-se les crisis del segle XV, Barcelona canvià la seva natural obertura i acceptació de l'estranger per un comportament més proteccionista. El foraster es consolida, per tant, com un subjecte històric clau que cal revalorar a l'hora d'encarar unes èpoques de transició complexes, com el segle XV, o inquietants, com les nostres.

Resumen

Nuestra comunicación quiere ser una aproximación a cómo se vivía el fenómeno de la movilidad social en Barcelona entre los siglos XIV y XV desde una perspectiva histórica. Pretendemos recrear el diálogo entre ciudadanía y extranjería, un diálogo que nos puede ayudar a valorar la apertura y solidaridad barcelonesas del momento. Los informes de ciudadanía conservados en el Archivo Histórico de la Ciudad de Barcelona se presentan como una fuente sólida de estudio. De las palabras de los testigos que facilitan información sobre forasteros establecidos en Barcelona se deducen relaciones, preocupaciones, intereses y sentimientos. A partir de estos vínculos que se revelan entre líneas, sistematizaremos una serie de estrategias de integración social que podrían haber utilizado los forasteros de la Barcelona del final del siglo XIV. Allí destacan estrategias de llegada (como la búsqueda previa de un protector y de una vivien-

* Universitat de Barcelona (Màster d'Estudis Històrics).

da) o estrategias de diálogo, centradas en la aceptación de unas sólidas redes de solidaridad vecinales y profesionales, el matrimonio o la colaboración en acontecimientos cívicos. Finalmente, hacemos una primera aproximación a los posibles valores añadidos que, más allá de los beneficios económicos, podían esconderse detrás de la integración jurídica que significaba la concesión de la carta de ciudadanía. La aceptación o exclusión del forastero traduce mentalidades, pero nos introduce, al mismo tiempo, en las vicisitudes políticas y económicas de una sociedad. Así, a medida que fueron agravándose las crisis del siglo XV, Barcelona cambió su natural apertura y aceptación del extranjero por un comportamiento más proteccionista. El forastero se consolida, por tanto, como un sujeto histórico clave que hay que tener en cuenta a la hora de encarar unas épocas de transición complejas, como el siglo XV, o inquietantes, como la nuestra.

Plantejaments inicials

L'àgil mobilitat social s'ha convertit en un dels trets definidors de les societats actuals. És, d'una banda, un factor d'enriquiment cultural, mentre que, de l'altra, la integració de la immigració del Tercer Món s'afirma con una de les problemàtiques socials més greus del segle XXI. L'estranger, el foraster,[1] es perfila, per tant, com una figura clau a l'hora d'estudiar i comprendre les societats del present i, potser també, les del passat.

Des de la sociologia, el filòsof Georg Simmel situa l'estranger en el si de les relacions humanes i insisteix en la idea que els llaços que es creen entre ell i el seu nou grup social configuren un model de conducta en el qual l'estranger és percebut, alhora, com a proper i llunyà. És «un membre orgànic del grup social»,[2] tot i que s'hi hagi afegit de manera «inorgànica». Simmel insisteix, per tant, en el fet que l'estranger, una figura profundament ambigua, plena de contrastos i dualitats, no pot entendre's sense el grup social en el que s'instal·la: «L'estranger [...] no deixa de ser un membre del grup mateix».[3]

Així, la sociologia ens fa veure amb claredat que el foraster no pot estudiar-se sense la seva inherent integració, positiva o negativa. Ser foraster és ser rebut o rebutjat, estimat o marginat; és, sobretot, l'experiència d'un diàleg entre dos. Seguint aquesta teoria, centrarem aquesta aproximació a la realitat forastera de la Barcelona baixmedieval en els esforços i estratègies d'integració dels forasters i, evidentment, ja que parlem de diàleg, també en la reacció de la ciutadania barcelonina, en les seves voluntats d'acollida, control o protecció. En definitiva, veurem com l'estudi de l'estrangeria ens endinsa en la quotidianitat de les relacions humanes. Amb el resseguiment de personatges concrets, remarcarem com la història ens permet jugar entre singularitat i conjunt, entenent fenòmens i dinàmiques a partir de recorreguts personals. Des de la sociologia, l'estranger no

1. Entenem per "estranger" aquell que prové d'un altre país i per "foraster" aquell que, al marge de les distàncies, és forà respecte a una localitat concreta. Els dos termes tracten, per tant, dimensions geogràfiques diferents. Alhora, podríem considerar que, des d'un punt de vista teòric, "estranger" és un terme propi de la sociologia, mentre que "foraster" té, potser, una dimensió més històrica.
2. Georg Simmel, «The Stranger», dins Kurt Wolff, *The Sociology of Georg Simmel*, New York, Free Press, 1950 (consultable a la pàgina web: homepage.newschool.edu/quigleyt/vcs/simmel-stranger.pdf).
3. Simmel, «The Stranger...».

es concep individualment.[4] La història, però, permet recuperar les voluntats i projectes de vida, les pors i fortunes d'alguns dels forasters que arribaren a la Ciutat Comtal entre 1395 i 1420.

Els informes de ciutadania, conservats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, ens han permès dur a terme aquest tipus d'aproximació. Aquest fons abasta l'arc cronològic que s'estén entre 1375 i 1457 i recupera els interrogatoris que els consellers de la Ciutat feien a coneguts, veïns, familiars i amics de tots aquells individus que requerien la carta de ciutadania, amb l'objectiu d'investigar si els interessats complien amb els requisits de la ciutadania, és a dir, l'establiment fix a la ciutat, l'exercici d'un ofici i, preferiblement, el manteniment d'una família. Amb el compliment d'aquests preceptes i comprant la carta de ciutadania, hom podia esdevenir ciutadà de Barcelona, adquirint, així, una condició jurídica de prestigi i, sobretot, reduccions remarcables en el pagament de taxes per l'entrada i sortida de mercaderies.

Aquesta font ja va ser ben explotada per Eulàlia Duran en la seva tesi de llicenciatura, inèdita, l'any 1957. A *Apuntes para un estudio sobre la obtención de la ciudadanía en Barcelona a fines de la Edad Media 1375-1457*, Duran va realitzar un buidatge i anàlisi exhaustius de tots els informes i registres, que ens ha estat molt útil a l'hora de copsar el conjunt de la font que volíem treballar i d'endinsar-nos en el context socioeconòmic de la Barcelona de l'inici del segle XV.

L'aproximació que presentem aquí té, però, un abast cronològic molt més reduït i, alhora, una intenció diferent.[5] Es tracta d'analitzar amb cura les relacions que s'endevingueren entre els interessats forasters i els seus testimonis barcelonins, per tal de deduir-ne els principals models i estratègies d'integració que es donaren a la Barcelona de l'inici del segle XV, utilitzant una mostra de quaranta-quatre informes realitzats entre 1395 i 1420. Més concretament, hem optat per centrar-nos, de manera exclusiva, en aquells forasters procedents d'altres punts de la mateixa Corona d'Aragó, que, de fet, eren els més nombrosos.

El context: l'estrangeria a Barcelona a la fi de l'Edat Mitjana

Nucli receptor, sobretot i des del segle XII, d'italians i occitans,[6] Barcelona es consolidà durant els últims segles medievals –així ho demostren els informes de ciutadania– com un centre especialment atractiu per a altres individus del mateix Principat de Catalunya. Ens trobem, sobretot, amb fills de pagesos desarrelats per la institució de l'hereu i que buscaven noves alternatives a ciutat, habitants de la costa que fugien de l'amenaça pirata i pagesos desemparats que, supervivents de les fams i epidèmies de la segona meitat del segle XIV, intentaven refer llurs vides en una Ciutat Comtal que encara irradiava dinamisme. Aquests processos accentua-

4. Simmel, «The Stranger...», pàg. 3.
5. Aquesta comunicació és resultat del treball de curs *Els forasters a la Barcelona de principis del segle XV (1380-1420)* de l'assignatura «Viure a l'Edat Mitjana» del Màster d'Estudis Històrics de la Universitat de Barcelona, curs 2008-2009. Va ser tutoritzat per la doctora Teresa Vinyoles i orientat també per la doctora Roser Salicrú.
6. Carme Batlle, «La presenza degli stranieri a Barcellona nei secoli XII e XIII», dins *Dentro la città. Stranieri e realtà urbane nell Europa dei secoli XII-XVI, Convegno Internazionale del GISEM (Venezia, 1984)*, Napoli, Università di Pisa, 1989, pàg. 87-110.

ren, així, el contrast progressiu que es donaria fins a la segona meitat del segle XV entre un camp abandonat i una capital activa, poblada i dinàmica.[7]

Sembla, per tant, que, malgrat la crisi del segle XIV, la ciutat de Barcelona acceptà aquest potent flux de població forastera, ja que, dissimulant les deficiències demogràfiques que les pestes i les fams havien provocat, li permeté endarrerir els efectes de la crisi i mantenir el seu ritme econòmic.[8]

De tota manera, el flux foraster va provocar una massificació de població urbana que, afegint-se a la baixa producció rural, va provocar un desequilibri entre població i recursos. En aquest context, part dels forasters van acabar convertint-se en elements desarrelats que despertaren la preocupació de les autoritats municipals. Així, el 1374 es proclamà una primera limitació de la immigració.[9] Malgrat l'aparent obertura jurídica, el Consell de Cent es reservava, per tant, un dret de control estricte sobre el conjunt foraster, que s'aniria accentuant a mesura que la crisi arribés amb més força a la ciutat.

Deixant de banda, però, aquestes perspectives de caire econòmic i polític, aquí ens limitarem a donar una perspectiva més humana i quotidiana de la qüestió, partint d'uns informes de ciutadania que ens empenyen a creure que Barcelona i, si més no, els barcelonins, esdevingueren, durant els primers anys del segle XV, un escenari prou ampli per als forasters provinents d'altres punts de la mateixa Corona d'Aragó. Quins foren i com actuaren els protagonistes d'aquest decorat acollidor però inestable, receptiu però canviant?

Forasters a Barcelona. Models

Els mercaders

Els mercaders eren el grup protagonista dels informes, ja que constituïen el sector més interessat en aconseguir la carta de ciutadania, de cara, sobretot, a poder gaudir de la sèrie de privilegis econòmics que implicava. Així, dels quaranta-quatre informes treballats, vint pertanyen a mercaders de procedència diversa que, com a tals, s'instal·laven, primordialment, en els dinàmics voltants de Santa Maria del Mar. Un cop a Barcelona, les possibilitats i diversitats de l'ofici oferien al mercader foraster la possibilitat de mercadejar en viatges de llarga o mitjana distància o, també, l'opció més estable de muntar una botiga on vendre els seus productes. Entre els informes treballats, hem trobat tots dos casos.

El 1406, en el moment de demanar la ciutadania, en Joan Vila,[10] procedent de Sant Feliu de Guíxols, es trobava absent de Barcelona, de viatge a Sicília. Per la seva banda, el 19 de desembre de 1415, els testimonis reconeixien que Bernat Pellicer «fa sos bons viatges».[11] Amb un peu a Barcelona i l'altre al Mediterrani,

7. Albert Garcia Espuche i Manuel Guàrdia i Bassols, *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*, Barcelona, La Magrana, 1986, pàg. 20-21.
8. Teresa Vinyoles, *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400,* Barcelona, Fundació Vives Casajuana,1985, pàg. 78-79, i Garcia Espuche i Guàrdia i Bassols, *Espai...,* pàg. 19-21.
9. Carme Batlle, «Expansió i alternances de la població de Barcelona i el pla a la Baixa Edat Mitjana», dins *Actes del segon Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1989, pàg. 15.
10. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1C-V, *Miscel·lània*, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 16-IV-1406.
11. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 19-XII-1415.

aquests mercaders itinerants, agents de riquesa per a la ciutat, obtenien sense gaire problemes la integració jurídica[12] que els concedia el Consell de Cent; però segurament llur integració social quedava més qüestionada, a causa d'un arrelament quotidià evidentment més dèbil. Així, malgrat més de deu anys de residència a Barcelona, els testimonis de Bernat Pellicer, tots mercaders com ell, eren incapaços d'afirmar si es guanyava la vida amb les seves despeses o depenia de les del seu oncle. Un fet curiós, tenint en compte que, en la majoria dels informes, els testimonis responien amb seguretat quan se'ls preguntava sobre la manutenció de l'interessat.

Els informes documenten també la presència de mercaders més sedentaris que muntaven botigues a la ciutat per vendre-hi mercaderies diverses. Joan Draper, procedent de Palou, muntà la seva pròpia botiga per vendre-hi panses, figues, arròs i vi.[13] Cal suposar que aquests mercaders-botiguers varen establir un contacte més quotidià amb els veïns i, segurament, una integració social més reeixida, ja que no només eren agents de riquesa, sinó també de dinamisme i transacció quotidiana. De fet, els testimonis de Draper eren ja molt més diversos. No només trobem mercaders sinó també sabaters i un especier.

De tota manera, viatjant o muntant botiga, els mercaders s'ajuntaven sempre entre ells, no tant guiats per la procedència com per una dedicació a la vida d'aventura i transacció. Antic Elies Descabot i Oliver Burgués compartien alberg al carrer d'en Malla[14] i sembla que la família Claris comptava des de feia ja molts anys amb l'hospitalitat dels Cardona, mercaders com ells.[15] Amb un interès primordialment econòmic, els mercaders jugaven hàbilment amb la integració i la segregació, endinsant-se en una densa xarxa de professionals del comerç en el si de la qual podien assegurar sortides per a les seves mercaderies i consolidar la seva presència a la ciutat, que, a causa de viatges i absències, podia ser contestada. Així, ens trobem amb mercaders forasters que eren membres actius de companyies i societats de mercaderia. Cal destacar el cas d'en Pere Cirera,[16] mercader procedent de Solsona que, associant-se amb una de les famílies mercaderes més influents de la ciutat, els Junyent, va aconseguir esdevenir membre d'una de les més riques i prestigioses companyies draperes de Barcelona, documentada des de principis del segle XV,[17] i així, doncs, integrar-se en l'elit socioeconòmica de la ciutat. Joan Draper, Joan Vila, Pere Cirera, entre molts d'altres, se'ns presenten com exemples diversos d'un mateix model, el de l'home eminentment independent que, acostumat al canvi i la itinerància, mesurava la seva integració i relacions en funció dels interessos econòmics, els èxits i els beneficis. Era un tipus d'home intel·ligent i emprenedor, segurament oportunista i curiós, que la ciutat, rica i dinàmica, acollia amb els braços oberts, com un instrument cabdal per perpetuar el seu ritme eufòric i frenètic.

12. El mercader Pere Cerdunya, de Berga, rep la ciutadania el març de 1411, quatre mesos després d'haver llogat un alberg a Barcelona i cinc dies després d'haver-hi arribat personalment (*AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 17-III-1411.
13. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 18, 19 i 22-VIII-1413.
14. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 28-X-1405.
15. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 5-VII-1415.
16. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 24-X-1409.
17. Claude Carrère, *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi,* Barcelona, Curial, 1977, pàg. 549-550, fa un seguiment d'aquesta companyia, a partir dels protocols notarials de Bernat Nadal.

Els professionals de la mar

Mariners, patrons de barca o pescadors són el segon grup més representat en els informes de ciutadania i resulten del nostre interès, ja que varen conformar, al barri marítim de Barcelona, una comunitat formada, sobretot, per forasters.

Procedents de pobles com Pineda, Lloret, Badalona o Sitges, aquests individus arribaven al port de Barcelona pensant que hi podrien trobar unes condicions de vida més beneficioses. Això no obstant, la vida del mariner a Barcelona continuava essent ben dura. Hi trobava la possibilitat d'enrolar-se en viatges de llarga o mitjana distància, ben remunerats, però, alhora, llargs i pesats, on patia la falta d'higiene de les naus, la mala alimentació i el perill del naufragi.[18] Viatger incansable, habitant dels ports, acostumat a viure entre naus i mercats, el mariner vivia, però, en la desconsideració i la humilitat. Per a ell, l'obtenció de la ciutadania podia suposar una promoció social, però, alhora, sobretot, econòmica, ja que li permetia d'evitar el pagament de les taxes d'entrada i sortida de les mercaderies i, per tant, aprofitar els seus viatges mercadejant.

No obstant, viatges i absències podien posar en joc l'estabilitat necessària per obtenir la ciutadania. Així, en el si d'unes dures condicions de vida, la família cobrava un sentit i importància particulars, ja que esdevenia el símbol del compromís que el mariner tenia amb la ciutat de Barcelona, malgrat les absències. Per tant, el reconeixement del mariner i, a posteriori, la seva possible consideració jurídica, descansaven en la presència estable de dona, mare, fills o germans a ciutat. Per exemple, el 1416, Pere Novella,[19] patró de barca procedent de Sitges, vivia a Barcelona des de feia tres mesos quan, el 6 de maig, en el moment de demanar la carta de ciutadania, els veïns van poder afirmar que feia vint dies que havia fet venir a la seva dona i els seus fills. És potser aquest caràcter simbòlic de la família el que explica que haguem de parlar d'una integració amb una certa tendència segregativa. En efecte, mariners, pescadors i patrons de barca solien casar-se amb filles i germanes d'altres professionals de la mar, conformant-se, així, una comunitat prou endògamica.[20] Per exemple, Joan Saitó es va casar amb la filla d'un mariner de Pineda,[21] i Gabriel Covaner festejava amb la filla «d'un hom de la Ribera».[22] En un marc d'humilitat i precarietat, en un context d'immigració i inestabilitat, la família marinera tenia la funció de compensar la incertesa amb una estructura i un funcionament regulat que perpetuava l'ofici al ritme que l'arrelava a un espai determinat, el barri de la Ribera.

De tota manera, Gabriel Covaner[23] s'escapa del model, presentant una alternativa d'integració marinera. Remença redimit del paborde de Lloret, Gabriel abandonà la llar familiar ben jove per emigrar cap a Barcelona, amb la clara intenció no tant d'adaptar-se a la vida humil del mariner de la Ribera, sinó més aviat de prosperar. A l'espera de poder donar el salt cap a la professió mercadera, visqué al cor de la Ribera, però es va mantenir solter, llogà una habitació i una botiga on poder

18. Carme Batlle i Teresa Vinyoles, *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*, Barcelona, Dalmau, 2002, pàg. 74.
19. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 6-V-1416.
20. Batlle i Vinyoles, *Mirada...*, pàg. 71.
21. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 30-IV-1407.
22. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 12-II-1414.
23. Teresa Vinyoles fa referència a aquest personatge a Teresa Vinyoles, «La vita quotidiana della gente di mare. Esempi barcellonesi dei secoli xiv-xv», *Medioevo. Saggi e Rassegne*, 21 (1996), pàg. 9-36.

emmagatzemar les seves mercaderies i es construí una barca pròpia. Es tractava d'una vida de transició per a un home emprenedor. No era, però, un cas aïllat. En el seu estudi de tot el fons, Eulàlia Duran va documentar més casos d'homes com en Gabriel que, empesos per l'ambició, la constància i l'esforç, van intentar fer de llur humil professió d'origen una plataforma d'ascens social, un ascens que els podia ser molt més fàcil en el marc d'un port d'importància com Barcelona.

Altres models

A partir dels informes de ciutadania, mercaders i mariners es revelen com els principals forasters de la Barcelona de l'inici del segle XV. Però, al marge d'aquests sectors, els informes revelen també una presència notable de menestrals diversos, procedents, en la seva majoria, del Vallès Oriental. Individus vinculats al món del tèxtil i, també, blanquers, vidriers o mestres de cases que arribaven a Barcelona amb la intenció de trobar un mercat de sortida més lucratiu per a llurs produccions. Hi trobem, també, llauradors o agricultors. La gran majoria procedien de viles com Sarrià, ben properes a Barcelona, on, com a pagesos lliures, posseïen masos i terres. Un cop a Barcelona, compraven albergs a la zona de l'actual Raval, sense abandonar, però, llurs possessions. Mentre la majoria de la població barcelonina llogava les seves vivendes, alguns llauradors, com ara Bernat Muntmany,[24] o Marc Sarrià,[25] entraven en el mercat immobiliari especulatiu, comprant més d'un alberg, per tal de viure en un i llogar els altres. Solien ser, per tant, pagesos benestants que vivien de manera itinerant entre les seves possessions i Barcelona, on, segurament, comptaven poder vendre beneficiosament les seves produccions. Per compensar les seves absències, intentaven deixar la casa de Barcelona ocupada per un membre de la família –en Bernat Vidal[26] hi deixà la seva cosina– o bé per tercers que tenien cura de la casa i els la guardaven. Com els mercaders, per obtenir la carta de ciutadania, podien, per tant, intentar salvar els inconvenients de la inestabilitat. Els mercaders, però, comptaven, quasi per defecte, amb la valoració positiva de les institucions, mentre que els pagesos havien de conquerir, primordialment, el favor dels seus veïns i dur a terme, en conseqüència, una integració social basada essencialment en el dia a dia. Així, entenem que alguns d'aquests pagesos esperessin molts anys abans de demanar la carta de ciutadania, fins a fer-se conèixer pels veïns. En Galceran Amat[27] necessità setze anys, en Bernat Muntmany deu.

La presència de pagesos a Barcelona estava, però, ben diversificada. Al costat d'aquesta pagesia benestant, hi trobem també realitats més humils, entre les quals destaquen els pagesos de remença. Alguns d'entre ells havien pogut redimir-se prèviament; d'altres, menys sortosos, no havien pogut pagar la remença i fugien cap a Barcelona. En aquest sentit, un dels casos més entranyables és el de Salvador Ros,[28] procedent de Pineda. Serf de la gleva sense els recursos necessaris per pagar-se la remença, en Salvador va optar per fugir i construir la seva pròpia llibertat. A Barcelona, va trobar Antoni Feiner, mestre de cases, disposat a ensenyar-li l'ofici i a donar-li, després de tres anys d'aprenentatge, la mà de la seva filla.

24. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 21-I-1395.
25. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 10-X-1415.
26. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 8-II-1413.
27. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 10-V-1408.
28. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 5-VII-1409.

A causa de la seva situació d'ambígua legalitat, un cop a Barcelona els pagesos de remença fugits devien esforçar-se, potser més que els altres col·lectius, en dur a terme una integració quotidiana reeixida que podia passar per la reorientació professional. En certa manera, estaven condemnats a integrar-se, sense opció al suport de cap tipus de comportament segregatiu, ja que, precisament, volien dissimular i canviar llur identitat. El pas cap a la identitat ciutadana, l'única que els podria assegurar la llibertat, era llarg i pesat, d'un any i un dia sense requisicions com a mínim.[29] Només aleshores esdevenien lliures i podien optar a ser ciutadans, ja que la llibertat era requisit indispensable del ciutadà.[30] El premi de la por, la paciència i l'esforç era, però, molt més simbòlic i important que el que podien esperar altres col·lectius: la llibertat.

Procés i estratègies d'integració

Condició jurídica i professions incidiren, per tant, en la integració de tots aquells forasters que arribaren a la Ciutat Comtal. No obstant, hem documentat també estratègies d'integració intersocials i interprofessionals –senzillament: humanes– que, en la seva gran majoria, es reprodueixen encara entre els immigrants dels nostres dies. Resseguir aquestes estratègies a partir de les relacions i moments de vida que s'endevinen en els informes ens ha portat a establir una lògica cronològica entre elles, aventurant, per tant, aquí, una espècie de "procés" d'integració que comptaria amb quatre etapes: arribar, ser acollit, integrar-se en la quotidianitat i, finalment, esdevenir ciutadà de Barcelona.

Arribar

Sovint, el diàleg entre foraster i ciutadans s'establia ja abans de l'arribada del nouvingut. En efecte, abans de traslladar-se, els forasters establien contactes previs, aconseguint així a la ciutat una espècie de protector i referent de menys o més rellevància. Els informes permeten distingir dos tipus de contactes: els familiars i els que venien marcats per l'amistat.

Els contactes familiars solien ser relativament llunyans, ja que els immigrants venien a Barcelona deixant enrere els seus nuclis familiars més bàsics o se'ls emportaven amb ells. Així, contactar a Barcelona amb un familiar podia significar retrobar-se amb cosins, cunyats o tiets. En el moment de demanar la carta de ciutadania, el desembre de 1415, Bernat Pellicer portava més de deu anys continus vivint amb el seu oncle, Berenguer Esteve, mercader i ciutadà honrat de la ciutat.[31] Així, podia tenir la sort de comptar amb el suport d'una persona d'influència. No tots tenien familiars tan ben posicionats, però qualsevol ajut podia resultar profitós. Joan Massot,[32] doctor en decrets procedent de Perpinyà, va contactar prèviament amb el

29. Eulàlia Duran, *Apuntes para un estudio sobre la obtención de la ciudadanía en Barcelona a fines de la Edad Media 1375-1457*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1957, tesi de llicenciatura inèdita, pàg. 47 (la dada procedeix de Jaume Vicens Vives, *Historia de los remensas el siglo XV*).
30. Duran, *Apuntes...*, pàg. 46.
31. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 19-XII-1415.
32. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 24-IV-1416.

seu cunyat, el mercader Bernat Perarnau, que seria l'encarregat de buscar-li un alberg.

Suggeríem també la via de l'amistat. En el seu desinterès, en la seva preocupació i altruisme, l'amistat ens porta al cor de les relacions humanes i ens apareix, en definitiva, com un dels sentiments cohesionadors de les societats, capaç de traspassar les barreres del temps i la distància. És aquesta una idea ingènua de l'amistat, que, tanmateix, es percep, tot i que feblement, entre alguns d'aquests catalans del 1400.

Francesc Cerç[33] es traslladà a Barcelona, des de Lloret, seguint el consell de Pere Ferrer, pescador i ciutadà de Barcelona. No sabem quins ajuts va prestar Pere Ferrer al seu amic Francesc, però sembla innegable que, si Francesc va gosar abandonar el seu món i canviar el seu espai, el seu habitatge i el seu entorn social, no només havia d'estar atemorit per la pirateria islàmica, sinó que també devia sentir una profunda confiança envers el seu conegut barceloní. Ara bé, les relacions d'amistat que més ens han emocionat són les que semblaven existir entre Joan Saitó i Francesc Ferran, mariner i ciutadà de Barcelona, «batejats en les mateixes fonts».[34] Francesc parla amb emoció del seu amic Joan, remarcant que el coneix de tota la vida i insistint sobre el fet que, tot i que hagués estat home de remença, es va poder redimir legalment. Entre línies, hom percep les ganes i la voluntat de Francesc d'ajudar l'amic.

Comptant amb un protector de qualsevol tipus, les primeres passes a la ciutat esdevenien més fàcils. Entre elles, s'imposava l'exercici d'una professió i, també, l'obtenció d'un habitatge estable amb el qual el foraster pogués quedar identificat. Adquirir un habitatge a la Barcelona del segle XIV suposava integrar-se en un mercat immobiliari que, monopolitzat pels estaments privilegiats, reposava en el lloguer i el sots-establiment.[35] Un mercat saturat, basat en l'especulació que, segons s'aprecia a través dels informes de ciutadania, sembla que es va perpetuar durant els primers anys del segle XV i que es va veure afavorit per l'arribada d'uns fora sters que esdevenien propietaris en molts pocs casos. Així, sobre els quaranta-quatre informes estudiats, només hem identificat nou propietaris, la majoria pagesos benestants.

Com a diàleg, la integració és un procés interactiu; hom ha d'adaptar-se i, també, despertar la simpatia dels que es troben al seu voltant, manifestant els seus esforços per fondre's en el dia a dia urbà. En aquest sentit, destaca la teatralitat d'alguns forasters a l'hora d'instal·lar-se a Barcelona. Omplien llurs cases de robes i altres objectes. Així, els barcelonins, que vivien i convivien al carrer, veritables observadors de l'entorn, eren, més tard, capaços de recordar aquesta voluntat per construir no només un nou habitatge, sinó una nova llar. En boca d'un dels seus testimonis, Guillem Miró, «tot lo dia se pobla [...] de lits e de caixes e de tot ço que ha necessari».[36]

33. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 9-VII-1408.
34. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 30-IV-1407.
35. José-Ramón Julià Viñamata, «La enfiteusis como factor transformador del paisaje en la Barcelona de principios del siglo XIV», *Universitas Tarraconensis*, X (1991), pàg. 129-150.
36. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 22-III-1415.

Ser acollit: desenvolupament i funcionament de les xarxes de solidaritat

La màxima expressió, però, del diàleg entre ciutadans i forasters rau en l'existència i funcionament de les xarxes de solidaritat, ben evidents a través dels informes de ciutadania. Relacionar les adreces o professions dels testimonis amb les dels interessats i remarcar fins a quin punt la majoria dels testimonis eren favorables a l'obtenció de la ciutadania permet evidenciar com s'activaven aquestes xarxes de solidaritat –familiars, veïnals o professionals– en el moment d'ajudar un foraster.

En aquest sentit, un dels casos més interessants és el de Bernat Jeroni,[37] ja que reuneix alhora la solidaritat familiar, veïnal i professional. D'una banda, estava hostatjat a casa del seu cunyat, el broquerer Pere Sabater. De l'altra, va poder comptar amb el suport d'altres broquerers que, molt possiblement, eren, alhora, companys de feina i veïns de Pere Sabater. Els informes suggereixen, sobretot, l'existència d'una forta solidaritat veïnal. Molts testimonis vivien en els mateixos carrers o, fins i tot, a les mateixes cases que els interessats, i no dubtaven en afirmar que els seus veïns mereixien «ser haüts» com a ciutadans de Barcelona. Així, Barthomeu Vilar,[38] mercader de Vilanova i la Geltrú, resident a la plaça de la Blanqueria, va poder defensar les seves pretensions a la ciutadania gràcies a testimonis de blanquers i, presumim, per tant, veïns. A partir d'aquestes xarxes de favors veïnals, professionals o familiars, els forasters podien teixir la seva pròpia integració amb més confiança.

Integrar-se

La recerca d'un ofici i d'un habitatge eren mecanismes d'integració primordials a partir dels quals el foraster s'identificava amb un espai i un veïnatge en particular, introduïnt-se en unes potents xarxes de solidaritat que, pel que sembla a través dels informes, absorbien la major part dels forasters. Tot aquest procés s'enriquia amb estratègies més puntuals però no pas menys profitoses, que hem trobat repetidament documentades en els informes: el matrimoni amb una barcelonina, el pagament d'impostos i la participació en esdeveniments com les festes anyals, arran de les quals els forasters podien integrar-se en el ritme i el cicle festiu de la ciutat.

Una gran part dels forasters que arribaven a Barcelona eren ja pares de família i venien a la ciutat amb fills i mullers. No obstant, aquells que encara eren solters veien en el matrimoni amb una barcelonina una opció d'or, ja que esdevenien veritables caps de noves famílies barcelonines i podien culminar, així, si més no, llur integració social. Aquestes eren segurament les intencions de Gabriel Covaner, festejant, com hem dit abans, amb «la filla d'un hom de la Ribera», i d'en Salvador Ros, casant-se amb la filla del seu mestre.

La contribució a les càrregues fiscals de la ciutat era, també, una de les maniobres emprades pels forasters que volien integrar-se amb èxit.[39] En efecte, feien així pública demostració de la seva voluntat de comprometre's amb la ciutat d'una

37. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 11-III-1407.
38. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 23-VI-1414.
39. Problema ambigu, ja que el model de carta de ciutadania –conservada als registres de ciutadania– suggereix que el pagament de les càrregues fiscals era indispensable per al ciutadà però, alhora, pròpia tant d'habitants com de ciutadans. És, però, un aspecte que apareix de manera puntual en els informes i que ens ha trasmès la impressió que, al marge que fos o no un deure de tots els habitants, devia ser, si més no per als barcelonins, una mostra de la integració dels forasters.

manera estable, mentre es guanyaven, doncs, segurament, el suport institucional del Consell de Cent i el favor veïnal. Aquesta maniobra es documenta, però, en pocs casos, i deuria ser pròpia dels forasters més benestants; els mercaders Antic Elies Descabot i Bartomeu Claris, o els pagesos Joan Bou[40] i Marc Sarrià, entre ells. Les quatre festes anyals –Pasqua, Cinquagesma, Nadal i una quarta festa, pròpia de cada ciutat de la Corona–, fixades el 1200 com a pilars del calendari fes- tiu de la Corona d'Aragó per Pere el Catòlic,[41] van esdevenir una espècie de factor d'identitat. Percebem, a través dels informes, que l'individu quedava vinculat a l'espai on celebrava aquestes festes anyals, més enllà de la procedència real o de possibles absències i viatges marcats per la professió. Així, els testimonis consideraven que Francesc Satorra,[42] vidrier, podia ser considerat ciutadà de Barcelona ja que, malgrat la inestabilitat de la seva residència –vivia entre Barcelona i Bigues, on tenia el seu forn de vidre–, passava totes les festes anyals a la Ciutat Comtal. Sempre afavoridors, sembla que els testimonis, els barcelonins, agraïen aquest esforç i interès per compartir llurs festes, celebracions i alegries. La solemnitat de les festes anyals en el marc de la Corona d'Aragó baixmedieval[43] explica que es poguessin presentar com a element de contrapès enfront de ritmes de vida itinerants i de domiciliacions inestables.

Esdevenir ciutadà de Barcelona

Molts dels individus que hem resseguit aquí demanaren la carta de ciutadania quan ja disposaven a Barcelona d'oficis consolidats, habitatges segurs i un entorn que havia esdevingut familiar. La majoria, per tant, pretenia arribar a la integració jurídica que suposava la concessió de la carta de ciutadania després d'haver aconseguit un mínim d'integració social, després d'haver-se fos en les estructures socials i la dinàmica econòmica, lúdica i religiosa de la ciutat.

Alguns individus, però, demanaren la carta de ciutadania tot just després d'haver arribat a la ciutat. Ens trobem, per tant, amb dos models d'integració. El primer, més natural, consistia en dotar de dignitat jurídica una identitat que ja estava guanyada; el segon, pretenia assegurar una posició incontestable abans d'emprendre la difícil tasca d'integrar-se en un entorn socioeconòmic. Sembla que la gran majoria optava per la primera opció, tot i que la segona no tingués els impediments legals que hom podria esperar.

Ara bé, casos com el de Salvador Ros demostren que, malgrat les sistematitzacions i models, els processos d'integració eren, sobretot, dures aventures personals en les quals el factor individual podia cobrar una gran importància. Sense saber que Salvador Ros era un pagès de remença fugit, no s'entén quin interès podia tenir aquest mestre de cases, humil segurament, en pagar una carta de ciutadania i en comprometre's a pagar unes càrregues fiscals quan, a priori, no es beneficiaria de les exempcions tributàries sobre les mercaderies. Ara bé, essent ciutadà, Salvador, lliure ja després de tres anys sense haver estat requerit, assegurava una llibertat que havia posat en perill quan, tornant al seu poble, va ser vist i perseguit pel seu senyor.

40. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 21-XI-1412.
41. Teresa Vinyoles, «Festes i "alegries" baixmedievals», *Revista d'etnologia de Catalunya*, 13 (1998), pàg. 42-61.
42. *AHCB*, 1C-V, 3 (*Informacions de ciutadania*, 1375-1420), 3-I-1407.
43. Vinyoles, «Festes...», pàg. 43.

Va poder tornar sà i estalvi a Barcelona, però, segurament, la por al passat li va fer comprendre aleshores que, malgrat la seva indiscutiblement reeixida integració social, només essent ciutadà podria ser definitivament lliure. En definitiva, que, per sobre de l'adaptació, s'imposava la dignitat.

El matrimoni com a via d'integració dels lliberts a la Barcelona del segle XV

Antoni Albacete i Gascón*

Resum

La societat medieval s'estructurava en un conjunt funcional d'unitats diverses: laborals, familiars, religioses. Pel que feia a la seva integració en aquestes esferes, els lliberts no foren una excepció. De fet, per als integrants d'aquest col·lectiu, a causa del seu caràcter extern a la comunitat tot i que fes molts anys que visquessin a la ciutat, fou de gran importància introduir-se en aquestes unitats com a via d'integració social un cop esdevenien persones lliures. Aquesta comunicació se centra en el matrimoni com l'element utilitzat pels antics esclaus com a forma d'alliberament personal i d'integració social a la Barcelona del segle xv. Després d'una breu introducció sobre l'esclavitud a Barcelona i les formes d'alliberament dels esclaus durant els segles baixmedievals, analitzem el rol dels propietaris en les opcions de matrimoni dels seus esclaus, tant en el moment d'alliberar-los com un cop aquests ja eren lliures de ple dret; aspectes propis del col·lectiu estudiat, com la seva procedència geogràfica; i la condició social i també l'origen geogràfic dels cònjuges lliures de natura. Igualment, fem referència a la qüestió del dot i l'escreix. Les fonts documentals utilitzades primordialment han estat les notarials: en elles hi trobem una riquesa excepcional d'informacions sobre el dia a dia dels lliberts: les compravendes per matrimoni, els instruments referents al mateix matrimoni entre lliberts o d'aquests amb lliures de natura, i els seus testaments, entre d'altres tipologies documentals.

Resumen

La societat medieval s'estructurava en un conjunt funcional d'unitats diverses: laborals, familiars, religioses. Pel que feia a la seva integració en aquestes esferes, els lliberts no foren una excepció. De fet, per als integrants d'aquest col·lectiu, a causa del seu caràcter extern a la comunitat tot i que fes molts anys que visquessin a la ciutat, fou de gran importància introduir-se en aquestes unitats com a via d'integració social un cop esdevenien persones lliures. Aquesta comunicació se centra en el matrimoni com l'element utilitzat pels antics esclaus com a forma d'alliberament personal i d'integració social a la Barcelona del segle xv. Després d'una breu introducció sobre l'esclavitud a Barcelona i les formes d'alliberament dels esclaus durant els segles baixmedievals, analitzem el rol dels propietaris en les opcions de matrimoni dels seus esclaus, tant en el moment d'alliberar-los com un cop aquests ja eren lliures de ple dret; aspectes propis del col·lectiu estudiat, com la seva procedència geogràfica; i la condició social i també l'origen geogràfic dels cònjuges lliures de natura. Igualment, fem referència a la qüestió del dot i l'escreix. Les fonts documentals utilitzades primordialment han estat les notarials: en elles hi trobem una riquesa excepcional d'informacions sobre el dia a dia dels lliberts: les compravendes per matrimo-

* Arxiver municipal de Calafell i historiador.

ni, els instruments referents al mateix matrimoni entre lliberts o d'aquests amb lliures de natura, i els seus testaments, entre d'altres tipologies documentals.

En el present estudi intentaré mostrar com el matrimoni fou una de les formes d'integració dels lliberts i les llibertes a la societat barcelonina. El període cronològic triat per desenvolupar el present treball és el segle XV. El treball està dividit en tres grans apartats: en primer lloc, una breu introducció sobre el fenomen de l'esclavitud a Barcelona, sobre com el mercat barceloní d'esclaus estava totalment inserit en les xarxes comercials de la ciutat amb la resta de mercats de la Mediterrània; a continuació, també de forma breu, es tracten les diverses formes d'accés a la llibertat utilitzades pels esclaus; en tercer lloc, s'entra en la matèria específica d'aquesta comunicació: els diversos aspectes del matrimoni d'aquest col·lectiu

L'esclavitud a Barcelona

El mercat barceloní d'esclaus als segles medievals es nodrí de tres processos històrics: l'expansió territorial dels regnes cristians de la Península Ibèrica, l'expansió politicocomercial italiana i catalana per la Mediterrània oriental[1] i les expedicions portugueses al llarg de les costes africanes.[2]

Barcelona fou un centre de primera importància tant pel fa al "consum"[3] com per la seva funció redistribuïdora d'esclaus i esclaves cap a altres territoris amb els quals la ciutat estava connectada comercialment, fins i tot amb territoris islàmics.[4]

Catalunya exercia un important paper com a redistribuïdora –tant a l'àmbit de la Mediterrània com de l'Atlàntic– dels esclaus que hi arribaven, amb Barcelona com a gran centre de redistribució.[5] La ciutat també exercia aquest mateix paper per al Principat. Des de Barcelona s'enviaven esclaus i esclaves cap a diverses poblacions catalanes, és per això que la seva presència a Catalunya era nombrosa i estesa arreu del territori, tot i que de forma desigual. Al llarg de tota l'Edat Mitjana, el major

1. Sobre el paper desenvolupat per la Companyia Catalana a l'orient mediterrani en el comerç d'esclaus vegeu Jacques Heers, *Esclavos y sirvientes en las sociedades mediterráneas durante la Edad Media,* València, Edicions Alfons el Magnànim, 1989, pàg. 70-71; i Daniel Duran i Duelt, «La Companyia Catalana i el comerç d'esclaus abans de l'assentament als ducats d'Atenes i Neopàtria», dins *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana. Actes del Col·loqui internacional celebrat a Barcelona del 27 al 29 de maig de 1999*, Barcelona, CSIC (Institució Milà i Fontanals), 2000, pàg. 557-572.
2. Antoni Furió, «Esclaus i assalariats. La funció econòmica de l'esclavitud en la Península Ibèrica a la Baixa Edat Mitjana», dins *De l'esclavitud a la llibertat...*, pàg. 23.
3. La important presència d'esclaus i esclaves a Barcelona durant els segles baixmedievals es pot veure a Josep Hernando i Delgado, *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat (s. XIV)*, Barcelona, CSIC (Institució Milà i Fontanals), 2003; i a Roser Salicrú i Lluch, *Esclaus i propietaris d'esclaus* a la Catalunya del segle xv. L'assegurança contra fugues, Barcelona, CSIC (Institució Milà i Fontanals), 1998.
4. Mercaders catalans compraven esclaus a Gènova per exportar-los a terres musulmanes, fet que va comportar que en diversos instruments de notaris genovesos de compravenda d'esclaus es trobi una clàusula que prohibia explícitament revendre l'esclau a cap mercader català o bé portar l'esclau a cap dels territoris de la Corona catalano-aragonesa (Heers, Esclavos y sirvientes..., pàg. 100-101).
5. Francisco Javier Marzal Palacios, «La esclavitud en Valencia durante la Baja Edad Media (1375-1425)»,València, Universitat de València, Departament d'Historia Medieval, 2006, pàg. 206 [tesi doctoral en línia consultada el24-IV-2009].

nombre el trobem a Barcelona i la seva vegueria.[6] Cronològicament, el volum d'esclaus distribuïts pel territori de Catalunya arribà a cotes significatives a mitjan segle xiv, amb el seu punt culminant a les primeres dècades del segle xv.[7] Però serà cap a mitjan aquest segle quan s'inicií la tendència a la concentració de la població esclava a les grans ciutats, especialment a Barcelona.[8]

L'arribada d'esclaus procedents de les accions de cors s'incrementà de forma paral·lela al desenvolupament del tràfic d'esclaus. A mesura que es desenvolupava el comerç, hi havia més pirates que s'apropiaven de les mercaderies transportades, així com aventurers que feien ràtzies a les costes.[9] Tot i això, el volum principal dels esclaus que arribaven a Barcelona ho feia a través de les xarxes comercials de la ciutat.[10]

Les zones on els catalans adquirien els seus esclaus eren: l'Egeu (des de Constantinoble, al nord, fins a Creta i Rodes, al sud), la zona italiana (formada per la república de Gènova, el regne de Nàpols, la república de Venècia i el regne de Sicília), la costa dàlmata i les costes occitanoprovençals. Destaquen Gènova i Sicília com els grans proveïdors d'esclaus d'aquest àmbit; per contra, Venècia fou el centre que n'aportà menys. A les terres de la costa dàlmata, els catalans hi anaren només com a compradors, mentre que a la zona occitanoprovençal era lloc de compra i venda.[11] També cal tenir present el comerç d'esclaus amb els altres territoris mediterranis de la Corona: el regne de València i el de Mallorca, un tràfic que s'inscrivia en el context d'unes relacions comercials molt més àmplies.[12]

Cap als anys centrals de la segona meitat del segle xv, dues de les principals línies del comerç a la Mediterrània entraren en decadència: la que tenia per origen les costes del nord i d'orient de la mar Negra i la que el tenia a Munt de Barques.[13] Aquesta situació provocà l'entrada creixent d'esclaus procedents del comerç portuguès a la costa atlàntica del continent africà. Aquests esclaus provindrien tant de Portugal mateix com del regne de València o d'Andalusia, en el regne de Castella.[14]

Les formes d'accés a la llibertat

Les vies d'accés a la llibertat que els esclaus i les esclaves de Barcelona utilitzaven es poden dividir en tres tipus: de forma pactada entre el propietari i l'esclau, no pac-

6. Per veure la distribució dels esclaus pel territori del Principat cal veure els diversos quadres on es consignen el lloc de residència dels propietaris d'esclaus en els següents estudis. Per al segle xiv: Hernando, *Els esclaus islàmics...*, pàg. 100-103; tot i que aquest estudi se centri únicament en la població esclava d'origen islàmic, creiem que és igualment vàlid per a copsar la distribució d'esclaus d'altres col·lectius. Per al segle xv: Salicrú, *Esclaus i propietaris...*, pàg. 74-80, 108, 119, 149-154, 165-175, 209-211.
7. Marzal, «La esclavitud en Valencia...», pàg. 210.
8. Marzal, «La esclavitud en Valencia...», pàg. 211.
9. Hernando, *Els esclaus islàmics...*, pàg. 65.
10. Heers, *Esclavos y sirvientes...*, pàg. 63. Carme Batlle i Gallart, *L'expansió baixmedieval (segles xiii-xv)*, dins *Història de Catalunya* (dir. Pierre Vilar), vol. 3, Barcelona, Edicions 62, 1999, pàg. 440. Marzal, «La esclavitud en Valencia...», pàg. 200.
11. Marzal, «La esclavitud en Valencia...», pàg. 202.
12. Marzal, «La esclavitud en Valencia...», pàg. 203-204. Una font molt important per conèixer les xarxes comercials de Barcelona són les comandes marítimes.
13. Amb el nom de Mont de Barques o Munt de Barques s'identificava a Catalunya la regió històrica de Cirenaica, anomenada Barca. Aquest era el punt d'arribada a la Mediterrània de les rutes de caravanes des del Sudan, i era lloc de tràfic d'esclaus negres, un dels objectes del comerç de les caravanes.
14. Marzal, «La esclavitud en Valencia...», pàg. 204-205.

tada entre ambdues parts (fugida de l'esclau) i una modalitat que podríem anomenar "mixta", aplicable només a esclaus d'origen cristià de l'Europa oriental i Pròxim Orient, que consistí en la intervenció d'un sector de l'Església i de la Corona per al seu alliberament.[15]

Les vies d'accés a la llibertat pactades entre els propietaris i els esclaus eren diverses: el sistema de la talla, el servei temporal, la llibertat concedida per testament, la venda *ad tempus*, la llibertat condicionada a l'ensenyament o a l'aprenentatge d'un ofici, la llibertat per paternitat, la concessió de la llibertat amb alguna limitació, la concessió de la llibertat sense cap condició i la venda d'esclava per al matrimoni.[16] Aquesta última via d'alliberament –el matrimoni com a via de la llibertat a partir de la compra prèvia de l'esclava per part del futur marit– és l'aspecte més remarcat en aquesta comunicació.

La fuga adquirí grans proporcions a Catalunya degut a la situació geogràfica del país. D'una banda, la proximitat a terres islàmiques, tant per via terrestre com marítima, i amb importants comunitats mudèjars a la vall de l'Ebre i al País Valencià; de l'altra, la proximitat amb la ciutat de Tolosa de Llenguadoc, on l'esclavitud no estava reconeguda i els esclaus que hi arribaven esdevenien lliures *de facto*.[17] La magnitud d'aquest fenomen, tot un problema per als propietaris, portà a adoptar mesures per part de les institucions a instància d'aquells. El Consell de Barcelona promulgà tota una sèrie d'ordinacions encaminades a minimitzar el risc de fuga dels esclaus, ja fos amb la prohibició que els esclaus circulessin de nit per la ciutat[18] o sortissin dels seus límits sense el permís exprés dels seus propietaris,[19] ja fos prohibint que quedessin barques a la platja de Barcelona sense lligar i amb els aparells a bord. Malgrat les mesures adoptades, no hi hagué una disminució de les fugues, per la qual cosa, la Diputació del General, que partia d'experiències locals prèvies del segle XIV a Perpinyà i a la mateixa Barcelona, va crear la Guarda d'esclaus de la Diputació del General.[20]

Designo com a via "mixta" la que només afectà als esclaus cristians de l'Europa oriental i del Pròxim Orient perquè ni fou iniciativa dels propietaris ni els esclaus fugiren. Aquest "moviment" d'emancipació fou encapçalat per alguns bisbes de Barcelona i ben aviat continuat i impulsat per la mateixa Corona. Aquest corrent l'hem de situar en els darrers quaranta anys del segle XIV i els primers quaranta del segle xv, amb una important arribada d'esclaus orientals a terres de la Corona cata-

15. Antoni Albacete i Gascón, «Les formes d'alliberament pactat a la Barcelona del segle xv (1440-1462)», treball inèdit de 2n. Curs de Doctorat (curs 2007-2008, director: Dr. Ignasi Baiges i Jardí), Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història Medieval i Paleografia i Diplomàtica, 2008.
16. Antoni Albacete i Gascón, «Les formes d'accés pactat a la llibertat entre esclaus i propietaris a la Barcelona del segle xv», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* [La Catalunya diversa. VI Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Actes, en premsa].
17. Per conèixer aquest fenomen, vegeu: Roser Salicrú i Lluch, «Entre el reclam de les terres islàmiques i l'escapada septentrional: la institucionalització de la por a les fugues d'esclaus a la Catalunya tardomedieval», dins *De l'esclavitud a la llibertat...*, pàg. 87-134.
18. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1B-I, *Llibre del Consell*, 16, f. 38v (6-XI-1343), citada per Josefina Mutgé i Vives, «Les ordinacions del municipi de Barcelona sobre els esclaus», dins *De l'esclavitud a la llibertat...*, pàg. 247; transcrita per Francisca Roca Solà, «La regulación de la vida ciudadana por el municipio de Barcelona (1300-1350)», tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Departament d'Història Medieval i Paleografia i Diplomàtica, 1975, pàg. 477-478.
19. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 16, f. 38r (6-XI-1343), citada per Mutgé, «Les ordinacions del...», pàg. 248; transcrita per Roca, «La regulación de...», pàg. 477-478.
20. Salicrú, «Entre el reclam...», pàg. 92 i 122-134. Per conèixer la Guarda d'esclaus de la Diputació del General i la seva implantació arreu del territori vegeu també aquesta mateixa obra.

lanoaragonesa: russos, caucàsics, tàrtars, turcs, armenis, grecs, albanesos, bosnians i búlgars. Per diverses raons, des de l'Occident catòlic es considerava aquests pobles com heretges, tot i ser cristians: els grecs ortodoxos, pel seu enfrontament secular amb el papat; els bosnians i els búlgars perquè sovint pertanyien a la secta dels patarins o eren adeptes al bogomilisme, respectivament, ambdues fes condemnades com heretgia per l'Església romana; i els cristians orientals per les seves tradicions. Tot i això, altres pobles sense cap "contaminació" herètica ni cismàtica, com era el cas dels albanesos, de confessió catòlica, també eren esclavitzats. Sovint les guerres justificaven la reducció de cristians a servitud. Més d'una vegada, la Santa Seu equiparà els rebels a la seva autoritat als infidels, situació que comportava poder reduir-los a captivitat.[21]

El matrimoni com element d'integració

Les societats d'època medieval s'estructuraven en unitats diverses on els individus s'hi encaixaven per formar-ne part. Juntament amb el matrimoni, que implicava la formació d'una família, trobem l'àmbit laboral, amb els gremis, o l'àmbit espiritual, amb les confraries, relacionades amb els oficis o amb una finalitat d'assistència més general.[22]

Per als esclaus i les esclaves alliberats, el matrimoni era una de les vies per integrar-se a la societat i seguir les pautes de comportament social de la resta de la població. Per a algunes esclaves, el matrimoni significà el punt de partida d'una nova vida, com a persona lliure, perquè aconseguien la seva llibertat precisament contraient matrimoni. Com he dit, aquesta forma d'accés a la llibertat consistia en la compra de l'esclava per part del futur marit, amb l'objectiu d'alliberar-la per contraure-hi matrimoni. Els futurs marits tant podien ser lliures de natura com lliberts, i les futures mullers sempre eren les esclaves.[23]

El rol dels propietaris en les opcions de matrimoni

Aquests tipus de contractes normalment no parlaven de compra. Sovint es deia que l'amo alliberava l'esclava com una gràcia personal. Però en molts casos, tot seguit, figurava una quantitat monetària que el futur marit havia de pagar en concepte d'indemnització.[24] És el cas de Pere Aymar, porter del rei i la reina, que el 6 de juny de 1448 reconeixia que havia alliberat la seva esclava Antònia (tot i que només havia passat un any i un mes, aproximadament, des que l'havia comprat per un període de sis anys) perquè es casés amb Joan Andreu Bernat, traginer d'ofici.[25] Per

21. M. Teresa Ferrer i Mallol, «Esclaus i lliberts orientals a Barcelona: segles xiv i xv», dins *De l'esclavitud a la llibertat...*, pàg. 171. Heers, *Esclavos y sirvientes...*, pàg. 67-70.
22. Antoni Albacete i Gascón, «Les Confraries de lliberts negres a la Corona Catalano-Aragonesa», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 30 (2009), (en premsa).
23. Albacete, «Les formes d'accés...».
24. Albacete, «Les formes d'accés...».
25. En aquest document es diu que Pere Aymar va comprar l'esclava Antònia a Agneta, vídua d'Antoni de Vilatorta, per un període de sis anys, tal com consta en el instrument notarial amb data d'1 de maig de 1447 en poder del notari de Barcelona Nicolau de Mediona. A l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona no es conserva cap manual ni cap llibre d'aquest notari amb aquesta cronologia; per tant, no podem saber si passats aquest sis anys Antònia havia d'esdevenir lliure a través de la forma de venda *ad tempus* (Vegeu Albacete, «Les formes d'accés...»).

alliberar-la abans del dit període establert en la seva compra havia de rebre la quantitat de 18 lliures. Seguidament, trobem un segon instrument en el que Joan Andreu Bernat i Antònia, la seva futura muller, feien un debitori a Pere Aymar per les 9 lliures que faltaven per pagar de les 18 que es pactaren per l'alliberament de la dona. Joan Andreu i Antònia prometeren fer el pagament a Pere Aymar en dos terminis.[26] Un altre cas és el de Joana, cristiana de la centura,[27] que també fou alliberada (quan encara li quedaven dos anys com a esclava del mercader Guillem Mancofa) per poder casar-se amb el també cristià de la centura Joan de Súria.[28] En aquest cas no es diu que el propietari hagués de rebre cap compensació, tot i que molt probablement fou així.

Aquests alliberaments es feien expressament perquè l'esclava es casés; per tant, hi havia l'obligació de contraure matrimoni. En el document que el donzell Pere de Sarrià atorgà el 9 de setembre de 1419 es manumetia Caterina, neòfita d'origen sarraí, amb la condició que contragués matrimoni amb el bracer Pere Puig.[29] El mercader Antoni Traginer, propietari d'una esclava anomenada Marina, també li va prometre la llibertat si contreia matrimoni amb Joan Dames, manescal.[30] El dia 21 de juny de 1400, el mercader Miquel Llobet manumetia la seva esclava Maria, d'origen albanès; tot seguit, Maria signava el compromís matrimonial amb un llibert d'origen sarraí que havia estat esclau d'un barquer i havia pres el nom d'aquest, Bernat Maçanet. El nuvi, juntament amb un home d'origen turc, també llibert d'un barquer, es feien responsables del compliment del compromís de celebrar les esposalles i solemnitzar el casament a l'església abans de finals d'aquell mes de juny.[31] En aquests casos citats, els propietaris (els mercaders Antoni Traginer i Miquel Llobet i el donzell Pere de Sarrià) eren tots ells membres importants de la societat del moment; per altra banda, els futurs marits de les esclaves eren gent humil: un bracer, un manescal i el llibert d'un barquer. Probablement, aquests casos d'alliberament serien una forma d'obtenir un últim benefici econòmic de l'esclava, després d'haver utilitzat la seva força de treball i haver-la pogut llogar a tercers. Alhora, potser també hi havia un guany espiritual, considerant una bona obra el fet d'alliberar a una esclava i col·locar-la en matrimoni.

Per últim, també trobem exemples d'alguns propietaris que mostraren certa preocupació pel futur dels seus esclaus, especialment en el moment de fer testament. En algun cas s'establia l'aprenentatge d'un ofici complementat amb l'aportació del dot en cas de matrimoni, com trobem a la clàusula del testament d'Elisenda, vídua del mercader de Barcelona Jaume Texander.[32] També és el cas de Llúcia, muller d'Antoni de Gualbes, traginer de ribera, que havia estat esclava del difunt Antoni Ferrer, la qual, el 21 de febrer de 1458, va rebre de Bartomeu Ferrer, fill i hereu

26. *AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Vicenç Bofill, *Tercium decimum manuale comune*, 1448-1450.
27. Cristians originaris del Pròxim Orient.
28. En el document notarial no es diu que el futur marit fos també un antic esclau, però és molt probable, perquè tenia el mateix origen que la seva futura muller. Sí que sabem que Joan era ciutadà de Barcelona i que era garbellador de blat (*AHPB,* Bernat Pi, *Manual*, 1413 (3-VI-1413).
29. *AHPB*, Bernat Pi, *Manual*, 1419.
30. *AHPB*, Pere Bartomeu Valls, *Manual*, 1444-1451 (11-IV-1447).
31. *AHPB*, Tomàs Rossell, *Primus liber comunis*, 1400-1401, citat per Teresa Vinyoles i Vidal, «Integració de les llibertes a la societat barcelonina baixmedieval», dins *De l'esclavitud a la llibertat...*, pàg. 598.
32 *AHPB*, Pere Pellisser, *Liber testamentorum*, 1395-1435, citat per Josep Maria Madurell i Marimon, «Los seguros de vida de esclavos en Barcelona (1453-1523). Documentos para su estudio», *Anuario de Historia del Derecho Español*, 25 (1955), pàg. 128-130.

d'Antoni Ferrer, 25 lliures que el seu antic propietari li deixà com a llegat *in auxilium maritandi*.[33]

El control del matrimoni dels esclaus i les esclaves *in statu libero*

Els contractes d'alforria més estesos i que podem considerar com a més habituals eren els del sistema de la talla i els de servei temporal. Especialment aquests últims, perquè, de fet, en moltes de les formes d'accés pactat a la llibertat trobem que l'esclau havia de treballar per un temps determinat per al seu propietari o per a terceres persones.[34] En aquests dos tipus de contractes s'estipulaven una sèrie de condicions que els esclaus *in statu libero*[35] havien de complir mentre estaven pagant la talla o realitzant el temps de servei pactat.[36]

Una de les condicions imposades pel propietari era que l'esclau o l'esclava no podia contraure matrimoni sense el seu permís mentre es trobava en aquesta situació. Amb aquesta condició, el propietari intentava protegir els seus interessos, perquè considerava que, si l'esclau no havia de mantenir una família, li seria més fàcil pagar la talla o tenir una major disponibilitat per complir amb el temps de servei.[37] Tot i aquesta clàusula, en aquests contractes d'alforria hi havia esclaus en situació *in statu libero* que es casaven, cal suposar que amb permís del propietari.[38]

Matrimoni esclau?

La documentació ens ha deixat exemples de matrimonis d'esclaus,[39] però creiem que aquests devien haver estat formalitzats abans del captiveri.[40] Ara bé, sí que trobem exemples que ens fan intuir que existien certes relacions de parella entre esclaus si els amos hi consentien. Seria el cas de Lluc, esclau d'origen tàrtar, comprat pel pintor Lluís Borrassà a les darreries de 1392.[41] El 23 de març de 1424, Lluís Borrassà i Antoni Gual, propietari de l'esclava Maria, també d'origen tàrtar, signa-

33. Antoni Albacete i Gascón, «Els lliberts a la Barcelona del segle xv», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXVI (2008), pàg. 157.
34. El contracte d'alforria pel sistema de la talla estigué més estès durant el segle xiv i els primers anys del segle xv. A mesura que aquest tipus de via perdia importància en guanyava la del contracte d'alforria amb la condició de servei temporal (Vegeu Albacete, «Les formes d'accés...»).
35. Les fonts anomenen *in statu libero* els esclaus que estaven en procés de manumissió, un període de temps en el qual havien deixat d'ésser estrictament esclaus però encara no eren persones lliures amb els mateixos drets que la resta de la població.
36. Albacete, «Les formes d'accés...».
37. Pere Çanglada va fer contracte d'alforria al seu esclau Joan, d'origen sard. Una de les clàusules era que no podia prendre muller sense el seu permís (*AHPB*, Bernat Pi, *Manual*, 1413-1414, 17-X-1413). L'esclau Basili, d'origen xarquès, propietat de Pere Riquer, hagué d'acceptar que durant els deu anys estipulats en el seu contracte d'alforria no podria prendre muller sense el permís de Pere (*AHPB*, Bernat Pi, *Manuale comune*, 1415-1416, 5-X-1415). Igualment Maria, xarquesa d'origen, que juntament amb la seva filla Joaneta iniciava el procés d'alliberament, tampoc podia contraure matrimoni sense el permís del seu amo, Guillem Colteller, al que havia de servir fins al dia de la mort d'aquest (*AHPB*, Bernat Pi, *Manual*, 1419-1420, 26-VI-1420).
38. El 14 de gener de 1359, el Consell de la ciutat disposà que els esclaus *in statu libero* havien de residir forçosament «fora los murs nous de la ciutat de Barchinona e fora la riera qui passa devant lo portal de Santa Anna». Aquesta disposició fou modificada el 16 d'agost de 1359 per les queixes dels marits d'esclaves *in statu libero* (*AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 19, f. 138v, citada per Hernando, *Els esclaus islàmics...*, pàg. 224).
39. Trobem referències a instruments de compravenda de grups familiars d'esclaus d'origen musulmà (Hernando, *Els esclaus islàmics...*, pàg. 62-65); o d'un matrimoni esclau, ambdós tàrtars (Joaquim Miret i Sans, «La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la Edad Media», *Révue Hispanique*, 41 (1917), pàg. 20).
40. Vegeu, sobre aquest tema, Andres Eliseo de Mañaricua, *El matrimonio de los esclavos: estudio histórico-jurídico hasta la fijación de la disciplina en el Derecho Canónico*, Roma, PUG, 1940.
41. *AHPB*, Bernat Nadal, *Quartus liber comunis*, 1392-1393, citat per Josep Maria Madurell i Marimon, «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona Barcelona*, VII (1949), pàg. 37.

ven un instrument de manumissió a favor d'Agnès, un nadó de tres dies, filla dels dos esclaus.[42] Mesos més tard, el dia 27 d'octubre de 1424, se signava l'instrument de venda de l'esclava Maria, mare de la lliberta Agnès, per part d'Antoni Gual a Lluís Borrassà, passant així a conviure la parella d'esclaus sota el mateix sostre i amb el mateix propietari.[43] Lluc no esdevingué realment lliure fins la mort de Borrassà;[44] i a continuació va pactar la compra de l'esclava Maria amb Elionor Borrassà, filla i hereva del pintor, amb data de 20 d'agost de 1427.[45]

Condició social dels cònjuges lliures de natura

Jacques Heers es refereix als matrimonis entre homes lliures de natura i esclaves alliberades com «matrimonis, que per molt legítims que siguin, no generen cap tipus d'ascensió social. Les esclaves s'aparellen sovint amb homes dels ravals o dels pobles de la zona rural arribats a la ciutat per treballar en aquesta algun temps, a vegades són clients dels propietaris o, en qualsevol cas, es troben en situació de dependència respecte a aquests. I es tracta, per suposat, de gents modestes».[46] Aquest seria el cas del ciutadà de Barcelona Pere Esteve, pescador d'ofici, fill d'un pagès de Corbera d'Ebre. Pere es casà amb Agnès, que havia estat esclava de Joan Romeu.[47] O de Bartomeu Jovet, mestre de cases, fill de Pere Jovet i d'Elisenda, de la parròquia de Santa Oliva, al Penedès, que es va casar amb la lliberta Miquela, d'origen sard.[48] També trobem exemples de persones lliures de natura amb orígens més llunyans. Així, veiem com el prevere Bernat Guillem de Llevanera, beneficiat en la Seu de Barcelona, va alliberar la seva esclava Helena, xarquesa, perquè es casés amb Joan de Mayorga, un bracer habitant de Barcelona oriünd de la vila de Mayorga, al regne de Castella.[49]

La condició social dels cònjuges lliures de natura que es casaven amb llibertes també era modesta, com la dels homes que les alliberaven per casar-s'hi. Cristina, que havia estat esclava d'Angelina, muller del mercader Felip Prestador, va contraure matrimoni amb Pere Brunet, tamborer d'ofici.[50] O el cas de la lliberta Helena, que es casà amb l'hortolà Alfons Garcia.[51]

Coneixem alguns casos de llibertes que es casen amb homes més o menys acomodats socialment. Per exemple, Anna, lliberta, que es casà amb un mercader de Flandes;[52] o Joana, que es casà amb Jaume Serra, natural de Vic, mestre de gramàtica de les escoles majors de la ciutat.[53]

Els casos de lliberts que es casen amb dones lliures de natura eren menys freqüents, però també en tenim algun exemple. Com el de Jordi, tàrtar, esclau de

42. *AHPB*, Joan de Pericolis, *Manuale decimum*, 1423-1425, citat per Madurell, «El pintor Lluís...», pàg. 39.
43. *AHPB*, Joan de Pericolis, *Manuale decimum*, 1423-1425, citat per Madurell, «El pintor Lluís...», pàg. 39.
44. Madurell, «El pintor Lluís...», pàg. 39.
45. *AHPB*, Pere Roig, *Manual*, 1427-1427, citat per Madurell, «El pintor Lluís...», pàg. 40.
46. Heers, *Esclavos y sirvientes...*, pàg. 258-259 (la traducció és meva).
47. *AHPB*, Miquel Abella, *Manuale primum*, 1439-1446 (26-VI-1445).
48. *AHPB*, Marc Canyís, *Manuale*, 1427-1433 (22-XII-1427)
49. *AHPB*, Miquel Abella, *Manuale tercium*, 1449-1451 (8-VI-1449), citat a Albacete, *Les formes d'alliberament...*
50. *AHPB*, Bernat Pi, *Manual*, 1416 (26-II-1416).
51. *AHPB*, Pere Bartomeu Valls, *Manual*, 1444-1451 (1-VIII-1448), citat a Albacete, «Els lliberts a...», pàg. 183, doc. 49.
52. *AHCB*, Fons notarial, Sèrie IX, Capsa 16, Carpeta (1446-1459), citat per Fabianne Plazolles Guillen, «Trayectorias sociales de los libertos musulmanes y negroafricanos en la Barcelona tardomedieval», dins *De l'esclavitud a la llibertat...*, pàg. 629.
53. *ADB* (Arxiu Diocesà de Barcelona), procés 670 (1433), citat per Vinyoles, «Integració de les...», pàg. 610.

Francesc Oliver; un cop lliure, després de pagar la talla, va continuar –com oficial d'un altre llibert– a l'obrador del seu antic propietari, i després de mort aquest, acabà casant-se amb la seva vídua.[54] Un altre cas és el de Jaume sa Olzina, agricultor, antic esclau del difunt Martí sa Olzina, que l'11 de febrer de 1449 reconeixia que havia rebut el dot de Maria, la seva futura muller, vídua de l'agricultor Pere Roger.[55] O el cas de Joan Sagarra, negre, antic esclau del cavaller Joan de Boixadors, que el 15 d'agost de 1452 reconeixia que havia rebut de Joana, filla dels difunts Pere Asbert Desplà, calderer, i de Caterina, diversos béns en concepte de dot.[56]

Els orígens dels lliberts i les llibertes

Els orígens dels lliberts i les llibertes que contreien matrimoni eren tan diversos com ho eren les vies d'aprovisionament d'esclaus de la ciutat de Barcelona.

La doctora Plazolles, que parteix de documentació on consten fiadors, ha establert les diverses solidaritats etnogeogràfiques:[57] eslaus del centre i est d'Europa amb grecs, armenis, circassians, búlgars, abcassos, russos i tàrtars; musulmans, orientals, occidentals blancs o llors amb sarraïns blancs, àrabs orientals, turcs, llors i negres musulmans; negres musulmans o animistes escassament amb musulmans blancs, llors o negres.

Sense excloure la possibilitat d'excepcions –que segur que n'hi havia– creiem que aquestes afinitats geogràfiques, i fins a cert punt religioses, també tenien un pes important a l'hora de formar el matrimoni. Així, trobem els casos d'Andreu, llibert d'origen rus, que va contreure matrimoni amb Cali, àlies Caterina, d'origen grec;[58] el de Joan de Súria i Joana, que eren ambdós cristians de la centura;[59] el de Marc, d'origen grec, de Constantinople, que es casà amb Joana, d'origen tàrtar;[60] el de Joan Dolcet i la seva esposa Helena, ambdós d'origen tàrtar;[61] el cas d'un llibert turc que signava una carta dotal reconeixent un dot de 25 lliures a la seva muller, també lliberta d'origen turc;[62] o bé el de Lluc i Maria, els esclaus propietat de Lluís Borrassà abans esmentats, que també compartien origen ètnic, ja que eren tàrtars.[63]

Els dots

Els dots que aportaven les llibertes normalment eren reduïts: de 12 lliures;[64] 16 lliures, 10 sous;[65] 20 lliures;[66] 25 lliures;[67] 40 lliures[68] o 50 lliures.[69] A més, poques vega-

54. *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Batllia General, Processos, Béns Vagants, 1456-1-B, citat per Plazolles, «Trayectorias sociales de...», pàg. 619.
55. Albacete, «Els lliberts a...», pàg. 184, doc. 52.
56. Albacete, «Els lliberts a...», pàg. 186, doc. 59.
57. Plazolles, «Trayectorias sociales de...», pàg. 634-635.
58. *AHPB*, Bernat Pi, *Manual*, 1420-1421 (25-IX-1420).
59. *AHPB*, Bernat Pi, *Manual*, 1413 (3-VI-1413).
60. *AHPB*, Marc Canyís, *Manuale*, 1414-1422 (4-VII-1422).
61. Ferrer, «Esclaus i lliberts...», pàg. 206.
62. Ferrer, «Esclaus i lliberts...», pàg. 209.
63. Madurell, «El pintor Lluís...», pàg. 39.
64. *AHPB*, Pere Bartomeu Valls, *Manual*, 1444-1451 (1-VIII-1448), citat per Albacete, «Els lliberts a...», pàg. 183, doc. 49).
65. *AHPB*, Miquel Abella, *Manuale tercium*, 1449-1451 (8-VI-1449).
66. *AHPB*, Marc Canyís, *Manuale*, 1427-1433 (22-XII-1427); *AHPB*, Antoni Brocard, *Manuale quinquagesimum tercium*, 1442-1443 (28-XII-1442); *AHPB*, Pere Bartomeu Valls, *Manual*, 1444-1451 (13-IV-1447).
67. *AHPB*, Bernat Pi, *Manual*, 1416-1416 (26-II-1416).
68. *AHPB*, Miquel Abella, *Manuale primum*, 1439-1446 (26-VI-1445).
69. *AHPB*, Marc Canyís, *Manuale*, 1414-1422 (4-VI-1422); Ferrer, «Esclaus i lliberts...», pàg. 209 i 210.

des rebien l'escreix o donació per núpcies que només es donava a les noies verges, entenent que les dones que havien estat esclaves no ho eren.[70] Tot i que en el cas ja citat de Joana, la futura esposa de Joan de Súria, sí va rebre del seu futur marit la donació propter nupcias, que juntament amb el dot, fou aportat per la futura muller a partir dels béns del seu futur marit; la quantitat era de 15 lliures.[71]

70. Vinyoles, «Integració de les...», pàg. 609.
71. *AHPB*, Bernat Pi, *Manual*, 1413-1413(3-VI-1413).

Un caso de reestructuración de redes comerciales: el mercado de esclavos de Barcelona entre 1472 y 1516

Iván Armenteros Martínez*

Resumen

Durante la Baja Edad Media, la esclavitud fue un fenómeno habitual en numerosas ciudades del Mediterráneo occidental. Entre ellas, Barcelona destacó por ser un importante centro del comercio de esclavos desde principios del Trescientos hasta mediados del siglo XV, tal y como diversos autores han señalado. No obstante, son escasos los trabajos que analizan el período iniciado en 1472 con el fin de la guerra civil catalana y culminado en 1516 con la muerte de Fernando II, momento crucial en el estudio diacrónico de la esclavitud por coincidir con el tránsito del modelo mediterráneo medieval al atlántico moderno. Es por ello que, para llevar a cabo un análisis del mercado de esclavos en Barcelona entre esos años, es necesario contemplar la confluencia de diversos factores, tanto internos como externos, que condicionaron su propia naturaleza a fines de la Edad Media: el impacto de la guerra civil catalana (1462-1472) y del período de postguerra (1472-c.1485) en las estructuras comerciales de la ciudad; el inicio de la trata portuguesa y la introducción del esclavo negro no islamizado de la mano de mercaderes portugueses y castellanos; y, finalmente, la creciente hegemonía turca y el monopolio oriental, tanto marítimo como terrestre, de las rutas procedentes del Mar Negro. El objetivo de la presente comunicación es desarrollar los siguientes planteamientos: en primer lugar, la guerra civil catalana y el período de postguerra condicionaron e hicieron variar la posición que hasta entonces había ocupado Barcelona en el mercado internacional de esclavos; y, en segundo lugar, y tras la superación del conflicto, la reconstrucción de las redes comerciales y la reestructuración del mercado de esclavos de la ciudad se realizaron en base a unos determinados parámetros que guardaban una estrecha similitud con los que operaban en otras ciudades peninsulares, como Sevilla, Málaga o Valencia.

Resum

Durant la Baixa Edat Mitjana, l'esclavitud va ser un fenomen habitual en nombroses ciutats de la Mediterrània occidental. Entre elles, Barcelona va destacar per ser un important centre del comerç d'esclaus des de principis del Trescents fins a mitjan segle XV, tal com han assenyalat diversos autors. No obstant això, són escassos els treballs que analitzen el període iniciat en 1472 amb la finalitat de la guerra civil catalana i culminat en 1516 amb la mort de Fernando II, moment crucial en l'estudi diacrònic de l'esclavitud per coincidir amb el trànsit del model mediterrani medieval a l'atlàntic modern. És per això que, per a portar a terme una anàlisi del mercat d'esclaus a Barcelona entre aquests anys, és necessari

* Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona)

contemplar la confluència de diversos factors, tant interns com externs, que van condicionar la seva pròpia naturalesa a finals de l'Edat Mitjana: l'impacte de la guerra civil catalana (1462-1472) i del període de postguerra (1472-c.1485) en les estructures comercials de la ciutat; l'inici de la tracta portuguesa i la introducció de l'esclau negre no islamitzat de la mà de mercaders portuguesos i castellans; i, finalment, la creixent hegemonia turca i el monopoli oriental, tant marítim com terrestre, de les rutes procedents del Mar Negre. L'objectiu de la present comunicació és desenvolupar els següents plantejaments: en primer lloc, la guerra civil catalana i el període de postguerra van condicionar i van fer variar la posició que fins aleshores havia ocupat Barcelona en el mercat internacional d'esclaus; i, en segon lloc, i després de la superació del conflicte, la reconstrucció de les xarxes comercials i la reestructuració del mercat d'esclaus de la ciutat es van realitzar sobre la base d'uns determinats paràmetres que guardaven una estreta similitud amb els que operaven en altres ciutats peninsulars, com Sevilla, Màlaga o València.

Estado de la cuestión[1]

Durante las últimas décadas, la producción historiográfica ha venido reservando un espacio, modesto en sus primeros pasos, a los estudios dedicados al análisis de la esclavitud bajomedieval.[2] Sin embargo, la mayoría de ellos se ha limitado a atender, en el espacio del Mediterráneo occidental, el período comprendido entre la primera mitad del siglo XIV y la primera mitad del siglo XV, lastrando, con el imperativo de la apertura hacia el Atlántico y la creciente hegemonía turca, el análisis de la esclavitud en el Mediterráneo tardomedieval y premoderno.[3]

Barcelona no ha sido ajena a esta dinámica investigadora. Pese a ser una de las pocas ciudades del Mediterráneo occidental que, por su riqueza documental, permite el estudio de la esclavitud en un marco cronológico amplio, tan sólo contaba con la modesta aproximación de Dimes Sancho[4] hasta finales de los años noventa, momento en el que comenzaron a aparecer diversas aportaciones,[5] entre las que

1. Este trabajo se inscribe en el proyecto de investigación aprobado y financiado por el MEC: «La Corona de Aragón en el Mediterráneo medieval: puente entre culturas, mediadora entre Cristiandad e Islam» (HUM2007-61131), dirigido por la doctora Roser Salicrú i Lluch, y se ha podido realizar gracias al disfrute de una beca predoctoral concedida por la Fundación Ramón Areces al proyecto de investigación «La esclavitud en Barcelona a fines de la Edad Media».
2. Entre otros, y sin poder ser exhaustivos, Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe medieval. I: Péninsule Ibérique – France*, Brujas, De Tempel, 1955; *II: Italie – Colonies italiennes du Levant – Levant latin – Empire byzantin*, Gante, sn, 1977; y J. Heers, *Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde méditerranéen*, París, Hachette, 1981.
3. Con las notables excepciones de V. Cortés Alonso, *La esclavitud en Valencia durante el reinado de los Reyes Católicos (1479-1516)*, Valencia, Ayuntamiento de Valencia, 1964; A. Franco Silva, *La esclavitud en Sevilla y su tierra a fines de la Edad Media*, Sevilla, Diputación Provincial de Sevilla, 1979; M. Lobo Cabrera, *La esclavitud en las Canarias Orientales en el siglo XVI (negros, moros y moriscos)*, Excmo. Cabildo Insular de Gran Canaria, Las Palmas, 1982; O. Vaquer Bennàssar, *La esclavitud a Mallorca. 1448-1500*, Mallorca, Consell Insular de Mallorca, Comissió de Cultura i Patrimoni, 1997; A. Martín Casares, *La esclavitud en Granada en el siglo XVI: género, raza y religión*, Granada, Universidad de Granada, 2000; y R. González Arévalo, *La esclavitud en Málaga a fines de la Edad Media*, Jaén, Universidad de Jaén, 2006.
4. Por las escasas 162 compraventas en las que basa una investigación cronológicamente ambiciosa (1390-1509): D. Sancho Martínez, «La esclavitud en Barcelona en los umbrales de la Edad Moderna», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, VII (1979), pág. 193-270.
5. R. Salicrú i Lluch, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV. L'assegurança contra fugues*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1998; de la misma autora: «Slaves in the professional and family life of crafstmen in the Late Middle Ages», en *La famiglia nell'economia europea. Secc. XIII-XVIII. 40 Settimana di Studi, Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini"*, 2009, pág. 325-342 (entre otros); F. Plazolles Guillén,

destaca la de Josep Hernando,[6] si bien ninguna de ellas se interesó por el período comprendido entre el fin de la Guerra Civil Catalana (1472) y la muerte de Fernando el Católico (1516).[7] Y este es el objetivo que trataré de alcanzar en las siguientes líneas: caracterizar un período trascendente en el comercio barcelonés de esclavos por coincidir con el inicio de la trata negrera portuguesa y con la reestructuración de las redes comerciales catalanas y la recuperación económica de posguerra.

Una nueva coyuntura tras la guerra civil catalana

Analizar el mercado de esclavos de Barcelona entre los años 1472 y 1516 obliga a articular un diálogo entre dos factores fundamentales. Por un lado, el inicio, en 1441, de la trata negrera portuguesa. Por el otro, la Guerra Civil Catalana de 1462-1472 y el período de posguerra, que se extendió, aproximadamente, hasta 1481.

Si el primero dio comienzo a un profundo cambio en lo que hasta entonces había sido el paradigma de esclavo en la península Ibérica y en el Mediterráneo occidental y configuró nuevas rutas de comercialización y redistribución de la mano de obra esclava, el segundo afectó directamente a Barcelona, reduciendo su participación en el comercio internacional, sobre todo el mediterráneo, y haciéndole perder mercados de máxima importancia económica,[8] lo que conduciría, a la postre, a un proceso de reconstrucción de redes comerciales.

A priori, estos dos factores, el del nacimiento de un nuevo flujo de introducción de esclavos en la península Ibérica con una marcada vertiente atlántica, y el de la reconstrucción de las redes comerciales barcelonesas, invitan a sugerir cambios sustanciales en el papel desarrollado por Barcelona en el comercio internacional de esclavos a fines de la Edad Media. Si, hasta mediados del siglo XV, la ciudad catalana había sido el principal puerto de entrada y redistribución de mano de obra esclava procedente del Mar Negro y de los Balcanes hacia los reinos ibéricos, parece plausible pensar que, a partir de la década de 1480, Barcelona ocupó un lugar secundario llamado a recibir el excedente de mano de obra esclava procedente de otros puertos más activos dentro de las nuevas rutas comerciales. Una hipótesis que

«Trayectorias sociales de los libertos musulmanes y negroafricanos en la Barcelona tardomedieval», en M. T. Ferrer i Mallol y J. Mutgé i Vives (ed.), *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana. Actes del Col·loqui Internacional*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 2000, pág. 615-642; de la misma autora: «Barcelona a finales de la Edad Media: ¿entre mestizaje y conservación biológica?», en B. Ares Queija y A. Stella (ed.), *Negros, mulatos, zambaigos. Derroteros africanos en los mundos ibéricos*, Sevilla, CSIC, Escuela de Estudios Hispano-Americanos, 2000, pág. 21-57; A. Albacete i Gascon, «Els lliberts barcelonesos del segle XV a través dels seus testaments», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 27/28 (2006-2007), pág. 143-172; y del mismo autor: «Els lliberts a la Barcelona del segle XV», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXVI (2008), pág. 147-190.

6. J. Hernando, *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat (s. XIV)*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 2003.
7. Por lo que me veo obligado a citar mis propios trabajos: I. Armenteros Martínez, «'Si tu non delinquiris'. Conflictividad en torno a la esclavitud en la Barcelona tardomedieval», *Anuario de estudios Medievales*, 38/2 (2008), pág. 969-1007; «Social and Cultural Identity of Slaves Before Manumission in Late-mediaeval Barcelona (15th and 16th Centuries)», en *Affranchis et descendants d'affranchis dans le monde atlantique (Europe, Afrique et Amériques) du XVe au XIXe siècle: Status juridiques, insertions sociales et identités culturelles* (en prensa).
8. C. Batlle (*et alii*), *La ciutat consolidada: segles XIV i XV* (J. Sobrequés i Callicó [dir.], *Història de Barcelona,* vol. 3), Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1992, pág. 214.

rompe con una dinámica de más de siglo y medio de duración, pero una hipótesis que, al fin y al cabo, encuentra su validación en las poco más de setecientas compraventas documentadas en el Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona[9] y en los datos publicados sobre tres importantes centros comerciales peninsulares: Sevilla, Málaga y Valencia.

El mercado de esclavos de Barcelona a fines de la Edad Media

Analizar de manera pormenorizada el mercado de esclavos de Barcelona entre los años 1472 y 1516 es una tarea que sobrepasaría, con creces, el objetivo de este trabajo. No obstante, sí es oportuno caracterizar, aunque sea brevemente, su dinámica comercial, y describir, atendiendo a las variables de género y origen, los esclavos que fueron vendidos en la ciudad.

Si se examina la evolución cronológica del ritmo de las 731 compraventas documentadas durante el período analizado [*Figura 1*], pueden apreciarse tres fases. La primera, que arranca en 1472 y llega hasta 1481, marca una tendencia en retroceso del volumen de compraventas efectuado en la ciudad. El fin de la Guerra Civil, pero también el episodio de peste declarado en 1475,[10] parecen afectar directamente a la capacidad de atracción de la que Barcelona venía disfrutando hasta, por lo menos, la primera mitad del Cuatrocientos. Prueba de ello es la parálisis que, en 1476, se detecta en la compraventa de esclavos, con una tímida recuperación en 1479 (7 ventas) y una nueva recaída en el año siguiente (4). Sin embargo, a partir de 1481 y hasta 1500, las operaciones mejoraron notablemente hasta alcanzar, en 1493, el pico de la muestra (43). A pesar de ello, lejos de ser un crecimiento sostenido, entre los años 1489 y 1491 los manuales notariales muestran un considerable retroceso que vuelve a coincidir con un nuevo e intenso brote de peste iniciado en mayo de 1489 y que se extendió hasta septiembre de 1490.[11] La última fase de la secuencia se inicia con otro brote epidémico, el de 1501,[12] y una nueva bajada en el volumen de compraventas (5), al que le sigue una recuperación no tan notable como la de la fase anterior y dos nuevos años que registran retrocesos, 1507 y 1515 (3 en ambos años), coincidentes, nuevamente, con brotes de peste.[13]

El grupo mayoritario de esclavos que llegaba a la ciudad [*Figura 2*] era el subsahariano (58,7%, 452 individuos), con un claro predominio de los que lo hacían procedentes de la costa occidental africana, lo que indica, de este modo, el cambio más notable en cuanto al origen de la población esclava de Barcelona con respecto a lo

9. Los datos –parciales debido a la inevitable pérdida documental a lo largo del tiempo– han sido obtenidos a partir del vaciado sistemático de los más de 700 manuales notariales conservados en el Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona entre 1472 y 1516.
10. Y concluido en octubre de 1476. Según las fuentes, «lo major die que se moriren foren XXIII persones, y açó no fou sino un dia que, après, mai passaren de XX y poques voltes hi arribaren» (J. Puiggarí [ed.], *Libre de algunes coses assanyalades succehides en Barcelona y en altres parts*, Barcelona, La Renaixença, 1878, pág. 265).
11. Según se constata en *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1B-IV, *Registre d'Ordinacions*, 11, f. 100v-101v, 106v, 112v-113r y 122v.
12. Que provoca la clausura de la ciudad y la prohibición de entrada a infectados, sospechosos de estarlo y cadáveres (*AHCB*, 1B-IV, *Registre d'Ordinacions*, 12, f. 70r-v).
13. Para el brote de 1507, 1B-IV, *Registre d'Ordinacions*, 12, f. 159v-160r, 161r-v, 162r-v, 162v-163r, 164r-v, 165r y 165v-166r; para el de 1515, 1B-IV, 13, ff. 113r, 113v-114v, 116v-117r y 117r-118r.

que se conoce de la primera mitad del siglo XV.[14] Tras éste, aunque a gran distancia, el grupo de los esclavos musulmanes era el segundo más numeroso (23,2%, 179 individuos). Finalmente, exceptuando los esclavos cuyo origen no se ha podido establecer, la presencia de loros o mestizos, canarios, turcos y orientales jamás sobrepasa la treintena para cada uno de los grupos, y tan sólo ha sido identificado un esclavo presumiblemente americano.[15]

Las proporciones de sexo vuelven a marcar una pauta contraria a lo que parece haber sido la esclavitud en Barcelona durante la primera mitad del Cuatrocientos,[16] con una mayoría de hombres, 57% del total, sobre un 43% de mujeres.

Ahora bien, ¿cómo valorar el mercado de esclavos durante estos cuarenta y cinco años? Como ya se ha comentado, los estudios dedicados a Barcelona durante los siglos XIV y XV, además de escasear, no analizan sistemáticamente la documentación conservada en los manuales notariales, lo que imposibilita cualquier intento de comparación diacrónica. Sin embargo, sí es posible contrastar los datos obtenidos con los de otras ciudades peninsulares que han sido estudiadas en el mismo período histórico.

Las 731 operaciones documentadas entre 1472 y 1516 distan mucho de los más de 7.300 esclavos que fueron ajustados en la bailía de Valencia entre 1489 y 1516,[17] las cerca de 3.300 operaciones comerciales registradas en las notarías sevillanas entre 1472 y 1516[18] o las algo más de 2.100 compraventas llevadas a cabo en Málaga entre 1489 y 1516.[19]

Las diferencias entre las cuatro ciudades son evidentes. Sin embargo, es en las dinámicas de reexportación y en la composición fenotípica de la población esclava de cada uno de estos centros comerciales donde es posible observar diferencias notables que permiten situar el mercado de esclavos barcelonés en un contexto más amplio para, después, tratar de reconstruir las redes de abastecimiento de las que se sirvió.

14. Una esclavitud predominantemente oriental, eslava y femenina. Véase, al respecto, SANCHO, «La esclavitud...», pág. 212-216, y PLAZOLLES, «Barcelona...», pág. 24. En cuanto a los esclavos negros, al menos hasta la década de 1450, procedían, mayoritariamente, de los Montes Barca, en la Cirenaica Tripolitana.
15. Que procedía del País de la Cucaña –«terra Cucanya», en el documento (*AHPB* (Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona), sig. 261/9, Lluís Carles Mir, s. f., 3-IV- 1500), mito medieval que traspasó el Atlántico para pasar a definir lo que sería el País de Jauja incaico (véase: C. URANI MONTIEL, «Imaginando Jauja. Espacio representado y reinterpretado», en *XLIII Congreso de la Asociación Canadiense de Hispanistas*, Canadá, University of Saskatchewan, 2007).
16. Con un claro predominio de la población esclava femenina sobre la masculina. VERLINDEN, *L'esclavage...*, I, pág. 453, establece las ratio 3:1 en 1411, 2,66:1 en 1424, 2,5:1 en 1441, 1:1 en 1442 y 2,5:1 en 1445.
17. Me remito a los datos aportados por CORTÉS, *La esclavitud...*, gráfico 1, pág. 58-59, a partir del análisis los libros de cuentas del Maestre Racional de Valencia, en los que se anotaba el pago del quinto real sobre la entrada de esclavos, y no de instrumentos notariales de compraventa, por lo que los resultados de sus investigaciones deben ser prudentemente contrastados con los míos. De la misma autora es el trabajo «Valencia y el comercio de esclavos negros en el siglo XV», en Francisco DE SOLANO (coord.) *Estudios sobre la abolición de la esclavitud*, Madrid, CSIC, (*Revista de Indias*, Anexo 2) 1985, pág. 33-85, en el que analiza el mercado de esclavos negros en Valencia entre los años 1415 y 1478, y documenta, entre 1472 y 1478, 378 ajustes.
18. Cifras aproximadas extraídas de FRANCO, *La esclavitud...*, pág. 132-133. En este caso, los datos corresponden a la documentación notarial conservada en Sevilla, pequeña porción de la que, según Alfonso Franco, debió existir.
19. GONZÁLEZ, *La esclavitud...*, pág. 53, gráfico 1. Es necesario advertir, tal y como hace el autor, que los datos obtenidos para la primera década después de la conquista cristiana de 1487 son fragmentarios, debido, sobre todo, al inicio tardío de la producción notarial, 1496.

Los mercados andaluces: Sevilla y Málaga

Tanto Sevilla como Málaga actuaron como mercados importantes capaces de absorber una numerosa oferta de mano de obra esclava y redirigir parte de la misma hacia otros lugares, aunque operaron con patrones diferenciados.

El mercado sevillano mantuvo una clara dinámica receptora y una actividad exportadora débil hacia Andalucía y Extremadura, por lo menos hasta la creación del monopolio americano de la Casa de Contratación en 1503 y, sobre todo, a partir de la segunda década del siglo XVI.[20]

Siguiendo el mismo esquema que Barcelona, el grupo más numeroso de esclavos registrado en las notarías sevillanas [*Figura 3*] procedía del África occidental (54,9%), con un total aproximado de 1.743 individuos. Le sigue, a una distancia razonable, el grupo de los esclavos musulmanes y, tras éste, el de los loros o mestizos, el de los canarios y el de los indios americanos. En cuanto a género, son más los esclavos de sexo masculino (55%) que las mujeres (45%), confirmando una de las nuevas facetas de la trata negrera atlántica.[21]

En cambio, el caso de Málaga presenta una dinámica distinta. Si bien fueron el interior del reino de Granada y el obispado de Málaga las principales zonas de exportación, el hecho de que su puerto se encontrase en la misma ruta de distribución de esclavos negros seguida por los mercaderes portugueses favoreció la existencia de una relación fluida con Cádiz, el Puerto de Santa María, Sanlúcar de Barrameda y Jerez de la Frontera. Del mismo modo, su estratégica posición en el Mediterráneo occidental hizo que Málaga actuase como puente entre los puertos atlánticos y los del levante peninsular, especialmente Valencia.[22]

El origen de la población esclava malagueña también difiere del patrón seguido por Sevilla [*Figura 4*]. El grupo de población más numeroso lo constituía el sarraceno, seguido, a corta distancia, por el de los esclavos negros del África occidental (39,8% y 38,5%, respectivamente).[23] Tras ellos, y exceptuando el generoso grupo de esclavos cuyo origen no muestra las fuentes documentales y el de los loros, el número de esclavos judíos, turcos, canarios e indios no pasa de lo anecdótico. En cuanto a la distribución por género, las proporciones sí coinciden con las de Sevilla y Barcelona: 56% de hombres frente a un 44% de mujeres.[24]

El mercado de Valencia

Aunque más alejado de las rutas atlánticas, es el puerto de Valencia el que mayor actividad presentaba, con una exportación dirigida, principalmente, hacia el reino de Valencia y, tras éste, hacia Cataluña, Baleares y Aragón.

Atendiendo al origen de su población esclava [*Figura 5*], destaca, en primer lugar, el grupo de esclavos negros por encima de cualquier otro, representando el

20. Franco, *La esclavitud...*, pág. 103. Podemos adelantar que la relación comercial directa de Sevilla y Barcelona debió ser mínima a tenor de las zonas de reexportación de la ciudad andaluza. No obstante, no es extraño encontrar mercaderes catalanes en Sevilla, como Perot Miquel y Joan de la Font (*AHPB*, sig. 255/28, Marc Busquets, menor, 25-VI-1509), como tampoco lo es documentar esclavos en la ciudad catalana procedentes de Sevilla (*AHPB*, sig. 216/31, Guillem Jordà, menor, 11-III-1488), o alguien de aquella ciudad acudiendo a Barcelona a vender algún esclavo (*AHPB*, sig. 261/19, Lluís Carles Mir, 8-I- 1508).
21. Porcentajes extraídos a partir de las cifras publicadas por Franco, *La esclavitud...*, pág. 140-146.
22. González, *La esclavitud...*, pág. 263-265.
23. En números absolutos, cerca de 1.423 y 1.377 individuos.
24. González, *La esclavitud...*, pág. 67, gráfico 2.

67% del total, cerca de 5.000 individuos. Le sigue el de los esclavos musulmanes (14,6%), el de los canarios (7,5%) y un heterogéneo grupo cuyo origen no queda suficientemente claro a partir de los datos aportados por Vicenta Cortés (10,8%, aproximadamente 800 individuos).[25]

Valencia se constituyó, así, en el principal mercado para la colocación de esclavos negros de prácticamente toda la península Ibérica, exceptuando los territorios portugueses. Aprovechando una larga tradición mercantil en el comercio de esclavos, una legislación clara al respecto, una situación estratégica y el deterioro provocado por la Guerra Civil Catalana en Barcelona, su rival comercial más directa, Valencia posiblemente se convertió en el escenario ideal en el que tanto mercaderes mayoristas como comerciantes que operaban al menudeo, y que procedían de prácticamente toda la vertiente atlántica y mediterránea ibérica y de la península Itálica, acudían para vender esclavos predominantemente negros, pero también para comprarlos, mientras comerciaban con otros productos de los reinos ibéricos y de los puertos africanos.

Barcelona y sus mercaderes en el comercio peninsular de esclavos

Es poco lo que se conoce sobre la recuperación económica de Barcelona entre el fin de la Guerra Civil y las Cortes celebradas por Fernando II en 1480-1481, excepto noticias aisladas sobre algún viaje de negocios como el que, con destino a Mallorca, partió de Barcelona en 1478 con dirección a Bona y Argel.[26]

En la década siguiente, es más habitual documentar fletes de naves que partieron hacia Berbería y Levante[27] y noticias sobre negocios encabezados por mercaderes catalanes residentes en Siracusa.[28] Y, a partir de 1490, la actividad del comercio barcelonés, en particular, y catalán, en general, muestra un dinamismo incontestable, especialmente en el ámbito atlántico, a tenor de las contrataciones registradas en los manuales de seguros marítimos.[29] Viajes con destino a Rodas y Alejandría[30] se sucedían junto a expediciones hacia la Andalucía atlántica y mediterránea,[31] Portugal, Galicia, Madeira y Canarias,[32] donde los mercaderes catalanes colocaban frutos secos, azafrán y algunos objetos manufacturados y obtenían pescado salado, cueros, azúcar y, en menor medida, grano, aceite, vino y productos procedentes de

25. Porcentajes extraídos de Cortés, *La esclavitud...*, gráfico 2, pág. 60-61.
26. *AHPB*, sig. 234/11, Andreu Mir, 11-IV-1481.
27. Para Berbería, *AHPB*, sig. 224/3, Joan Mateu, 10-IV-1483; sobre Levante, *AHPB*, sig. 237/1, Bartomeu Sumes, 20- VII-1484, y *AHPB*, sig. 239/2, Pere Triter, 12-X-1484. Véase, también, el apéndice I de M. Del Treppo, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Nápoles, Università di Napoli, 1968, pág. 636.
28. *AHPB*, sig. 234/14, Andreu Mir, 19-II-1484.
29. M.T. Ferrer i Mallol, «El comerç català a Andalusia al final del segle xv», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 18 (1997), pág. 301-334, publicado en castellano en *La Península Ibérica en la era de los descubrimientos (1391-1492)*, Sevilla, Junta de Andalucía, Consejería de Cultura, Universidad de Sevilla, 1991, pág. 421-452.
30. *AHPB*, sig. 255/18, Ramon Berenguer de Clergue, 31-VII-1499.
31. Especialmente hacia Cádiz, Puerto de Santa María y Sanlúcar de Barrameda, puertos proveedores de algunos artículos y redistribuidores de mercancías catalanas, posiblemente hacia Flandes e Inglaterra; véase, más detalladamente, en Ferrer, «El comerç...», pág. 302 y 315.
32. Ferrer, «El comerç...», pág. 302. Para Canarias, un ejemplo en *AHPB*, sig. 235/8, Narcís Gerard Gili, 9-XII-1497.

las Indias orientales y del África occidental como pimienta, malagueta, jengibre, clavo, canela, indio, estoras de Guinea, marfil[33] y esclavos. Barcelona continuaba siendo el centro financiero y asegurador de unos mercaderes que utilizaban los puertos andaluces como centros de reagrupamiento y distribución de mercancías.[34] Esta dinámica comercial, marcada por la lógica mercantil del abaratamiento de los costes de transporte y de la optimización de las inversiones, introdujo cambios sustanciales en el peso específico de Barcelona en el comercio peninsular de esclavos. Alejada, físicamente, de los centros comerciales más dinámicos y de las nuevas rutas de comercialización, Barcelona ya no era la puerta de entrada hacia la Península de una mercancía humana predominantemente oriental, sino un mercado secundario enmarcado en un nuevo modelo cuyo signo identitario había pasado a ser el color negro de la piel.

Parece razonable pensar que Valencia fue el principal mercado suministrador de esclavos de Barcelona, pese a que las noticias de mercaderes valencianos en la ciudad catalana sean escasas[35] y que los registros de entradas y salidas de mercancías, con los que la tarea de reconstruir las redes de abastecimiento habría sido mucho más sencilla, no se hayan conservado. No en vano, los comerciantes barceloneses participaron en el 69,7% de las ventas,[36] frente a un 26% de operaciones efectuadas por mercaderes no catalanes. En términos generales, la incidencia en el comercio de esclavos de mercaderes foráneos era escasa [*Figura 6*], pese a constatarse la presencia de portugueses, genoveses, castellanos, mallorquines, aragoneses, valencianos y alemanes.

De entre los mercaderes no barceloneses destacan, en primer lugar, los portugueses. La primera noticia que tenemos sobre ellos data de enero de 1485.[37] En mayo del año siguiente, llegaba al puerto de Barcelona la carabela del lisboeta Gonzalvo Díez, en la que transportaba, entre otras mercancías, cuatro esclavos guineanos que fueron vendidos por él y por los mercaderes Pedro Ferrandis y Pedro de Sima.[38] Algo similar es lo que ocurría en enero de 1487 con la llegada de la carabela del patrón lisboeta Álvaro Ferrandis, en la que viajaba el mercader Velasco Rodrigues y por lo menos dos esclavas wolof a vender en la ciudad.[39] Dos años más tarde, entre los meses de junio y agosto, Pedro Díez vendía al menos once esclavos, mayoritariamente wolof.[40] Y en 1491, Joâo Rodrigues, de Santuber, vendía el esclavo Sebastià, también wolof.[41]

En los años sucesivos no volvemos a tener noticias de estos mercaderes. Al parecer, su *modus operandi* se basaba en la estacionalidad y en la rentabilización

33. Entre otros, son los que se detallan en un memorial de 1506 de las mercancías entregadas a Jaume Plà, mercader de Girona, por el barcelonés Bertran Bosc. El cargamento había sido enviado a Barcelona desde Lisboa por Francesc Pujol, mercader de Tortosa, en la nave del portugués Antonio Díez (*AHPB*, sig. 261/17, Lluís Carles Mir, 17-IV-1506.
34. Ferrer, «El comerç...», pág. 333.
35. Tan sólo se documenta la presencia de Tomàs Soler, quien vende un esclavo wolof en 1494 (*AHPB*, sig. 222/9, Esteve Soley, 24-VII-1494), documentado también en Valencia en agosto y septiembre de 1493 ajustando ante el baile general del reino un total de quince esclavas canarias (Cortés, *La esclavitud...*, doc. 281, 285 y 297).
36. Sobre un total de 261 operaciones llevadas a cabo por 170 mercaderes.
37. *AHPB*, sig. 234/15, Andreu Mir, 8-I-1485.
38. *AHPB*, sig. 251/1, Rafael Riudor, 10-III-1486, 11-III-1486 y 15-III-1486.
39. *AHPB*, sig. 234/17, Andreu Mir, 3-I-1487 y 4-I-1487.
40. *AHPB*, sig. 207/17, Antoni Palomeres, 18-VI-1489; *AHPB*, sig. 234/18, Andreu Mir, 16-VI-1489, 22-VI-1489, 26-VI-1489, 9-VII-1489, 27-VII-1489; *AHPB*, sig. 249/4, Miquel Fortuny, 20-VI-1489; 30-VI-1489, y *AHPB*, sig. 221/6, Joan Mates, 27-VIII-1489.
41. *AHPB*, sig. 239/9, Pere Triter, 11-III-1491.

máxima de los viajes comerciales que realizaban, sobre todo, a Valencia.[42] Barcelona no era un destino principal, sino un mercado secundario al que acudir o al que enviar a algún representante para dar salida a la mercancía que no había sido vendida en el mercado valenciano.

En 1506, aparecen nuevamente en las fuentes notariales,[43] y dos años más tarde hallamos la primera compraventa de las siete que llevó a cabo el mercader extremeño Gonzalo de Cáceres,[44] habitante de Lisboa. Siguiendo la pauta anteriormente mencionada, todas las ventas las realizó entre los meses de julio y agosto de 1509,[45] excepto la primera de ellas, efectuada en julio del año anterior.[46] En julio de 1509, se documenta también la primera de las ventas de Pedro Ramires.[47] Este, junto a Joâo de Tolosa,[48] fue el último mercader luso que acudió a la ciudad a vender esclavos durante el período analizado. Entre finales de mayo y finales de junio de 1510, ambos mercaderes actuaron conjuntamente vendiendo un total de siete esclavos guineanos,[49] aunque las últimas ventas documentadas las realizó Pedro Ramires en julio de 1511[50] y marzo de 1512.[51]

Tras los portugueses, los mercaderes genoveses fueron los que más participaron en el comercio de esclavos. Si bien tan sólo han sido documentados cuatro mercaderes de ese origen, destaca la actividad de uno de ellos, Ambrogio Fatinanti, ciudadano de Barcelona. Entre mayo de 1494 y septiembre de 1496, realizó quince ventas de esclavos procedentes de Guinea, Senegambia y Borno,[52] dato que nos conduce a plantear la posible conexión que Fatinanti pudo tener con las redes genovesas que operaban en Valencia y Castilla. Una conexión que, en el caso de Girolamo de Nigro, genovés afincado en Barcelona, parece más clara, ya que tanto en Valencia como en Medina del Campo, los Nigro tenían representantes[53]. La nómina de mercaderes genoveses la completan Leonardo de Fieschi (Flischo), afincado en Cádiz, que en 1491 vendía una mora a su compatriota Girolamo de Nigro,[54] y Pantaleone Fatinanti, hermano y heredero universal de Ambrogio, también residente en Barcelona.[55]

42. Ampliamente documentados por Vicenta Cortés, quien destaca los apellidos Rodrigues, Pardo, Brandis, Vallpuesta y Ferrandis (Cortés, *La esclavitud...*, pág. 112). No parece casual encontrar en Barcelona, por lo menos, dos de estos apellidos, Rodrigues y Ferrandis.
43. *AHPB*, sig. 216/17, Lluís Carles Mir, 16-III-1506.
44. Documentado también en Valencia, en octubre de 1510 y en mayo de 1511, presentando ante el baile 228 y 88 esclavos negros bozales, respectivamente, traídos a vender desde Portugal (Cortés, *La esclavitud...*, doc. 1146 y 1236).
45. *AHPB*, sig. 213/2, Joan Faner, 23-VII-1509; *AHPB*, sig. 256/32, Bartomeu Torrent, 27-VII-1509, 4-VIII-1509; *AHPB*, sig. 258/17, Joan Palomeres, 18-VII-1509, 9-VIII-1509, y *AHPB*, sig. 259/47, Antoni Benet Joan, 31-VII-1509.
46. *AHPB*, sig. 241/61, Galceran Balaguer, 21-VII-1508.
47. *AHPB*, sig. 262/15, Benet Joan, 19-VII-1509.
48. Quien también vendió esclavos por separado, como mínimo en dos ocasiones (*AHPB*, sig. 268/14, Pere Saragossa, 6-VI-1510, y *AHPB*, sig. 285/25, Joan Savina, 19-VI-1510).
49. *AHPB*, sig. 256/34, Bartomeu Torrent, 27-V-1510; *AHPB*, sig. 258/18, Joan Palomeres, 6-VI-1510; *AHPB*, sig. 262/16, Benet Joan, 6-VI-1510, 10-VI-1510, y *AHPB*, sig. 268/14, Pere Saragossa, 28-VI-1510.
50. *AHPB*, sig. 241/65, Galceran Balaguer, 18-VII-1511; *AHPB*, sig. 258/18, Joan Palomeres, 19-VII-1511; *AHPB*, sig. 262/18, Benet Joan, 23-VII-1511, y *AHPB*, sig. 261/21, Lluís Carles Mir, 24-III-1512.
51. *AHPB*, sig. 261/21, Lluís Carles Mir, 24-III-1512.
52. *AHPB*, sig. 255/12, Marc Busquets, menor, 28-V-1494; *AHPB*, sig. 207/20, Antoni Palomeres, 20-V-1495; *AHPB*, sig. 261/6, Lluís Carles Mir, 27-V-1495, 13-VI-1495; *AHPB*, sig. 191/14, Pere Pasqual, 10-VI-1495 y 191/15, 3-II-1496; *AHPB*, sig. 235/6, Narcís Gerard Gili, 22-VI-1495; *AHPB*, Guillem Jordà, menor, 19-VI-1496; *AHPB*, Pere Triter, 1-VII-1496; *AHPB*, sig. 245/14, Jaume Vilar, 17-VIII-1496, y *AHPB*, sig. 256/9, Bartomeu Torrent, 5-IX-1496.
53. Cortés, *La esclavitud...*, pág. 111.
54. *AHPB*, sig. 239/9, Pere Triter, 11-III-1491.
55. *AHPB*, sig. 255/15, Marc Busquets, menor, 11-V-1497.

Por último, la participación de mercaderes alemanes, castellanos, mallorquines y aragoneses era anecdótica. Tan sólo merece la pena destacar la venta realizada de una eslava canaria por Pedro Galindo, mercader de Cádiz[56], por las relaciones que, al parecer, tenía con Pedro de Susán, mercader andaluz y ciudadano de Barcelona estrechamente relacionado con los negocios atlánticos.

Parece claro, pues, que la mayoría de los esclavos vendidos en Barcelona habían llegado a la ciudad de la mano de mercaderes barceloneses, ya fuese mediante intermediarios, ya fuese en el regreso de los viajes comerciales realizados a otros puertos, especialmente Valencia. Entre 1483 y 1486, por ejemplo, el barcelonés Joan Alió vendió diez esclavos negros, entre wolof y guineanos, la mayoría de ellos en los meses de julio de 1484 y de 1485, siguiendo un patrón muy similar al de los mercaderes lusos. Algo parecido ocurría con Cebrià y Francesc Falcó quienes, eventualmente, acudían al mercado a comprar o vender esclavos, y que están documentados también en Valencia.[57]

Del mismo modo, algunos de los esclavos vendidos en la ciudad provenían de las empresas comerciales llevadas a cabo en los puertos atlánticos.

En diciembre de 1489, el marinero barcelonés Pere Teixidor formaba compañía con el mercader Baltasar Raimat, aportando 108 libras de coral a vender en Castilla y Portugal. En el viaje de regreso, el marinero dejaba bien claro su interés en que fuesen compradas «dues sclaves negres o mores, d'edat de XIIII anys en XX anys, he no més, […] que sien bones e sanes e senceres». Del resto de los beneficios, dejaba a discreción de Raimat la compra de «sucres, *o altres testes*, ho cuyram, o lo que vos conexareu sia bo».[58] En octubre de 1490, Antoni Serra formaba compañía con el caballero portugués Diego Caldera.[59] Tan sólo tres meses antes, había vendido una esclava guineana a Baltasar Raimat,[60] y, ocasionalmente, vendía, junto a su hermano Joan, esclavos negros, sarracenos y canarios. Y en los meses de enero de 1497 y de 1498, Francesc Ribera vendía esclavos procedentes de La Palma y Tenerife.[61]

Más clara es la relación de los negocios atlánticos y la llegada de esclavos a Barcelona en los casos de los hermanos Viastrosa, Pere Benavent y los hermanos Font, los Prats, Pedro de Susán y la familia Morell.

La compañía formada por los hermanos Pere y Nicolau Viastrosa mantuvo una gran actividad comercial con los puertos de la Andalucía atlántica durante la década de 1490.[62] En octubre de 1499, contrataron un seguro de 350 ducados para cubrir el riesgo de un cargamento de pescado salado, esclavos y cualquier otra mercancía, a cargar en Portugal hacia Barcelona.[63] Y, ocasionalmente, participaron en el mercado de la ciudad vendiendo esclavos negros.[64]

De un modo parecido, los negocios de Pere Benavent, mercader barcelonés afincado en Cádiz y con intereses por el sector africano, y los hermanos Font pare-

56. *AHPB*, sig. 239/16, Pere Triter, 28-VI-1486.
57. Cortés, «Valencia...», pág. 77-78.
58. *AHPB*, sig. 239/8, Pere Triter, 10-XII-1489.
59. *AHPB*, sig. 239/9, Pere Triter, 11-X-1490.
60. *AHPB*, sig. 239/9, Pere Triter, 1-VII-1490.
61. *AHPB*, sig. 239/17, Pere Triter, 3-I-1497; *AHPB*, sig. 219/29, Dalmau Ginebret, 9-I-1497, y *AHPB*, sig. 261/7, Lluís Carles Mir, 12-I-1498.
62. Ferrer, «El comerç...», pág. 317-323.
63. Ferrer, «El comerç...», pág. 323.
64. *AHPB*, sig. 239/11, Pere Triter, 16-VII-1492; *AHPB*, sig. 239/13, Pere Triter, 17-IV-1494, y *AHPB*, sig. 261/10, Lluís Carles Mir, 3-IV-1500.

cen repercutir en la llegada de esclavos a la ciudad. El 13 de mayo de 1496, Miquel Font aseguró esclavos y otros productos que Pere Benavent tenía que cargar en Cádiz con destino a Valencia y, al año siguiente, aseguró mercancías indeterminadas que podrían ser descargadas en Valencia, Barcelona o Mallorca.[65]

Y lo mismo puede decirse de los hermanos Gabriel y Joan Prats, quienes aseguraron trayectos entre los puertos andaluces y Barcelona y aparecen, entre 1498 y 1506, vendiendo esclavos; o del andaluz Pedro de Susán, que en noviembre de 1497 aseguraba una cantidad indeterminada de cueros, cereales, merluza, esclavos y otros productos que, recalando en Gibraltar, tenía como destino Barcelona.[66]

Sin embargo, el caso de la familia Morell es el que mejor resume la posición de Barcelona en el mercado peninsular de esclavos y la estrategia de participación que algunos mercaderes catalanes desarrollaron ante tan lucrativo negocio. En 1488 y 1489, Joan Morell vendió esclavos guineanos en Barcelona al menos en cuatro ocasiones, y en 1492 realizó una importante inversión en pescado salado que debía ser cargado en algún puerto de Granada, si bien su primera intención había sido comprar esclavos.[67] En marzo de 1502, el también mercader Gaspar Morell, expedía 500 cahíces de trigo de Antequera y Loja a Barcelona.[68] Dos años más tarde, se encontraba en Málaga y enviaba una esclava mandinga al mercader valenciano Francesc Fenellosa.[69] En mayo de 1506, Gaspar aparece como lugarteniente del Consulat de Mar en el reino de Granada,[70] y en junio de 1513 presentaba en la bailía de Valencia, junto a Lluís Morell, 76 esclavos negros. Un mes atrás, Lluís Morell había presentado otros 83 esclavos negros, negocio que completaba los que ya había realizado en 1507 y 1508, con la presentación de 110 wolof y 18 esclavos negros, respectivamente, y que continuaría, al menos, en mayo de 1514, con la presentación de 95 esclavos más.[71] En tan sólo cuatro operaciones llevadas a cabo entre 1507 y 1513, Lluís y Gaspar Morell habían negociado en Valencia con 382 esclavos negros, 70 menos que el total de los vendidos en Barcelona entre 1472 y 1516.

Conclusión

Si tradicionalmente Barcelona se había servido de las redes comerciales del Levante mediterráneo para la obtención y la comercialización de esclavos mayoritariamente orientales y eslavos, tras el fin de la Guerra Civil Catalana, que dañó seriamente su capacidad comercial, y la irrupción de Portugal en el mercado internacional de esclavos a partir de finales del siglo XV, que garantizaba una oferta abundante redistribuida en nuevas rutas de abastecimiento, la ciudad catalana quedaba definitivamente alejada de los principales centros económicos peninsulares y

65. Ferrer, «El comerç...», pág. 323-325. Pere Benavent está también documentado en Valencia comprando esclavos al menudeo y enviándolos a Cádiz (enero de 1497 y marzo de 1502), y vendiendo canarios en el mercado valenciano a través de su procurador Pere Moner, mercader de Barcelona (mayo de 1497). Véase: Cortés, *La esclavitud...*, pág. 471, 485 y 499.
66. Ferrer, «El comerç...», pág. 305-306 y 328.
67. Ferrer, «El comerç...», pág. 308.
68. J. Vicens Vives, *Ferran II i la ciutat de Barcelona (1479-1516)*, Barcelona, Emporium, 1937, vol. II, pág. 328, n. 169.
69. González, *La esclavitud...*, pág. 230.
70. *AHPB*, sig. 239/30, Pere Triter, 23-V-1506.
71. Cortés, *La esclavitud...*, docs. 872, 897, 1354, 1359 y 1399.

pasaba a ocupar el espacio reservado a un mercado secundario, que absorbía el excedente de otros mercados más activos, como el valenciano.

No obstante, y aunque incomparable a las dinámicas que registraban otros mercados, como los de Sevilla, Málaga o Valencia, Barcelona también experimentó un cambio en la composición fenotípica de los esclavos de la ciudad en consonancia a los que venían produciéndose en el ámbito peninsular desde la década de 1460. El mercado de esclavos de Barcelona había dejado de ser el ya clásico mercado bajomedieval para asumir el esquema de la esclavitud de la primera Edad Moderna, fuertemente marcada por el nuevo fenómeno de la trata negrera y por las campañas de conquista emprendidas en el Magreb. Y los mercaderes barceloneses, grandes protagonistas del comercio de esclavos durante décadas, supieron adaptarse al nuevo contexto comercial participando activamente de los negocios que ofrecía el Atlántico y de los productos que allá se comerciaban, conscientes, quizás, de que Barcelona no recuperaría el importante lugar que, hasta mediados del siglo XV, había ocupado en el comercio de esclavos.

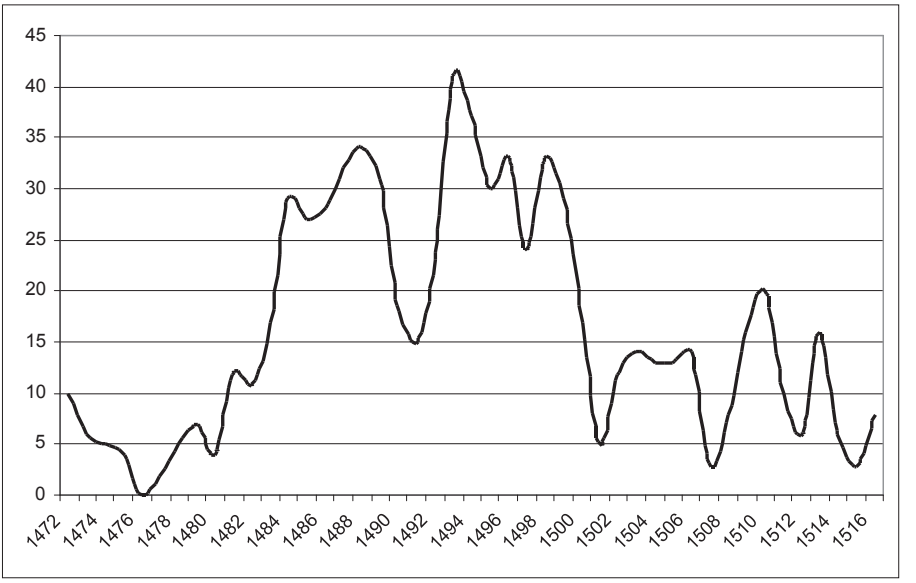

Figura 1. Barcelona, compraventas (1472-1516)

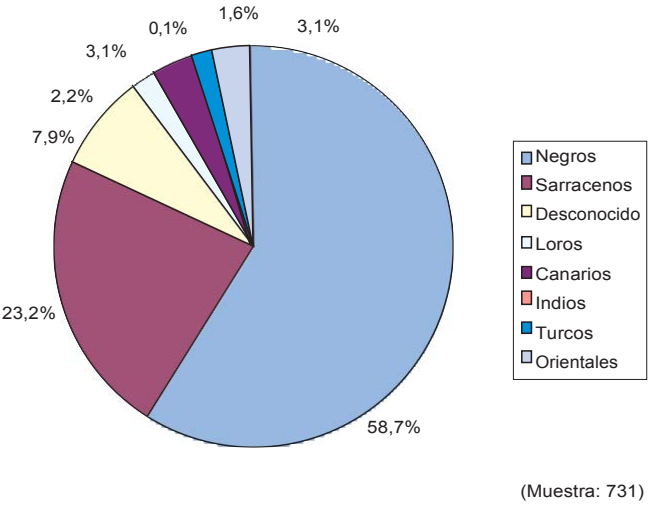

Figura 2. Procedencia de los esclavos en Barcelona (1472-1516)

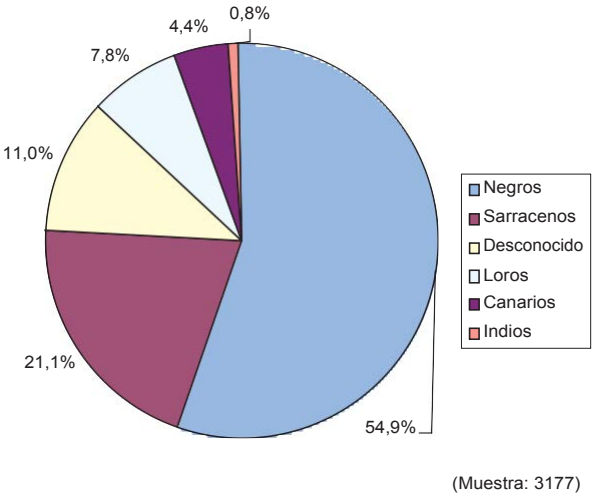

Figura 3. Procedencia de los esclavos en Sevilla (1472-1516)

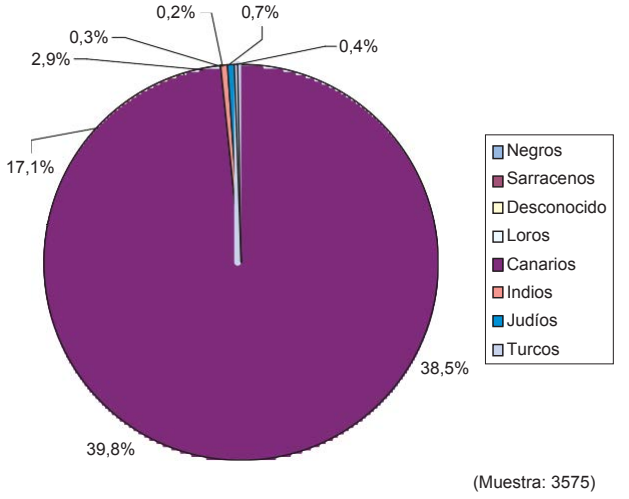

Figura 4. Procedencia de los esclavos en Málaga (1489-1516)

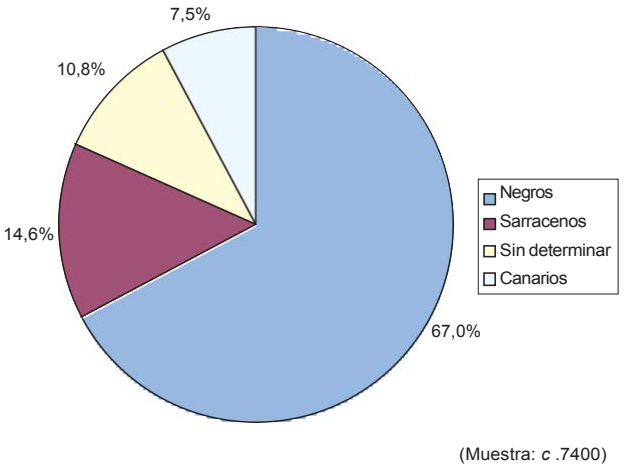

Figura 5. Procedencia de los esclavos en Valencia (1489-1516)

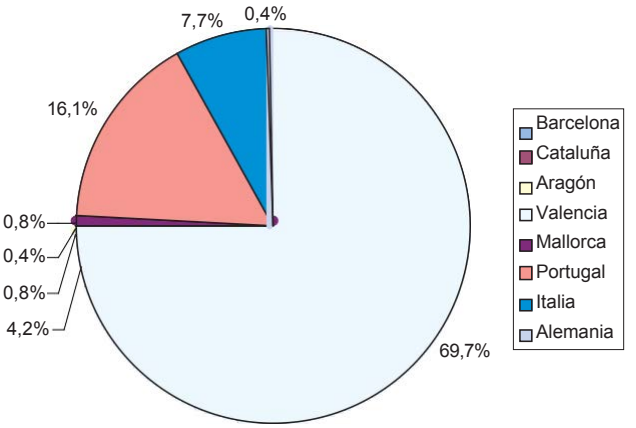

Figura 6. Mercaderes, operaciones de compraventa (1472-1516)

Les xarxes de sociabilitat dels immigrants francesos establerts a Barcelona

Alexandra Capdevila Muntadas*

Resum

D'ençà dels treballs pioners de Jordi Nadal i Emili Giralt sobre l'allau de francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII, han sovintejat els articles, treballs i recerques sobre aquest fenomen. Tanmateix, una bona part dels estudis realitzats s'han centrat en les dades proporcionades pels llibres de matrimonis, amb l'objectiu d'atansar-se al valor percentual d'aquest col·lectiu en un determinat territori. Així i tot, per bé que podem saber la proporció de nuvis d'origen ultrapirinenc casats en una parròquia, en canvi desconeixem les xarxes de sociabilitat que aquests nouvinguts van anar teixint a la localitat on es van establir. És evident que des de la seva arribada a la nova comunitat receptora fins al seu casament amb una donzella catalana deurien de passar uns anys d'aclimatació i integració. En aquesta comunicació tractarem d'esbrinar fins a quin punt al segle XVII aquest col·lectiu d'immigrants es va integrar sense massa obstacles a Barcelona, més enllà de la cronologia de les arribades, la procedència geogràfica, les causes d'aquestes migracions i l'ofici exercit pels nouvinguts ultrapirinencs, qüestions ja analitzades en altres treballs per historiadors com Nadal, Fargas, Vilarrúbia, etcètera. D'altra banda, la presència de matrimonis entre francesos i l'establiment de relacions d'amistat i de tipus econòmic entre conciutadans també palesa la dificultat de determinats forasters a arrelar al nou país. En aquest sentit, el recurs a la Matrícula de 1637 ens permet d'intuir com es va desenvolupar la vida d'aquesta comunitat estrangera, alhora que podem copsar l'actitud de les autoritats i de la comunitat receptora respecte a ella.

Resumen

Desde los trabajos pioneros de Jordi Nadal y Emili Giralt sobre el alud de franceses en la Cataluña de los siglos XVI y XVII, han menudeado los artículos, trabajos e investigaciones sobre este fenómeno. Sin embargo, una buena parte de los estudios realizados se han centrado en los datos proporcionados por los libros de matrimonios, con el objetivo de acercarse al valor porcentual de este colectivo en un determinado territorio. Así y todo, aunque podemos saber la proporción de novios de origen ultrapirenaico casados en una parroquia, en cambio desconocemos las redes de sociabilidad que estos recién llegados fueron tejiendo en la localidad donde se establecieron. Es evidente que desde su llegada a la nueva comunidad receptora hasta su boda con una doncella catalana deberían de pasar unos años de aclimatación e integración. En esta comunicación trataremos de averiguar hasta qué punto en el siglo XVII este colectivo de inmigrantes se integró sin demasiados obstáculos en Barcelona, más allá de la cronología de las lle-

* ESAGED (Universitat Autònoma de Barcelona)

gadas, la procedencia geográfica, las causas de las migraciones y el oficio ejercido por los recién llegados ultrapirenaicos, cuestiones ya analizadas en otros trabajos por historiadores como Nadal, Fargas, Vilarrúbia, etcétera. Por otra parte, la presencia de matrimonios entre franceses y el establecimiento de relaciones de amistad y de tipo económico entre conciudadanos también manifiesta la dificultad de determinados forasteros para arraigar en el nuevo país. En este sentido, el recurso a la Matrícula de 1637 nos permite de intuir cómo se desarrolló la vida de esta comunidad extranjera, a la vez que podemos captar la actitud de las autoridades y de la comunidad receptora con respecto a ella.

Introducció

D'ençà dels treballs pioners de Jordi Nadal i Emili Giralt sobre l'allau francesa a Catalunya,[1] han sovintejat els articles, treballs i recerques sobre aquest fenomen. Tanmateix, una bona part dels estudis realitzats han enfocat la seva atenció en les dades proporcionades pels llibres de matrimonis amb l'objectiu d'atansar-se al valor percentual d'aquest col·lectiu en un determinat territori.

Amb tot, per bé que així podem saber la proporció de nuvis d'origen ultrapirinenc casats en una parròquia, en canvi desconeixem les xarxes de sociabilitat que aquests nouvinguts van anar entreteixint a la localitat on es van establir. És evident que des de la seva arribada a la nova comunitat receptora fins al seu casament amb una donzella catalana deurien passar uns anys d'aclimatació i d'integració.

Disposem d'alguns estudis que han aprofundit en la realitat d'aquest col·lectiu a la capital catalana. Per exemple, Nadal i Giralt van analitzar els registres de malalts de l'Hospital de la Santa Creu i els llibres de matrimonis de la parròquia de Sants Just i Pastor en el marc del seu estudi sobre la població catalana. Per la seva banda, el 1959 Moreu Rey va publicar un estudi sobre els immigrants francesos a Barcelona.[2] Igualment, cal esmentar el treball de Fargas, que ha aprofundit en el flux migratori francès a partir del registre parroquial de Sant Just i Pastor.[3]

Així doncs, més enllà de la cronologia de les arribades, la procedència geogràfica, les causes d'aquestes migracions i l'ofici exercit pels nouvinguts ultrapirinencs, ja analitzats en altres treballs, en aquesta comunicació intentarem esbrinar fins a quin punt aquest col·lectiu es va integrar sense gaires obstacles a la capital catalana. En aquest sentit, la presència de matrimonis entre francesos i l'establiment de relacions d'amistat i de tipus econòmic entre conciutadans palesaria la dificultat de determinats forasters per arrelar al nou país.

El recurs a les dades proporcionades per la matrícula de 1637[4] i els testimonis dels coetanis ens permetrà intuir com es va desenvolupar la vida d'aquesta comu-

1. Jordi Nadal i Emili Giralt, *La population catalane de 1553 a 1717. L´emigration française et les autres facteurs de son développement*, Paris, SEVPEN, 1960; i *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVI*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 1966.
2. Enric Moreu Rey, *Els immigrants francesos a Barcelona (segles XVI al XVIII)*, Barcelona, IEC, 1959.
3. Maria Adela Fargas, «Movimientos del siglo XVI: la oleada de inmigrantes franceses y su integración en la Barcelona del siglo XVI», dins Jesús Pradells Nadal i José Ramón Hinojosa Montalvo (coord.), *En el umbral de la modernidad. El Mediterráneo europeo las ciudades en el tránsito de los siglos XV y XVI*, València, Generalitat Valenciana, 1990, vol. II, pág. 785-795.
4. *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Consell d'Aragó, ll. 551, quadern 1.

nitat estrangera i com van ser rebuts per la societat d'acollida. Amb tot, cal recordar l'origen d'aquesta font: en el marc de les hostilitats amb França, es va ordenar la confecció d'una minuciosa matrícula. En aquest document s'hi havia de fer constar tots els francesos establerts a la costa catalana des de Salses fins Tortosa, els quals havien de declarar llurs noms, edat, procedència, nivell de riquesa, professió, anys de residència a Catalunya i a la localitat, estat civil, nacionalitat de l'esposa, nombre de fills i parents ubicats en el territori català.

A Barcelona, el doctor Joan Pau Xammar, acompanyat del notari Antich Servat, va resseguir «tots els carrers i cases de la dita ciutat, interrogant ab Jurament no sols als Francesos que ha trobat, sinó també als amos y domèstichs de las casas en què viuen y moltas voltas als vehins». Malauradament, i a diferència dels altres punts de la geografia catalana, a Barcelona es va ometre la procedència geogràfica, dada que ens hauria permès aprofundir encara més en les xarxes de sociabilitat creades per aquest col·lectiu.

Aquest cens dividí la ciutat en trenta circumscripcions establertes al voltant dels carrers principals, amb els seus adjacents o travessies; per exemple, el carrer dels Tallers i carrers veïns, carrer del Carme i carrers veïns o els tres carrers de Sant Pere. Ara bé, la divisió resultava força arbitrària, excepte en el cas de la Rambla o del Raval o del barri de Ribera, ja que era difícil de fer coincidir les circumscripcions adoptades el 1637 amb les divisions efectives de la ciutat.[5]

En el decurs d'aquesta comunicació, s'aprofundirà en tot un reguitzell d'elements, com ara el grau d'integració d'aquest col·lectiu, les xarxes de sociabilitat d'aquests nouvinguts i, finalment, l'actitud de les autoritats i de la comunitat receptora.

El grau d'arrelament

Segons el recompte de 1637, a la ciutat i el seu territori d'extramurs residien 1.297 caps de casa d'origen francès. Si ho comparem amb el recompte de 1640, els francesos representaven el 17,7% dels 7.319 focs d'aquest any. No obstant això, cal precisar que aquestes dades proporcionen una visió exagerada del pes demogràfic d'aquest col·lectiu, en la mesura que la major part de francesos estaven casats amb catalanes i els seus fills eren ja catalans. S'estima, doncs, que en base a una població d'uns 34.000 habitants, la proporció d'immigrants d'origen francès es reduïa al 4%.[6]

Tanmateix, la repercussió d'aquesta allau sobre la societat barcelonina hauria estat molt més gran del que les xifres indiquen. Tal com assenyala la bibliografia, els francesos residents a Barcelona es caracteritzaven per haver arribat en una edat òptima per treballar i reproduir-se, sense que la societat catalana hagués hagut de patir la càrrega del seu creixement i formació.[7]

5. Moreu, *Els immigrants francesos...*
6. Jaume sobrequés i callicó (dir.), *Història de Barcelona*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, volum IV, «Barcelona dins la Catalunya Moderna».
7. sobrequés (dir.), *Història de Barcelona...*

Si, tal com reflecteixen els treballs publicats sobre la immigració francesa a Barcelona –la matrícula no especifica el seu origen geogràfic–, la majoria dels immigrants provenien de demarcacions que compartien moltes similituds (de llengua i cultura) amb Catalunya, la integració hauria d'haver estat relativament fàcil. En qualsevol societat, tant del passat com contemporània, un dels millors paràmetres per valorar el nivell d'integració dels nouvinguts és la proliferació o no d'enllaços mixtes. L'establiment de lligams efectius amb membres de la nova comunitat afavoreix una millor integració i això és el que va succeir amb determinats francesos que van aconseguir emparentar amb nissagues de la ciutat.

La matrícula de 1637 ens permet conèixer quin era l'estat civil d'aquest col·lectiu en un moment concret. Tanmateix, el fet que aquesta nòmina aplegui indistintament els francesos permanents i els temporers pot distorsionar els resultats. Així i tot, el seu estudi ens revela que la majoria eren homes de mitjana edat –aproximadament d'uns quaranta-sis anys– i casats amb catalanes en set de cada deu casos.

Els matriculats amb esposa d'origen francès són el tercer grup més nombrós. De manera significativa, i a diferència d'alguns punts de la geografia catalana, van proliferar tant els francesos casats amb franceses residents a Barcelona com aquells que tenien muller al seu país d'origen. En aquest últim cas, el fet de tenir l'esposa a França constituïa un obstacle, ja que impedia que poguessin integrar-se a la nova comunitat. La majoria eren immigrants temporers que periòdicament anaven a França per veure la família i dur les soldades recollides.

L'encreuament de l'edat d'arribada a Catalunya amb l'estat civil esdevé molt revelador, ja que evidencia que, com més joves arribaven, més augmentaven les probabilitats de casar-se amb una donzella del país. Així, dins el col·lectiu de matriculats casats a Catalunya, el grup més nombrós correspon a aquell que havia abandonat el seu país durant la infantesa. Disposem d'alguns exemples, com els de Bernat Camarada, del portal de Sant Antoni –arribat amb un any d'edat–; Bernat Casals, del carrer Comtal –arribat amb quatre anys– o Joan Roig de la Ribera de Mar –amb vuit anys. A més d'haver establert lligams familiars, en molts casos havien aconseguit la tinença d'alguna propietat.

En canvi, els forasters que van travessar la frontera de grans, aconseguien emparentar amb famílies del país amb més dificultat. Molts d'ells ja tenien lligams als seus llocs d'origen i es van constituir en una mà d'obra temporera que periòdicament anava i venia de Catalunya a França. Aquest era el cas de Martin Colot, mosso de trenta anys, que des dels vint-i-set vivia a cavall entre Catalunya i França.

Al llarg del buidatge, s'han detectat, també, alguns enllaços integrats per francesos. En aquest cas, ens trobem amb dues casuístiques diferents; per una banda, la d'aquell nouvingut que ha emparentat al Principat amb una francesa o una filla de francès, i per l'altra, la d'aquell que ha vingut de França amb la seva esposa. Tot i que tradicionalment la historiografia havia considerat que la immigració de dones nascudes a l'altra vessant pirinenca hauria estat poc rellevant a causa de la duresa del viatge, la consulta de la matrícula de 1637 evidencia tot el contrari.[8]

8. Al Maresme, la presència de dones franceses immigrades va ser poc rellevant. En canvi a l'Alt Empordà sovintegaven els casos de francesos casats amb una francesa de primera generació. Alexandra Capdevila, «Les xarxes de sociabilitat dels immigrants francesos establerts a la comarca del Maresme durant el segle xvii», *XXIII Sessió d'estudis mataronins*, Mataró, 2007. De la mateixa autora: «Les característiques de la immigració occitana en terres de frontera. El cas de l'Alt Empordà al 1637», dins *El fet fronterer. Fronteres, relacions, intercanvis*, Figueres, (en premsa).

Per exemple, Ramon Capa, de setanta dos anys d'edat, confessava que havia arribat al Principat per primera vegada als cinquanta-tres i precisava que residia a Barcelona juntament amb la seva esposa d'origen francès i dos fills adults. En aquest cas, cal pensar –per l'edat que tenia quan va creuar els Pirineus– que s'hauria casat a França. Amb molta probabilitat, primer deuria arribar ell i en posteriors etapes s'anirien desplaçant la resta de membres de la família. Per exemple, un dels seus fills residia al Principat «desde muchacho», mentre que l'altre tot just feia un any que s'hi havia establert.

Un altre exemple significatiu és el de Joana Dadiu, de vint-i-cinc anys i casada amb un francès, el qual feia dos anys que residia França, que era el mateix temps que portava ella vivint al Principat. Cal dir, però, que tenia un germà a Catalunya. Tot plegat demostra que tot i ser, a grans trets, un flux migratori essencialment masculí, en determinats casos va comptar amb la presència de dones. Ara bé, és molt probable que aquestes provinguessin de zones properes a la frontera.

Malgrat que quantitativament no és molt rellevant el nombre de parelles integrades per un francès i per una filla de francès, resulta molt interessant, perquè ens mostra la importància i l'efectivitat d'aquestes xarxes de sociabilitat que progressivament aquests forasters havien anat teixint amb els seus compatriotes. En aquests casos, el fet de procedir de Comenge, de Rius o de Càors era merament circumstancial, ja que el més rellevant era el fet de compartir unes mateixes inquietuds i procedir del Migdia francès.

Les xarxes de sociabilitat

Encara que una part significativa d'aquests forasters va casar-se amb dones del país i es va anar integrant dins la nova comunitat d'acollida, una part important no va oblidar els seus orígens occitans. Així, a l'hora de buscar esposa, alguns van preferir maridar amb filles de francesos. D'altres, malgrat viure de manera permanent a la capital catalana, van procurar mantenir els lligams amb les seves àrees d'origen. És en aquest context que cal interpretar la presència de forasters amb familiars al Principat o bé el fet que a les deixes testamentàries tinguessin un record per als seus familiars de l'altra cantó dels Pirineus o que deixessin per escrit la seva voluntat que es diguessin misses a la seva memòria en el seu lloc d'origen. En el decurs d'aquest apartat, intentarem aprofundir en aquestes xarxes de sociabilitat que els forasters francesos van anar establint amb els seus compatriotes.

No obstant això, l'anàlisi de les dades aportades per la matrícula permet apreciar un predomini dels matriculats de Barcelona sense familiars al Principat: un 57,9% enfront als 35,6% que sí en tenien. En altres estudis realitzats en altres enclavaments de la geografia catalana, l'entrecreuament de la dada de l'existència de familiars amb la de l'àrea de procedència ha revelat que a mesura que s'allunyaven de la frontera la presència de familiars tendia a decaure de manera progressiva.[9] Així, a causa de la seva proximitat geogràfica, els oriünds de l'àrea pirinenca destaquen per tenir més familiars que els seus veïns de les altres zones del Migdia

9. Alexandra Capdevila, «Les xarxes...».

francès. Igualment, destaca l'absència o la migradesa de lligams de parentesc entre els francesos procedents dels massissos centrals i les Terres Altes. En aquest cas, cal pensar que la distància afavoria que a la llarga els lligams s'anessin perdent. Malauradament, la manca de precisió en la Matrícula barcelonina de 1637 impedeix destriar de quina zona geogràfica procedien els matriculats amb familiars al Principat.

Tot amb tot, l'existència de vincles va constituir un dels principals mecanismes afavoridors d'arribada d'immigrants. Habitualment, hom resseguia la mateixa estratègia: després d'haver establert uns primers contactes amb la nova societat, el nouvingut afavoria el desplaçament dels altres membres de la família. En alguns casos, es tractava d'immigrants temporers que any rere any travessaven els Pirineus per treballar en la collita. En altres casos, es tractava de migracions amb una voluntat de permanència. En qualsevol cas, tant en les unes com en les altres les mateixes relacions familiars, veïnals o d'amistat afavoririen nous fluxos migratoris.

Segons Soulet, a causa del seu sistema organitzatiu, l'associació constituïa un principi bàsic en la vida dels pirinencs.[10] Per això cal pensar que aquests fluxos migratoris no s'iniciaven de forma aïllada i individual, sinó que tenien lloc en el marc d'una pràctica col·lectiva forjada al llarg de diverses generacions. Amalric assenyala alguns exemples que demostren que moltes vegades el viatge d'anada era organitzat per un grup de veïns procedents de poblacions properes.[11] En aquest sentit, la proliferació d'oriünds de determinades localitats franceses en una població catalana és el signe més evident d'aquest tipus de flux migratori de caràcter col·lectiu. Gràcies al buidatge de les minutes notarials de la localitat d'Arnac, Granier va poder resseguir la trajectòria del banquer Antoni Andrieu, el qual, des de 1649 fins 1690, va guiar i escoltar cap a València gent de la província de Rouergues. En aquest cas, els immigrants eren encaminats en grup per Andrieu, el qual s'encarregava d'alimentar-los durant el trajecte. Una bona part d'aquests francesos eren els fills menors de famílies de petits propietaris; és a dir, gent d'extracció social baixa, però a vegades amb un ofici rendible.[12]

Per la seva banda, els estudis de Poitrineau confirmen també l'existència de tota una xarxa organitzativa encaminada a facilitar l'arribada i la integració dels joves francesos a la Península. L'examen dels arxius notarials francesos fet per ell en un període més tardà va permetre descobrir l'existència d'uns "Traités de conduite", que consistien a encomanar un jove immigrant a un altre ja establert en el país de destí. És en aquest context que cal interpretar la presència d'aprenents ultrapirinencs en cases d'artesans d'origen francès. Encara que per un període posterior i per una geografia diferent, les mateixes fonts informen de la presència dels anomenats "passadors"; és a dir individus que s'oferien a "passar" i a guiar grups d'immigrants cap el seu lloc de destinació a canvi d'una retribució econòmica.[13] Qui sap si

10. Jean Françoise Soulet, *La vie quotidienne dans les Pyrénées sous l'Ancien Régime du XVI au XVIII siècle*, Paris, Hachette, 1974, pàg. 58.
11. Jean Pierre Amalric, «Franceses en tierras de España. Una presencia mediadora en el Antíguo Régimen», dins María Begoña Villar García i Pilar Pezzi Cristóbal (dir.), *Los extranjeros en la España Moderna: Actas del I Coloquio Internacional*, Màlaga, Ministerio de Ciencia y Tecnología, 2003, vol. I, pàg. 23-27.
12. J. Lorenzo, «Franceses en Valencia en 1674», dins Villar García i Pezzi Cristóbal (dir.), *Los extranjeros...*, vol. I, pàg. 459.
13. Xavier Torres Sans, «Los sin papeles y los otros. Inmigraciones francesas en Cataluña (siglos XVI-XVII)», dins Manuel Pimentel (Coord.), *Procesos migratorios, economía y personas*, Almería, Instituto Cajamar, pág. 347.

aquesta peculiaritat hauria estat un factor determinant en l'arrelament d'aquest tipus de corrent migratori i en la importància dels lligams efectius en aquesta zona de França.

Si procedim a repassar els vincles de parentiu més reiterats, evidenciarem que van prevaler els lligams de tipus col·lateral. Sovintegen a les enquestes els nouvinguts que reconeixen tenir germans i cosins al Principat. Segueixen en ordre decreixent la presència de nebots. La resta de relacions familiars, oncles, pares i cunyats, va esdevenir merament testimonial. Per tant, de l'anàlisi dels diferents lligams familiars es desprèn que aquest flux migratori el protagonitzarien homes joves, de la mateixa edat, que marxarien junts de França a la recerca de feina. Una vegada arribats al Principat, les ofertes del mercat laboral els anirien disseminant per tota la geografia catalana.

Per exemple, cal destacar els germans Alemany. Primer s'havia desplaçat a Catalunya Joan Alemany, que arribà el 1617, amb vint anys. Dos anys després, ho havia fet el seu germà, a l'edat de quinze anys. Tots dos portaven, doncs, respectivament, vint i divuit anys de residència ininterrompuda al Principat, al llarg dels quals havien emparentat amb famílies catalanes.

Molt sovint, els familiars tendien a viure al mateix barri o fins i tot a compartir el mateix sostre, com és el cas dels germans Tuffau, al carrer Carders, els Rossell a la Ribera de Mar o els Alzamar al barri de la Palla. Sovint, però, aquesta col·laboració va anar més enllà del fet de compartir habitatge. En molts casos, s'han detectat germans, cosins, pares i fills, oncles i nebots, que realitzaven la mateixa feina. Per exemple, Betran Jaume, que residia al Principat des de 1619, treballava fora muralles com a moliner dels molins reials. El seu germà, Lluís, que havia arribat tres anys més tard, era també moliner. Aquesta estratègia no era un cas aïllat: a la nòmina de 1637 sovintegen els casos: com els Prats, que tenien un taller de construcció de cadires; els Pons, que eren pagesos a la Ribera de Mar; els Palet, que eren venedors al Born, o els Bonvehí, mossos de taverna.

En ocasions, al marge d'acollir-los a la seva llar, els immigrants francesos que ja estaven integrats els buscaven una feina dins el sector en què treballaven o bé els facilitaven els contactes que ells tenien amb el seus compatriotes perquè els n'oferissin. Per exemple, Joan Rossell, que treballava com a ferrer al barri de la Ribera de Mar, tenia com a mosso un francès anomenat Marc Dimas. Malauradament, desconeixem la procedència geogràfica d'aquests dos francesos, ja que és possible que provinguessin fins i tot de la mateixa localitat o d'una població veïna.

Un dels aspectes que crida més l'atenció d'aquesta xarxa entreteixida pels immigrants francesos és que, malgrat que molts dels matriculats feia més de deu o quinze anys que havien marxat dels seus llocs d'origen, tot apunta a que continuaven mantenint els lligams amb la seva família a França, com ho demostra l'arribada de cosins, nebots i germans. Per exemple, Joan Alzamar havia arribat a terres catalanes el 1597, amb vint-i-vuit anys, i no va ser fins al cap de trenta anys, el 1627, que va arribar el seu nebot, Joan Esteve Alzamar. En el moment de confeccionar-se la matrícula, el nebot, de divuit anys, era solter; mentre que l'oncle, que en tenia gairebé setanta, era viudo sense fills. En aquest cas, és probable que haguessin arribat a una mena d'acord. L'oncle li oferia compartir el seu habitatge a canvi que el seu nebot tingués cura d'ell.

D'altra banda, l'anàlisi de la situació dels nouvinguts acabats d'arribar al Principat confirma la importància de la família com element afavoridor de la integració francesa. Així, Arnaldo Lalobera, que feia vuit mesos que havia marxat de França, confessava tenir cosins al Principat; Joan Ace, que en feia set, tenia dos germans; Francesc Crusades, que portava quatre mesos de residència, assenyalava tenir dos germans; i Jaume Borbó, que portava només tres mesos, tenia un oncle.

Com recorden Nadal i Giralt, els llibres diocesans de visites pastorals constitueixen una pista excel·lent per detectar la presència de francesos a les parròquies visitades.[14] En efecte, l'acta aixecada pel notari eclesiàstic que acompanyava el bisbe o el seu delegat en tota inspecció solia incloure, en la descripció de cada un dels altars i dependències del temple, un esment de les agrupacions de fidels organitzades sota l'advocació dels respectius sants titulars. Aquestes associacions religioses –confraries, il·luminacions, devocions–, o bé tenien una base professional (per exemple de Sant Pere pels pescadors), o bé la tenien geogràfica. En aquest sentit, les agrupacions podien ser de població local o de gent forastera establerta a la parròquia.

En relació a la capital catalana, Moreu Rey exposa alguns exemples de confraries i corporacions que van restar vinculades a immigrants francesos. Per exemple, el 9 d'octubre de 1616, festa de Sant Dionís, patró del regne de França, el cónsol va obtenir del convent de menorets de Nostra Senyora de Jesús la donació d'un antic oratori i del terreny contigu per tal d'edificar-hi una capella francesa, seguint, d'aquesta manera, l'exemple de les que existien a Roma, Nàpols, Madrid, Sevilla o Lisboa, i que pertanyien a les corporacions de francesos establerts en aquelles ciutats. Aquesta cerimònia va comptar amb la presència tant del cònsol francès com dels principals negociants i artesans francesos afincats a Barcelona i els frares menorets oriünds del país veí. Uns dies més tard, el dia 30, i en presència de les mateixes autoritats, es va procedir a posar la primera pedra de la nova capella, que va ser erigida sota la doble protecció de sant Lluís, el rei, i del seu nebot, sant Lluís, bisbe de Tolosa. Aquell mateix dia, uns trenta francesos, membres de la confraria, presidits pel seu cònsol, van elegir els majorals i oficials de l'associació. A diferència d'algunes de les vint confraries d'origen francès creades al bisbat de Barcelona, la de la capital catalana va romandre des del segle XVII fins a la invasió napoleònica. En aquella capella s'hi van celebrar les festes de sant Lluís, així com altres cerimònies organitzades pels confrares. Ara bé, l'accés a la confraria va ser reservat als francesos o als «fills i néts de francesos, per línia masculina, encara que espanyols de nació». Finalment, Moreu Rey també fa esment de l'existència d'un cementiri anomenat "de Jesús" destinat a rebre les despulles de tots els francesos que hi volien ser enterrats, fet que confirma la rellevància d'aquest col·lectiu.[15]

14. Nadal, *La population...*
15. Moreu, *Els immigrants francesos...*, pàg.16.

L'actitud de les autoritats i de la societat davant els nouvinguts

En el seu viatge per terres catalanes, B. Joly, conseller del rei de França, remarcava que l'aspecte físic dels barcelonins no era gaire diferent del que els viatgers estaven acostumats a veure «a causa del gran nombre de francesos, ja del tot arrelats, vinguts cada dia del Roerga, Auvèrnia, Llenguadoc o Gavaldà».[16]

Malgrat les afinitats lingüístiques i culturals, en determinats períodes especialment delicats –com en les guerres de Religió, la pesta de 1652-1653 i el tractat dels Pirineus de 1659– l'actitud de les autoritats i de la societat vers aquest col·lectiu que venia a treballar periòdicament a terres catalanes i que s'acabava casant amb donzelles del país va esdevenir molt crítica. De fet, els francesos van estar associats als dos mals endèmics que en aquells moments més afectaven a la societat i més preocupacions generaven a les autoritats: l'heretgia i el bandolerisme.

Així, davant el desenvolupament de l'heretgia protestant, el setembre de 1562, el virrei de Catalunya García de Toledo va exigir als francesos que entressin al Principat a partir de primers de gener de 1561 la presentació d'un certificat subministrat per les autoritats religioses de la seva diòcesi d'origen; tots aquells que no poguessin subministrar-la serien expulsats. L'any 1568, els gascons, sospitosos de possible convivència amb els hugonots, van tenir prohibit d'ensenyar i exercir funcions clericals al Principat. El gener de 1570, el virrei Diego Hurtado de Mendoza va prohibir als solters d'origen francès, molt menys integrats a la societat catalana que els casats, de posseir pedrenyals.[17]

En relació al bandolerisme, Xavier Torras ressenya el diagnòstic d'un militar responsable de la frontera pirinenca que, l'any 1542, assegurava:

> Soy bien certificado que hoy hay en Cataluña siguiendo esta vida [de bandoleros] más de mil hombres y en ellos no hay catalanes sino [que] todos [son] gascones.[18]

Per la seva banda, Narcís Peralta, portaveu dels gremis barcelonins, corroborava aquesta opinió:

> Experiencia tenemos desto en los muchos ladrones bandoleros que han ahorcado en este Principado por delitos graves, pues de los mil los nueve cientos son extranjeros.

Finalment, el mateix Peralta afegia:

> Los primeros falsificadores de moneda han sido extrangeros.[19]

Més enllà d'aquests judicis, el tòpic es reprodueix a la literatura castellana. Així, segons Cervantes, els seguidors de Perot Rocaguinarda eren «los más gascones

16. Moreu, *Els immigrants francesos...*, pàg.16.
17. Christian Bourret, *Les Pyrénées centrales du IX au XIX siècle. La formation progressive d'une frontière*, Aspet, Pyrégraph, 1995, pàg. 234.
18. Torres, «Los sin papeles…», pàg. 347-356.
19. Torres, «Los sin papeles…», pàg. 355-356.

gente rústica y desbaratada». Per la seva banda, Tirso de Molina afirmava de manera més categòrica que «gascones digo que parece herencia suya el profesar los robos». Malgrat tot, a través de les seves recerques, Torras ha demostrat que la vinculació dels immigrants francesos amb el bandolerisme va ser merament accidental.[20]

D'una manera o altra, la societat va tendir a culpabilitzar als nouvinguts de tots els mals i problemàtiques del moment, ja fos el protestantisme, el bandolerisme o fins i tot la pesta. Així, la presència d'una epidèmia en territori peninsular l'any 1631 va ser aprofitada per establir un vincle entre la difusió de les epidèmies i els moviments de població. Quelcom semblant va succeir quan va tenir lloc la terrible pesta de 1652-1653.

L'any 1659, la mutilació del Principat va accentuar encara més l'animositat contra els francesos i va provocar importants moviments de població. Les autoritats franceses van tendir a adjudicar als catalans refugiats al Rosselló-Cerdanya els béns confiscat a aquells que havien emigrat al Principat. Tanmateix, les autoritats espanyoles van fer el mateix en sentit invers.

Més enllà dels esdeveniments polítics, en la quotidianitat del dia a dia també van sovintejar els recels i les desconfiances. Així, per exemple, les paraules d'un català filipista sobre la presència francesa a Catalunya esdevenen molt il·lustratives, perquè traspuen quina era l'opinió de la societat catalana en relació als francesos. Segons Rocabertí:

> El mayor agravio que se dize a un natural es que tiene quarto de francés.[21]

Confirma la importància quantitativa d'aquest col·lectiu els escrits de Pere Gil:

> Y aixi, foragitats tot los moros, restà Catalunya habitada sols de cathalans y francesos.

Sens dubte, els termes als quals Esteve de Corbera recorre per definir els francesos esdevenen paradigmàtics.[22] Segons aquest cronista, els immigrants francesos són «Gente servil, de condición baja y soez, que idolatra en el interés y que por él se aventura a cualquier trabajo y ejercicio, por vil y abatido que sea» i que treballen «en todo lo que imagina les ha de ser de algun provecho».

La documentació consultada no permet arribar a precisar si els nouvinguts van ser ben acolllits o no. Ara bé, de la lectura de la matrícula de 1637 es desprèn que molts d'aquests nouvinguts van acabar servint a les famílies més benestants i més influents de la Barcelona del segle XVII. Per exemple, sovintegen els francesos que van ser cotxers i criats de membres del Consell Reial, de ciutadans honrats de Barcelona, de notaris, de mercaders i de famílies aristocràtiques com els Pinós o els Rocabertí. Disposem d'alguns casos molt reveladors. Així, Joan Delforn precisava que era criat de Thomàs Fontanet, que era «lugarteniente en el oficio de balle

20. Torres, «Los sin papeles…», pàg. 355-356.
21. Jordi Nadal i Emili Giralt, *Immigració i redreç demogràfic. Els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Vic, Eumo, 2000, pàg. 30.
22. Esteve Corbera, *Cataluña Ilustrada. Contiene su descripción en comun y particular con las Poblaciones, Dominios y Successos, desde el principio del Mundo asta que por el valor de su Nobleça fue libre de la Opresión Sarracena*, Nàpols, 1678, pàg. 31.

general de Catalunya»; o Bernardo Eras, que va arribar a ser cotxer de Miquel Sala, «que era regente del Principado y condados»; o Pedro Ras, que fou cotxer «del canónigo [Pau] Claris».

Tot amb tot, davant les limitacions documentals de l'època per aproximar-nos a la percepció que van tenir els barcelonins davant l'onada immigratòria occitana, el recurs als refranyers i cançoners populars catalans pot esdevenir un mitjà idoni per copsar l'actitud de la societat en relació a aquests forasters.

Així, una primera constatació és l'arrelament de la denominació despectiva "gavatx" i una altra és la malfiança i els recels que suscitava aquest col·lectiu entre les classes populars. Així, per exemple, els refranyers populars alertaven les mares de no casar les seves filles amb francesos:

> Ai mares que teniu filles, no les deu a cap gavatx, que a les primeres renyines: Adéu, que a França me'n vaig.[23]

En un altre cas, es feia esment a les desconfiança que despertava aquests individus ja que advertia que «de gavatx i de porc, no te'n fiïs viu ni mort»[24] i que «no és bon francès si t'atè el que t'ha promès».[25] Finalment, la impopularitat dels francesos en els refranyer català arribava l'extrem que s'equiparava els francesos amb els porcs «passa, gavatx; passa, porc»[26] i se'ls titllava d'aficionats a la beguda:

> Quatre francesos, vuit borratxos; quatre italians, vuit músics.[27]

Més enllà del refranyer popular, el cançoner català està plagat de referències de caire despectiu i negatiu envers aquest col·lectiu. Un exemple molt significatiu és el de la cançó titulada "Per cridar la mandra". Aquesta tonada era cantada pels segadors quan l'amo no els tractava prou bé en el menjar. L'amo solia donar-se per entès i millorava la ració als segadors per tal d'evitar el perjudici que li reportaria la mandra dels treballadors. Significativament, en el decurs d'aquesta romança es fa referència explícita als francesos que venien a la Península a treballar com a segadors:[28]

> Ai, quina mandra que tinc!
> Ai, quina mandra!
> Gavatxot, mal gavatxot,
> que véns a Espanya,
> que no saps segar amb la falç,
> i portes dalla!
> Ai, quina mandra que tinc!
> Ai, quina mandra!
> Gavatxot, mal gavatxot,
> que véns a Espanya

23. Joan Amades, *Folklore de Catalunya. Cançoner. Cançons, refranys i endevinalles*, Barcelona, Selecta i Catalònia, 1982.
24. Amades, *Folklore...*.
25. Anna Parés, *Tots els refranys catalans*, Barcelona, Edicions 62, 1999.
26. Parés, *Tots...*.
27. Parés, *Tots...*.
28. Amades, *Folklore...*, pàg. 505.

bé et podies trencar el coll
o bé una cama.
Ai, quina mandra que tinc!
Ai, quina mandra!
Ai, quina mandra que tinc!
Ai, quina mandra!
Ai, quina mandra que tinc!
Ai, quina mandra!

En una altra lletra, s'evidencia els recels que despertava entre la societat aquests nouvinguts. La voluntat d'arrelament i l'ambició d'aquests forasters suscitava no poques suspicàcies entre els catalans, com podem apreciar en la cançó del "Gavatxot":[29]

Si n'hi havia un gavatxot,
diri, diri, diridot,
que ha vingut de França
mal calçat i mal vestit
diri, diri, diridit,
Se n'ha entrat a la dansa,
diri, diri, diri, diri, diri dom;
diri, dom, dom, dom.
Les noies d'aquell veïnat
n'han tingut planyença.
Li han donat uns pantalons
sense cames ni botons.
Li ha donat un camisot
sense faldar ni mànegues.
Li han dat uns calçotets
sense vetes ni gafets.
Li han dat uns mitjonots
que les mosques hi passen.
Li han dat uns sabatots
que tots prou se desfeien.
Li han dat un giponot
que no valia gaire.
Li han dat un barretot
de cuixes de paraire.
Quan se n'ha vist tan mudat
ja parla de casar-se.
Minyona vol buscar
de molt grossa soldada.
Noia pobra no vol,
que la vol potentada,
que anant mudat com va
fàcil serà trobar-la.

29. Amades, *Folklore...*, pàg. 100.

Malauradament, com succeeix encara avui, aquests nouvinguts haurien estat rebuts amb no pocs recels. La seva indefensió –la majoria fugien de la misèria de les seves poblacions d'origen– i la seva necessitat de treballar els hauria constituït en una víctima propiciatòria de l'explotació pagesa. Alguns haurien patit les conseqüències d'una certa xenofòbia, d'aquí la utilització del terme despectiu "gavatx". Amb tot, els anys de convivència van contribuir a la seva integració i es van anar creant noves xarxes de relació amb els habitants de la població receptora. En alguns casos, aquest col·lectiu va aconseguir maridar amb donzelles catalanes i va contribuir a fundar noves nissagues. En canvi, d'altres es van configurar en una mà d'obra flotant a cavall entre França i Catalunya. Tanmateix, el fet que periòdicament retornessin al país i que aconseguissin entrar a servir en les cases de les famílies més influents de la Barcelona del segle XVII evidencia que, malgrat les suspicàcies, els recels i els dictàmens de les autoritats, van ser ben acollits a Catalunya en general i a Barcelona en particular.

III. SESSIÓ

III

El poder dels consellers de Barcelona a través dels consolats d'ultramar (final del segle XIII i primer terç del XIV)

Josefina Mutgé i Vives*

Resum

La present comunicació estudia una de les xarxes a través de les quals el govern municipal de Barcelona féu ús del seu poder entre els darrers anys del segle XIII i el primer quart del XIV: els consolats d'ultramar. S'hi fa una nova lectura de diversos documents, procedents de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, sobre els quals ja s'havia treballat, i s'estudia com es manifestava el poder dels consellers sobre els consolats de catalans, en els casos concrets de Sevilla i de Sicília. En el cas del consolat de Sevilla, els consellers, tot manifestant la seva autoritat, van obtenir dels reis de Castella que els mercaders catalans gaudissin dels mateixos privilegis que tenien els genovesos. D'altra banda, s'enfrontaren amb els reis catalanoaragonesos, concretament, amb Alfons el Liberal i Jaume II, per haver aquests monarques elegit cònsols del catalans a Sevilla, negligint el privilegi que Jaume I havia concedit als consellers segons el qual només eren aquests qui podien elegir els cònsols d'ultramar. Alfons el Liberal reconegué que les protestes dels governants barcelonins eren justificades i va revocar el nomenament. Jaume II va haver de declarar que la seva designació no perjudicava el privilegi de Jaume I, sinó que aquest es mantenia en tot el seu vigor. Pel que fa als consolats de l'illa de Sicília, els consellers procediren amb autoritat de diverses maneres. Una d'elles consistí en l'obligació adreçada als cònsols de fixar unes taxes a pagar pels mercaders. Així mateix, en algunes ocasions, els consellers recriminaren severament uns mercaders que volien deposar el cònsol de Palerm i també el cònsol de Messina, per haver pres aquests alguna decisió important sense comptar amb l'autoritat sobirana dels consellers de Barcelona. A la comunicació es comenta també que els magistrats de Barcelona foren capaços de fomentar les bones relacions entre Jaume II i el seu germà Frederic III de Sicília, a partir de 1302, per tal d'assolir la pau al Mediterrani occidental i mantenir els privilegis concedits per Jaume II el 1286, quan era rei de Sicília, uns privilegis que asseguraven als barcelonins d'obtenir gra de l'illa i estar exempts del pagament de gabelles. En aquestes gestions també es van valer de la col·laboració dels cònsols d'ultramar.

Resumen

La presente comunicación estudia una de las redes a través de las cuales el gobierno municipal de Barcelona hizo uso de su poder entre los últimos años del siglo XIII y el primer cuarto del XIV: los consulados de ultramar. Se hace una nueva lectura de diversos documentos, procedentes del Archivo Histórico de la Ciudad de Barcelona y del Archivo de la Corona de Aragón, sobre los cuales ya se había trabajado, y se estudia cómo se manifestaba el poder de los consejeros sobre los consulados de catala-

* Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona).

nes, en los casos concretos de Sevilla y de Sicilia. En el caso del consulado de Sevilla, los consejeros, manifestando su autoridad, obtuvieron de los reyes de Castilla que los mercaderes catalanes disfrutaran de los mismos privilegios que tenían los genoveses. Por otra parte, se enfrentaron con los reyes catalano-aragoneses, concretamente, con Alfonso el Liberal y Jaime II, por haber estos monarcas elegido cónsules de catalanes en Sevilla, olvidando el privilegio que Jaime I había concedido a los consejeros según el cual sólo eran éstos quienes podían elegir los cónsules de ultramar. Alfonso el Liberal reconoció que las protestas de los gobernantes barceloneses eran justificadas y revocó el nombramiento. Jaime II tuvo que declarar que su designación no perjudicaba el privilegio de Jaime I, sino que éste se mantenía en todo su vigor. Con respecto a los consulados de la isla de Sicilia, los consejeros procedieron con autoridad de diversas maneras. Una de ellas consistió en la obligación dirigida a los cónsules de fijar unas tasas a pagar por los mercaderes. Asimismo, en algunas ocasiones, los consejeros recriminaron severamente a unos mercaderes que querían deponer al cónsul de Palermo y también al cónsul de Messina, por haber tomado éstos alguna decisión importante sin contar con la autoridad soberana de los consejeros de Barcelona. En la comunicación se comenta también que los magistrados de Barcelona fueron capaces de fomentar las buenas relaciones entre Jaime II y su hermano Federico III de Sicilia, a partir de 1302, con el fin de alcanzar la paz en el Mediterráneo occidental y mantener los privilegios concedidos por Jaime II en 1286, cuando era rey de Sicilia, unos privilegios que aseguraban a los barceloneses poder obtener grano de la isla y estar exentos del pago de gabelas. En estas gestiones también se valieron de la colaboración de los cónsules de ultramar.

La institució del consolat d'ultramar,[1] que tant va influir en l'expansió comercial de Barcelona, va ser creada el 16 d'agost de 1266 pel rei catalanoaragonès Jaume I el Conqueridor, mitjançant un privilegi que fou perfeccionat pel mateix monarca el 6 d'agost de 1268. Amb aquest privilegi, Jaume I concedia als consellers de Barcelona la facultat de poder designar els cònsols d'ultramar a terres de Romania i a tots els altres indrets visitats pels mercaders catalans i pels seus vaixells.[2] Les funcions principals dels cònsols d'ultramar consistien a defensar els interessos dels mercaders, administrar justícia i percebre els tributs inherents al consolat. Cal fer avinent, però, que, des de mitjan segle XIII, els primers cònsols estables coexistiren amb un altre tipus de consolat, el dels cònsols que viatjaven en els vaixells, juntament amb els mercaders.[3] Quant als consolats d'ultramar, des dels darrers temps del segle XIII eren tres les autoritats que participaven en els nomenaments dels cònsols: el rei, els consellers de Barcelona i els cònsols de mar de la dita ciutat.

1. Aquest treball s'inscriu dins del Projecte d'Investigació, titulat «La Corona de Aragón en el Mediterráneo Medieval: puente de culturas, mediadora entre cristianos e Islam» (Ref. HUM2007-61131), finançat pel *Ministerio de Ciencia e Innovación*, i dirigit per la Dra. Roser Salicrú.
2. Antonio de Capmany y de Montpalau, *Memorias históricas de la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona* (Reedición anotada per E. Giralt i C. Batlle), 3 vols., Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación, 1961-1963, vol. I, pàg. 365-383; Joan F. Cabestany Fort, «'Cònsols de mar' y 'cònsols d'ultramar' en Cataluña (siglos XIII-XV)», dins *Le genti del mare Mediterraneo* (*XVII Colloquio Internazionale di Storia Marittima*), Napoli, 1981, vol. 1, pàg. 397-425. Vegeu també Carl Frederick Rohne, *The Origins and Development of the Catalan Consulados Ultramarinos from the thirteenth to the fifteenth centuries*, Ann Arbor, University Microfilms International, 1983; Olivia Remie Constable, *Housing the stranger in the Mediterranean World: lodging, trade and travel in the late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003; David Abulafia, «Las redes consulares del Mediterráneo. Función, Orígenes y desarrollo», dins *Mediterraneum. El esplendor del Mediterráneo medieval. Siglos XIII-XV*, Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, Museu d'Història de Catalunya i Museu Marítim de Barcelona, 2004, pàg. 339-351 (catàleg d'exposició); Daniel Duran Duelt, «La red consular catalana: origen y desarrollo», dins *Mediterraneum. El esplendor*..., pàg. 353-361.
3. Vegeu M.T. Ferrer i Mallol, «Sobre els orígens del Consolat de Mar de Barcelona el 1279 i sobre els cònsols d'Ultramar a bord de vaixells. Un exemple del 1281», *Anuario de Estudios Medievales*, 23 (1993), pàg. 141-150.

Posteriorment, els cònsols de mar deixaren d'intervenir-hi i, a poc a poc, foren els consellers de Barcelona els qui aconseguiren el monopoli dels nomenaments.[4]

Els consolats d'ultramar van ser un dels mitjans a través dels quals els consellers exerciren el seu poder en els indrets on els cònsols residien. Prendrem com a exemples els casos de l'illa de Sicília i de la ciutat de Sevilla.

Els consolats d'ultramar de Sicília

Sicília fou conquerida per Pere el Gran el 1282, però aviat es constituí en un regne independent. Amb tot i això, una de les circumstàncies que més va contribuir a intensificar la relació entre el govern municipal de Barcelona i l'illa va ser la presència en aquesta dels consolats catalans d'ultramar: el 22 de febrer de 1286, essent l'infant Jaume (el qui seria Jaume II de Catalunya-Aragó) lloctinent de Sicília, ja va concedir als catalans que practicaven el comerç en aquell indret la facultat d'elegir entre ells dues persones que fossin idònies per a exercir el càrrec de cònsol.[5] A partir de l'any 1303, l'illa de Sicília estigué dividida en tres zones: àmbit occidental (Trapani), àmbit central (Palerm) i àmbit oriental (Messina), a cadascuna de les quals li correspongué un cònsol català d'ultramar.

Els consellers de Barcelona estaven en contacte gairebé permanent amb els cònsols de Sicília. A això hi contribuïa el fet de ser ells qui els nomenaven. Per això, la facultat de designar els cònsols es considerava com un dels privilegis més preuats dels que gaudia Barcelona.[6] Diversos exemples posaran de manifest que els consellers de Barcelona imposaven la seva autoritat sobre l'illa de Sicília a través dels consols d'ultramar.

El consolat de Palerm

No tenim la nòmina completa dels cònsols de catalans a Sicília de l'època de Jaume II, però sí que hem pogut reunir una sèrie de notícies documentals sobre alguns cònsols. El primer consolat que va existir a Sicília va ser el de Palerm, i Guillem Reixac fou el primer cònsol conegut. Tenia jurisdicció sobre tota l'illa. Va exercir com a cònsol en els darrers anys del segle XIII, després de la coronació de Frederic III el 1296.[7] A partir del segle XIV, ja consta com a cònsol Ramon Bardoner.[8]

4. Maria Teresa Ferrer i Mallol, «El Consolat de Mar i els Consolats d'Ultramar, instrument i manifestació de l'expansió dels comerç català», dins *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana. Actes del Seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona)*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1999, pàg. 69.
5. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1G, *Llibre Vert*, I, f. 251, editat per Capmany, *Memorias...*, II-1, doc. 40, i citat a I, pàg. 375, nota 30. Vegeu també, P. Voltes Bou i V. Villacampa, «Repertorio de documentos referentes a los cónsules de ultramar y al consulado de mar, conservados en el Instituto Municipal de Historia de Barcelona», *Documentos y Estudios*, XIII (1964), pàg. 21-165; Cabestany, «'Cònsols de mar'...», pàg. 420-425. Un estudi més complet, pel que fa a Sicília, ens l'ofereix el mateix autor en el capítol titulat «Els consolats catalans d'ultramar a Sicília», dins *Els catalans a Sicília*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1992, pàg. 81-87.
6. Capmany, *Memorias...*, I, pàg. 371; Voltes, «Repertorio...», pàg. 27.
7. Cabestany, «Els consolats catalans...», pàg. 83-84.
8. Ramon Bardoner era gendre del notari de Mallorca Guillem Morató. Abans de l'inici de l'any 1303, sembla que Bardoner ja havia exercit com a cònsol perquè, el 15 de gener d'aquell any, els consellers de Barcelona reclamaven al seu sogre, el citat notari mallorquí, els textos dels privilegis que Frederic III havia concedit als mercaders barcelonins i dos pendons del consolat de Palerm, que tenia sota el seu poder. Li demanaven que ho enviés a

El primer d'abril de 1303, els magistrats barcelonins designaven Huguet de Cambrils com a nou cònsol de Palerm, donant-li plens poders perquè, després d'escoltar el consell dels mercaders que es trobaven en aquell indret, nomenés cònsols, respectivament, per les ciutats de Messina i de Trapani. Al mateix temps, i per tal de recaptar numerari suficient per atendre les despeses del consolat panormità, i també per evitar que els consolats estiguessin sempre carregats de deutes, els consellers ordenaven l'establiment d'unes taxes a pagar pels mercaders. Aquestes disposicions foren comunicades al cònsol electe de Palerm, Huguet de Cambrils, i també als mercaders i ciutadans de Barcelona, Guillem Despuig i Jaume d'Òdena, els quals eren a la ciutat siciliana. Els consellers volien que, mentre Huguet de Cambrils no es traslladés a Palerm i no comencés a exercir de cònsol, Guillem Despuig regís el consolat i Jaume d'Òdena, ajudat per un altre mercader, cobrés les taxes i guardés el diner recaptat en una caixa amb dues claus, una de les quals la tindria Òdena i l'altra el mercader ajudant. Quan Huguet de Cambrils arribés a Palerm, decidiria, juntament amb el consell dels mercaders, la manera com s'hauria d'invertir el capital recaptat. Aquestes disposicions foren comunicades als consolats de Trapani i de Messina.[9] No és estrany que molts dels mercaders catalans de Palerm es mostressin contraris al pagament de les dites taxes i estiguessin a punt de destituir Huguet de Cambrils del seu càrrec de cònsol i de designar-ne un altre en lloc seu. Davant d'això, el 3 d'agost de 1303, els consellers de Barcelona ostentaren el seu poder una vegada més i reprengueren severament els mercaders per la seva gosadia de voler deposar Huguet de Cambrils, ja que aquest fet era considerat com un ultratge als usos i costums de Barcelona i era severament castigat.[10] Una altra mostra de domini per part dels consellers fou la renyina que propinaren a Huguet de Cambrils a causa de la manca d'energia que havia mostrat al deixar-se prendre el bastó de cònsol, fet que suposava un gran desprestigi tant per a ell com per als consellers; malgrat tot, el confirmaren en el seu lloc.[11] Els consellers també van manar a Huguet de Cambrils que, amb els ingressos monetaris del consolat, pagués el salari que es devia a Berenguer de Conques, el qual, anteriorment, per designació del rei Frederic, havia exercit, provisionalment, el càrrec de cònsol, tot esperant que el govern municipal de Barcelona n'elegís un altre. A Berenguer de Conques se li devia el seu salari i també unes quantitats de diner que havia esmerçat en l'arranjament de la llotja.[12]

Encara dins del primer quart del segle XIV, el 9 d'agost de 1319, Guillem Deslledó fou designat cònsol de Palerm pels consellers de Barcelona,[13] i hi ha constància documental que l'any 1322 encara es mantenia al capdavant del consolat.[14]

Barcelona, mitjançant un procurador amb el qual passarien comptes de tot el que la ciutat li devia a causa del consolat de Palerm, ja que estaven disposats a pagar tot allò que en justícia els correspongués (*AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 83r.; regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 71). Per un error tipogràfic, aquest regest es troba situat entre els corresponents al consolat d'Oristà. Els privilegis als quals al·ludeix el document eren segurament aquells que Frederic de Sicília va atorgar el 3 d'abril de 1296, confirmant als barcelonins i als catalans diversos permisos d'extracció de cereals de Sicília i diverses exempcions (*AHCB*, 1G, *Llibre Vert*, I, f. 268-270; editat a Capmany, *Memorias...*, II-1, doc. 57, pàg. 86-88; cita al vol. I, pàg. 286; regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 71).

9. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 95 (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 71-72). En aquestes disposicions es parla del tarí, una moneda de plata siciliana. El gra i l'unça eren monedes de compte (F. Mateu i Llopis, *Glosario Hispánico de Numismática*, Barcelona, CSIC, 1946).
10. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 112v-113r (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 72).
11. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f.113r.
12. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 122v (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 72).
13. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 5, f. 31r i 33r (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 72-73).
14. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 7, f. 60v-61r (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 73).

Consolat de Trapani

En opinió d'Antoni de Capmany, no es coneix la data de creació del consolat de Trapani ni del de Messina.[15] El consolat de Trapani fou un dels més antics. Se sap que l'any 1301, Bernat Robert hi exercia com a cònsol. El 28 de desembre d'aquell any, els consellers l'autoritzaren perquè designés el seu sogre, Pere Barceló, o bé qualsevol altre català competent, per substituir-lo. Tant a Bernat Robert com al seu substitut els serien reintegrades, amb les rendes del consolat, les despeses que havien fet o que farien més endavant per millorar les dependències de la llotja.[16] Una mica més tard, l'any 1303, ja hem vist que el govern municipal de Barcelona autoritzà el cònsol de Palerm, Huguet de Cambrils, perquè, amb el consell dels mercaders, designés una persona que fos capaç de regir el consolat de Trapani, bé que no consta el nom de la persona designada.[17] En canvi, sí que sabem que, alguns anys més tard, el 1311, el cònsol dels catalans en la dita ciutat es deia Mateu Oliverdar.[18] Sembla que durant tot el temps que va exercir el seu ofici no ho va fer de manera suficientment correcta. Així ho demostra el fet que, el 30 d'octubre del dit any 1311, els consellers el reprengueren i l'amenaçaren amb destituir-lo del seu càrrec, perquè no havia observat la normativa del consolat, ja que hom deia que havia asseverat que ell regentaria el dit consolat mentre visqués. Fou, així mateix, acusat d'haver comès certes irregularitats, com la de manar als mercaders que paguessin impostos i taxes a Trapani no obstant haver-los pagat en un altre dels consolats de Sicília.[19]

A l'inici de l'any 1317, apareix el nom de Guillem de Pruneres; tanmateix, pocs dies més tard, el 24 de febrer, els consellers el substituïen pel ciutadà de Barcelona, Guillem Despuig, el qual ja havia destacat a Palerm l'any 1303. Pruneres havia d'efectuar el traspàs de poders a Despuig i havia de retre-li comptes,[20] com era habitual de fer-ho, en presència dels mercaders catalans que hi hagués a la ciutat de Trapani.[21] Guillem Despuig fou renovat diverses vegades en el seu càrrec i va actuar com a cònsol durant cinc anys, fins que, l'any 1322, «per afers seus», va voler retornar a Catalunya, i així ho va manifestar al govern municipal de Barcelona. Sembla que als consellers els complagué la manera com Despuig havia exercit l'ofici de cònsol, perquè, el 20 de març de 1322, no procediren a nomenar-ne un altre, sinó que l'autoritzaren perquè, després d'escoltar el consell dels mercaders catalans a Tràpani, o de la major part d'aquests, designés un «home bo i suficientment capacitat» per regentar el consolat de la dita ciutat durant la seva absència.[22]

15. Capmany, *Memorias...*, I, pàg. 375.
16. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 11v-12r (editat a Capmany, *Memorias...*, II-1, doc. 66, pàg. 98; cita al vol. I, pàg. 376; regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 97; Cabestany, «Els consolats catalans...», pàg. 84).
17. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 95r (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 71-72).
18. Mateu Oliverdar era un mercader, ciutadà de Barcelona i patró de la nau "Sant Francesc". A l'*Archivio Comunale* de Palerm, s'hi troben documentades diverses activitats d'aquest cònsol, com ho són comandes, préstecs i nòlits, corresponents als darrers anys del segle XIII. Oliverdar es relacionava amb mercaders de Palerm i d'altres indrets d'Itàlia, com Florència, Pisa, etcètera. (Vegeu Riniero Zenno, «Documenti per la Storia del Diritto Marittimo nei secoli XIII-XIV», dins *Documenti e Studi per la Storia del Commercio e del Diritto Commerciale Italiano*, VI, Torino, Bottega d'Erasmo, 1936, doc. 15, 16, 21, 22, 25, 26, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 90, 91).
19. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 2, f. 23v-24r (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 97-98).
20. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 4, f. 25v (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 98).
21. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 4, f. 26r (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 98).
22. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 7, f. 50v-51r (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 98).

Consolat de Messina

El consolat de Messina fou constituït, així mateix, molt aviat. Els consellers de Barcelona exerciren el seu poder i, com hem dit, el primer d'abril de 1303, autoritzaren al cònsol de Palerm, Huguet de Cambrils, a posar una persona al capdavant del consolat de Messina, igual com li ho havien ordenat respecte de Trapani. Però, en aquesta ocasió, no sabem el nom de la persona designada ni el temps que va ocupar el càrrec.[23] Uns anys més tard, el 1313, l'ofici consular a Messina era a les mans del ciutadà de Barcelona Berenguer Tripó; però, cap a la meitat del dit any, Tripó decidí deixar la seva responsabilitat de cònsol i retornar a Barcelona. En aquesta avinentesa, el cònsol va cometre l'error de designar com a substitut seu, sense prèvia consulta al govern municipal barceloní, algú que no era ciutadà de Barcelona, el qual, a més, havia efectuat diverses despeses a la llotja, tot pensant que aquesta circumstància obligaria els consellers de Barcelona a acceptar-lo en el càrrec. Aquesta manera d'actuar de Berenguer Tripó desagradà els magistrats municipals, els quals, el 27 de juny de 1313, li retreieren aquesta competència que s'havia atribuït i li digueren que «bé trobarets vós aquí ciutadans de Barchinona». Li reprotxaven el fet que aquell a qui havia designat per substituir-lo hagués realitzat reformes a la llotja dels mercaders, quan només el cònsol tenia atribucions per efectuar-les.[24] Un parell de mesos després, el 10 d'agost de 1315, els consellers designaren Mateu Oliverdar com a cònsol de Messina.

Ja hem vist que el dit Oliverdar havia exercit anteriorment aquest càrrec a la ciutat de Trapani. Com es feia habitualment, Tripó havia de transferir els poders i retre comptes en presència dels mercaders i «bons homes» catalans.[25]

En tractar del consolat de Messina, creiem que és el moment de comentar alguns documents que aclareixen la qüestió de l'existència, en aquesta ciutat, d'un cònsol de mallorquins actuant al costat d'un cònsol de catalans, amb gran descontentament per part dels consellers de Barcelona. Els fets s'esdevingueren tal com segueix:

L'any 1324, darrer del reu regnat, Sanç I de Mallorca va sol·licitar a Frederic de Sicília la facultat de poder designar un súbdit mallorquí com a cònsol dels mallorquins a l'illa. S'hi oposà el cònsol de Barcelona a Messina, tot al·legant que, tant pels privilegis reials com per l'antic costum, els súbdits de Mallorca eren sota la seva jurisdicció, fet que els mallorquins negaven. Els mallorquins defensaven el seu dret a tenir un cònsol a Sicília. Per tal d'evitar les discòrdies que, per aquest motiu, es produïen entre ambdues parts, el rei Frederic ordenà que el consolat de Mallorca quedés en suspens i que el cònsol de Barcelona ho fos també dels mallorquins fins que Jaume II i Sanç I arribessin a un acord. Jaume II féu una consulta als consellers de Barcelona, els quals, després de fer la deliberació pertinent, respongueren que la ciutat de Barcelona, segons les Constitucions de Catalunya, tenia a les seves mans el consolat de Messina i els altres consolats de l'illa de Sicília, amb poder tant sobre els catalans com sobre els mallorquins, i que aquesta jurisdicció els havia estat confirmada pel mateix Jaume II. No volien, de cap manera, renunciar a aquest dret sens una causa que ho justifiqués i estaven disposats a defensar-ho en un judici, si calia. Per la seva part, Sanç de Mallorca trameté el seu am-

23. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 95r (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 61 i71-72).
24. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 2, f. 56v-57r (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 61).
25. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 2, f. 57v (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 61).

baixador, Pere de Bellcastell, a Jaume II per tractar d'aquest afer. Com que Bellcastell no volia pledejar amb el govern de Barcelona, Jaume II desistí de resoldre la qüestió per via judicial i, el 29 d'agost de 1324, prometé al rei de Mallorca que miraria de cercar una solució amistosa.[26] Tanmateix, desitjant el rei catalanoaragonès acabar amb aquest afer i, davant de la possibilitat que Sanç de Mallorca no estigués d'acord en que fos Jaume II qui ho solucionés, decidí de sotmetre-ho al dictamen de Frederic III de Sicília. Però, abans que el sobirà mallorquí hagués pogut expressar el seu parer en aquest respecte, el 4 de setembre de 1324 el sorprengué la mort. En aquesta situació, el dia 24 de novembre d'aquell any, Jaume II demanà al seu germà Frederic que quedés sense efecte el favor que s'anava a concedir al rei de Mallorca i als seus súbdits de tenir consolat a Sicília, ja que això perjudicava els privilegis de la ciutat comtal. En conseqüència, Jaume II resolgué que els cònsols de Barcelona eren els únics que, tant a Messina com a les altres ciutats de l'illa, podien tenir competències sobre els catalans i sobre els mallorquins, tal com ell mateix ho havia reconegut quan va ser rei de Sicília, i demanava a Frederic III que no permetés que els drets del govern de Barcelona fossin lesionats.[27]

Veiem, doncs, que el traspàs de Sanç de Mallorca va evitar, almenys momentàniament, l'existència d'un consolat de mallorquins al costat del cònsol de catalans.[28]

Consolat de Siracusa

S'ha dit que el consolat de Siracusa no fou creat fins el segle XV i que, en els anys que ens ocupen, tan sols era un viceconsolat depenent del consolat de Messina.[29] Tenim, però, constància documental que, durant el regnat de Jaume II, residia a Siracusa un cònsol, anomenat Marc Mateu, a qui s'adreçaren els consellers de Barcelona l'any 1319 per a avisar-lo del perill que comportava la presència d'uns vaixells armats que ja havien causat grans danys als navegants. Li demanaven que informés d'aquest perill a tots els vaixells barcelonins, que ajudés els patrons d'un lleny i d'una barca armats, la qual era tramesa a Sicília per uns mercaders de Barcelona, i que si podien capturar les dites embarcacions sevillanes, fossin considerades de malfactors i "robadors".[30] Els consellers de Barcelona es valien de la col·laboració dels cònsols d'ultramar per lluitar contra la pirateria, que tanta pertorbació portava a l'àmbit de la Mediterrània.

26. *ACA*, Cancelleria, reg. 248 (2a part), f. 186v-187v: «per nos dictam controversiam proposuimus amicabiliter terminare».
27. *ACA*, Cancelleria, reg. 184, f. 149r-150r: «consules dicte civitatis Barchinone sunt in possessione seu quasi cognoscendi de negociis subditorum regis Maiorice et quod ipsi subditi dicti regis respondeant coram eis et iuri pareant in ipsa possessione seu quasi [...] nec permittatis eosdem super possessione ipsa per aliquos perturbari».
28. Aquesta pretensió, per part del regne privatiu de Mallorca, de tenir un consolat independent del dels catalans, que hem observat a l'illa de Sicília, ha estat també constatat en algunes ciutats dels Nord d'Àfrica, com Bugia, Tunis o Constantina, a Gènova a Pisa i a Sevilla (F. Sevillano Colom, «Mercaderes y navegantes mallorquines. Siglos XIII-XV", dins *Historia de Mallorca*, coordinada por J. Mascaró Pasarius, Palma de Mallorca, Esago, 1971, vol. IV, pàg. 500-503). Duran Duelt, «La red consular catalana...», pàg. 376, que ha aprofundit en aquesta qüestió, opina que, en la pugna entre la monarquia i Barcelona, en la qual la ciutat lluita per a evitar allò que sempre considerà una intromissió en els seus privilegis, la partida la va guanyar el municipi barceloní gràcies a la necessitat per part de la Corona dels subsidis econòmics de les ciutats catalanes començant per Barcelona.
29. Capmany, Memorias..., I, pàg. 375-376.
30. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 5, f. 67v. Aquesta carta dels consellers de Barcelona també és tramesa als cònsols de Palerm, Messina i Trapani (regest a Voltes, «Repertorio...», pàg. 95; citada per R. Salicrú i Lluch, «Notes sobre el consolat de catalans a Siracusa (1319-1529)», *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona, Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990*, Sassari, C. Delfino, 1996, vol. III, pàg. 691-712. En aquest treball Roser Salicrú aporta una sèrie de notícies molt interessants per al consolat de catalans a Siracussa, especialment entre els anys 1382-1528.

El consolat de catalans d'ultramar de Sevilla

La ciutat de Sevilla, a la Corona de Castella, va tenir consolat de catalans abans que l'illa de Sicília. Consta que ja existia l'any 1282, perquè el 20 d'abril d'aquell any els catalans ja obtingueren del rei de Castella, llavors Alfons X el Savi (1252-1284), un privilegi amb les mateixes concessions de tipus econòmic que tenien els genovesos, i de poder gaudir de seguretat a Sevilla i a tots els seus regnes.[31] Aquests privilegis encara foren ampliats per Alfons X i pel seu fill i successor Sanç IV, tal com consta en el privilegi publicat per Capmany, contingut en el *Llibre Vermell*.[32] Com que els mercaders catalans a Sevilla eren molt nombrosos, el 25 d'agost de 1284, el rei Sanç els va concedir unes cases i unes botigues, amb totes les seves pertinences, lliures de tot tribut, on s'hi poguessin instal·lar. Les dites cases havien pertangut a Pedro Bonifaz, i es trobaven «en cabo de la rua de Francos e tienen fasta la plaçuela de Santa Maria do venden la fruta».

Uns quants anys més tard, el 17 de juny de 1292, Sanç IV expedia una reial cèdula en la qual ordenava que en les compres d'oli que fessin els catalans se'ls cobrés el mateix que als genovesos per l'impost de l'*almojarifazgo* i per l'*alhóndiga*.[34] Tanmateix, el govern municipal de Sevilla no sempre va respectar aquest important privilegi als catalans relatiu a la treta de l'oli. Davant d'això, els consellers de Barcelona varen fer ús del seu poder, donant suport a les queixes dels mercaders. Ben clarament ho demostra el fet que l'11 de desembre de 1312, els governants barcelonins manifestaren les seves queixes al consell de la ciutat de Sevilla que se'ls fes abonar un «major dret de l'oli». Els pregaven de voler-los tractar «com a germans» i de respectar-los les immunitats concedides pels monarques castellans «e no vullats d'assò carragar la vostra ànima ne a nós fer dan».[35]

El preuat privilegi concedit per Jaume I als consellers de Barcelona de poder designar els cònsols d'ultramar tampoc no fou sempre respectat pel que fa als cònsols de Sevilla, tal com s'havia esdevingut a Sicília. El 28 de febrer del 1283, l'infant Alfons, en nom del seu pare, Pere el Gran, obviant el privilegi de Jaume I, va designar el ciutadà de Barcelona, Pascasi Vivet, com a cònsol dels catalans a Sevilla per als sis anys vinents. En el cas de Vivet, es deia que, com a remuneració, havia de rebre un salari «idoni», que no es determinava en el nomenament.[36] El mes de novembre del citat any, aquest cònsol va obtenir d'Alfons X el Savi la carta de protecció i salvaguarda per als mercaders catalans. El rei permetia que aquests poguessin portar lliurement a Sevilla tota mena de cereals «porque don P. Vivet, cónsul de los catalanes e ciudadan de Barcelona nos lo pidió por merced». Aquesta concessió els fou confirmada per Sanç IV el 24 d'agost de 1284.[37] Cal suposar que aquesta

31. *AHCB*, 1G, *Llibre Vert*, II, f. 92?93; editat per Capmany, Memorias..., vol. II, pàg. 46-48, doc. 31; vegeu també Manuel González Jiménez, «Genoveses en Sevilla (siglos xii-xv)», dins *Presencia italiana en Andalucía. Siglos xiv-xvii. Actas del I Coloquio Hispano-Italiano*, Sevilla, CSIC, Escuela de Estudios Hispanoamericanos, 1985, pàg. 118-119.
32. Capmany, Memorias..., vol. II, pàg. 52-56, doc. 34, 36, i 37; citat a Voltes, «Repertorio...», pàg. 43.
33. Pedro Bonifaz era fill de Ramón Bonifaz, aquell qui destacà com almirall de la flota cristiana en el setge de Sevilla. Els citats habitatges foren assignats a Ramón Bonifaz quan es féu el repartiment de Sevilla després de ser reconquerida. Bonifaz les abandonà per a traslladar-se a Burgos, on havia residit anteriorment.
34. Capmany, Memorias..., vol. II, pàg. 76-77, doc. 51; citat a Voltes, «Repertorio...», pàg. 45.
35. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 2, f. 43v-44r (12-XII-1312).
36. *ACA*, Cancelleria, reg. 60, f. 42v-43r (30-XI-1283).
37. *AHCB*, 1G, *Llibre Vert*, II, f. 89v-90 (editat per Capmany, Memorias..., vol. II, doc. 34, pàg. 52-53).

designació de cònsol efectuada per l'infant Alfons no agradà gens als consellers de Barcelona. Segurament, però, varen transigir-hi, atès que la persona elegida era un ciutadà de Barcelona.

El 7 de maig del 1287, Alfons el Liberal tornà a caure en el mateix error en el que havia incorregut l'any 1283, quan encara era infant hereter de la Corona; fou el de no respectar el privilegi dels consellers de Barcelona de designar els cònsols d'ultramar. El fet que llavors nomenés un ciutadà de Barcelona, Pascasi Vivet, possiblement evità la reprovació dels consellers. Però, en aquesta ocasió, el monarca elegí Pere Nebot, ciutadà de València, amb la condició que aquesta designació no perjudiqués ningú. S'especificava que Nebot seria cònsol dels catalans a Sevilla mentre el rei volgués.[38] Aquest nomenament efectuat per Alfons el Liberal portà, en efecte, com a conseqüència, les protestes dels consellers de Barcelona, protestes que el rei reconegué que eren justificades, com ho demostra el fet que el 20 de juny de 1287 s'adrecés a Berenguer Baster, el cònsol anteriorment designat pels prohoms de Barcelona, i li digués que havia revocat el nomenament fet a favor de Pere Nebot perquè «li constava que eren els prohoms de Barcelona els qui havien d'elegir el cònsol de Sevilla».[39]

L'enfrontament bèl·lic que es va produir l'any 1288 entre Alfons el Liberal de Catalunya-Aragó i Sanç IV de Castella, a causa del suport que aquell havia donat a Alfons de la Cerda, redundà en greus perjudicis per als mercaders catalans residents a Sevilla: els foren ocupats el barri i les cases que hi tenien i el cònsol va haver de fugir. Per això, el nou monarca catalanoaragonès, Jaume II, canvià de tàctica. La signatura de la pau de Monteagudo del 29 de novembre de 1291 i les seves esposalles amb Isabel, primogènita de Sanç IV de Castella, restabliren la pau amb aquest regne, la qual cosa significà la reinstal·lació a Sevilla de la colònia de mercaders catalans i del consolat.

Immediatament després que va ser restablerta la colònia catalana a Sevilla, els consellers, fent ús del seu privilegi, designaren com a cònsol el ciutadà de Barcelona, Pere de Cardedeu. Cardedeu provocà queixes dels mercaders mallorquins. Malgrat que el rei havia donat suport a Cardedeu, a la darreria de 1292 l'amonestà per aquesta causa.[40] Les dificultats de Pere de Cardedeu en l'exercici del seu càrrec no cessaven. Tant fou així que l'1 de setembre de 1293, Jaume II reiterà, tant als catalans de Sevilla com al rei de Castella i als seus súbdits, l'obligació que tenien d'obeir-lo en tot.[41]

38. *ACA*, Cancelleria, reg. 75, f. 3v (7-V-1287): «Nos Alfonsus damus et concedimus vobis, fideli nostro Petro Nepote, civi Valencie, quamdiu nobis placuerit, officium consulatus omnium mercatorum cathalanorum conversandum apud Ispalim [...]. Ita quod sitis pro nobis consul [...] quamdiu nobis placuerit et non sit preiudicium iuris alterius...».
39. *ACA*, Cancelleria, reg. 75, f. 17v (20-VI-1327): «quia constat nobis quod probi homines civitatis Barchinone habent ibi [Sevilla] ponere consulem, revocavimus commendam predictam per nos factam dicto Petro Nebot de consulatu predicto [...]. Volumus quatenus vos [Berenguer Baster] utamini consulatu predicto, prout per dictos probos homines extitit commendatum». A continuació d'aquest document, apareix la següent nota de cancelleria, que explica perfectament la situació: «Fuit mandatum Petro Nabot, civi Valencie, cui dominus rex concesserat dictum consulatum quod, decetero, non utatur consulatu predicto, sed ipsum Berengarii Basterii uti permittat vel alium quem probi homines, super predictis, eligendum duxerint in officio supradicto. Data ut supra».
40. *ACA*, Cancelleria, reg. 94, f. 177v-178r (desembre de 1292). Tal com s'havia esdevingut a Sicília, a Sevilla l'enuig dels mercaders mallorquins era deguda al fet que ells volien tenir cònsols propis i no haver de dependre dels que designaven els consellers de Barcelona, i això, especialment, a partir de 1276, data en la qual Mallorca es constituí en regne independent. Consta que, el 1308, ja hi havia un cònsol mallorquí a Sevilla (vegeu F. Sevillano Colom, «Mercaderes y navegantes mallorquines» dins Mascaró (coord.), *Historia de Mallorca*..., vol. IV, pàg. 500).
41. *ACA*, Cancelleria, reg. 96, f. 1r (1-IX-1293).

A l'estiu de l'any 1306, observem que Jaume II reincidí en la mateixa inadvertencia que el 1287 havia tingut el seu germà i predecessor, Alfons el Liberal: la de designar un cònsol de catalans a Sevilla, oblidant que els consellers de Barcelona eren els únics que gaudien d'aquesta potestat per exprés privilegi de Jaume I. En efecte, Jaume II, l'1 de juliol de 1306, tot atenent la petició que li havia formulat la seva néta Constança, va designar Arnau Cap, del seguici de la noble castellana donya Urraca, també parenta seva, per regir el consolat de catalans a Sevilla, confirmant-li el mateix salari que havien tingut els seus predecessors.[42] Com calia esperar, aquesta designació del rei va portar com a conseqüència les protestes del govern municipal de Barcelona. El 16 d'octubre d'aquell mateix any de 1306, Jaume II s'adreçava als prohoms de Barcelona i els assegurava que la designació d'Arnau Cap no perjudicava en absolut el privilegi atorgat per Jaume I, sinó que aquest es mantenia plenament vigent.[43] No sabem si Arnau Cap va exercir o no el càrrec. Si ho va fer, va ser per molt poc temps, perquè el 1308 ja ens consta un altre nom: Nicolau Arnau,[44] que tampoc no durà gaire.

L'any 1311 trobem un altre cònsol de catalans a Sevilla: el ciutadà de Barcelona Jaume Llopart.[45] Al començament de la seva gestió, Jaume Llopart tingué dificultats per poder mantenir els privilegis dels catalans, fins al punt que, a mitjan febrer de 1313, els consellers de Barcelona li manaren que, mitjançant Guillem de Bellsolell, els trametés els textos de dos privilegis que la ciutat comtal tenia a Sevilla. Segurament, els governants de Barcelona temien que aquests privilegis no li fossin arrabassats o abolits. Guillem de Bellsolell, qui més endavant seria cònsol de Sevilla, era la persona de confiança que podria portar aquests privilegis a Barcelona amb tota seguretat.[46]

Mentre Jaume Llopart exercí com a cònsol dels catalans a Sevilla, una vegada més, el barri dels catalans fou ocupat, sense cap motiu que ho justifiqués; aquest cop l'acte fou obra d'Enrique Enríquez i dels successors de Juan Mateo, persones molt influents a la ciutat de Sevilla,[47] amb greu perjudici dels mercaders barcelonins i catalanoaragonesos, en general. Jaume Llopart va reeixir a recuperar el barri i la llotja ocupats pels sevillans com també els privilegis dels seus compatriotes; però no les despeses, que va fer en benefici dels mercaders, no tan sols catalans sinó també valencians i mallorquins, ja que a tots els interessava poder practicar el comerç a Sevilla. Per tal que Llopart pogués recuperar allò que havia esmerçat del seu propi peculi, els consellers de Barcelona fixaren una taxa que havien de pagar tots els mer-

42. *ACA*, Cancelleria, reg. 231, f. 110r (1-VII-1306): «ad preces illustris et karissime [...] dompne Constancie [...], tradimus et concedimus seu commendamus tibi, Arnaldo Cap, de domo nobilis dompne Urrace, consanguinee nostre, officium consulatus cathalanorum ad partes civitatis Sibilie, regni Castelle». Constanza d'Aragó (1300-1327) era filla de Jaume II i de Blanca d'Anjou. L'any 1306 es concertà el seu matrimoni amb l'infant castellà Don Juan Manuel. El casament es celebrà el 2 d'abril de 1312. Tingué una filla: Constança Manuel.
43. *ACA*, Cancelleria, reg. 203, f. 195r-v (16-X-1306): «comissionem per nos factam de consulatu de Xibilia Arnaldo Cap non fiat vobis preiudicium super privilegio per illustrissimum dominum regem Jacobum, felicis recordacionis avum nostrum, vobis concesso».
44. Capmany, *Memorias...*, vol. II-2, pàg. 859; F. Pérez-Embid, «Navigation et commerce dans le port de Seville au Moyen Âge», *Le Moyen Âge*, 75 (1969), pàg. 281. No podem aportar cap més notícia sobre aquest cònsol.
45. Capmany, *Memorias...*, vol. II-2, pàg. 859; F. Pérez-Embid, «Navigation...», pàg. 281.
46. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 2, f. 50r (17-II-1313): «iurets aquexs privilegis aAn G. de Bellsoley queAls nos aport eAls nos trameta ací en Barchinona» (citat per Voltes, «Repertorio...», pàg. 45).
47. Sobre les famílies nobles de Sevilla, vegeu Salvador de Moxó, «De la nobleza vieja a la nobleza nueva. La transformación nobiliaria castellana en la Baja Edad Media», *Cuadernos de Historia. Anexos de la Revista Hispania*, 3 (1969), pàg. 1-120; Rafael Sánchez Saus, *Caballería y linaje en la Sevilla Medieval*, Sevilla-Cádiz, Diputación Provincial de Sevilla i Universidad de Cádiz, 1989.

caders que depenien del consolat de catalans de Sevilla. Tanmateix, els mallorquins es negaren a contribuir amb la taxa que els corresponia. És a dir, ens tornem a trobar amb la qüestió dels mallorquins a la que ja ens hem referit més amunt.[48] Les queixes manifestades per Llopart als consellers de Barcelona, d'una banda, i a Jaume II, de l'altra, contra l'actitud dels mallorquins, tingueren com a resultat que tant els consellers com el rei escrivissin a Sanç I de Mallorca sengles cartes, datades, respectivament, el 18 i el 16 de juliol de l'any 1315, tot demanant-li que obligués els mercaders que fossin súbdits seus a pagar al cònsol de Sevilla allò que els corresponia, ja que ells també s'havien beneficiat de les gestions fetes pel cònsol.[49]

Independentment que Llopart recuperés o no el numerari que se li devia, cal ressenyar que aquest cònsol tingué una relació una mica irregular amb els consellers de Barcelona. Entre el final de 1319 i els primers mesos de 1320, Llopart se'n va anar de Sevilla i tornà a Barcelona «pels seus afers». Mentrestant, el 10 de febrer de 1320, els governants barcelonins designaren com a cònsol o lloctinent del cònsol de Sevilla el mercader i ciutadà de Barcelona, Guillem de Bellsolell, qui regí el consolat de Sevilla fins el retorn de Llopart.[50] En la seva segona etapa com a cònsol de Sevilla, Jaume Llopart continuà tenint conflictes amb els mercaders que en depenien, els quals, lluny d'obeir-lo, es rebel·laren contra seu i, fins i tot, l'ultratjaren i també profanaren les ensenyes reials, de paraula i amb fets, i el consolat i la llotja dels catalans foren, una vegada més, ocupats pels oficials del rei de Castella.[51]

A partir de la segona meitat del segle XIV, la colònia catalana de Sevilla va anar perdent importancia, i cap el 1400 ja no hi havia més de deu mercaders catalans a Sevilla i la colònia acabà extingint-se. En endavant, el seu lloc fou ocupat, durant el segle XV, per mercaders valencians, a títol individual i sense privilegis corporatius.[52] Com a conclusió, podem dir que el fet que els consellers de Barcelona poguessin designar cònsols de la seva confiança va contribuir poderosament a reforçar la xarxa de poder exercida per la ciutat comtal en els seus dominis d'ultramar. Per això, el privilegi de Jaume I va ser defensat per damunt de tot. I acabo amb l'afirmació de Daniel Duran:

> El control dels consolats era una qüestió d'importància cabdal que permetia a Barcelona tenir sota el seu domini els catalans a ultramar i imposar els seus criteris a tots altres súbdits del rei, malgrat que no fossin ciutadans de Barcelona.[53]

48. Vegeu més amunt, les notes 28 i 40.
49. AHCB, 1B-I, Llibre del Consell, 3, f. 29v-30r, carta dels consellers (18-VII-1315); ACA, Cancelleria, reg. 156, f. 114r-v, carta de Jaume II (13-VII-1315).
50. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consel*l, 6, f. 30r-v (10-II-1320); editat per Capmany, *Memorias...*, II, pàg. 155, doc. 105; citat per Voltes, «Repertorio...», pàg. 45. Aquesta notícia es confirma en el document de l'*ACA*, Cancelleria, reg. 173, f. 271r-v (17-VIII-1321), en el qual Jaume II diu a Llopart: «cum vos dudum recessissetis a dicta civitate Ispalensis et venissetis pro vestris negociis ad civitatem Barchinone, consiliarii eiusdem civitatis Barchinone, suspenso vobis a dicto officio consulatus, elegerunt sive statuerunt in consulem sive tenentem locum consulis Guillermum de Bellsoley, mercatorem».
51. *ACA*, Cancelleria, reg. 367, f. 75r-v (21-II-1322).
52. M. A. Ladero Quesada, *Historia de Sevilla*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1976, vol. II (*La ciudad medieval, 1248-1492*), pàg. 129. A. Collantes de Terán, *Sevilla en la Baja Edad Media. La ciudad y sus hombres*, Sevilla, Ayuntamiento de Sevilla, 1977, pàg. 214, nota 67; aquest autor dóna els noms d'aquests deu mercaders que encara residien a Sevilla al final del segle XIV: «Vicente de Luna, Diego Martínez, Juan de Cervellón, Juan Sánchez de Rodas, Pedro Tarrallas, Ramón Giberte, Marcos Boreda, Esteban Barcilón, Bartolomé Toldena y Juan Rodríguez». L'autor obté la notícia de l'Arxiu Municipal de Sevilla.
53. Duran, «La red consular catalana...», pàg. 376.

La fundació del monestir femení de Santa Maria de Pedralbes. Les relacions amb la monarquia catalana i el Consell de Cent de la Ciutat

Anna Castellano i Tresserra*

Resum

El monestir de Santa Maria de Pedralbes, com els seus paral·lels més immediats, els monestirs de Sant Francesc i de Sant Antoni, dins la mateixa ciutat de Barcelona, participava dels nous corrents espirituals mendicants, franciscans i clarisses, nascuts per donar resposta a les necessitats socials sorgides del desenvolupament de les ciutats; però ben aviat foren apropiats pels poders establerts per controlar una nova realitat que amenaçava convertir-se en un focus desestabilitzador. Una ràpida comparativa amb els altres dos monestirs permet observar trets comuns entre tots ells, però també altres d'específics de Pedralbes. D'entrada es podria dir que tant el convent de Sant Francesc, de l'orde masculí, com el de Sant Antoni, de l'orde femení de les clarisses, es podrien qualificar d'"urbans" en la mesura que, als objectius propis de l'orde, s'hi van sumar els de les classes benestants de la ciutat i els de la Corona, que els hi van proporcionar el lloc on assentar-se i els membres que els havien de poblar. El tret diferencial del monestir de Pedralbes és el seu emplaçament, allunyat de la ciutat però no en una zona de nova expansió sinó rural; i això l'apropa en el seu aspecte més als monestirs altmedievals que als convents ciutadans. No obstant, a diferència d'aquests darrers, les seves rendes no derivaren tant del seu patrimoni com dels beneficis que li reportaven la compravenda de censals i violaris establerts amb particulars i amb les institucions públiques, fet que li va permetre sostenir lligams importants amb la ciutat. La fundació de Pedralbes per part de la Corona va determinar en primera instància que la composició social d'aquest monestir anés inevitablement unida a la reialesa, i especialment a la reina. No obstant, es pot observar com ben aviat s'hi van incorporar les mateixes famílies ciutadanes i d'altres relacionades que havien beneficiat i s'havien beneficiat dels altres dos monestirs mendicants. D'aquesta manera, Pedralbes, va passar a tenir un paper rellevant dins les xarxes de poder de la ciutat de la Baixa Edat Mitjana.

Resumen

El monasterio de Santa María de Pedralbes, como sus paralelos más inmediatos, los monasterios de San Francisco y de San Antonio, dentro de la misma ciudad de Barcelona, participaba de las nuevas corrientes espirituales mendicantes, franciscanas y clarisas, nacidas para dar respuesta a las necesidades sociales surgidas del desarrollo de las ciudades; pero bien pronto serían apropiados por los poderes establecidos para controlar una nueva realidad que amenazaba convertirse en un foco desestabilizador. Una rápida comparativa con los otros dos monasterios permite observar rasgos comunes entre todos ellos, pero también otros de específicos de Pedralbes. ene entrada se podría decir que tanto el conven-

* Museu-Monestir de Pedralbes (MUHBA).

to de San Francisco, de la orden masculina, como el de San Antonio, de la orden femenina de las clarisas, se podrían calificar de "urbanos" en la medida en que, a los objetivos propios de la orden, se sumaron los de las clases acomodadas de la ciudad y los de la Corona, que les proporcionaron el sitio donde asentarse y los miembros que los habían de poblar. El rasgo diferencial del monasterio de Pedralbes es su emplazamiento, alejado de la ciudad pero no en una zona de nueva expansión sino rural; y eso lo acerca en su aspecto más a los monasterios altomedievales que a los conventos urbanos. No obstante, a diferencia de estos últimos, sus rentas no derivaron tanto de su patrimonio como de los beneficios que le reportaban la compraventa de censales y violarios establecidos por particulares y por las instituciones públicas, hecho que le permitió sostener vínculos importantes con la ciudad. La fundación de Pedralbes por parte de la Corona determinó en primera instancia que la composición social de este monasterio fuera inevitablemente unida a la realeza, y especialmente a la reina. No obstante, se puede observar cómo bien pronto se le fueron incorporando las mismas familias ciudadanas y otras relacionadas que habían beneficiado y se habían beneficiado de los otros dos monasterios mendicantes. De esta manera, Pedralbes pasó a tener un papel relevante dentro de las redes de poder de la ciudad de la Baja Edad Media.

A Catalunya, al llarg dels segles que anomenem altmedievals, els benedictins i els cistercencs van fixar els models de religiositat predominants, amb una implantació en el territori que responia a les necessitats estratègiques d'un Estat en expansió i d'una monarquia que cercava la seva consolidació mitjançant l'assentament de la població en les noves terres reconquerides. A inicis del segle XIII, però, es produiria un trencament radical en l'ordre establert amb l'aparició dels anomenats ordes mendicants; principalment dominics i franciscans, però també mercedaris, agustins i carmelites. En aquesta comunicació, tenint present l'orde fundacional del monestir que ens ocupa, ens centrarem només en l'orde franciscà i el seu paral·lel femení, les clarisses.

Per entendre el fenomen religiós i social que va suposar la irrupció del franciscanisme hem de partir del principi que ni el seu mateix fundador, Francesc d'Assís, tenia la intenció de crear un nou orde religiós, sinó únicament una comunitat de germans. Això no obstant, el ressò que el grup va obtenir des de ben aviat, i davant el temor que els seus postulats fossin considerats herètics com havia passat amb altres moviments propers, va obligar a la seva formalització mitjançant la redacció d'una regla que seria aprovada pel papa Inocenci III el 1210. D'aquesta manera, la "comunitat" va consolidar-se com un nou orde religiós amb una reglamentació pròpia. Aquesta oficialització, però, no acabaria amb les tensions i dissensions internes, que seguirien latent i anirien ressorgint de manera periòdica.[1]

Si en la seva forma de vida en comunitat els cistercencs havien representat un intent de retorn a l'austeritat de la vida religiosa, la qual cosa també s'evidenciava simbòlicament en l'arquitectura dels seus monestirs, sant Francesc feia un pas més enllà en els seus plantejaments i predicava la pobresa total: res en propietat, ni tan solament una residència estable. Només podien viure d'allò que rebien per la seva

1. Jill R. Webster, *Els franciscans catalans a l'Edat Mitjana*, Lleida, Pagès, 2000, pàg. 107-111.

prèdica, l'objectiu de la qual eren els habitants de les ciutats, que al llarg del segle XIII veien consolidar la seva estructura política i econòmica.

Si bé l'objectiu inicial d'aquest nou orde era estar al costat dels més desfavorits –i en aquell moment aquests es trobaven en bona mesura entre la massa de gent desarrelada que havia abandonat el camp atreta per les oportunitats que es pensaven trobar a les pròsperes ciutats–, ben aviat va rebre el suport de la monarquia i del patriciat urbà, que van veure en el franciscanisme, i en els ordes mendicants en general, la manera d'establir una estructura social d'atenció als marginats i un baluard per impedir la propagació d'idees herètiques entre els habitants de les ciutats. Però no únicament això. Tal com assenyala Jill Webster, mentre aprofitaven el desig d'evangelització dels no creients, els nous ordes mendicants en general i els franciscans en particular van complementar de manera admirable els objectius polítics de la monarquia durant la fase de reconquesta i repoblació dels nous territoris, oferint el prestigi necessari per transformar aquests objectius polítics i econòmics de la Corona en una croada per a l'expansió de la cristiandat.

Aquest suport es veié reforçat per l'origen mateix dels membres del nou orde, majoritàriament provinents de la classe mercantil, com el mateix Francesc d'Assís, la qual cosa també va permetre la seva acceptació per part d'aquest grup, que constituïa una peça clau en el desenvolupament de les ciutats. Així, tal com assenyala la mateixa autora, la fundació del nou orde dels frares menors i l'aparició d'una classe dedicada al comerç són dos esdeveniments que s'han de considerar com a part integral del procés del segle XIII cap a una economia urbana. Els frares demostraren que era possible una vida dins l'àmbit urbà seguint els plantejaments que dictava l'Església i que l'economia de profit i l'orientació comercial no tenien perquè anar en contra de les doctrines de l'Església. En aquest sentit cal recordar, tal com exposa Josep Hernando, que els franciscans van crear noves formes d'expressió religiosa específiques per al sector urbà de la societat i, entre elles, la justificació ètica de la societat urbana i les seves activitats.[2] Tot i que a començaments del segle XIV la licitud de certes pràctiques d'inversions econòmiques, com els censals i els violaris, era ja plenament acceptada, encara correspondria a un franciscà de la categoria de Francesc Eiximenis la seva defensa.[3]

L'assentament de l'orde a Catalunya: els convents de Sant Francesc i de Sant Antoni de Barcelona

Més interessant per a la qüestió que aquí tractem és el naixement i implantació del conegut com a Segon Orde Franciscà, és a dir, l'Orde de les Clarisses, com final-

2. Josep Hernando, «El problema del crèdit i la moral a Catalunya (segle XIV)», dins AAVV, *La societat barcelonina a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament d'Història Medieval, Institut d'Història Medieval (*Acta Mediaevalia*, Annexos d'Història Medieval, 1), 1983.
3. Francesc Eiximenis, en el seu *Tractat d'Usura*, redactat entre els anys 1374 i 1383, va intentar demostrar que del què es tractava no era tant de qüestionar la lícitud d'aquest tipus de contractes, sinó el preu que se n'estipulava (Hernando, «El problema...», pág.113-136. El mateix autor ha tractat novament el tema més recentment: Josep Hernando, «Les controvèrsies teològiques sobre la licitud del crèdit a llarg termini», dins M. Sánchez Martínez (coord.), *El món del crèdit a la Barcelona medieval*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona. Quaderns d'Història*, 13), 2007, pág. 213-238.

ment se les va anomenar després d'haver rebut diverses denominacions des de la seva fundació per Clara d'Assís. Cal ressaltar que estem davant del primer orde femení creat per una dona i per a dones, de forma paral·lela i no depenent d'un orde masculí, com havia passat en tots els ordes femenins anteriors. Si l'origen i evolució del franciscanisme ha estat profusament estudiat, el mateix es pot dir de l'orde de les clarisses; per tant, no entrarem aquí en el tema i ens centrarem a parlar de la seva arribada a Barcelona, de forma quasi paral·lela a la dels seus germans franciscans.[4]

A diferència dels monestirs anteriors, però seguint principis semblants als que havien regit la implantació dels grans monestirs rurals altmedievals, els convents de franciscans i de clarisses moltes vegades van edificar-se en terrenys donats per la Corona o pels poders municipals i en una ubicació estratègica a prop de les muralles perquè es convertissin en el nucli aglutinador de nous barris perifèrics. Trobem exemples d'això en els extraradis urbans d'algunes ciutats italianes, com al voltant dels convents franciscans de Siena i Assís, però també a la península Ibèrica, i de forma paradigmàtica a Barcelona.

Jill Webster assenyala que pel que fa al territori de la Corona catalanoaragonesa, els primers assentaments franciscans sota el regnat de Jaume I estaven situats en àrees associades tant amb el viatge de sant Francesc pel nord d'Espanya com amb la reconquesta dels territoris dels musulmans, des de Barcelona cap al sud fins a Tarragona, des de Lleida cap a l'oest fins a Navarra i a València, les Illes Balears i Menorca.[5]

El convent de Sant Francesc de Barcelona va ser un dels primers convents franciscans a bastir-se fora de la península Itàlica: l'any 1229, només tres anys després de la mort de Francesc d'Assís i un abans que fos declarat sant.[6] Com a Siena, el convent de Barcelona es va aixecar fora del primitiu nucli urbà, a prop de les noves muralles, en uns terrenys guanyats al mar i donats pel monarca Jaume I amb el clar objectiu d'ajudar a urbanitzar aquesta nova zona. S'ubicà on hi havia l'antic hospital de Sant Nicolau de Bari, el principal allotjament de peregrins al segle XII, al costat d'una de les portes del nou recinte murat impulsat pel mateix sobirà.

Aquest emplaçament encaixava amb els projectes expansionistes de la Corona, que va impulsar el creixement de la ciutat cap a ponent per tal de potenciar el comerç marítim que havia de permetre l'establiment d'una nova classe benestant allunyada dels antics poders senyorials feudals. La confluència d'interessos entre la Corona i aquesta nova classe social –com apuntàvem abans– va permetre el desenvolupament del convent barceloní de Sant Francesc. D'una banda, la Corona, en adoptar els principis del franciscanisme, va donar suport a l'orde envoltant-se de framenors com a assessors espirituals i administradors. Un exemple clar d'aquest suport va ser el fet d'escollir el nou convent de Sant Francesc com a panteó dels

4. Sobre el moviment de les clarisses en general, el seu assentament a la Península i en particular a Catalunya hi ha molta bibliografia, impossible de resumir aquí. Remetem al recull que en fem al nostre llibre Anna Castellano Tresserra, *Pedralbes a l'Edat Mitjana. Història d'un monestir femení*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 1998, pàg 391-397. També al capítol primer de l'obra de Núria Jornet i Benito, *El monestir de Sant Antoni de Barcelona. L'origen i l'assentament del primer monestir de clarisses a Catalunya*, Barcelona, Abadia de Montserrat (*Scripta et Documenta*, 76), 2007, pàg. 5-17 i, en concret sobre Catalunya, les notes 54-112.
5. Webster, *Els franciscans...*, pàg. 299.
6. Pel que fa a les nombroses cròniques franciscanes, de nou remetem al recull que en fem a les obres citades a la nota 4. Fem menció a part, pel que fa al convent de Sant Francesc de Barcelona, a la monografia de Josep Martí i Mayor i Agustí Boadas i Llavat, *Sant Antoni a Barcelona*, Barcelona, Viena, 1996.

membres de la família regnant (d'aquí la consideració de monestir reial) i d'escollir-lo com a lloc preferit per fer-hi política i com a seu de les Corts Catalanes, celebrant-t'hi la primera reunió el 1282. D'altra banda, el Consell de Cent, com a màxim representant del nou patriciat urbà, els mercaders i els petits comerciants, va optar per donar suport a la Corona enfront dels vells estaments de la noblesa i als franciscans com a representants de la seva pròpia classe i la de les classes desfavorides, a qui aquests controlaven mitjançant els serveis assistencials que proporcionaven els asils.

Aquests objectius "urbans" de la Corona i dels representants del poder municipal no es circumscrivien únicament als franciscans, sinó que incloïen la resta de convents mendicants, i particularment els dominics, un orde amb el que trobarem molts paral·lels pel que fa a les seves relacions amb els poders municipals. Nikolas Jaspert, en un article que tracta de les relacions entre el Consell de Cent i les institucions eclesiàstiques, ja remarcava que els convents mendicants es van convertir en llocs de referència –no només espirituals sinó també socials i, fins i tot, polítics– de molts consellers, els germans dels quals entraven als convents com a frares, la qual cosa reforçava els lligams entre ambdues institucions. Aquests lligams entre el municipi i els convents mendicants van ser un fenomen típic de l'Edat Mitjana europea i s'inclou dins el marc més ampli de les relacions entre la ciutat i els ordes mendicants en general, unes relacions tan fortes que Jacques Le Goff va arribar a proposar que l'existència de convents mendicants dins una població fos reconeguda com un paràmetre general per definir la ciutat medieval.[7]

Totes aquests apreciacions no només són vàlides a l'hora de parlar dels convents masculins mendicants, i en concret del franciscans, sinó que expliquen també la raó de ser de les fundacions femenines germanes, les clarisses, i en el cas de Barcelona, del monestir de Sant Antoni i el de Santa Maria de Pedralbes.

El monestir de clarisses de Sant Antoni, com havia passat amb el masculí de Sant Francesc, va ser una de les primeres fundacions del seu orde fora de la península Itàlica. A més de les diverses cròniques franciscanes que fan referència a aquest convent, darrerament el monestir ha estat objecte d'un estudi exhaustiu a càrrec de Núria Jornet i Benito. L'autora ha investigat tant les fonts narratives i cronístiques com documentals, la qual cosa li ha permès d'analitzar des de les circumstàncies que van propiciar la seva fundació fins a tots aquells aspectes que van permetre el seu arrelament a la ciutat. Les dades extretes de la seva obra ens serveixen de referència a l'hora d'analitzar alguns dels aspectes que constatarem aquí en relació amb el monestir de Santa Maria de Pedralbes.[8]

En la fundació del monestir de Sant Antoni es barreja la història i la llegenda. Tot i que aquesta última l'atribueix a una acció directa d'unes deixebles de santa

7. Nikolas Jaspert, «El Consell de Cent i les institucions eclesiàstiques», dins Manuel Rovirà i Solà i Sebastià Riera i Viader, *El temps del Consell de Cent. I. L'emergència del municipi. segles xiii-xiv*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona. Quaderns d'Història*, 4), 2001, pàg. 108-127. En aquest article, l'autor ja apuntava que les vinculacions de les cases mendicants amb els grups dirigents es remuntaven als orígens del mateix municipi i que, des de l'inici, el Consell de Cent va establir lligams personals i institucionals amb el convent dominicà de Santa Caterina, que significativament va ser el lloc de reunió dels consellers abans de disposar d'un edifici municipal propi a la segona meitat del segle xiv.
8. Aquest estudi va constituir la tesi doctoral de l'autora: *Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona: origen d'un monestir i configuració d'un arxiu monàstic (1236-1327),* presentada l'any 2005 al Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, i que posteriorment va publicar en part en la monografia ja ressenyada en la nota 4.

Clara que haurien arribat a la costa de Barcelona després d'un naufragi, la documentació d'arxiu conservada per la comunitat fa referència a la butlla del papa Gregori IX, del 18 de febrer de 1236, en què exhortava els ciutadans de Barcelona perquè ajudessin amb almoines a Berenguera d'Antic, Guillerma de Polinyà i deu germanes més, companyes seves, que desitjaven edificar un monestir per viure sota la regla de l'orde de les «monges pobres tancades de sant Damià».[9] El document evidencia que la fundació va néixer d'un grup de dones religioses, «sorores penitentium», que ja vivien en comunitat i es volien acollir a la nova regla. Un any després, el papa els concedia la seva protecció com a grup religiós ja establert. El mateix 1237, el bisbe de Barcelona Berenguer de Palol els concedí potestat per construir el monestir «ad honorem Dei et beati Antoni, confessoris de ordine minorum», al suburbi de Barcelona, prop del mar i de la casa de Santa Eulàlia del Camp i dels seus horts, en uns terrenys que ja els eren propis. L'escrit papal s'adreçava en aquesta ocasió a Maria de Pisa i a les seves germanes i suposa la definitiva implantació de l'orde a Barcelona.

Tal com assenyalava Jill Webster, en el cas de Catalunya es pot trobar un model d'assentament de les cases franciscanes abans del 1348 i un altre de menor intensitat posteriorment. En aquest esquema, els monestirs de clarisses solien assentar-se en un indret una o dues dècades més tard que ho haguessin fet els seus germans franciscans.[10] En el cas de Barcelona, tal com assenyala Jornet, l'esquema es compleix, ja que si hem situat l'assentament dels franciscans cap el 1229, no hauria passat ni una dècada quan es fundà el de les clarisses de Sant Antoni. D'aquest fet semblaria desprendre's que la presència dels franciscans era decisòria a l'hora de fundar-se un monestir de clarisses.[11] No obstant això, tot i que en línees generals caldria acceptar aquesta condició, no hem de negligir altres circumstàncies, com el fet, constatat a Barcelona, que en molts llocs on es fundava un monestir de franciscans ja hi havia grups de dones beates que certament es podien sentir atretes pel nou missatge i acollir-se a l'orde, per bé que és cert que les peregrinacions a Itàlia eren freqüents al segle XIII i el nou corrent devocional podia haver-se estès també d'aquesta manera. Del que no hi ha dubte és que, en el cas català, i concretament barceloní, a un interès inicial amb el suport del papat, s'hi va sumar ben aviat i forma decidida el suport de la monarquia, que es va convertir en el seu protector, com havia fet anteriorment amb els menorets, concedint gràcies i privilegis, a més de terrenys per assegurar la seva subsistència material. Aquesta circumstància no fou exclusiva de l'àmbit català, sinó que trobarem un paral·lel directe, i potser encara més intens, en la casa reial castellana en relació als monestirs andalusos, lligats al procés de reconquesta.[12]

Aquesta visió no seria real si s'entengués que la fundació només va tenir el suport del papat i la monarquia, perquè la intervenció més decidida per a la seva consolidació va venir de l'oligarquia ciutadana, conformada principalment per

9. *AMSBM* (Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat), Fons del Monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona (MSCB), Pergamins, núm. 179 (citat per Jornet, *El monestir…*, pàg. 39).
10. Webster, *Els franciscans…*, pàg. 31-32.
11. José García Oro, «Orígenes de las clarisas en España», dins *Las clarisas en España y Portugal. Actas del Congreso Internacional, Salamanca, 20-25 de septiembre de 1993*, Madrid, Asociación Hispànica de Estudios Franciscanos, 1994, pàg. 180.
12. M. del Mar Graña Cid, «Las primeras clarisas andaluzas. Franciscanismo femenino y reconquista en el siglo XIII», dins *Las clarisas…*, pàg. 682-683.

mercaders i professionals, col·laboradors estrets de la Corona. Van ser algunes de les famílies que monopolitzaven els càrrecs municipals al llarg dels segles XIII i XIV les que donaren més suport al nou convent de Sant Antoni –com també ho havien fet amb el dels frares franciscans–, tal com s'evidencia en l'assentament del monestir i en la composició social de la comunitat.

En un primer aspecte, cal destacar que el monestir de Sant Antoni compartí amb el dels franciscans la seva posició excèntrica, allunyada del primitiu nucli urbà i a prop de les noves muralles: en una zona al costat de l'arenal del port o de la vila nova, en una àrea per urbanitzar al costat de la que ja s'hi havien establert "prohoms" com els Bou, Marquet, Llull, Durfort, o canvistes com els Dusai o Fivaller, una zona que presentava un fort dinamisme econòmic i social.

El suport de l'oligarquia urbana es va fer també palès en la composició social de la mateixa comunitat. Hi trobem representants dels llinatges nobles més importants del país, propers a la Corona (com els Cervelló, Olzet, Montcada, Queralt i Cardona que, com després direm, tindran continuïtat a Pedralbes), també dels de la petita noblesa (els Vilafranca, Blanes, Girona, Vinyals, Viladecavalls, Sarrià, Portella i Cruïlles) i, al costat d'ells i de forma significativa, els de les famílies de la "burgesia" urbana (els Marquet, Durfort, Llull, Plegamans, Caldes, Claramunt, Fiveller i Dusai). En això –en la seva composició social–, coincidien la majoria dels convents franciscans, tan masculins com femenins.

El Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes

El 1327, d'aquest convent de clarisses de Sant Antoni sortiren dotze monges de cor, acompanyades de dues monges llegues i quinze novícies, per fundar el nou convent de clarisses de Barcelona: el de Santa Maria de Pedralbes. Es tractava, doncs, del segon convent de clarisses que es fundava a Barcelona, una centúria més tard que els anteriors i en unes circumstàncies econòmiques i socials diferents.

És ben conegut l'alt grau d'importància que el nou monestir va assolir a la ciutat i les intenses relacions que va mantenir amb la Corona i el Consell municipal. En aquest aspecte no sembla diferir, doncs, de tot el que ja hem assenyalat per als altres dos convents anteriors.[13] El que pretenem analitzar aquí és en quina mesura va compartir els mateixos esquemes per a l'establiment i manteniment d'aquesta relació o si trobem a Pedralbes alguns trets diferenciadors.

Si per analitzar el fet fundacional dels dos monestirs franciscans anteriors i el seu grau de relació amb els estaments ens hem basat en dos paràmetres –el seu emplaçament dins la ciutat i les classes socials que li van donar suport (sobretot a partir de la composició social de les seves comunitats)–, partirem dels mateixos criteris per analitzar les relacions del monestir de Pedralbes amb la monarquia i el Consell de Cent de la Ciutat.

13. L'any 1357, a petició de la reina, el monestir va quedar sota la protecció del Consell de Cent. A les darreries del segle XV, la institució municipal ja tenia sota la seva protecció totes les cases monàstiques de ciutat (*AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1B-VI, *Lletres Closes*; i també E. G. Bruniquer, *Rúbriques. Ceremonial dels Magnifics Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1912-1916, vol. III, pàg. 71, 75, 76, 77 i 146.

D'entrada no sembla haver-hi cap dubte: el monestir de Pedralbes va compartir amb els altres dos monestirs considerats moltes característiques; sobretot amb el convent mare de Sant Antoni. L'estudi de la reglamentació d'aquest monestir permet veure que, al costat de la butlla fundacional, s'hi troben molts dels privilegis papals i episcopals que s'havien atorgat al primitiu monestir de Sant Antoni i que ara es feien extensius al de Pedralbes.[14] Però si observem amb deteniment els detalls de la seva fundació, ja es poden apreciar alguns elements diferenciadors de base: que no existia cap voluntat evangelitzadora d'un nou territori per part de la comunitat que s'hi va assentar, que el seu emplaçament no es corresponia amb cap projecte urbanitzador del territori i que tot i comptar, com els anteriors casos, amb el suport de la Corona i dels representants de la municipalitat, la seva fundació sembla respondre a la voluntat expressa i personal de la reina Elisenda de Montcada, muller de Jaume II, amb el suport explícit del monarca i dels sectors més propers.[15]

Sobre el lloc escollit per a l'emplaçament del nou monestir, després que la reina mateixa desestimés diverses ubicacions, es va optar per un indret a les rodalies de la ciutat de Barcelona, ocupat ja per un mas en actiu, propietat de la seu de Barcelona i que per proximitat va permutar-se amb el nou monestir, situat en un territori totalment parcel·lat i explotat per diversos altres masos, alguns dels quals dins la parròquia de Sarrià, també propietat de la seu, i d'altres masos lliures en mans de petits propietaris del terme de Les Corts.[16]

Pel que fa al segon tret diferencial, la fundació del monestir –com ja hem dit– no va respondre a una voluntat del propi orde ni al desig del monarca per comptar amb un establiment de control de certs grups socials marginals, sinó al desig de la reina, que va concebre el monestir com a panteó i lloc de memòria pel futur, seguint els exemples d'altres reines pròximes a ella, ja fos per lligams familiars, com Constança de Sícilia o Blanca d'Anjou, mare i primera esposa del rei respectivament, o per compartir els mateixos ideals religiosos, com la princesa Isabel d'Hongria, germana de Violant, l'àvia del seu marit. Amb ella compartia una espiritualitat franciscana dins de la seva condició de reina. A diferència d'aquesta, però, Elisenda de Montcada mai va professar com a religiosa, sinó que es va retirar a viure a Pedralbes en un palau construït al costat del monestir, des d'on va poder seguir exercint la seva influència en la cort.

Examinada la documentació del cercle "familiar" que va envoltar la reina en la seva estada a Pedralbes i l'origen social de les religioses que van poblar el monestir durant els primers anys d'existència de la comunitat, es pot concloure que la idea de la fundació va ser compartida per altres dones del seu entorn des d'un bon començament.

Aquestes dones, casades amb homes de les famílies més representatives de l'alta i mitjana noblesa catalana, mantenien un vincle familiar amb la reina. Les filles

14. Anna Castellano Tresserra, *La vida monàstica femenina a la Barcelona del segle xiv. La reglamentació del monestir de Pedralbes*, tesi de llicenciatura (inèdita), Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, 1993.
15. Aquesta conclusió és una a les que vam arribar en el decurs de la nostra tesi doctoral, després de l'examen detallat de la documentació que es conserva a l'arxiu del monestir de Pedralbes sobre les voluntats de la reina Elisenda.
16. Un estudi acurat d'aquest territori es troba en la monografia de Imma Navarro i Molleví, *Masies de les Corts*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Quaderns de l'Arxiu*, núm. 2), 1993.

d'aquestes nobles passaren a ocupar els llocs de poder dins la comunitat. L'anàlisi hagiogràfica d'algunes d'elles mostra, efectivament, els lligams familiars que unien a algunes de les monges entre elles i amb la reina. Caldria esmentar, en aquesta situació, a més de les famílies Montcada i Pinós, també les Cruïlles, Cardona, Pallars, Fenollet i Canet. A més d'elles, les dades que disposem mostren que al monestir s'hi trobaven representants de la totalitat dels diferents estaments de la societat. Cap a la segona meitat del segle XIV, la comunitat del monestir estava formada per un 63% de monges que provenien de la noblesa i de les capes benestants dels "ciutadans", amb un predomini clar d'aquests últims, i un 37% que provindrien de les classes menestrals. Dins el monestir es reproduïen els esquemes socials imperants, i mentre les filles de l'aristocràcia ocupaven un primer cercle de poder, el segon estava constituït per les dels "ciutadans". En ell s'hi trobaven les monges provinents de famílies de ciutadans honrats, mercaders i professionals, que, juntament amb les anteriors, formaven part del capítol. Ens referim a les famílies March, Terrer, Marquet, Bastida, Costa, Rovira, Llull... Com hem vist, algunes d'elles ja estaven representades en el monestir de Sant Antoni, i pertanyien a llinatges que ocupaven els càrrecs de poder municipals. Al respecte, cal dir que alguns dels llinatges que trobem en tots dos monestirs es corresponien amb les primeres fundadores que, com hem dit, havien sortit del convent de Sant Antoni. Per la qual cosa semblaria deduïr-se que, si bé en els dos monestirs trobem filles de les famílies de la "burgesia" urbana, és força probable que cada monestir comptés amb unes determinades famílies que li donaven suport.[17]

Què motivaria, doncs, l'interès de les principals institucions ciutadanes i del país cap el monestir, com mostra la presència de les seves filles dins la comunitat? Doncs, sense deixar de banda que formés part de l'àmbit devocional d'aquestes famílies, que confiaven en les pregàries de les seves filles per aconseguir la vida eterna, hi havia altres factors de caire més profà. En primer lloc, hem de tornar a fer referència a l'esmentada anàlisi de Nikolas Jaspert, perquè compartim totalment la seva apreciació quan diu que al Consell de Cent li interessava el domini sobre els monestirs, convents i esglésies de la ciutat, ja que li donava la possibilitat d'influir directament en els que eren més lucratius, i a més, li facilitava la defensa de les posicions comunals en cas de conflicte amb els interessos eclesiàstics.[18] La història del monestir de Pedralbes està plena de moments on el Consell de Cent va tenir un paper actiu en la resolució de certs conflictes entre la comunitat i les institucions eclesiàstiques o la Corona.[19]

Pedralbes recordava més un antic monestir senyorial altmedieval que els convents franciscans ciutadans. A diferència, però, dels primers, el seu patrimoni no derivava només de les rendes que li proporcionava el seu extens patrimoni,[20] sinó també dels importants beneficis que li reportava la compravenda de censals i vio-

17. Aquesta anàlisi dels diferents llinatges que es troben al monestir i que també els trobem ocupant càrrecs en el Consell de Cent de la Ciutat ser^a tractat en un estudi en vies d'elaboració que versarà sobre les relacions entre el monestir i el consell municipal.
18. JASPERT, «El Consell de Cent...», pàg. 124.
19. Vegeu la nota 17.
20. Aquest patrimoni comprenia senyorius a Sarrià i Piera, principalment, però també a Berga, entre altres drets sobre parròquies, i la duana de Càller, a més de propietats a la ciutat de Barcelona com cases, taules de carnisseries i la meitat del molí d'en Carbonell (Anna CASTELLANO I TRESSERRA, *Origen i formació d'un monestir femení. Pedralbes al segle XIV (1327-1411)*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, 1996, pàg. 79-100.

laris, tant a particulars com a les institucions, la reial i la ciutadana, el Consell de Cent. És aquest darrer aspecte el que sembla aportar una particularitat al monestir de Pedralbes respecte dels seus convents germans predecedents. La relació de transacció econòmica que es va establir entre el monestir i les institucions ciutadanes, tant la Corona com el Consell de Cent, no sembla tenir parangó amb el que s'havia establert amb els altres convents. Cal tenir present, també, que quan es va establir el monestir de Pedralbes, aquest tipus de crèdits a llarg termini ja era el més habitual.

Tot i que la pèrdua del seu primer manual notarial no permet conèixer en quin moment el monestir va començar a invertir en aquest tipus de crèdit a llarg termini, podem pensar que va ser ben aviat, ja que els primers contractes d'aquesta mena que es conserven en el segon manual daten de 1349. És també en aquests anys que el Consell barceloní va constituir les primeres rendes públiques d'aquest tipus. A partir d'aquest moment, els documents que recullen aquest tipus d'establiments de rendes sovintegen en la documentació del monestir i arribaren a assolir una gran importància com a font de finançament pel comú del monestir i per a algunes monges en particular.[21] Com a detall, cal fixar-nos en el fet que entre la documentació conservada en l'arxiu de l'antic monestir de Sant Antoni es troba un inventari redactat entre els anys 1337 i 1338 que permet dibuixar un retrat del monestir ja consolidat. Entre els diversos aspectes que recull, també parla de les seves rendes[22] i es deixa constància de l'establiment de censals i violaris; entre aquests últims, es fa esment de les rendes de vuit violaris a favor de vuit monges, entre elles, algunes de Pedralbes, Maria Llull, Saurina de Junqueres, Dolça Llull i Constança Çoquer (o Çoriguera), com trobem a Pedralbes. Ho ressenyem perquè aquestes monges eren algunes de les que s'havien traslladat des del monestir de Sant Antoni al de Pedralbes per a la seva fundació, tal com recull el document fundacional del monestir.[23]

Aquests contractes mostren una gran complexitat i diversitat de formes que depenien, fonamentalment, de quines fossin les parts contractants o el tipus de renda adquirida. Tot i que per la seva importància numèrica i per la seva significació en la composició social del monestir caldria destacar aquells establiments que es trobaven en relació a l'ingrés d'una novícia, pel tema que aquí ens ocupa cal fer referència a aquells establiments que relacionen el monestir amb el Consell de Cent i el General de Catalunya. Pel que fa a aquest últim, el seguiment dels diferents manuals notarials permet de veure que aquesta institució, i també la Corona,

21. Castellano, *Origen...*, pàg. 100-113.
22. Jornet, *El monestir...*, pàg. 113-119, recull aquest inventari de l'any 1337 i 1338 i fa esment en la nota 406 (pàg. 117) que cal esperar al 1355 per trobar un primer memorial de rendes, escrit pel procurador Francesc ça Fàbrega (*AMSBM*, MSCB, núm. 412); la gestió de les "rebudes" i "dates", en el primer llibre de comptes de 1365-1369 (*AMSBM*, MSCB, núm 156); i que no és fins a finals del segle xiv (1386-1397) que es redactà el primer capbreu (*AMSBM*, MSCB, núm. 512) i sorgeixen també alguns llibres de gestió dels oficis més importants. Ressenyem aquest comentari perquè, malgrat que a Pedralbes trobem molta documentació de caire econòmic dins els manuals notarials, el primer dels quals conservat data del 1348 (*AMPE* (Arxiu del Monestir de Pedralbes), *Manual* núm. 1, Romeu de Sarrià (1348-1357), núm. 2 (l'anterior manual, el número 1 de l'arxiu, obra del notari Guillem Turell (1342-1348), sembla que va desaparèixer en el decurs de la Guerra Civil de 1936-1939). La documentació de caire purament econòmic, amb registre d'entrades i sortides, també data de començaments del segle xv, observant-se ja des de final del xiv una reglamentació i estandardització d'aquest tipus de documentació. Vegeu també Castellano, *Origen...*
23. Document que es troba annex al primer llibre de la Regla del monestir de Pedralbes, del segle xiv (*AMPE*, *Llibre de la Regla*, R/25). Sobre aquest text i altre reglamentació del monestir, remetem a Anna Castellano, *Origen...*, pàg. 43-77.

van ser deutors en determinats moments del monestir. Pel que fa a l'institució municipal, l'establiment d'aquest tipus de rendes li va permetre de disposar d'una font de finançament important. Amb la compra constant de censals a la universitat de Barcelona, aquesta va mantenir un deute constant amb el monestir. Ho certifiquen els manuals notarials i també l'estudi d'Yvan Roustit sobre el deute públic de la ciutat de Barcelona al llarg del segle XIV.[24] Segons els llibres de registre del deute del mateix consistori, aquest havia adquirit el 1361 a Pedralbes nou violaris i censals; vint-i-cinc anys més tard, el llibre del monestir que recull les rendes d'aquell any, mostra que aquests havien augmentat a quinze. El Consell barceloní va aconseguir, amb la venda de pensions, disposar de diners de forma constant i a un interès més baix que el dels préstecs usuraris o el proporcionat pels crèdits a curt termini establerts per alguns canvistes. Amb aquest diner va poder fer front a les importants despeses municipals i a determinades crisis, com la viscuda per la ciutat a la darreria del 1407. El mes de desembre d'aquell any, fent ús d'una concessió especial que havia estat donada pel rei Joan I per a casos de necessitat, el síndic de la Ciutat va recórrer a aquest tipus de crèdit per tal de poder armar diversos vaixells que anessin a buscar blat per a proveir la ciutat davant l'escassetat d'aquest cereal.[25]

La manca de més dades sobre aquest tipus d'establiments de rendes entre els monestirs de Sant Francesc i de Sant Antoni de Barcelona i el consistori barceloní no ens permet fer una comparativa entre aquests i el monestir de Pedralbes per tal d'arribar a conclusions més definitives. Però, sens dubte, l'enorme documentació que, per contra, conserva el monestir de Pedralbes al respecte, i el fet que la seva fundació es produís en un moment en què aquest tipus de rendes eren plenament establertes, indueix a pensar que aquest va ser un dels aspectes pels quals l'oligarquia ciutadana tenia un especial interès en què les seves filles ingressessin al monestir de Pedralbes, i constituiria un punt important en la relació entre els dos centres. Insistim, però, que no hem de menystenir en cap moment el tipus de religiositat franciscana que en aquell moment impregnava la Casa Reial, els estaments privilegiats de la societat i també les classes menestrals.

Si, a l'igual que amb els altres dos monestirs franciscans barcelonins, en un inici el monestir va acollir les filles de l'oligarquia ciutadana, ben aviat, per proximitat a la reina, el monestir de Pedralbes va experimentar un procés d'aristocratització, tot i que el nombre de filles de les classes benestants relacionades amb els poders ciutadans també fou molt elevat. En aquest aspecte, diferia del primitiu convent femení franciscà, en el que l'evolució de la seva comunitat anà cap a una major presència de filles de mercaders i professionals.

Som conscients que el que aquí presentem només és un avanç d'un estudi en vies d'elaboració: les conclusions a les que aquí podem arribar només ho són a tall d'hipòtesi de treball, a l'espera de conclusions més àmplies i definitives.

24. Yvan Roustit, «La consolidation de la dette publique à Barecelone au milieu du XIVe siècle», *Estudios de Historia Moderna*, IV (1954), pàg. 15-155.
25. *AMPE*, *Manual* (1400-1409), f. 85v-90.

La ciutat i la guerra: noves perspectives de recerca a l'entorn de la Barcelona baixmedieval*

Mario Orsi Lázaro**

Resum

La realitat de Barcelona en els segles de l'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó (segles XIII-XV) va quedar marcada per les guerres. Tenim un coneixement descriptiu dels diversos conflictes esdevinguts en l'entorn de Barcelona, però no hi ha una tradició historiogràfica que estableixi les relacions entre la guerra, la ciutat i les seves estructures polítiques i socioeconòmiques. Aquesta comunicació pretén ser una proposta orientativa de diversos eixos de recerca que puguin establir una comprensió més completa i integradora d'aquest període de la història de la ciutat. Durant tota l'Edat Mitjana, Barcelona fou un centre urbà de gran importància per al control del territori català, tant pel seu paper de cruïlla de comunicacions com per les seves infraestructures defensives i les seves capacitats de reclutament, finançament, etcètera, adaptades a les seves necessitats polítiques i militars. En els moments de conflicte, la seva condició de centre de producció i redistribució de béns podia reorientar-se al servei de la guerra, que podia resultar un important factor d'atracció de capitals a través d'activitats com la construcció naval o la fabricació i el comerç d'armament. La ciutat, a més, atreia població flotant que aportava el potencial humà a la lluita i també centralitzava una potent maquinària fiscal i financera creada, en bona mesura, per a satisfer les despeses militars. El control de tots aquests factors estratègics (població, producció, mercat, impostos) va permetre al municipi barceloní de negociar amb el rei en condicions avantatjoses, promocionant el seu creixent protagonisme en la política de la Corona d'Aragó. Barcelona va constituir, doncs, un clar exemple de ciutat integrada en xarxes d'interacció política, socioeconòmica i militar, tant locals com regionals i internacionals. I aquesta inserció esdevingué un element principal en l'establiment de relacions de poder entre la ciutat i el seu entorn a la Mediterrània baixmedieval.

Resumen

La realidad de Barcelona en los siglos de la expansión mediterránea de la Corona de Aragón (siglos XIII-XV) quedó marcada por las guerras. Tenemos un conocimiento descriptivo de los diversos conflictos ocurridos en el entorno a Barcelona, pero no hay una tradición historiográfica que establezca las relaciones entre la guerra, la ciudad y sus estructuras políticas y socioeconómicas. Esta comunicación pretende ser una propuesta orientativa de diversos ejes de investigación que puedan establecer una comprensión más

* Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte de recerca aprovat i finançat pel Ministeri d'Educació i Ciència titulat *La Corona d'Aragó a la Mediterrània medieval: pont entre cultures, mediadora entre Cristiandad i Islam*. (HUM2007-61131) i compta igualment amb el suport del Comissionat per a Universitats i Recerca del Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu.

** Institució Milà i Fontanals (CSIC-Barcelona).

completa e integradora de este periodo de la historia de la ciudad. Durante toda la Edad Media, Barcelona fue un centro urbano de gran importancia para el control del territorio catalán, tanto por su papel de encrucijada de comunicaciones como por sus infraestructuras defensivas y sus capacidades de reclutamiento, financiación, etcétera, adaptadas a sus necesidades políticas y militares. En los momentos de conflicto, su condición de centro de producción y redistribución de bienes podía reorientarse al servicio de la guerra, que podía resultar un importante factor de atracción de capitales a través de actividades como la construcción naval o la fabricación y el comercio de armamento. La ciudad, además, atraía población flotante que aportaba potencial humano a la lucha y también centralizaba una potente maquinaria fiscal y financiera creada, en buena medida, para satisfacer los gastos militares. El control de todos estos factores estratégicos (población, producción, mercado, impuestos) permitió al municipio barcelonés negociar con el rey en condiciones ventajosas, promocionando su creciente protagonismo en la política de la Corona de Aragón. Barcelona constituyó, pues, un claro ejemplo de ciudad integrada en redes de interacción política, socioeconómica y militar, tanto locales como regionales e internacionales. Y esta inserción se convirtió en un elemento principal en el establecimiento de relaciones de poder entre la ciudad y su entorno en el Mediterráneo bajomedieval.

Introducció. La Barcelona baixmedieval i la guerra en la seva historiografia (1780-1980)

Dels esdeveniments que poden arribar a condicionar la vida d'una ciutat la guerra és, sens dubte, un dels més colpidors. Podem considerar que si les guerres han estat, al llarg de la història, esdeveniments de gran impacte en la curta durada i, alhora, detonants o indicadors de conjuntures socioeconòmiques de més llarg abast, la història urbana s'hi pot relacionar, afegint a l'equació la riquesa i la complexitat inherents a l'estudi històric de les ciutats.

L'aplicació d'aquesta perspectiva a la Barcelona baixmedieval podria obrir o aprofundir noves línies de recerca que, en alguns casos, compten amb pocs i meritoris estudis i, en d'altres, resten encara pendents d'encetar. La present comunicació pretén, per tant, posar de relleu les possibilitats que ofereix l'estudi de la guerra, entesa en un sentit ampli, amb tots els seus significats i les seves interrelacions, aplicat al cas de Barcelona a la baixa Edat Mitjana.

Per acostar-nos a les noves línies de recerca properes a la relació entre la guerra i la Barcelona baixmedieval cal, sense intenció d'establir una síntesi de la historiografia catalana dels dos darrers segles –ja feta, d'altra banda, en estudis prou solvents–[1] identificar alguns dels punts de vista que hi aplicaren els historiadors. Així ha de ser, ja que les noves propostes de recerca aquí presentades es fonamenten en

1. Vegeu, com a context general de la historiografia catalana del període, J. Casassas, «La historiografia del positivisme», dins A. Balcells (ed.), *Història de la historiografia catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2004, pàg. 161-186; E. Serra Puig, «Una aproximació a la historiografia catalana: el nostre segle», *Revista de Catalunya*, 2a. època, 27 (febrer, 1989), pàg. 43-55; J. Fernández Trabal, «Un periodo crucial en la construcción del medievalismo en Cataluña: de *La historia de Cataluña y la Corona de Aragón* de Víctor Balaguer (1863), a *Los orígenes de la revolución catalana* de Jaume Vicens Vives (1957)», *Acta Historica et Archaeologica Medieaevalia*, 27-28 (2006-2007), pàg. 209-235; E. Pujol, *Història i reconstrucció nacional. La historiografia catalana a l'època de Ferran Soldevila (1894-1971)*, Barcelona-Catarroja, Afers, 2003.

una llarga tradició d'obres, tan útils per servir de punt de referència com pesants per condicionar la reflexió.

Barcelona, punt de referència per a la història de la Corona d'Aragó

No cal subratllar el paper de Barcelona en el control del territori costaner del Principat i del seu rerepaís immediat. Diversos estudis clàssics van historiar aquest context geogràfic, territorial i estratègic de la ciutat, del seu creixement, de les seves fortificacions i de la seva àrea d'influència.[2]

Una altra de les principals línies de recerca a l'entorn de la Barcelona baixmedieval és la que girà al voltant del municipi.[3] Des del pensament més proper al romanticisme es considerava el municipi com una de les màximes expressions polítiques de l'impuls dels catalans, en un ampli context de dinamisme urbà, econòmic i cultural.[4] Igualment, es percebia que el Consell de Cent encapçalà, amb l'arribada de la dinastia dels Trastàmara, la defensa de la consciència i dels interessos populars i nacionals. La dècada dels anys cinquanta, va consolidar la revisió de la percepció del municipi, que es podia entendre com una eina de poder en els conflictes socials i com una peça estructural de la dinàmica sociopolítica de Barcelona.[5]

Si algun procés podia semblar representatiu de les capacitats i projeccions de la ciutat de Barcelona era el seu rol com a punta de llança de l'expansió catalana a la Mediterrània. Antoni de Capmany[6] i els pocs que en seguiren la petja estudiaren els factors tècnics, materials i productius de l'expansió mediterrània[7] situant Barcelona al capdavant de les iniciatives de l'expansió de la Corona d'Aragó.

El principal canvi qualitatiu relacionat amb la projecció mediterrània de la Casa d'Aragó, centrat en el paper jugat per Barcelona en el procés, va venir amb els anys seixanta i setanta i de la mà de les noves escoles metodològiques del materialisme

2. Vegeu, com a obra més emblemàtica d'aquesta tendència, F. Carreras Candi, *Ciutat de Barcelona*, Barcelona, Albert Martín, s. d. [1916]; així com, S. Sanpere i Miquel, *Rodalia de Corbera*, Barcelona, Henrich y Cia., 1890. Cal destacar, també, A. Duran i Sanpere, *Barcelona i la seva història,* Barcelona, Curial, 1973, pàg. 191 i ss.
3. R. Grau i Fernández, «La historiografia sobre el règim del Consell de Cent», dins Manuel Rovira i Solà i Sebastià Riera i Viader (coord.), *El temps del Consell de Cent II, La persistència institucional, segles xvi-xvii*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 5), 2001, pàg. 261-291; P. Ortí Gost, «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», dins Manuel Rovira i Solà i Sebastià Riera i Viader, *El temps del Consell de Cent I, L'emergència del municipi, segles xiii-xiv*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 4), 2001, pàg. 21-48 (pàg. 21-24).
4. F. Carreras Candi, «Idea de l'avenç urbà de Catalunya al segle xiv», dins *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, Diputació Provincial de Barcelona, 1923. Cal destacar, en aquell mateix moment i en la mateixa línia d'interessos, l'edició de fonts com ara E. G. Bruniquer, *Rúbriques. Ceremonial dels Magnífics Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1912-1916; «Crònica del Racional de la Ciutat de Barcelona», *Recull de documents i estudis*, 1-2 (novembre, 1921), pàg. 113-194; *Manual de Novells Ardits, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, publ. per F. Schwartz y Luna i F. Carreras y Candi, Barcelona, Arxiu Municipal de Barcelona, 1892.
5. J. Vicens Vives, *Ferran II i la ciutat de Barcelona: 1479-1516*, Barcelona, Tip. Emporium, 1936-1937; C. Batlle, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo xv*, Barcelona, Institución Milà i Fontanals, CSIC, Departamento de Estudios Medievales, 1973; C. E. Dufourcq, «"Honrats", "mercaders" et autres dans le Conseil des Cent au xive siècle», dins AAVV, *La ciudad hispánica durante los siglos xiii al xiv: Actas del coloquio celebrado en La Rábida y Sevilla (septiembre 1981)*, Madrid, Universidad Complutense, 1985, vol. II, pàg. 1.361-1.395.
6. A. de Capmany i Monpalau, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona,* Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación, 1961-1963 (amb estudi previ d'E. Giralt i Raventós); A. de Capmany i Monpalau (ed.), *Libro del Consulado de Mar*, Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación, 1965 (amb estudi previ de J. M. Font i Rius). Vegeu igualment: R. Grau, *Antoni de Capmany i la renovació de l'historicisme polític català*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1994.
7. F. Bofarull i Sans, *Antigua Marina Catalana*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (*Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona,* 12), 1862.

històric i dels *Annales*, que establiren nombroses claus explicatives que encara avui guien la comprensió general del període.[8]

La guerra a la Corona d'Aragó: de l'exaltació patriòtica a l'ostracisme

Pel que fa a la historiografia militar sobre la Corona d'Aragó,[9] en una trajectòria temporal paral·lela a la que s'ha seguit més amunt, podríem establir un punt de partida a cavall entre els segles XVIII i XIX. El mètode racionalista i el sorgiment de l'esperit romàntic i nacionalista s'entrellaçaren durant tot el segle XIX i donaren lloc a una sòlida historiografia catalana, amb un segell identitari ben clar i, alhora, amb una particular atenció al rigor metodològic. La guerra hi ocupà un lloc privilegiat en les prioritats temàtiques, però la manera d'explicar-la quedà condicionada per la tipologia i l'ús de les fonts emprades, així com pels missatges que els historiadors, sovint en funció de les seves tendències polítiques, triaven com a fil conductor del discurs.

Pot servir d'exemple l'esmentat interès de Capmany per la història naval –amb estudis pioners sobre el funcionament de flotes i vaixells de guerra–,[10] que fou tan entusiasta com el que hom pot veure en obres radicalment diferents però igualment centrades en el vessant naval de les conquestes catalanes,[11] tot plegat, en una tradició que va trobar nombrosos continuadors.[12] També, òbviament, hom pot comptar amb nombrosos estudis dedicats a altres aspectes de l'expansió catalana, centrats principalment en la figura dels reis, en les institucions i en les grans conquestes.[13]

Les renovacions historiogràfiques dels anys seixanta i setanta, tan útils per les seves aportacions a la història social i econòmica i, alhora, tan interessades en d'altres països per renovar també la història militar,[14] portaren la marginació de la disciplina en l'àmbit del medievalisme català. Aquest és potser el principal problema recent per a la disciplina: la deslegitimació de la matèria, sovint identificada o con-

8. C. Carrère, *Barcelona 1380-1462: Un centre econòmic en època de crisi,* Barcelona, Curial, 1978; M. del Treppo, *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa al segle XV,* Barcelona, Curial, 1976*;* P. Vilar, «El declive catalán de la baja Edad Media. Hipótesis sobre su cronología», dins P. Vilar, *Crecimiento y desarrollo. Economía e historia. Reflexiones sobre el caso español*, Barcelona, Ariel, 1974, pàg. 251-331.

9. Els treballs sobre la historiografia militar de la Corona d'Aragó són ben escadussers, la qual cosa reflecteix l'escàs interès que ha suscitat aquest camp de la recerca històrica. Hi ha, però, un recent canvi de tendència; vegeu M. Alvira Cabrer, «La historiografía de la guerra relativa a la Corona de Aragón de la Plena Edad Media (siglos XI-XIII)», dins *Coloquio Internacional de Historiografía de la Guerra Medieval (Cáceres, 18-20 de noviembre de 2008),* en premsa. Agraeixo al Dr. Alvira que em proporcionés el text abans de la seva publicació. Reflecteixo aquí parcialment les conclusions del meu treball M. Orsi Lázaro, «La guerra en la Corona de Aragón (siglos XIII-XV). Aproximación metodológica a través de su historiografía», dins *VI Jornadas Luso-espanholas de Historia Medieval: A Guerra e a Sociedade na Idade Média*, Torres Novas, Sociedade Portuguesa de Estudos Medievais-Sociedad Española de Estudios Medievales, 2009, pàg. 549-569.

10. A banda de l'obra més clàssica i coneguda de Capmany (vegeu la nota 6), cal destacar, sobre aquest particular A. de Capmany i Monpalau, *Ordenanzas de las armadas navales de la Corona de Aragón, aprobadas por el rey D. Pedro IV, año de MCCCLIV,* Madrid, Imprenta Real, 1787.

11. F. Rodón y Oller, *Fets de la marina de guerra catalana extrets de las crónicas de Catalunya,* Barcelona, Publicacions de la Unió Catalanista-Impremta la Renaixensa, 1898.

12. A. García Sanz, *Història de la marina catalana,* Barcelona, Aedos, 1977; R. Eberenz, *Schiffe an der Küsten der Pyrenäenhalbinsel. Eine kulturgeschichtliche Untersuchung zur Schiffstypologie und -terminologie in den iberoromanischen Sprachen bis 1600*, Berna, Herbert Lang, 1975.

13. F. Soldevila, *Els almogàvers*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1994; i *El desafiament de Pere el Gran amb Carles d'Anjou,* Barcelona, Rafael Dalmau, 1994 (són reedicions d'obres de 1952 i 1960, respectivament).

14. K. B. Mcfarlane, «War, Economy and Social Change. England and the Hundred Years War», *Past and Present*, 22 (juliol, 1962), pàg. 3-13; M. Postan, «The Costs of the Hundred Years' War», *Past and Present*, 27 (abril, 1964), pàg. 34-53; Ph. Contamine, *Guerre, État et Société à la fin du Moyen Âge. Études sur les armées des rois de France, 1337-1494,* París-L'Haia, Mouton, 1972; C. Gaier, *Art and organization militaires dans le principauté de Liège et dans le comté de Looz au Moyen Âge,* Brusel·les, Palais des Académies, 1968.

fosa amb la propaganda castrense del règim franquista i, per tot això, estigmatitzada com a baluard de l'immobilisme i de la història *événementielle*.[15] La guerra esdevingué conseqüència i superfície visible de dialèctiques sociopolítiques més àmplies,[16] o bé causa o factor desencadenant d'una crisi sistèmica,[17] però poques vegades objecte d'estudi en ella mateixa.[18]

Guerra i societat a la Barcelona baixmedieval: recerques recents i noves perspectives

Al llarg dels darrers anys, el medievalisme catalanoaragonès, corregint la dinàmica d'escassa producció d'història militar que l'havia caracteritzat en el darrer terç del segle XX, ha reprès la tasca augmentant-ne l'espectre temàtic,[19] revisant la relació entre guerra i societat i aplicant aquesta òptica a la Corona d'Aragó i a Barcelona. Aquesta represa no és un fet aïllat, sinó que es relaciona amb un procés de revalorització de la disciplina entre els historiadors i el públic espanyols, unint els postulats de la *New Military History* amb l'herència de les renovacions posteriors a la segona Guerra Mundial.[20]

15. Aquest problema fou ja oportunament lamentat per M. Sánchez Martínez, «La convocatoria del *usatge Princeps namque* en 1368 y sus repercusiones en la ciudad de Barcelona», dins Rovira i Riera, *El temps del Consell de Cent, I...*, pàg. 79-107 (pàg. 80).
16. J. Vicens Vives, *Juan II de Aragón. 1398-1479: monarquía y revolución en la España del siglo XV*, Barcelona, Teide, 1953 (hi ha una reedició, a cura de P. H. Freedman i J. M. Muñoz i Lloret, Pamplona, Urgoiti, 2003).
17. del Treppo, *Els mercaders...*, pàg. 329-343 i 535-553, així com Vilar, «El declive...»; G. Feliu, «La crisis catalana de la baja Edad Media: estado de la cuestión», *Hispania*, 64-2 (2004), pàg. 436-466.
18. Cal destacar les escassíssimes aportacions orientades a compaginar la renovació que va arribar a l'Espanya dels anys seixanta i setanta amb l'estudi de la guerra. Propera a la tercera generació dels *Annales* vegeu J. E. Ruiz Doménec, «¿Por qué la conquista de Sicilia?: Una lectura receptiva de Desclot», dins *La società mediterranea all'epoca del Vespro. XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona: Palermo-Trapani-Erice, 25-30 aprile 1982*, Palerm, Accademia di Scienze, Lettere e Arti, 1983-1984, pàg. 161-180. Més proper a l'enfocament materialista, i dissortadament inèdit, fou el pioner treball de M. Sánchez Martínez, *La Corona de Aragón y el reino nazarí de Granada en el siglo XIV: las bases materiales y humanas de la cruzada de Alfonso IV (1329-1335)*, tesi doctoral inèdita. Agraeixo al Dr. Sánchez que me'n proporcionés el manuscrit.
19. J. Sáiz Serrano, *Guerra y nobleza en la Corona de Aragón. La caballeria en los ejércitos del rey (Siglos XIV-XV)*, tesis doctoral inédita (agraeixo al Dr. Sáiz que m'autoritzés l'accés al manuscrit abans de la seva publicació en xarxa; ara és consultable a http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0210104-124724/); J. Sáiz Serrano, «La organización militar en la expansión mediterránea de la Corona de Aragón», dins *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI & VII centenari de la sentència arbitral de Torrellas, 1304-2004. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, València, Universitat de València, Fundació Jaume II el Just, 2004, vol. 1, pàg. 737-764; J. A. Sesma Muñoz, «Guerra, ejército y sociedad en los reinos de Aragón y Navarra en la Edad Media», *Revista de Historia Militar, número extraordinario* (2002), pàg. 13-48; M. T. Ferrer i Mallol, «La organización militar en Cataluña en la Edad Media», dins M. A. Ladero Quesada (coord.), *Conquistar y defender. Los recursos militares en la Edad Media hispánica,* Madrid, Ministerio de Defensa, Instituto de Historia y Cultura Militar (*Revista de Historia Militar, número extraordinario*), 2001, pàg. 119-222; M. Alvira Cabrer, *El jueves de Muret: 12 de septiembre de 1213*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002; M. Lafuente Gómez, «Pedro Jiménez de Samper, un caballero de frontera al servicio de Pedro IV de Aragón (1347-1364)», dins J. E. Ruiz-Doménec i R. da Costa, (coord.), «La caballería y el arte de la guerra en el mundo antiguo y medieval», *Mirabilia, Revista Eletrônica de História Antiga e Medieval*, 8 (desembre 2008), pàg. 261-298 (http://www.revistamirabilia.com/); destaca, com a síntesi divulgativa i reflex de l'interès del públic per la disciplina, l'obra de F. X. Hernández Cardona, *Història militar de Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2001; vegeu el vol. 2, *Temps de Conquesta*.
20. J. France, «Recent Writing on Medieval Warfare: From the Fall of Rome to c. 1300», *The Journal of Military History*, 65-2 (abril, 2001), pàg. 441-473.

L'urbanisme, les comunicacions i les fortificacions: el vessant militar del desenvolupament físic de la ciutat

Les fortificacions medievals, estudiades sovint des de la perspectiva de la història de l'art, de la descripció del registre arqueològic i de la seva relació amb el desenvolupament demogràfic i econòmic de ciutats i territoris rurals, resten a casa nostra poc estudiades per la història militar. Tot i això, les recerques recents sobre la Barcelona baixmedieval han donat resultats notables referents a la història de les seves fortificacions urbanes. Tot plegat, cal destacar la revisió de la datació de les diverses fases d'emmurallament i un millor coneixement de les relacions del procés constructiu amb la situació política del Principat i del municipi.[21] Pel que fa als aspectes militars que aquí ens ocupen, cal dir que, si cada fase d'emmurallament respon –recordem-ho, entre molts altres factors socioeconòmics– a un context estratègic i a unes formes determinades de fer la guerra, resta encara pendent, en bona mesura, una anàlisi aprofundida d'aquesta relació.[22]

Tot i així, podem saber amb detall la manera com Barcelona es defensava de les agressions externes adaptant-se al seu propi creixement, així com entendre el paper jugat per la violència organitzada sobre el territori i la població en la preeminència de la ciutat de Barcelona a la senyoria dels reis d'Aragó.[23]

La projecció de Barcelona a la Mediterrània: factors geoestratègics i infraestructures materials

La projecció mediterrània de Barcelona en el procés de l'expansió de la senyoria dels reis d'Aragó és, com ja s'ha dit, un tema d'estudi amb una llarga tradició; en les darreres dècades, a més, s'ha vist potenciat per noves i valuoses aportacions.[24] Els factors que portaren la ciutat i el seu municipi a condicionar la política del Principat i de la Corona d'Aragó tenen una estreta relació amb la projecció exterior de la ciutat, de la seva burgesia i de la monarquia.[25]

21. A. Cubeles, «Les Muralles de Barcelona», dins A. Pladevall (dir.), *L'art gòtic a Catalunya*, Barcelona, Enciclopèdia catalana, 2003, vol. 3, pàg. 138-141; A. Cubeles i F. Puig, «Les fortificacions de Barcelona», dins A. Cubeles i A. Nicolau, *Abajo las murallas!!! 150 anys de l'enderroc de les muralles de Barcelona,* Barcelona, Ajuntament de Barcelona , 2004, pàg. 49-72.
22. Ja he assenyalat aquesta línia de recerca, amb prou feines explotada, com a proposta viable, a M. Orsi Lázaro, «Barcelona y sus murallas en época medieval, opciones estratégicas y soluciones poliorcéticas: propuesta para futuras investigaciones», dins *III Congreso de Castellología Ibérica. Guadalajara, 28, 29, 30 y 31 octubre y 1 de noviembre 2005*, Guadalajara, Asociación Española de Amigos de los Castillos, 2005, pàg. 337-350.
23. Ph. Banks, «L'estructura urbana de Barcelona», dins J. Sobrequés (dir), *Història de Barcelona,* Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, vol. 2, pàg. 28-71; i «El creixement físic de Barcelona. Segles x-xiii», dins Ramon Grau (coord.), *El procés urbà i la identitat gòtica de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 8), 2003, pàg.11-33. Sobre la importància concedida al paper jugat per la guerra i les fortificacions en la centralitat de Barcelona en el Principat, vegeu Hernández Cardona, *Història militar...*, vol. 1, pàg. 165-172. Cal no oblidar la influència de diversos aspectes militars en el creixement físic de la ciutat; vegeu A. Estrada, *La drassana reial de Barcelona a l'Edat Mitjana. Organització institucional i construcció naval a la Corona d'Aragó,* Barcelona, Museu Marítim de Barcelona, 2004.
24. Destaca com a exemple el catàleg d'exposició *Mediterraneum. L'esplendor de la Mediterrània medieval. S. xiii-xv*, Barcelona, Institut Europeu del Mediterrània-Lundberg, 2004. Vegeu igualment L. Mott, *Sea Power in the Medieval Mediterranean: The Catalan-Aragonese Fleet in the War of the Sicilian Vespers,* Gainesville, University Press of Florida, 2003*;* G. Morro i Veny, *La marina catalana a mitjan segle xiv,* Barcelona, Museu Marítim de Barcelona, 2005; D. Coulon, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie- Palestine (ca. 1330-ca. 1430),* Madrid-Barcelona, Casa de Velázquez-Institut Europeu de la Mediterrània, 2004, pàg. 198-200; A. Riera Melis, «Barcelona en els segles xiv i xv, un mercat internacional a escala mediterrània», dins Grau (coord.), *El procés urbà i la identitat gòtica...*, pàg. 65-83.
25. Vegeu S. Bensch, «Poder, dinero y control del comercio en la formación del régimen municipal de Barcelona», dins Rovira i Riera, *El temps del Consell de Cent I...*, pàg. 49-58 (pàg. 50).

En anys recents ha arribat una acurada revisió de diversos aspectes de la història marítima de Catalunya i de Barcelona. Entre ells destaca la revalorització del seu vessant militar, tant relativa a la guerra com al cors, des de diverses òptiques que contribueixen a una millor comprensió del poder naval dels reis d'Aragó i del Consell de Cent. Algunes recerques s'han centrat en el teixit institucional i en l'aspecte tècnic i productiu de la construcció naval, incloent noves metodologies interdisciplinars més sensibles a les connexions socioeconòmiques que envoltaven la construcció de vaixells de guerra;[26] tot plegat, en íntima connexió amb el paper primordial jugat per la ciutat de Barcelona en els processos històrics descrits.[27]

Hom pot veure igualment una considerable potenciació, en els darrers anys, dels estudis referents a la història social de la gent de mar.[28] Aquestes recerques han tocat també, ben de prop, els aspectes militars, tot i detallant una part important del factor humà dels estols i vaixells de guerra dels reis d'Aragó i de la ciutat de Barcelona.[29] Cal subratllar la sensibilitat per les xarxes de poder associades a la guerra naval, així com l'anàlisi del seu rol en el desplaçament de població flotant, de les vies de mobilitat social relacionades amb el servei a les armades i dels costos humans que aquest podia generar.[30]

El municipi: mobilització armada i fiscalitat per a la guerra

Les darreres aportacions sobre la història de la Barcelona baixmedieval han continuat mantenint el municipi com a puntal bàsic per la recerca. Sens dubte s'han eixamplat els coneixements referits a la institució, a les seves connexions socials, a les seves relacions de poder amb la monarquia i, sobretot, al seu teixit institucional

26. Vegeu, entre d'altres obres A. Riera Melis, «La construcció naval a Catalunya a les vespres dels grans descobriments geogràfics (1350-1450)», *Revista d'Història Medieval,* 3 (1992), pàg. 55-78; M. Pujol i Hamelink, «La tipología naval medieval en Cataluña (siglos viii-xv): Las fuentes de información», *Revista de Historia Naval*, 88 (2005), pàg. 27-56; N. Coll i Julià, A. García Sanz, *Galeres mercants catalanes dels segles xiv i xv*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994; R. Gertwagen, «Característiques de les embarcacions marítimes de la Mediterrània durant els segles xiii-xiv», dins *Mediterraneum...*, pàg. 543-561; M. Orsi Lázaro, «Dispositiu naval en una armada del rei d'Aragó. L'exemple de l'estol enviat a Sardenya el 1354», *Singladures*, 25 (juny, 2009), pàg. 17-23.

27. Estrada-Rius, *La drassana...*; vegeu igualment L. V. Mott, «Medieval ship graffito in the Palau Reial Major at Barcelona», *The Mariner's Mirror*, 76 (1990), pàg. 13-21.

28. Resulta destacable, en aquest sentit, el conjunt de treballs desenvolupats a les *Actes del III Congrés d'Història Marítima: La Gent del Mar (Barcelona, novembre de 2006)*, Barcelona, Consorci de les Drassanes Reials de Barcelona i Museu Marítim de Barcelona, 2008. Aquesta és, potser, una de les disciplines que millor va resistir, enllaçada amb la història social, el retrocés de la història militar entre els anys seixanta i vuitanta, per la qual cosa compta amb una considerable tradició d'estudis, com ara els de Ch. E. Dufourcq, «Les équipages catalans au xiveme siècle: effectifs, composition, enrôlement, paye, vie à bord», dins R. Ragosta (ed.), *Le genti del mare Mediterraneo*, Nàpols, Lucio Pironte ed., 1981, vol. 1, pàg. 535-559; R. Gallofre, J. Trenchs, «Almirantes y vicealmirantes de la Corona de Aragon (1118-1462)», *Miscel·lània de Textos Medievals*, 5 (1989), pàg. 117-194; T. Vinyoles, «La vida quotidiana della gente di mare (esempi barcellonesi dei secoli xiv i xv)», *Medioevo Saggi e Rassegne*, 21 (1983), pàg. 9-35.

29. A. Unali, *Il "Libre de acordament" Arruolamento di equipaggi catalani per la guerra di corsa nel '400,* Cagliari, Della Torre, 1982.

30. M. T. Ferrer i Mallol, «Els Marquet: una família de navegants», dins M. T. Ferrer i Mallol i J. Mutgé i Vives, *El "Llibre del Consell" de la ciutat de Barcelona, segle xiv: les eleccions municipals*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, CSIC, 2007, pàg. 135-267; D. Coulon, «Ascensión, apogeo y caída de Joan Lombarda, mercader-armador de Barcelona, comprometido en el comercio con el Mediterráneo oriental (segundo tercio del siglo xiv)», dins *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana. Actes del seminaire/seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institucio Mila i Fontanals (CSIC, Barcelona)*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals (CSIC) i Casa de Velázquez, 1998, pàg. 15-25; P. F. Simbula, «L'arruolamento degli equipaggi nei regni della Corona d'Aragona (secc. xiv-xv)», dins S. Cavaciocchi (ed.), *Ricchezza del mare, ricchezza dal mare. Secc. xiii-xviii. Atti della 37 Settimana di Studi dell' Istituto Internazionale di Storia Ecconomica "F. Datini" di Prato*, Florencia, Le Monnier, 2006, pàg. 1.020-1.039; M. Orsi Lázaro, «Les dotacions dels vaixells de l'armada de 1354: motivacions, context social i costos humans», *Drassana*, 15 (2007), pàg. 54-73.

i al seu funcionament financer i fiscal, en el que potser ha estat un dels camps de recerca més productius dels darrers anys. La història militar ha tingut el seu lloc en la recent producció historiogràfica lligada al municipi barceloní i al seu desenvolupament institucional i fiscal,[31] que també s'ha ocupat, en certa mesura, d'algunes de les funcions militars associades a les institucions municipals.

En primer lloc, caldria subratllar la historiografia recent de la gènesi del sistema fiscal de les ciutats catalanes. Destaca l'aportació dels estudis sobre la seva aplicació al cas de Barcelona,[32] però, sobretot, la integració d'aquests en el context general de la realitat geopolítica i militar del Principat. Les ciutats reials vincularen el desenvolupament de la seva autonomia política i financera al ritme dels conflictes, i en tractar la gènesi del sistema fiscal de les corts catalanes, hom pot veure com alguns dels estudis més rellevants per a assenyalar-ne els punts d'inflexió porten, directament, a la guerra.[33]

En el cas concret de Barcelona cal assenyalar, molt relacionat amb els esmentats processos d'autonomia municipal, el coneixement generat al voltant de la defensa de la ciutat i del territori català a través de la mobilització armada dels barcelonins.[34] Per bé que, un cop més, els estudis analitzen sovint el vessant fiscal de l'obligació militar, paren minuciosa atenció als aspectes del reclutament, la procedència social i l'equipament dels combatents.[35] Destaca també l'estudi de la mobilització de milícies relacionades amb la ciutat, utilitzades des del municipi per al manteniment de l'ordre públic o, ben sovint, en els conflictes amb diversos poders senyorials veïns.[36] Si el municipi barceloní va utilitzar, entre d'altres factors, el finançament de diverses polítiques militars de la monarquia per a configurar el seu propi sistema polític i financer, diverses recerques han subratllat que aquesta autonomia va reflectir-se també en el terreny militar. Les fortificacions de la ciutat, esmentades més amunt,[37] són en bona mesura una part d'un procés de creixent capacitació militar del Consell de Cent, que, a mesura que avançaven els segles XIV i XV, podia desenvolupar les seves pròpies iniciatives armades i imposar, a més, les seves condicions quan coparticipava amb la monarquia o la Generalitat.[38]

No cal dir que, òbviament, l'actuació militar autònoma del Consell de Cent prengué especial rellevància durant la guerra civil catalana. Després que diversos estudis, ja clàssics, marquessin una pauta per al conflicte,[39] cal dir que en els darrers anys

31. Sobre la creació i l'impuls inicial del Consell de Cent vegeu, entre d'altres, Bensch, «Poder...»; i Ortí, «El Consell...», pàg. 32-36.
32. P. Ortí i Gost, «La construcció del sistema fiscal municipal a Barcelona, segles XII-XIV», dins Ramon Grau (coord.), *La gènesi de l'autonomia fiscal del municipi*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història,* 2/3), 1996, pàg. 17-34; i *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV,* Barcelona, Institució Milà i Fontanals, CSIC, 2000.
33. M. Sánchez Martínez, «"Corts", "parlaments" y fiscalidad en Cataluña: las "profertes" para las guerras mediterráneas (1350- 1356)», dins M. Sánchez Martínez, *Pagar al rey en la Corona de Aragón durante el siglo XIV,* Barcelona, Institució Milà i Fontanals, CSIC, 2003, pàg. 291-313; i «Las cortes de Cataluña en la guerra de Arborea», dins M.T. Ferrer i Mallol, J.Mutgé i Vives i M. Sánchez Martínez, (ed.), *La corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la Baixa Edat Mitjana,* Barcelona, Institució Milà i Fontanals, CSIC, 2005, pàg. 363-393.
34. Vegeu J. R. Julià i Vinyamata, «Jocs de guerra i jocs de lleure a la Barcelona de la Baixa Edat Mitjana», *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 1 (1992), pàg. 17-23.
35. Sánchez Martínez, «La convocatoria...».
36. M. T. Ferrer i Mallol, «El sagramental: una milícia camperola dirigida per Barcelona», *Barcelona Quaderns d'Història*, 1 (1995), pàg. 61-70.
37. Vegeu les notes 21, 22 i 23.
38. Estrada, *La drassana...*
39. S. Sobrequés i Vidal i J. Sobrequés i Callicó, *La Guerra Civil catalana del segle XV,* Barcelona, Edicions 62, 1973.

ha estat escassament tractat el rol de la ciutat de Barcelona en la guerra.[40] Alguns estudis, però, han esbossat idees interessants sobre alguns aspectes del conflicte a Barcelona. Les cerimònies d'entrada reial, escenificació i reflex de les realitats socials i de la diplomàcia de les diverses forces polítiques implicades en la guerra, així com el tractament dels aspectes logístics i d'aprovisionament de la ciutat durant el conflicte han estat també objecte d'estudi.[41] Tot i així, es pot dir que hom no ha explotat la base documental i la varietat temàtica que ofereix la guerra civil i el rol que hi jugà el Consell de Cent.

Conclusió: la ciutat i la guerra en una nova història militar

Després de desglossar la trajectòria de diverses tradicions historiogràfiques al voltant de la història militar de la Barcelona baixmedieval, hem pogut veure clarament l'empenta inicial de la historiografia del segle XIX i del primer terç del XX. Igualment, hom ha pogut constatar també el punt d'inflexió que, amb l'escola dels *Annales* i amb el materialisme històric, van representar les renovacions del tercer quart del segle passat. Avui, la història militar de la Barcelona baixmedieval compta amb noves perspectives de recerca, que enllacen de prop amb les més diverses disciplines i amb algunes de les línies d'estudis més rellevants dels darrers anys, tant a nivell nacional com internacional. El fet que, potser, caldria destacar és que, paradoxalment, la recent història militar de la Barcelona baixmedieval no s'ha ocupat massa de la guerra.

Si entenem la història militar en un sentit ampli, és a dir, com l'estudi dels esdeveniments bèl·lics i de les seves relacions amb la societat que els produeix, la història dels conflictes és una part important del conjunt. En aquesta dinàmica, les pràctiques de la guerra –tècniques, tàctiques, operacions, estratègia– són un element clau i, juntament amb les estructures socioeconòmiques associades, configuren el complex mosaic de la història militar i li donen sentit, convertint-la en una disciplina capaç d'aportar un bagatge important al coneixement històric. Les darreres dècades del segle XX han aportat diverses orientacions que permetrien, en cas d'aplicar-se al cas de la Barcelona baixmedieval i de la Corona d'Aragó, a llur bagatge historiogràfic i a llur patrimoni documental, obtenir resultats gens menyspreables.

Les perspectives de recerca sobre la guerra a la Barcelona baixmedieval que s'han esmentat més amunt s'acosten a la història militar parant poca atenció als conflictes en sí mateixos; hom podria dir que n'aporten coneixements importants, però normalment ho fan des de l'estudi tangencial de la realitat bèl·lica i tot sovint referint-s'hi com a simple context, no com a part integrant de la realitat estudiada.

Per tal de compensar aquestes mancances, caldria un creixement quantitatiu de la recerca, capaç d'aportar enfocaments actualitzats a un tema encara mal conegut.

40. A. Ryder, *The Wreck of Catalonia: Civil War in the Fifteenth Century*, Oxford, Oxford University Press, 2007.
41. M. Raufast Chico, «Ceremonia y conflicto: entradas reales en Barcelona en el contexto de la guerra civil catalana (1460-1473)», *Anuario de Estudios Medievales*, 38-2 (novembre, 2008), pàg. 1037-1085; J. Comellas Solé, «L'abastament d'una ciutat en temps de guerra. El setge de Barcelona de 1472», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 18 (1997), pàg. 451-471.

Amb tot i amb això, el canvi hauria de ser també qualitatiu, i hauria de passar per eliminar els complexos de la disciplina, per permetre una millor transferència de coneixements des de la història militar cap al conjunt del medievalisme.

Sortosament, com ja s'ha esmentat més amunt, existeix una tendència important en aquesta direcció, i hi ha meritoris estudis que la potencien.[42] De fet, seguint la via d'aquesta revifalla de la història militar va iniciar-se la recerca doctoral que ha impulsat, juntament amb d'altres estudis,[43] la redacció d'aquestes pàgines. Podríem dir, igualment, que, per al cas concret de la ciutat comtal, comença a haver-hi un bagatge considerable d'estudis d'història militar que fan pensar en la possibilitat d'arribar a una visió més polièdrica, completa i integradora de la història de la Barcelona baixmedieval.

42. Vegeu, per exemple, les obres esmentades a la nota 19.
43. En la direcció marcada: M. Orsi Lázaro, «Estrategia, operaciones y logística en un conflicto mediterráneo. La revuelta del juez de Arborea y la "armada e viatge" de Pedro el Ceremonioso a Cerdeña (1353-1354)», *Anuario de Estudios Medievales*

El papel de la monarquía y de la Diputación del General en la configuración de Barcelona como capital del mercado de la deuda pública

Manuel Sánchez Martínez*

Resumen

Durante los dos últimos siglos medievales la ciudad de Barcelona fue la indiscutible capital del mercado de la deuda pública, no sólo de Cataluña –ya desde la década de 1330– sino también de Mallorca y de la Diputación de Aragón, parte de cuyos censales fueron adquiridos por barceloneses a finales del siglo XV. Mucho menos conocido es el relevante papel desempeñado por dos instituciones centrales, la monarquía y la Diputación del General de Cataluña, en la orientación del mercado de la deuda hacia Barcelona. Dejando atrás las escasas rentas vendidas en esta ciudad durante los años 1330, hubo que esperar a la siguiente década para que todas y cada una de las ciudades y villas de realengo (desde Barcelona, Gerona o Lérida hasta los minúsculos enclaves de Ódena, Mur o Tagamanent) vendiesen violarios a un selecto grupo de ciudadanos barceloneses. Lo importante del caso es que esa primera emisión masiva de rentas por todo el realengo (1344) colocadas en Barcelona, no respondió a la lógica de un mercado libre de la deuda sino que fue una operación cuidadosamente diseñada, organizada y tutelada por el monarca y la tesorería real. Veinte años después, las Cortes de Cataluña (y en su nombre la Diputación del General) decidieron que una parte del donativo otorgado en 1365 fuese obtenido mediante la venta de censales por un conjunto bien representativo de ciudades y villas de toda Cataluña (y ya no sólo del realengo) como correspondía a un subsidio concedido en cortes generales. Como en el caso promovido por la monarquía veinte años atrás, los diputados decidieron que todos los núcleos urbanos implicados en la operación enviasen sus síndicos a Barcelona para vender en la ciudad los censales que les correspondiesen. Lo que queremos subrayar en esta comunicación es que algunos de los principales estímulos para que Barcelona se convirtiese en capital del mercado de la deuda desde mediados del siglo XIV no vinieron comandados tanto por las leyes del mercado como por claras decisiones políticas de la monarquía y de la Diputación en 1344 y 1365.

Resum

Durant els dos darrers segles medievals la ciutat de Barcelona va ser la indiscutible capital del mercat del deute públic, no només de Catalunya –ja des de la dècada de 1330– sinó també de Mallorca i de la Diputació d'Aragó, part dels censals de la qual van ser adquirits per barcelonins a la fi del segle XV. Molt

* Institución Milá y Fontanals (CSIC).

menys conegut és el rellevant paper acomplert per dues institucions centrals, la monarquia i la Diputació del General de Catalunya, en l'orientació del mercat del deute cap a Barcelona. Deixant enrere les escasses rendes venudes en aquesta ciutat durant els anys 1330, va caldre esperar a la següent dècada perquè totes i cadascuna de les ciutats i viles del patrimoni reial (des de Barcelona, Girona o Lleida fins als minúsculs enclavaments de Òdena, Mur o Tagamanent) venguessin violaris a un selecte grup de ciutadans barcelonins. El que és important del cas és que aquesta primera emissió massiva de rendes per tot el territori reial (1344) col·locades a Barcelona no va respondre a la lògica d'un mercat lliure del deute sinó que va ser una operació curosament dissenyada, organitzada i tutelada pel monarca i la tresoreria reial. Vint anys després, les Corts de Catalunya (i en el seu nom la Diputació del General) van decidir que una part del donatiu atorgat el 1365 fos obtingut mitjançant la venda de censals per un conjunt ben representatiu de ciutats i viles de tota Catalunya (i ja no només del territori reial) com corresponia a un subsidi concedit en corts generals. Com en el cas promogut per la monarquia vint anys enrere, els diputats van decidir que tots els nuclis urbans implicats en l'operació enviessin els seus síndics a Barcelona per a vendre en la ciutat els censales que els corresponguessin. El que volem subratllar en aquesta comunicació és que alguns dels principals estímuls perquè Barcelona es convertís en capital del mercat del deute des de mitjans del segle XIV no van venir regits tant per les lleis del mercat com per clares decisions polítiques de la monarquia i de la Diputació el 1344 i 1365.

Sabemos de sobra que, desde los primeros años de la década de 1350, muchos municipios de Cataluña acudieron a Barcelona para vender censales y violarios, de forma que se ha considerado con razón a esta ciudad como verdadera capital del mercado de la deuda pública a largo plazo durante el siglo XIV y gran parte de la siguiente centuria.[1] Lo que no sabíamos es que, en la configuración de esa capitalidad, desempeñaron un papel esencial, primero, la monarquía en 1343 y 1344, y, seguidamente, la Diputación del General apenas dos décadas más tarde. Numerosos datos aislados –procedentes, por ejemplo, de Girona, Manresa o Cervera– habían mostrado una curiosa sincronía en la venta de rentas por parte de los municipios, siempre en 1343 y 1344, y una no menos vistosa coincidencia en la colocación de aquellas emisiones precisamente en Barcelona. Como intentaré mostrar, aquellas sincronía y coincidencia no fueron en absoluto casuales, puesto que, tanto la primera emisión general de deuda a largo plazo por todos y cada uno de los lugares de realengo del Principado como la elección de Barcelona para proceder aquí a las ventas fueron cuidadosamente organizadas por la monarquía. Pero antes, y con el fin de precisar mejor el contexto en que se inscribieron las operaciones que voy a describir, quizás valga la pena esbozar en pocas líneas las relaciones entre la fiscalidad real y la municipal durante la primera mitad del siglo XIV.

1. También vendieron rentas en Barcelona otras ciudades y villas de Aragón, de Valencia y de Mallorca; véanse, por ejemplo, P. Verdés, «Barcelona, capital del mercat del deute públic català, segles XIV-XV» y J. Morelló, «Els creditors barcelonins i la gestió del deute públic de Mallorca», en M. Sánchez Martínez, *El món del crèdit a la Barcelona medieval*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona. Quaderns d'Història*, 13), 2007, pág. 283-311 y 313-350 respectivamente.

Las demandas de la Corona, las finanzas urbanas y el recurso al crédito a largo plazo[2]

Entre 1323-1324 (conquista de Cerdeña) y 1349 (final de la guerra contra el rey de Mallorca) transcurrieron dos largas décadas en que la Corona de Aragón debió hacer frente a diversos conflictos bélicos. Primero fue la larga y difícil ocupación de Cerdeña; siguieron en los años 1330 el ilusorio –y costoso– proyecto de conquista de una parte del reino de Granada y los simultáneos enfrentamientos con Génova; vinieron después (1339-1342) la participación catalanoaragonesa en la llamada "guerra del Estrecho" contra la coalición granadino-mariní y, sin solución de continuidad, la guerra contra Jaime III de Mallorca (1342-1344). Aunque para hacer frente a estos conflictos los monarcas alienaron importantes porciones de su patrimonio, era evidente que Jaime II, Alfonso el Benigno y Pedro el Ceremonioso no pudieron costearlos exclusivamente con esos recursos. Intentaron en tres ocasiones (1323, 1333 y 1340) pedir un donativo general a los tres brazos reunidos en Cortes, pero cosecharon otros tantos ruidosos fracasos. Como sucedió a finales del siglo XIII y volvería a ocurrir a mediados del Trescientos, las Cortes generales concedían generosos donativos sólo en el caso de que estuviese realmente en juego la defensa e integridad de Cataluña. Pero, durante la primera mitad del siglo XIV, la conquista de Cerdeña, la ocupación del *regnum Almarie*, el enfrentamiento con Génova, la guerra del Estrecho y la reintegración a la Corona del reino mallorquín se consideraban conflictos de carácter dinástico, unas "guerras del rey" que no afectaban a la seguridad del Principado. Cerrada la importante vía de los donativos en Cortes, los tres monarcas citados se volvieron hacia donde les era más fácil obtener recursos: las ciudades y villas de realengo, a la sazón en plena expansión demográfica y económica. Así, durante cuatro décadas (1320-1360 aproximadamente), fueron los cuantiosos subsidios de las ciudades de realengo los que financiaron los principales conflictos exteriores de la Corona.

2. Para evitar trufar el texto con excesivas (y, en ocasiones, reiterativas) notas, remito ahora a un conjunto de trabajos donde el lector podrá encontrar, además, las oportunas referencias bibliográficas. Para una visión general, véanse M. Sánchez y P. Ortí, «La Corona en la génesis del sistema fiscal municipal en Cataluña (1300-1360)», en el *Col·loqui Corona, fiscalitat i municipis a la Baixa Edat Mitjana*, Lleida, 1997, pág. 233-278; y, más recientemente, M. Sánchez, «La monarquía y las ciudades desde el observatorio de la fiscalidad», en *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*, Zaragoza, 2009, pág. 43-64 (edición en CD-Rom). Sobre el impuesto de la *talla*, remito a M. Turull, «El impuesto directo en los municipios catalanes», en *Finanzas y fiscalidad municipal. V Congreso de Estudios Medievales,* León, 1997, pág. 73-133; y a M. Turull y J. Morelló, «Estructura y tipología de las 'estimes-manifests' en Cataluña (ss. XIV-XV)», *Anuario de Estudios Medievales,* 35/1 (2005), pág. 271-326. Y sobre las *imposicions:* P. Verdés, «Les imposicions a Cervera durant la segona meitat del segle XIV», en el *Col·loqui Corona, fiscalitat i municipis…*, pág. 383-422; P. Ortí, «Les imposicions municipales catalanes au XIVe siècle», en D. Menjot y M. Sánchez (ed.), *La fiscalité des villes au Moyen Âge. 2. Les systèmes fiscaux,* Toulouse, 1999, pág. 399-422; y J. Morelló, *Fiscalitat i deute públic en dues viles del Camp de Tarragona. Reus i Valls, segles XIV-XV*, Barcelona, 2001, pág. 445-679. Por fin, sobre la deuda pública municipal, tras el trabajo pionero de Y. Roustit, «La consolidation de la dette publique à Barcelone au milieu du XIVe siècle», *Estudios de Historia Moderna,* IV (1954), pág. 15-156, véase una visión general en M. Sánchez, «Dette publique, autorités princières et villes dans les pays de la Couronne d'Aragon (XIVe-XVe siècles)» en M. Boone, K. Davids y P. Janssens (ed.), *Urban public debts, urban governments and the market for annuities in Western Europe, 14th–18 centuries,* Turnhout, 2003, pág. 27-50; y, para casos más concretos, M. Torras, «El deute públic a la ciutat de Manresa a la baixa Edat Mitjana», en M. Sánchez (ed.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña Medieval,* Barcelona, 1999, pág. 155-184; P. Verdés, «'Per tal que no calgués a logre manlevar': el endeudamiento a largo plazo de un municipio catalán durante la baja Edad Media (Cervera, 1332-1386)», en M. Sánchez (ed.), *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval,* Barcelona, 2009, pág. 86-87; J. Morelló, *Fiscalitat i deute públic…*, pág. 743-848; y P. Ortí, «Les finances municipals de la Barcelona dels segles XIV i XV: del censal a la Taula de Canvi», en *Sánchez Martínez,* El món del crèdit a la Barcelona medieval…, pág. 257-258.

Ahora bien, ¿cómo reunían los municipios aquellos subsidios pedidos por los monarcas cada vez con más frecuencia? Sabemos que, hasta las primeras décadas del siglo XIV, los consejos municipales sólo disponían de un instrumento fiscal: la *talla*, impuesto directo que gravaba los patrimonios de los moradores de cada ciudad o villa. Si, hasta los años 1320, la *talla* anual había sido suficiente para pagar la *questia* real, la *cena* y las eventuales redenciones del servicio de hueste, era evidente que este recurso fiscal no bastaba para obtener los abultados subsidios que la monarquía empezó a reclamar a partir de aquellas fechas. Fue entonces, precisamente a raíz de las ayudas concedidas para la conquista de Cerdeña, cuando las principales ciudades de Cataluña obtuvieron un nuevo –y, a la larga, esencial– instrumento fiscal: las *imposicions* o impuestos indirectos sobre el consumo y las transacciones en los mercados urbanos. En las dos décadas que transcurrieron entre 1320 y 1340, el permiso regio para establecer *imposicions* se extendió desde las ciudades a las grandes villas-mercado y finalmente a todos los lugares de realengo del Principado. De esta manera, casi todos los subsidios solicitados por la monarquía para sufragar las tantas veces mencionadas guerras de la primera mitad del Trescientos fueron reunidos por los municipios mediante *imposicions*.

Ahora bien, no cuesta mucho pensar que la urgencia con que se debía hacer frente a aquellos conflictos era incompatible con la lenta recaudación de los subsidios. Era evidente que los monarcas no podían esperar a que las *imposicions* se arrendasen en cada comunidad y que su producto llegase a las arcas regias al desesperante ritmo de tres o cuatro plazos anuales. Como dirá con meridiana claridad el propio Pedro el Ceremonioso en 1344, jugando eficazmente con el doble sentido de la palabra *proferta*, en el caso de tener que esperar tanto tiempo para recibir el subsidio, «la dita proferta no proferteria res».[3] Por tanto, los subsidios debían ser financiados por los municipios con prontitud, recurriendo al crédito de banqueros o de prestamistas judíos y cristianos. De hecho, ello sucedía ya desde la segunda mitad del siglo XIII: para pagar la *questia* al rey, los municipios pedían préstamos que eran devueltos con el producto de la *talla* anual.[4] Mientras los tributos regios y los subsidios fueron relativamente espaciados, los municipios pudieron ir devolviendo los créditos sin especiales problemas. La situación cambió a partir de la década de 1320: las demandas de ayuda no conocieron tregua y ello obligó a los municipios a recurrir al crédito en una magnitud y con una frecuencia hasta entonces desconocidas. Fue a partir de aquel momento cuando se pusieron crudamente de manifiesto los inconvenientes de una deuda flotante, a muy cortos plazos de devolución y a unos tipos de interés que, a veces, llegaban al 25% o al 30%. Empezaron a sonar las alarmas, y numerosas haciendas urbanas tuvieron serias dificultades para devolver los préstamos.

La solución vino de la adopción por los municipios de la deuda a largo plazo, es decir, la venta de rentas perpetuas (censales) y vitalicias (violarios), método crediti-

3. En el mismo documento el rey explicaba bien el nudo de la cuestión: después de advertir que «per tal que nós, qui som posats en tan gran necessitat, nos puguam socórrer e ajudar […] de les dites quantitats […], la qual cosa no·s poria fer si de la dita quantitat no·ns podie ajudar a adés de present», el Ceremonioso proponía, para recibir el subsidio prontamente, la solución que veremos un poco después (*ACA* (Archivo de la Corona de Aragón), Cancillería [C], reg. 991, f. 31r-32r).

4. Sabemos que, desde finales del siglo XIII, un cambista actuaba en Barcelona como tesorero o clavario del municipio; véase P. Ortí, «La construcció del sistema fiscal municipal a Barcelona, segles XIII-XIV», *Barcelona Quaderns d'Història*, 2/3 (1996), pág. 26-27.

cio ya divulgado en el ámbito privado. No parece necesario subrayar hasta qué punto el nuevo "producto financiero" –valga la expresión– era ventajoso para las corporaciones locales, desde el momento en que los regidores urbanos podían obtener capitales a unos tipos de interés considerablemente más bajos que en los circuitos del crédito tradicional –los censales, generalmente al 7,14% y los violarios al 14,28%– y demorar largamente la devolución del préstamo. Aunque todavía falta mucho por investigar sobre los orígenes del endeudamiento censal de los municipios catalanes, hay noticias de la venta de rentas (especialmente, violarios) ya a principios de la década de 1330; y, en numerosos casos, se observa que estos primeros títulos de la deuda municipal fueron vendidos en Barcelona.[5]

De este somero resumen de la evolución de las relaciones fiscales entre la monarquía y las ciudades de realengo entre la segunda mitad del siglo XIII y los primeros años de la década de 1340, cabe destacar dos aspectos importantes. En primer lugar, hemos visto que la fiscalidad municipal se construyó a impulsos de las demandas de la Corona, puesto que tanto las *tallas* como las *imposicions* fueron concedidas precisamente para que los municipios pudiesen reunir los tributos ordinarios y los subsidios pedidos por los soberanos; por tanto, las ciudades actuaban como meros instrumentos o laboratorios de la fiscalidad regia. Sin embargo, y en segundo lugar, al filo de 1340, las corporaciones locales empezaron a disfrutar de ciertas cotas de autonomía sobre los mencionados recursos fiscales: podían establecer *tallas* a su antojo y, una vez autorizadas por los monarcas, las *imposicions* eran gestionadas enteramente por los propios municipios sin intervención de los oficiales regios. He aludido también a que, a raíz de la divulgación del nuevo instrumento crediticio de la deuda a largo plazo, Barcelona fue la ciudad preferida para vender los primeros censales y violarios municipales. Pero, como veremos seguidamente, fue la intervención decisiva de dos instituciones centrales –la monarquía y la Diputación del General– la que contribuye a explicar tanto la difusión de la deuda a largo plazo por todo el Principado como la conversión de Barcelona en indiscutible capital del mercado de las rentas.

Barcelona y el endeudamiento a largo plazo de la Corona (1343)

No deberá extrañar que, conocido el nuevo método de crédito y su empleo por las instituciones públicas, también la monarquía se decidiese a utilizarlo con el fin de atender con rapidez a sus necesidades de numerario. Pero, ¿reunía la Corona las condiciones precisas para emitir una deuda realmente pública? Detengámonos brevemente en esta relevante cuestión. Aunque ha sido poco destacado por algunos de los todavía escasos investigadores que se vienen ocupando del endeudamiento municipal a largo plazo, existe un rasgo esencial que permite calificar a dicho endeudamiento de "público": la garantía de toda la comunidad. Las pensiones de la deuda estaban efectivamente consignadas sobre las *imposicions* municipa-

5. Por ejemplo, la villa de Cervera vendió siete violarios a ciudadanos de Barcelona entre 1332 y 1339 (P. VERDÉS, «'Per tal que no calgués a logre manlevar'…», pág. 86-87).

les; pero no convendría identificar, como se suele hacer, consignación con garantía. Quien realmente respaldaba la emisión de censales y violarios era toda la comunidad entendida como *universidad*.[6] Por tanto, asegurar y garantizar la deuda con los recursos de todos y cada uno de los habitantes de la ciudad lo podían hacer los municipios y, más tarde, también la Diputación del General, que vendería censales asegurados por toda la *universitas Cathalonie*. El monarca, en cambio, podía vender un censal asignado sobre un recurso específico del dominio regio (un horno, una *lleuda*, un peaje…) y garantizarlo exclusivamente con los recursos de su propio patrimonio, pero no podía comprometer la riqueza de toda una comunidad política –Cataluña, en este caso– sobre la que no ejercía la omnímoda jurisdicción. Por eso, difícilmente puede llamarse "pública" a la deuda emitida por un monarca y se ha acuñado la expresión de "deuda soberana" para calificarla.[7] No resultará extraño, por tanto, que, a la hora de vender censales o violarios, la Corona transfiriese esta tarea a las ciudades y villas de realengo, que se convertirían de nuevo en instrumentos, ya no sólo de la fiscalidad regia –como lo venían siendo desde mediados del siglo XIII– sino también de las estrategias financieras de la monarquía. Veámoslo.

En el verano de 1342, Pedro el Ceremonioso iniciaba las campañas contra Jaime III de Mallorca, que acabarían con la definitiva incorporación de su reino a la Corona de Aragón. Entre otros medios para financiar la armada dirigida contra la isla mediterránea, el rey procedió a la venta de importantes porciones del patrimonio real. Junto a castillos, honores, lugares, rentas y otros bienes, el Ceremonioso enajenó también el tributo regio por excelencia en Cataluña: la *questia* que cada lugar de realengo estaba obligado a pagar al rey con periodicidad anual. Pero lo hizo de una manera muy peculiar: en lugar de vender simplemente la *questia* a un particular, la convirtió en pensión de un censal o de un violario vendido por determinadas villas a diversos ciudadanos de Barcelona.[8]

6. Como dice P. Ortí, para hablar con propiedad de finanzas públicas en una institución (en este caso, el municipio) es necesario, entre otras condiciones, que dicha institución sea capaz «d'obtenir ingressos a partir de la valoració abstracta de la capacitat de generar riquesa de la comunitat que governa; és a dir, ha de poder endeutar-se en nom dels individus d'aquesta comunitat política, i a un nivell ja no determinat per una font d'ingressos concreta sinó per la riquesa global dels habitants de la comunitat que, en cas de necessitat, hauria de respondre del deute» (P. Orti, «Les finances municipals de la Barcelona…», pág. 257-258). Sobre los conceptos de *universidad, commune* o *arca communis*, véanse M. Turull y J. Ribalta, «'De voluntate universitatis'. La formació i l'expressió de la voluntat del municipi (Tàrrega, 1214-1520)», *Anuario de Estudios Medievales*, 21 (1991), pág. 143-231; M. Turull, «'Universitas, commune, consilium': sur le rôle de la fiscalité dans la naissance et le développement du Conseil (Catalogne, XIIe-XIVe siècles)», en B. Durand y L. Mayali (ed.), *'Excerptiones iuris': Studies in honor of André Gouron*, Berkeley, 2000, pág. 637-677; y M. Turull, «'Arca Communis': Dret. Municipi i Fiscalitat», *Initium. Revista Catalana d'Història del Dret*, I (1996), pág. 581-609.

7. Así, James D. Tracy subraya que «the promise of a prince was of itself not sufficient to obligate the full resources of the commomwealth» (J. D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. «Renten» and «Renteniers» in the County of Holland, 1515-1565*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1985, pág. 19). Y, al caracterizar a la deuda pública, John H. Munro recuerda que «it was *public* because the debt was the responsability of the government itself, and not [...] the personal obligation of the prince» (J. H. Munro, «The Usure Doctrine and Urban Public Finances in Late-Medieval Flanders (1220-1550): Rentes (Annuities), Excise Taxes and Income Transfers from the Poor to the Rich», en S. Cavaciocchi (ed.), *La fiscalità nell'economia europea, secc. XIII-XVIII*, Firenze, Firenze University Press, 2008, vol. I, pág. 973). Y algo parecido dice Jean-Yves Grenier: «[la dette] ne doit pas apparaître comme personnelle, c'est-à-dire comme l'engagement d'une personne, fût-elle prince ou roi, mais de la collectivité dans son ensemble, que ce soit une cité ou un État» (J.-Y. Grenier, «Introduction: dettes d'État, dette publique», en J. Andreau, G. Béaur y J.-Y. Grenier, *La dette publique dans l'histoire*, Paris (Comité pour l'histoire économique et financière de la France), 2006, pág. 2).

8. Véase una detallada descripción de esta operación financiera en M. Sánchez, «La Corona en los orígenes del endeudamiento censal de los municipios catalanes (1343-1344)», en D. Menjot y M. Sánchez (ed.), *Fiscalidad de Estado y fiscalidad municipal en los reinos hispánicos medievales*, Madrid, 2006, pág. 241-247.

La operación fue cuidadosamente diseñada y organizada por la tesorería real, que decidió los municipios que participarían en la transacción –la ciudad de Manresa y, entre otras, las villas de Cervera, Santpedor, Igualada, Montblanc, Besalú y Terrassa– y, aunque no sabemos en qué términos ni bajo qué concepto, parece que eligió también a los compradores, ciudadanos de Barcelona, sin excepción. Las mencionadas villas fueron exhortadas a enviar síndicos a la ciudad condal para proceder a las ventas; y, en relación a lo dicho más arriba sobre la responsabilidad de toda la *universidad* en la emisión de rentas, vale la pena destacar que los síndicos debían venir provistos del poder de «obligandi vos et dictam universitatem et eius singulares [...] in personis et bonis cum juramento, homagio et hostagio, scripturis terciorum et alias.[9]

Se trató de un juego a tres bandas: por una parte, el tesorero real, que recibió inmediatamente el precio de las rentas vendidas y pudo emplearlo en la preparación de la guerra, objetivo esencial de la operación; por otra parte, un buen puñado de ciudadanos de Barcelona, que se mostraron dispuestos a prestar al rey determinadas cantidades, recibiendo como interés las pensiones anuales de los violarios y censales vendidos por las villas; y, por fin, los lugares de realengo implicados en la transacción, que vieron la *questia* anual que debían abonar al rey convertida en una o varias pensiones pagadas a barceloneses. La Corona obtuvo como resultado de esta operación financiera, en sólo cuatro meses, la respetable suma de 18.125 l. a un interés medio –el valor de las *questias* convertidas en pensiones– que apenas superaba el 12%. De esta forma, se ponían espectacularmente de manifiesto las ventajas de la deuda a largo plazo para obtener liquidez de forma casi inmediata y a unos tipos de interés considerablemente más bajos que los usuales en el mercado del crédito tradicional. Como he dicho, la emisión fue colocada casi íntegramente en Barcelona: salvo un censal vendido a dos cambistas de Lleida, las restantes 31 rentas (27 violarios al 14,28% y 4 censales al 6,6%) fueron compradas por barceloneses. Por lo que respecta a las villas implicadas, la operación no debería suponer ninguna carga suplementaria: puesto que el objeto de la alienación era un tributo que debía pagarse anualmente al monarca, las *universidades* no comprometían nada de lo suyo; en otras palabras, la villa en cuestión seguiría estableciendo cada año la *talla* para pagar, no ya la *questia*, sino la correspondiente pensión de censal equivalente a ésta. De todas formas, como ya he escrito otras veces, quizás convendría medir la distancia que va entre el pago de la *questia* al rey (susceptible, a veces, de ser renegociada o, por lo menos, de ser demorados sus plazos) y el pago de una pensión de censal o de violario a un ciudadano de Barcelona, con todas las coerciones y obligaciones inherentes a este tipo de contratos.

Barcelona y la primera venta general de violarios por el realengo (1344)

Un año después de la venta de rentas por algunas ciudades y villas en nombre de la monarquía, Pedro el Ceremonioso volvió a utilizar el mismo procedimiento pero

9. ACA, C, reg. 1305, f. 182v.

a una escala mayor: en este caso, fueron todos y cada uno de los núcleos de realengo del Principado los que vendieron violarios en Barcelona, convirtiendo a esta ciudad, por primera vez, en verdadera capital del mercado de la deuda pública en Cataluña. La operación fue más complicada que la de 1343, por lo que aquí me limitaré a resumirla de la manera más clara posible.[10]

Una vez ocupada la porción insular del reino de Mallorca, se preparó la conquista del Rosellón, prevista para mediados de 1344. El rey reunió un Parlamento en Barcelona para pedir un subsidio a los síndicos de las ciudades y villas reales, quienes, tras breve deliberación, otorgaron 70.000 l. a percibir durante tres años; el subsidio se obtendría de las *imposicions* que ya corrían en el realengo desde 1340. Según los plazos previstos, el pago del donativo trienal no se completaría hasta 1347.[11] En estas condiciones, parece evidente que, si el subsidio quería ser de utilidad al rey para pagar a las tropas que entrarían en el Rosellón en el verano de 1344, debía ser financiado de manera inmediata. Teniendo en cuenta el éxito de la operación de 1343, el monarca volvió a recurrir a la emisión de rentas por parte de todos los municipios de realengo como medio para disponer de liquidez en muy breve plazo.

Se ordenó, en consecuencia, que todas las ciudades y villas del brazo real, desde las grandes ciudades hasta el más pequeño enclave, destacasen síndicos a Barcelona para vender aquí violarios por la cantidad que a cada municipio correspondería pagar en los dos primeros años del donativo; dicho con brevedad, se trataba de obtener inmediatamente, mediante la venta de rentas, el producto de una parte importante de las 70.000 l. ofrecidas. Estamos de nuevo ante un juego a tres bandas casi idéntico al de 1343. Por una parte, el tesorero real, que recibió en apenas dos meses el valor de las dos primeras anualidades del donativo –exactamente, 58.981 l.–, cantidad que se pudo destinar a la campaña del Rosellón en el momento previsto. Por otra parte, las ciudades y villas de realengo, que no "perderían" nada ni comprometerían sus propios recursos, puesto que las pensiones de las rentas que se iban a vender serían pagadas con las *imposicions* otorgadas por el rey precisamente para reunir el subsidio; además, se habían previsto los procedimientos necesarios para que los violarios se rescatasen en dos años y no gravasen en adelante los recursos de la *universidad*.[12] Y, por fin, otro nutrido grupo de ciudadanos de Barcelona que estuvieron dispuestos a invertir parte de sus capitales en la adquisición de rentas. En este caso, fueron vendidos 74 violarios (al 14,28%) a 45 barceloneses, cinco de los cuales habían participado también en la emisión de 1343.

10. Véase M. Sánchez, «La Corona en los orígenes del endeudamiento censal…», pág. 247-254.
11. Véanse los capítulos de este subsidio en M. Sánchez y P. Orti, *Corts, Parlaments i fiscalitat a Catalunya. Els capítols del donatiu (1288-1384)*, Barcelona, 1997, doc. IX, pág. 81-87.
12. En carta a los núcleos de realengo, el rey lo advertía con claridad: «car a vós no y va neguna pérdua ni negú interés […] per ço com lo dit violari se comprendrà e·s pagarà de les terçes que a nós hauríets de donar de les dites imposicions; e axí mateix, lo dit violari se reembrà per cascuna terça, axí que dins dos anys lo dit violari serà reemut» (*ACA*, C, reg. 991, f. 31r-32r, transcrita por G. Ensenyat Pujol, *La reintegración de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó (1343-1349)*, Palma de Mallorca, 1997, vol. II, doc. CLXCV, pág. 152-154; y comentada por M. Sánchez, «La Corona en los orígenes del endeudamiento…», pág. 249-250).

Barcelona y la deuda pública de la Diputación del General (1365)

Utilizada por algunas ciudades y villas desde principios de la década de 1330 y por la monarquía diez años más tarde, no deberá extrañar que la Diputación del General de Cataluña –organismo emanado de las Cortes para gestionar los donativos otorgados al rey por los tres brazos– también acabase por adoptar la deuda a largo plazo como medio de financiar con celeridad dichos donativos. Con una considerable precocidad respecto a otros Estados de Occidente, que no conocieron la emisión de deuda pública, no ya por una ciudad sino por un entero territorio, hasta bien entrado el XVI, ello sucedió en Cataluña concretamente en 1365.

Recordemos que la necesidad de hacer frente a la larga, dura y costosa guerra de Castilla (1356-1369) dio origen en los países de la Corona de Aragón a la configuración de un nuevo sistema fiscal (o fiscalidad de Estado), que habría de pervivir hasta los umbrales del siglo XVIII.[13] En uno de los momentos más adversos para la Corona en aquel conflicto, las Cortes catalanas reunidas en Tortosa (abril de 1365) ofrecieron a Pedro el Ceremonioso el donativo más cuantioso jamás otorgado a un monarca por los tres brazos del Principado en toda la Baja Edad Media: 650.000 l. (13 millones de sueldos) a percibir en dos años. Las Cortes decidieron que una parte de ese descomunal subsidio –exactamente 100.000 l.– se obtuviese mediante la emisión de deuda a largo plazo por la propia asamblea y, en su nombre, por la Diputación del General.[14]

En principio, se ordenó que las rentas fuesen vendidas por los tres diputados residentes en Barcelona, pero muy pronto se advirtieron las dificultades que se encontrarían para proceder a esta venta centralizada. El principal problema derivaba de la desconfianza de los eventuales compradores hacia una operación que, por primera vez, elevaba la emisión de censales a escala de todo el Principado; una deuda, además, consignada sobre unos impuestos nuevos –las *generalidades* se habían creado dos años antes, en 1363– y, por tanto, de poco contrastado rendimiento; y garantizada nada menos que con los bienes genéricos de todo el General de Cataluña. Sabemos así que algunas personas interesadas en participar en la emisión, expresando de alguna manera aquella desconfianza, manifestaron su deseo de adquirir los censales de las *universidades* y no directamente de los diputados.[15] Por tanto, igual que había hecho el monarca con las ciudades de realengo en 1343, las Cortes depositaron la tarea de vender las rentas en una cincuentena de lugares repartidos por toda Cataluña y pertenecientes a las tres esferas jurisdiccionales: la eclesiástica, la nobiliaria y la real. La mayoría de esos municipios eran buenos cono-

13. Véase una reciente visión general (con la bibliografía pertinente) en M. SÁNCHEZ, A. FURIÓ y J. A. SESMA, «Old and New Forms of Taxation in the Crown of Aragon (13th-14th Centuries)», en S. CAVACIOCCHI (ed.), *La fiscalità nell'economia europea…*, vol. I, pág. 99-130 ; y, para el caso concreto de Cataluña, M. SÁNCHEZ, «La consolidació de la nova fiscalitat a Catalunya (1359-1380)», en M. T. FERRER (ed.), *Història de la Generalitat de Catalunya*, Barcelona, 2009 (en prensa).
14. Sobre todo ello véase M. SÁNCHEZ, «Las primeras emisiones de deuda pública por la Diputación del General de Cataluña (1365-1369)» en M. SÁNCHEZ (ed.), *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval…*, pág. 219-258.
15. Así lo decían los diputados a los jurados de Gerona y a los cónsules de Perpiñán en mayo de 1365: «e com […] nos hajam fet sercar per diverses persones, axí notaris com corredors, e no tropiam compradors qui les dites compres per noms dessús dits [los diputados] vullem fer, ans elegen que les dites compres volen fer de les universitats elegides e de cascuna de aquelles e de lurs síndichs [...]» (*ACA*, Generalitat, N, 606, f. 24v-25r).

cedores del mercado de la deuda a largo plazo y contaban con una relativamente amplia experiencia en este campo desde hacía por lo menos 20 años.

Para garantizar el éxito de la operación, no sólo se eligieron cuidadosamente 51 *universidades* (23 de señorío eclesiástico, 14 de señorío laico y 14 de realengo) sino que la Diputación intervino decididamente el mercado de la deuda, permitiendo sólo la venta de censales, prohibiendo la emisión de violarios e instaurando un verdadero monopolio: mientras no se hubiesen completado las 100.000 l. de la parte del donativo que se pensaba obtener con este medio, nadie podría comprar rentas a personas (físicas o jurídicas) que no fuesen los propios diputados o las ciudades seleccionadas. Y, para rematar el control de la Diputación sobre esta primera emisión de deuda, se ordenó que todas las ciudades elegidas enviasen síndicos a Barcelona para colocar aquí las rentas que a cada una le correspondía vender.[16] Puesto que, una vez más, las ciudades actuaban como meras intermediarias, las pensiones serían pagadas, no con sus propios recursos, sino con los impuestos propios de la Diputación (esto es, las *generalidades*), mediante un complejo sistema de transferencias de dinero entre los municipios implicados y los recaudadores y/o arrendatarios de aquellos impuestos.

Final

Las operaciones descritas más arriba son muy importantes para la historia fiscal y financiera de la monarquía, de las Cortes y de las ciudades de Cataluña, especialmente de Barcelona, a mediados del siglo XIV. Avancemos algunas conclusiones.

1. La operación de 1343 –conversión de la *questia* que debían pagar algunas villas en pensiones de censales y violarios– indica que la monarquía utilizó, quizás por primera vez, la deuda a largo plazo como procedimiento para obtener liquidez inmediata a más bajo interés que en los circuitos del crédito tradicional. Aunque la cuestión está pendiente de una investigación rigurosa, sobran indicios para pensar que, salvo en contadas ocasiones, la monarquía no volvería a usar en el futuro aquel procedimiento. Por las razones que he indicado más arriba (deuda pública *versus* deuda soberana), la Corona prefería contraer créditos con banqueros o alienar porciones del dominio real a carta de gracia antes que vender censales que sólo se podían consignar sobre unos bienes patrimoniales cada vez más reducidos según avanzamos por el siglo XIV.

2. En cambio, los municipios sí tenían la capacidad de endeudarse en nombre de toda la comunidad y por eso fueron utilizados por la Corona para emitir deuda pública cargada, en un caso (1343), sobre el recurso patrimonial de la *questia*, y en otro (1344), sobre un donativo que el brazo real debía pagar al monarca. La emisión de 1344 es particularmente importante por-

16. Sólo he localizado hasta el momento 20 censales vendidos en Barcelona por el propio municipio de la ciudad condal y por las villas de Perpiñán, Tortosa, Manresa, Berga, Cervera, Balaguer, Agramunt, Tàrrega, Cardona y Solsona; cf. M. Sánchez," «Las primeras emisiones de deuda pública por la Diputación del General de Cataluña…», pág. 239-248.

que fue la primera vez que todas las ciudades, villas y lugares del realengo del Principado fueron obligadas a vender violarios. Vale la pena destacar que, en este punto, la monarquía hizo pedagogía, si se me permite la expresión: al obligar a todos y cada uno de los núcleos de realengo a practicarla, difundió la relativamente nueva forma de crédito hasta los últimos rincones del Principado. Por un lado, contribuyó a afianzar el uso de la deuda a largo plazo en los municipios que ya la venían utilizando; y, por otro lado, compelió a usarla a pequeñas *universidades* rurales (pienso, por ejemplo, en Tagamanent, Òdena o Gàver) que hasta entonces habían empleado exclusivamente las modalidades del crédito tradicional. Desde este punto de vista, la conclusión es relevante: sabíamos de sobra –ya lo he apuntado más arriba– que los municipios fueron utilizados al principio como simples instancias intermedias de la fiscalidad real (cajas recaudadoras de los tributos debidos al monarca, dice P. Orti); ahora sabemos que también fueron usados como instrumentos de algunas estrategias financieras de la Corona. Por tanto, fueron las exigencias de la monarquía las que dotaron a los municipios de los tres pilares (Font i Rius) que nutrían sus haciendas: el impuesto directo de la *talla* (desde el siglo XIII), las *imposicions* (desde el primer tercio del siglo XIV) y la deuda a largo plazo, desde mediados del Trescientos.

3. Dos de las tres operaciones descritas muestran la importancia de la deuda a largo plazo para solventar el principal problema que planteaban los donativos para la monarquía: su rápida financiación. También aquí hemos de hablar de orígenes: fue en 1344 cuando la Corona utilizó, por primera vez, la emisión de rentas para obtener casi de inmediato más de la mitad del subsidio ofrecido por el realengo; y también fue en 1365 la primera vez que las Cortes ordenaron la venta de censales para lograr con la misma rapidez una parte del gran donativo de ese año. Pero, como suele suceder en el origen de muchos procesos, las dos operaciones fueron cuidadosamente organizadas y tuteladas, en un caso, por la propia tesorería real y, en el otro, por la Diputación, en nombre de las Cortes. De aquí el carácter coercitivo de las emisiones de 1344 y de 1365. En ninguno de los dos casos, cabe hablar de un libre mercado de rentas. En 1344, había sido calculado perfectamente el número de violarios que cada ciudad, villa y lugar de realengo debía vender según la cantidad que le correspondía pagar en el subsidio de las 70.000 l. Y, en 1365, también fueron repartidas las 100.000 l. que se debían obtener mediante la emisión de censales entre las 51 ciudades y villas encargadas de venderlos; además, en este caso hemos visto hasta qué punto la Diputación intervino el mercado de la deuda a largo plazo, instaurando incluso un régimen de monopolio. Por tanto, conviene insistir en que las primeras emisiones de deuda pública por todo el realengo y por la Diputación del General –ciudades mediante– lo fueron a iniciativa exclusiva de la monarquía y de dicho organismo, y no de los propios municipios. Ahora bien, abierto el camino en 1344 y 1365, y rotos los rígidos corsés que presidieron las dos operaciones descritas, tanto los municipios como la Diputación empezaron a vender rentas por su propia iniciativa y en un mercado libre. Pero eso es otra historia…

4. Como hemos visto, los planes diseñados por el rey (1343 y 1344) y por la Diputación (1365) se completaban con la designación de Barcelona como lugar donde debían venderse las rentas. No dispongo todavía de los datos necesarios para afirmarlo con rotundidad, pero de la documentación de 1343 y de 1344 parece desprenderse que el tesorero eligió también a los compradores de los violarios y de los censales. No es difícil pensar que, perteneciendo, como veremos, la inmensa mayoría de los censalistas a la élite económica y política de la ciudad (con algún miembro de la propia casa real), hubiesen existido contactos previos entre aquellos y el tesorero con vistas a asegurar el éxito de las operaciones. De lo que no cabe ninguna duda es que, al orientar la venta de rentas hacia Barcelona, se dio un paso muy importante en la configuración de esta ciudad como capital del mercado de la deuda pública en Cataluña. Obligados a colocar en esta ciudad las rentas que debían vender, es fácil pensar que, en lo sucesivo, cuando las ciudades y villas emitiesen censales y violarios, ya por su propia iniciativa, volviesen a confiar en el mercado barcelonés. No sólo porque, como gran centro financiero, podrían encontrar en Barcelona capitales prestos a ser invertidos en títulos de la deuda sino porque, tras las emisiones coercitivas de 1343 y 1344, las ciudades y villas catalanas estaban relativamente familiarizadas con el mercado barcelonés y podían tener cierto grado de conocimiento con los eventuales compradores. También aquí la monarquía había hecho pedagogía. Fue así cómo, a través de la deuda pública a largo plazo, Barcelona empezó a construir una tupida red de intereses que la vinculaba no sólo con lugares de su *hinterland* más inmediato sino con villas y enclaves rurales situados muy lejos de la ciudad.

Aunque no es el objetivo preciso de esta comunicación, acabaré aludiendo muy por encima a la personalidad de los compradores de las rentas inducidas por la monarquía y la Diputación. En total, he logrado documentar 89 censalistas de Barcelona que participaron en las emisiones de 1343 (29), de 1344 (40) y de 1365 (20).[17] Las relaciones de 1343 y de 1344 son importantes porque se trata de las primeras listas de censalistas barceloneses que adquirieron rentas de todas las ciudades y villas de realengo. No debería extrañar que encontremos entre ellos a bien conocidos mercaderes, patrones de coca, pañeros y cambistas de la Barcelona de aquel tiempo: Gualbes, Ros, d'Olivella, Vallseca, Miró, Ferrer, Sasala, Cavaller, Destorrents, Llull, Sesavasses, Puigvert, etc. Por tanto, se observa una homogeneidad extraordinaria en el grupo de barceloneses que adquirieron los primeros censales municipales y de la Diputación: con muy pocas excepciones, casi todos ellos pertenecían a la elite económica y financiera de la ciudad. Y también política: por ejemplo, de los 20 compradores localizados de entre los compradores de censales de la Diputación, 12 de ellos habían sido, eran o lo serían en un futuro inmediato jurados del Consejo de Ciento, miembros del Consejo de los Veinticinco o participantes en la comisión que elegía a los consejeros. Una importante tarea futura sería observar si esa homogeneidad se mantiene más allá de los años centrales del siglo XIV.

17. Téngase en cuenta que, mientras son completas las listas de 1343 y de 1344 –están todas las rentas vendidas y todos sus compradores–, sólo he logrado localizar 20 censales de los muchos más que la Diputación vendió en 1365. Véanse las listas de los censalistas en M. Sánchez, «La Corona en los orígenes del endeudamiento censal…», pág. 260-270, y «Las primeras emisiones de deuda pública por la Diputación del General…», pág. 242-244.

L'obra de la muralla de Barcelona i la conjuntura bèl·lica de 1359: els equilibris financers del Consell de Cent

Albert Cubeles i Bonet*

Resum

L'any 1360, les finances del Consell de Cent estaven en una situació que fregava el col·lapse. Aquesta circumstància sembla ser el resultat d'una seqüència de fets relacionats amb el conflicte bèl·lic amb Castella. En primer lloc, s'han de tenir en compte les aportacions de la ciutat de Barcelona en el conjunt de les ajudes econòmiques concedides al monarca des del Braç Reial. Per tal de fer front a aquesta gran despesa, el Consell de Cent va recórrer a procediments de deute públic, i aquesta forma de procedir cada cop anava adquirint més pes en les finances del Consell. En segon lloc, hi havia els efectes directes de la guerra a Barcelona, que tingueren el seu exponent més important en l'atac a la ciutat els dies 8 i 9 de juny de 1359 per part d'un estol castellano-genovès. Pocs dies abans, el 28 de maig, el rei havia convocat els consellers per sol·licitar a la ciutat de Barcelona un ajut directe i extraordinari. L'objectiu era constituir amb tota urgència un estol que permetés defensar-se de la flota enemiga, de la que es tenia notícia que ja s'atansava. La urgència de la situació es reconeix en el fet que el sobirà va demanar que, de l'import que sol·licitava –10.000 lliures–, 4.000 li fossin entregades immediatament. Aquests diners foren aportats en primera instància pel prohom Jaume de Vallseca, el qual, però, va imposar unes condicions extraordinàriament severes en el crèdit que va acordar amb els consellers. Molt probablement, va ser aquesta situació concreta la que va conduir al límit les finances del Consell. Tanmateix, altres indicadors previs, com els canvis que es van produir en l'obra del murs i valls des d'inicis de 1359, com ara la introducció de jornades de treball obligatori per a tota la ciutadania, incloses les dones, suggereixen que la situació financera del Consell tampoc no era òptima.

Resumen

El año 1360, las finanzas del Consejo de Ciento estaban en una situación que rozaba el colapso. Esta circunstancia parece ser el resultado de una secuencia de hechos relacionados con el conflicto bélico con Castilla.En primer lugar, hay que tener en cuenta las aportaciones de la ciudad de Barcelona al conjunto de las ayudas económicas concedidas al monarca desde el Brazo Real. Con el fin de hacer frente a este gran gasto, el Consejo de Ciento recurrió a procedimientos de deuda pública, y esta forma de proceder cada vez fue adquiriendo más peso en las finanzas del Consejo. En segundo lugar, estaban los efectos directos de la guerra en Barcelona, que tuvieron su exponente más importante en el ataque a la ciudad los días 8 y 9 de junio de 1359 por parte de una armada castellano-genovesa. Pocos días antes, el 28 de

* Historiador.

mayo, el rey había convocado a los consejeros para solicitar de la ciudad de Barcelona una ayuda directa y extraordinaria. El objetivo era constituir con toda urgencia una armada que permitiera defenderse de la flota enemiga, de cuya aproximación ya se tenía noticia. La urgencia de la situación se reconoce en que el soberano pidió que, del importe que solicitaba –10.000 libras–, 4.000 le fueran entregadas inmediatamente. Este dinero fue aportado en primera instancia por el prohombre Jaume de Vallseca, el cual, sin embargo, impuso unas condiciones extraordinariamente severas en el crédito que acordó con los consejeros. Muy probablemente, fue esta situación concreta la que condujo al límite las finanzas del Consejo. Sin embargo, otros indicadores previos, como los cambios que se produjeron en la obra de los muros y fosos desde inicios de 1359, como fue la introducción de jornadas de trabajo obligatorio para toda la ciudadanía, incluidas las mujeres, sugieren que la situación financiera del Consejo tampoco era óptima.

L'any 1356 esclatà el conflicte amb Castella. Més enllà dels desencadenants de la confrontació, és obvi que ni les circumstàncies ni els recursos dels que disposava el Cerimoniós, afegits a l'estructura i al funcionament institucionals que regien als seus dominis, no li oferien una base còmoda i forta per afrontar la situació. El rei va buscar el suport de les Corts i n'obtingué importants donatius. Entre 1357 i 1358 el braç reial es comprometé a lliurar al rei 140.000 lliures (70.000 lliures cada any). Tanmateix, als capítols del parlament de Lleida de 1357, el braç reial es queixava de manera explícita per l'excessiva pressió fiscal que patia.[1]

El pes específic que tenia Barcelona dins d'aquest estament era gran, i l'aportació barcelonina va ser especialment significativa. Se sap que el 1357 aquesta ciutat va aportar 24.330 lliures, 9 sous i 6 diners de les 70.000 lliures anuals promeses al monarca. I entre el 1353 i el 1359, la suma global dels ajuts barcelonins fou de 186.157 lliures, 9 sous i 1 diner.[2] El flux monetari d'aquests donatius no sempre arribava a les arques del rei amb la fluidesa que ell considerava òptima. A començaments d'abril de 1357, en una carta a Berenguer de Reelat, el rei ordenava reclamar als consellers de Barcelona el lliurament immediat de 30.000 lliures de l'ajut acordat a Lleida. Pocs dies abans, el sobirà havia amonestat severament el mateix Berenguer de Reelat i també Pere des Vall perquè, tot i haver-li notificat que el Consell havia acceptat d'entregar-li 12.000 lliures, aquests diners li arribaven amb massa lentitud. En la gestió d'aquesta resolució és possible que s'hi afegissin altres temes més o menys relacionats amb la qüestió, com les concessions sobre la venda de censals i violaris, les facilitats pel comerç amb Sardenya o l'atorgament d'un privilegi que fixava que cap habitant de Barcelona podia ser forçat a anar a Sardenya.[3]

1. Manuel Sánchez i Pere Ortí (ed.), *Corts, Parlaments i fiscalitat a Catalunya. Els capítols del donatiu (1288-1384)*; Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1997 (Textos Jurídics Catalans, Lleis i Costums, II/4), XVII [1], pàg. 181.
2. Pere Ortí i Gost, «La construcció del sistema fiscal municipal a Barcelona, segles XIII-XIV», *Barcelona Quaderns d'Història*, 2/3 (1996), pàg. 17-34, especialment pàg. 32-33. També Sánchez i Pere Ortí (ed.), *Corts, Parlaments i...*, XVII, pàg. 179-190 i també la pàg. XVI (*Cfr.* Josep Maria Pons Guri, «Un fogatjament desconegut de l'any 1358», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXX (1964), pàg. 340; i J. L. Martín, «Les corts catalanes del 1358», *Estudis d'Història Medieval*, IV (1971), pàg. 72). La referència sobre la quantitat aportada per Barcelona a l'ajuda de 1357 procedeix de les *Rúbriques de Bruniquer*, edició a cura de F. Carreras i Candi, Barcelona, Impremta Henrich i cia., 1915, vol. III, pàg. 313.
3. *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Cancelleria, reg. 1150, *Sigilli Secreti* (1356-1358), f. CXXIXv i CCXXXIIIr. La gran escassetat de moneda per la que passava el Cerimoniós va forçar-lo a empenyorar les joies i altres objectes d'argent de la reina per valor de 50.000 sous barcelonesos (f. CLXXXIX).

La manca de liquiditat del monarca es constata en altres fets. També a finals d'abril de 1357, Pere III ordenava que els seus consellers Berenguer de Reelat i Pere des Vall li gestionessin l'emprèstit que volia contraure amb 100 particulars (prohoms) de Barcelona, a raó de 3.000 o 4.000 sous cada un, i per aquesta raó els feia arribar 100 lletres signades.[4]

És en aquest context que el Consell de Cent va decidir activar les obres dels murs i valls de la ciutat. El 10 d'agost de 1357, a Carinyena, el rei va concedir als consellers un privilegi en què, davant la voluntat d'emprendre una nova etapa en la construcció d'uns murs a Barcelona, se'ls atorgava la plena capacitat per fer i desfer, capacitat que incloïa el dret d'expropiar aquelles propietats que fos necessari enderrocar, prèvia satisfacció d'una indemnització.[5] Dies després Pere III va dictar una nova disposició –també signada a Carinyena– en la que es definia un primer marc fiscal per al finançament de les obres. Es tractava d'una imposició que gravava les mercaderies amb les que es comerciava a Barcelona.[6]

Vist l'esforç fiscal que implicava la guerra, ja fos per activa (les aportacions directes de la ciutat de Barcelona) o per passiva (els acords amb canvistes barcelonins per a l'obtenció ràpida de numerari per part del rei), crida l'atenció que els consellers s'embarquessin en una obra d'aquestes característiques. De fet, es tractava de l'obra pública de més envergadura empresa en aquells anys, amb un cost econòmic prou considerable, que s'afegia als donatius reials. I més encara quan, en aquestes primeres concessions reials, la referència a una situació de guerra no apareix enlloc. De fet, es refereix un interès per la millora de la imatge de la ciutat i la seva bellesa, i no pas una inquietud explícita per la seva seguretat. De més a més, no hi ha constància documental de l'inici dels treballs fins el mes de gener de 1358, i això també pot ser interpretat com un indicador que la guerra no era una qüestió que inquietés massa els consellers. Això no exclou que sigui lògic pensar que els consellers estaven al corrent de la situació, però sembla que les seves prioritats a l'hora d'activar l'obra pública eren unes altres.[7]

Les primeres actuacions en l'obra dels murs i valls a Barcelona el 1358

El dia 8 de gener de 1358, dilluns, es registren els primers pagaments per les obres dels murs a Barcelona. Jaume de Gualbes, clavari d'aquestes obres, va rebre de

4. Sembla que aquests emprèstits es feien a compte de l'ajut que li havia de lliurar el braç eclesiàstic (*ACA*, Cancelleria, reg. 1150, *Sigilli Secreti* (1356-1358) f. CCLXv-CCLXIr i CCLXIIv.
5. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1G-11, *Secundus Viridis*, f. 185 i 365r; i Salvador Sanpere i Miquel, *Topografía antigua de Barcelona: rodalía de Corbera*, Barcelona, Henrich y cia., 1890, vol. II, pàg. CCXV–CCXVI (prova LXV de l'apèndix documental).
6. Antonio M. Aragó i Mercedes Costa (ed.), *Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*, Barcelona, Archivo de la Corona de Aragón, 1971, pàg. 109-110 (Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, 43).
7. Albert Cubeles i Bonet, «L'evolució de les actuacions del Consell de Cent en matèria d'urbanisme al segle xiv» dins Manuel Rovira i Solà i Sebastià Riera i Viader (coord.), *Els temps del Consell de Cent, I. L'emergència del municipi, segles xiii-xiv*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 4), 2001, pàg. 128-145; i també «Poder públic i llançament urbanístic en el segle xiv» dins Albert Cubeles i Ramon Grau (coord.), *El procés urbà i la identitat gòtica de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 8), 2003, pàg. 55-64.

Miquel Aguilar, clavari de la ciutat, 1.000 lliures, de les quals, va destinar-ne 200 a cada un dels sectors on es començava a treballar simultàniament: l'esperó de Sors Menors, l'esperó de Framenors i el mur prop de Santa Anna. Els escrivans d'aquests sectors eren Jaume de Mitjavila (obrer de l'esperó de Sors Menors), Ferrer Alot (que ho era del de Framenors) i Bernat Sestrada (responsable de les obres del mur de Santa Anna).[8] També es van establir i activar els mecanismes necessaris per obtenir els recursos monetaris imprescindibles per pagar les obres.[9] Fins i tot no ha de sorprendre que el Consell de Cent busqués altres formes d'obtenir diners, com ara resoldre la tributació de l'estament eclesiàstic. Com era habitual, aquesta va resultar una opció complicada, perquè els religiosos pretenien no haver de pagar.[10] Simultàniament es van organitzar diversos aspectes operatius i logístics, com el tall de la pedra a Montjuïc,[11] o l'organització dels barquers perquè transportessin la pedra (i altres materials) de la Farga fins a la Ribera de la ciutat.[12] En aquest ordre de coses, el Consell va decidir fer treballar en aquestes obres l'important contingent de genovesos que estaven presos a la ciutat. Es tractava d'uns 750 homes, un nombre prou elevat com perquè ells sols fossin la primera força de treball bàsica de les obres.[13] La presència de presoners genovesos a Barcelona està ja documentada el 1355. El 16 de març d'aquest any es van pagar 70 lliures, 15 sous i 5 diners al mestre de cases Bernat de Camplà en concepte de les obres de reparació del camí de la Farga que incloïen «X jornals seus, e dels manobres qui són estats en la dita obra, e per messions dels janoveses qui han aiudat en la dita obra, e per lo vi de la guarda qui los ha guardat».[14] També "col·laboraren" en els treballs d'enderrocament d'al-

8. Veg. «Crònica del Racional», *Recull de documents i estudis*, I, 21 (novembre 1921), pàg. 128. L'original d'aquesta crònica és a *Constitutionum et privilegiorum antiquorum liber*, dins de les sèries de manuscrits de l'AHCB amb la cota L-5 (la notícia que es refereix és al f. 288). Vegeu també Francesc Carreras i Candi, *Ciutat de Barcelona*, Barcelona, Albert Martín, s.d., pàg. 345, nota 912 (adreça erròniament al f. 275). La notícia també es recull a les *Rúbriques de Bruniquer*, vol. IV, pàg. 51. Vegeu *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria*, 1 (1357-1358), f. CCLXVIIr; i 1C-XIV, *Obreria*, 2 (1358), f. 1r. A 1B-XIV, *Notularum*, 23 (1356-1361), f. 90r, hi ha el resum dels comptes presentats pel clavari de la ciutat, Miquel Aguilar, en l'exercici del 30 de novembre de 1357 al 30 de novembre de 1358. En aquesta rendició de comptes s'indica que l'obrer de l'esperó de Framenors era Jaume Sestrada.
9. *AHCB*, 1G-11, *Secundus Viridis*, f. 189v i 370.
10. Sobre aquest tema, *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria*, 2 (1359-1360), f. CCVr: el Consell de Cent ordena pagar 15 lliures, 8 sous i 4 diners a Jaume de Vallseca, per les tasques de negociació amb el clergat per acordar la seva contribució a l'obra dels murs. La notícia també es recull a les *Rúbriques de Bruniquer*, vol. II, pàg. 160-161, i a Carreras i Candi, *Ciutat...*, pàg. 345 (és una referència breu, que constata només l'existència de problemes).
11. El responsable de les pedreres era Miquel de Sarrià, «lo qual és assignat per veedor sobre los picaperers, molers [i] altres persones qui obren e tallen pera a munt juihc a obs de les obres dels murs de la ciutat». Vegeu *AHCB*, 1C-XIV, *Obreria*, 2 (1358), f. 3r (primer pagament, el 28 de febrer de 1358, de 250 lliures per pagar els que treballaven a les pedreres, i segon pagament, de 200 lliures, pel mateix concepte, el 16 de març), 3v (27 de març, 200 lliures), i 4r (10 d'abril, 100 lliures).
12. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 20 (1357-1358), f. XXVIIr (dilluns 15 de gener de 1358: «que traginer, ne barquer, ne altre persona no gos portar calç sinó tantsolament a obs de les obres dels murs de la ciutat, sots ban de xx sólidos») i XXXVIIIr (disposicions del primer de febrer de 1358, on s'especifica que els barquers que transporten calç i altres materials, han d'estar a les ordres de Jaume de Mitjavila i Ferrer Alot, obrers dels murs, i aquells que transporten pedra han d'estar a les dels seus caps de desena).
13. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 20 (1357-1358), f. XXVv: el dia 8 de gener de 1358 el Consell fa pública una crida que indica que aquests presoners deixaran de treballar en qualsevol de les coses que estiguessin fent i que a partir d'aquell moment es destinarien exclusivament a l'obra dels murs i valls. Vegeu també *Rúbriques de Bruniquer*, vol. II, pàg. 226. Per altres notícies sobre aquests presoners, *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria*, 165 (1358), f. 7 (on es recull un pagament de 45 lliures a Berenguer Pellicer, o Pallisser, per la vigilància i manutenció dels presoners genovesos que treballaven a l'obra dels murs), f. 17r (25 lliures més a la mateixa persona i pel mateix concepte el primer de març de 1358), f. 22r (20 lliures més el 23 de març), i f. 25v (55 lliures més el 10 d'abril); i 1B-XI, *Clavaria*, 1 (1357-1358), f. CCCVv (on es registra un pagament de 50 lliures, el 21 de juny de 1358). Vegeu també Víctor Hurtado, *Els Mitjavila. Una família de mercaders a la Barcelona del segle xiv*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Textos i estudis de cultura catalana*, 123), 2007, pàg. 319.
14. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell* , 19 (1354-1359), f. 14r.

guns edificis per l'obra de les fonts de l'aigua de Collcerola.[15] L'estiu de 1359 es va signar un acord de pau amb Gènova, en el qual s'establia l'alliberament d'aquests presoners, i en compliment de l'acord, la reina va ordenar als consellers que els alliberessin mitjançant una carta datada el 27 d'agost d'aquell any.[16] El tracte amb Gènova passava per l'intercanvi de presoners. És possible que a Barcelona hi haguessin més genovesos que catalans a Gènova, ja que el Consell de Cent va cobrar un rescat de 15 lliures per aquests presoners, diners que Joan Lombarda va entregar al Consell de Cent i aquest lliurà el 29 de novembre de 1359 a P. Bussot, administrador de les obres dels murs i valls, per gastar-los en aquests treballs.[17]

L'impuls inicial que havien conegut els treballs sembla que va disminuir en els mesos següents. Els pagaments van fer-se progressivament més petits fins arribar el mes de maig, en el que només es treballava a l'esperó de Sors Menors, el sector que estava sota l'administració del mercader Jaume de Mitjavila.[18] Els registres municipals reflecteixen una aturada de pagaments al mes de juny, amb una represa la segona quinzena de juliol. Ara, però, només es treballava als dos sectors de la façana marítima, i amb uns recursos econòmics sensiblement menors als emprats el primer quatrimestre de l'any.[19] Als registres de pagaments de Jaume de Mitjavila també es constata aquesta variació.[20]

No es pot determinar una única causa per explicar aquesta situació i sí, en canvi, la incidència d'un conjunt de factors. Una altra qüestió és determinar el grau d'importància de cada un d'aquests factors, cosa que, a hores d'ara, resulta difícil. Un d'aquests factors és el proveïment de materials. El 25 de juny de 1358 –en plena interrupció dels treballs– el rei va concedir un privilegi, de Barcelona estant, en el qual s'establia que el Consell tingués la capacitat de disposar d'una manera preferent de la pedra, del ciment i d'aquells altres materials imprescindibles per a la construcció que fossin a la ciutat. Possiblement l'obra dels murs es podia trobar en inferioritat de condicions en l'entorn de competència que degué existir entre les diverses empreses de construcció que es duien a terme.[21] En aquesta mateixa direcció apunta el fet que el Consell adquirís la propietat d'algunes de les explotacions particulars de les pedreres de Montjuïc el mes d'octubre de 1358, i que, de més a més, s'insistís en les disposicions contra els robatoris de material.[22]

15. *AHCB*, 1B-XIV, *Notularum*, 23 (1356-1361), f. 1r-2r, i 1C-XIV, *Obreria*, 27 (s. XIV–XV), *Rendició de comptes de Pere Riarola*.
16. J.F. Cabestany Fort, «Repertorio de cartas reales en el Instituto Municipal de Historia (1269 a 1458)», *Documentos y estudios. Materiales para la Historia de la ciudad*, XVI (junio 1966), pàg. 79, ref. 105.
17. *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria*, 2 (1359-1360), f. CLXXXVIr.
18. Hurtado, *Els Mitjavila...*, pàg. 315-321.
19. La seqüència dels pagaments del mes de gener al mes de juny de 1358 (el darrer pagament abans de la interrupció es registra el 18 de maig i correspon a 100 lliures per l'obra de l'esperó de les Sors Menors (*AHCB*, 1C-XIV, *Obreria*, 2 (1358), f. 4v, i 1B-XI, *Clavaria*, 165, f. 34r). Es pot seguir als mateixos llibres de Clavaria i Obreria: 1B-XI, 1 (1357-1358), f. CCLXVIIr i CCLXXIIIv; 165 (1358), f. 5r, 9v, 16, 23v, 25r, 30v i 34r; i 1C-XIV, 2 (1358), f. 1, 2, 3 i 4. Després de la interrupció de les obres: 1B-XI, 1 (1357-1358), f. CCXLIX, CCLr, CCLII, CCLIII, CCLV i CCLVIr, i 1C-XIV, 2 (1358), f. 4v.
20. Hurtado, *Els Mitjavila...*, pàg. 317, nota 11: «Del 8 de gener al 8 d'agost de 1358, Jaume des Vilar "dix" a Jaume de Mitjavila 2.050 lliures en 14 dites de 100, 200 i fins i tot de 250 lliures, repartides seguint primer una distribució setmanal fins al final de març i després una de mensual, excepte el mes de juny, que no se'n va produir cap».
21. AHCB, 1G-11, Secundus Viridis, f. 191r.
22. Pel que fa a l'adquisició d'explotacions particulars a les pedreres de Montjuïc, vegeu *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria* , 1 (1357-1358), f. CCLV i CCLVIr, així com 1B-XIV, *Notularum*, 23 (1356-1361), f. 90r (dins del resum de comptes presentat pel Clavari, Miquel Aguilar, als consellers). Concretament es tractava de tres pedreres propietat de Pere Llobet, mestre de cases (se li van pagar 17 lliures i 10 sous), del moler Bernat de Riusech (per valor de 30 lliures) i de Bernat Adey (o Adell), que era donat dels mercedaris i mestre de cases (li van ser pagades 12 lliures). Pel que fa a les disposicions en contra dels robatoris, *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 20 (1357-1358), f. XLIv.

També podria haver-hi influït el model de gestió pel qual es va optar a l'hora d'emprendre els treballs. El cas de Jaume de Mitjavila permet conèixer amb força precisió aquest model. Les obres, en aquest moment inicial, no estaven sota el control directe del Consell i dels seus oficials, sinó subcontractades a particulars que rebien els diners a través dels pagaments que efectuava el banquer Jaume des Vilar per ordre del clavari de les obres, Jaume de Gualbes. En el cas del sector de Santa Clara, era Mitjavila qui pagava tots els operaris, ja fossin barquers, molers, ferrers, macips, etcètera. Aquest sistema, potser una mica ambigu, perquè no era ni del tot privat ni del tot públic, podria explicar les dificultats materials en un medi en competència.[23]

Però aquests no van ser els únics elements que van incidir en la interrupció de les obres. El rei també va intervenir-hi en la mesura que va ordenar la suspensió dels treballs. La intenció del monarca era que els recursos econòmics que la Ciutat destinava a la construcció de les muralles li fossin lliurats en concepte d'ajut en la seva guerra contra Pere el Cruel. Coneixem aquesta acció del Cerimoniós gràcies a una concessió signada a Barcelona el 23 d'agost de 1358. En aquesta concessió es revocava definitivament la suspensió de les obres i es confirmaven els privilegis que s'havien atorgat anteriorment per a la construcció de les muralles de Barcelona.[24] La suspensió degué fer-se efectiva començat ja el mes de maig, i més probablement cap a finals d'aquest mes, que és quan els registres dels pagaments de les obres dels murs s'aturen. L'ordre degué ser retirada cap a la segona quinzena de juny, quan, enmig d'una llarga estada a Girona, el rei va fer un breu desplaçament a Barcelona. Fins i tot no es pot descartar la possibilitat que aquest breu estatge barceloní del Cerimoniós hagués estat directament motivat per la suspensió i, més concretament, per les protestes del Consell de Cent.[25]

Tot i que sembla evident que en la suspensió dels treballs a Barcelona hi va ser decisiva la influència de la penúria econòmica del rei provocada per la guerra, se'n desconeix el desencadenant específic. En l'exercici 1357-1358 el govern de la ciutat va destinar un total de 8.669 lliures i 10 sous per a l'obra dels murs de Barcelona.[26] És possible que, des de l'òptica del monarca, aquests recursos econòmics es consideressin prou quantiosos (encara que, en cap cas, equiparables als imports sol·licitats pel rei en concepte d'ajut per la guerra). I en aquells moments aquests recursos a ell li feien molta falta. És possible, així mateix, que d'alguna manera hi influís una diferència d'opinió entre el rei i els consellers, en el sentit que Pere III considerés els treballs de fortificació barcelonins secundaris o no prioritaris.

També sembla que al darrera d'aquesta suspensió hi podia haver hagut una intencionalitat política. És possible que el braç reial, amb motiu de la treva signada pels contendents, hagués suspès el lliurament de l'ajuda de 70.000 lliures acordada per a l'any 1358. Ara, però, en tornar a esclatar les hostilitats, al monarca li urgia disposar de recursos financers i, a la vista del lent i problemàtic procés de corts que se li presentava, pressionar el braç reial era, probablement, el sistema

23. Hurtado, *Els Mitjavila...*, pàg. 317-319.
24. *AHCB*, 1G-11, *Secundus Viridis*, f. 191, i 1G-10, *Primus Virmilius*, f. 76r; Sanpere, *Topografía antigua de...*, pàg. CCXVII-CCXVIII, Prueba LXVI. També Aragó i Costa, *Privilegios*..., pàg. 113-115.
25. Per seguir els desplaçaments del monarca, Ferran Soldevila, *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1971 (2a edició: 1983), pàg. 1133. Dins de la numeració de la pròpia crònica les referències pertanyen al capítol VI/18.
26. *AHCB*, 1B-XIV, *Notularum*, 23 (1356-1361), f. 90.

més àgil per obtenir fons amb certa rapidesa. La suspensió dels treballs de fortificació a Barcelona hauria estat el recurs triat pel rei per agilitzar l'entrega del donatiu; perquè, encara que això representés anar contra la llei, pressionar sobre Barcelona, donat el seu pes, tenia sentit. Val a dir que al Parlament de Lleida de 1357 no hi consta cap disposició sobre quines condicions podien provocar una suspensió de l'ajuda, però a la Cort General de Cervera de 1358 ja es va fixar en quines circumstàncies es podia produir una suspensió.[27]

En qualsevol cas, la seqüència dels fets posa de manifest que l'embranzida inicial dels treballs va veure's entorpida per diverses incidències a la vegada que, en el programa dels treballs, no semblava tenir-hi un pes especial la sensació de risc per un possible atac de l'enemic castellà.

Els esdeveniments de 1359

És difícil de precisar en quins sectors es treballava i quina progressió van tenir les obres els anys 1359 i 1360. Gràcies al resum dels comptes de l'exercici que anava del primer de desembre de 1358 fins el 30 de novembre de 1359, que va ser presentat pel clavari de la ciutat als consellers, se sap que es pagaren un total de 2.420 lliures per aquesta obra, una quantitat significativa però no especialment remarcable i sensiblement menor (a l'entorn d'una quarta part) a l'esmerçada el 1358. Tot i això, no és possible fer un seguiment detallat de l'avenç dels treballs perquè, d'una banda, dins de la sèrie dels *Llibres de Clavaria,* el volum que correspon al 1359 no s'ha conservat, i el que cobreix l'exercici del 1360 aporta poques informacions específiques, tot i que conté notícies de pagaments relacionades amb els murs. Aquestes notícies són de caràcter general en la seva major part, i ens permeten assegurar que les obres van continuar a partir del mes de desembre de 1359 fins més enllà del novembre de 1360. Però, en canvi, no ens revelen directament en quins sectors del perímetre s'estava treballant, a excepció feta del desembre de 1360: el dia 27 d'aquest darrer mes el clavari de la ciutat, Miquel Aguilar, va fer anotar quatre pagaments corresponents als mestres de cases que dirigien les obres a quatre sectors del mur. Es tracta de Francesc Rispau (mestre major de l'obra del mur de Sant Daniel), Pere Llobet (mestre major de l'obra del mur del Portal de Santa Anna), Pere Arús (mestre major del mur de la Portaferrissa) i Berenguer Domènech (mestre major de l'obra del mur del Portal de Trentaclaus). Cada un d'ells va rebre 2 lliures i 10 sous pel seu treball.[28] A excepció feta de Sant Daniel, on ja s'hi treballava el 1359, els altres tres sectors citats són nous, encara que contigus als punts on es van dur a terme alguns dels primers treballs de la nova fortificació barcelonina.

D'altra banda, alguns esdeveniments ocorreguts el 1359 deixaren clar que Barcelona no estava allunyada i exempta dels riscos de la guerra, i que podia ser atacada en qualsevol moment. El 24 de febrer d'aquest any es van presentar davant de la costa de la ciutat quatre galeres armades castellanes, i mantingueren aquesta

27. *Corts, parlaments i fiscalitat a Catalunya*, XVIII (1), [11], pàg. 196, i XVIII (2), [15], pàg. 217-218, XVII [21], pàg. 187.
28. *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria*, 2 (1359-1360), f. CCLXIIIv i CCLXIV. La quantitat pagada podria correspondre als honoraris d'una setmana.

posició durant dos dies.[29] Tot i que aquesta "visita" no va incloure cap acció militar directa, sembla que tant el rei com el Consell de Cent van prendre's molt seriosament l'acció intimidatòria dels castellans.

Potser l'indicador més clar sigui el fet que el Cerimoniós va decidir abandonar els territoris aragonesos per desplaçar-se a Barcelona (també a inicis de l'any 1359), «per ço com havíem entès que el rei de Castella s'era llunyat de les fronteres d'Aragó e era en Sicília per fer grans armades per passar a la illa de Mallorques».[30]

A principis d'abril del 1359, el Cerimoniós va reclamar al reformador del regne de Mallorca, Gilabert de Centcelles, la tramesa des de Mallorca de mestres d'aixa (dotze), remolars (un mínim de sis) i calafats (vint), els quals li eren de gran necessitat per preparar l'estol que s'armava a Barcelona contra el rei de Castella. El 12 d'abril el rei va trametre noves ordres, ara als batlles de Montcada, Sabadell, Caldes de Montbui, Granollers, Terrassa, Montmeló, Sant Boi del Llobregat, Sant Vicenç dels Horts, Molins de Rei, Martorell, Vilafranca del Penedès, Piera, l'Arboç, Sitges, la Geltrú i Cubelles, així com altres llocs associats a aquests, demanant-los mestres d'aixa, fusters i serradors per treballar a les Drassanes de Barcelona en la preparació d'aquest mateix estol.[31] Aquest estol estava format per quatre galeres a les que s'afegirien les dues que es preparaven a València segons un acord signat a Barcelona el 6 de maig.[32]

Va ser aleshores que el Consell de Cent va canviar els criteris i la manera de fer en l'obra de la muralla, tal i com es desprèn de les disposicions que va establir en els mesos següents recollides al *Llibre del Consell*. El 28 de març, per exemple, –tot just passat un mes de la vinguda de les naus castellanes– els consellers ordenaven als barcelonins que netegessin i alliberessin els valls de la ciutat de tot tipus d'arbres i plantes que hi pogués haver en un termini de quinze dies (passada aquesta quinzena, igualment tot el que hi quedés seria arrencat), ja que les obres dels murs s'anaven a continuar.[33] Aquell mateix dia el Consell feia públiques dues disposicions més. La primera feia referència als molers de Montjuïc. S'establia que havien de treballar de sol a sol per l'obra dels murs. L'única excepció que s'admetia era la fabricació de moles per als molins reials i altres moles de la Ciutat.[34] A la segona, destinada als barquers, també s'establia una monopolització de la seva activitat, ja que al mateix temps se'ls ordenava de treballar exclusivament per l'obra dels murs

29. «Crònica del Racional...», pàg. 131, nota 59. El risc d'un possible atac naval a Barcelona ja havia estat tingut en compte, ja que el novembre de 1358 s'havien instal·lat diverses màquines de guerra a la Ribera de la ciutat: trabucs i mantellets (*AHCB*, 1B-XIV, *Notularum*, 23 (1356-1361), f. 90r, i 1B-XI, *Clavaria*, 1 (1357-1358), f. CCCXXXIXr, CCCXLIIv i CCCXLIIIv.
30. Rafael Tasis, *La vida del rei en Pere III*, Barcelona, Aedos, 1954, pàg. 191 i 206-207. També Ramon d'Abadal i de Vinyals, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62 i Destino, 1987, pàg. 250-256; i Soldevila, *Les quatre grans cròniques...*, pàg. 1134.
31. Veg. *ACA*, Cancelleria, reg. 1164, *Sigilli Secreti* (1359), f. Vr i LIVv-LVr.
32. Antonio de Capmany, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1961-1963, vol. II, pàg. 273-277, doc. 184. L'acord el signen a Barcelona Mateu Mercer, el Consell del rei resident a València, la ciutat de València i els armadors de les dues galeres. Sobre les quatre galeres aparellades a Barcelona, vegeu Arcadio García Sanz, *Història de la Marina Catalana*, Barcelona, Aedos, 1977, pàg. 86-87. També: *Rúbriques de Brúniquer*, vol. II, pàg. 227; i Pons Guri, «Un fogatjament...», pàg. 349, especialment la nota 66.
33. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 19 (1354-1359), f. 141r. El dia 5 de desembre de 1360 el Consell de Cent va establir la prohibició d'embrutar el vall de la ciutat en tot el seu perímetre (1B-I, 21, f. XV).
34. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 19 (1354-1359), f. 153 r. A finals d'any aquesta i altres disposicions anteriors referides als molers van ser de nou publicades pel Consell de Cent (f. 153v).

i valls. També s'indicava que, en cap cas, podien tirar les pedres al mar i que només transportarien aquella pedra que hagués estat donada per bona.[35]

Pocs dies després el govern de la ciutat acordava que els ciutadans de Barcelona i del seu territori (incloses les dones) havien d'anar a treballar a l'obra dels murs i valls de la ciutat dos dies cada mes. El nou d'abril aquesta disposició va ser ampliada, ja que el Consell va precisar que les jornades de treball que havien de dedicar-se a les obres dels murs eren completes; així, doncs, no es podien abandonar ni tan sols per dinar.[36] Ja a inicis del mes de maig el Consell va tornar a pronunciar-se sobre aquesta col·laboració ciutadana obligatòria com a força de treball: va establir que en el cas que algú no pogués complir amb la jornada de treball, aquesta persona havia d'anar a excusar-se personalment davant del cap de la seva vintena. El darrer dia d'octubre d'aquell any el Consell va articular una altra solució: qui volia lliurar-se o eximir-se de les jornades de treball obligatori, havia de pagar, i la multa per els que no ho complissin (els que no pagaven i no anaven a l'obra) seria del doble de l'import estipulat. Els recursos obtinguts serien destinats, és clar, a l'obra dels murs.[37]

En general, aquest conjunt de decisions del Consell de Cent marquen una clara voluntat d'activar els treballs i, fins i tot, se li pot arribar a atribuir un cert caràcter d'urgència. Hi ha un aspecte especialment significatiu: el canvi de model –bastant sobtat i radical– en la gestió de les obres, que es concreta en l'eliminació de la subcontractació d'obrers privats, en la concentració del control de la gestió i la despesa en la figura del clavari de la Ciutat i, especialment, en la inclusió de la totalitat de la ciutadania com a força de treball. La causa concreta d'aquest canvi s'ha de buscar en un punt intermedi, que no es pot precisar, entre la preocupació per la possibilitat d'un atac militar i el pes de l'esforç econòmic que implicava la guerra. Amb independència de la incidència de cada un d'aquests dos extrems en el desenvolupament posterior dels fets, queda clar que la guerra apareixia en primer terme per primer cop a l'escenari barceloní.

Si l'acció de finals de febrer del 1359 havia estat un avís, l'amenaça es va concretar el 9 de juny, quan un estol castellanogenovès, procedent de Guardamar i comandat per per l'almirall Bocanegra, va fondejar davant de Barcelona i, ara sí, en els dies següents va atacar la ciutat. La defensa de la ciutat, per la qual s'havia fet una crida segons el privilegi *Princeps Namque*, reeixí, i l'estol atacant va retirar-se. Passat Montjuïc, els castellans desembarcaren al Baix Llobregat, i també a Sitges, amb la intenció de proveir-se d'aigua i queviures. Després d'aquestes accions, continuaren costa avall fins al delta de l'Ebre, on canviaren de rumb i navegaren fins a les Pitiuses, on sotmeteren Eivissa a setge. El rei Pere facilita una descripció prou detallada d'aquests esdeveniments a la seva *Crònica*, amb referències precises sobre quina va ser la disposició defensiva dels barcelonins amb relació als carrers i edificis del front marítim.[38]

35. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 19 (1354-1359), f. 152v i 153.
36. Per ambdues notícies, *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 19 (1354-1359), f. 141r. Es tracta d'una crida feta el 6 d'abril de 1359. L'organització de la participació seguia el mateix esquema que l'host ciutadana, ja que també estava muntada en desenes i cinquantenes, tal com recullen els diversos fogatges militars d'aquest període. Serveix d'exemple el text que encapçala el fogatge militar de 1389 (*AHCB*, 1B-XIX, *Fogatges*, 5 (1389) f. 1r [sense numerar].
37. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 19 (1354-1359), f. 141v (8-V-1359) i 148r (31- X-1359).
38. Soldevila, *Les quatre grans cròniques...*, pàg. 1134. També, *Corts, parlaments i fiscalitat a Catalunya*, XVIII (1), [2], pàg. 192, XVIII (2), [2], pàg. 212, corresponent a les Corts Generals de Cervera de 1359, on es fa esment explícit a l'atac castellà a Barcelona. L'almirall Bocanegra era el genovés Egidio Boccanegra, germà del dux de Gènova (García Sanz, *Història de la Marina...*, pàg. 286-287).

El 4 de juliol, els consellers i el Consell de Cent van acordar subscriure un crèdit per valor de 10.000 lliures per satisfer l'ajut directe i extraordinari que els havia sol·licitat el monarca. L'objectiu era constituir amb tota urgència un estol que permetés perseguir la flota enemiga, a més de finançar l'armament de 170 homes a cavall i armar dues galeres que vigilarien la costa catalana i la dels altres dominis del sobirà. Desconeixem fins a quin punt aquest estol –amb l'afegit de dues galeres– és el mateix, o quasi el mateix, que s'estava aparellant el maig. En qualsevol cas, el problema se situava en l'àmbit econòmic, i la singularitat de la situació es reconeix en el fet que el Consell s'endeutés directament en les condicions amb les que ho va fer. Va ser el prohom i banquer Jaume de Vallseca qui va posar els diners damunt de la taula, però imposant unes condicions extraordinàriament severes com a contrapartida. Per exemple: a més de demanar com a garantia la totalitat de les imposicions de la Ciutat si el contracte no es complia (és a dir, si al primer de juliol de 1360 no s'havien retornat els diners), a més d'una multa de 20.000 sous (a repartir entre el mateix Vallseca i el veguer), el banquer podia prendre hostatges d'entre els membres del Consell, els quals serien traslladats a Sant Boi fins que no es liquidés el deute.[39]

El 5 de setembre el Consell va adreçar-se al rei sol·licitant-li una moratòria del termini de pagament, moratòria que el rei va concedir.[40] A la vegada, els consellers van buscar solucions, renegociant el deute amb altres banquers sota unes condicions menys dràstiques. És evident que el Consell es trobava en una situació financera delicada, fet que es pot constatar en el desenvolupament de l'obra dels murs de la ciutat fins el 1360.

A finals del mes de setembre i principis d'octubre d'aquell any Pere III el Cerimoniós atorgà diversos privilegis en els quals s'establien noves formes de finançament i de provisió de fons per les obres. El rei autoritzava que el Consell de Cent tingués la potestat de recaptar una part de les deixes d'aquells que havien mort sense testar (o deixes testamentàries inespecífiques) i que aquesta fos destinada a l'obra dels murs (aquesta fòrmula ja havia estat emprada a les campanyes de construcció de murs de finals del segle XIII). També establia que tots els habitants del territori de Barcelona havien de col·laborar en aquestes obres (ja no tan sols els habitants de la ciutat, doncs), i repetia, un cop més, que també hi estaven obligats els nobles i religiosos sense excepció. De més a més, el monarca també autoritzava el Consell de Cent a arbitrar algunes imposicions per finançar les obres, i, en un altre privilegi signat el 7 d'octubre, li concedia la capacitat nomenar dos prohoms que gestionessin tots els fons recaptats, administressin les obres i vetllessin pel compliment de totes les disposicions i ordres relatives als murs. Entre les seves atribucions també hi havia la de fer enderrocar qualsevol tipus d'edificació (laica o religiosa) que fos necessari, amb la finalitat de construir correctament els murs. El rei també els concedia la capacitat de punir tots aquells que incomplissin qualsevol de les diverses obligacions que s'havien establert, sense que, en cas de ser considerat infractor, hi hagués possibilitat d'apelar o de revisar la pena. En aquest sentit, el Cerimoniós establia que les penes serien fixades pel Consell de Cent i que els ofi-

39. *AHCB*, 1C-VII, *Armades i port,* 3, f. 16v-19v.
40. Capmany. *Memorias...*, vol. II, pàg. 279, doc. 186.

cials reials tenien l'obligació de col·laborar, dins de les seves atribucions, en tot allò que els requerissin els dos prohoms responsables de les obres.[41]

El dia 8 d'octubre el rei va marxar de Barcelona cap a Cervera, on hi havia convocat Corts, i en aquesta ciutat el dia 3 de desembre signà un altre privilegi, en el qual confirmava el que ja havia disposat a Barcelona el 25 de setembre; també fixava la col·laboració dels moneders d'aquesta ciutat en la recaptació de les imposicions destinades a pagar l'obra dels murs.[42] El 31 d'octubre la magistratura barcelonina va precisar que els administradors de les obres del murs havien de ser informats de les quantitats procedents de les deixes testamentàries abans que haguessin transcorregut quatre dies del traspàs del finat. El mateix dia també es va establir que tothom havia de pagar les quantitats estipulades per redimir-se de les jornades de treball obligatori (qui no ho fes pagaria el doble).[43] Al costat d'aquestes decisions hi han altres notícies que revelen que es féu un esforç en el capítol econòmic que va incloure l'obtenció d'ingressos extraordinaris per la construcció de les muralles a través de recursos atípics. El 29 de novembre Miquel Aguilar, clavari de la Ciutat, va anotar que Pere Bussot, administrador de l'obra dels murs, havia ingressat diverses partides, de les quals la més important (442 lliures de Barcelona) procedia de la venda de dues embarcacions.[44] El 31 de desembre de 1359 Miquel Aguilar va anotar l'ingrés d'11 lliures per les obres dels murs procedents de Simó sa Plana. El 20 de febrer de 1360 s'ingressaren 4 lliures procedents de la recaptació trimestral de l'impost de la llenya, les quals van ser destinades a la compra de materials per les obres. El 16 de maig d'aquest mateix any s'obtingueren 55 lliures per la venda d'unes galeres; aquests diners també van ser destinats a la compra de materials, pedra en aquest cas.[45]

Conclusions

La seqüència d'esdeveniments exposada fins ara posa de manifest el tomb important que va adquirir la situació, la qual va incidir d'una manera directa en les finances del municipi. Tal i com ha indicat Pere Ortí, «durant l'any 1360 es produí un cert col·lapse financer, ja que tot sembla indicar que el clavari no pogué pagar els donatius d'aquell any i els interessos del deute censal»; un col·lapse que va fer notar els seus efectes en els anys següents.[46] És evident que el desenvolupament de la guerra

41. Es tracta de dos privilegis signats a Barcelona el 5 d'octubre de 1359, que van ser confirmats i ampliats per un tercer privilegi de dos dies més tard. Vegeu Aragó i Costa, *Privilegios...*, pàg. 113-117, núm. 198, 199 i 200. També *AHCB*, 1G-14, *Llibre Vermell I*, f. 76v-77r i 94. En relació a l'ús de fons procedents de deixes testamentaries el segle xiii, Carreras i Candi, *Ciutat...*, pàg. 343; també esmenta aquests privilegis del 1359 i ofereix una detallada relació dels registres documentals on estan transcrits (pàg. 345, especialment notes 912-915).
42. La notícia de la marxa del rei cap a Cervera és a Soldevila, *Les quatre grans cròniques...*, pàg. 1136. En relació amb el privilegi signat a Cervera el 3 de desembre, vegeu *AHCB*, 1G-11, *Llibre Verd II*, f. 192.
43. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*,19 (1354-1359), f. 148.
44. L'import de la venda consta a *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria*, 2 (1359-1360), f. [174]v-[175]r. Els altres ingressos, de quantitats més petites –tot i que respectables– consten en aquesta mateixa font als f. CLXXIVv (68 lliures, 18 sous i 1 diner), f. CLXXXIIr (27 lliures, 1 sou i 4 diners) i f. CLXXXVIr (12 lliures i 17 sous).
45. Aquesta sèrie de pagaments d'import variable es localitzen, respectivament, a *AHCB*, 1B-XI, *Clavaria*, 2 (1359-1360), f. CLXXXVIIr, f. CLXXXVIIIv i CLXXXIXr, f. CCIXr
46. Pere Ortí i Gost, «Les finances municipals de la Barcelona dels segles xiv i xv: del censal a la Taula de Canvi», dins Manuel Sánchez (coord.), *El món del crèdit a la Barcelona medieval*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 13), 2008, pàg. 268.

i, d'una manera específica, el seu atançament a Barcelona per l'atac de juny de 1359, va ser la causa d'aquest desajustament en l'economia del municipi barceloní, circumstància que es reflecteix perfectament en l'evolució de l'obra pública més important que es duia a terme a Barcelona, l'obra dels murs i valls i que, prou segurament, no es pot desvincular del crèdit de 10.000 lliures contret amb Jaume de Vallseca.

Tal i com s'ha vist, cal notar que l'inici dels canvis en l'operativa d'aquestes obres és anterior a la data de l'atac, i aquesta circumstància no permet establir amb seguretat quin fet va pesar més: si la sospita d'una possible agressió o la constatació que el suport econòmic constant i majúscul prestat al monarca tenia uns efectes desastrosos sobre l'erari del Consell. És cert que l'atac dels castellans havia demostrat que les accions bèl·liques no només es produien a les fronteres d'Aragó i València amb Castella, sinó a qualsevol lloc que fos accessible a les tropes del Cruel. En funció d'això, Barcelona i altres ciutats catalanes estaven en una situació perill real, i calia resoldre-ho. Però, tal i com ja va fer notar Francesc Carreras i Candi, la preocupació per fortificar-se, exceptuant el cas de Barcelona i Tortosa, va ser quasi nul·la al Principat fins al moment de l'entrada al país de les Companyies Blanques.[47] En canvi, les filigranes que es van haver de fer per trobar recursos per finançar les obres dels murs semblen indicar que –obviant el tema de la tributació dels eclesiàstics, que sembla respondre més a una qüestió política que no a una necessitat econòmica– efectivament l'aspecte econòmic pesava, i molt. En aquest sentit, les severes condicions del contracte d'emprèstit subscrit amb Jaume de Vallseca suggereixen que segurament era més significativa la segona qüestió (l'aspecte econòmic) que no pas la primera (la incidència directa de la guerra entesa com a risc i possibilitat de ser atacats).

47. Francesc Carreras i Candi, «Idea de l'avenç urbà de Catalunya al segle xiv», dins *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó,* València, 1923, vol. I, pàg. 188.

La xarxa epistolar del Consell municipal de Barcelona, 1433-1550

Vicent Baydal Sala*

Resum

Malgrat la seua enorme riquesa, l'estudi de la correspondència municipal de Barcelona encara no ha estat abordat de forma sistemàtica. Tanmateix, si més no a partir de 1433, any a partir del qual la font es conserva de forma gairebé ininterrompuda, el seu examen detallat permet d'aprofundir en diversos aspectes centrals de l'exercici del poder desplegat pel consell barceloní: la gestió de certs dominis, viles o llocs dels quals n'era senyor, la capitalitat política sobre el principat de Catalunya, les negociacions amb la monarquia pròpia o els tractes amb autoritats estrangeres. Tots ells conformaven els vectors a l'entorn dels quals es teixia una complexa xarxa de relacions que implicava, primordialment, els sectors poderosos de l'oligarquia urbana, però també la resta de ciutadans i veïns de Barcelona, alhora que situava el nom de la mateixa ciutat en l'òrbita de moltes altres xarxes en les quals no ocupava un lloc central. Aquesta comunicació observa la trajectòria històrica d'aquests diversos àmbits de poder a través de l'anàlisi de les cartes enviades pel consell municipal entre l'any esmentat de 1433 i mitjan segle XVI, bo i realitzant vuit cates biennals completes (1433-1434, 1449-1450, 1462-1463, 1484-1485, 1500-1501, 1520-1521, 1535-1536, 1549-1550). Els resultats, d'una banda, serviran per conèixer com s'anaren modificant els interessos i la posició política i econòmica de la ciutat durant el període seleccionat, mentre que, de l'altra, possibilitaran la valoració geoestadística de l'evolució de la seua xarxa de relacions mitjançant l'estimació exacta de les missives trameses a diferents llocs de Catalunya, la península Ibèrica, la Mediterrània i l'Europa atlàntica. Finalment, el contrast amb d'altres estudis pioners sobre la correspondència municipal tardomedieval realitzats en algunes ciutats hispàniques i germàniques permet de realitzar comparacions sobre el funcionament d'aquella eina de comunicació epistolar en el context europeu.

Resumen

A pesar de su enorme riqueza, el estudio de la correspondencia municipal de Barcelona todavía no ha sido abordada de forma sistemática. Sin embargo, cuando menos a partir de 1433, año a partir del cual la fuente se conserva de forma casi ininterrumpida, su examen detallado permite profundizar en diversos aspectos centrales del ejercicio del poder desplegado por el consejo barcelonés: la gestión de ciertos dominios, villas o lugares de los cuales era señor, la capitalidad política sobre el principado de Cataluña, las negociaciones con la monarquía propia o los tratos con autoridades extranjeras. Todos ellos conformaban los vectores en torno a los cuales se tejía una compleja red de relaciones que impli-

* Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona)

La ciutat en xarxa. XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009. Comunicacions. ISBN: 978-84-9850-956-4

caba, primordialmente, los sectores poderosos de la oligarquía urbana, pero también el resto de ciudadanos y vecinos de Barcelona, al mismo tiempo que situaba el nombre de la misma ciudad en la órbita de muchas otras redes en las cuales no ocupaba una posición central. Esta comunicación observa la trayectoria histórica de esos diversos ámbitos de poder a través del análisis de las cartas enviadas por el consejo municipal entre el año mencionado de 1433 y mediados de siglo XVI, realizando ocho catas bienales completas (1433-1434, 1449-1450, 1462-1463, 1484-1485, 1500-1501, 1520-1521, 1535-1536, 1549-1550). Los resultados, por una parte, servirán para conocer cómo se fueron modificando los intereses y la posición política y económica de la ciudad durante el periodo seleccionado, mientras que, por la otra, posibilitarán la valoración geoestadística de la evolución de su red de relaciones mediante la estimación exacta de las misivas enviadas a diferentes lugares de Cataluña, la península Ibérica, el Mediterráneo y la Europa atlántica. Finalmente, el contraste con otros estudios pioneros sobre la correspondencia municipal tardomedieval realizados en algunas ciudades hispánicas y germánicas permite realizar comparaciones sobre el funcionamiento de aquella herramienta de comunicación epistolar en el contexto europeo.

Malgrat la seua enorme riquesa i continuïtat documental, l'estudi de les cartes redactades i enviades per ordre del consell municipal de Barcelona encara no ha estat abordat de forma sistemàtica. Així, a la sèrie *Lletres Closes* de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona es conserven desenes de milers de lletres trameses pels consellers barcelonins registrades en 113 volums que s'allarguen de forma gairebé ininterrompuda entre 1433 i 1714.[1] Tanmateix, les aproximacions realitzades fins el moment han estat sempre parcials, a la recerca d'informacions relatives a una determinada temàtica o un procés històric concret. De fet, aquest és un fenomen comú a la historiografia europea, que, en general, s'ha centrat en l'edició de col·leccions de lletres privades, l'estudi de la retòrica textual i l'anàlisi dels sistemes d'informació i comunicació de l'època.[2] Amb tot, algunes investigacions recents, dutes a terme en ciutats de l'antic Sacre Imperi Germànic i precisament de l'antiga Corona d'Aragó, han mostrat les possibilitats de l'examen seriat d'aquesta font, tot incidint en la seua capacitat per oferir un endinsament detallat en les relacions mantingudes pels governs municipals.[3] És per això que a continuació realitzarem un primer acostament a la "xarxa epistolar" de Barcelona, entenent aquesta com el conjunt d'actors socials connectats amb la capital catalana a través de les missives trameses pel Consell municipal.

El període seleccionat resulta intencionadament llarg, entre 1433 i 1550, a cavall entre la tardor de l'Edat Mitjana i la primera Edat Moderna, amb l'objectiu

1. La mateixa sèrie conté també dos volums que van de 1381 a 1393, els quals es poden completar per al segle XIV amb les cartes intercalades en els volums del *Llibre del Consell* (*AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), sèrie 1B-I), abundants si més no entre 1302 i mitjan centúria. Així mateix, existeixen un parell de volums d'*Esborranys de lletres* (sèrie 1C-I), que registren apunts epistolars realitzats de forma majoritària entre 1334 i 1432.
2. Es pot trobar una guia bibliogràfica bàsica sobre el gènere epistolar i les col·leccions de lletres a nivell europeu a: Giles Constable, *Letters and Letter-Collections: Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, Turnhout, 1976; Julian Halsendine, «Epistolography», dins de F.A.C. Mantello i A.G. Rigg (ed.), *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, Washington, 1996, pàg. 655-658.
3. Laurence Buchholzer-Rémy, *Une ville en ses réseaux: Nuremberg à la fin du Moyen Âge*, París, 2006; Agustín Rubio, *Epistolari de la València medieval*, València, 1985-1998, 2 vol.; Ivan Martínez Araque, «*Mare e cap del regne*: Las relaciones de la ciudad de Valencia a finales del reinado de Alfonso el Magnánimo (1449-1454)», dins de B. Arizaga i J. A. Solórzano (ed.), *La ciudad medieval y su influencia territorial*, Logronyo, 2007, pàg. 255-278.

d'aprofundir en la comparació entre una i una altra època des de l'òptica municipal, alhora que conèixer els possibles canvis en la pròpia utilització del mitjà epistolar. Així les coses, per tal de fer abastables aquests objectius, hem procedit a realitzar vuit talls biennals complets aproximadament cada quinze anys, que inclouen els exercicis en la conselleria de 1433-1434, 1434-1435, 1448-1449, 1449-1450, 1461-1462, 1462-1463, 1483-1484, 1484-1485, 1499-1500, 1500-1501, 1520-1521, 1521-1522, 1535-1536, 1536-1537, 1548-1549 i 1549-1550. Un total de 3.232 cartes, a través de les quals provarem de respondre una sèrie de preguntes, com ara per a què s'empraven les missives, amb qui connectaven Barcelona, en quins termes s'establien les relacions, o com evolucionà la pròpia activitat epistolar del municipi. Tot plegat, un conjunt de qüestions que tractaran d'aportar una panoràmica general i comuna a la munió d'afers, aspectes i perspectives que transcorren al llarg del nombrós aplec documental analitzat.

El contingut de les cartes: els "càrrecs" del Consell i el desplegament del poder municipal

En termes generals, podem dividir les lletres enviades pel Consell en dos grans grups: les que obeïen a l'exercici de les obligacions inherents a l'ofici dels propis regidors, això era, preservar el bé públic de la ciutat i el bé particular dels ciutadans de Barcelona; i les que responien al desenvolupament del poder concentrat per la mateixa institució en la seua doble condició de senyoria feudal i, alhora, capital del principat de Catalunya. Val a dir, si bé d'una banda els consellers reconeixien com a tals tenir especial càrrec de l'aprovisionament de la ciutat, la defensa jurídica dels afers urbans, la reivindicació dels privilegis de ciutadans i mercaders o la protecció dels convents i monestirs barcelonins, d'una altra banda també dedicaven la seua activitat a exercir el poder del propi municipi, ja fos material, per exemple com a senyor de les baronies adquirides, o simbòlic, bo i interactuant amb d'altres poders feudals o exercint la seua capitalitat en el Principat a través de la direcció dels conflictes bèl·lics, la intercessió amb la monarquia i el lideratge en les negociacions de Corts.

Pel que fa al grup inicial, on s'hi poden incloure fins a 1.518 cartes –un 47%–, en primer terme hem de fer referència al que segons els consellers era «lo principal càrrech que als regidors de les coses públicas s'esguarde, és a dir, tenir aquelles provehides de forments y altres vitualles a la sustentació de la vida humana necessàries».[4] No debades fins al 15,7% del total absolut de les cartes analitzades són relatives a la provisió de gra per a la ciutat, un percentatge que, tot i resultar esbiaixat per la important carestia de 1520-1522, és igualment alt, del 9%, si descomptem les dades d'aquell bienni.[5] Així, invariablement, al llarg de cada tall documental examinat s'observa que els magistrats municipals tenien especial cura d'assegurar l'avituallament frumentari de Barcelona mitjançant l'adquisició de blats inicialment comprats a mercaders de l'interior o especialment del sud de

4. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 44, f. 42v-43r (17-VII-1521).
5. En el període 1520-1522 les cartes relatives a l'aprovisionament de forments arribaren al 57,9%.

Catalunya, que els trametien des dels ports de Tortosa i Tarragona. En moments d'especial fretura, com el del període esmentat, els consellers optaven per una via múltiple: tractaven d'obtenir del rei o el lloctinent la inhibició de la treta de forments del Principat, vigilaven les mars amb galeres de la ciutat per tal d'interceptar o negociar amb els vaixells en trànsit, enviaven comissionats especials per comprar forments on n'hi hagués i, alhora, feien servir els privilegis de la Ciutat per tal d'escapar de les prohibicions de venda locals, ja que aquells garantien el guiatge i l'assegurament de totes les vitualles destinades a la capital. A més a més, la possessió de la baronia de Flix, que fou la que Barcelona mantingué durant més temps, es revelava clau a l'hora de detenir les naus carregades de cereal que baixaven pel riu Ebre amb la intenció d'obligar-los a dur la càrrega a la ciutat, una tàctica compartida amb la cerca de blats a les illes de Sicília i Sardenya, que sembla agafar especial importància al llarg del segle XVI.[6]

En segon lloc, igualment constitutiu de l'ofici dels consellers era el «càrrech de procurar y mirar totes les coses que concerneixen la total protecció y conservació de les franqueses, libertats e immunitats a la present ciutat consentides e als ciutadans y poblats en aquella».[7] En conseqüència, l'activitat epistolar barcelonina durant aquest període tenia un dels seus focus –un 6,3% del total de les cartes– dirigit cap a l'Audiència de les corts monàrquiques, on els seus advocats i els juristes reials ventilaven nombroses causes que afectaven l'autonomia municipal, els vassalls de les baronies barcelonines o els privilegis que gaudien els seus propis ciutadans. I cal ressaltar que, tot i que en alguns casos els pledejants defensats formaven part del patriciat urbà, en d'altres hi apareixen noms que no semblen estar relacionats amb aquell reduït cercle, sinó que simplement pertanyien al conjunt d'habitants que «se alegra dels privilegis de la dita ciutat» i, per això, els consellers declaraven no poder «mancar a la defenció» d'aquells.[8]

Però quan la protecció municipal de les llibertats barcelonines prenia un caràcter més plenament decidit era a l'hora de custodiar la propietat, l'exempció i la circulació dels béns dels seus ciutadans, especialment els mercantils, que eren objecte recurrent de captura, taxació o incautació per part d'altres poders feudals. D'aquesta manera, deixant de banda el 0,9% de missives que mitjançaven per l'alliberament de barcelonins empresonats, fins a un 14,7% s'adreçaven a oficials, comunes i senyors laics o eclesiàstics de tot arreu amb la finalitat de recuperar deutes, censals, forments, bestiar, draps i altres mercaderies que no havien estat pagats o havien estat presos a causa de naufragis i defuncions o bé en penyora d'exaccions reclamades per les autoritats corresponents. Així, si bé en els primers casos els consellers instaven en nom dels damnificats a pagar els diners deguts, en els segons demanaven la restitució o el desempenyorament dels béns dels seus ciutadans.[9] I, en relació amb això, a través de la retòrica epistolar s'hi pot palesar l'estreta connexió que el Consell feia entre la bona marxa de la ciutat i el desen-

6. Durant aquella centúria es detecta un increment de les peticions frumentàries dirigides a mercaders catalans en dites illes. Altrament, tot i que en molta menor mesura, les missives del Consell també servien per tractar d'assegurar l'aprovisionament de les carns, sobretot mitjançant la correspondència amb enviats a terres ceretanes i menorquines per a la compra de moltons, i del peix, tot assegurant quant a la pesca allò establert per les ordinacions urbanes.
7. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 52, f. 70rv (18-V-1550).
8. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 37, f. 6v-7r (25-VIII-1500). També hi ha alguns casos d'intercessió per persones «pobres y miserables».
9. Destaquen, d'altra banda, pels detalls de la narració, les peticions de restitució d'esclaus fugats.

volupament del "negoci mercantívol", una visió plenament consolidada al si dels patriciats urbans del segle XV. En conseqüència, una de les funcions més importants de les lletres enviades era també la de certificar la "bona sanitat" de la urbs –després que es passaren èpoques de pestilència– per tal de reprendre o conservar el "comú comerci".[10]

Altrament, a banda dels mercaders, un altre dels col·lectius especialment protegit per la institució municipal era l'eclesiàstic –amb un 5,3% de les cartes–, atès que, per un cantó, els consellers sol·licitaven del papa la concessió de benifets i càrrecs al territori català, especialment per als fills de les famílies barcelonines governants, i, per l'altre cantó, tenien càrrec –«per rahó de nostre offici»– de ser els «principals protectors de tots los monestirs y convents de dita ciutat».[11] En aquest sentit, també enviaven lletres a la cúria romana per tal de fer valer els privilegis monacals o conventuals, però, sobretot, procuraven que a nivell local el seu comportament pogués constituir un exemple de conducta moralitzant: «de continu esvellats en lo que toca a la honra y reputació, conservació y augment de aquells, molt zelats que lo servey de Déu se fassa en dits monestirs tant religiosament que los poblats en dita ciutat, del bon exemple de aquells, sien incitats més al servey de Déu e moguts a major fervor y devoció».[12] Per això, eren habituals les missives als mestres dels ordes religiosos i als abats i abadesses d'algunes de les congregacions emplaçades als propis termes de la ciutat, com les de Framenors, Santa Caterina, Pedralbes, Valldonzella o Mont Sió, mitjançant les quals es tractava de posar fi a diverses controvèrsies i "escàndols" causats pel comportament dels religiosos o per certs conflictes produïts entre les pròpies jurisdiccions eclesiàstiques.[13]

En contrapartida, els frares i monjos havien de procurar la protecció espiritual dels habitants de Barcelona, que, en ocasions especials, els consellers tractaven d'ampliar als principals monestirs de Catalunya, bo i escrivint-los per tal que pregassen en els seus oficis divins per "endressar" els afers de la ciutat, com succeí durant la Guerra Civil quan els demanaren «pau, tranquil·litat e repós» per a la ciutat i tot el Principat.[14] Quant a això, aquell era el darrer "càrrech" que els consellers consideraven com a propi del seu ofici: «procurar e conservar en tota pau, repós e tranquilitat los poblats de aquella».[15] I, conseqüentment, desplegaren una important activitat de pacificació de les bandositats en què intervenien habitants de la capital o de les viles vinculades a ella mitjançant el vincle del carreratge, així com també participaren en l'assossegament d'alguns conflictes nobiliaris que afectaven el conjunt del territori –bo i ocupant un 3,9% de les missives. Així doncs, tot ple-

10. Agustín Rubio, «Ideologia burgesa i progrés material a la València del Trescents», *L'Espill*, 9 (1981), pàg. 11-38, exposà per al cas de València la transformació de la mentalitat del patriciat al llarg del segle XIV, que passà de reivindicar la indústria com a motor econòmic a centrar-se fonamentalment en el comerç. En aquest sentit, els consellers de Barcelona vinculen plenament la salut del comerç a la dels ingressos fiscals: «ne redunda gran utilitat a los *diezmos* de Castella y altres reals de vostra magestat y a les generalitats d'estos regnes, les quals totes serveixen per als ordinaris servicis que fan en les Corts Generals» (*AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 52, f. 54rv (28-III-1550).
11. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 52, f. 27rv (15-V-1550).
12. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 52, f. 27rv (15-V-1550).
13. Cal destacar en aquest apartat les cartes per dones tancades en la Casa de les Egipcíaques, una mena de reformatori femení sota la protecció del Consell, on podien anar a parar des de mullers maltractades que fugien de son marit fins a d'altres que eren recloses a la força pel seu comportament considerat d'"errant".
14. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 23, f. 42v (15-X-1463). La justificació era que en «la sancta scriptura aparegua que la deprecació del just val molt per obtenir gràcia de nostre senyor Déu».
15. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 52, f. 32rv (1-VIII-1550). Al mateix temps, sembla haver una preocupació especial pels delictes de rapte i violació de "donzelles", que eren considerats un "detestable malefici".

gat, els tres principals càrrecs assumits pels regidors en accedir a la magistratura municipal, l'avituallament, la defensa dels privilegis urbans i el manteniment de l'ordre públic, donaven cos a vora un 47% de l'ocupació epistolar de l'escrivania municipal.

De l'altra banda, pel que fa a les cartes que podem considerar vinculades a l'ús del poder executiu del municipi en les senyories pròpies o relacionades amb el desenvolupament de l'actuació política en la seua condició de nucli de poder destacat, sobreïx –entre 1.425 cartes, un 44,1% del total[16]– el volum documental destinat a les diverses baronies que van pertànyer a Barcelona durant el període seleccionat. Les 598 cartes redactades dins d'aquest àmbit, un 18,5% del total absolut, engloben una llarga sèrie d'afers, ja foren de justícia, ordre públic o simple gestió administrativa, sobre els quals el municipi havia de proveir com a senyor feudal mitjançant les ordres als seus oficials i vassalls o els precs a d'altres poders que havien entrat en conflicte amb aquells.[17] En aquest sentit, l'eloqüència de les missives justificava l'actuació dels consellers en el «pervenir de la ciutat», la «població de la vila» i l'«esguart de la baronia» que se n'esperava del seu regiment senyorial, tot i que els conflictes eren constants fins al punt que, en el cas de Flix, els prohoms arribaren a amenaçar en 1535 amb renunciar al jurament de fidelitat i cercar un nou senyor que els protegís de la resta de manera efectiva.[18]

Més enllà dels límits de les baronies, però, el poder de Barcelona es desplegava sobre tot el territori com a ciutat «mestra y principal en Cathalunya», que exercia de «cap y spill de tot lo dit principat».[19] Així, d'una banda, com és ben conegut, s'arrogava la defensa de les «leys de la pàtria» i les «constitucions de Cathalunya», enteses en clau de manteniment de l'*statu quo* social i polític, en nom de les quals, per exemple, el Consell participà en la guerra contra Joan II en la dècada de 1460 o contra els remences en 1485. Les crides a l'exèrcit, les ordres a la host barcelonina, la tramesa i rebuda d'informacions bèl·liques i, en definitiva, la direcció d'aquells conflictes en què el municipi prengué partit intensament ocupen bona part de l'activitat epistolar d'aquells períodes, fins a representar un 57,6% del total de 1461-1463 i un 47,2% de 1483-1485; en suma, juntament amb d'altres lletres sobre la qüestió remença fan 566, un 17,5% del conjunt de documents analitzats. D'altra banda, la capitalitat de la urbs prenia un paper especialment destacat, sobretot al si del reialenc, en els moments en què els estaments i la monarquia s'aplegaven per celebrar Corts, com succeí al llarg dels biennis 1433-1435, 1448-1450, 1483-1485 i 1535-1537. D'aquesta forma, en algunes de les 142 cartes trameses en ocasió de les assemblees –un 4,4% del total, a través de les quals es pot resseguir amb extrem detall l'evolució dels tractaments duts a terme pels síndics municipals– la ciutat comminava d'altres, com ara Lleida o Girona, a mantenir «bona unitat e concòrdia» amb l'opinió barcelonina, que es presentava com aquella convenient a la «utilitat de les ciutats, viles i locs» del Principat. Així mateix, els consellers ordenaven els seus síndics fer-se ressò de greuges reclamats «per tot lo

16. Les 289 lletres restants, un 8,9% són de difícil classificació en aquests dos grans grups o, de fet, en alguns casos haurien d'associar-se a http://ccuc.cbuc.cat/record=b6259784~S23*catambdós.
17. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 37, f. 29v-30r (8-V-1501).
18. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 49, f. 135v-136r (29-XII-1535).
19. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 44, f. 78v-79r (24-IX-1521); f. 48v-50v (17-VIII-1521).

principat e signantment per aquesta ciutat», com ara en el cas de les protestes realitzades en 1484 davant la introducció de la Inquisició.[20]

Ultra això, el treball de la ciutat pel "bé comú" es palesava quan ocasionalment intercedia davant la monarquia o altres senyors per la resta de viles reials, bé fos per qüestions jurisdiccionals o politicofiscals, com ocorregué després de la petició d'un maridatge, davant el qual els consellers sol·licitaren –sense èxit– la seua anul·lació, bo i al·legant tant la feixuguesa del tribut –«los rams dels arbres se rompen quant són massa carregats del fruyt e no poden madurar»– com les «libertats de la pàtria, que ab tant studi e traball per incolumitat de la cosa pública, ab escampament de sanch e ab despeses de grans donatius, s'an obtengudes e empetrades».[21] Alhora, també veiem la ciutat intervenir en qüestions com la «injustícia als cathalans feta» per no acceptar-los en determinats càrrecs que haurien de quedar exclusivament en mans dels naturals del Principat.[22] I, així mateix, tot i que pel seu propi interès, el municipi intervingué alguna vegada en la construcció d'infraestructures que afectaven tot el territori, com ara uns camins de carro a l'interior de Catalunya o l'assut de Tortosa.

Finalment, les cartes redactades per ordre del Consell també servien per sustentar les bones relacions diplomàtiques de la Ciutat amb senyories poderoses, com el pontífex o l'emperador del Sacre Imperi a nivell europeu, que eren saludats epistolarment a la seua arribada al tron, o els grans comtes del Principat, amb alguns dels quals –especialment si exercien poder a la cort reial– sembla que es mantenia una correspondència regular.[23] En consonància amb això, les missives representaven igualment una eina d'intercanvi d'informacions, notícies i "continuats avisos" amb la monarquia o altres viles de la Corona, sobre l'estat de la terra i la pirateria, el propi funcionament de l'administració municipal o les coneixences i rumors que aplegaven, com ara el que s'estengué en 1435 sobre la «cruel nova» de la mort d'Alfons el Magnànim a partir d'una lletra enviada per un mercader florentí a Perpinyà, que els regidors de la ciutat trameteren ràpidament als de Barcelona i aquests no pogueren desmentir fins uns dies després.[24]

En definitiva, deixant de banda el 8,9% de cartes ambivalents o de difícil classificació, la resta es pot vincular a un d'aquests dos grans grups, associat l'un al que els propis consellers consideraven «càrrecs» del seu ofici i l'altre al desplegament del poder del municipi, directament en les seues baronies o interactuant amb d'altres senyories. En aquest sentit, sempre en funció del destinatari de cada lletra –i secundàriament de la importància de l'afer– la retòrica epistolar emprada variava les seues formes, com tractarem d'analitzar a continuació.

20. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 15, f. 43r (21-IV-1450); 3, f. 73r (31-I-1434); 49, f. 168r-173r (29-VIII-1537). Durant les Corts de 1449 els consellers ordenaren als síndics de Barcelona que s'encarregaren de donar la imatge de la Ciutat com a rectora del Principat: «per avant apparega que aquesta ciutat ha fet lo degut per lo ben avenir del principat de Cathalunya, qui és una preciosa part del heretatge del senyor rey, e del qual principat aquesta ciutat és la principal part e la ciutat mestre de aquell» (1B-VI, 14, f. 85r-86r (19-VI-1449).
21. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 14, f. 124v-125v (13-IX-1449). Els consellers també intervenien davant d'altres senyories, com, per exemple, quan ho feren amb el papa per certes «perturbacions» que el bisbe de Girona causava «en tota la república de aquella ciutat»; 44, f. 178v-179v (14-III-1522).
22. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 44, f. 21r-22r (28-II-1521).
23. Era el cas, per exemple, del comte de Mòdica i almirall de Castella o d'Enric d'Aragó, l'infant Fortuna.
24. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 4, f. 17v-18r (15-III-1435).

L'art de transmetre ordres, precs i súpliques

Ja des del segle XIII les cartes enviades arreu d'Europa seguien les fórmules de l'*Ars dictamini* nascut a la península Itàlica durant la centúria anterior. Aquest era l'art d'escriure epístoles segons unes normes de forma i composició bastant estrictes que seguien cinc parts: la *salutatio* al destinatari de la carta; l'*exordium* o *captatio benevolentiae*, una introducció destinada a guanyar el favor del receptor; la *narratio* o exposició de fets relatius a la demanda; la *petitio* o requeriment realitzat; i la *conclusio*, amb el comiat o clàusula de cortesia, la data tòpica i cronològica, i la clàusula de sotmetiment.[25] Aquesta mateixa estructura és la que trobem a les còpies de les missives redactades per l'escrivania municipal de Barcelona, si més no quan s'adrecen a dignitats importants, ja que en dirigir-se a autoritats o particulars del mateix o inferior nivell se solia prescindir de l'exordi, i, altrament, en fer-ho a oficials propis de la Ciutat o vassalls de les baronies la salutació inicial era substituïda per la intitulació dels propis consellers i també desapareixia la clàusula de sotmetiment final.[26]

De fet, el conjunt de lletres analitzades constitueix formalment una unitat documental bastant compacta, sense a penes modificacions considerables entre 1433 i 1550. Així, per exemple, la llengua de les cartes era invariablement el català, excepte quan anaven destinades a alts càrrecs eclesiàstics o autoritats estrangeres de fora de la península Ibèrica, moment en què es recorria al llatí. Alhora, les diferents clàusules de salutació, cortesia i sotmetiment es reproduïren de forma bastant estable al llarg del temps, tot i que en ocasions es donaren certes modificacions. En aquest sentit, com veurem de seguida, la posició jeràrquica dels diferents destinataris era la principal causa de variació tant en l'estructura com en la retòrica de les cartes, ja que existia una notable diferència entre les adreçades als grans poders, les dirigides a autoritats equiparables al Consell municipal i les trameses als situats per sota del seu estatus.

En primer lloc, el tractament dels destinataris en les salutacions mantenia sempre una clara distinció en funció del rang i responia a unes fórmules establertes, encara que al si d'alguns nivells s'observen algunes innovacions a partir del regnat de Ferran el Catòlic. D'una banda, el tractament de les dignitats reial, imperial i eclesiàstica solien quedar circumscrites a les formes «molt alt e molt excel·lent», «molt notable e molt excel·lent », «sa excel·lent cathòlica e imperial magestat», «sa cesària cathòlica y real magestat», «il·lustre e reverendíssimo », «molt reverend pare en Crist» o similars. En el pol oposat, els oficials i autoritats de les baronies de la Ciutat rebien simplement la qualificació d'«amats nostres», però, en canvi, els particulars i autoritats de rang semblant al de Barcelona passaren de ser tractats d'«honorables» o «molt honorables e molt savis» a compartir aquell tractament amb d'altres nous des de la dècada de 1480, com ara el d'«honorable y molt virtuós» o, sobretot, el de «molt magníffichs y de gran providència». A un temps, des

25. Malcolm RICHARDSON, «The *Ars dictaminis*, the formulary and medieval epistolary practice», dins C. POSTER i L. C. MITCHELL (ed.), *Letter-Writing Manuals and instruction from Antiquity to present*, Columbia, 2007, pàg. 52-66; Carlos SÁEZ i Antonio CASTILLO, *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar. Actas del VI Congreso internacional de Historia de la cultura escrita*, Madrid, 2002, vol. I.

26. En ocasions, a més a més, s'hi pot trobar la subscripció del conseller que ha ordenat l'escriptura de la carta tot just darrere de la data cronològica. Sobre el procés de redacció de les lletres municipals, vegeu: Agustín RUBIO, *L'escrivania municipal de València als segles XIV i XV: Burocràcia, política i cultura*, València, 1995.

d'aquella mateixa època començà a augmentar-se la deferència cap als grans senyors laics, tot afegint al tractament de «molt noble» i «molt egregi» els d'«excel·lent » o «spectable». En conseqüència, sembla que hi hagué una tendència al reforçament de la dignitat de les capes governants, potser relacionada amb un possible increment de les diferències socials o, simplement, vinculada al desenvolupament de les modes cortesanes.

Així mateix, també les clàusules de cortesia dels comiats experimentaren una certa evolució, ja que els escrivans acabaren per concentrar les diferents comanacions a la Trinitat, l'Esperit Sant i Déu en la figura d'aquest últim. Val a dir, mentre que durant les dècades centrals del segle XV les fórmules majoritàries eren «tengue-us la sancta trinitat en sa guarda», «sie lo sanct esperit vostra endreça», «sia la divinitat vostre guard» o semblants, novament des de començaments del regiment del Catòlic aquelles canviaren per tal de limitar-se a certes variacions al voltant de «sia nostre senyor Déu vostra protecció e guarda», «nostre senyor Déu vulle tenir en sa contínua protecció» o «nostre senyor les providències y magnificències vostres guarde com desijan». Contràriament, les clàusules finals de sotmetiment es mantingueren pràcticament inalterades al llarg del temps, bo i diferenciant clarament les adreçades als pontífexs i els monarques propis, segons les quals els consellers, com a «humils súbdits i vassalls», besaven respectivament els peus o les mans d'aquells, de tota la resta, dominades per la fórmula «los consellers de Barcelona, al honor vostre aparellats», que solia mudar en «a la complacència de vostra magnificència, los consellers de Barcelona» o similars quan es desitjava manifestar una cortesia especial.

D'altra banda, les diferències més notables causades per aquella distinció jeràrquica dels receptors es produïen en el propi desenvolupament de les parts centrals de les epístoles, les més importants ja que eren les destinades a fer complir la demanda dels consellers. Així, deixant de banda les lletres enviades per informar d'un afer o agrair un determinat favor, que eren poques,[27] la gran majoria tractaven d'obtenir una actuació concreta dels interlocutors mitjançant l'ordre, el prec o la súplica, segons la posició simbòlica respecte de la Ciutat de Barcelona. D'aquesta manera, invariablement al llarg del temps s'utilitzaven uns determinats verbs i complements de mode que podien canviar lleugerament en funció de la urgència de la petició. Per exemple, l'expressió bàsica emprada per transmetre ordres als oficials de les baronies era «vos dehim e manam expressament»[28], mentre que els enviats i comissionats per alguna qüestió municipal rebien les peticions mitjançant el prec i l'encàrrec: «pregam y encarregam-vos molt». Pel que fa a les autoritats dels carrers, parròquies i aquelles mateixes baronies de Barcelona, el nivell de requeriment baixava usualment al simple prec: «vos pregam». A partir d'ací, en les lletres adreçades a viles i ciutats, autoritats estrangeres, nobles, eclesiàstics i oficials amb poder, entraven en joc les relacions d'amistat i els precs es realitzaven sempre «molt affectadament», «ab molt gran affecció» o «quant més afectuosament» es podia. En darrer terme, en el cas dels grans senyors –papes, sobirans o nobles destacats a la cort reial– la petició prenia forma de súplica: «supplicam affectada-

27. En aquest cas, els verbs dispositius solien ser, d'una banda, «notificam» o «certificam» i, de l'altra banda, «regraciam» o «grahim».
28. En certes ocasions, quan la situació així ho requeria, també s'usaven els verbs de mandat per exigir l'actuació de les autoritats de les baronies o les viles-carrer de Barcelona.

ment», «humilment supplicam», «ab maior humilitat que podem supplicam», etcètera.

Ultra això, dins d'aquell mateix camp d'afectes recíprocs,[29] moltes de les missives explicitaven els motius pels quals els interlocutors havien d'actuar en favor del municipi. Si unes vegades es mostrava l'«anuig» o l'«admiració» per una actuació contrària als interessos de la Ciutat, tot amenaçant amb accions que ultrapassaven la simple demanda epistolar, en altres ocasions es ressaltava l'agraïment i comanació que comportarien l'acompliment de la demanda realitzada.[30] En consonància amb això, quan la lletra enviada constituïa una resposta a un prec realitzat per altres, els consellers aprofitaven per recordar la seua bona disposició envers aquells: «promptes en totes coses a nosaltres possibles». Altrament, quan el municipi era qui realitzava una sol·licitud en la qual tenia un interès prioritari, els consellers s'afanyaven a proclamar, d'una banda, les bondats de la petició, «a lahor de nostre senyor Déu, servey del senyor rey e benefici de la re pública», i, d'una altra banda, ressaltaven les bones qualitats del receptor de la carta i els seus vincles filials, fraternals, històrics o patriòtics amb la ciutat.

Així, per exemple, un dels arguments bàsics expressat en les epístoles per a la correcta actuació de les parts era el de la confiança en els ciutadans industriosos i diligents, dels quals s'esperava que treballaren per la ciutat com a conseqüència de l'estima que professaven per ella i l'honra que això els reportaria: «la fiança nostra és que vós per lo que sóu affectat a les coses de aquesta ciutat y per vostra acostumada prudència y diligència dareu orde»[31]. En aquesta mateixa línia, també els llaços afectivofamiliars amb la ciutat es recordaven constantment per tal de dur a bon port les demandes realitzades. Si es tractava d'un «natural» de Barcelona gairebé sempre es feia referència al seu deure «com a bon fill e ciutedà de aquesta ciutat»; en canvi, si el destinatari era algun consell municipal de la Corona d'Aragó els lligams al·legats eren la «fraternitat e concòrdia», la «bona fraternitat y amor», la «confederació» o la «molt gran y antigua amistat» que existia entre ells,[32] mentre que si ho era de Castella a partir del regnat del Catòlic es clamava el fet d'«ésser tots de un rey e senyor». Així mateix, el nexe patriòtic i el vincle històric amb Catalunya també era objecte de reivindicació en adduir la condició de «bon y vertader cathalà» dels destinataris o els actes a «defensió de aquesta terra» que les grans famílies nobiliàries havien de realitzar tot «seguint e imitant los loables vestigis e costums dels il·lustres pregenitors seus».[33]

Finalment, una altra de les vies per tractar d'aconseguir l'efecte desitjat per les missives era la d'exposar una retòrica curosa i bella, especialment emprada en les lletres dirigides a les grans dignitats o en les que es redactaven per afers importants.

29. Vegeu sobre això: Reginald Hyate, *The arts of friendship. The idealization of friendship in medieval and early renaissance literature*, Leiden, 1994.
30. En aquest cas també la intensitat de l'agraïment es jerarquitzava, des dels «vos grahirem» o «molt vos grahirem» fins als «reputarem a singular mercè» o «ho reputarem a singular gràcia e mercè», reservats a les més altes dignitats.
31. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 44, f. 88v (31-X-1521). En altres casos es parlava de la «molta confiança» que es tenia en el destinatari o de la seua «legalitat y diligència», «virtut, indústria y saber» o «molta fama».
32. A més a més, l'origen comú de catalans, valencians i balears era també apel·lat amb freqüència, per exemple en la voluntat mostrada de tractar els mallorquins «com si eren uns altres cathalans» o en fer remembrança de la conquesta valenciana: «lo regne dels quals és stat conquistat ab sforç, socorsos y serveys precipúciment de catalans, y los dits valencians y la maior part dels hòmens de noblesa y condició haver treta lur origine y prosàpia de Cathalunya» (*AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 23, f. 18rv (13-XI-1462); 44, f. 21r-22r (28-II-1521)).
33. *AHCB*, 1B-VI, *Lletres closes*, 44, f. 184v-185v (20-III-1522).

En aquest sentit, tot i que desconeixem la composició de l'escrivania municipal de Barcelona, és ben cert que algunes de les cartes palesen la bona formació dels seus integrants i el seu virtuosisme a l'hora d'elevar la qualitat literària de l'escriptura epistolar. Així, les referències bíbliques podien aparèixer com a exemple per a l'actuació de Maria de Castella, «segons féu la reyna Ester en conservació del poble de Israel», o es podia recórrer a l'ús d'intenses metàfores per tal de reclamar l'actuació contra els primers moviments dels remences, bo i procurant que «lo foch no s'ensena massa, car al començament, abans que sia molt pres, se apaga ab pocha aygua, e com és molt encès e que·y sobrevingue vent ell ha a fer son cors, que no·y basta aygua per apagar-lo».

Amb tot, més enllà de l'ús d'aquestes arts retòriques plenament jerarquitzades en funció del rang del receptor de les missives, la pròpia anàlisi del conjunt de cartes seleccionat pot donar indicis de les àrees d'influència del Consell municipal, com veurem tot seguit.

La xarxa de connexions epistolars i la seua evolució en el temps

A través de les lletres portades pels correus i missatgers de Barcelona bé als seus enviats, ambaixadors i comissionats, bé a altres autoritats i particulars, l'activitat dels consellers s'estenia al llarg d'un extens àmbit territorial, bo i tractant d'acomplir els seus deures públics i defensar els interessos del propi municipi i els seus ciutadans. En aquest sentit, mitjançant l'anàlisi geoestadística de les dades extretes dels vuit talls documentals examinats podem accedir a una perspectiva determinada de la xarxa de relacions de Barcelona, si més no aquella aprehensible des del focus de les missives enviades. Amb tot, en primer lloc, per tal de tractar d'oferir una visió territorialment equilibrada i no excessivament esbiaixada, hem decidit deixar de banda totes aquelles cartes adreçades al rei, la reina o els lloctinents generals, així com a persones presents en les seues corts –de vegades itinerants– i també als exèrcits ciutadans en campanya o, evidentment, a aquells particulars que no hem pogut vincular a un lloc exacte;[34] aquestes fan 995 cartes, per la qual cosa realitzarem aquest tipus d'anàlisi sobre les 2.237 restants, que podem dir amb certa seguretat que connectaven la capital catalana amb d'altres zones geogràfiques.

En conjunt, com es pot observar en el mapa de la *figura 2* i en el gràfic de la *figura 3* l'àrea de relació epistolar més intensa era Catalunya, on es concentren 1.646 missives, un 73,6% del total, per 591 trameses a la resta de territoris, un 26,4%. Així, centrant-nos exclusivament en el Principat (vegeu *figura 4*), destaquen sobre manera les enviades a les diverses baronies de Barcelona, que arriben a representar un 36,3% del total català, distribuïdes entre les 200 de Castelló d'Empúries –per la importància del senyoriu–, les 84 de Flix –la baronia més longeva–, les 59 de Tàrrega, les 56 de Montcada, les 49 de Caldes de Montbui o les 25 de Caldes d'Estrac. En consonància amb això, la proporció de lletres dirigides a carrers i par-

34. Per exemple, els mestres provincials dels ordes religiosos, molts particulars i alguns comissionats per comprar forments en Catalunya, que estaven constantment en moviment.

ròquies de Barcelona també és nombrosa, fins a un 20,4%, entre les quals ressalten les 28 de Terrassa, les 27 d'Igualada, les 19 de Sabadell o les 16 de Mataró. El 43,1% restant de les cartes, per la seua banda, estan fonamentalment dirigides a consells municipals catalans, a institucions eclesiàstiques situades de forma majoritària en la zona central del Principat o a nobles i cavallers dispersos per tot el territori, així com a vaixells que navegaven per les aigües properes. Entre totes aquestes predominaven les primeres, és a dir, les adreçades a les principals ciutats i viles, que conformen un 26,1% de les epístoles enviades per Barcelona dins de Catalunya, bo i sobreeixint les 80 trameses a Tortosa i les 59 a Tarragona –moltes d'elles per qüestions d'abastament frumentari–, les 42 de Girona, les 37 de Lleida, les 35 de Perpinyà, les 31 de Vic, les 28 de Cervera, les 23 que tenen destinataris de la pròpia capital catalana, o les 17 de Puigcerdà (vegeu *figura 5*).

Pel que fa a les cartes enviades fora de Catalunya (vegeu *figures 6 i 7*), Roma és el destí que despunta, amb 114, un 19,3%, com a seu de la cúria pontifícia, mentre que els immediatament següents són els territoris pertanyents a la Corona d'Aragó, que apleguen un 56,9% de les lletres, majoritàriament trameses per afers mercantils o cerealícoles: 90 al regne de València, distribuïdes fonamentalment entre la capital i Elx –en aquest cas com a baronia de Barcelona–; 81 el regne de Mallorca, repartides entre Palma, Ciutadella, Eivissa i Andratx; 49 a l'Aragó, concentrades bàsicament en Saragossa; 48 a Sicília, sobretot a Palerm i Siracusa; 34 a Sardenya, especialment a Càller i l'Alguer; i 34 a Nàpols, corresponents de forma preponderant a l'època de domini aragonès. D'una altra banda, la resta d'enviaments, un 23,8% –relacionats també quasi sempre amb peticions en favor o en defensa de mercaders de la ciutat i els seus béns–, es divideixen entre els 24 d'Occitània, sobretot a la costa provençal, els 22 de la resta de França, en especial a la cort parisenca, els 22 de Gènova i el ducat de Milà, els 18 de Flandes, els 16 de la Toscana –Florència, Pisa i Siena–, els 10 de Venècia, Castella i Ultramar –a Rodes, Xipre, Famagusta i Constantinoble–, els 3 de Portugal, els 3 de Tunis, els 2 de Navarra i l'únic enviament a Hongria, a la cort de Segimon I, per tal de felicitar-lo pel seu nomenament com a emperador dels romans.

En suma, doncs, tot sembla indicar que la font epistolar reflecteix d'una forma prou ajustada la xarxa de nexes del Consell municipal de Barcelona, ja que sembla bastant coherent que, d'un cantó, la Corona d'Aragó, i especialment els regnes de València, Mallorca, Aragó, Sicília i Sardenya conformen el destí prioritari dels interessos marítims de la ciutat, i que, d'un altre cantó, Tortosa, Tarragona, Lleida, Perpinyà, Vic i Cervera siguen les sis urbs catalanes que compten amb més connexions amb la capital. En aquest sentit, sembla interessant comparar aquestes dades amb les que recollí Ivan Martínez per a la ciutat de València durant el període 1449-1454, l'únic cas d'estudi similar desenvolupat a la península Ibèrica.[35] Per tal de fer-ho hem procedit a confrontar les informacions valencianes del bienni 1449-1451 amb les barcelonines de 1448-1450 i gràficament el resultat ha estat el que es pot visualitzar als mapes (*figures 8-11*).[36]

En primer lloc, en els mapes de les *figures 8 i 9* sembla observar-se una major activitat internacional del Consell de València, ja que les seues cartes arriben a ciu-

35. Martínez Araque, «*Mare e cap del regne...*». Agraïm a l'autor que ens haja facilitat el desglossament de les dades.
36. Com hem fet en el cas de Barcelona, per a l'anàlisi geoestadística també hem exceptuat les missives trameses per la ciutat de València a les corts del rei, la reina i l'infant Joan, presents a Nàpols, Perpinyà i Pamplona.

tats com Londres, Gènova, Palerm i Lisboa, on no interactuen les de Barcelona; tanmateix, cal considerar aquesta aparença amb moltes precaucions, puix les quantitats són molt reduïdes i tenim constància efectiva que en èpoques anteriors i posteriors la capital catalana mantenia vincles habituals amb aquells llocs. D'una altra banda, també s'hi palesa la connexió fluida del Consell barceloní amb la Cúria romana, segurament com a efecte de l'especial patronatge sobre els convents urbans i sobre els ciutadans que s'emparaven en el municipi per aconseguir càrrecs i beneficis eclesiàstics. Alhora, es percep clarament la relació molt més intensa de la capital valenciana amb els regnes de Toledo i de Múrcia, pertanyents a la Corona castellana, que en el cas barceloní vénen a ser substituïts pel d'Aragó, com a conseqüència directa –amb tota probabilitat– del veïnatge territorial.

Altrament, en els mapes de les *figures 10 i 11* s'hi palesa la preeminència cabdal de la ciutat de València en el propi regne segons es pot concloure del fet que els habitants o autoritats de la mateixa urbs són els destinataris majoritaris de les lletres municipals, el que indicaria la gran concentració de poder a la capital. Alhora, la influència del Consell valencià sobre el regne pareix molt més profunda i intensa que no pas en el cas barceloní sobre Catalunya, ja que les seues cartes arriben, per un cantó, a bona part de les viles costaneres i, per l'altre, tant a les ciutats principals com a moltes altres viles del territori regnícola. En canvi, en el cas de Barcelona, deixant de banda les missives adreçades a les baronies com Castelló d'Empúries, Tàrrega o Flix, sembla que la xarxa epistolar es concentra, d'una banda, en les viles del *hinterland* de la ciutat –que segurament a València queden incloses dins de la mateixa urbs, com a resultat de l'amplitud del seu terme municipal– i, d'una altra, en els principals nuclis urbans del Principat, com ara Tortosa, Tarragona, Lleida, Girona, Perpinyà o Vic.[37] Tot plegat, aquests besllums assenyalarien una distribució territorial del poder urbà a Catalunya més equilibrada que la del regne de València, ja que la capital no tindria un poder tan omnímode i, al mateix temps, hauria d'acudir a les capitals regionals per tal de gestionar els seus interessos sobre les diferents zones del Principat. No obstant això, caldria ampliar cronològicament el mostreig per traure'n conclusions més fermes i definitòries sobre aquesta comparança.

En qualsevol cas, si és cert que, com hem vist anteriorment, sembla que l'examen geoestadístic de les lletres missives pot donar indicis coherents de l'evolució de la xarxa de relacions del Consell barceloní, cal destacar, per una altra banda, que la baixada de l'activitat epistolar produïda a partir del tombant de segle XV estaria indicant una reducció del poder municipal. Si més no, si traiem de l'anàlisi les dades relatives a la provisió de forments, els conflictes bèl·lics i les celebracions de Corts –que amb la seua circumstancialitat poden esbiaixar les xifres globals en un curt període de temps–, s'observa una tendència clara a la disminució de l'expedició de cartes. Així, si bé en els biennis 1433-1435 i 1448-1450 se sobrepassen els 500 enviaments i en el de 1483-1485 s'aplega als 272, a partir del canvi de centúria les quantitats comencen a ser molt menors: 159 en 1499-1501, 139 en 1520-1522, 53 en 1535-1537 i 93 en 1548-1550 (vegeu *figura 12*).[38]

37. El punt que apareix enmig la mar representa les lletres enviades a vaixells en travessia.

38. Els globals són de 602 cartes en 1433-1435, 688 en 1448-1450, 697 en 1483-1485, 213 en 1499-1501, 444 en 1520-1522, 96 en 1535-1537 i 120 en 1548-1550. No hem comptat el bienni de 1461-1463, amb 370 cartes, que queden en 126 llevant les trameses a causa de la guerra, ja que la situació de dificultat i aïllament parcial de Barcelona esbiaixen totalment la mostra. D'altra banda, com hem dit anteriorment, cal destacar que el 57,9% de les cartes del bienni 1520-1522 estan destinades a l'abastament cerealícola.

En conseqüència, com es pot advertir en comparar els mapes de les *figures 13* i *14*, també l'abast territorial de la xarxa de relacions epistolars del municipi es reduí notablement en arribar el segle XVI, malgrat que la mostra d'aquella centúria compta amb un bienni més (quatre en compte de tres). Així, a nivell general baixaren de forma dràstica les connexions amb la cort papal i pràcticament desaparegueren les desplegades amb l'Europa atlàntica i la Mediterrània oriental, tot concentrant-se quasi exclusivament en els dominis mediterranis catalanoaragonesos, mentre que, pel que fa a l'interior de Catalunya, descendiren considerablement el nombre i la diversitat dels destinataris.

Aquesta reducció de l'activitat epistolar –que no és necessàriament deguda a una disminució de les relacions socioeconòmiques de la ciutat– pareix molt lligada a la minva d'atribucions polítiques municipals, inherent a la pèrdua del seu propi poder senyorial i a l'afirmació de l'autoritat de l'Estat monàrquic, processos tots dos que es consolidaren entorn del pas del segle. Així, per bé que no sembla haver unes raons directes i clares per a explicar el decreixement de les missives trameses arreu dels llocs marítims on els ciutadans de Barcelona mantenien relacions comercials –més enllà d'una possible baixada efectiva d'aquestes–, sí que les podem trobar per a la resta de casos. En primer lloc, pel que fa a la Cúria romana, l'apel·lació directa al pontífex quedà trencada segurament per la tutela eclesiàstica imposada per la monarquia dels Reis Catòlics. Al mateix temps, la Ciutat perdé les baronies més importants que posseïa, com Castelló d'Empúries o Tàrrega, que generaven importants enviaments de lletres cap a aquelles zones. Finalment, resulta suggerent considerar que la pròpia ampliació de poder de les institucions monàrquiques féu que el paper del municipi com a intercessor d'altri descendís de forma apreciable; per exemple, precisament a partir del bienni 1499-1501 desapareix tota mediació per creditors censalistes de la Ciutat, una activitat àmpliament documentada en els períodes anteriors, el que indueix a pensar que possiblement des de llavors aquells tenien garantida l'execució dels seus drets censalístics a través de l'actuació de l'Audiència Reial i no els calia recórrer a la intercessió del Consell.[39] En conseqüència, és ben factible que aquesta reducció de les relacions epistolars constituís un efecte del progressiu desenvolupament de l'Estat monàrquic modern.[40]

39. És també exemplificador el cas dels intents de pacificació de les bandositats per part dels consellers, que a partir de 1499-1501 queden limitats a l'interior dels murs de Barcelona, com a possible conseqüència de l'assumpció exclusiva del manteniment de l'ordre públic al conjunt del territori per part de la monarquia.

40. Laurence Buchholzer-Rémy, *Une ville en ses réseaux* constata el mateix procés de minvament epistolar en el cas de Nuremberg a partir del segle XVI.

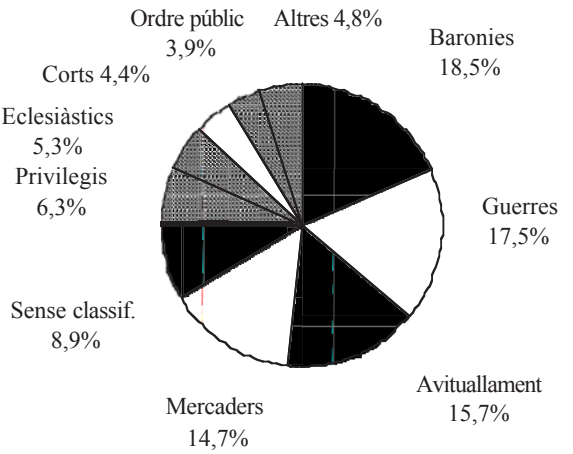

Figura 1. Distribució temàtica del conjunt de missives trameses

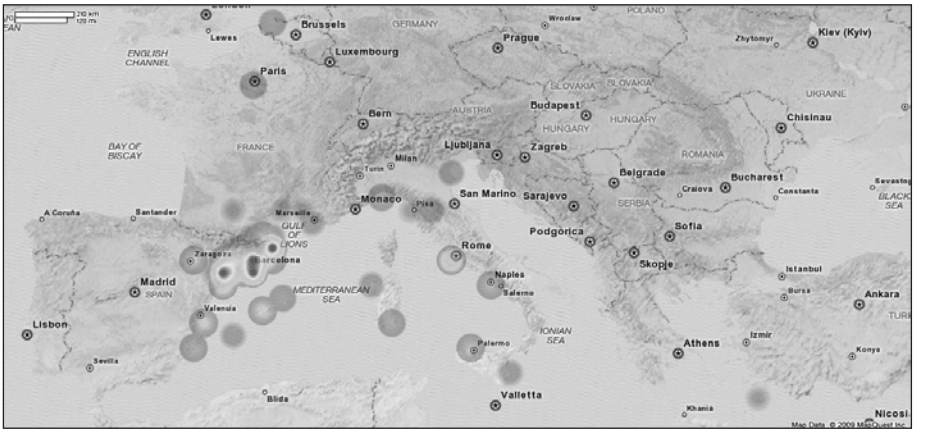

Figura 2. Àrees de relació epistolar significativa de Barcelona. Biennis 1433-1435, 1448-1450, 1461-1463, 1483-1485, 1499-1501, 1520-1522, 1535-1537 i 1548-1550 (Per la seua insignificança, no apareixen en el mapa les localitzacions situades per sota del 0,1% dels documents, com és el cas de les Corones de Castella i Portugal, l'illa de Xipre o l'Imperi Bizantí).

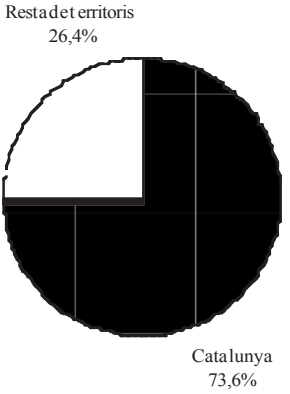

Figura 3. Distribució territorial de les missives seleccionades[41]

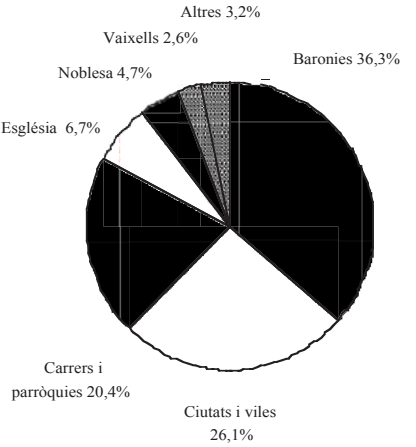

Figura 4. Destinataris de les missives trameses dins de Catalunya

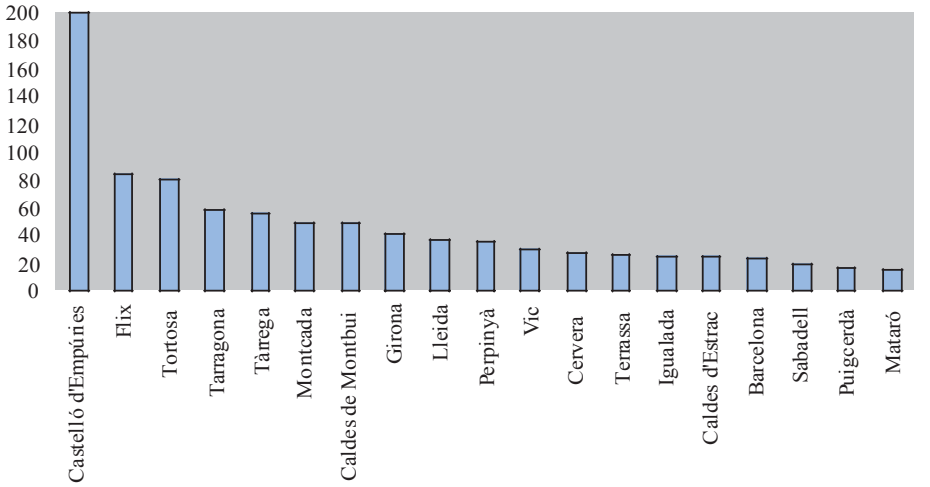

Figura 5. Missives trameses a ciutats i viles de Catalunya

41. Cal tenir en compte que, com hem dit, s'han deixat fora les 995 cartes enviades a les corts dels reis i els lloctinents generals o els particulars no fixats geogràficament. Per tant, el percentatge absolut de cartes enviades fora de Catalunya és una mica menor, entorn del 18%.

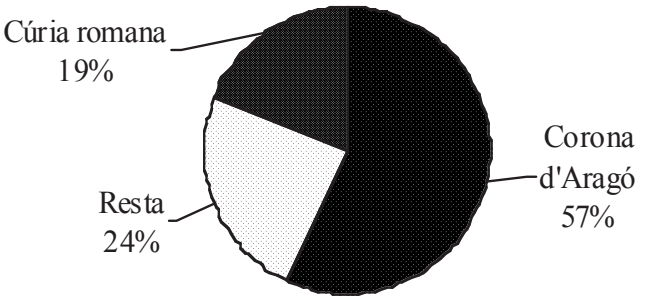

Figura 6. Distribució territorial de les missives trameses fora de Catalunya

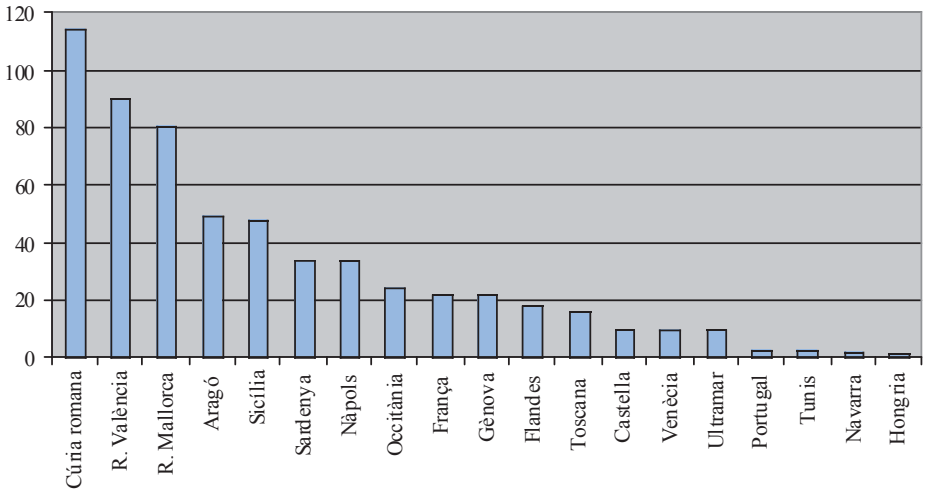

Figura 7. Missives trameses fora de Catalunya

Figures 8 i *9.* Distribució territorial de les missives trameses per València en 1449-1451 i per Barcelona en 1448-1450

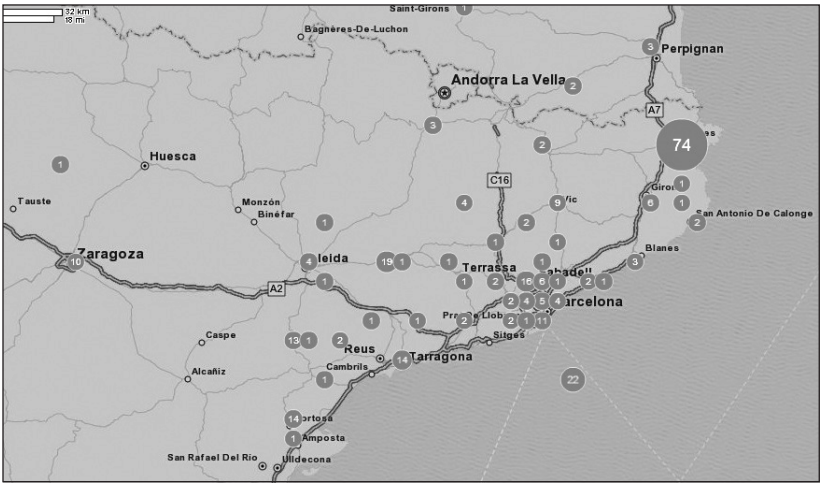

Figura 10. Missives trameses per Barcelona dins de Catalunya en 1448-1450

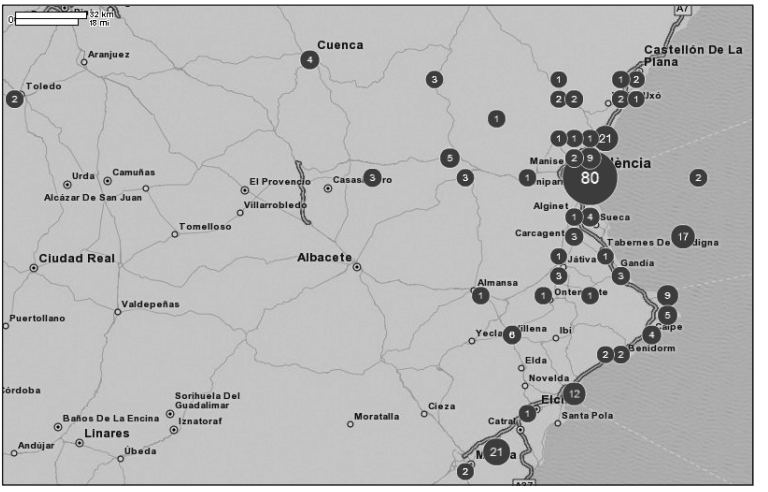

Figura 11. Missives trameses per València al regne homònim i voltants en 1449-1451

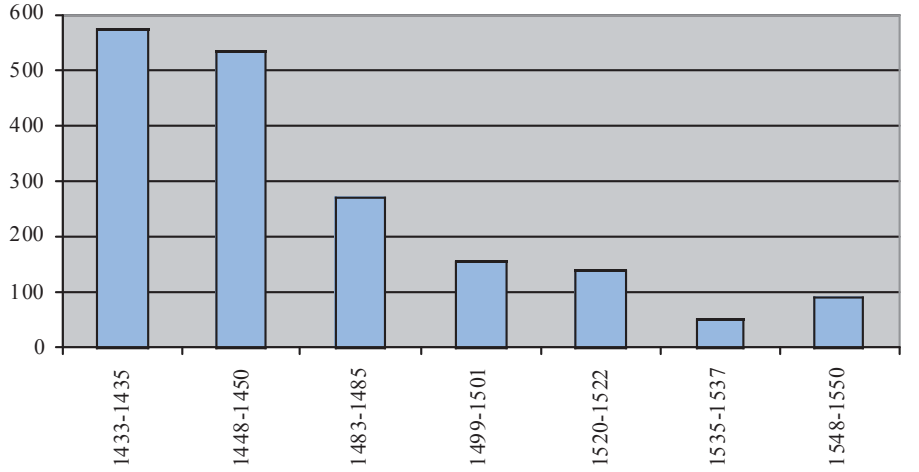

Figura 12. Nombre de missives per bienni (excloent les trameses per causa d'avituallament frumentari, guerra o Corts)

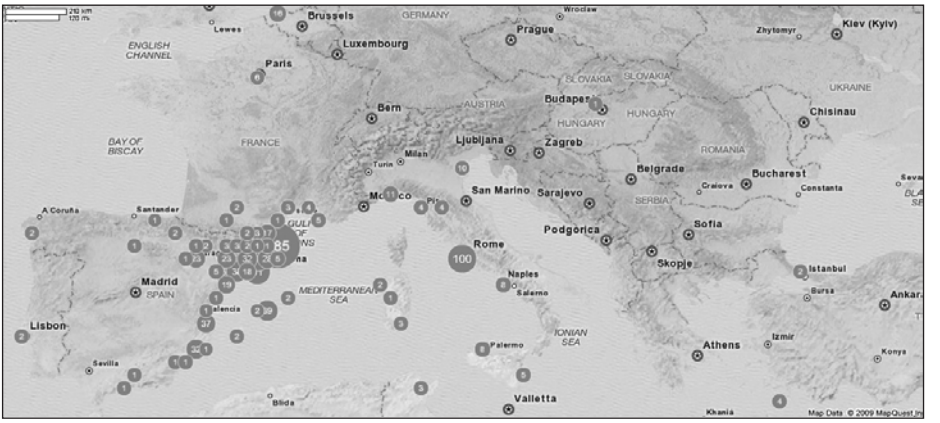

Figura 13. Distribució territorial de les missives trameses per Barcelona en els biennis 1433-1435, 1448-1450 i 1483-1485

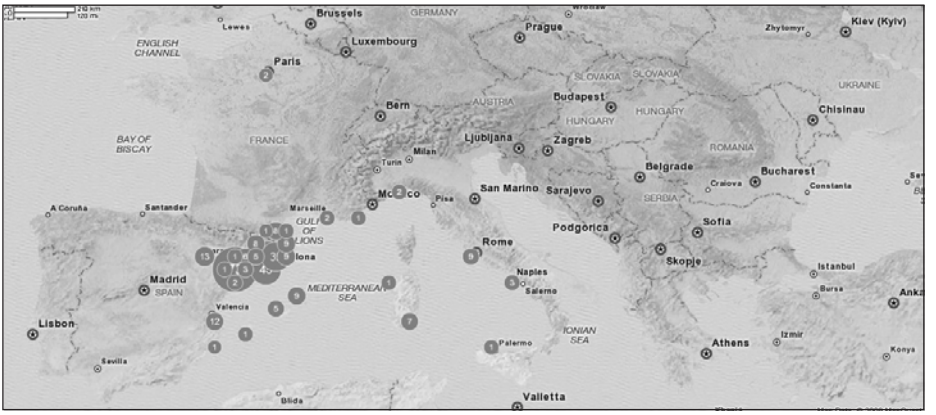

Figura 14. Distribució territorial de les missives trameses per Barcelona en els biennis 1499-1501, 1520-1522, 1535-1537 i 1548-1550

El poder de las ceremonias en la Barcelona del siglo XV: los recibimientos al príncipe de Viana en 1460 y 1461

Miguel Raufast Chico*

Resumen

En esta comunicación se abordarán las relaciones de poder que subyacían bajo toda escenificación pública en el marco urbano bajomedieval a partir del estudio de las ceremonias de entrada del príncipe de Viana en la ciudad de Barcelona en 1460 y 1461. La precisa contextualización histórica de estos eventos, tanto por lo que se refiere a la conflictiva relación entre el príncipe y su padre, Juan II, como por lo que atañe a la inestabilidad política y social que imperaba en el municipio barcelonés en esos años –sin olvidar los posibles nexos de unión entre una y otra circunstancia–, permite traspasar ampliamente la deslumbrante capa superficial de este tipo de ceremonias para acceder a realidades y contenidos mucho más profundos: unas realidades y unos contenidos que son, en definitiva, los que confieren a dichos actos su verdadera cualidad histórica. Por otro lado, la demostración fehaciente de la existencia de un riguroso y graduado modelo ceremonial para las recepciones ofrecidas por la ciudad de Barcelona a aquellas personalidades ilustres –desde reyes hasta embajadores– que la visitaban, posibilita el análisis minucioso de cada una de estas celebraciones con el propósito de poder determinar el alcance de su correcto significado. Así, a la luz de estas premisas, el estudio de los recibimientos ofrecidos por el municipio barcelonés al príncipe de Viana en 1460 y 1461 es susceptible de contribuir a la comprensión de la realidad histórica en la que tuvieron lugar. Tanto la primera entrada del príncipe en la ciudad, el 31 de marzo de 1460, procedente de Mallorca, como la celebración de su regreso a Barcelona, una vez liberado de su encarcelamiento en el castillo de Morella, el 12 de marzo de 1461, fueron ceremonias con un alto grado de significado sociopolítico, en las que estaban en juego tanto la gobernabilidad del Principado como el equilibrio interno de su principal enclave urbano.

Resum

En aquesta comunicació s'abordaran les relacions de poder subjacents a tota escenificació pública en el marc urbà baixmedieval a partir de l'estudi de les cerimònies d'entrada del príncep de Viana a la ciutat de Barcelona en 1460 i 1461. La contextualització històrica precisa d'aquests esdeveniments, tant pel que fa a la conflictiva relació entre el príncep i el seu pare, Juan II, com pel que es refereix a la inestabilitat política i social que imperava en el municipi barceloní en aquests anys –sense oblidar els possibles nexes d'unió entre una i altra circumstància–, permet traspassar àmpliament l'enlluernadora capa superficial d'aquest tipus de cerimònies per a accedir a realitats i continguts molt més profunds: unes

* Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona). Este trabajo se inscribe en el marco del Proyecto de Investigación aprobado y financiado por la DGCYT: «La Corona de Aragón en el Mediterráneo medieval: puente entre culturas, mediadora entre Cristiandad e Islam» (HUM2007-61131), dirigido por la Dra. Roser Salicrú i Lluch.

realitats i uns continguts que són, en definitiva, els que confereixen a aquests actes la seva veritable qualitat històrica. D'altra banda, la demostració fefaent de l'existència d'un model cerimonial rigorós i graduat per a les recepcions ofertes per la ciutat de Barcelona a aquelles personalitats il·lustres –des de reis fins a ambaixadors– que la visitaven, possibilita l'anàlisi minuciosa de cadascuna d'aquestes celebracions amb el propòsit de poder determinar l'abast del seu significat correcte. Així, a la llum d'aquestes premisses, l'estudi de les rebudes ofertes pel municipi barceloní al príncep de Viana en 1460 i 1461 és susceptible de contribuir a la comprensió de la realitat històrica en la qual van tenir lloc. Tant la primera entrada del príncep a la ciutat, el 31 de març de 1460, procedent de Mallorca, com la celebració del seu retorn a Barcelona, una vegada alliberat del seu empresonament en el castell de Morella, el 12 de març de 1461, van ser cerimònies amb un alt grau de significat sociopolític, en les quals estaven en joc tant la governabilitat del Principat com l'equilibri intern del seu principal enclavament urbà.

Introducción

15 de mayo de 1460. Durante toda la mañana, una agitada reunión consistorial se ha venido desarrollando en la gran sala del Consell de Cent de Barcelona. Voces discrepantes, posiciones encontradas, posturas irreconciliables y enfrentamientos cercanos al tumulto han impedido alcanzar acuerdo alguno acerca de la elección de los síndicos que habrán de representar a la ciudad en las Cortes convocadas por el rey Juan II. Alcanzado el mediodía, y ante la imposibilidad de desbloquear dicha situación, el conseller en cap Guillem Romeu se ve forzado a comunicar a los miembros del Consell que la sesión ha de ser aplazada. La familia real va a entrar en Barcelona esa misma tarde y tanto él como los cuatro consellers restantes, en tanto que máximos dignatarios municipales, han de salir a recibirla en las inmediaciones de la ciudad. Obtenida la conformidad general, el convulso escenario quedará momentáneamente apaciguado y dará paso a un nuevo ejercicio de gestión y representación política. Aunque también se trate del prestigio de la ciudad, dar la bienvenida a Juan II, a la reina Juana y al príncipe de Viana exige, en este caso, calma y precaución ceremonial.[1]

Procedente de Igualada, donde los soberanos y el príncipe se han reencontrado después de años de alejamiento y prolongado conflicto, la comitiva real se acerca a Barcelona en perfecta y cuidada disposición escénica. La desafección permanente entre padre e hijo, los duros enfrentamientos políticos y militares que han marcado su relación desde tiempo atrás, parecen quedar olvidados cuando, en esta tarde del 15 de mayo de 1460, Juan II entra en Barcelona, acompañado de los consellers y otras personalidades que han acudido a recibirlo a las afueras de la ciudad, precediendo en algunas horas la posterior entrada del resto de la familia real, donde el príncipe de Viana comparte protagonismo con su madrastra, la reina Juana. El protocolo de la corte, siempre exigente y obsesivo, impone, a las puertas de Barcelona, una precisa e intencionada aplicación.[2]

1. El contenido y desarrollo de la mencionada sesión ha quedado recogido en las actas municipales de la época (*AHCB* (Archivo Histórico de la Ciudad de Barcelona), 1B-II, *Registre de deliberacions*, 13, f. 73r-74v., 15 de mayo de 1460). Para una descripción contextualizada de dicho episodio, marcado por la animosidad existente entre los dos grandes grupos políticos de la ciudad, la *Biga* y la *Busca*, véase C. Batlle, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo xv*, Barcelona, CSIC, Institución Milà y Fontanals, 1973, vol. I, pág. 347.
2. La tormentosa relación entre Juan II y su hijo, Carlos de Viana, se remontaba a los tiempos en que ambos, tras

Aun así, más allá de la prudencia de unos y de las intenciones de otros, todo lo que va a suceder en esta tarde de 1460 estará profundamente marcado por la existencia de un código ceremonial que, desde un pasado lejano, pertenece a la ciudad y por el cual se rige toda recepción oficial otorgada por Barcelona a sus más ilustres visitantes. Por ese motivo, y dado que tanto la pareja real como el príncipe de Viana ya han sido agasajados en ocasiones anteriores, en esta oportunidad su entrada será convenientemente dignificada y celebrada, pero nunca revestida de la máxima solemnidad.[3]

El conjunto de circunstancias que acabamos de exponer ofrece un simple, pero fascinante ejemplo acerca de la manera en que la representación ceremonial se inmiscuía en la realidad social bajomedieval y llegaba a formar parte casi indisociable de la acción política que tenía lugar en ella. Por otro lado, el conflicto, de forma latente o en alguna de sus múltiples manifestaciones, siempre era su acompañante. Quienes entraban en contacto durante la ceremonia de entrada escenificada el 15 de mayo de 1460 eran, por un lado, una ciudad en pleno debate consigo misma, dominada por el beligerante antagonismo entre los grupos aspirantes a gobernarla, y por el otro, un rey perseguido por la sombra incesante de un príncipe no deseado. Ambas divergencias, aun conocidas por todos los presentes, aparecen desplazadas ese día por imágenes de cohesión y armonía que aspiraban a resultar útiles para aquellos que las habían convocado.[4] Dichas imágenes reparadoras, sin embargo, eran también susceptibles de entrar en conflicto entre ellas, puesto que respondían a códigos ceremoniales no necesariamente coincidentes, como podían ser los de la corte y los del municipio, y necesitaban una previa adecuación, un diálogo modera-

la muerte de la reina Blanca en 1441, se habían disputado el derecho a asumir el trono de Navarra. La derrota final del príncipe le había llevado a abandonar el reino y vivir en el exilio desde 1455. Cuando en 1458 Juan II se convirtió en el nuevo monarca de la Corona de Aragón, sucediendo a su hermano, Alfonso el Magnánimo, el príncipe de Viana proclamó su aspiración a ser reconocido también como legítimo heredero de dicho trono, topando de nuevo con la resistencia de su progenitor, ahora nuevamente casado y padre de un infante, Fernando, a quien reservaba la sucesión a la corona. La llegada de Carlos al principado de Cataluña en 1460 era el resultado de una larga negociación destinada, entre otras cosas, a encontrar una diplomática salida al bloqueo dinástico provocado por el prolongado enfrentamiento entre el rey y su nunca reconocido primogénito. Acerca del conflicto político entre Juan II y el príncipe de Viana, véanse, entre otras obras que abordan dicho asunto, G. Desdevises du Dezert, *Don Carlos de Aragón, Príncipe de Viana*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 1999 (edición original en 1889); F. Ruano Prieto, *Don Juan II de Aragón y el Príncipe de Viana: guerras civiles en los reinos de Aragón y Navarra durante el siglo xv*, Bilbao, Imprenta de la Casa de la Misericordia, 1897; J. Vicens Vives, *Juan II de Aragón (1398-1479). Monarquía y revolución en la España del siglo xv*, Barcelona, Teide, 1953 (edición actualizada en Sangüesa, Urgoiti, 2003); E. Ramírez Vaquero, *Blanca, Juan II y Príncipe de Viana*, Pamplona, Mintzoa, 1986.

3. Según una costumbre de origen impreciso, pero que aparece claramente explicitada en 1400 durante una sesión del consistorio municipal con motivo de los preparativos de la entrada de la reina María, esposa de Martín el Humano, la ciudad de Barcelona tan sólo se sentía comprometida a celebrar con fiesta solemne la primera vez que el rey, la reina o el primogénito entraban en ella (*AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 28, f. 8v-10r (27-III-1400). De acuerdo con dicha práctica, y puesto que tanto Juan II y la reina Juana, en 1458, como el príncipe de Viana, en marzo de 1460, ya habían disfrutado de tal privilegio, nada les era debido en ese sentido, y su nueva llegada, a pesar de escenificarse con el correspondiente protocolo, no podía pretender alcanzar el brillo y la intensidad de las grandes ocasiones. Para un intento de aproximación a dicho código ceremonial, véase M. Raufast Chico, «¿Recibir al primogénito? Política y ceremonia en las entradas del príncipe de Viana en Barcelona (1460 y 1461)», en E. Ramírez Vaquero y R. Salicrú i Lluch (ed.), *Navarra y la Corona de Aragón en la Edad Media* (en prensa).

4. De hecho, los dirigentes de la ciudad habían participado activamente como mediadores entre Juan II y el príncipe de Viana para conseguir que ambos aceptasen, a inicios de 1460, firmar la conciliación que posibilitaba el regreso de Carlos a la Península. La llamada Concordia de Barcelona, sin embargo, no trataba en ningún momento el asunto de la sucesión al trono de la Corona de Aragón, y además imponía al príncipe la prohibición de entrar en el reino de Navarra. Por su parte, Juan II, ya desde sus tiempos como lugarteniente general en Cataluña (1454-1458), aún en vida de Alfonso el Magnánimo, había tenido ocasión de conocer muy de cerca, así como de intervenir, en tanto que representante del monarca, en la revuelta situación interna del gobierno de Barcelona, dividido entre los partidarios de la *Biga*, grupo de larga tradición en el poder de la ciudad e integrado básicamente por miembros de la élite urbana, y los de la *Busca*, sector reformista compuesto principalmente por mercaderes y artesanos.

dor que las ajustara, para no generar fricciones cargadas de interpretación social y política. En este orden de cosas, representar el poder, o hacer visibles las relaciones que se establecían en torno a él, se revelaba como una empresa compleja y potencialmente arriesgada cuando de lo que se trataba era de escenificar una ceremonia de entrada en la ciudad de Barcelona.[5]

Finalmente, lo que aconteció ese 15 de mayo de 1460 no fue otra cosa que un eslabón en una cadena de acontecimientos más amplia, puntuada por sus correspondientes representaciones ceremoniales, que se remontaba como mínimo hasta el mes de marzo de ese mismo año, coincidiendo con la primera visita del príncipe de Viana a Barcelona, y para no acabar sino casi un año más tarde, cuando éste regresó a la ciudad en 1461. Es precisamente parte de esa historia –donde el poder se expresa en ceremonias y las ceremonias adquieren rango de poder– la que, a manera de síntesis, se pretende explicar aquí.[6]

El poder de la ceremonia

Un gesto inesperado, una decisión comprometida, una interpretación alarmada. Las imágenes rondan, con toda seguridad, por la cabeza de aquellos que participan en la recepción ofrecida por el municipio a la familia real en mayo de 1460, y todas ellas tienen que ver no con ésta, sino con otra ceremonia anterior que, apenas hace dos meses, se ha celebrado en la misma ciudad. A finales de marzo de ese año, el príncipe de Viana se había presentado a las puertas de Barcelona, ésta lo había recibido con una solemnidad que aparentemente no le correspondía y Juan II no había tardado en hacer llegar a los regidores consistoriales su malestar por tal hecho, al considerarlo una afrenta a la autoridad real. Ahora, mientras unos y otros se preocupan de defender el lugar que les corresponde ocupar por su categoría durante los actos de la recepción oficial, vigilando que nada ni nadie interfiera en dicha precisa disposición escénica, calculando cuidadosamente el efecto de cada movimiento propio, leyendo con minuciosa atención los de los demás, buscando en la representación un beneficio con el que compensar los fracasos o reafirmar los éxitos, ya sean personales o colectivos, también tienen tiempo para evocar todo lo que rodeó a la primera visita del príncipe de Viana a Barcelona, perfectamente conscientes de la estrecha relación existente entre aquella ceremonia de entrada y la que ahora mismo está teniendo lugar.[7]

5. Acerca de los conceptos de negociación y conflicto en relación a las ceremonias de entrada en la Barcelona bajomedieval, véanse M. Raufast Chico, «¿Negociar la entrada del rey? La entrada real de Juan II en Barcelona (1458)», *Anuario de Estudios Medievales*, 36/1 (2006), pág. 295-333; del mismo autor, «Ceremonia y conflicto: entradas reales en el contexto de la Guerra Civil Catalana (1460-1473)», *Anuario de Estudios Medievales*, 38/2 (2008), pág. 1037-1085.
6. En un trabajo anterior ya hemos intentado analizar en profundidad tanto el contexto político como las vicisitudes ceremoniales relativas a las entradas del príncipe de Viana en Barcelona entre 1460 y 1461. Para cualquier detalle concreto sobre estas celebraciones, remitimos, a partir de ahora, Raufast, «¿Recibir al primogénito?...»
7. La preocupación por el orden de precedencia en todo acto ceremonial es una constante absoluta en la sociedad bajomedieval. Véanse, por ejemplo, acerca de este aspecto, F. Sabaté, *Lo senyor rei és mort!*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, 1994, pág. 55; W. Blockmans y E. Donckers, «Self-Representation of Court and City in Flanders and Brabant in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries», en W. Blockmans, A. Janse (ed.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*, Turnhout, Brepols, 1999, pág. 91-92; M. Raufast Chico, «"*E vingueren los officis e confraries ab llurs entremeses e balls*". Una aproximación al estamento artesanal

Aquel 28 de marzo de 1460, la playa de Barcelona había sido testigo de un imprevisto desencuentro inicial –de gran trascendencia, a tenor de sus consecuencias posteriores– entre las autoridades municipales y el príncipe de Viana cuando éste, tras abandonar la nave que lo había transportado desde la isla de Mallorca hasta la costa catalana, había desembarcado en un lugar diferente de aquél en el cual se preparaba la ceremonia de recepción correspondiente y, sin entrar en la ciudad, se había dirigido al extremo opuesto del recinto amurallado para instalarse en el cercano monasterio de Valldonzella. El gesto, inesperado, pero probablemente muy calculado por parte del príncipe y sus allegados, había conllevado el aplazamiento de la celebración y la obligación por parte del consistorio barcelonés de replantear la ceremonia prevista. Esa misma noche, una mínima delegación del mismo se había entrevistado prácticamente en secreto con Carlos de Viana en el mencionado monasterio y, a la mañana siguiente, los consellers, reunidos en sesión de urgencia con los miembros del Trentenari (representación reducida del Consell de Cent), habían deliberado que la entrada del príncipe en la ciudad disfrutase de la máxima solemnidad ceremonial.[8]

La confusión y la ambigüedad parecieron adueñarse de la situación en ese corto espacio de tiempo. Nada sabemos acerca de lo tratado en la reunión nocturna de Valldonzella, pero es altamente significativo que Carlos de Viana –quien, desde 1458, se autotitulaba como «primogénito d'Aragón, de Navarra y de Sicilia»– escogiera dicho monasterio como provisional residencia antes de entrar en la ciudad, puesto que se trataba del mismo lugar desde el cual su padre, Juan II, había entrado en Barcelona, el 22 de noviembre de 1458, como nuevo monarca de la Corona de Aragón. Tampoco conocemos el contenido exacto de las deliberaciones consistoriales que siguieron a dicho encuentro, aunque resulta obvio que la postura del príncipe, tras trastocar los planes ceremoniales inicialmente dispuestos para él, forzó a las autoridades de la ciudad a tomar una decisión que, en cierta forma, implicaba posicionarse abiertamente en un conflicto no resuelto. Así, lo que había de ser la simple recepción ofrecida a un hijo de rey pasó, en unas horas, a convertirse en la solemne celebración de la entrada en Barcelona del primogénito del rey o, lo que es lo mismo, de aquel que, en el futuro, podía gobernar la Corona de Aragón.

El catafalco ceremonial, el lujoso dosel honorífico, el desfile del artesanado barcelonés con sus bailes y entremeses, el recorrido por las ornamentadas calles de la ciudad, cabalgando bajo palio junto a las más destacadas personalidades del municipio, la visita a una catedral iluminada con la profusión de las grandes celebraciones... signos inconfundibles que identificaban a la ceremonia escenificada el 31 de marzo de 1460, la diferenciaban de otras y le otorgaban, según un código y un protocolo que unos y otros eran capaces de reconocer, un significado que trascendía la

en la Barcelona bajomedieval, a partir del estudio de las ceremonias de entrada real», *Anuario de Estudios Medievales*, 36/2 (2006), pág. 681-683.

8. Los dietarios y la documentación municipal de la época permiten reconstruir con cierta precisión esta sucesión de acontecimientos. El desembarco del príncipe de Viana en la playa de Barcelona aparece recogido, por ejemplo, en *Manual de Novells Ardits, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, Barcelona, 1892-1992, vol. II, pág. 331-332, y en J. M. Sans i Travé (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, vol. I, pág. 53. La visita nocturna de los regidores municipales al monasterio de Valldonzella aparece casualmente mencionada en un registro de contabilidad municipal (*AHCB*, 1B-XX, *Correu i menut*, 1, f. 22v). Por su parte, la reunión consistorial donde se tomó la decisión de recibir al príncipe de Viana con la solemnidad reservada al primogénito de la Corona puede consultarse en *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions,* 13, f. 50v-51r (29-III-1460).

mera materialización del acto. Entrar así y no de otra forma en Barcelona era, para el príncipe de Viana, hacerlo como primogénito de la Corona, conseguir en la representación una categoría a la cual aún no tenía derecho legal. Recibir así y no de otra forma a Carlos de Viana era, para las autoridades de Barcelona, reconocer mediante la ceremonia una distinción que aún carecía de respaldo jurídico. Finalmente, oír acerca de dicha solemnidad era, para Juan II, padre del príncipe y soberano de la ciudad, conceder a dicho acto la capacidad de perturbar su reinado.[9]

La ciudad ni siquiera tuvo opción de conceder al príncipe el donativo económico con el que se acompañaba la primera entrada del rey, de la reina o del primogénito real. El 7 de abril, un oficial real había disuadido a los consellers de llevar adelante tal iniciativa. El 13 de ese mismo mes, era el propio monarca quien –desde Olite, en el reino de Navarra, tras haber sido informado de todo lo acontecido en Barcelona– hacía llegar a los regidores municipales su total disconformidad con lo sucedido, exigiendo que su hijo dejara de ser tratado como primogénito y que tan sólo recibiera la distinción correspondiente a un infante real más. Igualmente, para conjurar el peligro de que el pernicioso ejemplo de Barcelona pudiera hacerse extensivo al resto de Cataluña, mensajes similares habían circulado rápidamente por el resto del Principado.[10]

Las imágenes aparecen nítidas, por tanto, en la mente de cada uno de los protagonistas de aquella ceremonia, mientras asisten, dos meses después, a la celebración de esa otra que está destinada a anular escénicamente a la anterior. Las autoridades que representaron a la ciudad; los miembros del partido de la *Busca* que tanta oportunidad tuvieron de significarse en aquella ocasión; los afines al grupo de la *Biga* que intentaron hacer visible su presencia; el príncipe desheredado que, por un momento, alcanzó la primogenitura; el rey ofendido que tuvo una visión repentina de desgobierno y fatalidad; todos actúan, de nuevo, en la reconstrucción del reino. El escribano de la Diputación del General (o Generalitat, delegación permanente

9. En la Corona de Aragón, el heredero del trono tenía, primero, que ser presentado por el monarca en las Cortes, y luego ser reconocido por éstas como tal, algo que Juan II nunca se había mostrado dispuesto a hacer efectivo. Dicho reconocimiento tenía, además, una inmediata aplicación práctica, por cuanto la figura del primogénito quedaba asociada al desempeño del cargo de gobernador general, con su correspondiente cuota de poder político. Acerca de estos aspectos, véanse A. García-Gallo, «El derecho de sucesión del trono en la Corona de Aragón», *Anuario de Historia del Derecho Español*, 36 (1966), pág. 5-187; J. M. de Francisco Olmos, *La figura del heredero del trono en la Baja Edad Media*, Madrid, Asociación Cultural Castellum Unive, 2003; J. Lalinde Abadía, *La Gobernación General en la Corona de Aragón*, Zaragoza, CSIC, 1963. Si la ciudad de Barcelona hubiese recibido al príncipe de Viana únicamente como hijo del rey, la ceremonia habría carecido de todos los elementos mencionados, quedando reducida a un distinguido recorrido por las calles de la ciudad en honor del visitante. Por el contrario, la celebración presentaba una similitud estructural idéntica a la recepción que dicho municipio había ofrecido, en 1405, a Martín el Joven, hijo del rey Martín el Humano, como primogénito de la Corona. Véase, para un análisis comparativo entre diferentes tipologías de entradas en Barcelona, Raufast, «¿Recibir al primogénito?...». El desarrollo de la ceremonia de entrada de Carlos de Viana en Barcelona es perfectamente reconstruible a partir de la información que suministran los dietarios y la documentación municipal la época. Véanse, al respecto, *Manual de Novells Ardits*, vol. II, pág. 332; Sans, *Dietaris…*, vol. I, pág. 153.

10. De la reunión de los regidores municipales con el lugarteniente del tesorero real ha quedado constancia en *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 13, f. 53v-54r. En cuanto a la carta de Juan II a los consellers de Barcelona, ésta expresaba claramente la preocupación del monarca: «La veritat és que aquella honor e prerogativa que li fon feta en la sua entrada de aquexa ciutat no·s devia fer sens haver sabuda primerament quina e qual era la expressa voluntat nostra, majorment puys eren stats consultats, no havend cobrada la resposta nostra. E per ço, declarant-vos sobre açò ubertament la intenció nostra, vos pregam e encarregam que, per via de prerrogativa de primogènit o de governador general, ne per via de donatius acostumats donar a primogènits, ne en altra alguna manera, no sia feta al dit príncep altra exhibició de honor e preheminència, sino solament aquella que poria o deuria ésser feta a un altre infant, fill nostre, que no fos fill primogènit» (*ACA*, Cancelleria, reg. 3409, f. 37v., 13-IV-1460, Olite). Se conserva, igualmente, la carta que ese mismo día el monarca envió al procurador real en Perpiñán con instrucciones similares en previsión de que el príncipe de Viana pudiera visitar dicha ciudad (*ACA*, Cancelleria, reg. 3409, f. 37v-38r., 13-IV- 1460, Olite).

de las Cortes catalanas con sede en Barcelona) pone tanto interés en ello que, a la hora de describir la entrada de la familia real, no puede resistirse a especificar, con entregada y cuidadosa minuciosidad, el parentesco exacto que relaciona a sus miembros:

> Aquest die entraren en Barchinona lo senyor rey, la senyora reyna, lo senyor don Karles, príncep de Viana, fill primer nat del dit senyor e de la reyna dona Blancha de Navarra, quòndam, primera muller sua, l'infant don Fferrando, fill del dit senyor rey e de la senyora reyna huy benaventuradament regnant, don Johan, archabisbe de Ceragoça, e don Alonso, fills naturals del dit senyor rey, lo comte d'Empúries, nabot del dit senyor, e en companyia lur los bisbes de Gerona, d'Euna e de Vich, lo comte de Prades, mestra de Munteça, e molts altres barons, cavallers, gentils hòmens e altres familia lur.[11]

La ceremonia del poder

Casi un año más tarde, en los primeros meses de 1461, nada quedaba de esa armoniosa descripción. A esas alturas, el príncipe ya había experimentado la humillación del prisionero al ser confinado en el castillo de Morella, el rey la del fugitivo al ser obligado a huir de su reino en medio de la noche, y la reina la del marginado al ver cómo le era negada la entrada allá donde antes era recibida con aparente devoción. Por lo que respectaba a Barcelona, en esos momentos ya se había convertido en el centro de un mundo en pleno proceso de redefinición.

Acabada la ceremonia de mayo de 1460, todos habían retomado sus anteriores discordias. El enfrentamiento entre los grupos políticos de la *Biga* y la *Busca* había seguido provocando que la ciudad continuara debatiendo infructuosamente acerca de la elección de representantes para las Cortes catalanas, mientras que la siempre tortuosa relación entre Juan II y el príncipe de Viana había vuelto a su registro habitual de recelo y desconexión. Luego, ambas problemáticas se habían rozado y, de la fricción, había nacido un conflicto aún mayor.

Durante el mes de noviembre de 1460, el rey había estado presionando al consistorio barcelonés para conseguir desbloquear una situación que repercutía directamente en la celebración de las propias Cortes catalanas convocadas en Lérida, sin que sus decisiones al respecto hicieran otra cosa que motivar reacciones adversas por parte de las autoridades de la ciudad.[12] Cuando, el 2 de diciembre, en el transcurso de esas mismas enrarecidas Cortes, Juan II había dispuesto la detención del príncipe de Viana, acusado de tratos secretos con Enrique IV, rey de Castilla, la atmósfera política había acabado estallando con una sensibilidad exacerbada.[13]

11. Sans, *Dietaris…*, vol. I, pág. 155.
12. A finales de 1460, la *Biga* había recuperado parte del poder político perdido en 1453, cuando la *Busca*, de la mano de la intervención de Alfonso el Magnánimo, había pasado a gobernar Barcelona. Ahora, aliada con los sectores moderados del partido reformista, intentaba, por todos los medios, mantener controlada la representación de la ciudad en las Cortes, tradicionalmente reservada a los miembros de la elite urbana, los ciutadans honrats. Las disposiciones de Juan II, apoyando la propuesta paritaria de la *Busca* (un representante por cada estamento), habían ido encontrando la más enconada oposición en el seno del partido bigaire. Para un estudio en profundidad de este prolongado conflicto remitimos, de nuevo, a Batlle, *La crisis social…*.
13. La afectación con la que el dietario de la Generalitat recoge el hecho es una buena prueba de ello: «Aquest die,

Primero había sido un ejército de embajadores el que, durante semanas, había asediado al sorprendido monarca, reclamando la liberación del príncipe con una insistencia que Juan II difícilmente había podido prever. Después, la reclamación se había transformado en exigencia y el "Consell del Principat" –comisión de urgencia formada por representantes de los tres brazos parlamentarios catalanes, y en la que participaba activamente el consistorio barcelonés– había esgrimido la defensa de los privilegios y libertades de Cataluña para condenar la actitud del rey. Finalmente, había sido un verdadero ejército armado el que las autoridades del Principado habían lanzado contra el atónito Juan II. Refugiado apresuradamente en Aragón, pero sin capacidad de reacción ni apoyos inmediatos, el soberano se había visto obligado a ceder y, a finales de febrero de 1461, había ordenado la liberación de Carlos de Viana, en ese momento recluido bajo vigilancia en el castillo de Morella, en el reino de Valencia. El 1 de marzo, la reina había llegado a Morella y, tras hacer efectivo el mandato de Juan II, se había encaminado junto al príncipe en dirección a Barcelona.[14]

Pero ya nada era igual que antes. Ahora era en Barcelona donde se aprobaba que Carlos de Viana fuera tratado como primogénito y desde donde se emprendían acciones contra aquellos que no utilizaban dicho tratamiento al referirse al príncipe. De hecho, el viaje desde Morella a Barcelona se convirtió en un trayecto jalonado de entradas solemnes –en Tortosa y en Tarragona– que, al mismo tiempo que reivindicaba a Carlos como primogénito y sucesor de la Corona, lo alejaba definitivamente de Juan II. Antes de llegar a Tortosa, se solicitó a la reina que el destacamento armado que la acompañaba no entrase en Cataluña. Antes de llegar a Tarragona, era a la propia reina a quien se le rogaba que no se acercase a Barcelona. La apuesta política de las autoridades del Principado y del gobierno de dicha ciudad había ido tan lejos que, para garantizar escénicamente el éxito de la operación, resultaba imprescindible que el príncipe entrara solo en Barcelona.[15]

Un gesto calculado, una decisión coherente, una interpretación cristalina. Lejos quedaban la ambigüedad e incertidumbre que caracterizaron la primera visita de Carlos de Viana a Barcelona. La nueva ceremonia de recepción que la ciudad ofrecía al príncipe estaba destinada a reafirmar la repentina decisión tomada por las autoridades de la misma en mayo de 1460, al tiempo que se convertía en un claro

III hores passades aprés del seny de la Avemaria, lo senyor rey, essent en la ciutat de Leyda, a on celebrava Corts als cathalans, apresonà son fill, lo príncep de Navarra, en don Johan de Beaumunt, prior de Navarra, e Gome de Frios, de casa del dit príncep, per la qual presó tota aquella nit e lo sendemà, axí per los convocats de la Cort com encara per tots los pobles de Leyda, tant hòmens com dones e infants, se moch gran dol e grans plor e gemechs per tota aquella ciutat» (Sans, *Dietaris…*, vol. I, pág. 157).

14. El proceso de liberación del príncipe de Viana queda aún pendiente de ser tratado con la atención que merece, especialmente por lo que se refiere a la actividad diplomática que lo acompañó y a las cuestiones jurídicas y de derecho constitucional que en él se plantearon. Véanse, en cualquier caso, las valiosas aportaciones al tema de Desdevises, *Don Carlos de Aragón…*, pág. 337-373; Vicens, *Juan II de Aragón…*, pág. 220-227; J. Sobrequés i Callicó, «El primer Memorial de Greuges del catalanisme polític: l'ambaixada de la Diputació del General i del Consell del Principat a Joan II (1460-1461)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XVI (2005), pág. 9-35.

15. El 7 de febrero de 1460, el Consell de Cent había acordado el tratamiento de primogénito para Carlos de Viana, disponiendo que nada ni nadie pudiera privarle de aquello que «Déu e natura li han donat», (*AHCB*, 1B-III, *Deliberacions de guerra,* 1, f. 70r). Un mes más tarde, el 8 de marzo, los regidores barceloneses recriminaban a las autoridades de Gerona el haber utilizado únicamente el título de príncipe para referirse al primogénito (*AHG* (Arxiu Històric de Girona), *Manual d'Acords*, 1461, f. 113v. El documento aparece transcrito en J. de Chía, *Bandos y bandoleros en Gerona: apuntes históricos desde el siglo xiv hasta mediados del xvii*, Gerona, Imprenta y Librería de Paciano Torres, 1889-1890, vol. 2, pág. 42). Para una aproximación a los detalles que jalonaron el viaje del príncipe de Viana hasta Barcelona, véase Raufast, «¿Recibir al primogénito?...».

mensaje del Principado a Juan II. Por un lado, y de acuerdo con el código ceremonial de la ciudad, la entrada del llamado primogénito ya no merecía la máxima solemnidad, puesto que ésta ya le fue otorgada en su momento. Por otro, en consonancia con el reto lanzado por el Consell del Principat al monarca, la celebración iba a adquirir los rasgos de las grandes exhibiciones militares.[16]

Así, en la tarde del 12 de marzo de 1461, el príncipe de Viana y su comitiva habían llegado ante las puertas de Barcelona atravesando un inacabable corredor formado por los soldados armados del Principado, mientras niños con cañas y espadas de madera vitoreaban su presencia. Consellers, autoridades del Principado, representantes de la nobleza y del clero y miembros de los estamentos barceloneses habían acudido a recibirlo en las inmediaciones de la ciudad. Luego, ya en el interior del recinto amurallado, había sido acompañado a lo largo del trayecto de circunvalación (calle del Hospital, la Rambla, calle Ample, calle de Montcada, calle de la Bòria) que conducía ritualmente al visitante desde el portal de Sant Antoni hasta su alojamiento en las proximidades de la catedral. Ni el catafalco ceremonial ni el dosel honorífico ni el desfile artesanal ni el palio ni la visita a la catedral, presentes en la entrada de marzo de 1460, figuraban ahora en el programa. En su lugar, Carlos de Viana se encontró con un escenario ocupado permanentemente por milicianos y miembros armados del artesanado barcelonés que, en perfecto orden de revista, hacían ondear sus enseñas representativas. Aunque todo parecía estar organizado en honor del liberado príncipe, nada impedía pensar que aquello pudiera ser, al mismo tiempo, tanto un autohomenaje de las tropas e instituciones del Principado y de Barcelona que habían participado en su excarcelación, como una ceremonial demostración de fuerza ante el ausente, y ahora más lejano que nunca, Juan II.[17]

Epílogo

La Capitulación de Vilafranca, firmada en junio de 1461, dejaba al soberano sin apenas capacidad de intervención en el Principado, hasta el extremo de llegar a necesitar del permiso de las instituciones catalanas para siquiera poder penetrar en el territorio. A finales de ese mismo mes, Carlos de Viana juraba el cargo de lugarteniente general de Cataluña y, un mes después, el 30 de julio, era reconocido oficialmente como primogénito al trono en solemne ceremonia y a pesar de las

16. El 9 de marzo de 1461, el consistorio barcelonés concluía que, dado que la ciudad ya había celebrado la llegada de Carlos como primogénito en 1460, en esta ocasión su entrada no exigía la misma solemnidad (*AHCB*, 1B-III, *Deliberacions de guerra*, 1, f. 100r). En cualquier caso, un mes más tarde, el 25 de abril de 1461, el propio consistorio aprobaría la concesión al príncipe del donativo que, a causa de la oposición de Juan II, no había podido entregarle en 1460 (*AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions,* , 13, f. 186r). El 12 de marzo de 1461, los consellers de Barcelona y los diputados de la Generalitat expedían las instrucciones pertinentes para la coordinación de los participantes armados en la ceremonia (*AHCB*, 1B-VIII, *Lletres patents*, 8, f. 39r, con fecha original errónea de 1462, para las disposiciones de los consellers; CODOIN, XVI, pág. 5-6, para las de los diputados).

17. El dietario de la Generalitat es el que proporciona un mayor número de detalles acerca de esta ceremonia (Sans, *Dietaris…*, vol. I, pág. 160). Aparte de las anotaciones del dietario municipal barcelonés referentes a dicho acontecimiento (*Manual de Novells Ardits*, vol. II, pág. 364), se ha conservado también la descripción que Francesc Sampsó, síndico de Gerona presente en Barcelona y participante activo en la ceremonia, realizó de la entrada del príncipe en una carta dirigida a las autoridades de aquella ciudad (*AHG*, *Manual de Acords*, 1461, f. 116v, según aparece transcrito en S. Sobrequés Vidal, *La alta nobleza del norte en la Guerra Civil Catalana de 1462-1472*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1966, pág. 143-145).

fundamentadas protestas que Juan II hacía llegar desde la distancia, convirtiéndose en el verdadero depositario de la fidelidad a la monarquía en Cataluña.[18] Sin embargo, su inesperada muerte, en septiembre de ese mismo año, puso de relieve la tremenda fragilidad del proyecto. El 13 de noviembre, la reina y el infante Fernando, ahora nuevo primogénito de la Corona, se instalaban en el monasterio de Valldonzella, dispuestos a realizar su entrada solemne en Barcelona. Por diversos y trascendentes motivos –que tenían que ver con la presencia de la reina en la ceremonia, así como con el contenido de lo capitulado en Vilafranca–, pero quizá también porque, una vez más, todos sabían que escenificar una entrada en Barcelona era una empresa compleja y potencialmente arriesgada, tuvo que pasar más de una semana hasta que la ciudad, dominada de nuevo por el partido de la *Biga*, decidiera abrirles sus puertas. Pocos meses después, estallaba la Guerra Civil Catalana.

Conclusión

Toda ceremonia tiene una historia que contar y, al mismo tiempo, forma parte de una historia que la explica. Así sucede con las entradas solemnes que se celebraron en la Barcelona bajomedieval. Su análisis puede resultar, en ocasiones, muy útil para entender mejor el contexto histórico en el que tuvieron lugar, de la misma forma que es imprescindible tener en cuenta dicho contexto para poder interpretar lo que realmente acontecía en ellas. Más allá de la mayor o menor aparatosidad de su puesta en escena o de lo deslumbrante que resulte su materialización, una entrada solemne nunca es un ejercicio superficial, casual ni rutinario, ni siquiera cuando repite, paso por paso, la forma de ceremonias anteriores. En ella siempre subyace un juego de poder, que afecta a todos sus protagonistas, tanto si es el rey como si se trata de un regidor municipal o de un grupo de artesanos. En este aspecto, la complejidad de relaciones es tal, que resulta imposible abarcar –ni siquiera llegar a plantear– todo su espectro en un simple estudio. Se ha pretendido aquí, a través del privilegiado ejemplo que proporcionan la figura del príncipe de Viana y las recepciones que la ciudad de Barcelona le ofreció entre 1460 y 1461, esbozar tan sólo una breve reflexión sobre dichas ceremonias en clave de poder y en términos de trascendencia política.

18. Para una minuciosa descripción de dicha ceremonia, celebrada en el Palacio Real de Barcelona el 30 de julio de 1461, véase *Manual de Novells Ardits*, vol. II, pág. 385-388. La convocatoria para dicho acto ya había sido duramente cuestionada por Juan II, argumentando que ese privilegio únicamente correspondía al soberano de la Corona (*AHCB*, 1B-IX, *Lletres reials originals*, 3, carta 871 (23-VII-1461, Calatayud).

El veguer de Barcelona a l'Edat Moderna: la seva trajectòria política, 1584-1718

Anna Alonso Tambo*

Resum

A partir dels rics fons documentals conservats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, analitzem la figura del veguer en el transcurs de l´Edat Moderna per a esbossar el seu *cursus honorum*. El veguer, *vicarius regius*, pertanyia a la jurisdicció reial inferior i el seu poder es trobava vinculat al poder municipal, que intervenia en el seu nomenament i en el jurament del càrrec. L'estudi del procediment d'insaculació que es feia servir documenta les relacions familiars, d'amistat i clientelars que en determinaven l'elecció. L'any 1699 marca un abans i un després en l'exercici del càrrec de veguer, amb la cessió de competències polítiques i fiscals al poder municipal. Si observem la llista de veguers en l'Edat Moderna, en trobem de fidels al rei, com Lluís Gualbes de Bonaventura; amb càrrecs feudataris a la Corona, com Felip de Sorribes; oportunistes, com Agustí Forés; que jugaven al doble joc de la Corona i la Generalitat, com Francesc Joan de Vergós; altres, com Francesc d'Ayguaviva, que accediren al càrrec de manera irregular gràcies a obtenir el vot favorable dels advocats en la proposta de la terna feta pel virrei, etcètera. El ventall de personatges "aptes" que van ocupar l'ofici eren pocs, ja que el salari que es percebia era ínfim. Generalment, a més, quan els veguers tenien la possibilitat d'obtenir un altre càrrec amb més poder, presentaven la renúncia, i així ascendien a diputats, consellers o cònsols de la Llotja, tot i que també n'hi va haver que van combinar el càrrec de veguer amb el de batlle –combinació d'entrada incompatible– com fou el cas de Francesc Cosme Fivaller i d'Alexandre Cordelles.

Resumen

A partir de los ricos fondos documentales conservados en el Archivo Histórico de la Ciudad de Barcelona y en el Archivo de la Corona de Aragón, analizamos la figura del veguer en el transcurso de la Edad Moderna para esbozar su *cursus honorum*. El veguer, *vicarius regius*, pertenecía a la jurisdicción real inferior y su poder se hallaba vinculado al poder municipal, que intervenía en su nombramiento y en el juramento del cargo. El estudio del procedimiento de insaculación que se utilizaba documenta las relaciones familiares, de amistad y clientelares que determinaban su elección. El año 1699 marca un antes y un después en el ejercicio del cargo de veguer, con la cesión de competencias políticas y fiscales al poder municipal. Si observamos la lista de vegueres en la Edad Moderna, encontramos algunos fieles al rey, como Lluís Gualbes de Bonaventura; otros con cargos feudatarios de la Corona, como Felip de Sorribes; oportunistas, como Agustí Forés; algunos que jugaban al doble juego de la Corona y la Generalitat, como

* Doctoranda, Universitat de Barcelona.

La ciutat en xarxa. XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009. Comunicacions. ISBN: 978-84-9850-956-4

Francesc Joan de Vergós; otros, como Francesc d'Ayguaviva, que accedieron al cargo de manera irregular gracias a haber obtenido el voto favorable de los abogados en la propuesta de la terna hecha por el virrey, etcétera. El abanico de personajes "aptos" que ocuparon el oficio eran pocos, ya que el salario que se percibía era ínfimo. Generalmente, además, cuando los vegueres tenían la posibilidad de obtener otro cargo con más poder, presentaban la renuncia, y así ascendían a diputados, consejeros o cónsules de la Lonja, aunque también hubo otros que compaginaron el cargo de veguer con el de batlle –combinación de entrada incompatible– como fue el caso de Francesc Cosme Fivaller i de Alexandre Cordelles.

A partir dels rics fons documentals conservats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, analitzarem la figura del veguer en el transcurs de l'Edat Moderna per a esbossar el seu *cursus honorum*.

Malgrat que el càrrec de veguer era més polític que altra cosa, trobem molts veguers que eren notaris.[1] Dominaven les relacions familiars,[2] d'amistat i clientelisme.[3]

Taula 1. Estament social dels veguers

Estament social	Núm.	%
Ciutadans honrats	21	37,5
Nobles	16	28,57
Donzells	11	19,64
Altres	2	3,57
Desconegut	6	10,71
Total de veguers (1584-1718)	56	

Taula 2. Altres càrrecs que tenien o havien tingut els veguers

Altres càrrecs	Núm.	%
Total de veguers (1584-1718)	56	
Localitzats	34	65,38
Tenien càrrecs al Consell de Cent	27	79,41
No tenien càrrecs al Consell de Cent	7	20,58
Tenien càrrecs a l'administració reial	14	41,17
Amb càrrecs al Consell de Cent i a la Diputació	19	55,88

Fonts: *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Cancelleria, *Officialium*, segle XVII; Tresoreria, 1621-1705; G/55-6 al G/55-8. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1B-II, *Registre de deliberacions*; 3, *Arxiu del veguer i del corregidor*; 1B-VII, *Lletres i provisions reials*. *Rúbriques de Bruniquer*, vol. 1. *Dietaris de la Generalitat*, vol. 3. *Dietari de l'Antic Consell Barceloní*, vol.1, XXVIII.

1. *Manual de Novells Ardits, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, publ. per F. Schwartz y Luna i F. Carreras y Candi, Barcelona, Arxiu Municipal de Barcelona, 1892, vol. VIII, pàg. 428; *Dietari de Jeroni Pujades*, edició´ a cura de Josep M. Casas Homs, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1975, I, f. 90v; E. G. Bruniquer, *Rúbriques. Ceremonial dels Magnífics Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1912-1916, vol. I, pàg. 56.
2. *Manual…*, vol. V, pàg. 480; *Dietari…*, f. 200v; J. H. Elliott, *La revolta catalana*, Barcelona, Crítica, 1989, pàg. 277.
3. Elliott, *La revolta…*, pàg. 283 i 287; *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Cancelleria, llig. 387.

La deslluïda acció del veguer es manifestà en les deliberacions del Consell de Cent de Barcelona del any 1699, quan es produí una reorientació de la judicatura de la cúria vicarial.[4] En manifestaren dues denúncies: en la primera es posà fil a l'agulla per aturar «abusos, corruptelas, [...] las provisions que fan ab datas atrassadas, perque no aparega, y se fase notòria á tots la nul·litat de dits prochediments [...] més censible en los fets criminals»; en la segona es denuncià que els membres de la cúria eren massa joves «y de pocha experiència, y lo negoci de molt pes y difficultat».

La trajectòria política del veguer, 1584-1718

Esbossarem els fets més destacats que marcaren i incidiren en el traç del *cursus honorum* del *vicarius regius* a partir del llistat seqüencial dels nomenaments de veguer. Descabdellem el *modus operandi* de cada un dels nostres personatges vicarials mostrant la seva àrea d'actuació.

Trobem un personatge fidel·líssim al rei, Lluís de Gualbes i Bonaventura (1606-1607), que cridà «No mori el Rey» una vegada que va ésser detingut per la Unió, el 1606.[5] Intervingué com a garant de la Corona. Amb un clar ressò dins l'organigrama reial, Felip de Sorribes i Descoll (1600-1603) obtingué diversos càrrecs feudataris a la Corona.[6] Serví a la Corona per territori italià. Empobrit, acceptà diversos càrrecs per pal·liar les necessitats econòmiques que l'ofegaven.[7] L'any 1640 fou membre integrant del Consell de Cent.[8] Va estar al peu del canó fins i tot quan patí una ceguera mentre ocupava el càrrec de mostassaf, l'any 1644.[9] Trobem veguers que accediren al càrrec malalts, com Rafael Càrcer i Bals (1660-63)[10] i Josep de Gamis (1639), que morí el 10 de desembre de 1639.[11] Trobem també individus oportunistes, com Agustí Forés (1636-1639), donzell i amic del duc de Cardona, que reclutà una companyia de vint-i-cinc homes «segadors» a canvi de la promesa que el rei el nomenaria veguer de la ciutat.[12] Obtingué un «privilegi de Veguer, ex profés per ell al seu favor».[13] A més, durant la seva regència va tenir un requeriment de la Diputació per uns deutes tributaris a la Generalitat. Aquest va ser el primer recurs imposat per part de la Diputació contra el nomenament d'un oficial reial.[14]

A Francesc Joan de Vergós i de Sorribes (1630-1633), el càrrec li donà peu el 1634 per intercedir com a mediador entre el braç militar i el Consell de Cent. Jugà

4. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 119, f.181-184; *Rúbriques...*, vol. II, pàg. 158.
5. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, edició a cura de Josep M. Sans i Travé, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1996, vol. III, pàg. 537.
6. *ACA*, Cancelleria, llig. 386.
7. *ACA*, Cancelleria, llig. 484 (1609).
8. *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 1640, f. 2.
9. *Rúbriques...*, vol. I, cap. III.
10. *Manual...*, vol. XVII, pàg. 243-244.
11. *Manual...*, vol. XII, pàg. 404.
12. *ACA*, Cancelleria, llig. 387, 14-VI-1636.
13. *AHCB*, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 24-V-1636, f.182; *Rúbriques...*, vol. II, pàg. 158; *Dietaris de la Generalitat*, vol. V, pàg. 668-669.
14. *Dietaris de la Generalitat*, vol. V, pàg. 685; J. L. Palos, *Els juristes i la defensa de les Constitucions. Joan Pere Fontanella (1575-1649)*, Vic, Eumo, 1997, pàg. 117.

al doble joc entre la Corona i França, junt amb Pau Claris.[15] Aquest doble joc li permeté exercir com a administrador de les places i ser ambaixador a París l'any 1642.

Francesc d'Aiguaviva i Tamarit, relacionat també amb el duc de Cardona, va arribar a ser procurador de les seves propietats.[16] Obtingué la possessió de veguer de forma irregular gràcies al vot favorable dels advocats en la terna efectuada directament pel virrei.[17]

Julià de Navel esdevingué veguer entre 1606-1607, però el seu *cursus honorum* el decantà vers una trajectòria més allunyada de la monarquia. Esdevingué un destacat ciutadà honrat i fou diverses ocasions conseller en cap (1613-1614 i 1625-1626). La seva prerrogativa d'actuació el portà a una desafecció envers al virrei.[18] Formava part d'una nissaga aferrada al poder, en la que els seus membres es van encaminar cap a una bona carrera dins les institucions municipals, oferint una pràctica representativa d'endogàmia annexa a una nodrida fulla de serveis. Fou un dels cinc membres representants de la ciutat tant a les Corts de 1599 com a les de 1626 i també fou ambaixador de la ciutat a la cort i esdevingué un hàbil negociador.[19]

Un gran amic de Julià Navel fou Francesc Dalmau (1626-29). Pel seu itinerari personal veiem que era un personatge de pes dins la institució virregnal. Fins i tot estava delerós que el seu fill Agustí obtingués la primera vacant que es produís dins l'oficina del mestre racional de l'administració del virrei, tot jugant-se el tipus.[20]

El cas més flagrant i clar on resta especificada la gran influència del Consell de Cent en l'elecció de la terna del veguer esdevingué amb Joan Francesch de Melgar (1639-42), «elegit y creat per los senyors consellers, votat per scrutini per lo savi Consell de Cent».[21]

Pere Trelles i Alba fou, a més, notari reial col·legiat, escrivà major i secretari del Consell de Cent.[22] Aquest *crescendo* en la seva carrera el portà a ser nomenat directament «per lo excel·lentíssim príncep Darmestat en veguer interino per mort de Francisco de Guitart».[23]

Cristòfol Lledó i de Carreras esdevingué membre destacat del Consell de Cent i havia estat ambaixador del virrei.[24] Destacà primerament com a sergent major del terç de la ciutat.[25] S'anà aproximant al poder reial després de negar-li el mateix rei –el 27 de gener de 1680– el càrrec de batlle de cóps.[26] Fou ambaixador del virrei davant del rei el 23 de novembre de 1689 i finalment obtingué el càrrec el 1695 com a veguer.

Diego de Vilanova havia estat capità de la guàrdia del virrei.[27] Geroni de Peguera i Francesc de Salvardenya s'enrolaren en una galera en direcció a l'Alger en temps de Felip II; l'any 1601 els despedí el virrei personalment.[28] Francesc Guitart i Palol

15. Elliott, *La revolta...*, pàg. 335.
16. Elliott, *La revolta...*, pàg. 107, *AHCB*, 1B-X, *Lletres comunes originals*, 1626-1629, f. 4.
17. *Manual...*, vol. XI, pàg. 261.
18. *Manual...*, vol. XX, pàg. 378.
19. *Manual...*, vol. VI, pàg. 244; *Rúbriques...*, vol. IX, pàg. 156.
20. *ACA*, Cancelleria, llig. 280, 18-VI-1635.
21. *Manual...*, vol. XII, pàg. 615.
22. *Manual...*, vol. XIX, pàg. 125, 287; *Rúbriques...*, vol. XX, pàg. 140.
23. *Manual...*, vol. XXIII, pàg. 46.
24. *Manual...*, vol. XX, pàg. 378.
25. *Manual...*, vol. XIX, pàg. 23.
26. *Manual...*, vol. XX, pàg. 8.
27. *Dietari...*, vol. III, f. 193; vol. V, f. 207.
28. *Dietari...*, vol. I, f. 62.

havia estat capellà de galeres del General.[29] Pau de Fluvià exercí com agutzil reial ordinari en companyia dels criats del virrei durant tres llargs anys (1591-1593).[30] Agustí Forés fou escrivà reial el 1608.[31] Narcís Pau Regàs, el 1604, quan era doctor del Reial Consell de la Sala Tercera, es retirà per vellesa. El rei digué «pari d'exercir». No obstant això, vint-i-cinc anys més tard, el 1629, ja decrèpit va exercir de veguer.[32]

Particularitats: veguers que renuncien o comparteixen el càrrec amb diversos oficis

Normalment, s'acceptava el càrrec perquè donava poder social i prestigi. Però quan es presentava l'oportunitat d'ascendir i optar-ne a d'altres, gairebé sempre es decantaven pels altres càrrecs, com, per exemple, el de diputat.

Aquest fou el cas de Berenguer de Paguera (1592-1593): el 31 de juliol de 1593 «havia renunciat lo bastó de veguer per concórrer a diputat y attès que havia renunciat y era ja passat la major part del trienni». Aconseguí, però, un privilegi especial per tornar, «un privilegi nou expedit» pel lloctinent general. Un fet que contradeia les constitucions.[33] Ho va aconseguir «per ser molt parents del Virrey».[34]

Dijous, 6 de desembre de 1607, el mateix dia de sant Andreu, Lluís Gualbes de Bonaventura «dissimulava la renuntiatió» i continuà en el càrrec com si res.[35] No obstant, el virrei el «revocà» el mateix dia. Així, doncs, a partir del 18 de desembre, amb el jurament de nou veguer, fou investit Julià de Navel; «no·y hagué ceremonia».[36]

Magí Grau, en el seu segon mandat, renuncià al càrrec el 24 d'abril de 1618, però no s'ens especifica el motiu.[37]

El cas de Federic Pol (1580-1583) mostra una clara incompatibilitat de càrrecs entre regent de la vegueria i cònsol de la Llotja. Els consellers al·legaren que «dit mossèn Pol no pot ésser veguer per que és stat cònsol de lotga y encara no ha purgada taula». Denunciaven els consellers que el rei «no pot fer lo que vol».[38]

Entre els que simultanejaven el càrrec de veguer amb l'ofici de batlle, incompatibles,[39] trobem Francesc Cosme Fivaller, Alexandre Cordelles o Narcís Pau Regàs, que obtingué el càrrec de veguer en plena vellesa.[40]

A continuació oferim una taula esquemàtica dels veguers que varen ser també batlles, determinant si ho van ser abans o després.

29. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 606.
30. *Manual...*, vol. VI, pàg. 442.
31. *Manual...*, vol. VIII, pàg. 428.
32. *Dietari...*, vol. I, f. 253v.
33. *Manual...*, vol. V, pàg. 458.
34. *Rúbriques...*, vol. II, pàg. 155.
35. *Manual...*, vol. VIII, pàg. 372-3.
36. *Rúbriques...*, vol. II, pàg. 155; *Manual...*, vol. VIII, pàg. 376.
37. *Manual...*, vol. IX, pàg. 298-9 i 372.
38. *Manual...*, vol. V, 250.
39. *ACA*, Cancelleria, reg. 273.
40. *Dietari...*, vol. I, fol 253v.

Taula 3. Veguers que també van ser batlles

Veguer	Anys com a veguer	Anys com a batlle	A/D*
Francesc Cosme Fivaller	1584-1587	1585	D
Alexandre de Cordelles	1593-1597	1596	D
Lluís de Gualbes	1606-1607	1576	A
Julià de Navel	1607-1610	1604	A
Rafael Carcer y Bals	1660-1663	1653-1654	A
Jeroni de Miquel	1675-1677	1672-1674	D

A= abans d'exercir com a veguer / **D**= després d'exercir com a veguer

La cara de la moneda: els que tornaren a exercir

Hi va haver veguers que tornaren a exercir el càrrec.

Francesc D'Ayguaviva i Tamarit fou elegit veguer el 2 de juny de 1634, segons deliberació del Consell de Cent «ab vot dels Advocats»; va ser elegit per «indisposició» de Ramon Romeu, o sia, per la detenció i «captura del veguer» per part del llochtinent. Aiguaviva jurà sense cerimònia,[41] i Romeu restà com a «veguer en propietat». El mateix dia de santa Llúcia de 1638, el 13 de desembre, Francesc D'Ayguaviva i Tamarit fou trobat «desagnat en lo llit sens poder axir de casa». Es recuperà fàcilment.[42]

Taula 4: Veguers repetidors

Nom del veguer	Anys com a regent de la vegueria
Magí Grau	1610-1611; 1614-1618
Francesc d'Ayguaviva i Tamarit	1634-1638; 1642-1645
Jeroni de Miquel	1664-1666; 1675-1677
Ramon de Sagarriga	1681 fins 1687
Jaume Llisach	1687 fins 1693
Francesc Guitart i Palol	1696-1697; 1698

La creu: les vicissituts del càrrec

El 1609, Llorenç de Ronis, gendre de misser Gamis, no deixà de ser veguer pel fet que nafrà uns individus quan era jutge de cort, en defensa personal, quan aquests «l'envestiren».[43]

El 1587, Francesc Cosme Fivaller fou detingut («lo señor Virrey com capità general havia manat posar a la presó a mossèn Cosme Fivaller, veguer»; immedia-

41. *Rúbriques...*, vol. II, pàg. 157; *Manual...*, vol. XI, pàg. 260-261.
42. *Manual...*, vol. XII, pàg. 129-130, 163, 303.
43. *Dietari...*, vol. II, pàg. 133.

tament el substituí Joan de Comalonga.[44] Tan mal paratl no en van sortir els Fiveller, ja que un mes després prengué possessió de prior de la cort del veguer Geroni Guimar, cunyat seu.[45] Malgrat aquests fets, les relacions amb el rei seguiren pel bon camí, ja que, en una ambaixada al rei, mostrà una bona relació amb ell.[46] Hem de recordar que dins la cort virregnal trobem un antecedent, l'any 1520, on un batlle fou detingut pel veguer.[47]

Joan Agustí Forés, quan finalitzà el seu trienni com a veguer de Camprodon, el 1633, agredí un home d'aquesta mateixa vila («Pere Atxer, de la vila de Camprodon, que havent estat Agustí Forés, donsell, veguer de dita vila, havia donat un cop de puny i patades a dit Pere Atxer»).[48] La Diputació qüestionà si era valedor com a veguer de Barcelona per aquest fet.

Francesc Sacirera i Llupià (1603), de Perpinyà, només restà un any en el càrrec. Els fets esdevingueren a les deu del matí del diumenge 27 de juliol de 1603, quan procedí a capturar un negociant i malfactor de Barcelona anomenat Bertomeu Ribes –anomenat Infant Ribes– que «ferí malament al dit veguer de colp mortal segons diuen». Els consellers trameteren la notícia a Jaume Franquesa, el seu cunyat, que era batlle general de Catalunya i molt amic del bisbe de Vic, i a l'abat de Ripoll. Els consellers es plantejaren si havien d'assistir al dol del veguer, i es decidí buscar antecedents, fent un repàs als dietaris de l'antic Consell barceloní. Varen trobar un precedent quan s'anà a l'enterrament d'un veguer el 27 de setembre de 1529. Aquesta troballa els motivà a assistir, ja que no volien «rendir homenatge».[49]

Joan Junyent (1605-1606), el divendres 2 de setembre de 1605, entrada la nit, quan procedia a fer la rutinària ronda nocturna, fou «nafrat de un tir de pedrenyal».[50]

Francesc de Guillart, antic capellà de galeres del General l'any 1608,[51] només restà un any en el càrrec: el dilluns 11 d'agost de 1698, pels volts de les cinc de la tarda, quan el veguer de Barcelona passà per la volta de la Banya –un arc que travessava des del carrer del Portal Nou a les Basses de Sant Pere– el malferiren d'unes «scopetades» i morí «desagnat».[52] El 23 de març de 1699, jurà Pere Trelles y Alba, que era notari reial col·legiat.

La qüestió del salari

Com es demostra, el salaris eren grotescament baixos. No era un càrrec lucratiu per estimació directa del sou, però sí que generava diversos emoluments extres, fruit dels comptes irregulars. Pel que sembla, aquesta era «la única manera de trobar homes disposats a servir en uns oficis que oferien poques possibilitats de promoció

44. *Manual...*, vol. V, pàg. 477-9.
45. *Manual...*, vol. V, pàg. 480.
46. *Dietari...*, vol. II, f. 175v.
47. *Rúbriques...*, vol. II, pàg. 151.
48. *Manual...*, vol. XII, pàg. 28-33.
49. *Manual...*, vol. VIII, pàg. 24 i 27-28.
50. *Manual...*, vol. VIII, pàg. 207.
51. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 606.
52. *Manual...*, vol. XXIII, pàg. 43-4.

i estaven limitats».[53] Aquesta situació feia que es produïssin nomenaments desencertats, no només a Barcelona, sinó arreu del Principat. Però, com hem vist, el càrrec actuava moltes vegades com a trampolí. Amb tot, hi havia uns mínims exigibles per ocupar-lo, per bé que no fou el cas del veguer de Lleida Baltasar Claramunt el 1612: no tenia casa, vivia amancebat i era amic de delinqüents comuns.[54] En canvi cal recordar que no van admetre com a sotsveguer Guillem Dala, «per ser home de condició tal»: per tenir un avi heretge i ser menor d'edat.[55] Com podem veure a l'*Apèndix 1*, un veguer cobrava de mitjana 126,88 lliures l'any, un batlle una mitjana de 48,28, un sotsveguer 43,31 i finalment, els sotsbatlle 23,3 lliures anuals com a remuneració fixa.[56] Però un veguer podia guanyar sols 100 lliures i un batlle generalment només 25 lliures anuals.[57] I es deia que «nengú volia acceptar lo càrrech de batlle de Barcelona per lo poc salari». Un capdeguaita renuncià al càrrec «attesa sa pobresa».[58] Malgrat diversos intents per regularitzar els salaris no s'aconseguí. Hi va haver dos intents fallits: a les Corts de Monzó de 1510 i a les de 1599.

En opinió del duc de Maqueda en el seu *Memorial* de 1626 sobre el govern a Catalunya:

> Los veguers son de ordinario caballeros o personas que gozan de privilegio militar, pero tales que no sirven sino de aumentar delitos en las repúblicas, porque como an de sacar el salario de las composiciones que hacen, no tienen sino a hurtar por este camino y a permitir que cada uno viva como quisiere, pagando el precio de su pecado [...], que son la total ruina de esta provincia. [59]

53. Palos, *Els juristes…*, pàg. 88-89.
54. *ACA*, Cancelleria, 265, f. 26.
55. *Rúbriques...*, vol. II, pàg. 152.
56. *ACA*, Cancelleria, 373.
57. *Rúbriques...*, vol. II, pàg. 151.
58. *Rúbriques...*, vol. II, pàg. 156.
59. *ACA*, Consell d'Aragó, reg. 272.

Apèndix

Mitjana de sous dels oficials reials ordinaris a Catalunya expressats en lliures

Vegueria	Veguer	Batlle	Sots-veguer	Sots-batlle
Barcelona	250	75,5	32,5	25,5
Girona	200	25,1	2 sots-veguers cobren: 1/3 dels emoluments 1 sots-veguer cobra el redelme	
Camprodon	200	200		
Vall de Ribes	½ emoluments	½ emoluments		
Vic i Osona	12	15,25	30	30
Ripoll	50			
Manresa i Berga	150	29	1 sots-veguer cobra el redelme 70	30
Balaguer	50	25		
Tàrrega	75	40		
Agramunt	50	25		
Montblanc	100	33,33		
Cervera	175	72,5	85	
Lleida	150	15,62	75	
Tortosa	75	—	15	
Tarragona	100	30		
Penedès	150	17,5	30	
Rosselló i Vallespir	220	31,44	15 lliures, 6 sous	1/3 emoluments
Conflent	150	150	24	9
Total	2.157	724,24	346,5	111,6

Vall de Ribes: ½ dels emoluments. Total de veguers: 17. Suma total dels sous dels veguers: 2.157 lliures. Mitjana del sou: 126,88 lliures.

Font: *ACA*, Cancelleria, reg. 373.

Llistat de veguers, regents de la vegueria de Barcelona, Igualada, Vallès, Moià i Moianès i testimonis dels seus juraments[60]

Francesc Cosme Fivaller (1584-1587). Estament social: noble.

Dietari…, vol. I, f. 48v, 113, 173; vol. II, f. 106, 118v, 175v. *Manual…*, vol. V, pàg. 392, 477, 480; vol. VI, pàg. 315, 319, 322, 358, 368, 404, 416, 521; vol. VIII, pàg. 429; vol. IX, pàg. 83, 92, 117, 206, 233, 249. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 82-83, 85, 121 131, 182, 193, 209, 218, 220-221, 226, 230, 249, 255, 258, 379, 423, 430, 433, 433, 436, 442, 469, 478, 485, 489, 494, 552, 582, 587, 590, 611, 613, 663, 680, 682, 684, 711, 713, 886, 391, 446. Jesús Lalinde Abadia, *La jurisdicción real inferior en Catalunya ("Corts, veguers, batlles")*, Barcelona, Museo de Historia de la Ciudad, 1966, pàg. 300.

Joan de Comalonga (1587-1592). Estament social: noble.

Manual…, vol. V, pàg. 477; vol.VI, pàg. 15, 186, 334. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 217, 219-220, 224-225, 227, 243.

Berenguer de Paguera (1592-1593). Estament social: noble.

Manual…, vol. VI, pàg. 362, 458-461; vol. VII, pàg. 21; vol. VIII, pàg. 209. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 24, 121, 160-161, 166, 180, 187, 309, 315, 328, 337, 349, 373, 379-381, 390, 413-414, 423-424, 450, 478-479, 485, 510-511, 513-514, 516, 518-519, 521-522, 524-526.

Alexandre Cordelles (1593-1597). Estament social: ciutadà honrat.

Manual…, vol. VI, pàg. 498; vol. VIII, pàg. 212; *Dietari…*, vol. III, f. 5; *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 181, 190-191, 306, 328, 332, 349, 354-355, 360, 379, 383, 693; Lalinde, *La jurisdicción…*, pàg. 300.

Joan Dusay (1597-1599). Subveguer: Antoni Joan Ferrer de Busquets. Testimonis: Figola, virrei; Varaona, president general de la tresoreria; Batista, regent; Cobarrubias, regent; Pere Sans, regent; Guardiola. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 3, 6-II-1597, f. 62-64. Sobre Guardiola: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 107, f. 11. *Dietari…*, vol. I, f. 7v, 48, 194, 196. *Manual…,* vol. VI, pàg. 313, 479, 509, 606, 284; vol. VIII, pàg. 107, 195, 272, 397; vol. VII, pàg. 222, 311; vol. IX, pàg. 55-56. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 161, 172, 175, 193, 205, 215-216, 221, 230, 236, 238, 348, 378, 413, 449, 503-504, 591, 714. *Rúbriques*... vol. I, cap. I, pàg. 51; cap. VII.

Felip de Sorribes i Descoll (1600-1603). Testimonis: Josep de Mur, regent; Cortes; I. Fontanet, regent de la tresoreria. Estament social: donzell.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 3, 5-II-1600, f. 97-98. Sobre Fontanet: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 110, f. 7-10. *Dietari…*, vol. I. f. 90v; vol. II, f. 253v. *Manual…,* vol. VIII, pàg. 46; vol. IX, pàg. 84, 226; vol. X, pàg. 423, 437, 513; vol. XI, pàg. 43, 403, 494, 408, 179; vol. XIV, pàg. 60, 62. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 420, 478, 511, 552, 572, 601, 617, 649, 652, 654, 659, 682, 686, 691-693, 695, 701. *Rúbriques*..., vol. I, pàg. 52.

Francesc de Sacirera i Llupià (1603). Testimonis: Covarrubias, vicari; Comes, tresorer general; Clavero; Sabater; Núñez, regent de la cancelleria; Franquesa, conseller general. Estament social: noble de Perpinyà.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 3, 8-II-1603, f. 145-146v. Sobre Franquesa: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 112, f. 52. *ACA*, Cancelleria, 4.866, f. 89-92. *Dietari…*, vol. I, f. 180-180v. *Manual…,* vol. VIII, pàg. 24 i 27; vol. X, pàg. 46-47; vol. XVI, pàg. 70; vol. XVII, pàg. 393-395, 400-403, 407, 435-436, 439, 443, 455, 457; *Rúbriques*..., vol. I, pàg. 56.

Pau de Fluvià (1603-1605). Testimonis: Castelló, regent de la cancelleria; Francesc d'Agullana i Gualbes, regent de la tresoreria. Estament social: donsell.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 3, 28-IX-1603, f. 157-168. Sobre Agullana: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 122, f. 149v; II, 114, f. 7. *Dietari…*, vol. I, f. 165, 172v; vol. II, f. 166v,

60. A més de la documentació citada per trobar els juraments, hem consultat les següents sèries per corroborar la seva existència: *ACA*, Cancelleria Reial, tota la sèrie d'*Officialium* del segle xvii; Tresoreria General, Aragó i Catalunya, *Officialium*, anys 1621-1705, 1-33; Mestre Racional, Vegueries de Catalunya, la de Barcelona i Vallès, 1.488 i 1.489; Escrivania, cúria, vegueries, n. 1.503 (segle xvii); Generalitat, *Libros privados a su cargo*, G-55/6 al G/55-8. De l'*AHCB* al de l'oficial reial, per obtenir un perfil més ajustat del nostre personatge.

210v. *Manual…,* vol. V,pàg. 409; vol. VI, pàg. 241-243, 442; vol. VII, pàg. 162, 215; vol. VIII, pàg. 256, 311, 364, 494. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 332, 413, 503, 549, 560, 516, 565, 583, 585, 614, 639, 864, 270. *Rúbriques*..., vol. I, pàg. 49-50, 121.

Joan de Junyent (1605-1606). Testimonis: Castelló, regent de la cancelleria; Francesc d'Agullana, regent de la tresoreria. Estament social: noble.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 3, 28-II-1605, f. 162v-164. Sobre Agullana: *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 115, f. 9. *Manual…,* vol. VII, pàg. 164. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 379, 485.

Lluís de Gualbes (1606-1607). Testimonis: Franquesa, conservador general; Banols, regent de la cancelleria; Tallada, regent de la cancelleria; Covarrubias, vicari; Ferro, general de la tresoreria; Monter, regent; Guardiola; Moner, regent. Estament social: donzell.

AHCB, 1B-VIII, *Lletres Patents*, 3, 10-IV-1606, f. 169-170v. Sobre Moner: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*,, 116, f.7. *Dietari…*, vol. I, f. 111v; vol. II, f. 151; vol. III, f. 118v. *Manual…,* vol. VIII, pàg. 372; vol. XV, pàg. 370. Ricardo García Càrcel, *Historia de Cataluña: siglos XVI y XVII*, Barcelona, Ariel, 1985, pàg.353; Lalinde, *La jurisdicción…*, pàg. 300.

Julià de Navel (1607-1610). Testimonis: Duc de Monte León; Torner, regent de la tresoreria. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 3, 15-XII-1606, f. 181-182v. Sobre Torner: *AHCB*, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 117, f. 12 i 114; *Dietari…*, vol. I, f. 10v, 48v, 113, 196v, 200v, 203v; vol. II, f. 16v, 175; vol. III, f. 5, 21, 298; vol. IV, f. 28, 35, 41. *Manual…,* vol. VI, pàg. 113, 238, 404, 413, 416; vol. VII, pàg. 72, 156, 280, 347; vol. VIII, pàg. 45, 48, 50, 56, 60, 65, 120-121, 196, 205, 241, 254, 256, 295, 360, 369, 376, 486; vol. IX, pàg. 116, 138, 154-157, 222, 238, 275, 371-372, 374, 388, 456-457; vol. X, pàg. 21, 89, 210, 224, 243, 279, 432, 437-438, 450; vol. XI, pàg. 9, 20, 32, 53, 87, 105, 136, 160, 163-164, 175-177, 179, 183, 188, 199, 202, 204-205, 207-208, 212-213, 216, 219-221, 228-229, 236, 238, 240, 244, 262, 264, 266, 306, 340, 343, 346-347, 354, 361, 364, 369, 374, 381-382, 390, 394-395, 397, 407, 412, 414, 421, 414, 421, 424, 427, 434, 436, 440, 447, 455, 459, 463, 466, 476, 481, 489, 505, 516, 749; vol. XII, 54, 87, 93, 239, 261, 270, 296, 305-306, 308-309, 314-317, 322-323, 325, 331-333, 336, 339-343, 349, 429, 462, 639 (nota), 694, 700, 709, 770; *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 162, 166, 207, 218, 228, 255-259, 264, 315, 322-324, 332, 340, 342, 349-350, 352-354, 356, 360, 364-365, 367, 370-373, 380, 391, 399, 413, 422-423, 432-433, 435-436, 439-440, 442, 445, 449, 451, 449, 451, 464, 466, 469, 471-473,475, 478-479, 481, 483, 493-494, 496, 498, 503, 510, 513, 518-519, 522, 534, 540, 548-550, 552, 556, 562, 565, 567, 571, 682, 702-703, 711, 713-749; Lalinde, *La jurisdicción…*, pàg. 300; *Rúbriques*..., pàg. 51-53

Magí Grau (1610-11). Testimonis: Salbà de Vallseca, regent de la cancelleria; Cristòfol Gallart, regent de la tresoreria. Roig, vicecanceller; Comes, tresorer general; Phi. Tallada, regent; Martínez, regent; Bodin, regent; Pérez Manrique, regent de la cancelleria; August Villanueva, conservador general. Subveguer: Jerònim Uget Verdet. Estament social: ciutada honrat.

Sobre Gallart: *AHCB,* 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 4, 12-XII-1610, f. 16v-18. Sobre Villanueva: *ACA*, Cancelleria, llig. 4.871, f. 201-203. Sobre Uget Verdet: *ACA*, Cancelleria, llig. 4.871, f. 245v. *Dietari*..., vol. IV, f. 189; *Manual…,* vol. VII, pàg. 429; vol. VIII, pàg. 268, 334, 416; vol. IX, pàg. 23-24, 25-29, 33, 37, 72, 117, 180, 195-196, 198-199, 240, 298-289, 372; *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 364-365, 367, 416, 424, 452, 477-478, 485, 533, 535, 555, 557, 572, 581, 591, 612, 626, 631, 636, 640-641, 648, 668, 683; *Rúbriques*..., vol. I, pàg. 51.

Miquel Puigjaner (1611-1614). Testimonis: Desçalbà i de Vallseca, regent; Cristòfol Gallart, regent de la tresoreria. Ferro, com reial tresorer; Romico Ortiz; conseller general. Estament social: notari públic de Barcelona.

Sobre Gallart: *AHCB,* 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 4, 12-XII-1611, f. 28-29. Sobre Ortiz: *ACA*, Cancelleria, 4.870, f. 95v-98. *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 120, f. 88. *Dietari*..., vol. I, f. 135, 149, 173, 176; vol. II, f. 253v. *Manual…,* vol. VIII, pàg. 1; vol. IX, pàg. 88, 90-91, 94. *Rúbriques*..., vol. I, pàg. 51.

Magí Grau (1614-1618). Testimonis: Salbà, regent de la cancelleria; *Cristophorus* Gallart, regent de la tresoreria. *Philippo* de Cubicar, duc militar; Mariano d'Olabarca de Dono Sueel. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 4, 10-III-1614, f. 54-55. Sobre Gallart: *Manual…,* vol. IX, pàg. 298 i 372. Sobre Olabarca: *ACA*, Cancelleria, llig. 4.872, f. 40-41.

Francesc Salvardenya (1617-1618). Testimonis: Çalbà i Valseca, regent de la cancelleria; Cristòfol Gallart, regent de la tresoreria. Orlandi, conservador general; Francesc de Castellví, regles cauts; Fontanet, regent; Sentís, regent; Villar, regent; Roig, tresorer general. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 4, 27-XI-1617, f. 102-104. Sobre Gallart: *ACA*, Cancelleria, Llig. 4.872, f. 198v-203. Sobre Roig: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 127, f. 7. *Dietari*..., vol. I, f. 62, 78v, 91. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 5. *Manual…,* vol. IX, pàg. 83, 372.

Miquel Cortit (1618-1620). Testimonis: Salvà, regent de la cancelleria; Jacobo Bru, regent de la tresoreria. Roig, tresorer general; Fontanet, regent de la cancelleria; Manríquez, regent de la cancelleria; Sentís, regent de la cancelleria; Villar, regent de la cancelleria; Orlando, conservador general. Subveguer: Claudi Branco. Estament social: desconegut.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 4, 25-IX-1618, f. 116v-118v. Sobre Bru: *ACA*, Cancelleria, Llig. 4.873. Sobre Branco: *ACA*, Cancelleria, llig. 4.873, f.134v-146. *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 129, f. 88. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 383, 592.

Geroni de Peguera (1620-24). Testimonis: Calbà i de Vallseca, regent de la tresoreria; Bru, regent de la tresoreria. Subveguer: Claudi Branco. Subveguer: Paulí Queralt. Estament social: noble.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 4, 22-XII-1620, f. 149v-151. Sobre Branco: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 130, f. 10. *Dietari…*, vol. I, f. 62; vol. III, f. 103, 118v. *Manual…,* vol. IX, pàg. 34; vol. X, pàg. 17. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 586, 588, 592. Sobre Queralt: *ACA*, Cancelleria, Llig. 4.874, f.144.

Diego de Vilanova **(**1624-1625). Testimonis: Fontaner, regent; Çalbà de Vallseca, regent de la cancelleria; Villar; Francesc de Castellví, regent; Villanueva p. canctes. General. Subveguer Claudi Blanco. Estament social: desconegut.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 5, 10-II-1624, f. 2-5. Sobre Villanueva: *Dietari…*, vol. III, f. 193v. *Manual…,* vol. IX, pàg. 184; vol. XII, pàg. 808. Sobre Blanco: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 130, f. 9.

Francesc Dalmau (1626-29). Testimonis: Bru, regent; Pere Puig Marí, *cancellarium*. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 5, 10-I-1626, f. 16-18. Sobre Puig Marí: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 135, f. 27. *Dietari…*, vol. III, f. 52v; vol. IV, f. 95. *Manual…,* vol. X, pàg. 115, 352, 388, 422-423, vol. IX, pàg. 75, 200, 206, 214, 157, 221, 353, 365, 367, 378-380, 383, 392-393, 459-460, 486, 535; vol. XII, pàg. 56-57, 59, 73; vol. XXII, pàg. 5, 129, 132, 134, 136, 146, 246; vol. XXIII, pàg. 52, 79, 90, 103, 121, 135, 141, 154-155, 162, 193, 297; vol. XXXIV, pàg. 255. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 459, 478, 588, 591, 594, 611, 635, 649-650, 652, 675, 684-685, 687, 695, 703, 714, 717-719.

Narcís Pau Regàs (1629-39). Testimonis: Rafael Bals, ciutadà honrat; Jacob Martí, ciutadà honrat; Batista, jutge de taula de la Inquisició. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 5, 29-X-1639, f. 88-90. Sobre Batista: *Dietari…*, vol. I, f. 90v, 253v, 298. *Manual…,* vol. X, pàg. 429-30.

Francesc Joan Vergós (1630-33). Testimonis: Nieto de Villedas, procurador de la tresoreria general; Juan Castillo. Estament social: donzell.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 5, 7-III-1630, f. 97-100v. Sobre Castillo: *Manual…,* vol. XI, pàg. 293, 413, 434, 461-462, 480-481, 484, 488, 513, 516-517, 521, 526-528 i 538; vol. XII, pàg. 2, 4, 10, 242, 281, 293-299, 297 (nota), 305, 311 (nota), 317, 348, 372, 404, 411, 429-431, 435, 437-438, 478-479, 469, 499, 508, 527, 532, 536, 540-541, 534, 558, 560, 602, 623, 696; vol. XIII, pàg. 63, 396. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 590, 592.

Ramon Romeu (1633-34). Testimonis: Carsaval Augusto, protonotari general; Bayetona Cavanilles, regent de la cancelleria; Francesc de Vic, regent; Melch Sisternes, regent; Fermat, conservador general. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 5, 4-I-1633, f. 141v-144. Sobre Fermat: *Dietari…*, vol. III, f. 185v i 206v. *Manual…,* vol. XI, pàg. 11, 179, 206, 634; vol. XII, pàg. 77, 86, 98, 100, 106, 146, 197, 205, 208-209, 247, 250, 256-258, 268, 279-280, 284, 295, 462, 696, 789; vol. XIII, pàg. 57, 193.

Francesc d'Ayguaviva i de Tamarit (1634-38). Testimonis: Miquel Sala, regent de la cancelleria; De Caldes i Ferran, regent de la tresoreria. Rossell, advocat de la ciutat; Fontanella, cònsul; Rubí, cònsul; Puig, cònsul; Güell, advocat de la ciutat; Anglasell, cònsul; Palmarola, cònsul. Estament social: noble.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 5, 13-III-1634, f. 158-160. Sobre Caldes: *Manual…,* vol. X, pàg. 260-261. Sobre Palmarola : *Manual…,* vol. XI, pàg. 260-1, 520; vol. XII, pàg. 91, 130, 154, 156, 158-159, 163, 303, 310, 435, 801; vol. XIII, pàg, 100, 453, 508; vol. XIV, pàg. 187, 556, 570 (nota), 584; *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 594, 629.

Joan Agustí Forés (1636-39). Testimonis: Tomàs Fermat; duc de Caravajas, protonotari de la tresoreria general; Castellví Margarola, regent de la cancelleria; Carvajal Augusto, tresorer general; Francesc de Castellví, regent; Morlanes, regent; Magarola, regent. Estament social: donzell.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 5, 24-III-1636, f. 182v-184. Sobre Magarola: *Manual…,* vol. VIII, pàg. 428; volum XI, pàg. 519-24; vol. XII, pàg. 28-34, 56-57, 59. *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 464, 479.

Josep Gamis (1639). Testimonis: Margarola, regent; Miquel Perés; De Caldes, regent de la cancelleria; Ferran, regent de la tresoreria. Estament social: noble.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 6, 4-I-1639, f. 19-20v. Sobre Ferran: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 148, f. 12v i 29. *Manual…,* vol. XII, pàg. 310, 313, 398, 404.

Joan Francesc de Melgar (1639-42). Testimonis: Magarola, regent de la cancelleria; De Salbà i de Vallgonera, regent de la tresoreria. Subveguer: Jaume Teixidor, cirurgià. Estament social: donzell.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 6, 27-XI-1639, f. 39v-42. Sobre Salbà: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 150, f. 147. *Manual…,* vol. XII, pàg. 404, 428, 511 (nota), 615, 619, 646-647 (nota, 2), 737, 739, 825 (nota, 1). Sobre Teixidor: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 150, f. 241v.

Francesc d'Ayguaviva i de Tamarit (1642-45). Testimonis: Fontanella, regent; Bru, regent de la tresoreria. Estament social: noble.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 7, 6-III-1642, f. 25-27v.

Galceran Cahorts i de Soler (1645-48). Testimonis: Caralt Regàs, regent; Bru, regent de la tresoreria. Estament social: noble.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 7, 27-III-1642, f. 124v-127. Sobre Bru: *Manual…,* vol. V, pàg. 3, 278, 469; vol. VI, pàg. 16, 112, 285, 297, 309, 477, 503; vol. IX, pàg. 17; vol. XI, pàg. 187; vol. XIV, pàg. 61 (nota), 103; vol. XV, pàg. 193-5. *Rúbriques*..., vol. I, pàg. 50. *Dietari*..., vol. III, pàg. 17, 24, 50, 72, 121, 131, 139, 150, 166, 172, 179, 235-237, 246-247, 250, 300.

Geroni Romeu (1648-50). Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 157, f.154; 168, f.143. *Manual…,* vol. XIII, vol. XIV, pàg. 289; vol. XV, pàg. 14 i 357; vol. XVI, pàg. 45, 145, 149, 163; vol. XVII, pàg. 96, 762, 766.

Josep Regàs (1650-52). Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-II, *Registre de deliberacions*, f. 158. *Manual…,* vol. XV, pàg. 127, 136; vol. XVI, pàg. 145, 418, 502, 504; vol. XXVII, pàg. 94, 105; vol. XIX, pàg. 277, 305, 350, 425; vol. XX, pàg. 9, 14, 16, 31, 37, 58. *Rúbriques*..., vol. I, pàg. 57.

Llorenç de Ronis (1652-55). Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 163, f. 9. *ACA*, Cancelleria, Llig. 21, f. 504. *Dietari*..., vol. III, f. 200v. *Manual…,* vol. XVI, 63, 69, 76, 78, 146, 149, 172, 192, 253, 256-257.

Joan de Ballero (1655-59). Testimonis: Andreu, regent de la cancelleria; Çalbà i de Vallgonera, regent de la tresoreria. Estament social: donzell.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 9, 15-X-1655. Sobre Çalbà: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 164, f. 231. *Manual…,* vol. XVI, pàg. 269 (citat com a Valleró), 284, 359, 360, 426-427; vol. XVII, pàg. 57 i 795 (*Liber litterarum et provisionum regiarum*, 1652-1678, f. 29v).

Rafael Càrcer i Bals (1660-63). Testimonis: Boxadors, regent de la cancelleria; Joan de Marimon, regent de la tresoreria. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 9, 14-VI-1660. Sobre Marimon: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 1660, f. 125v. *Manual…,* vol. XVI, pàg. 31, 64, 75, 78, 83-84, 146-147, 149, 163, 165, 177, 488; vol. XVII, pàg. 2, 62, 34-36, 538, 101, 157, 159, 167-168, 228, 243-244,

(*Liber litterarum et provisionum regiarum*, 1652-1678); vol. XIX, pàg. 308; LALINDE, *La jurisdicción…*, pàg. 300.

Jeroni de Miquel (1663-66). Testimonis: Cristòfol Crespí, vicecanciller; Comes Albatera, president de la tresoreria general; Pere Villacampa, regent de la cancelleria; Geroni de Castellví, tresorer; Miquel de Çalbà, conservador general. Estament social: donzell.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 9, 30-III-1663, f. 108v-110v. Sobre Çalbà: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 1664, f. 17v-23v. *Dietari…,* vol. III, pàg. 176. *Manual…,* vol. XIII, pàg, 232; vol. XIV, pàg. 182, 335, 381, 529-530, 532-533, 539, 541, 610; vol. XVI, pàg. 63, 70, 76, 79, 146-147, 150, 164-165, 150, 164-165, 400, 418; vol. XVII, pàg. 142, 173, 193, 202-203, 206, 213, 634-635, 639, 641-642, 644-645, 648, 650, 652, 689, 691, 710, 715, 753, 754, 525 (nota), 262, 276-277, 348, 407-408, 829 (*Líber litterarum et provisionum*, 1652-1678, f. 108v); vol. XVIII, pàg. 10; vol. XIX, pàg. 52, 56, 233; vol. XX, pàg. 444; LALINDE, *La jurisdicción…*, pàg. 300.

Manuel de Guanter (1666-69). Testimonis: Cristòfol Crespí, vicecanceller; Pere Villacampa, regent de la tresoreria general; Josep Romeu, regent; Viorsa, regent; Miquel de Çalbà; Antoni Ferrer; Heredia; Sadà *pro* conservador general. Estament social: donzell.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 9, 10-IV-1666, f. 131-133. Sobre Sadà: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 175, f. 100; 166, f. 100. *Manual…,* vol. XVII, pàg. 435, 439, 471-472, 820 (*Liber litterarum et provisionum regiarum*, 1652-78, f. 131); vol. XIX, pàg. 324.

Josep Reguer i Ballo (1669-72). Testimonis: Gerònim de Castellví; Fermé *ab* Heredia; Antoni Ferrer; Pere Villacampa; Miquel de Castelnovo; Sada, conservador general. Estament social: desconegut.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 9, 3-IV-1669, f. 150a-150b.

Isidre Saleta (1672-75). Testimonis: Villacampa, regent i tresorer general; Miquel de Salbà; Marchino de Castellnou; Josep de Boxadors, regent; Sad, conservador. Estament social: desconegut.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 9, f. 161a-161b.

Jeroni de Miquel (1675-77). Testimonis: Berbagal; Miquel de Navarra, vicari; Vilacampa, tresorer general; Çalbà; Heredia; Machino de Castellnou; Berbejal. Estament social: donzell.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 9, 6-VIII-1675, f. 180a-180b.

Marc de Sulla (1677-79). Estament social: donzell

AHCB, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 188, f.12; *ACA*, G-55/7.

Rafael Grau i Pujolar (1679-81). Testimonis: Josep Rull, regent de la cancelleria; Fèlix de Marimon, regent de la tresoreria. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 10, f.14-16; *ACA*, G-55/7. Sobre Marimon: *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 189, f. 12v.

Ramon de Sagarriga (1681-87). Estament social: noble.

AHCB, 1C-IV, *Oficials de la ciutat*, 3; *ACA*, G-55/7.

Jaume Llisach (1687-93). Testimonis: Vilacampa, regent i tresorer general; Jaume Baptista Passor, regent; Comes i Torroharó, conservador general; Antoni de Calataiud; Josep Rull, regent; Valeró, regent. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 10, 1-III-1687. Sobre Valeró: *AHCB*, 1C-IV, *Oficials de la ciutat*, 3; *ACA*, G/55-7; *Manual…,* vol. XXI, pàg. 74, 85.

Francisco Junquer Umbert de Collferran (1693-95). Testimonis de l'estament militar: Joan Baptista Cortada i Coromina, ciutadà honrat de Barcelona; Josep de Garrella i Archs, ciutadà; Joan Batista i Junquer, ciutadà honrat de Barcelona. Menestrals: Joan Maymó, comerciant; Josep Avella, comerciant i notari públic de Barcelona; Joan Viñals, de Vilassar. Artistes: Esteve Cols, notari públic de Barcelona; Simó Gallart, notari; Bernat Fumader, notari. Menestrals: Francesc Pinyana, botiguer; Joan Llorens, comerciant; Josep Ordano, ciutadà honrat, batalla de Barcelona; Miquel Carreres i Bertran, tauler ciutadà. Estament social: desconegut.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, X, 13-15, 8-VII-1693.

Cristòfol Lladó i de Carreras (1695-69). Testimonis: Joan Baptista d'Aloy; Vila, notari; Miquel de Calderó, regent de la cancelleria i tresoreria. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, XVII, 8, 24-I-1695. Sobre Calderó: *ACA*, G-55/8; Cancelleria, reg. 5.923, llig. 248. *AHCB,* 1B-II, *Registre de deliberacions*, 205, f.12. *Manual…,* vol. XVII, pàg. 454-5, 466-7, 472, 477-8, 484, 492, 496, 498, 500, 503, 516, 524; vol. XVIII, pàg. 219, 248; vol. XIX, pàg. 23, 54, 138, 356, 358-9, 361, 363-4, 369, 374-5, 379, 383, 386, 389, 392; vol. XX, pàg. 8, 126-7, 131, 133, 135, 138, 140, 142-3, 145, 147, 149, 151-2, 155, 157-8, 164, 268-9, 271-2, 275, 277, 279-81, 284-5, 287, 296, 298, 378, 281; vol. XXIII, pàg. 174, 187-9; vol. XXIV, pàg. 200; vol. XXV, pàg. 97, 162, 193; vol. XXVI, pàg. 105, 110, 149; vol. XXXVII, pàg. 15, 24, 33, 95, 105; vol. XXVIII, pàg. 33, 79. *Rúbriques...*, vol. I, pàg. 56-9.

Joan Esteve i Pera (1696). Testimonis: Miquel de Caldero, regent de la cancelleria; Jaume Vicenç Alemany Descador, regent de la tresoreria. Estament social: burgès de Perpinyà.

AHCB, 1B-VII, *Lletres i provisions reials*, 10, 8-II-1696, f.166-8. Sobre Alemany: *Manual…*, vol. XI, pàg. 201-2.

Francesc Guitart i Palol (1696-7). Testimonis: Felip Quintana; Salvador Móra y Roser; Manuel Desvalls i Saura, donzell; Fèlix Vadell y Ractrus; Joan Ximenis y Quintana; Joaquim Vives; Francisco Font; Juan Aloy; Josep Montagut; Josep Farrer, sastre; Balderic Batlle, batlle de Barcelona; Joan Lapeyra, clavari. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, XVII, 8, 12-VI-1696. Sobre Lapeyra: *Manual…,* vol. XXII, pàg. 35; vol. XXIII, pàg. 43-4; *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 606.

Miquel de Sentmenat i de Recasens (1697). Estament social: noble.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, X, 13-15, 25-VIII-1697; *Dietari...*, vol. I, pàg. 45; *Manual…,* vol. XXII, 224; *Dietaris de la Generalitat*, vol. III, pàg. 552, 649, 654, 714.

Francesc Guitart i de Palol (1698). Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, X, 13-15, 12-VI- 1698; 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 206, f. 13v.

Pere Trelles i Alba (1698-1702). Testimonis militars: Anton de Potau; Tomàs Martí; Fèlix Monjo; Marian Rossell, ciutadà honrat de Barcelona. Artistes: Francesc Ponter, negociant; Jeroni Borràs, notari de Barcelona; Jaume Fàbregas, notari públic reial col·legiat. Menestrals: Pere Freixas, sastre; Ramon Pausa, comerciant de vellut; Isidre Ferran, capser; Jaume Peix, sastre. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, X, 13-15, 1-VIII- 1698. Sobre Peix: *Manual…,* vol. XIV, pàg. 310; vol. XVII, pàg. 2, 54, 66, 150, 222, 260, 272, 338, 457, 507, 548, 636, 665, 695, 708, 716, 754, 787-8, 97, 107, 120, 133, 148, 715, 735; vol. XVIII, pàg. 249-251; vol. XIX, pàg. 125, 185, 197, 225, 287, 440; vol. XX, pàg. 19, 140, 298, 331, 415-6; vol. XXIII, pàg. 46 i 199; *Rúbriques*..., vol. I, pàg. 56.

Llàtzer de Gelsen (1702-4). Testimonis: Francesc Amat; Josep Puig; Emanuel Roca i Julià; Josep Rodoreda; Josep Duran, comerciant; Josep Duran i Bassís; Rafel Ané, cirurgià; Francesc Sala, boticari; Josep Basià, notari; Josep Llaurador; Pere Estaneca, mestre de cases; Francesch Martí Bassols, clavari. Estament social: noble.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, X, 13-15, 2-IV-1702. Sobre Martí Bassols: *Manual…*, vol. XXIV, 113-4, pàg.254.

Francesc de Mujal (1704-5). Testimonis: Marquès de Llupià; Josep de Marimon; Francesc de Junyent; Golorons, mercader; Salvador Golorons, notari; Pere Puig, sombrerer d'agulla; Saberià Vidal, corredor d'orella; Miquel Alegre, botiguer de carn; Pere Pau Canals, veler; Joan Orsells, paraire; Joan Pagès, paraire; Miquel Sert, sastre. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, X, 13-15, 6-VI-1704. Sobre Sert: *Manual…,* vol. XIV, pàg. 160.

Josep Campany (1705). Estament social: desconegut.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, XVII, 08-11.

Fèlix Roure (1705-8-9). Testimonis: Rafael Llampilles i Pous; Josep Cànoves, ciutadà honrat de Barcelona; Joseph Milans, mercader d'Arenys; Francesc Bassols; Josep Sitges i Vidal; Joseph Bosch; Jaume Oliva; Salvador Golorons, notari; Baltasar Farré, llibrater; Josep Farré, llibrater; Josep Pujol, adroguer; Joseph Mases, argenter. Estament social: ciutadà honrat.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, XVII, 9-XI-1705.

Antoni Gil de Federich i Rates (1708-11). Estament social: noble.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, XVII, 08-11; *Manual…,* vol. XXVI, pàg. 21.

Antoni de Llasera (1711-14). Estament social: noble.

AHCB, 1B-II, *Registre de deliberacions*, 222, f.10.

Josep de Viladomat i Foix (1714-8). Estament social: noble.

AHCB, 3, *Arxiu del Veguer*, XVII, 12 i 14.

La constitucionalització dels pesos, mides i mesures de Barcelona per a tot Catalunya a les Corts de 1585

Montserrat Bajet Royo*

Resum

En el clima de transformació econòmica del segle XVI, un dels camins de la innovació va ser la decretació, a les Corts de 1585, de la constitució número 89 *Per levar*..., sobre pesos, mides i mesures, per la qual, les unitats barcelonines passaren a ser les oficials per a tot el Principat. Fins el segle XVI, la normativa aplicada en el comerç en aquest àmbit es basava sempre en sistemes locals i unitats aïllades, fruit de la necessitat i el costum, i el més probable és que no fossin el resultat de cap mesura jurídica concreta. Una conseqüència de les desigualtats locals era, doncs, la diversitat de noms i la complexitat dels sistemes. Amb la gestació de la nova norma, i pel fet d'imposar ordre i racionalitat al sistema, el rei i els braços promogueren, per tant, unes mesures favorables al comerç. Aquesta comunicació estudia el canvi operat en l'antic sistema. Per una banda, les discussions en el si de les Corts permeten d'apreciar el procés per imposar les unitats barcelonines, atès que Barcelona era la ciutat més important del Principat, on se centralitzava tant el comerç nacional com l'internacional. D'altra banda, també ressegueix el procés legislatiu, per conèixer el procediment operatiu a l'hora de fer noves constitucions. Finalment, es posa de manifest quines foren les mesures, les condicions i els factors establerts per a una aplicació efectiva de la norma aprovada.

Resumen

En el clima de transformación económica del siglo XVI, uno de los caminos de la innovación fue el decretado, en las Cortes de 1585, de la constitución número 89 *Per levar*..., sobre pesos y medidas de longitud y de capacidad, por la cual las unidades barcelonesas pasaron a ser las oficiales para todo el Principado. Hasta el siglo XVI, la normativa aplicada en el comercio en este ámbito se basaba siempre en sistemas locales y unidades aisladas, fruto de la necesidad y la costumbre, y lo más probable es que no fueran el resultado de ninguna disposición jurídica concreta. Una consecuencia de las desigualdades locales era, pues, la diversidad de nombres y la complejidad de los sistemas. Con la gestación de la nueva norma, y por el hecho de imponer orden y racionalidad en el sistema, el rey y los brazos promovieron, por lo tanto, unas medidas favorables al comercio. Esta comunicación estudia el cambio operado en el antiguo sistema. Por una parte, las discusiones en el seno de las Cortes permiten apreciar el proceso para imponer las unidades barcelonesas, dado que Barcelona era la ciudad más importante del Principado, donde se centralizaba tanto el comercio nacional como el internacional. Por otra parte, también repasa el proceso

* Universitat Pompeu Fabra.

legislativo, para conocer el procedimiento operativo a la hora de hacer nuevas constituciones. Finalmente, se pone de manifiesto cuáles serían las medidas, las condiciones y los factores establecidos para una aplicación efectiva de la norma aprobada.

Plantejament[1]

Calasso i Grossi, que han estudiat el món jurídic medieval, expliquen que la idea d'autonomia és proporcional a la capacitat de generar un ordenament propi i eficaç.[2] El Principat de Catalunya era un territori amb legislació pròpia, com molts altres regnes europeus des del segle XIII fins el XVIII. Es tractava d'unitats territorials que es mantenien separades d'altres territoris sota un mateix sobirà. Era el cas d'Hongria, Bohèmia i Àustria; o el de Catalunya, Aragó València, Castella i els Països Bascos. En tots aquests casos, cada país creà i mantingué la seva pròpia legislació. En el Principat, des del segle XIII, les Corts generaren lleis que obligaven i protegien els habitants d'un territori concret: Catalunya. Es tractava de textos normatius de dret general que a Catalunya es compilaren en quatre moments històrics: 1412-1422, 1495, 1588-1589 i 1704, i que es coneixerien finalment amb el nom de *Constitucions i altres drets de Cathalunya*.

La consolidació d'aquestes lleis configuraren els anomenats *iura propria*. D'altra banda, el dret medieval, que sorgí de la praxi de la potestat normativa dels municipis, costums, ordinacions municipals, etcètera –és a dir, textos normatius de dret especial–, també enriquí els *iura propria.*

L'objectiu d'aquesta comunicació és posar de manifest el contingut i l'abast de la constitució número 89, *Per levar*...,[3] referida a la unitat de pesos, mides i mesures, en el marc històric del Principat de Catalunya, a fi i efecte de fer un pas endavant en el propòsit de conèixer la gènesi d'una norma el contingut de la qual propiciava la transformació econòmica, atès que acabava amb el vell sistema de pesos i mesures. Com veurem, la implementació del nou sistema permeté simplificar i donar seguretat en l'intercanvi comercial i, en conseqüència, contribuí a adaptar les pràctiques comercials als nous temps.

Fruit de l'activitat legislativa a les Corts de Montsó de 1585, es va aprovar amb el número 89 una disposició jurídica de nova creació: la constitució *Per levar*... Al ser una norma sorgida de les Corts Generals, es tractava d'una disposició per a tot el territori (al Principat de Catalunya les normes que afectaven la totalitat del territori s'elaboraven a les Corts, que eren la reunió dels braços estamentals amb el rei).

1. Aquest treball s'inscriu dins del projecte de referència Sej2006-15051-c03-01/ *El Derecho Histórico en los pueblos de España: ámbitos público y privado (siglos XII-XXI)*. Entitat finançadora: Dirección General de Investigación. Investigador principal: Tomàs de Montagut i Estragués. Agraeixo al professor Tomàs de Montagut la lectura del text i les observacions formulades, que m'han ajudat a millorar-lo.

2. F. Calasso, *Medioevo del diritto*, Milà, Giuffrè, 1954; P. Grossi, *El orden jurídico medieval*, Madrid, Marcial Pons, 1996.

3. *Constitutions y altres drets de Cathalunya: compilats en virtut del Capítol de Cort LXXXII de las Corts per la S.C. y R. majestat del Rey don Philip IV nostre senyor celebradas en la ciutat de Barcelona, any MDCCII*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 1995, vol. I, 4,24.1, pàg. 298.

Pel que fa al contingut de la norma, formalment cal distingir-hi tres parts: la motivació, l'objectiu i les mesures, condicions i factors per a una aplicació efectiva.

a) Motivació. En primer lloc, es posava de manifest la necessitat d'establir la unitat de pesos, mides i mesures per acabar amb els inconvenients que comportava la diversitat que hi havia hagut des de sempre en ciutats, viles i llocs del Principat i dels comtats del Rosselló i la Cerdanya. En segon lloc, a favor del canvi s'argumentava la unitat territorial, atès que, segons els legisladors, tot formava una mateixa província i es governava segons unes mateixes lleis i una sola autoritat, el lloctinent general.

b) Objectiu. En la segona part de la constitució, com veurem, s'explicita l'objectiu de la norma: «Que no·s puga tenir, rebre, ni usar altre pes mida ni mesura sino la que se usa y és approbada en la ciutat de Barcelona». A través de la norma es proposa de racionalitzar, tot unificant-lo, el sistema. Aquesta racionalització era necessària per a la millora del comerç, una aspiració comuna dels comerciants i les classes dirigents. Però la racionalització i l'eficàcia també eren necessàries per dur a terme determinats programes polítics, com per exemple la participació de la monarquia en el món econòmic.[4]

c) En la tercera part de la constitució s'exposen les directrius de caràcter específic que es creien necessàries per dur a terme l'objectiu d'unificació: Revocar tots els privilegis, usos i costums contraris a la unificació; nomenar en cada cap de vegueria tres persones hàbils per fer la reducció dels pesos, mides i mesures (podien ser nomenades una de cada braç o pels diputats de Catalunya i pel lloctinent); establir que l'observança de la norma comencés dos mesos després de ser feta i publicada l'esmentada reducció; controlar que la norma s'acomplís en totes les terres del Principat i els comtats del Rosselló i la Cerdanya, tant de jurisdicció reial com de barons; i mantenir la jurisdicció dels oficials municipals, reials o de barons, que no podrien ser perjudicats per aquesta norma.

Revocar tots els privilegis, usos i costums contraris a la unificació: mesures, condicions i factors per a una aplicació efectiva de la norma

La primera mesura que recollí la nova norma aprovada a les Corts de Montsó de 1585 fou revocar tots els privilegis, usos i costums contraris a la unificació. Per analitzar aquesta clàusula derogatòria ens fixarem en els punts següents: la noció de

4. El 1558 i el 1575, a París, es va intentar implantar la uniformitat en tot el sistema de pesos i mesures, però el resultat fou negatiu. Vegeu E. F. Heckscher, *La época mercantilista,* Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1983, pàg. 95-103.

jurisdicció reial i la cessió de jurisdicció als municipis i als barons, la normativa municipal i, finalment, el control del compliment de la normativa municipal.

La noció de jurisdicció reial i la cessió de jurisdicció als municipis i als barons

A partir del segle XIII, la noció de jurisdicció reial s'ha d'entendre en els marcs jurídics del *ius commune*, que era un sistema jurídic elaborat per la ciència jurídica, i del *ius proprium*, al qual ja ens hem referit. Tal com indica Montagut, la glossa d'Accursi definia la *iurisdictio* com a potestat pública;[5] és a dir, la doctrina jurídica medieval justificava i potenciava el poder de la monarquia a partir del dret justinianenc. Al Principat, els monarques eren els titulars del poder públic.[6] El titular de la jurisdicció tenia, en primer lloc, potestat legislativa; en segon lloc, potestat de governar i, en tercer lloc, potestat d'aplicar el dret, és a dir, de fer justícia.[7]

La jurisdicció tenia graus i es podia cedir. Al Principat, el monarca va cedir una part de la *iurisdictio* als municipis i als barons. Això significava que compartien la titularitat del poder públic, la qual cosa els permetia, de manera especial –pel fet que la jurisdicció tenia graus– declarar el dret sobre els membres de la comunitat, fer justícia i governar.

Pel que fa a la cessió de jurisdicció als municipis i als barons, la *iurisdictio* es va concedir a través dels privilegis i l'acceptació d'usos i costums, com és el cas dels privilegis concedits a Barcelona i dels privilegis anàlegs concedits a d'altres municipis medievals catalans. El més conegut, per la importància i influència que tingué, fou l'anomenat *Recognoverunt Proceres*.[8]

Els barons també eren titulars de *iurisdictio*; per tant, com diu Víctor Ferro, eren beneficiaris de gran part de les funcions que avui són monopoli de l'Estat.[9] L'exercici efectiu de la seva potestat es projectava en els drets jurisdiccionals sobre els súbdits dins de la seva baronia.

Pel que fa al municipi o *universitas*, cal tenir en compte que el terme *universitas* designava una col·lectivitat amb una personalitat jurídica, diferent de la dels seus membres. Aquesta personalitat li consentia de tenir un paper autònom en la vida jurídica per mitjà dels membres o òrgans representatius escollits i qualificats per representar-la,[10] gaudien d'una organització politicoadmnistrativa pròpia.[11] Com a efecte de l'autonomia politicoadmnistrativa, tenien capacitat d'autogovern en la gestió dels recursos propis, en certs àmbits de l'administració de justícia i potestat normativa. L'exercici efectiu d'aquesta última potestat, és a dir, el *ius statuendi*, es projectà en les ordenances.

5. T. de Montagut, «Els juristes de Catalunya i la seva organització col·legial a l'època medieval», *Ius Fugit*, 12 (2005), pàg. 269-301.
6. E. Ferran i Planas, *El jurista Pere Albert i les commemoracions*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.
7. T. de Montagut, «La justicia en la Corona de Aragón», dins AAVV, *La administración de justicia en la Historia de España*, Guadalajara, Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, 1999, vol. II, pàg. 650-686 (vegeu en particular les pàg. 663-665).
8. *Recognoverunt Proceres. Versión medieval catalana del privilegio así llamado*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Dret, 1927; *Constitutions...*, vol. II. 1.13, pàg. 39-51.
9. V. Ferro, *El Dret Públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Barcelona, Eumo, 1987, pàg. 138-148.
10. P. Michaud-Quantin, *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le moyen-âge latin*, París, J. Vrin, 1970, pàg. 11-57.
11. En relació a l'articulació entre l'administració comunal i l'administració reial, vegeu J. Font i Rius, «Genesis y manifestaciones iniciales del régimen municipal en Cataluña», *Miscelanea Barcinonensia*, XVI (1967), pàg. 67-91:

La normativa municipal

Les ordenances, bans o establiments, eren conjunts de normes emanades de les autoritats municipals destinades a regular el règim intern de les ciutats. El contingut de la normativa era molt variat, des de l'ordre públic fins a l'organització econòmica municipal. Era particularment extensa la normativa dirigida a regular el comerç en general i, en especial, l'abastament, els preus i la supervisió de l'organització gremial.[12] Servia per garantir l'acció dels poders públics com a eix fonamental per assegurar certes condicions de vida dels ciutadans.

L'objectiu de la normativa era sobretot regular l'avituallament i el comerç de les ciutats, tant de productes per a l'alimentació com de matèries primeres, base de tota l'activitat econòmica.

La reglamentació de l'economia urbana provenia de determinats imperatius d'ordre eticoreligiós, en un marc en què el frau, la coacció, la violència i el fet d'oferir informació falsa violaven l'equitat de les transaccions, constituïen un frau en els actes comercials i eren contraris a la justícia. En aquest context de satisfer les necessitats de l'individu i protegir i emparar la comunitat local cal entendre la intervenció del municipi en la vida econòmica. En realitat, les autoritats municipals eren les responsables d'establir, amb la seguretat jurídica, les mesures favorables al comerç.

En aquest marc economicojurídic s'ha d'entendre la normativa que s'aplicava en el comerç urbà sobre pesos, mides i mesures. Es tractava sempre, i fins el segle XVI, de sistemes locals i d'unitats aïllades fruit de la necessitat i del costum, i el més probable és que no fossin el resultat de cap mesura jurídica concreta. La normativa municipal fins i tot preveia aconseguir d'imposar l'ús correcte dels patrons i les normes per verificar-los. Els municipis confirmaven i garantien, posant un contrast, la legalitat d'utillatges propis de la venda: les balances, les mesures de capacitat, o recipients per a productes sòlids o líquids, les vares de mesurar, etcètera.[13]

A conseqüència de les desigualtats locals, hi havia una gran diversitat de noms i una gran complexitat de sistemes. A partir de l'obra de Gaspar Feliu, que estudià aquesta qüestió per als segles XVI-XVII,[14] ens podem fer una idea clara de la confusió regnant derivada de la multiplicitat d'equivalències.

El control del compliment de la normativa municipal

Un oficial públic, el mostassà, proposat pels municipis i nomenat pel rei, amb potestats executives, de vigilància i control i judicial, controlava el compliment de

«Los municipios catalanes eran autónomos en una esfera o ámbito de actuación previamente delimitados, pero carecían en absoluto de autodeterminación».

12. Per a Granollers, Puigcerdà, Castelló, Vic, Tarragona i Vilanova, vegeu M. Bajet Royo, *El mostassaf de Barcelona i les seves funcions en el segle XVI. Edició del "Llibre de les Ordinations"*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994, pàg. 50-52. Per a Valls, Sant Celoni, Balaguer, Vallfogona, Amposta, Barcelona, Perpinyà, Lleida, Horta de Sant Joan, Miravet i Tortosa, vegeu M. Bajet Royo, «Aspectes de la normativa municipal que tenen el paper d'instruments d'organització de la convivència veïnal (s. XIII-XIV)», dins *VII Centenari dels Costums d'Orta. Actes de les Jornades d'Estudi,* Horta de Sant Joan, Ajuntament d'Horta de Sant Joan-Calaceit, 1997, pàg. 269-281. Per a Barcelona, Bajet, *El mostassaf...,* pàg. 234-583.

13. Bajet, *El mostassaf...,* pàg. 118-124 i 265-289; M. Bajet Royo, *Aspectes del comerç a Catalunya en el segle XVI segons els llibres dels mostassàs*, Alacant, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999, pàg. 13-239.

14. C. Alsina, G. Feliu i L. Marquet, *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans,* Barcelona, Curial, 1990. Els autors fan un acurat estudi del tema i un detallat nomenclàtor, en què figura una relació dels diferents indrets, municipis, baronies i llogarrets, amb els pesos, les mesures i les mides de cada lloc.

les ordinacions referides a regular el comerç en general i en especial a imposar l'ús correcte dels patrons dels pesos, mides i mesures i les normes per verificar-los, així com l'abastament, els preus i la supervisió de l'organització gremial. En cas de no observança, el mostassà havia d'imposar solucions jurídiques en aquells conflictes d'interessos derivats de la mateixa dinàmica del tràfic econòmic i mercantívol que no podien resoldre's per la via amistosa, i després d'examinar la qüestió tenia autoritat per arribar a prendre una resolució, és a dir, una sentència, i estava legitimat per exigir les penes que imposava.[15]

En aquest estat de coses, cal reconèixer al poder municipal un paper preponderant en el control de la producció i del comerç i una sòlida intervenció en la vida econòmica en el sentit d'allò que ara és un tret exclusiu de l'Estat.[16]

Per tot això, a l'hora de fer una norma per a tot el Principat calia, abans que res, revocar el mosaic heterogeni de privilegis, usos i costums del quals gaudien les ciutats, pobles i viles, i que eren contraris a la unificació.

Gestió del canvi i mecanismes de control de la nova norma

La segona, tercera i quarta mesures que incloïa la nova norma aprovada estava relacionada amb dos aspectes: la gestió del canvi i els mecanismes de control. Per això es proposava nomenar en cada cap de vegueria tres persones hàbils per fer la reducció dels pesos, mides i mesures. Les persones designades podien ser nomenades una de cada braç mentre durés la Cort, o nomenades pels diputats de Catalunya i pel lloctinent, un cop acabades les Corts. En tot cas, la Diputació del General i la Lloctinència designarien les persones per aplicar la nova llei. És a dir, eren dues institucions les encarregades de gestionar el canvi i de portar a terme el control. D'una banda, la Lloctinència, com a representant de la reialesa, i de l'altra, la Diputació del General. Pel que fa a aquesta segona institució, s'ha de tenir en compte que al Principat els estaments jurídicament organitzats constituïen el General. I la institució que representava aquesta unitat fou la Diputació del General o Generalitat.[17]

La Generalitat era, doncs, qui havia de vetllar pel compliment de la norma, com ho feia tradicionalment amb tota la legislació aprovada per les Corts. Ara bé, com es pot veure, en aquest cas es designà també un delegat del rei: el lloctinent o virrei, representant polític del rei amb poders generals d'administració, govern i justícia. El lloctinent era el més alt magistrat del Principat que intervenia en nom del rei.

El fet que ambdues institucions controlessin el desenvolupament d'aquesta llei es degué a la naturalesa de la mateixa matèria. Durant segles, els pesos, mides i mesures havien estat gestionats pels municipis, però mai no havien escapat del tot de l'àmbit reial (recordem que el mostassà era un oficial proposat pel municipi però nomenat pel rei). En aquest cas, les autoritats que haurien de concretar tots

15. Bajet, *El mostassaf...*, pàg. 57-98.
16. M. Bajet Royo, «El règim jurídic municipal al segle xvi», dins *Història de l'Ajuntament de Barcelona. Dels orígens al 1808,* Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2007, pàg. 166-184.
17. I. Sánchez de Movellán, *La Diputació del General de Catalunya (1413- 1479)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2004.

els detalls per donar compliment a la llei havien de procedir de les dues institucions i actuar d'acord.

L'acord, en realitat, però, no es va aconseguir fins dos anys més tard. Es va pactar que el lloctinent nomenaria els comissionats de la meitat de les vegueries i la Generalitat els de la resta. Alsina, Feliu i Marquet[18] expliquen que la partició afavoria clarament el lloctinent, que es va reservar les vegueries més importants, però va permetre tirar endavant la reducció. Finalment, a les vegueries on habitualment s'administrava la justícia local a través del veguer –oficial reial amb jurisdicció sobre territoris relativament extensos tan reials com baronials– s'hi van confegir uns quaderns per fer els escandalls. Alsina, Feliu i Marquet fan un estudi fonamentat en els manuscrits que es confegiren per unificar el sistema a partir de les mesures adoptades per al posterior desenvolupament de la llei de les Corts de Montsó del 1585. I detallen que, per donar compliment a la constitució, es van confegir escandalls amb tots els pesos i mesures existents. La còpia de les diferents mesures adoptades queda reflectida i es conserva recollida en cinc volums designats amb les sigles G-22 dipositats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. En els quaderns hi havia de constar el text de la constitució 89, la descripció detallada de les mesures de Barcelona i la còpia de l'acord entre la Diputació i el lloctinent. Tot seguit, s'hi feia constar una llista dels pobles de la vegueria i l'acte de la reducció. En l'acte de reducció es descrivien detalladament les mesures aportades.[19]

El manteniment de la jurisdicció dels oficials municipals, reials o de barons

Arribats a aquest punt, podem analitzar també l'última de les condicions necessàries per poder dur a terme el procés d'unificació de pesos, mides i mesures al Principat: mantenir la jurisdicció dels oficials municipals, reials o de barons, que no podrien ser perjudicats amb aquesta norma. A primera vista, aquesta última condició sembla contradir la primera. És a dir, la de revocar tots els privilegis, usos i costums contraris a la unificació. I en el fons es podria dir que sí són qüestions contradictòries. El problema era, però, que si s'entrava en l'esfera de les competències jurisdiccionals els efectes eren econòmics.

La reconversió podia afectar els barons i els municipis perquè, en el cas de percepció de pagaments, subministraments o contribucions en espècie, des de sempre s'havia fet segons les unitats tradicionals. Les equivalències no eren senzilles i podien donar lloc a divergències, que podien afectar tant les quantitats com el preu. Per exemple, en el cas del gra, no era el mateix donar unes mesures rases que curulles, i els preus podien variar segons la unitat de pes. La casuística evidentment afectava i podia generar problemes tant als deutors com als perceptors de renda o als compradors de productes al mercat. Finalment, i per tot això, la norma deixava molt clar que tant la manipulació de les unitats de pesos i mesures com el control per imposar l'ús correcte dels patrons no es variava i, per tant, quedava en mans de

18. Alsina, Feliu i Marquet, *Pesos...*, pàg. 20.
19. Alsina, Feliu i Marquet, *Pesos...*, pàg. 23.

les jurisdiccions municipal o baronial. Seguia vigent, doncs, la facultat de controlar i contrastar els pesos i les mesures, facultat que podia causar grans recels a la població per la confusió que comportava. En poques paraules, els barons i els municipis seguien fiscalitzant els pesos i les mesures.

El procés legislatiu: el cas de la constitució número 89 referida a la unitat de pesos, mides i mesures

Des del segle XIII, en el marc del *ius commune*, es considerava que el Principat constituïa un cos místic, en què el cap era el monarca i el cos els estaments, és a dir, era una *universitas* o unitat corporativa formada pels estaments i el monarca. La institució que representava aquesta unitat era la Cort General del Principat, que se celebrava a iniciativa del rei i servia com a gran debat polític general. Allà s'hi pactava el donatiu, la satisfacció dels greuges i, com ja s'ha dit, s'elaborava el Dret General de Catalunya.

Aquesta manera de legislar obeïa al principi polític del pactisme jurídic, el que avui consideraríem un principi del dret parlamentari. El sistema pactista se segellà l'any 1283 amb les constitucions *Volem, statuim* i *Una vegada lo Any*[20] i es formalitzà amb el jurament regi previst legalment a partir de la constitució *Nostres succeïdors...*, aprovada en la segona Cort de Barcelona, l'any 1299.[21]

Les disposicions normatives sorgides de les Corts segurament obeïen a diferents formes legislatives i s'agrupaven sota les denominacions "constitucions", "capítols de Cort", "actes de Cort" i "capítols de redreç". Si bé hi ha acord general que les categories principals foren les constitucions i els capítols de Cort, en concret no es coneix bé la diferència entre aquestes dues formes legislatives.[22]

En aquest cas, l'objecte d'estudi és la constitució número 89 decretada a les Corts de 1585. A partir d'ara la resseguirem en els processos de Cort que ens permeten conèixer de ben a prop l'activitat parlamentària del moment.[23]

El procés legislatiu d'aquesta constitució procedirem a estudiar-lo en el marc de l'activitat legislativa o procediment per fer constitucions que trobem proposat per

20. *Constitutions...*, vol. I, 1,15.1, pàg. 43 i vol. I, 1,14.1, pàg. 37.
21. *Constitutions...*, vol. I, 4,1,2, pàg. 246. Vegeu també M. Bajet Royo, *El jurament i el seu significat jurídic al Principat segons el Dret General de Catalunya (segles XIII-XVIII). Edició de la "forma i pràctica de celebrar els juraments i les eleccions a la ciutat de Barcelona en el segle XV"* (en premsa).
22. J. Coroleu i J. Pella, *Las Cortes Catalanas*. Barcelona, Revista Histórica Latina, 1876, pàg. 48-49; J. Egea i J.M. Gay, «Eficàcia de les normes a la tradició jurídica catalana des de la Baixa Edat Mitjana fins al Decret de Nova Planta», *Revista Jurídica de Catalunya*, 78-3 (1979), pàg. 257-259. Per als capítols de redreç, vegeu *Cort General de Montsó (1585), Montsó-Binèfar, Procés Familiar del Braç Eclesiàstic*, coordinació d'Eva Serra i introducció de Josep M. Bringué, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 2003 (a partir d'ara *PFBE*), pàg. 581: «*Promotor militaris reportavit*: que aquell braç apar, per via de pensament, que de part dels braços se nomenen persones perquè vegen y conferescan entre sí los capítols de Cort del General, si se han de decretar per sa magestat o si baste que los brassos assoles ho fassen; y aprés ho referesquen als brassos»; i pàg. 588.
23. *Cort General de Montsó (1585), Montsó-Binèfar, Procés Familiar del Braç Reial,* coordinació i introducció d'Eva Serra, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 2001 (a partir d'ara *PFBR)*; *Cort General de Montsó (1585), Montsó-Binèfar, Procés del Protonotari*, coordinació per Eva Serra i introducció de Miquel Pérez Latre, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 2001 (a partir d'ara *PP*); *Cort General de Montsó (1585), Montsó-Binèfar, Procés Familiar del Braç Militar*, coordinació d'Eva Serra i introducció de Pere Gifré i Ribas, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 2003 (a partir d'ara *PFBM*); també, *PFBE*, citada en la nota anterior.

Montagut[24] i que, en poques paraules, es tracta de la protocol·lització del procediment de legislar.

La protocol·lització del procediment per fer les lleis permetia incrementar la massa jurídica a considerar i acceptar i millorar el conjunt de tasques dels experts i dels representants estamentals, el que ara en diríem els polítics.

El procediment operatiu legislatiu seguia la seqüència següent: (a) una comissió proposava per escrit les normes que s'havien d'aprovar o concordar; (b) en cada braç es llegien els capítols i s'hi feien les esmenes; (c) es combinaven els apuntaments i esmenes fets dins de cada braç; (d) el promotor de cada estament referia als altres els resultats d'aquesta combinació; (e) es procedia a la combinació i concòrdia dels textos ja combinats dels tres estaments; (f) s'aprovaven els capítols pels tres estaments sempre que per votació plaguessin a la major part; (g) el monarca aprovava les decretacions; (h) els estaments acceptaven les decretacions; (i) el monarca atorgava les decretacions; (j) en la sessió conclusiva el rei jurava observar tot el dret aprovat; (k) el rei promulgava; i (l) el General, a través de la seva Diputació, publicava els quaderns dels nous capítols de cort i de constitucions.[25]

En el nostre cas, contemplem un exemple pràctic que ens permet de resseguir de manera efectiva les variacions en aquesta tipologia de procediments.

La iniciativa parlamentària

El procés de confegir una llei sobre pesos i mesures s'inicià en la sessió parlamentària del dia 8 d'agost de 1585. El braç militar va deliberar que «seria bé» i que «convindria molt» que per a «utilitat de tota la terra» s'unifiqués el sistema de pesos i mesures, és a dir, en paraules del promotor, per «via de pensament».[26]

El procediment

Pel que fa al procediment, normalment una comissió anomenada pels braços preparava, amb el material jurídic necessari per a l'elaboració de les lleis, uns memorials que constituïen el primer esborrany de les futures Constitucions i capítols de Cort. Segons Montagut, se solia nomenar una comissió de divuit persones (sis per braç). Aquest era el procediment ordinari. En el cas que ens ocupa, el braç militar va argumentar que, com que no era possible nomenar persones per fer memorials, pel fet que la Cort encara no havia estat habilitada, preferien tractar el tema directament en els braços. Els diputats iniciaren, doncs, un procediment no habitual, però tampoc excepcional: es podria anomenar extraordinari o d'urgència. La urgència possiblement responia tant a la necessitat de la llei, que en paraules pròpies «seria molt útil per a tota la terra» i «se poguessin les universitats determinar més prest en una cosa tan convenient»,[27] com a la pressió que sentien els braços

24. Ll. de Peguera, *Practica, forma y estil de celebrar Corts Generals en Cathalunya, y materias incidents en aquellas*, Estudi introductori de Tomàs de Montagut, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1998, pàg. XL i XLI.
25. Per quaderns de constitucions, vegeu M. Bajet Royo, «Les estampacions de quaderns de Constitucions i altres actes de Cort (notes per al seu estudi)», dins *Actes del 53è Congrés de la Comissió Internacional de les Institucions Representatives i Parlamentaries*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya. Parlament de Catalunya, 2005, vol. I, pàg. 554-567.
26. *PFBR,* pàg. 107-108; *PFBM,* pàg. 103-104; *PFBE,* pàg. 100-101.
27. *PFBM,* pàg. 104.

davant la quantitat de normes que es proposaven per ser acceptades, i sobretot per l'actitud del monarca, que volia concloure la Cort abans de desembre.[28]

Les primeres comunicacions

Situats en aquest procediment d'urgència, veiem que el primer pas el va fer el braç militar, que aconsellà de comunicar immediatament als braços eclesiàstic i reial la iniciativa de la llei i el procediment que s'havia de seguir. És probable que l'elaboració del projecte s'iniciés amb la creació d'un petit grup en el que col·laboraven representants dels braços i experts de l'àmbit jurídic. La comunicació l'efectuaven els promotors o promovedors, que eren els delegats de cada braç per a una qüestió en concret i rebien de la Generalitat un salari per la seva tasca.[29] En aquest cas, els promotors informarien de la iniciativa legislativa referida a la unificació de pesos i mesures i la discussió de la llei s'efectuaria en el si dels mateixos braços. Els promovedors feren immediatament les propostes als braços eclesiàstic i reial.

Propostes i acords entre els braços

La resposta també fou immediata: el mateix dia 8 d'agost. El braç eclesiàstic felicità el braç militar per la iniciativa, proposà que s'hagués de tractar sobre els patrons idonis i que s'adoptessin els de Barcelona, amb els arguments que era cap i mare de Catalunya,[30] que era on hi havia més comerç i que eren els més coneguts.[31] Els promovedors informaren els altres braços de les propostes del braç eclesiàstic.

Per la seva banda, el promovedor del braç reial va al·legar que, en tractar-se d'un tema de tanta importància, havien de consultar amb les respectives ciutats o viles[32] i després en farien saber l'opinió al braç militar. La resposta no podia ser cap altra, perquè els delegats a les Corts de les ciutats i viles no actuaven per iniciativa pròpia, sinó com a portaveus de les autoritats municipals de les seves respectives ciutats (el que ara s'anomenaria mandat imperatiu). El conseller síndic de la ciutat de Barcelona presidia el braç.

El mateix dia, assabentats els components del braç eclesiàstic de la resposta del braç reial, proposaren que la consulta dels síndics a les universitats fos doble. En primer lloc, esbrinar l'opinió sobre la unificació; en segon lloc, proposar els patrons de Barcelona com a referent idoni.[33] En tot cas, els promovedors dels braços eclesiàstic i militar aconsellaven el braç reial la necessitat de fer, per efectuar les dues consultes, una única carta per a totes les ciutats i viles.

Document de consulta

Es preparà el document per consultar a les ciutats. Per indicació del president del braç reial, el braç eclesiàstic redactà la carta per consultar si era convenient «de dur a la execució» la iniciativa que «per via de pensament» havien tingut els braços militar i eclesiàstic.[34]

28. *PP*, pàg. 95-99.
29. *PFBR,* pàg. 497-498.
30. *PFBM,* pàg. 104.
31. *PFBE,* pàg. 101.
32. *PFBR,* pàg. 107 i 108.
33. *PFBE,* pàg. 101.
34. *PFBR,* pàg. 109.

Minuta de la carta dels síndics als municipis

Es va fer saber a les autoritats municipals que, a la Cort, els braços havien tractat les qüestions següents: en primer lloc, que seria molt útil i necessari unificar les unitats de pes, mesura i mida per evitar els fraus i facilitar el control; en segon lloc, es creia molt apropiat imposar les unitats barcelonines atès que Barcelona era la ciutat més important del Principat, on se centralitzava tant el comerç nacional com l'internacional i perquè el mateix sistema d'unitats existent a la ciutat semblava el més apropiat pel fet que facilitava la conversió. Finalment, es demanava l'autorització municipal per tirar endavant la iniciativa legislativa.

Discussió i votació del text de la constitució en el si dels braços

El dia 16 de novembre de 1585 es va discutir i votar en el si del braç militar la constitució *Per levar...*, provisionalment amb el número 208, sobre els nous patrons, de compliment obligat per a tot el país. Aquest pas es va fer amb la resta de textos legals ja combinats pels tres estaments. Les fonts són molt escadusseres i tan sols mencionen els dissentiments en el si del braç militar i en el si del braç reial. En el si del braç militar es descriu l'actuació de tres diputats: Joan Antoni Davi i Ramon de Vilanova estaven d'acord amb el text, mentre que Dalmau Rochabertí, si bé acceptava les persones que havien de dur a terme la conversió, era contrari al fet que les unitats patrons fossin les barcelonines.[35] El 20 de novembre es votà la proposta en el braç reial. En aquest cas foren sis els dissentiments: els síndics de Perpinyà, de Lleida, de Cotlliure, Tuïr, Salses i Vilafranca del Conflent.[36]

El text definitiu

En general, el procediment era el següent: en primer lloc, es confegien quaderns amb el textos definitius de les constitucions i capítols;[37] en segon lloc, si havien estat concordats pels tres braços, es presentaven al monarca, que es comprometia a ferho mirar i tirar endavant si es considerava bo per al Principat.[38] Per a les constitucions discordes, és a dir, les que no s'havien pogut concertar amb els braços, les persones electes per confegir el quaderns (combinar les constitucions) podien concordar els capítols discordes seguint el parer de la majoria.[39]

Lliurament del quadern amb les noves constitucions

En el lliurament de les constitucions al monarca van intervenir persones del braç eclesiàstic i del braç militar. Pel que fa al braç eclesiàstic, van ser escollides les mateixes persones que ja havien intervingut en l'elaboració de la constitució: el bisbe d'Elna; l'abat Pla; l'abat de Gerri; el canonge Reig, procurador de l'arquebisbe de Tarragona; l'ardiaca Coma, de Vic, i el canonge Thomàs, capitular de Girona.[40] Pel braç militar intervingueren: Joan de Cardona, Alexandre d'Alentorn, Plegamans de Marimon, Joan Andreu Blan, Joan Cella i de Taffurer i Jaume Salbà.

35. *PFBM,* pàg. 467.
36. *PFBR,* pàg. 377 i 378.
37. *PFBE,* pàg. 533.
38. *PFBE,* pàg. 546.
39. *PFBE,* pàg. 549.
40. *PFBM,* pàg. 526.

De la comprovació i la combinació de l'escriptura se'n van ocupar especialment Joan Cella i de Taffurer i Miquel Joan Andreu, del braç militar.[41]

Decretació final del monarca

El 26 de novembre de 1585, els tres braços presentaren al rei 188 decretacions. L'endemà es feren les primeres decretacions del monarca. La relativa al pes, mesura i mida li correspongué en el quadern provisional el número 168.[42] I va tenir per resposta «plau a sa majestat»,[43] és a dir, no va sofrir cap canvi ni observació, cosa que no era una qüestió banal perquè, en cas de dissentiment del rei, el procés es complicava, atès que hi havia la possibilitat de fer rèplica i contrarèplica.

En resum, l'elaboració d'un projecte de constitució s'iniciava amb la creació d'un grup de treball en què col·laboraven experts i representants dels braços. La proposta elaborada per aquest grup constituïa la base de negociació. En el decurs de la tramitació, la proposta es discutia en els braços fins a obtenir la majoria. Pel que fa al procediment d'aprovació, dels braços passava al rei, que retornava la decretació als braços, els quals finalment la retornaven a mans del rei per a la decretació definitiva. Aquesta constitució, com les altres, va ser promulgada per Felip I i publicada per la Diputació del General en el quadern de 1586.[44]

Conclusions

Vist en el seu conjunt, es tractava d'una norma necessària i entenedora que, en tot cas, recollia l'ampli consens que existia en aquesta matèria, com ho demostren les poques discrepàncies a l'hora de discutir-la en el si dels braços.

En el context exposat, es posa en evidència que existien raons a causa de les quals la matèria susceptible de regulació era prou important perquè es reservés a la competència de les Corts. En conseqüència, la Generalitat i el rei eren les autoritats que nomenarien els òrgans encarregats de l'execució.

Un cop unificat el sistema, les altres instàncies implicades, els oficials municipals, reials o de barons, seguien fiscalitzant l'ús dels pesos, les mides i les mesures. Amb la gestació de la nova norma, el rei i els braços iniciaven mesures favorables al comerç que podien ser interpretades de manera diferent des de les dues instàncies. Els braços estamentals la concebien pel fet d'imposar ordre i racionalitat, com una facilitat per al comerç, mentre que des de les instàncies reials es percebia com un canvi operat en l'antic sistema i l'inici de la intervenció de la monarquia en el comerç i la producció, és a dir, en la vida econòmica.

Es pot interpretar que, per als braços, la norma ajudava a acabar amb el confusionisme existent i que consideraven necessari fer una llei que superés la fragmentació, la complexitat i la inseguretat, és a dir, que aportés per la via legal una raonable iniciativa pròpia o de les persones afectades. Per la seva banda, la monar-

41. *PFBM,* pàg. 526.
42. *PFBE,* pàg. 704; *PFBM,* pàg. 683; *PFBR,* pàg. 574.
43. *PFBE,* pàg. 719; *PFBR,* pàg. 591.
44. Vegeu la sèrie *Estampacions de quaderns*... el quadern: *Constitucions fetes*... Barcelona ,1586, f. 28v.

quia utilitzaria les Corts per acabar amb un factor de disgregació en fer una norma uniforme per a tot el territori. No sabem si l'aprovació d'aquesta norma era un punt dels elements integrants d'un programa polític de control econòmic (programa tan sols realitzat de manera parcial però presidit per la idea del que hauria de ser).

L'altra contradicció que es fa present a l'hora de justificar la nova norma nascuda per posar fi a l'heterogeneïtat existent és que la decisió no es pot explicar tan sols per evitar la complexitat, els equívocs i les variacions. Tot això ens pot fer pensar també en un antagonisme entre el particularisme local i la consciència d'una comunitat d'interessos del Principat i els comtats del Rosselló i la Cerdanya en el clima de transformació econòmica del segle XVI, i per tant, en una societat més dinàmica del que s'havia pensat.[45] El rei i el regne acordaven prendre una mesura favorable al comerç en tot el territori: la unificació de pesos, mides i mesures. Parlem d'una direcció comuna, una intervenció a nivell territorial. Potser per influències del mercat internacional o dels mercaders estrangers, però en tot cas seria un símptoma que s'obria pas a una unitat que superava les polítiques localistes i que obria pas també a la intervenció de poders, el rei i el regne, que estaven per sobre dels barons i els municipis.

En darrer lloc, però no per això menys important, la solució adoptada per la Constitució 89 palesava la rellevància de Barcelona com a cap i mare del Principat i com a motor econòmic principal de Catalunya.

45. E. Serra i Puig, *Les Corts Catalanes, una bona font d'informació històrica. Discurs de recepció d'Eva Serra i Puig com a membre numerària de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, llegit el dia 27 de novembre de 2003*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003. Vegeu l'apartat corresponent a les lleis econòmiques, pàg. 25-32.

La revolta dels Barretines i les institucions catalanes, 1687-1689

Eduard Puig Bordera*

Resum

La comunicació se centra en el període 1687-1689 i en el paper de la Diputació del General i el Consell de Cent barceloní durant la revolta dels Barretines. El present estudi incideix en fins a quin punt el control insaculatori afectà a les dues institucions i com influí en l'actitud política d'aquestes enfront dels pagesos revoltats. També es parla del punt de vista del Consell d'Aragó i dels virreis durant i després del conflicte i la seva actitud envers la Generalitat i el Consell de Cent, prenent com a font principal l'estudi dels memorials que analitzaven la situació del Principat i la seva capital. Finalment, s'analitza el paper de les xarxes familiars interinstitucionals durant el conflicte, centrant l'atenció en les elits barcelonines, especialment les que tingueren alguns dels seus membres ocupant càrrecs importants, com per exemple la poderosa família Saiol. Durant la revolta dels Barretines el rei féu ús de la regalia de desinsacular, establerta el 1654 com a mesura de control polític, contra diversos membres del Consistori de la Diputació: Antoni Saiol (diputat eclesiàstic), Daniel Saiol (assessor), Josep Ciges (oïdor militar), Lluís de Valencià (assessor) i Jeroni Ferrer (assessor). Aquesta mesura causà un fort impacte en la societat de l'època, essent la seva reinsaculació una de les principals reivindicacions dels pagesos armats quan assetjaren Barcelona el 1688. Reivindicació que assoliren aquell mateix any. La ciutat, per la seva banda, mostrà una major oposició envers el moviment pagès que no pas la Diputació, tal i com ho demostra la correspondència del virrei marquès de Leganés amb la Cort, lloant la fidelitat de Cristòfol Lledó, mestre de camp i conseller en cap de la ciutat. Tot i que els consellers barcelonins recomanaven una millora dels allotjaments de tropes i l'alleujament dels pagesos, no s'arribaren a oposar al lloctinent de forma directa, ja que els grups dirigents urbans temien l'actitud, cada cop més radical, dels pagesos revoltats.

Resumen

La comunicación se centra en el periodo 1687-1689 y en el papel de la Diputación del General y el Consejo de Ciento barcelonés durante la revuelta de los Barretines. El presente estudio incide en hasta qué punto el control insaculatorio afectó a las dos instituciones y cómo influyó en la actitud política de éstas frente a los campesinos sublevados. También se habla del punto de vista del Consejo de Aragón y de los virreyes durante y después del conflicto y su actitud hacia la Generalitat y el Consejo de Ciento, tomando como fuente principal el estudio de los memoriales que analizaban la situación del Principado y su capital. Finalmente, se analiza el papel de las redes familiares interinstitucionales durante el conflic-

* Universitat Pompeu Fabra.

to, centrando la atención en las élites barcelonesas, especialmente las que tuvieron algunos de sus miembros ocupando cargos importantes, como por ejemplo la poderosa familia Saiol. Durante la revuelta de los Barretines el rey hizo uso de la regalía de desinsacular, establecida en 1654 como medida de control político, contra diversos miembros del Consistorio de la Diputación: Antoni Saiol (diputado eclesiástico), Daniel Saiol (asesor), Josep Ciges (oyente militar), Lluís de Valencià (asesor) y Jeroni Ferrer (asesor). Esta medida causó un fuerte impacto en la sociedad de la época, siendo su reinsaculación una de las principales reivindicaciones de los campesinos armados cuando asediaron Barcelona en 1688. Reivindicación que alcanzaron aquel mismo año. La ciudad, por su parte, mostró una mayor oposición hacia el movimiento campesino que la Diputación, como lo demuestra la correspondencia del virrey marqués de Leganés con la Corte, alabando la fidelidad de Cristòfol Lledó, maestro de campo y consejero primero de la ciudad. Aunque los consejeros barceloneses recomendaban una mejora de los alojamientos de tropas y el alivio de los campesinos, no se llegaron a oponer al lugarteniente de forma directa, ya que los grupos dirigentes urbanos temían la actitud, cada vez más radical, de los campesinos sublevados.

El retorn a la Monarquia Hispànica i el control de les insaculacions

Entre l'11 i el 13 d'octubre de 1652 finalitzà la Guerra de Secessió de Catalunya o Guerra dels Segadors[1] amb la capitulació de Barcelona, després d'un llarg setge iniciat el juliol de 1651, que s'havia vist agreujat per una important onada de pesta que assolà la Mediterrània i que devastà el territori català. Tot seguit, el monarca hispànic Felip IV atorgà un perdó general i prometé jurar les constitucions catalanes; un acte que no es produí, però, fins el 12 de febrer de 1653.

Si bé és cert que el monarca renovà el seu jurament de les lleis del Principat sense alterar les bases del sistema constitucional català, seguint els cànons de la "política cristiana",[2] sí que s'introduïren algunes reformes destinades a incrementar el poder reial i a reduir el mapa d'acció política independent de les institucions catalanes, especialment de la Diputació del General i el Consell de Cent, mitjançant el control de les insaculacions[3] d'ambdues institucions i, per tant, l'accés a les bosses

1. Aquest conflicte ha estat estudiat, entre d'altres, per: J. Sanabre, *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía de Europa, 1640-1659*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1956; J. Elliott, *La Revolta Catalana, 1598-1640*, Barcelona, Vicens Vives, 1966; E. Serra, *La guerra dels Segadors*, Barcelona, Bruguera, 1969; J. Vidal, *Guerra dels Segadors i crisi social. Els exiliats filipistes (1640-1652)*, Barcelona, Edicions 62, 1984; R. García Cárcel, *Pau Claris. La revolta catalana*, Barcelona, Ariel, 1985; E. Serra (dir.), *La revolució catalana de 1640*, Barcelona, Crítica, 1991; A. Simon, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999; X. Torres, *La Guerra dels Segadors*, Lleida, Pagès, 2007; i X. Torres, *Naciones sin nacionalismo: Cataluña en la monarquia hispànica, siglos XVI-XVII*, València, Universitat de València, 2008.
2. Pablo Fernández Albaladejo, *La crisis de la monarquía*, Barcelona, Crítica, i Madrid, Marcial Pons, 2009; Antonio Manuel Hespanha, *Vísperas del Leviatán: instituciones y poder político (Portugal, siglo XVII)*, Madrid, Taurus, 1989; José María Iñurritegui, *Gobernar la ocasión: preludio político de la Nueva Planta de 1707*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2008.
3. Abans de la reforma, el rei no podia intervenir en les insaculacions, ja que tot el procés per omplir de noms les bosses d'oficis estava en mans de la pròpia Diputació, sense que cap autoritat externa pogués decidir al respecte. Per a una explicació més detallada del funcionament del sistema de les insaculacions, vegeu: V. Ferro, *El Dret públic català: Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic, Eumo, 1987; Miquel Pérez Latre, *Diputació i Monarquia: El poder polític a Catalunya, 1563-1599*, tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, 2001; del mateix autor: *La Generalitat de Catalunya en temps de Felip II: política, administració i territori*, Barcelona, Afers, 2004.

d'oficis. Amb aquesta mesura, el rei es reservava l'última paraula sobre qui podia optar als oficis, excloent a persones que poguessin ser sospitoses de no ser prou addictes al monarca hispànic. A més, la monarquia també tenia dret a desinsacular qualsevol que formés part de les bosses o, fins i tot, que ja estés exercint un ofici de forma plena.[4]

La ciutat de Barcelona abans de 1687

El Consell de Cent acostumà a mostrar-se més combatiu que la Diputació pel que feia a les reivindicacions en favor de la recuperació del control de les insaculacions. Josep Maria Torras i Ribé ha destacat que, de forma periòdica, el Consell reclamà el retorn de les insaculacions.[5] Aquesta voluntat de recuperar l'estatus perdut féu que la ciutat accedís a les peticions de tipus econòmic que el virrei no parà de reclamar des de 1653. Això provocà, tal i com ha assenyalat Jaume Dantí,[6] un permanent endeutament de les finances municipals i la impossibilitat de la recuperació hisendística de la ciutat comtal.

Així, per exemple, en una carta del 25 de juny de 1698 al rei, la ciutat expressava els serveis prestats entre 1652 i 1697, amb una despesa que els consellers xifraven en sis milions de lliures, i remarcava el patiment del ciutadans.[7] Destacaven especialment el «terrible i orrorós siti» de 1697, que durà cinquanta-dos dies i que provocà «lo incendi y ruhina de sos mes sumptuosos temples y monastirs y més de dos mil y sinchcentas casas [...] lo foch y violència de més de vintmil bombas (i) cent mil balas de artilleria». Com a recompensa a tants patiments, demanaven «la prerrogativa de ditas inseculacions en la conformitat las tenia y gosava antes de dita reserva».[8]

Jaume Dantí destaca la imposició de la pragmàtica reial de 1659, segons la qual la ciutat havia de retornar els préstecs realitzats amb anterioritat a 1640 i fins 1653 segons el valor nominal de la moneda en el moment en que es féu el contracte. Aquesta mesura fou especialment perjudicial per a la Ciutat, motiu pel qual les institucions catalanes reaccionaren en contra. La Diputació del General presentà una forta resistència: al·legava que una mesura com aquella només es podia dur a terme en Corts. El monarca no féu cas a les ambaixades catalanes (del municipi i la Diputació) i el 1668 la Ciutat hagué de fer un pacte amb els seus creditors. Amb tot i això, el monarca accedí a la supressió de les carnisseries reials, que perjudicaven la Ciutat, a canvi de garantir les aportacions per al manteniment de l'exèrcit.[9]

4. Tal i com passà, efectivament, en el cas dels germans Antoni i Daniel Saiol, Josep Ciges i Lluís de Valencià, el 1687, i que causà importants tensions polítiques en la societat catalana de l'època. Vegeu: *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Secretaria de Catalunya, 217, 218, 240.
5. Segons aquest autor, trobem que hi ha peticions a la monarquia en aquest sentit el 1675, 1684, 1688 i 1698 (J. M. Torras Ribé, *Els municipis catalans de l'antic règim, 1453-1808: procediments electorals, òrgans de poder i grups dominants*, Barcelona, Curial, 1983).
6. J. Dantí, «Intervencionismo real y pactismo: el Consejo de Ciento de Barcelona en la segunda mitad del siglo xvii», dins Francisco José Aranda Pérez (coord.), *VII[a] Reunión Científica de la Fundación Española de Historia Moderna,* Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 2004, vol.1, pàg. 115-128.
7. *ACA*, *Consell d'Aragó*, Secretaria de Catalunya, ll. 244.
8. Els efectes del setge de 1697 han estat analitzats per Albert García Espuche, *Barcelona entre dues guerres: economia i vida quotidiana (1652-1714)*, Vic, Eumo, 2005.
9. J. Dantí, «Intervencionismo real y pactismo...», pàg. 115-128.

Els precedents de la revolta: allotjaments, guerra amb França i plagues de llagosta

El vell problema dels allotjaments de les tropes, que havia estat un dels desencadenants de la Guerra dels Segadors, no desaparegué després de la Pau dels Pirineus (1659-1660). Al contrari, els conflictes bèl·lics entre els Àustria i els Borbó se succeïren durant la segona meitat del segle XVII, i Catalunya en fou un dels principals escenaris. Aquest fet féu que la presència de soldats en territori català esdevingués habitual i que augmentessin les topades entre aquests i la població rural (les principals ciutats i viles n'estaven exemptes per privilegi o per pagar un "donatiu voluntari" a canvi de lliurar-se dels temuts allotjaments). A això cal afegir el ruïnós estat de la hisenda reial i els entramats de corrupció dins el mateix exèrcit, que propiciaven que la paga no arribés als soldats, la qual cosa es traduïa en abusos de la soldadesca contra la població. Tot i que hi hagueren períodes de pau, la fragilitat d'aquesta fou evident i les tropes continuaren allotjades en territori del Principat.[10] El novembre de 1683, començà una nova guerra amb França i la Diputació del General, tot i les reticències inicials, a causa de la seva feblesa econòmica, aixecà un terç davant les demandes reials i del virrei. Els francesos assetjaren Girona, però l'atac pogué ser repel·lit, amb un alt nombre de baixes del terç del General. L'actuació del virrei Bournonville, que no volgué passar a l'atac a causa de la migradesa de les seves forces, fou molt mal vista per la Generalitat i pel Consell d'Estat de la Monarquia, i finalment, tot i que el 15 d'agost de 1684 s'havia signat la pau de Ratisbona, fou reemplaçat per Diego Mesía de Guzmán-Dávila y Cardona-Fernández de Córdoba, duc de Sanlúcar i marquès de Leganés i Mortara.[11] Malgrat que amb el nou virrei s'encetà un dèbil període de pau, els allotjaments continuaren presents i el malestar de la pagesia empitjorà a causa d'un seguit de males collites, sequeres i una greu plaga de llagosta que assolà Catalunya entre 1685 i 1688.[12] La gravetat d'aquesta plaga arribà a tal extrem que el consistori dels diputats féu editar uns opuscles amb un seguit de remeis i consells per combatre-la.[13]

Una barreja d'aquests factors i un conflicte local entre el comte de Centelles i els síndics d'aquest municipi[14] portaren l'esclat d'una revolta contra els allotjaments i les contribucions que s'estengué arreu de Catalunya i que s'allargà, en diverses fases, des de 1687 fins 1689.[15]

10. Jaume Dantí i Riu, *Aixecaments populars als Països Catalans (1687-1693)*, Barcelona, Curial, 1990; Pere Molas, «Propaganda i debat polític a la revolta dels 'barretines'», dins Pere Molas Ribalta, *Catalunya i la Casa d'Àustria*, Barcelona, Curial, 1996.
11. Josep Maria Solé i Sabaté (dir.), *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004, vol. 2, pàg. 282.
12. Dantí, *Aixecaments populars...*
13. *Remeys per la matansa de la plaga de la llagosta, extrets de diferents papers, vinguts a notícia del molt Illustre Consistori de Deputats del General de Catalunya, trets à llum per lo consuelo dels Pobles del present Principat á instancia dels molt Illustres Senyors Deputats, y Oydors de Comptes del General de Catalunya, perque cada Poble elegesca de aquells los que li apareixerá més convenient segons lo tereno*, Barcelona, 1688 (Biblioteca de la Universitat de Barcelona, Fons de Reserva, 07 B-38/4/3-7).
14. Aquest conflicte ha estat ben explicat per Joaquim Albareda, «Centelles contra el mal govern. L'inici de la revolta dels Barretines (1687)», dins AAVV, *Antoni Saumell i Soler. Miscel·lània in memoriam*. Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2007, pàg. 313-327.
15. La revolta i les seves fases han estat explicades per Joaquim Albareda i Salvadó, «Els dirigents de la revolta pagesa de 1687-1689: de Barretines a Botiflers», *Recerques,* 20 (1988), pàg. 151-170; «Entre França i Espanya: actituds

La Diputació del General i el malestar dels pagesos

Davant el problema dels allotjaments de tropes, moltes viles i llocs havien començat a enviar cartes de protesta contra la presència de soldats i les dures condicions en què es produïen. Unes reclamacions que foren especialment escoltades per Antoni Saiol, diputat eclesiàstic i president de la Generalitat, que intentà trobar una solució reunint el màxim nombre de cartes per tal d'argumentar millor la queixa a les autoritats reials.

Les relacions entre la Diputació del General i l'autoritat virregnal s'havien enrarit el 1686 a causa d'un contenciós entre ambdues institucions. Carles Ros, de Perpinyà, tenia un plet amb Maria Àngela Alemany i Fontanella i el seu fill Josep Alemany pels drets a l'herència de la noble Jerònima d'Alemany. Ros havia rebut un préstec d'Emmanuel de Llupià, portaveu del governador de Catalunya, per valor d'11.000 lliures, i com que no en podia pagar els interessos anuals, cedí els seus drets sobre el plet a Llupià. La Diputació del General considerà que aquest acte no s'ajustava a les Constitucions i inicià un procés de contrafacció, ja que un oficial reial com Llupià no podia prendre part en un assumpte que havia de decidir la Reial Audiència. Aquesta, però, donà la raó a Llupià,[16] i la Diputació envià cartes a la cort apel·lant al rei, les quals foren interceptades pel virrei Leganés.[17] Aquesta topada provocà malestar entre la Diputació i el virrei, el qual dificultà la negociació pels allotjaments.[18]

Durant el maig de 1687, els diputats augmentaren la seva activitat diplomàtica per tal de buscar suports en la cort intensificant el to de les seves reclamacions. De nou escrigueren al rei, demanant poder recórrer al mètode extrajudicial, assenyalant la cada cop major intromissió dels oficials reials en els assumptes de la Diputació i els «inconvenients grans que resultan de que officials Reals admeten cessions majorment de cosas litigiosas».[19] En la correspondència dirigida al comte d'Oropesa i al duc d'Alba es lamentaven de la il·legalitat comesa pel virrei en interceptar un nou correu del General que tornava de Madrid i que fou empresonat a la ciutat de Lleida. El virrei argumentà que «dit correu no tornava a Barcelona per orde del Consistori sinó que únicament se despacha per lo del Concell de estat pera lo marquès de Leganés», i els diputats al·legaren que el virrei no tingué altre motiu que «la affectació ab que dit Marquès se ostenta parcial contra lo Consistori».[20]

dels grups dirigents catalans a la fi del segle XVII», *Pedralbes*, 13-I (1993), pàg. 167-181; «Sebastià Enric Torres: "un home molt aficionat a la Terra"», dins Borja DE RIQUER I PERMANYER (dir.), *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1995, vol. 4, pàg. 380-381; DANTÍ, *Aixecaments populars...*

16. Llupià comptava amb el suport del Braç Militar, tal i com ho demostra la carta que aquest envià el 15 de febrer de 1687 als diputats del General com a rèplica a la resposta d'una altra carta anterior (Biblioteca de la Universitat de Barcelona, 07 c-239/1/15-7).
17. *ACA*, Generalitat, N-915-918, carta del 28 de desembre de 1686, dels diputats al rei (en ella ja es queixen de la inconstitucionalitat de la participació de Llupià en el plet) i cartes del 19 d'abril de 1687, dels diputats al rei, a Anton de Camporrells (membre del Reial Consell), i al comte d'Oropesa (en elles recorren a la cort per tal de canviar la sentència desfavorable). És interessant assenyalar que en la majoria de cartes, a banda de la signatura conjunta dels diputats, signà Antoni Saiol de forma individual i en primer lloc.
18. Tal i com queda reflectit en diversos memorials enviats posteriorment al rei pels germans Saiol i Josep Ciges (*ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, 218), així com en les cartes del 22 d'abril a Pere d'Aragó, al comte d'Oropesa i al mateix rei, queixant-se de la interceptació del correu enviat a Madrid, per part del virrei (*ACA*, Generalitat, N-915-918).
19. *ACA*, Generalitat, N-915-918, carta del 3 de maig de 1687.
20. *ACA*, Generalitat, N-915-918, cartes del 10 de maig de 1687. Sempre signen «Don Anton de Sayol» primer i «Affectats Los Diputats», després.

Finalment, després d'un estira i arronsa constant amb el virrei i un seguit de súpliques a personatges influents de la cort per tal que utilitzessin els seus bons oficis davant del rei (en les quals els diputats afirmen haver-se assabentat que el virrei havia enviat un correu extraordinari a la cort «per materias convenients al Consistori calumniant aquell»),[21] el consistori redactà una carta al rei que s'envià el 20 de maig de 1687.[22] En ella els diputats exposaven un seguit de queixes sobre la mala gestió del virrei i els greus problemes que afectaven el Principat.

El virrei marquès de Leganés reaccionà de forma molt ràpida i envià un seguit de cartes al Consell d'Aragó on acusava alguns membres de la Diputació del General. El Consell es reuní per debatre l'assumpte i elaborà un memorial al respecte.[23] El 18 de juliol, mitjançant un reial decret, es desinsacularen diverses persones vinculades a la Diputació i que el virrei considerà enemics: Antoni Saiol i de Quarteroni, diputat eclesiàstic; Josep Ciges i de Vidal, oïdor militar;[24] Daniel Saiol i de Quarteroni, assessor de la Diputació i germà del primer; Lluís de Valencià, consultor de la Diputació i eminent jurista; [25] i el també jurista Jeroni Ferrer.

Els mesos següents a la desinsaculació, els germans Saiol i Josep Ciges elaboraren un seguit de memorials dirigits al monarca en els quals es defensaven i rebatien les acusacions fetes pel virrei marquès de Leganés. En cap moment, però, no es van retractar de les accions empreses des dels seus llocs al consistori, que eren justificades una per una i de manera detallada.[26]

Finalment, el maig de 1688, foren reintegrats als seus llocs mitjançant un reial decret, fruit de la pressió de 8.000 a 10.000 pagesos congregats fora les muralles de Barcelona que entregaren un memorial a la Diputació en el qual, junt amb altres reivindicacions (la majoria referents als allotjaments i contribucions) es demanava la reintegració als seus llocs dels germans Saiol i Josep Ciges. Una petició que tant la Reial Audiència com el Consell d'Aragó[27] recomanaren de satisfer per tal d'evitar nous enfrontaments. Davant aquesta situació, doncs, el monarca, «obligado a condescender el capricho de la multitud», ho acceptà.[28]

Aquesta pressió popular, que demostra l'innegable prestigi d'aquests personatges entre la població, anà acompanyada de sengles memorials del Braç Militar, el Consell de Cent i la Diputació, en els quals també es recomanava la restitució dels desinsaculats. El diputat eclesiàstic Francesc Bernat de Pons, abat de Sant Cugat, que ocupava el lloc que havia deixat Antoni de Saiol i que hauria de deixar el càrrec,

21. *ACA*, Generalitat, N-915-918, carta del 20 de maig de 1687 a Anton de Camporrells.
22. *ACA*, Generalitat, N-915-918, carta del 20 de maig de 1687 al rei.
23. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 244 (memorial del 10 de juny de 1687 signat pel secretari Joseph de Haro).
24. Josep Ciges i de Vidal, natural de Tarragona, doctor en lleis i fillastre de Victorià de Valda, consultor del General i catedràtic (*ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, 218).
25. Lluís de Valencià i Ximenis, doctor en lleis, catedràtic i assessor del General, havia estat oïdor militar durant el trienni 1650-1654 (*ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, 218).
26. Per més detalls d'aquest procès vegeu: Eduard Puig Bordera, «Les insaculacions de la Diputació del General de Catalunya: el cas dels germans Saiol i Joseph Ciges (1687-1688)», *VI Congrés d'Història Moderna de Catalunya, Barcelona, 15-19 de desembre de 2008*.
27. Fins i tot el marquès de Canales, ferm defensor de les desinsaculacions el 1687, hi estigué a favor. Apuntà que «se podría hazer con relación a la satisfacción que ellos pretendieron dar en sus memoriales» per evitar mostrar que se cedia enfront els pagesos (*ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 240, Informe del Consell d'Aragó al rei).
28. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 240, carta del rei al lloctinent marquès de Leganés.

es posicionà a favor de la reintegració, tal i com ho demostra la carta que escrigué al president del Consell d'Aragó.[29]

Fins i tot el mateix marquès de Leganés, en un informe per al rei del 12 de maig de 1688, reconegué el suport popular dels diputats destituïts, citant una carta que li havia enviat el canceller de la Reial Audiència Oleguer de Monserrat parlant d'unes negociacions amb el municipi de Caldes de Montbui. En aquest document es diu que els cavallers que negociaven van rebre unes cartes per al conseller en cap de Barcelona i per al protector del Braç Militar «en que pretenden que vuestra magestad no pudo desinsacular a los Sayoles por el capítulo 55 de las pazes de 1660». En el mateix informe, que citava una altra carta de l'advocat fiscal del patrimoni de Catalunya Miquel de Calderó, assegurava que «des del noble al plebeyo todos se interesan en que vuestra magestad pierda la regalía de las insaculaciones» i que els revoltats volien el retorn dels desinsaculats:

Por justicia y no por gracia [...] que era menester que las salas de la Real Audiencia declarasen haver hecho una injusticia en aconsejar que se desinsaculasen los Sayoles y les quitasen los puestos.[30]

El virrei Leganés va ser destituït i reemplaçat efímerament pel comte de Melgar (incapaç d'aturar les convulsions), que alhora va ser substituït, el mateix 1688, pel duc de Villahermosa, el qual sufocà la revolta de forma especialment contundent mitjançant una dura repressió militar. Aquest fet anà acompanyat de l'esclat d'una nova guerra amb França, el 1689, que contribuí a desprestigiar les posicions profranceses dels líders Barretines a causa de les malvestats dutes a termes pels exèrcits de Lluís XIV.

Les institucions catalanes al servei del monarca

La Ciutat de Barcelona no tingué la mateixa implicació en la defensa de la pagesia, ja que la denúncia de greuges i contrafaccions era una competència pròpia de la Diputació del General. De totes maneres, el pes polític i econòmic del Consell de Cent barceloní fou molt gran i jugà un paper important durant el conflicte.

Segons ha destacat Jaume Dantí, la Ciutat expressà la seva voluntat de servir el rei especialment a principis d'abril de 1688, quan els sollevats posaren rumb a Barcelona, però també és cert que, un cop desmobilitzats, s'adreçà al Consell d'Aragó per demanar millores per al penós problema dels allotjaments.[31] Així, doncs, el Consell de Cent escrigué un memorial al rei[32] parlant del «miserable estat de est Principat de Cataluña y de quant necessita de gran y prompte remey», alertant de les greus conseqüències de no fer res per alleujar la situació de Catalunya pel que feia als allotjaments, posant com a exemple els «més de deu mil hòmens» que s'aplegaven fora muralles, sense comptar els que «contínuament anaven arri-

29. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 240, carta del diputat eclesiàstic Francesc Bernat de Pons a Pere Antoni d'Aragó.
30. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 240, Informe del marques de Leganés del 12 de maig de 1688.
31. J. Dantí, «Intervencionismo real y pactismo...», pàg. 115-128.
32. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 240, Memorial del Consell d'Aragó al rei del 28 d'abril de 1688 (on s'analitza el que havia presentat el Consell de Cent).

bant [...] que se encaminava lo moviment a ésser universal». Els consellers criticaven durament «los sobrados alojamientos y exhorbitantes y no devidas contribuciones» amb què eren gravats els pagesos i els maltractaments per part dels soldats. També es mostraven molt crítics amb l'actitud de les autoritats reials envers els síndics dels pobles i les amenaces que els va fer el regent Pere de Montaner, encarregat de distribuir els soldats pel Principat. En el document es considerava que la situació a què s'havia arribat es podia haver evitat de no haver-se produït el següent:

> El exceso con que se obrava en las contribuciones que qualquiera era manifiesta contrafacción a las leyes del Principado siendo tan general este desorden que motivó las justas e innumerables quexas con que representavan los síndicos de las universidades estos excesos [al lloctinent i als diputats].

En un altre memorial, el Consell barceloní defensà la posició del diputats desinsaculats el 1687, «a quien por obligación de su cargo incumbe el procurar la observancia de las constituciones de Cataluña», i el paper dels síndics dels pobles, del Braç Militar i del Capítol catedralici, alhora que exposava els mèrits de Barcelona en donar 4.000 lliures al rei i puntualitzar que no en va donar més a causa dels deutes que aclaparaven la ciutat.[33]

El 1689, en esclatar la guerra amb França i produir-se el canvi de virrei ja esmentat, les dues principals institucions de Catalunya es posaren novament al servei del rei. Això cal destacar-ho, especialment si tenim en compte que els diputats que s'havien mostrat més favorables a les reivindicacions pageses acabaven el seu trienni de mandat aquell any.

L'actitud de la Ciutat en el conflicte dels Barretines fou més contundent i clara que la de la Diputació, tot i que a la fi arribà a la mateixa resolució a favor del rei. Els interessos urbans i del litoral català, en ple creixement econòmic, xocaren amb els de l'interior més rural, que veia perillar la seva recuperació amb la presència dels exèrcits que assolaven el país. Els interessos urbans –tot sigui dit– també foren defensats pel Braç Militar, ja que molts dels seus membres pertanyien a les capes burgeses i de la petita noblesa que s'havia traslladat a les ciutats del litoral, especialment a Barcelona.

A més, la possibilitat d'una revolta del poble menut dirigit per persones de condició elevada de la ciutat era clara i els grups dirigents barcelonins n'eren plenament conscients. El mateix monarca, atenent els informes del virrei i en referència a qui inspirava la revolta, va escriure:

> Esta malignidad nace de los más principales dentro de Barcelona que fomentan estos alborotos.

Amb això es referia sobretot als Saiol i els seus partidaris.[34] Aquesta mateixa preocupació la reflectí la Reial Audiència en el seu informe dirigit al rei, preocupada pel «estado peligroso en que se alla esta ciudad»; ja que molts revoltats «provocavan a los vecinos de la ciudad que estavan mirándoles a que se conmoviesen y

33. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 240, memorial del 17 d'abril de 1688.
34. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 240, carta del rei al virrei el 1688.

tomasen las armas», tot dient «viva el rey y muera el mal govierno, con mezcla de varios oprobios de la justícia y del govierno».

Molts "ociosos", especialment estudiants i forasters que eren de les mateixes zones que els Barretines, s'abocaven a les muralles i parlaven amb els pagesos instal·lats a fora. I contemplaven els saquejos i cremes de les cases d'oficials reials que eren fora muralla; sobretot de les propietats de Pere de Montaner, tresorer de l'Audiència i responsable dels allotjaments, possiblement un dels homes més odiats pels Barretines.[35]

Els serveis a la Monarquia del consistori municipal i de la Diputació quedaren ben palesos en el marge d'un informe del Consell d'Aragó del 20 de desembre de 1689. En aquest escrit el rei ordenà al Consell de premiar els bons serveis de la Diputació i el Braç Militar amb els títols d'«Illustres y fidelissimos» i a la Ciutat «se le dé despacho cubrirse en my Real presençia sus conselleres como se ha estilado por lo passado», equiparant, així, els consellers amb els Grans d'Espanya. Al Braç Militar se li afegí «el titulo de fidelíssimos antes del de amados».[36]

Tot i les aparents bones relacions entre les institucions catalanes i la Monarquia després de 1689, les desconfiances de les autoritats reials continuaren. El 1690, per exemple, no s'acceptà cap dels noms proposats per les bosses de consellers.[37] I durant la guerra dels Nou Anys, les deliberacions conjuntes entre la Diputació i el Consell de Cent foren habituals, així com la tramesa d'ambaixades conjuntes directament a la Cort.

Aquest fet, tal i com ja havia passat anteriorment amb les ambaixades de la Diputació al rei, molestà el virrei Villahermosa, que es mostrà partidari d'un major intervencionisme reial arran del conflicte amb França, tement la –segons ell– cada cop major autonomia catalana, especialment en temes militars, ja que en les deliberacions conjuntes es tractaven assumptes d'aquesta índole que el virrei entenia com una intromissió, essent conscient de la feblesa del poder reial a Catalunya. Per això Villahermosa es mostrà partidari de més duresa i opinava:

> El verse estos comunes contemporizados y los expedientes de suavidad y blandura de que se ha usado hasta aquí son los que han hechado a pique este estado y acabarán con él.[38]

El paper de les xarxes familiars i clientelars durant el conflicte

En el període que hem analitzat, l'ús de les xarxes familiars era imprescindible per tal d'assolir objectius de tipus polític o econòmic. Per exemplificar aquest fenomen parlarem d'algunes famílies que tingueren un paper polític rellevant durant la Revolta dels Barretines.

En l'àmbit de la Diputació del General hi destacà especialment la família Saiol. Sens dubte aquesta era una de les famílies més notables del període i de la ciutat,

35. Informe de la Reial Audiència al rei del 14 d'abril de 1688.
36. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 240.
37. Dantí, «Intervencionismo real y pactismo...».
38. Dantí, «Intervencionismo real y pactismo...», pàg. 124.

que comptava entre els seus membres amb els fills de Felicià Saiol i de Barberà, senyor de Quer, i de Maria de Quarteroni Falcó i Ponce de León. Ens referim a Antoni, diputat eclesiàstic; Daniel, assessor; Felicià, comanador i lloctinent de l'orde de Sant Joan; Francesc, cavaller de Barcelona i diputat militar el trienni 1677-1680; Eulàlia, priora del monestir de Sant Pere de les Puelles; Lluïsa, casada amb un Vilallonga, marquesa de Monferrat; i Teresa, casada amb Bernat de Vilallonga i Llorac. El seu oncle era Lluís Saiol i de Barberà.[39] Els Quarteroni eren d'origen italià (de Piacenza), a finals del segle XVI s'havien establert a Huéscar, al regne de Granada, emparentant amb els Ponce de León i, poc després, s'instalaren a Barcelona. La importància econòmica dels Quarteroni es fa evident si ens fixem en el fet que Maria de Quarteroni, la mare dels protagonistes dels fets de 1687, havia aportat un dot de 8.000 lliures en casar-se amb Felicià Saiol i de Barberà el 1628. Una quantitat importantíssima en la Barcelona del període.[40]

De tots ells, els personatges destacats d'aquesta nissaga que tingueren un paper rellevant en els conflictes de 1687-1689 foren:

> Antoni Saiol de Quarteroni i Ponce de León, canonge de Barcelona i diputat eclesiàstic en el trienni 1686-1689 (amb el parèntesi de 1687-1688). Sabem, també, que el 1683 havia estat elegit rector de la Universitat Literària de Barcelona.[41]
>
> Daniel Saiol, doctor en ambdós drets, canonge i ardiaca de la catedral de Barcelona i assessor de la Diputació, posseïa una notable biblioteca. També havia estat jutge de contencions, a més d'exercir la judicatura de vicari general del bisbat de Barcelona.[42]
>
> Francesc Saiol, cavaller de Calatrava, lloctinent del batlle general i procurador dels feus reials, havia estat diputat militar el trienni 1677-1680 gràcies a la intervenció del seu germà Daniel, quan es qüestionà la validesa de la seva extracció degut a no complir els requisits d'edat mínima necessària per a sortir elegit i al trobar-se fora del Principat.[43] Daniel aconseguí l'acceptació gràcies als seus amplis coneixements jurídics.[44] Posteriorment, junt amb el seu germà Felicià, fou un destacat membre del partit austriacista. Desterrat pel virrei Velasco el 1705, assistí a la darrera junta l'onze de setembre de

39. Felicià Saiol i de Barberà havia estat desterrat de Catalunya durant la Guerra dels Segadors per mostrar-se contrari a la dominació francesa i havia participat activament en la represa del Principat pels exèrcits de Joan d'Àustria (*ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 218). Vegeu també Francesc AMORÓS I GONELL, «Malta i els cavallers hospitalers de l'orde militar de Sant Joan de Jerusalem durant la Guerra de Successió (1702-1714). Notícies extretes de la correspondència diplomàtica», *Pedralbes*, 26 (2006), pàg. 263-352.
40. Enric SUBIÑÀ I COLL, «Can Feliu de la Penya o can Sisternes. Un casal barroc a través dels documents (ss. XVII-XIX)», *Fulls del museu arxiu de Santa Maria de Mataró*, 84 (2006), pàg. 14-34.
41. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. VIII. Anys 1674 a 1689*, edició a cura de Josep M. SANS I TRAVÉ, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2003, pàg. 1.272; *Manual de Novells Ardits, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, Barcelona, Arxiu Municipal de Barcelona, 1892-1975, vol. XX, pàg. 215.
42. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 243.
43. La família tenia interessos patrimonials al regne de Granada que venien de la part Quarteroni i Ponce de León (*ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 253).
44. *Dietaris...*, vol. VIII, pàg. 1272.

1714.[45] Poc abans havia estat nomenat lloctinent i sotsgovernador general de Catalunya.[46]

Felicià Saiol, comanador de l'orde de Sant Joan de Malta i personatge molt influent en la Barcelona de finals del segle XVII i principis del XVIII, estigué clarament implicat en les negociacions amb els Barretines, junt amb els seus germans Daniel i Antoni, tal i com assenyala una carta del mestre de camp Juan de la Carrera a Joseph de Zambrana en la qual es parlava dels fets de Centelles i la seva comarca, on s'esmenta que «un tal Torres» (Enric Torres, pagès benestant de Sant Quirze Safaja i cap dels Barretines) va anar a «hablar con don Feliciano Sayol con gran misterio».

Sabem que també tingué una actuació important Victorià de Valda, jurista prestigiós i catedràtic de lleis, que també fou esmentat per Juan de la Carrera:

Si no se toma alguna resolución que con particularidad contra el endemoniado de don Victoriano de Valda que viexo de setenta y cinco años [...] será perder-se la cavallería si no está el mundo dónde él asistire.[47]

Valda possiblement era d'origen valencià (ja que no era insaculat degut a no ser natural del Principat) i s'havia casat en segones núpcies amb Isabel de Vidal, mare de Josep Ciges, l'oïdor militar desinsaculat originari de Tarragona. És per aquest motiu que s'implicà fortament en la defensa dels desinsaculats.[48]

Queda clara, doncs, la importància de la família Saiol i com els desinsaculats recorregueren als seus parents més influents per tal d'intercedir en favor seu i mantenir viu el seu partit mentre ells es trobaven a la cort de Madrid defensant-se dels càrrecs que se'ls havia imputat.[49] La Reial Audiència se'n queixava en un informe que parlava de la situació de Catalunya, enviat al virrei i que aquest remeté al rei el 10 de novembre de 1687. En aquest document s'atacava Victorià de Valda i Felicià Saiol, «que han sido los que han mantenido y mantienen el partido de los Diputados depuestos». El virrei recomanava més duresa, ja que «con tanta tibieza en su castigo se puede temer que se experimenten muy perjudiciales efectos contra el real servicio».

Pel que fa al govern de la ciutat de Barcelona en les últimes dècades del segle XVII, ens centrarem en la família Lledó, dins la qual destacà especialment Cristòfol Lledó, que fou conseller en cap de la Ciutat durant el conflicte.

Sembla ser que Cristòfol Lledó provenia d'una família de mercaders de Barcelona, ja que havia estat insaculat en la bossa de conseller quart o mercader. Així ho feia saber Josep Cuspeira, que el 1669 demanava el lloc deixat per Lledó, que l'havia ocupat des de 1664, argumentant que no tenia l'edat que marcaven les Constitucions,[50] possiblement perquè ja era ciutadà honrat de Barcelona.

45. Amorós, «Malta i els cavallers hospitalers...», pàg. 263-352.
46. *ACA*, Generalitat, sèrie V, 207.
47. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 218, carta de Juan de la Carrera a Joseph Zambrana, datada a 25 d'octubre de 1687 a Barcelona.
48. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 218, memorial de Josep Ciges i de Vidal.
49. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 218 i 240.
50. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 248, Consulta de Josep Cuspeira del 19 de maig de 1669.

Tot i aquesta procedència social, Lledó ascendí a través de la carrera militar prenent part en els continuats conflictes bèl·lics de la segona meitat dels segle XVII. Ja el 1653 era alferes del terç de la ciutat de Barcelona, prenent part en els socors de Girona, motiu pel qual fou ascendit a capità d'infanteria. Prengué part en la guerra «con toda satisfacción» i el 1673 fou nomenat sergent major del terç de 500 homes que reclutà la ciutat, servint fins el 1678 i demostrant «extraño valor» en diversos xocs amb l'enemic. Aquests mèrits li foren especialment valorats per assolir el seu últim ascens a mestre de camp d'infanteria espanyola, amb plaça al costat de la persona del capità general. El mateix 1678 fou elegit conseller en cap de Barcelona per primer cop, dirigint la defensa de la ciutat contra els vaixells de guerra francesos que l'atacaren. I ho tornà a ser el 1683 i encara un tercer cop durant la Revolta dels Barretines.

Elegit batlle de cóps de Barcelona el 1679, el reial fisc de la Batllia General de Catalunya el condemnà a no cobrar els drets de la fruita seca de la ciutat, els quals acostumaven a anar associats al seu ofici. Aquest organisme considerà que «por presumirse haver sido fraudulentos y simulados los arrendamientos hechos durante el tiempo que los ha cobrado Christobal Lledó», se li havia d'imposar el pagament de més de mil lliures corresponents als drets que havia anat cobrant entre 1680 i 1685 (unes dues-centes lliures anuals). Lledó suplicà que almenys se li concedís la meitat dels drets de la fruita seca, utilitzant l'altra meitat per sufragar el deute, ja que «se hallava sin medios para pagarlos». La Batllia General, però, afirmà que el salari de Lledó com a batlle de cóps era «muy competente a su ocupazión sin la fruta seca», i més tenint en compte que el reial patrimoni estava molt endarrerit en el pagament de pensions de censal, un deute que superava els 8.000 ducats. Per aquest motiu, Cristòfol Lledó, envià dues súpliques al Consell d'Aragó, una el 1686 i una altra el 1687, per tal que se l'afavorís. En aquests documents, a banda de fer constar els mèrits mencionats anteriorment (que eren avalats pel virrei marquès de Leganés i anaven acompanyats del seu expedient militar), al·legava que «se halla con muchas obligaciones de hijos y muger y sin comodidades y patrimonio». Aquesta manca de patrimoni podria indicar un origen familiar no excessivament acomodat, a diferència de personatges com els Saiol, que gaudien de gran patrimoni.[51]

Finalment, el virrei Leganés tornà a recomanar el conseller en cap i el seu fill Cristòfol Lledó Carreres, tant pel que feia al cobrament de la meitat dels drets de la fruita seca per al primer, com per un lloc en la primera escrivania de manament de Catalunya per al segon.[52] I en una carta de l'1 de setembre de 1687, el virrei lloà l'actitud del conseller en cap de Barcelona Cristòfol Lledó pel que feia al seu posicionament en la crisi que es generà arran de les desinsaculacions dels germans Saiol i Josep Ciges. Destacava que «se deve a su celo el que no hayan tomado más cuerpo [les alteracions] y que se halla mal visto de muchos que las fomentaron».

Per aquest motiu, i perquè «se aplica con fineza al real servicio», demanava que s'afavorís al seu fill i a ell mateix «encarecidamente».[53] Finalment se li premià la fidelitat amb la concessió que demanava (la fruita seca), considerant que estava

51. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 929 i 224, memorials de Cristòfol Lledó del 14 d'octubre de 1686 i del 28 d'abril de 1687.
52. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 224, carta del virrei Leganés del 25 d'octubre de 1687.
53. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 218.

«anciano y achacoso» i que no viuria molts anys més (morí el 1692), tot i que el 1687 només tenia 55 anys. A més, Leganés demanà «situarle el sueldo de maestre de campo sobre el pan y cevada del exército de Cataluña», assenyalant que «este año [...] se le ha devido mucho en las operaciones del consistorio de la ciudad con la ocasión de las dependencias con la Diputación».[54]

De fet, aquestes recomanacions del virrei foren correspostes, ja que quan Leganés envià un memorial al Consell d'Aragó, el 10 de novembre de 1687, per tal d'informar de l'estat de Catalunya, inclogué un informe de la Reial Audiència en què s'aconsellava demanar diners al diputat eclesiàstic i al conseller en cap de Barcelona per al sosteniment de la cavalleria durant tres mesos. El virrei alertava que el diputat eclesiàstic no es mostrava massa predisposat a afavorir un donatiu per part de la Diputació, però que el conseller en cap Cristòfol Lledó «que ha sido siempre muy fino [...] esperava se alcanzaría de la ciudad» la quantitat de 400 doblons i «por la noche dio quenta al virrei de lo que havia obrado, diciéndole que no podía creer que los paisanos no diessen la comida, pero que se supliese en la contribución», aconsellant que no es traguessin les companyies de soldats dels seus llocs «por el mal ejemplo». El conseller assegurava que si finalment s'havia de posar la cavalleria en guarnicions i s'havien de menester diners «no reparase en la falta del, que a la mañana siguiente le entregaría ducientos doblones».[55]

54. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 224.
55. *ACA*, Consell Suprem d'Aragó, Secretaria de Catalunya, ll. 240, Informe del virrei marquès de Leganés del 10 de novembre de 1687.

Un «golpe de estado concejil»? El govern de la ciutat de Barcelona durant el setge de 1713-1714[1]

Eduard Martí Fraga*

Resum

Aquesta comunicació intenta aclarir les formes de govern de la ciutat de Barcelona durant el setge de 1713-1714. La història del setge és prou coneguda gràcies a les obres de Sanpere i Miquel, Mateu Bruguera i Santiago Albertí. Però tot i aquests treballs, cal reconèixer que encara resulta necessari un coneixement més profund de les formes de govern que adoptaren les institucions en aquella conjuntura, especialment a partir de febrer de 1714, moment en el qual es produí allò que Sanpere i Miquel qualificà com un «golpe de estado concejil» del Consell de Cent sobre la Diputació. Com molt encertadament constata Josep M. Torras, amb la sortida del virrei Starhemberg es produí un buit de poder considerable dins la ciutat, i «de manera improvisada s'hagué de procedir a buscar solucions de recanvi institucional que tenien tota l'aparença d'un procés constituent». Si el 9 de juliol el virrei abandonà les terres catalanes, el 10 s'obrí la vicerègia i el portantveus del General jurava el seu càrrec. A partir d'aquell moment, com apunta Albertí, «el Principat hauria de regir-se com una improvisada república, per més coronada que es considerés oficialment». La veritat és, però, que la documentació oficial que ens ha arribat és més aviat escassa, i les principals fonts d'informació procedeixen de les memòries dels contemporanis, les quals sovint utilitzen termes confusos i contenen errades. La lectura comparada dels llibres de deliberacions i dietaris del Consell de Cent amb els dels memorialistes dóna lloc a no poques contradiccions i genera una confusió sobre les formes reals de govern de la ciutat durant aquells anys. És aleshores quan la visió tradicional del "cop d'estat" del Consell de Cent comença a desdibuixar-se i sorgeixen noves formes de govern, com la Junta Superior Secreta, la «junta de medis», la «junta per tractar cosas concernents a la política y guerra», etcètera. Una imatge que encara es complica més quan ens adonem que la Conferència dels Tres Comuns continuava ben activa i dirigia *de facto* l'acció del Consell de Cent i la resta d'institucions. La lectura crítica de la documentació oficial contrastada amb la visió tradicional ens mostra una imatge molt més complexa i rica del dinamisme del Consell de Cent, capaç de generar noves formes de govern per donar resposta als reptes que la historia li presentava.

Resumen

Esta comunicación intenta aclarar las formas de gobierno de la ciudad de Barcelona durante el asedio de 1713-1714. La historia del asedio es bastante conocida gracias a las obras de Sanpere i Miquel, Mateu

* Facultat de Comunicació, Universitat Internacional de Catalunya.

1. Aquest treball s'emmarca dins el Grup de Recerca Consolidat d'Estudis de les Institucions i la Societat a la Catalunya Moderna (2005 SGR 00633). Agraeixo al professor Joaquim Albareda els seus encertats comentaris.

Bruguera y Santiago Albertí. Pero a pesar de estos trabajos, hay que reconocer que todavía resulta necesario un conocimiento más profundo de las formas de gobierno que adoptaron las instituciones en aquella coyuntura, especialmente a partir de febrero de 1714, momento en el cual se produjo aquello que Sanpere y Miquel calificó como un «golpe de estado concejil» del Consejo de Ciento sobre la Diputación. Como muy acertadamente constata Josep M. Torras, con la salida del virrey Starhemberg se produjo un vacío de poder considerable dentro de la ciudad, y «de manera improvisada se tuvo que proceder a buscar soluciones de recambio institucional que tenían toda la apariencia de un proceso constituyente». Si el 9 de julio el virrey abandonó las tierras catalanas, el 10 se abría la vicerregia y el portavoz del General juraba su cargo. A partir de aquel momento, como apunta Albertí, «el Principado habría de regirse como una improvisada república, por más coronada que se considerara oficialmente». La verdad es, sin embargo, que la documentación oficial que nos ha llegado es más bien escasa, y las principales fuentes de información proceden de las memorias de los contemporáneos, quienes a menudo utilizan términos confusos y contienen errores. La lectura comparada de los libros de deliberaciones y dietarios del Consejo de Ciento con los de los memorialistas da lugar a no pocas contradicciones y genera una confusión sobre las formas reales de gobierno de la ciudad durante aquellos años. Es entonces cuando la visión tradicional del "golpe de estado" del Consejo de Ciento empieza a desdibujarse y surgen nuevas formas de gobierno, como la Junta Superior Secreta, la «junta de medios», la «junta para tratar cosas concernientes a la política y guerra», etcétera. Una imagen que todavía se complica más cuando nos damos cuenta que la Conferencia de los Tres Comunes continuaba bien activa y dirigía *de facto* la acción del Consejo de Ciento y el resto de instituciones. La lectura crítica de la documentación oficial contrastada con la visión tradicional nos muestra una imagen mucho más compleja y rica del dinamismo del Consejo de Ciento, capaz de generar nuevas formas de gobierno para dar respuesta a los retos que la historia le presentaba.

El 9 de juliol de 1713, els diputats acceptaven el consell donat per la Junta General de Braços i animaren tot el Principat a resistir les armes de Felip V. No és el nostre objectiu explicar la història d'un setge que és prou ben conegut gràcies a les obres de Salvador Sanpere i Miquel, Mateu Bruguera i, més recentment, Santiago Albertí.[2] La tensió política, la progressiva pèrdua de territori, la marxa de Carles III, l'Arxiduc, a Viena, i altres factors, van facilitar que, en començar l'any 1713, es produís una radicalització de les classes polítiques catalanes en la qual els sectors populars de Barcelona adquiriren cada vegada una major influència a la vida política del país i determinaren algunes peculiaritats del setge.[3] Però, tot i aquells estudis, encara avui hi ha nombrosos aspectes del seu desenvolupament que es mantenen obscurs. Entre aquests, cal destacar la necessitat d'un coneixement més profund de les formes de govern que adoptaren les institucions catalanes.

La visió tradicional ha tendit a distingir tres fases diferents. En un primer moment, el govern de Catalunya va estar en mans de la Trenta-sisena nomenada per la Junta General de Braços, la qual funcionà fins el desembre de 1713. A partir d'aquella data, la Trenta-sisena va ser prorrogada a través d'una Vint-i-quatrena, que

2. Mateo Bruguera, *Historia del memorable sitio y bloqueo de Barcelona y heroica defensa de los fueros y privilegios de Catalunya en 1713 -1714*, Barcelona, Luis Fiol y Gros, 1870; Santiago Albertí, *L'Onze de setembre*, Barcelona, Albertí editor, 1964; Salvador Sanpere i Miquel, *Fin de la Nación Catalana*, edició facsímil i estudi introductori a cura de Joaquim Albareda, Barcelona, Base, 2001. Vegeu també una visió de caire més general a Josep M. Torras, *La Guerra de Successió i els setges de Barcelona*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1999, pàg. 347-380.
3. Joaquim Albareda, *Felipe V y el triunfo del absolutismo*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2002, pàg. 176-178.

va exercir funcions ben similars. Però el canvi realment important tingué lloc a finals de febrer de 1714, moment en el qual es produí allò que Sanpere i Miquel qualificà com un «golpe de estado concejil» del Consell de Cent sobre la Diputació.[4] El 26 de febrer, el Consell de Cent assumí la totalitat de la defensa del Principat i nomenava una nova Vint-i-quatrena, en substitució de l'anterior. Des d'aquella data, els consellers, pressionats per una part de l'elit mercantil, assumiren moltes de les competències de la Diputació, fins el punt que gairebé l'anul·laren.

L'actuació del Consell de Cent, que va usurpar gran part de les competències dels diputats, ha estat una de les qüestions més discutides i controvertides del setge de 1713-1714, i no per casualitat el mateix Sanpere i Miquel es preguntava irònicament quin sentit tenia «pedir a Felipe V, a la Europa entera, la conservación del sistema político de Cataluña, si en Barcelona lo destruían los Concellers?».[5] En el rerefons de tot el conflicte hi ha una pregunta punyent: si l'oposició a Felip V es justificava per la defensa de les Constitucions de Catalunya, era possible que els mateixos defensors d'aquests drets fossin els primers en transgredir-los?

Les següents línies, que resumeixen algunes de les conclusions d'un estudi més ampli sobre el desenvolupament i l'actuació de les institucions catalanes durant el setge de 1713-1714, pretenen donar una mica més de llum sobre aquest difícil període de la nostra història.

Alguns problemes metodològics

El principal problema amb què ens trobem a l'hora d'estudiar el setge de 1713-1714, és el fet que la documentació que s'ha conservat resulta escassa. Les principals fonts d'informació procedeixen de les memòries dels contemporanis, les quals sovint utilitzen termes confusos, que forcen l'historiador a fer una lectura prudent i crítica dels mateixos. Pel que fa a la documentació oficial, cal dir que tant el *Dietari* com el *Llibre de deliberacions* de la Diputació presenten ben poques informacions que puguin ser rellevants. Del *Dietari* només es conserva l'esborrany, que finalitza a mitjans de desembre de 1713; i el *Llibre de deliberacions*, a partir de setembre de 1713, esdevé un inventari de pagaments i nomenaments.[6] La informació del Consell de Cent, en canvi, resulta una mica més important. El *Dietari* arriba fins el 13 de setembre de 1714, però el seu contingut és gairebé una crònica militar del setge.[7] L'única font fiable és el *Registre de deliberacions* del Consell de Cent, el qual, tot i que incompletes, presenta un nombre considerable d'informacions de relleu fins el març de 1714.

Per altra banda, cal llegir amb deteniment les informacions que proporcionen els memorialistes, ja que, a banda dels errors que poden tenir, el termes utilitzats en ocasions són ambigus i donen lloc a lògiques confusions. Si agafem Castellví, que sol ser la font més utilitzada, trobem que explica que el desembre de 1713, en

4. Sanpere, *Fin...*, pàg. 327.
5. Sanpere, *Fin...*, pàg. 328.
6. *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), *Llibre de Deliberacions de la Diputació*, N-276.
7. *Manual de Novells Ardits, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, publ. per F. Schwartz y Luna i F. Carreras y Candi, Barcelona, Arxiu Municipal de Barcelona, 1892-1975, vol. XXVIII, pàg. 148.

finalitzar els poders atribuïts a la Trenta-sisena per la Junta de Braços, «pasaron a nombrar sujetos para formar una nueva junta de Gobierno, nombrada junta de 24, extingiendo la que se havia formado en 10 de julio»;[8] la qual cosa sabem que és errònia, ja que el que crearen els diputats va ser una Divuitena.[9] Alhora, termes com «Junta de Govern», «Junta General de Govern», «Junta General de 3 comuns» i «Conferència General», no permeten saber amb exactitud si es refereixen a la Vint-i-quatrena que, segons Castellví, es va crear el febrer de 1714, o a altres tipus de reunions variables, que en ocasions van incloure al portantveus del General, a Villarroel i als presidents dels comuns i, en altres, a tots els oficials de cada comú.[10]

Una certa historiografia dedicada a l'estudi de la guerra, especialment Bruguera i Albertí, ha basat la major part de la recerca en les informacions que proporcionen els memorialistes i contemporanis, i poques vegades han contrastat les seves dades amb la documentació oficial. Només quan es duu a terme aquesta tasca comparativa, es pot percebre la complexitat política del moment, i és aleshores quan la visió tradicional de l'organització política de Barcelona comença a desdibuixar-se.

El govern de la ciutat de Barcelona durant el setge

Quan es parla del govern de Barcelona, cal distingir dues estructures paral·leles que actuaven sobre les mateixes persones i el mateix terreny físic: el govern de la ciutat pròpiament dit, dirigit pel Consell de Cent, i el govern del Principat, dirigit per la Diputació del General. El fet que al llarg dels anys anteriors el Consell de Cent desenvolupés unes competències que depassaven els límits de les seves muralles i que durant el setge de la ciutat la Generalitat gairebé només exercís la seva autoritat dins les muralles, facilita enormement la confusió del termes i funcions. Això es complica encara més quan, a partir del 26 de febrer de 1714, es produí el suposat cop d'estat, pel qual el Consell de Cent assumia totes les funcions de la Diputació i esdevenia simultàniament el govern de la ciutat i del Principat. A partir d'aquest enfocament, podem dividir la nostra anàlisi en dos apartats diferents: les formes de govern abans de febrer de 1714 i les formes de govern després de febrer de 1714.

Les formes de govern abans de febrer de 1714

Aquesta primera fase és la que presenta menys problemes interpretatius. El govern del Principat va ser exercit, entre els mesos de juliol i desembre de 1713, per la Trenta-sisena creada per la Junta de General de Braços, la validesa de la qual es fixà fins el 25 de desembre de 1713.[11] Aquesta Trenta-sisena, escollida pels presi-

8. Francesc de Castellví, *Narraciones Históricas,* edició i estudi introductori a càrrec de Josep M. Mundet i Gifré, Madrid, Fundación Francisco Elías de Tejada y Erasmo Pèrcopo, 1997, vol. IV, pàg. 29.
9. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 57r i ss.
10. Castellví, *Narraciones…*, vol. IV, pàg. 46-47 i 445. Per oferir només un exemple dels molts que hi ha, trobem que Castellví parla d'una «Nueva Junta de Gobierno» per referir-se a la Divuitena creada l'1 de gener de 1714 (vol. IV, pàg. 29), però Albertí, en canvi, parla d'una «Reunió del govern en ple», en la qual hi eren presents els consellers, els diputats, Villarroel, el protector del Braç i els membres de les juntes (Albertí, *L'Onze...*, pàg. 300).
11. Bruguera, *Historia...*, pàg. 201.

dents de cada Braç, tenia com a finalitat dirigir el govern del Catalunya i evitar els inconvenients que es derivaven de la presència continuada de tota la Junta General de Braços durant tant de temps. Com és ben conegut, la Trenta-sisena va tenir reunions plenàries, però aviat es va dividir en juntes inferiors especialitzades en temes més delimitats.[12] Albertí assenyala que aquesta instància, «en unió de la Generalitat i del Consell de Barcelona, formarien aleshores el govern del Principat».[13] Però això no deixa de ser problemàtic: podien, els dos comuns, no executar les decisions de la Trenta-sisena? A l'hora de la veritat, com apunta Alcoberro, la Trenta-sisena «no substituí la Diputació del General, a qui corresponia l'execució dels acords [...]. Era una junta de govern amb atribucions que depassaven les pròpies d'un organisme assessor o deliberatiu, però des del punt de vista institucional i de precedència es trobava per sota de la Generalitat».[14] La documentació no deixa de confirmar aquesta visió, posant de manifest com les deliberacions de la Trenta-sisena acabaven habitualment dient a la Diputació que havien «deliberat per ço aconsellar com aconsellen als excel·lentíssims i fidelíssims senyors deputats...».[15]

Això no significa que la seva actuació estigués totalment sotmesa als diputats, ja que tot sovint la Trenta-sisena (o alguna de les seves juntes menors) va escriure directament als altres comuns (24 de juliol), va rebre ambaixades (17 d'agost), va estar present a juntes en les que també hi eren els diputats (18 d'agost), etcètera.[16] Fins i tot, trobem un cas en què Villarroel va escriure als diputats però la resposta la donà la Trenta-sisena (18 de setembre de 1713).[17] Tot plegat posa de manifest que, si bé la Trenta-sisena mai no va arribar a ser l'autèntic "govern" del Principat –ja que les competències de la Diputació no van desaparèixer–, sí que és cert que algunes vegades en va exercir les funcions.

La segona fase de govern s'inicià oficialment el 25 de desembre de 1713. Dies abans, la Conferència dels Tres Comuns, veient la proximitat del final dels poders atribuïts a la Trenta-sisena per la Junta General dels Braços, aconsellà als comuns la creació d'una «junta divuytena o vintisetena dels tres estaments [...] ab la inteligènzia que dita divuytena o vintisetena no estiga precisada a discórrer y aconsellar solament sobre los assumptos que los excel·lentíssims y fidelíssims consistori li proposaran, ans bé puga y dega reflectar [...] per sí sola y aconsellar sobre qualsevol matèria que li aparega convenient per la causa comuna ab lo mateix poder que té la trenta-sisena».[18] Després d'algunes dificultats provocades per la pretensió de la Ciutat de tenir un major control de la situació, els tres comuns van seguir el consell ofert per la Conferència i s'acordà que la Diputació designés una Divuitena de persones, la qual es féu efectiva el dia 1 de gener de 1714.[19] Aquesta Divuitena estava

12. En concret: Junta de Guerra, Junta de Segrests, Junta de Mitjans, Junta de Política i Junta de Tresoreria. (Albertí, *L'Onze...*, pàg. 147).
13. Albertí, *L'Onze...*, pàg. 147.
14. Agustí Alcoberro, «La Junta General de Braços i el Govern de la Catalunya resistent», dins A. Alcoberro (dir.), *Catalunya durant la Guerra de Successió*, Barcelona, Ara Llibres, 2006, vol. II, pàg. 15-59 (vegeu la pàg. 44).
15. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, 20-VII-1713, f. 180, document intercalat. La documentació de la Trenta-sisena és molt abundant i no deixa cap mena de dubte respecte aquest fet. Vegeu, per exemple, *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 195 (document B) i f. 214 (document intercalat), i la nombrosa documentació del volum conservat a l'*ACA*, Generalitat, G-121/5, 1/28-VIII-1713.
16. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 186 (document A), 214r i 215r.
17. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 237r.
18. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 31 (document intercalat).
19. La conformitat de la Diputació i del Braç es troben a *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 31 (documents intercalats). L'acceptació de la Ciutat es troba a f. 32v.

dotada de les mateixes facultats que la Trenta-sisena nomenada per la Junta General de Braços i, de fet, el seu desenvolupament posterior ho posà de manifest, ja que la Divuitena també va escriure als comuns en algunes ocasions.[20] En aquest sentit, cal tenir en compte que l'existència d'aquesta Divuitena posa de manifest com s'ha de llegir críticament Francesc de Castellví, el qual considerava que, el desembre de 1713, el que s'havia fet va ser una Vint-i-quatrena. Això és el que explica la confusió en què va caure el reconegut historiador Sanpere i Miquel.[21]

Pel que fa al govern de la ciutat de Barcelona, es va produir un fenomen similar. El Consell de Cent va continuar tenint la darrera paraula, però va crear dues juntes inferiors, la Vint-i-quatrena i la Novena de Guerra, les quals van ser les que dugueren a terme el govern i la defensa de la capital catalana. Els poders atribuïts a aquestes juntes inferiors es produïren en tres fases diferents (17 i 20 de juliol i 30 de novembre de 1713), en cada una de les quals les competències delegades van ser majors. Resulta interessant deturar-se breument en elles.

La Vint-i-quatrena de Guerra es creà el 17 de juliol de 1713, i també es podien afegir a ella «personas associadas, tant que sien del present consell com fora de ell». Les seves competències feien referència a «tot lo fet ocurrent y durant el present frang ens ocorrerà perque sien servits posar en execució tot lo que'ls aparexerá més convenir, no essent cosa gravíssima, sens report algun al present consell, donantlos y atribuintlos per dit effecte llarg y bastant poder».[22] És a dir, la Vint-i-quatrena tenia plena capacitat per actuar al marge del Consell de Cent plenari, i només havia de consultar amb ell els afers que fossin de molt relleu. A més, a banda de les vint-i-quatre persones que composaven aquesta comissió, també podien afegir-s'hi altres individus, formessin part o no del Consell de Cent. El que resulta interessant d'això és que el recurs a la Vint-i-quatrena augmentava la base social que prenia les decisions polítiques –no eren solament els consellers– i agilitzava l'execució de les mateixes, ja que no calia convocar tots els cent quaranta-quatre membres del Consell.

Tres dies més tard es féu una nova delegació de poders i s'autoritzava que quan la Vint-i-quatrena no es pugués reunir «pugue la Novena de guerra y personas a ella associadas resoldre y deliberar per las materias corrents tot lo que aprexerà més convenir las quals deliberacions tinguen la mateixa força y valor que si fossen fetas per tots los excelentíssims senyors consellers i vintycuatrena».[23] Un cop més, la decisió buscava agilitzar al presa de decisions del Consell. Van ser aquestes dues institucions les autèntiques directores de l'acció de la ciutat durant tot el setge i les que redactaren els papers del Consell de Cent, les que nomenaren els representants de la ciutat a les diferents juntes interinstitucionals amb els altres comuns,[24] les que feren ambaixades al portantveus del General[25] i gestionaren les fortificacions de la ciutat,[26] les que pagaven els soldats i determinaven la composició dels regiments,[27] etcètera.

20. Vegeu, per exemple, *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 71r, 19-II-1714 (document intercalat).
21. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 57r. Castellví afirma que «el acto solemne de la prorrogación, celebrado en 22 de diciembre de 1713 y en primero de enero de 1714 […] los diputados pasaron a nombrar sujetos para formar una nueva junta de Gobierno nombrada junta de 24 extinguiendo las de que se habían formado en 10 de julio de 1713» (Castellví, *Narraciones...,* vol. IV, pàg. 29). Vegeu també Sanpere, *Fin...*, pàg. 289.
22. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 178.
23. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 185r.
24. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 183v.
25. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 200v.
26. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 73r.
27. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 219v.

Certament, la Vint-i-quatrena de Guerra no arribà a tenir tant de relleu com la Trenta-sisena, ja que ella sempre va actuar com a representant dels consellers i no tingué representació pròpia a les juntes interinstitucionals, però no es va quedar gaire lluny d'aquesta funció. Una ullada al nombre de reunions que es tingueren al Consell de Cent entre agost de 1713 i febrer de 1714 mostra com es produïren unes 68 reunions de la Vint-i-quatrena, 77 de la Novena i 18 del Consell Plenari.[28] És a dir, gairebé el 47% del total de reunions que es tingueren van ser de la Novena, el 41% de la Vint-i-quatrena i només en un 11% dels casos es va haver de reunir el Consell de Cent Plenari; prova ben eloqüent que qui realment portà els afers del Consell no van ser els consellers, sinó la Vint-i-quatrena de Guerra.

La importància que van tenir els seus membres en la direcció política de la ciutat durant el setge va ser enorme. Per aquesta raó, quan el 30 de novembre de 1713 calgué escollir nous consellers –la qual cosa implicava la finalització dels poders atribuïts a la Vint-i-quatrena–, el Consell de Cent va fer una nova concessió de facultats. En ella consideraven que l'èxit en la defensa es trobava «afiançat en los excel·lentíssims senyors consellers y personas de la 24ena i 9ena que vuy son y personas associadas a ellas», i per aquesta raó acordaven que «los excel·lentíssims senyors consellers se abstinguen de anomenar 24ena de guerra sino que aquella reste elegida y anomenada y que a las personas a ellas associadas restin també associats los excel·lentíssims senyors consellers que acaban, los quals pugan prendre qualsevol deliberació los aparega més convenir, essent divuyt en número en dita 24ena y vuyt en la novena».[29] És a dir, van trencar la normativa constitucional, que estipulava un canvi en els membres directors de la política municipal, en favor de mantenir en la direcció dels afers a les mateixes persones que estaven dirigint la defensa de la ciutat des de juliol de 1713. D'aquesta manera, grans personatges i líders de la resistència, com Emanuel Flix o Josep Duran, podien continuar influint decisivament en la direcció dels afers. Aquesta va ser la configuració del poder de la ciutat fins el febrer de 1714.

Les formes de govern després del cop d'estat

Arribats aquí, ens trobem davant el punt fonamental de la nostra discussió. L'existència d'un cop d'estat per part del Consell de Cent a la Diputació va ser defensada i argumentada amb profusió per Sanpere i Miquel, el qual, per la seva banda, es basava exclusivament en la lectura dels fets que fa Francesc de Castellví.[30] Segons la versió tradicional, el cop d'estat es produí com a conseqüència del fallit intent de Ramon Rodolat per imposar un canvi de govern a les juntes interinstitucionals, en les que hi participaven el general Villarroel juntament amb representants dels tres comuns. La voluntat de Rodolat era imposar que els militars tinguessin un control més gran de les decisions polítiques que es prenien. Castellví ens ha deixat un relat del que succeí després, ple d'intrigues d'alguns mercaders importants de la ciutat que, veient l'endeutament progressiu de la Diputació i vetllant pels seus interessos econòmics, van pressionar el Consell de Cent perquè «los

28. Aquestes dates estan extretes de *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222 i 223. Segurament hi van haver moltes més reunions, ja que el *Registre de Deliberacions* només recull les reunions de la Novena i de la Vint-i-quatrena que finalitzaven amb una deliberació. Tot i així, la dada és prou il·lustrativa de la dinàmica institucional.
29. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 3r.
30. Sanpere, *Fin...*, pàg. 327-333; Castellví, *Narraciones...*, vol. IV, pàg. 31-33.

diputados cedieran el mando a la Ciudad, cargándose de todo el peso durante el sitio».[31] Aquesta mesura, que implicava que el Consell de Cent assumís la totalitat de la defensa del Principat, així com les prerrogatives de la Diputació durant el setge, facilitaria que els mercaders donessin més diners a la defensa, a banda que s'aprofitessin dels nous poders atribuïts al govern de la ciutat. Així, continua Castellví, el 26 de febrer:

> Se hizo solemnidad de los actos de cesión del mando interino a la Ciudad durante el sitio, con la reserva que los negocios de consecuencia no podían ser resueltos sin intervención de los diputados y personas que eligieron para comunicarles los negocios y el presidente de la nobleza.

Ningú s'explicava com «los diputados, en quienes residía el poder del Principado representando el todo de la provincia [...] cediesen su autoridad, poder y mando» al Consell de Cent. La justificació oficial es fonamentava, segons el mateix memorialista, en l'absència de recursos per part de la Diputació. El mateix dia 26, la Ciutat va nomenar «una junta superior de general gobierno, extinguidas todas las juntas» –és a dir, la Divuitena i les interinstitucionals–, de tal manera que «la junta que nombró se componía de 24 personas y los seis consellers, que tenían lugar en todas las juntas subalternas, porque la junta de 24 fue distribuida en tres juntas que dieron nombre de Guerra, de Medios y de Provisiones».[32]

Aquesta visió posa de manifest que va ser el Consell de Cent qui va assumir totes les capacitats i funcions de la Diputació, de manera que aquesta institució desapareixia completament del mapa polític i la seva actuació quedava limitada només a la decisió en afers de gran relleu. Amb aquests nous poders, el Consell de Cent creava una nova Vint-i-quatrena, la qual tenia una funció ben similar a la Trenta-sisena que havia estat en vigor de juliol a desembre de 1713. La actuació era realment greu, ja que implicava una lluita interna entre les institucions catalanes precisament quan la unió entre elles resultava més necessària que mai. És paradoxal que una de les institucions que més havia defensat les Constitucions catalanes al llarg de la Guerra de Successió fos precisament l'executora d'un dels atemptats més greus contra les mateixes Constitucions. No per casualitat, Sanpere i Miquel posava el crit al cel i es sorprenia perquè «un hecho tan grave como la destitución de la Diputación catalana se hace con la aquiescencia de ésta y sin la protesta pública de ningún género».[33]

Realment, això és sorprenent, ja que, quan es consulta la documentació oficial sobre el que succeí aquells dies finals del mes de febrer, no s'hi troba cap referència específica. El *Registre de deliberacions* del Consell de Cent recull que el dia 26 de febrer, data de la prorrogació, es va reunir la Vint-i-quatrena per parlar sobre els mitjans per augmentar l'armament de la ciutat. Els dies anteriors (23 i 24 de febrer), la seva preocupació radicava en com castigar uns soldats que profanaven les esglésies i com abastir la ciutat de grans. Els dies posteriors (27 i 28), van discutir sobre la conveniència que el conseller en cap assistís a totes les reunions amb Villarroel i com dedicar una part de la coronela a unes altres funcions

31. Castellví, *Narraciones...*, vol. IV, pàg. 31.
32. Castellví, *Narraciones...*, vol. IV, pàg. 33.
33. Sanpere, *Fin...*, pàg. 331.

defensives.[34] Encara més sorprenents són les informacions que ens dóna el *Dietari* del Consell de Cent. El dia 26 de febrer, deia:

> En aquest dia no y hagué cosa particular, ni en camp, ni plassa y vingué algun desartor. Dit die se continuaren en al Diputació las ditas juntas dels senyors sobre anomenats.

També recull que es féu una ambaixada dels tres comuns al portantveus per exigir que la justícia s'administrés amb normalitat i s'apliquessin les penes establertes.[35] Els dies anteriors i posteriors al 26 de febrer, el *Dietari* constata els moviments militars de l'enemic, les bombes que es dispararen, etcètera. Cap rastre de cap cop d'estat ni de cap canvi en l'estructura militar. Certament, això resulta sorprenent, i no és creïble que la documentació oficial s'equivoqui o que fos manipulada perquè no quedés rastre d'un canvi de govern tan radical. Què és el que realment va succeir? Si seguim llegint la documentació oficial, trobarem altres informacions que ens poden donar algunes pistes.

Per exemple, el dia 5 de març de 1714 (nou dies després), trobem una Vint-i-quatrena del Consell de Cent que pagava 400 lliures al conseller en cap. És la mateixa Vint-i-quatrena de la qual parlàvem abans o és la nova a la que es referia Castellví? El mateix dia, però, el *Dietari* recull una deliberació de la Diputació per la qual demanava al Consell de Cent 500 quarteres de blat per a les seves tropes.[36] Això sí que ja és més sorprenent. No és possible que la Diputació continués actuant, i molt menys demanant ajuda per abastir les tropes, quan se suposa que havia cedit tota la seva autoritat al Consell de Cent. O bé hi ha alguna cosa que no funciona al *Dietari* o bé cal replantejar la hipòtesi d'un cop d'estat.

La veritat és que la documentació oficial fa poc probable que el cop d'estat narrat per Castellví existís, almenys en els termes narrats per ell. Una de les evidències més clares és la presència i actuació de la mateixa Vint-i-quatrena i de la Novena del Consell de Cent que hem exposat en les línies precedents. D'això no hi ha cap mena de dubte, ja que quan se'n parla es menciona explícitament els poders que se li van atorgar els dies 17 i 20 de juliol i 30 de novembre de 1713,[37] la qual cosa fa impossible identificar-la amb la suposada nova Vint-i-quatrena creada, segons Castellví, el 27 de febrer. Fins a la darreria del setge, tant la Vint-i-quatrena com la Novena van continuar exercint les mateixes funcions que durant els mesos anteriors, i se les troba fent crides per evitar el monopoli dels grans (12 de març), protestant i posant els mitjans pel compliment de la justícia (7 d'abril), demanant diners per l'Hospital de la Santa Creu (12 de maig), fent despeses en fortificacions (17 de maig), etcètera.[38]

De la mateixa manera, la Diputació i la Divuitena creada a finals de desembre de 1713, sembla que van continuar funcionant amb normalitat després de febrer. El *Registre de deliberacions* del Consell de Cent recull com la relació amb la Diputació

34. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 74-77r.
35. *Manual...*, vol. XXVIII, pàg. 124.
36. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 80r.
37. Els exemples sobre això són nombrosíssims. Només per recollir uns quants que mostrin com la seva actuació va estar present fins al final del setge, vegeu: *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, els dies 26 de febrer (f. 76r), 18 de març (f. 92), 1 d'abril (f. 103v) o 12 de maig de 1714 (f. 113).
38. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 85, 109, 113 i 114.

no va patir canvis substancials després de febrer de 1714, i trobem que els diputats demanaven crear una nova junta interinstitucional per dirigir la defensa (12 de març)[39] o s'oferien a ajudar la ciutat en iniciar-se el bombardejos l'1 d'abril.[40] Igualment, els *Esborranys del Llibre de deliberacions* de la Diputació mostren amb contundència que la seva actuació després de febrer va estar marcada per la normalitat.

Així, i només per posar alguns exemples il·lustratius, el 28 de març de 1714, la Diputació acceptava la renúncia de Pere Torrelles com a portantveus del General;[41] el 13 d'abril pagava a Geroni Caseta per la seva tasca com a escrivent de la Divuitena de la Diputació; l'1 de juliol negociava amb els arrendadors del dret del General; i el 17 nomenava un nou tinent de granaders. Fins el darrer instant de la seva existència va estar activa i no defugia les seves obligacions: el 28 d'agost feia efectiu el pagament del seu sou al nou portantveus del General; i el 6 de setembre de 1714, quan la derrota final ja era imminent, no s'estava de «despatxar libranza a favor de Doña Maria Barberà».[42]

Tot i que les informacions que tenim són molt parcials, sembla també clar que la Divuitena creada a finals de desembre de 1714 també va continuar activa, tot i que amb menor intensitat. La millor prova d'això és un document datat el 12 de maig, pel qual es pagava el sou corresponent als advocats que la Divuitena de la Diputació havia nomenat el 19 d'abril per tal d'assessorar els diputats. Durant els mesos d'abril i maig, aquests advocats es van reunir en més de setze ocasions per tal de donar el seu parer a la Divuitena perquè el transmetés a la Diputació.[43] Tot apunta a que el cop d'estat de febrer probablement no va existir i que tant el Consell de Cent com la Diputació, tant la Vint-i-quatrena com la Divuitena de 1713, van continuar exercint les seves funcions amb normalitat fins el setembre de 1714.

Ara bé, no deixa de ser sorprenent que Castellví, contemporani dels esdeveniments, inserís tot aquest episodi sense que hi hagués al darrere un fonament més o menys real. El *Registre de deliberacions* del Consell de Cent recull un episodi que ajuda a entendre millor aquestes dues visions aparentment contradictòries.

És ben conegut que, amb la pèrdua del territori, la Diputació va sofrir un progressiu endeutament, la qual cosa la forçà a demanar ajuda econòmica al Consell de Cent per pagar les seves tropes. Així, per exemple, trobem que el 30 de juliol de 1713, la Junta de Medis demanava diners als consellers, i que aquests no n'hi van deixar.[44] Un mes després, el 24 d'agost, la Trenta-sisena demanava 100.000 lliures als consellers, però de nou reberen resposta negativa.[45] A finals de novembre, la situació era cada vegada més complicada per als diputats, i suggeriren que una Conferència dels Tres Comuns els assessorés sobre com abastir les tropes. En ella, s'acordà que els consellers paguessin 4.000 quarteres de sègol mensuals a la Diputació.[46] A la fi, el 10 de març de 1714, feien una nova demanda de blat per subvenir a les seves tropes, i els consellers hagueren d'atendre positivament la petició.

39. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 86.
40. La deliberació de la Diputació es troba a *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 103.
41. *ACA*, *Esborranys del Llibre de Deliberacions*, N-387, s/f, document 67 i 69.
42. Totes aquestes dades es poden trobar a *ACA*, *Esborranys del Llibre de Deliberacions*, N-387, s/f.
43. *ACA*, *Esborranys del Llibre de Deliberacions*, N-387, document 76.
44. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 195v.
45. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 221r.
46. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 299r.

Però aquest seguit de mesures era insuficient, i de res va servir la junta interinstitucional convocada el 12 de març de 1714 per «facilitar lo logro dels medis tant promptes com necessaris que la urgència demana per subvenir los indispensables gastos de la defensa».[47] El 18 de març, els diputats confessaven al Consell de Cent que no tenien diners per pagar les seves tropes i proposaven tres alternatives: que el Consell de Cent els donés 20.000 lliures a crèdit, que procurés aplicar les propostes de la junta esmentada anteriorment o que «sie servida la presente ciutat assumirse y encarregarse de lo abast y previsió de ditas tropas [del General]».[48] Després de llargues deliberacions, el 22 de març, el Consell de Cent rebutjava les dues primeres opcions i acceptava assumir el cost de les tropes i que «la excelentíssima ciutat se endoserá conforme ara per les hores se endosa la manutenció y son conservació de ditas tropas», amb la condició que, una vegada hi hagués pau al Principat, la Diputació li retornés «totas las quantitats pagadas y ques pagarà».[49] El *Registre de deliberacions* del Consell de Cent recull diferents deliberacions dels diputats en les quals expressaven el seu agraïment als consellers. Podem veure com el que es produí no va ser una cessió d'autoritat o de poder per part de la Diputació al Consell de Cent, sinó, senzillament, que la gestió de tota la defensa del Principat va recaure en mans dels consellers, la qual cosa afectava els pagaments de les tropes, no les decisions polítiques. La iniciativa de la cessió va partir dels mateixos diputats, no dels consellers, com apuntava Castellví. Hem pogut constatar com al llarg dels mesos següents la Diputació va continuar exercint la seva autoritat sobre les tropes, ja fos pagant soldats o nomenant nous càrrecs militars.[50]

Lògicament, amb aquest acord, les atribucions del Consell de Cent augmentaren d'una manera considerable, la qual cosa féu sorgir alguns dubtes entre els consellers sobre si la Vint-i-quatrena tenia facultats suficients per responsabilitzar-se de la gestió de les noves tropes. El Consell de Cent Plenari es va reunir el 24 de març i va acordar que la Vint-i-quatrena sí que tenia poders suficients, però que en tot cas es deliberava fer una ampliació de facultats. A partir d'aquesta data, s'estipulava que per dur a terme les seves noves responsabilitats, la Vint-i-quatrena tenia facultat de fer el que considerés més adient amb una xifra límit de 300.000 lliures; també podia augmentar el nombre dels seus membres, i així, a la Vint-i-quatrena s'hi podien afegir 20 persones més, i a la Novena 12 més. A més de tot això, tenien facultats molt grans, fins al punt que les seves decisions havien de tenir «tanta força i valor com si lo present concells las hagués fetas».[51] Al llarg dels dies següents també es fixà la possibilitat que la Vint-i-quatrena es dividís en tres comissions inferiors especialitzades en diferents aspectes. La documentació oficial no recull exactament sobre quins temes van tractar, però la seva existència és segura, ja que el dia 1 d'abril la Vint-i-quatrena acordava crear una junta, composta per «sis personas, ço és, dos de quiscuna de les tres comissions» sobre la manutenció de les tropes.[52]

47. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 87r. La Junta la composarien el portantveus i un ministre seu, els presidents dels tres comuns i quatre representants de cadascun.
48. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 93v.
49. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 95r i v.
50. Per exemple, el 20 de juny de 1714 es pagava i es substituïa un soldat, i el 17 de juliol de 1714 els diputats nomenaven a Arturo Miguel tinent de granaders. Vegeu: *ACA*, *Esborranys del Llibre de Deliberacions*, N-387, s/f.
51. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 99v.
52. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 104r. Més endavant, l'11 de maig, trobem també que es parlà de la «Junta de cotxes i cavalls» (f. 112r).

Amb aquestes decisions, el Consell de Cent assumia la totalitat de la defensa de la ciutat i, conseqüentment, s'acordava que totes les qüestions de guerra fossin anotades en dietari a part «a effecte que en lo esdevenidor se trobasen ab més prestesa».[53]

Tot plegat ens fa adonar com la Vint-i-quatrena assumí un gran poder i va substituir l'acció del Consell de Cent. No per casualitat, les cartes escrites per la Conferència dels Tres Comuns per als ambaixadors Dalmases i Ferran havien de ser aprovades per la Vint-i-quatrena i no pel Consell Plenari.[54] Des d'aquesta perspectiva, podem entendre millor les afirmacions de Francesc Castellví i les tesis de Sanpere i Miquel. No hi hagué cap cop d'estat, sinó una cessió de la gestió de les tropes. Aquesta no es produí a finals de febrer, sinó a finals de març. No hi hagué cap creació d'una nova Vint-i-quatrena que dirigís la defensa de la ciutat, sinó una ampliació de facultats. Les persones que van ser nomenades el 17 de juliol de 1713 eren les que continuaven dirigint la institució el març de 1714, i molt probablement el setembre de 1714.

A tall de conclusió

La visió del cop d'estat defensada per Sanpere i Miquel sol posar èmfasi en les divisions entre els comuns i els enfrontaments entre interessos mercantils, polítics i militars. En aquest sentit, cal ser conscients que la documentació oficial no posa en dubte l'existència d'aquestes picabaralles. Ja el 17 d'agost, el general Villarroel es queixava de la «disparidad de consejos, desunión de voluntades y malintroducción de discordias de las juntas, que [es] mal método de gobierno para la expedición del negocio».[55] Una situació que no havia canviat pas el febrer de 1714, quan la Conferència dels Tres Comuns protestava per la «dividida y poc agermanada autoritat dels comuns, que devia molt en son principi escusarse».[56] Igualment, es poden interpretar algunes de les actuacions del Consell de Cent com un intent d'assolir més poder del que li pertocava. A banda del conegut cas del nomenament de Casanova com a governador,[57] es troba que sovint no prestava diners als diputats i que el desembre de 1713, en decidir la prorrogació de la Trenta-sisena, va exigir que el conseller en cap assistís i votés a totes les decisions de la Diputació on es deliberés sobre els consells de la nova junta assessora.[58] Certament, no hi va haver un cop d'estat, però les tensions polítiques i divisions entre els comuns van ser manifestes.

Pensem que l'explicació que hem donat sobre els fets de febrer de 1714 ajuda a clarificar una mica més les formes de govern de Barcelona durant el setge de 1713-1714. Cal ser conscients que aquí només hem sintetitzat una part d'un treball més

53. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 102v.
54. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 103r.
55. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 222, f. 214. Carta de Villarroel inserida.
56. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 69. Document 1.
57. Vegeu l'explicació de tot el conflicte a Sanpere, *Fin...*, pàg. 289 i ss.
58. *AHCB*, 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 223, f. 31. Document A. Finalment, sota la pressió dels altres comuns, els consellers van renunciar a aquest requisit, però, sens dubte, era un signe prou evident de les intencions de control polític.

ampli que esperem finalitzar properament, que aborda les realitats polítiques que actuaren i dirigiren les institucions catalanes durant els mesos de juliol de 1713 a setembre de 1714. Només per il·lustrar-ho, hem de tenir present que paral·lelament a l'actuació de la Trenta-sisena i de la Vint-i-quatrena, també van influir de manera decisiva les més de divuit juntes interinstitucionals que es crearen durant aquell temps, en les quals hi participaren tant els consellers com els diputats, els nobles, el portantveus, Villarroel i altres militars. A la vegada, la Conferència dels Tres Comuns, també va estar ben activa i va tenir un paper cabdal, en el qual ara no ens podem aturar.[59] La realitat, cal no oblidar-ho, era més complexa.

Una ullada al conjunt de les formes de govern durant el setge ens mostra un aspecte que cal destacar: la dinàmica institucional catalana. Les institucions mai van deixar de complir la legalitat constitucional que els guiava. En els moments més crítics per a l'estabilitat política i social del Principat, les institucions catalanes reaccionaven ampliant la base social de les persones que podien prendre i influir les decisions finals. El fet que el 24 de març de 1714 s'ampliés la Vint-i-quatrena amb vint membres més, fossin o no del Consell de Cent, significava que hi havia més de quaranta persones prenent i executant les deliberacions que afectaven el futur de tota la ciutat, i per extensió del Principat. Semblantment, el fet que la Novena pogués ser ampliada amb altres dotze persones, més del doble, és indicatiu de la mateixa dinàmica. El fet mateix que la Junta General de Braços delegués les seves funcions en una Trenta-sisena, que després evolucionà cap a una Divuitena, no era casualitat. Comptat i debatut, només entre la Diputació i el Consell de Cent hi van haver més de seixanta persones decidint sobre el futur de Catalunya, a les quals caldria afegir els membres del Braç Militar, de la Conferència dels Tres Comuns i els de les juntes interinstitucionals, la qual cosa faria arribar la xifra a un centenar. No anava pas desencaminada Núria Sales quan ens recordava que els comuns havien estat acusats de democràtics.[60] En el context de l'enfrontament amb un rei de caràcter absolutista, el dinamisme institucional català, defensor de la política de consens i d'una major participació ciutadana en les decisions que afectaven tota la societat, es presenta amb un signe clar de modernitat. Aquesta era una de les causes per les quals molts catalans van lluitar l'11 de setembre de 1714.

59. Sobre el paper de la Conferència durant el setge vegeu, E. Martí Fraga, *La Conferència dels Tres Comuns i el Braç Militar*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, juny de 2008, pàg. 336 i ss.
60. N. Sales, «Abans de 1714: cap a una democratització de les institucions catalanes», dins AAVV, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1994, pàg. 96.

IV. SESSIÓ

IV

Salvador Gurri i Coromines, primer mestre d'escultura de l'Escola Gratuïta de Dibuix

Lluïsa Rodríguez*

Resum

Durant la segona meitat del segle XVIII, la Real Academia de San Fernando va elaborar un discurs normatiu que pretenia soscavar el corporativisme gremial i alliberar els artífexs de les servituds que aquest corporativisme duia inherents, en un afany per establir el classicisme estètic en els focus artístics llunyans a la cort, com era el cas del Principat. El propòsit, d'antuvi, quimèric, a casa nostra, donada la realitat artística catalana, va trobar, però, el seu principal element de renovació en l'Escola Gratuïta de Dibuix. Salvador Gurri i Coromines (1749-1819), primer mestre d'escultura de l'Escola, va esdevenir una figura de primer ordre en la instauració –no sense contradiccions– de l'academicisme artístic a casa nostra. A diferència d'altres artistes acadèmics, va esforçar-se per superar la tradició barroca en la qual s'havia format i adaptar-se als nous corrents que estaven en voga per tal de difondre'ls entre l'alumnat del centre. A l'empara de la seva doble condició d'acadèmic de mèrit i de mestre d'escultura a l'Escola de Dibuix, s'arrogà prerrogatives de la mateixa Real Academia de San Fernando i s'erigí en jutge i instigador de totes les polèmiques que sacsejaren el món de l'escultura barcelonina en el darrer quart del segle XVIII. Fent cas omís dels compromisos que comportava el seu estatus, instaurà una mena de "dictadura artística" que el portà –a ell i el seu cercle– a intentar monopolitzar l'oferta escultòrica a la ciutat i la seva rodalia durant aquest període. L'ambició per acaparar qualsevol encàrrec el va conduir a nombrosos litigis amb tallistes i fusters. Un d'aquests contenciosos, el que va mantenir amb el seu antic deixeble Pere Macià, li va suposar la retenció temporal del títol d'acadèmic de mèrit (1794), un fet insòlit per la Real Academia de San Fernando, un afer en el qual Pasqual-Pere Moles, com a director de l'Escola Gratuïta de Dibuix, jugà un paper determinant. Un cop superat aquest conflicte, el seu procés de reconeixement professional i d'afirmació artística va arribar al seu punt àlgid l'any 1803, quan va ser nomenat director de l'Escola, juntament amb el pintor Tomàs Solanes. Això no obstant, circumstàncies de política acadèmica aviat l'allunyaren del càrrec, provocant el seu lògic descontentament.

Resumen

Durante la segunda mitad del siglo XVIII, la Real Academia de San Fernando elaboró un discurso normativo que pretendía socavar el corporativismo gremial y liberar a los artífices de las servidumbres que ese corporativismo llevaba inherentes, en un afán por establecer el clasicismo estético en los focos artísticos alejados de la Corte, como era el caso del Principado. El propósito, de entrada quimérico en nues-

* Universitat de Barcelona.

tro país, dada la realidad artística catalana, encontró, sin embargo, su principal elemento de renovación en la Escuela Gratuita de Dibujo. Salvador Gurri i Coromines (1749-1819), primer maestro de escultura de la Escuela, se convirtió en una figura de primer orden en la instauración –no sin contradicciones– del academicismo artístico en nuestra tierra. A diferencia de otros artistas académicos, se esforzó por superar la tradición barroca en que se había formado y adaptarse a las nuevas corrientes que estaban en boga, con el fin de difundirlas entre el alumnado del centro. Al amparo de su doble condición de académico de mérito y de maestro de escultura en la Escuela de Dibujo, se arrogó prerrogativas de la misma Real Academia de San Fernando y se erigió en juez e instigador de todas las polémicas que sacudieron el mundo de la escultura barcelonesa en el último cuarto del siglo XVIII. Haciendo caso omiso de los compromisos que comportaba su estatus, instauró una especie de "dictadura artística" que lo llevó –a él y su círculo– a intentar monopolizar la oferta escultórica en la ciudad y su entorno durante este periodo. La ambición por acaparar cualquier encargo lo condujo a numerosos litigios con tallistas y carpinteros. Uno de estos contenciosos, el que mantuvo con su antiguo discípulo Pere Macià, le supuso la retención temporal del título de académico de mérito (1794), un hecho insólito para la Real Academia de San Fernando y un asunto en el cual Pasqual-Pere Moles, como director de la Escuela Gratuita de Dibujo, jugó un papel determinante. Una vez superado este conflicto, su proceso de reconocimiento profesional y de afirmación artística llegó a su punto álgido el año 1803, cuando fue nombrado director de la Escuela, junto con el pintor Tomàs Solanes. No obstante, circunstancias de política académica pronto lo alejaron del cargo, provocando su lógico descontento.

Consideracions prèvies

El gremi de tallistes va ser fundat arran de la problemàtica adaptació del gremi d'escultors de Barcelona a la pràctica lliure de l'escultura i de la resta de disciplines artístiques, proclamada per la Reial Ordre d'1 de maig de 1785.[1] D'ençà de la seva creació, es va veure situat en un atzucac, ja que, com que no disposava d'ordinacions ni privatives reconegudes a nivell oficial, la talla –el monopoli que defensava– era objecte de contravencions constants per part dels nombrosos professionals que realitzaven feines d'escultura al marge de l'organització. Això no obstant, quan l'any 1788, un Reial Acord va confirmar que, de manera provisional, la nova corporació podia governar-se pels antics privilegis de la confraria d'escultors, els tallistes s'esforçaren per restablir la privativa que aquella havia intentat mantenir sobre l'escultura. Així, intentaren agomboiar sota la fèrula del poder gremial tota la força de treball no acadèmica: mestres, fadrins i aprenents del gremi d'escultors, alumnes de l'Escola Gratuïta de Dibuix, mestres i fadrins fusters, cadiraires, daurador. L'objectiu es va traduir, d'una banda, en nombrosos embargaments d'obres als individus no agremiats que s'ocupaven de la talla i tenien botiga oberta, i de l'altra, en la inclusió de tot el col·lectiu no acadèmic dintre de les llis-

1. El gremi de tallistes estava regulat per la Reial Ordre de 12 de setembre de 1786. Aquest apartat constitueix un breu resum d'un dels capítols de la nostra tesi de llicenciatura: Lluïsa Rodríguez Muñoz, *El gremi d'escultors de Barcelona a l'últim quart del segle XVIII (1785-1800): les relacions entre la Real Academia de San Fernando i el gremi d'escultors*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993 [inèdita], pàg. 40-64.

tes anuals que els prohoms gremials presentaven a l'Ajuntament de la ciutat per a la formació del cadastre personal.

Els atacs i les persecucions del gremi de tallistes van tenir com a referència directa els alumnes que havien cursat o estaven cursant els estudis d'escultura a l'Escola Gratuïta de Dibuix.

Aquells «professors de l'art de l'escultura o professors del noble art i lliure art de l'escultura», com així s'anomenaven, formaven un grup molt heterogeni que intentava trobar un espai en el mercat artístic de la capital catalana per a desenvolupar la seva activitat professional al marge de les corporacions d'ofici, d'acord amb els ensenyaments que havien rebut a l'Escola i en sintonia amb les doctrines preconitzades des de Madrid per la Real Academia de San Fernando. La formació impartida per Salvador Gurri, com a primer mestre d'escultura, i de la resta de professorat del centre, devia garantir que, un cop finalitzessin els estudis, els alumnes poguessin assumir els encàrrecs d'escultura de la ciutat i rodalies en detriment dels tallistes.

La realitat, però, resultà ben diferent. El gremi de tallistes lluità per assolir el monopoli que la confraria d'escultors havia exercit en matèria d'ensenyament i de control d'accés a l'ofici. Alguns mestres no contemplaven amb bons ulls que els seus fadrins combinessin les pràctiques al taller amb l'assistència a les classes de dibuix de l'Escola. Segons denunciava Pasqual Pere Moles, director de l'Escola Gratuïta de Dibuix, els tallistes havien arribat a l'extrem de no donar feina als alumnes de l'Escola si, abans, aquests no renunciaven a l'estudi i complien els quatre anys d'aprenentatge que contemplaven les antigues ordinacions.[2]

La inèrcia de part de la clientela fou un altre factor que va beneficiar els membres del gremi de tallistes, ja que malgrat el profund desgast que les corporacions d'oficis presentaven a les acaballes del segle XVIII, encara eren respectades en raó del seu tradicional paper com agents de cohesió social.

Un tercer punt d'inflexió que va alterar la pràctica professional dels alumnes de l'Escola Gratuïta de Dibuix fou l'evolució del mercat artístic. A mitjan la dècada dels vuitanta hi havia símptomes d'afebliment en les comandes d'art devot, de manera que el ritme constructiu de retaules i altres ornaments litúrgics havia minvat. Paral·lelament, la burgesia comercial en alça promovia un canvi de gust estètic. El nou grup de poder va posar l'accent en la decoració dels interiors de les seves residències privades, que esdevingueren centre d'exhibició de l'estatus socioeconòmic. Això va operar transformacions en dos ordres diferents. El primer lloc, s'apostà per la pintura en detriment de l'escultura. L'escultura va restar circumscrita al mobiliari, a través dels treballs de talla, i als artefactes de marbre, en general importats des d'Itàlia, que decoraven estances i jardins. En segon lloc, el marc de

2. *AASF* (Arxiu de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando), *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Carta de Pasqual Pere Moles a Juan Vidal Mir, Barcelona 8-III-1783 (citat per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 30, i apèndix documental). Recordem que fins l'aparició de la Reial Ordre de desembre de 1787, el coneixement del dibuix no era obligatori per als aprenents i oficials que volguessin obtenir el mestratge gremial. Això no obstant, abans d'aquesta data, ja tenim notícia d'alguns contractes d'aprenentatge que recullen l'obligació per part dels mestres de possibilitar l'assistència dels joves a les classes de dibuix. A tall d'exemple, quan l'any 1780, el mestre de carros Joan Folch posà d'aprenent d'escultor el seu fill, Josep-Anton Folch i Costa, amb el mestre Josep Terri per un període de sis anys i mig, és a dir, quatre anys d'aprenentatge i dos de pràctica, el contracte contemplava la clàusula que Josep Terri havia de facilitar l'assistència del noi a les classes de dibuix que s'impartien a Llotja (*AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Francesc Maspons i Ros, *Manual de 1781*, f.137-138r).

referència de la llar, la ciutat, va sofrir una important transformació. El paisatge urbà s'omplí amb mostres de l'estatuària civil i commemorativa. Resulta força simptomàtic del canvi de tendència artística que les dues grans empreses artístiques del moment, la Duana Nova i la decoració de l'edifici de Llotja, pertanyessin a l'àmbit civil.

La difícil assimilació de l'academicisme a Catalunya

El nomenament de Salvador Gurri com a mestre dels estudis d'escultura de l'Escola Gratuïta de Dibuix no fou casual.[3] La seva arribada a l'Escola va venir propiciada pel seu nomenament com a escultor acadèmic de mèrit per la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, l'any 1777. En aquell moment, Gurri ja era un escultor de qualitat contrastada.

La seva formació inicial en la tradició barroca, de la mà d'Antoni Real i Vernis[4] –membre d'una família d'escultors vigatans actius durant bona part del Setcents– restà completada en la capital catalana l'any 1763, quan s'incorporà al taller d'Agustí Mas.[5] Agustí Mas (1708-1769) determinà la seva trajectoria posterior com a escultor. En el marc d'un important taller, Gurri s'inicià en fòrmules estètiques de tall més clàssic, herència de dues de les figures més destacades de l'art de l'escultura d'època barroca a Catalunya, Pere Costa i Josep Sunyer i Raurell, dels quals Mas havia sigut deixeble avantatjat.[6] De resultes d'aquesta doble petjada, la seva proposta artística s'atemperà i s'adaptà als gustos de la clientela d'Agustí Mas, amb qui, un cop casat amb la seva filla, va compartir la direcció del taller. Aquesta situació durà poc temps. La mort de Mas, l'any 1769, suposà l'emancipació professional de Gurri i l'inici d'una carrera en solitari, ja com a mestre escultor de Barcelona,

3. Sobre la figura i la trajectòria artística de l'escultor, César Martinell, «A través d'una centúria de l'escultura catalana. Tres artistes oblidats», *Revista de Catalunya*, 4 (1924), pàg. 343-352; i «Salvador Gurri, tercer director de la Escuela de Lonja», *Ensayo. Boletín de la Escuela de Artes y Oficios Artísticos de Barcelona*, 7 (1957), pàg. 10-17; Carlos Cid Priego, «Un retablo inédito de Salvador Gurri en Villanueva y Geltrú», *Boletín de la Biblioteca-Museo Balaguer*, 1957-1958, pàg. 99-112; «Notas biográficas sobre el escultor Salvador Gurri», *Archivo Español de Arte*, 134 (1961), pàg.107-124; i «Retablos y altares barceloneses de Salvador Gurri», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 2 (1961), pàg. 115-140; Antoni Pladevall i Font, «Un tonenc il·lustre: Salvador Gurri, escultor barroc», dins *Tona. Mil cent anys d'història,* Barcelona, Eumo Editorial i Ajuntament de Tona, (*L'entorn*, 16), 1990, pàg. 331-335; Amadeu Leopart i Costa i Carles Puigferrat i Oliva, *Per conèixer l'escultor Salvador Gurri (Tona 1749- Barcelona 1819)*, Tona, Comissió d'Homenatge a Salvador Gurri, 1999; Mariona Fernández Banqué, *Salvador Gurri i Coromines (1749-1819), un escultor d'entre segles*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2004 [tesi doctoral inèdita]; «Noves atribucions de l'escultor Salvador Gurri i Coromines (1749-1819) a l'edifici de la Llotja de Barcelona», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 18 (2004), pàg. 127-138; i «L'escultor Salvador Gurri i Coromines (1749-1819)», *Revista de Catalunya*, 206 (2005), pàg. 31-57; i Elisenda Asturiol Castelló, «Aportacions documentals sobre els orígens, anys de joventut i formació de Salvador Gurri, un escultor acadèmic», *Ausa*, 154 (2004), pàg. 495-520.

4. Asturiol, «Aportacions...», pàg. 498; Fernández Banqué, «L'escultor...», pàg. 32.

5. *APSMP* (Arxiu Parroquial de l'església de Santa Maria del Pi), *Llibretes de compliment pasqual*, 1763.

6. Segons les informacions proporcionades per les relacions del cadastre personal que cada any els prohoms gremials lliuraven a l'Ajuntament, l'any 1735 Agustí Mas treballà sota les ordres de Josep Sunyer en les obres de la capella del Roser del convent de Santa Caterina Màrtir. Un any després, torna a constar com a fadrí de Josep Sunyer, però «no se le conoce habitación ni edad» (*AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1J, *Cadastre personal*, anys 1736-1737). Sobre la vinculació d'Agustí Mas amb el taller de Pere Costa: *AHPB*, Jacint Baramón, *Manual de 1761*, f. 276. L'anàlisi de la influència d'Agustí Mas sobre la producció artística de Salvador Gurri, així com la participació de Salvador Gurri en la renovació dels retaules de la nova església del convent de la Mercè i la seva intervenció en altres obres, com per exemple, el Mascaró de l'Indi, són objecte d'estudi en la nostra tesi doctoral sobre l'escultura barcelonina de la segona meitat del segle xviii.

amb treballs de categoria desigual però amb una destacada participació en la renovació dels retaules de la nova església del convent de la Mercè, un temple freqüentat pels membres de la Junta Particular de Comerç.[7]

Individu, en paraules del malograt Carlos Cid, «de mucho carácter, acaso violento, con cierta ambición y espíritu comercial»,[8] devia considerar molt atractius els privilegis derivats del reconeixement com a acadèmic, atès que va sol·licitar el títol l'any 1777, impel·lit, possiblement, per l'orgull d'ascensió social i les ànsies d'afirmació artística que li possibilitarien l'obtenció de comandes de gran projecció. Amb la distinció acadèmica, Salvador Gurri va esdevenir l'escultor de major graduació resident a Barcelona fins el nomenament de Josep Folch i Costa (1797), atès el caràcter especial de la figura de Joan Enrich.[9] La circumstància de ser l'únic escultor acadèmic de mèrit a la ciutat durant el darrer quart del segle XVIII va esdevenir un fet determinant en la seva trajectòria professional i docent.

Com va observar Concepción de la Peña en el seu estudi sobre l'escultor Pedro Juan Guisart, acadèmic de mèrit per l'Acadèmia de Sant Carles de València, amb qui Salvador Gurri guarda notables paral·lelismes, lluny de la cort els artistes acadèmics arribaren a actuar de manera despòtica, assumint més competències de les que el seu títol els conferia.[10] Les causes eren diverses, les normatives acadèmiques es trobaven molt lluny de la realitat dels nuclis artístics no cortesans, com era el cas de Catalunya, i el fet acadèmic era totalment desconegut per part de les institucions del país, que, per tradició, eren més partidàries del sistema corporatiu, donats els avantatges fiscals que els proporcionava. La ignorància davant de les prerrogatives dels títols acadèmics va obligar els artistes implicats a plantejar a la Real Academia de San Fernando dubtes relatius al pagament d'impostos o referents als privilegis dels deixebles que treballavan al seu càrrec. Tanmateix, la passivitat davant les

7. L'església del convent de la Mercè fou el temple escollit per la Junta de Comerç per a la celebració de molts dels seus actes religiosos, sobretot durant el període en què la seva capella va trobar-se fora d'ús (Cid, «Retablos...», pàg. 118). També vegeu nota núm. 11.
8. Cid, «Notas...», pàg.114. Una prova fefaent de la seva ambició la tenim en què no va dubtar a plantar cara al capítol de la seu barcelonina amb motiu de la seva intervenció en el pal·li del monument de Setmana Santa i, molt especialment, en la fallida fàbrica del retaule de la capella de Santa Agnès (1775). En l'àpoca signada amb motiu de la seva participació en la renovació del monument, Salvador Gurri va fer constar que la qualitat de les peces que havia treballat no s'adeia amb els draps que s'havien col·locat en la coberta del pal·li (*ACB* (Arxiu de la Catedral de Barcelona), *Llibre de Datas de la Taula de la Obra de la Seu de Barcelona per lo Bienni que comensa al Primer Maig 1774, y Finira al ultim de Abril 1776*, f. 72v). Tampoc va mossegar-se la llengua quan el capítol va decidir el canvi de l'advocació de la capella de Santa Agnès –la fàbrica del retaule de la qual tenia concertada– en favor de la Mare de Déu de Montserrat. El canvi d'advocació va comportar la renúncia dels Obrers a la fàbrica del retaule amb el lògic emprenyament de l'escultor, que va veure esfumar-se una comanda que li haguera reportat uns bons beneficis i, probablement, nous encàrrecs. En tot cas, només va obtenir una compensació econòmica de deu lliures per la realització de la traça del retaule, que, finalment, per causa de les seves protestes, va veure augmentada a vint lliures (*ACB*, *Llibre de Datas*..., f. 73r). Sobre la capella de la Mare de Déu de Montserrrat: Joseph Mas, *Notes Históriques del Bisbat de Barcelona. Taula dels altars y capelles de la Seu de Barcelona*, Barcelona, Establiment Tipografich Jaume Vives, 1906, vol. I, pàg. 149-150.
9. Pau Serra (1776) i Ramon Amadeu (1777) només assoliren la condició d'acadèmics supernumeraris. Posseïen les prerrogatives pròpies dels deixebles, pensionats i premiats per la Real Academia de San Fernando, però no gaudien del privilegi de noblesa personal inherent als acadèmics de mèrit. El cas de Joan Enrich, escultor acadèmic de mèrit l'any 1782, és un cas a part. La seva condició d'escultor i comerciant de marbre feia que se'l considerés mestre de cases, no escultor.
10. Concepción de la Peña Velasco, «Los conflictos sobre competencias entre académicos y no académicos en las postrimerías del siglo XVIII. El recurso del escultor Juan Pedro Guisart contra el tallista José Navarro David», *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte de la Universidad Autónoma de Madrid*, IV (1992), pàg. 246. El comportament de Salvador Gurri no fou únic. Manuel Arranz va documentar la polèmica que Andreu Bosch va mantenir amb el gremi de mestres de cases per causa d'un aprenent que Bosch volia habilitar amb el grau d'oficial (Manuel Arranz Herrero, *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1991, pàg. 58).

constants transgressions a la normativa acadèmica no tan sols era privativa del poder polític català, sinó també de la pròpia institució madrilenya i de l'Escola Gratuïta de Dibuix: els arquitectes i mestres de cases no s'examinaven a les acadèmies de Madrid o València, malgrat la prohibició de l'any 1787; les comunitats religioses triaven els seus arquitectes en funció de les tradicionals xarxes de relacions; la major part de les traces dels retaules no passaven per la censura acadèmica, amb greu infracció de la circular de 25 de novembre de l'any 1777;[11] els promotors, especialment l'Església, esperonaven la construcció de retaules en fusta, fent cas omís de les resolucions dels anys 1777 i 1791, etcètera.

Enmig d'aquest clima permissiu, producte del desconeixement o de la indolència per part d'autoritats i institucions, no ha de resultar estranya la lliure i abusiva interpretació dels privilegis i prerrogatives del grau d'acadèmic que va fer Salvador Gurri i Coromines, com a únic escultor acadèmic de mèrit a la ciutat entre els anys 1777 i 1797, sota l'empar del seu càrrec com a tinent director dels estudis d'escultura de l'Escola Gratuïta de Dibuix.[12]

Salvador Gurri, primer mestre d'escultura de l'Escola Gratuïta de Dibuix

De bon començament, la Junta Particular de Comerç no va apostar per la implantació d'estudis artístics a l'Escola Gratuïta de Dibuix. Estimava que el coneixement del dibuix era imprescindible per a la millora de les manufactures, però no es plantejava la seva aplicació a les arts. L'elecció de Pasqual Pere Moles com a director de l'Escola modificaria el plantejament inicial i permetria la progressiva introducció d'ensenyaments artístics adreçats a un públic especialitzat, com ara escultors i pintors.[13] Ben aviat, doncs, els membres de la Junta de Comerç foren conscients que, de la mateixa manera que succeïa amb les manufactures, calia renovar la formació a base d'ampliar la teoria artística, que fins ara restava relegada a un segon pla, i, per descomptat, incidir en l'aprenentatge del dibuix.[14]

Amb la incorporació de Salvador Gurri a l'equip docent de l'Escola de Dibuix, Pasqual Pere Moles s'assegurava el concurs en el projecte, doncs, de l'únic escultor acadèmic de mèrit de la ciutat. En el nou càrrec, Gurri desenvolupà un paper secundari en la línia docent, que ja venia dictada des de Madrid; una línia que passava per esborrar qualsevol vestigi del decorativisme barroc i per imposar el classicisme acadèmic, al qual donava suport la monarquia. Tampoc tingué cap protago-

11. El nombre de projectes catalans (traces de retaules o altres objectes del mobiliari litúrgic) lliurats a la Real Academia de San Fernando per a la seva aprovació va ser molt escàs. Entre els projectes revisats destaquen precisament les traces del retaule de Santa Teresa del convent de Carmelites Descalces enviades per Salvador Gurri el 10 de gener de 1790 (*AASF*, *Altares 1770-1831,* 34-2/2 i *AASF*, *Juntas Particulares, 1786-1794,* 3/124, Junta Particular de 6 de febrer de 1790, f. 136v, citat per Juan José Martín González, «Problemática del retablo bajo Carlos III», *Fragmentos*, 12-14, (1988), pàg. 41).
12. Respecte a l'activitat de Salvador Gurri com a mestre d'escultura de l'Escola Gratuïta de Dibuix, Martinell, «Salvador Gurri...», pàg. 10-17, i Cid, «Notas...», pàg. 114-121.
13. Manuel Ruiz Ortega, *La escuela gratuita de diseño de Barcelona 1775-1808*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, (*Unitat Gràfica*,14), 1999, pàg. 153.
14. Jordi Monés i Pujol-Busquets, *Formació professional i desenvolupament econòmic i social català (1714-1939*), Barcelona, Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, 2005, pàg. 42.

nisme en l'elecció dels materials de suport a l'ensenyament, de la qual Pasqual Pere Moles n'era el responsable. Tot i això, tenim notícia de la seva intervenció en el buidatge i muntatge de dotze escultures de guix, provinents d'Itàlia, que devien servir de models als seus alumnes.[15]

El suport als cànons classicistes no devia resultar gens senzill per a un artífex que havia crescut en la tradició barroca. Tanmateix, a diferència d'altres escultors de la seva generació, va fer l'esforç d'adaptar-se als nous postulats estètics amb major o menor fortuna, tal com resta palès en l'evolució estilística de la seva escultura des dels inicis barrocs fins la depuració tardobarroca dels darrers anys. El seu apropament al classicisme s'observa en la temàtica mitològica i al·legòrica que va tractar en la dècada dels noranta, amb obres com, per exemple, el fins ara inèdit *Mascaró de l'Indi*,[16] de 1797-1798, les estàtues alegòriques del *Comerç* i la *Indústria* de l'escala del pati de Llotja, de 1802, la Font d'Hèrcules del passeig de l'Esplanada,[17] de 1802 també, la figura de la *Barcelona industriosa* de la Font del Vell de la plaça del Teatre, de 1817-1818, o, dintre del gènere del retrat, el bust de Ferran VII dels Jardins del General, de 1802. No hem d'oblidar, però, que l'acostament al classicisme es féu dintre dels paràmetres del tardobarroc, i que afectà només les creacions de temàtica profana dels últims trams de la seva carrera, realitzades amb materials com la pedra i el marbre (amb l'excepció del *Mascaró de l'Indi*, construït amb fusta), ja que les imatges religioses romangueren ancorades en les inèrcies de la tradició barroca.

Els models i els exemples que li van servir de referència en el procés d'evolució de la seva cultura artística els va trobar principalment en la mateixa Escola Gratuïta de Dibuix. Rosa M. Subirana ja va destacar la importació constant de repertoris d'estampes, guixos i emmotllats que, des de Roma, París i Madrid, arribaven al centre per a l'estudi dels alumnes.[18] El *Gladiador Borghese* o l'*Hèrcules Farnese* eren emmotllats que circulaven arreu d'Europa i el coneixement dels quals Gurri palesava en obres com el *Mascaró de l'Indi* i la Font d'Hèrcules. Els volums de la biblioteca de l'Escola de Dibuix també deurien proporcionar-li interessants informacions que adaptaria al seu llenguatge eclèctic.

Un altre factor que va incidir en la seva adaptació fou el contacte amb altres artistes coetanis, bé amb motiu d'estances en altres localitats per causa d'alguna comanda o bé dins de la pròpia Barcelona. En el primer supòsit, cal pensar que una personalitat com la seva difícilment no se sentiria encuriosida –no atreta, al nostre entendre– per l'abast de les obres que els escultors Juan Adán i Lluís Bonifàs van dur a terme a la Seu Nova de Lleida.[19] Pel que fa al segon cas, s'hauria de destacar

15. *BC* (Biblioteca de Catalunya), Junta de Comerç, *Llibre d'acords de la Junta de Comerç 1786-1788*, JC 11, referències citades per Cid, «Notas...», pàg.115; i també *AHCB*, 2A, Fons Junta de Comerç, VIII, f. 88-98.
16. Aquesta obra és objecte d'un estudi específic en Lluïsa Rodríguez Muñoz, «El mascaró de l'Indi, una nova obra de l'escultor Salvador Gurri» [en premsa].
17. La referència que ens proporciona el Baró de Maldà sobre la participació del germà de Salvador Gurri en aquesta obra no és errònia. Segons la documentació aportada per Elisabet Asturiol, Salvador Gurri i Josep Moret eren germans. En aquest sentit, Josep Moret, no Antoni Gurri, seria el responsable de la realització de la font amb motiu de la visita a la ciutat dels monarques Carlos IV i María Luisa (Asturiol, «Aportacions...», pàg. 498). Per a la història de la font: Judit Subirachs i Burgaya, *L'escultura commemorativa a Barcelona fins al 1936*, Sant Cugat del Vallès, La Llar del Llibre/Els Llibres de la Frontera, (*Coneguem Catalunya*, 14), 1986, pàg. 18-19.
18. Rosa Maria Subirana i Rebull, *Pasqual Pere Moles i Corones: València 1741-Barcelona 1797*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1990, pàg. 259.
19. Pel que fa a la possible influència dels escultors Adán i Bonifàs en la seva producció artística, vegeu Esther García Portugués, «José Nicolás de Azara i la Seu Nova de Lleida. Un punt d'entrada del nou gust clàssic a Catalunya», *Pedralbes*, 23, (2003), vol. II, pàg. 644.

la connexió que mantenia amb alguns dels professors de l'Escola on treballava. Deduïm que la seva relació amb Pere-Pau Montanya esdevingué fluïda. Ens ho demostra el fet que, al marge de les diverses ocasions en què van treballar plegats, el pintor sempre li va donar suport en les comandes que li assignava la Junta, en les seves constants reclamacions econòmiques i en alguns dels litigis en què es va veure immers l'escultor.[20] No en va, el seu amic i home de confiança dintre de l'Escola era el deixeble de Montanya i tinent director de pintura, Francesc Vidal i Martí.[21]

Finalment, una influència que no podem negligir és el destacat contacte que va mantenir amb els artistes genovesos especialitzats en el treball del marbre que s'establiren a Barcelona durant l'últim quart del segle XVIII.[22]

Sabem poc de la seva dedicació a la tasca pedagògica. Suposem que, després dels primers anys, el càrrec de tinent director li aniria ocupant cada vegada més temps de la pràctica professional. Li hauria estat difícil de fer front alhora a l'ensenyament i a l'activitat escultòrica si no hagués comptat amb el suport d'un sòlid cercle de col·laboradors. Malgrat tot, a inicis del segle XIX s'intueïx un cert cansament, propi de l'edat. Tal vegada sigui aquesta la causa que explica que el mes de febrer de l'any 1800 sol·licités que se l'alliberés de la docència matinal.[23]

Des de l'any 1780, la seva doble situació de privilegi li va permetre assolir encàrrecs de prestigi per part de la pròpia Junta i altres institucions i particulars d'arreu del Principat (amb excepció de les terres gironines), alhora que li va assegurar una font fixa d'ingressos; una qüestió no pas poc important en la sempre difícil subsistència d'un escultor a les acaballes del segle XVIII. Entre mitjan dels setanta i la dècada dels vuitanta, els encàrrecs artístics li plovien, i només l'existència d'un obrador disciplinat li deuria possibilitar simultanejar diversos compromissos professionals, de vegades en llocs molt allunyats entre ells, com Barcelona, Mataró i Lleida.

Salvador Gurri va emprar el seu càrrec docent a l'Escola de Dibuix, primer com a professor a temps parcial i, després, com a tinent director d'escultura, com a plataforma per a escollir els membres del seu taller personal, als quals alliçonava en la pràctica de la talla i no de l'estatuària, un fet que causava la indignació de Pasqual Pere Moles, director del centre.[24] Moles es conformava amb què Gurri ampliés la formació dels alumnes a casa seva, però l'irritava en gran manera que triés els més avantatjats en l'estudi i, sobretot, que els utilitzés en les feines de talla de les obres del mateix Gurri; uns treballs que, a criteri del gravador, no devien ser competència d'uns individus que aspiraven a dedicar-se a l'estatuària. Per a l'escultor de

20. Un element que serviria de base a la bona relació entre ambdós artistes seria el parentiu que lligava a Pere-Pau Montanya amb Nicolau Traver: eren cosins germans.
21. Francesc Vidal és, juntament amb l'escultor Tomàs Padró i Marot, un dels testimonis que figuren en el testament de l'escultor, realitzat pocs dies abans de la seva mort (*AHPB*, Manuel Oliva Campderrós, *Manual de 1819*, f.179v). Anys després, el 22 d'octubre de 1822, Vidal fou autoritzat per Josepa Mas, vídua de Gurri, a encarregar-se dels cobraments pendents que el difunt tenia abans de morir (*AHPB*, Manuel Oliva Campderrós, *Manual de 1822-1824*, f. 103v-104r).
22. Resulta interessant la gran semblança apuntada per Fausta Franchini-Guelfi entre la imatge de l'Esperança de la catedral de Toledo, atribuïda a Anselmo Quadro, i la figura de Gurri per a l'escala de de l'edifici de Llotja (Fausta Franchini-Guelfi, «La scultura del Seicento e del Settecento. Marmi e legni policromi per la decorazione dei palazzi e per le immagini della devocione», dins Piero Boccardo, Jose Luis Colomer i Claro di Fabio, (ed.): *Genova e la Spagna. Opere, artisti, committenti, collezionisti*, Milano, Silvana Editoriale, 2002, pàg. 244.
23. *BC*, Fons Junta de Comerç, JC 17, *Llibre d'acords de la Junta de Comerç 1800*, f. 22-23 (3-II-1800).
24. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Carta de Pasqual Pere Moles a l'intendent Juan Miguel de Indart, Barcelona, 27-III-1793 (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 25 i apèndix documental).

Tona, com artista que havia crescut a l'ombra del sistema gremial, l'Escola de Dibuix era una versió, adaptada als nous temps, de la confraria d'escultors. Emparat en la seva condició exclusiva, aspirava a controlar el sistema d'ensenyament i el mercat artístic de la ciutat de la mateixa manera que durant segles ho havien fet els mestres gremials. Per això, entre d'altres estratègies que anirem analitzant, triava els alumnes més destacats i els incorporava a la disciplina del seu obrador per alliçonar-los en els quefers que els permetrien de sobreviure en un mercat artístic en plena transformació com el barceloní: la talla que aplicarien a obres de fusteria i mobiliari.

Abans de la publicació de la Reial Ordre de 1785, que declarava la llibertat de la pràctica artística, el nostre escultor va protagonitzar una altra acció polèmica des del seu càrrec a l'Escola Gratuïta de Dibuix. Com a primer mestre d'escultura, expedia certificats d'habilitació que reconeixien la condició d'escultors dels alumnes que havien cursat estudis amb aplicació; els certificats els facultaven per treballar amb total independència i, presumptament, els alliberaven de càrregues fiscals.[25] Amb aquesta acció, Salvador Gurri assumia, en la seva persona, privilegis que eren patrimoni exclusiu de l'autoritat de l'Academia de San Fernando, com així quedava clar en els estatuts de l'any 1757. Directament relacionats amb aquesta qüestió tenim el suport i la protecció que va donar a alguns dels seus alumnes i a altres escultors amics per tal que aconseguissin una resolució judicial que els declarés escultors i independents del gremi de tallistes. Alumnes com, per exemple, Pere Quadras, Salvador Ros, Nicolau Sauri, Josep Passarell, i els escultors agremiats Nicolau Traver, Ignasi Puig i Francesc Carabent van comptar amb el seu testimoni per a regular la seva teòrica condició professional per la via judicial.[26] Evidentment, aquestes accions causaren un fort malestar entre els professionals que no eren alumnes de l'Escola de Dibuix, però van gaudir, una vegada més, tot i el seu coneixement, de l'aquiescència de la Real Academia, que semblava decidida a no intervenir en les polèmiques que Salvador Gurri protagonitzava. Els membres i comissionats de la Junta de Comerç també callaven i deixaven a Pasqual Pere Moles, interlocutor de l'Escola davant la Real Academia, en una situació insostenible.

Els abusos comesos per part de Salvador Gurri li van permetre de controlar el mercat artístic de la ciutat i els seus voltants a les darreries del segle XVIII. La seva ambició per acaparar qualsevol encàrrec el va conduir a nombrosos litigis amb els tallistes i els fusters. El desconcert va arribar a l'extrem que Isidoro Bosarte, secretari de la Real Academia de San Fernando, manifestava la dificultat d'exercir l'escultura a Barcelona si l'artífex no era de la devoció de l'escultor de Tona.[27]

25. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Carta d'Andreu Bosch i Riba a Isidoro Bosarte, Barcelona, 10-IX-1791 (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 21 i apèndix documental). El Reglament de l'Escola Gratuïta de Dibuix recull a l'article número 19: «Se libraran certificado a los Discípulos aplicados que hayan asistido a la Escuela con modestia, ahunque los progresos no correspondan a sus deseos; tambien se darán iguales certificados a los que fuera de la Escuela trabajasen, y presentasen al Profesor sus Dibujos para corregirlos» (*BC*, JC, CVIII; 2, f. 188).

26. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Carta de Pasqual Pere Moles a l'Intendent Juan Miguel de Indart, Barcelona, 27-III-1793, f. 2 (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 25 i apèndix documental).

27. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Informe d'Isidoro Bosarte a la Real Academia relatiu al memorial tramés per l'escultor Josep Cabanyeras, Madrid, 2-III-1793 (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 65 i apèndix documental).

Els enfrontaments de Salvador Gurri amb Pere Macià i altres tallistes

En el context que hem esbossat en els apartats anteriors, s'entenen les controvèrsies de Salvador Gurri amb Pere Macià i altres tallistes que residien a la ciutat de Barcelona.[28] El conflicte, que constitueix un testimoni del difícil encaix del discurs de la Real Academia en els nuclis no cortesans, va marcar l'exitosa carrera de Salvador Gurri com a escultor i, al nostre entendre, va determinar que el càrrec de director de l'Escola Gratuïta de Dibuix passés a mans de Jaume Folch i Costa. Però anem a pams.

El 6 de febrer de 1793, Salvador Gurri, secundat per dos escultors pertanyents al seu cercle d'adeptes, Nicolau Traver i Bernat Cots i Crospis, va encetar una croada particular en els jutjats barcelonins contra Pere Macià, Josep Cabanyeres, Josep Arqués i altres membres del gremi de tallistes, als quals acusava d'intromissió laboral, atès que per la seva condició de tallistes no podien fabricar les obres que contractaven.[29] Els enfrontaments hem de situar-los en el marc d'un mercat artístic deprimit pels episodis bèlics i on la rivalitat deuria ser molt dura entre el gran nombre d'artífexs que treballaven l'escultura: escultors acadèmics, mestres, fadrins i aprenents de l'antic gremi d'escultors, tallistes, mestres i fadrins fusters, alumnes de l'Escola Gratuïta de Dibuix i marbristes italians, sense oblidar les obres d'importació que arribaven de Gènova i Nàpols, o dels territoris austriacs i alemanys, de caire més popular. La forta competència i la manca d'encàrrecs devien provocar que alguns dels suara esmentats, inclosos els acadèmics, dediquessin el seu esforç a fer treballs que fins el moment no havien estat propis de la seva categoria artística, com seria el cas dels marcs dels miralls, les cornucòpies o altres elements de mobiliari.[30]

Amb autorització judicial, Gurri, Traver i Cots van confiscar catorze figures infantils de fusta que els fadrins Rafael Serra, Josep Garí i Damià Campeny treballaven sota les ordres de Pere Macià, antic deixeble de l'escultor acadèmic. Les imatges formaven part del programa decoratiu que el pintor Tomàs Solanes dirigia en el saló principal de la casa del comerciant Marià Alegre i Aparici. Segons els tres escultors promotors de l'embargament, l'acció responia a una intromissió professional per part de Macià, atès que, per la seva categoria de tallista, no podia fabricar estàtues; però callaven que Salvador Gurri, per la seva condició d'acadèmic, no podia inmiscuir-se en afers relacionats amb les corporacions artístiques, ni recórrer a la justícia sol·licitant el compliment de les normatives acadèmiques, ja que aquest tipus d'afers eren de responsabilitat exclusiva de la Real Academia de San Fernando.[31]

28. Per a una anàlisi més exhaustiva del contenciós entre Salvador Gurri i els tallistes: Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg 65-68.
29. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Acta notarial on Salvador Gurri i Nicolau Traver informen de la incautació de diverses figures de fusta en el taller de Pere Macià, Barcelona, 3-II- 1793 (Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 66 i apèndix documental).
30. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Carta de Pasqual Pere Moles a l'Intendent Juan Miguel de Indart, Barcelona, 27-III-1793, f. 2 (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 66 i apèndix documental).
31. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Carta de Pere Macià a Isidoro Bosarte, Barcelona, 13-II-1793 (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 67 i apèndix documental).

Davant de la problemàtica plantejada, Macià va recórrer a la Real Academia, la qual va sol·licitar informació sobre el conflicte a Pasqual Pere Moles. El director de l'Escola Gratuïta de Dibuix va confirmar a Isidoro Bosarte el paper protagonista que l'escultor de Tona havia assumit en l'afer: el suport a artífexs amics per tal que promoguessin separacions judicials del gremi de tallistes, el monopoli de les obres de talla, el despotisme exercit com a director dels estudis d'escultura a l'Escola, les baralles amb altres artistes, com, per exemple, les mantingudes amb el pintor acadèmic valencià Diego Gutiérrez. El comportament improcedent de Salvador Gurri mereixia, en opinió de Moles, no només una multa, sinó la retenció del títol d'acadèmic de mèrit.[32]

Després de rebre l'informe, la Real Academia va amonestar severament l'escultor i li va retreure les seves extralimitacions i l'escàs decor que atorgava al grau que ostentava. Tot seguit, li ordenà la seva inhibició de la causa que havia iniciat amb Traver i Cots, dos escultors gremials a ulls de la institució madrilenya, puix que no reconeixia la seva acreditació com a escultors mitjançant els tribunals.[33] Salvador Gurri va acatar la resolució de la Real Academia; això no obstant, continuà defensant la legalitat dels embargaments i no renuncià a portar a terme nous constrenyiments d'obres en un futur proper, arrogat en la condició de defensor de les arts que li conferia el títol d'acadèmic.[34]

A mitjan de l'any següent, la situació no havia variat. Les obres de Pere Macià continuaven confiscades. Per tal d'accelerar la resolució del conflicte, el tallista va recórrer, per segona vegada, a la Real Academia, la qual, pressionada no sols pels recursos de Macià sinó també per les queixes de Josep Cabanyeras i altres professionals barcelonins sobre les extralimitacions de Gurri, va decidir en la junta particular de 7 de setembre de 1794 retenir-li temporalment el títol d'acadèmic de mèrit, a l'espera que Pere Macià recuperés les peces embargades. Salvador Gurri restava advertit que, si persistia en la seva manera de comportar-se, el seu nom s'esborraria definitivament del catàleg d'acadèmics i, àdhuc, se'l declararia membre del gremi de tallistes.[35]

Finalment, la Real Academia havia acabat amb la seva permissivitat envers la figura de l'escultor català i havia respost amb una contundència inusitada a les seves insubordinacions, fent cas de la proposta plantejada un any abans per Pasqual Pere Moles. El segrest del títol d'escultor acadèmic va constituir un fet insòlit. La

32. Segons informa Pasqual Pere Moles, l'estiu de l'any 1792, en la seva qualitat de director de l'Escola de Dibuix, es va veure obligat a intercedir davant la justícia per aturar la causa criminal que Salvador Gurri tenia oberta arran dels seus enfrontaments amb el pintor Diego Gutiérrez (*AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Carta de Pasqual Pere Moles a l'Intendent Juan Miguel de Indart, Barcelona, 27-III-1793, f. 2 (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 66). Possiblement, l'amistat entre Gurri i Gutiérrez havia nascut durant la participació d'ambdós artistes en la decoració interior de la Seu Nova de Lleida. En la catedral lleidatana, Diego Gutiérrez daurà les boles d'aram i els penells de les torres i s'encarregà de la policromia d'alguns dels retaules, entre ells, el retaule de la capella del Beat Simó de Rojas (Frederic Vilà i Tornos, *La catedral de Lleida (Segle xviii)*, Lleida, Pagès, 1991, pàg. 70). Un gendre seu era escultor i col·laborava amb l'escultor Juan Adán en l'execució dels retaules que el mestre aragonès tenia concertats en aquell temple (César Martinell, *La Seu Nova de Lleyda*, Valls, E. Castells, 1926, pàg. 255).

33. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-1/1, Carta d'Isidoro Bosarte a Salvador Gurri, Madrid, 8-V-1793 (citat per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 64 i apèndix documental). També *AASF*, *Juntas particulares 1786-1794*, Junta Particular de 5-V-1793, f. 214v-215v.

34. *AASF*, *Juntas particulares 1786-1794*, 3/124, Junta particular de 5-V-1793 (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 67).

35. *AASF*, *Juntas particulares 1786-1794, 3/124*, Junta particular de 30-XI-1794, f. 268v (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 67).

institució tenia especial interès a resoldre el problema que li plantejava el comportament despòtic dels artistes acadèmics en nuclis artístics llunyans a la cort (Conca, Antequera, València, Murcia) i que, com en el cas de Salvador Gurri, eren resultat d'una particular lectura de la Reial Ordre de 22 de juny de 1777, formulada a instància dels fusters valencians, que afavoria la intervenció dels escultors acadèmics en qualsevol treball d'escultura o talla en clar detriment dels escultors no acadèmics.[36] Era tal la preocupació de la Real Academia per evitar la repetició d'episodis semblants als de Gurri que, fins i tot, en la junta particular celebrada el 30 de novembre de 1794, va plantejar-se la necessitat que el monarca efectués una declaració específica sobre els privilegis dels artistes acadèmics, declaració que finalment no es va dur a terme.[37]

Durant els anys següents, les parts en conflicte continuaren adreçant recursos a la Real Academia. Pere Macià desitjava una sentència similar a la que l'Academia havia instat en favor de l'escultor gironí Josep Barnoya.[38] No obstant, aquesta guardava silenci a l'espera de la sentència que devien dictar els tribunals barcelonins, un cop Gurri s'havia separat presumptament de la causa. Finalment, l'any 1797, després de quatre anys de litigis, la justícia va anul·lar els embargaments de les obres d'escultura de Pere Macià i dels altres tallistes, amb una reiteració significativa de la llibertat de l'exercici de l'escultura per a qualsevol individu nacional o estranger. La resolució judicial també condemnà els tres inductors del litigi a pagar les costes del llarg procés.[39] Com era d'esperar, Salvador Gurri, Bernat Cots i Crospis i Nicolau Traver no acceptaren la sentència i apel·laren al Reial Acord.[40] L'execució de la sentència amb el despenyorament de les peces embargades va arribar a finals de l'any 1797; unes figures, deteriorades pel temps, que, en opinió de Pere Macià, només servien per ser llançades al foc.

Del llarg contenciós que va enfrontar Salvador Gurri contra Pere Macià i altres tallistes podem extreure diferents conclusions. L'orígen del plet és clarament un problema de rivalitat laboral entre dos artífexs que representaven dos col·lectius ben diferenciats. El tallista no accepta el nepotisme del seu antic mestre i no dubtava a plantar-li cara per tal de trencar la situació de monopoli que aquest ostentava i així assumir comandes d'un cert abast. La documentació de la Junta de Comerç guarda silenci durant els cinc anys de durada del procés. La gravetat de l'assumpte hagués requerit la convocatòria d'una junta extraòrdinaria amb la presència dels membres de la Junta, o pel cap baix que els consiliaris tractessin el tema en algunes de les juntes setmanals, perquè no hem d'oblidar el càrrec que desenvolupava

36. Per a l'estudi exhaustiu de la disposició de 22 de juny de 1777, instada pels fusters valencians sobre la privativa de la construcció de retaules i altres operacions de fusta, vegeu: Joaquín Bérchez, *Arquitectura y Academicismo en el s. XVIII valenciano*, València, Alfons el Magnànim Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1987, pàg. 254-255.
37. *AASF*, *Juntas particulares 1786-1794, 3/124,* Junta Particular de 30-XI-1794.
38. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-2/1, Carta de Pere Macià adreçada al Comte de Floridablanca, Barcelona, 25-V-1796. En el decurs de la tramitació de la causa, la Real Academia de San Fernando va emetre tres escrits a favor de Pere Macià, amb dates de 29-V-1793, 13-IX-1794 i 1-II-1795 (citats per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 67 i 68 i apèndix documental).
39. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-2/1, Sentència de l'alcalde major Gaspar Jover on declara la nul·litat dels embargament de les peces de talla, 3-I-1797 (citat per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 68 i apèndix documental).
40. *AASF*, *Informes y escritos sobre gremios 1766-1794*, 38-2/1, Carta de Pere Macià a Isidro Bosarte, Barcelona, 28-I-1797. L'apel·lació fou rebutjada el 29-VIII-1797. La disputa pel pagament de les costes va donar lloc a la incoació d'un segon procés entre Salvador Gurri i Pere Macià (citada per Rodríguez Muñoz, *El gremi...*, pàg. 68 i apèndix documental).

l'escultor dintre del centre d'ensenyament. No obstant això, no existeix cap referència al respecte. Les raons del silenci responen, al nostre entendre, al tracte de favor que sempre va gaudir Salvador Gurri per part de la Junta de Comerç. Tot apunta que, al marge del seu reconeixement social i professional, la Junta va valorar el mestratge que l'escultor exercia entre els alumnes. L'arbitratge i l'actitud conciliadora de la Junta apaivagà molts dels conflictes que l'escultor va mantenir amb Moles. Sense aquesta raó no podem explicar, per exemple, que l'escultor veiés augmentats significativament els seus honoraris, tot i tenir retingut el títol d'acadèmic.[41]

Superat el conflicte, el reconeixement definitiu del prestigi professional i de l'afirmació artística de Salvador Gurri li arribà el mes de desembre de l'any 1803. En aquell moment, juntament amb el pintor Tomàs Solanes, fou nomenat director de l'Escola Gratuïta de Dibuix. Lògicament, amb els seus antecedents, el seu nomenament no podia ser vist amb bons ulls des de Madrid. El seu escandalós comportament d'anys enrere encara devia estar ben present en la ment dels representants de la Junta Suprema de Comercio y Moneda i, especialment, en els de l'Academia de San Fernando que, finalment, en contra de la decisió de la Junta de Comerç, van trobar en Jaume Folch i Costa el candidat idoni per l'exercici del càrrec, coneguts els seus mèrits artístics i la circumstància d'haver gaudit d'una pensió d'estudis a Roma.[42] Després d'exercir la direcció de l'Escola de Dibuix durant gairebé dos anys, Salvador Gurri fou destituït. L'escultor mai no va acceptar aquesta decisió. El nomenament constituïa la recompensa a l'esforç de la seva àmplia trajectòria professional, el reconeixement que cobejava com a artista. Ni la seva condició, ni seva ambició li permetien renunciar-hi. Per això, no pot estranyar que en el moment en què va fer testament, l'1 d'octubre de 1819, pocs dies abans de la seva mort per causa d'un vessament cerebral, s'intitulès: «D^{n} Salvador Gurri Escultor Academich de merit de la R^{l} Academia de S^{n} Fernando, y primer Mestre ÿ Director de la Escola Gratuita de la Junta de Comers».[43]

41. Segons observa el *Llibre d'acords* de la Junta de Comerç, el 14-VIII-1797, tot el professorat de l'Escola Gratuïta de Dibuix, sense cap excepció, va veure's recompensat per l'aplicació d'una nova escala de sous. Amb l'aplicació de les noves taules retributives, el sou de Salvador Gurri va passar de 750 lliures a 4.500 lliures anuals. En aquell moment, l'escultor encara tenia retingut el títol d'acadèmic a la Intendència, i no el va recuperar fins uns dies després, el 29-VIII-1797 (*BC*, Fons Junta de Comerç, *Llibre d'acords de la Junta de Comerç*, 1798, JC 14, f. 250, 14-VIII-1797; citat per Cid, «Notas...», pàg. 117).
42. Pel que fa a les circumstàncies que acompanyaren el nomenament de Jaume Folch i Costa com a director de l'Escola Gratuïta de Dibuix, vegeu: Fernández Banqué, «L'escultor Salvador Gurri...», pàg. 50 i 52.
43. *AHPB*, Manuel Oliva Campderrós, *Manual de 1819*, f. 179r.

Damià Campeny i Antoni Solà: dues vides, dos camins

Anna Riera Mora*

Resum

Damià Campeny va néixer el 1771 a Mataró. Antoni Solà el 1780 a Barcelona. Tots dos van estudiar a l'Escola Gratuïta de Dibuix sota la direcció de Salvador Gurri i tornaren a coincidir a Roma, on viatjaren amb una pensió de la Junta de Comerç; Campeny hi arribà el 1797 i Solà sis anys més tard. Estudiants tots dos a la Scuola del Nudo, col·laboraren en el Triomf de Taula de l'ambaixador Vargas Laguna, Campeny com a mestre i Solà com a deixeble. El desembre de 1815 se separaren: Campeny tornà a Barcelona, Solà va romandre per sempre a Roma. Ambdós grans escultors, varen gaudir d'un prestigi diferent en vida però d'un mateix destí final: moriren oblidats en uns anys en els que el neoclassicisme ja havia estat bandejat. Campeny el 1856, Solà el 1861. Fins a quin punt podem afirmar que l'estètica neoclàssica s'introduí a Barcelona gràcies a l'estada romana de Damià Campeny i Antoni Solà? Com es jutjaren les obres que van enviar des de Roma com a mostra dels seus avenços i que avui enriqueixen el patrimoni de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi? Quines diferències hi ha entre l'escassa obra del primer, que tornà a Barcelona per dedicar-se a la docència, i la més abundant del segon, que fins i tot arribà a ser director de l'Accademia di San Luca? Intentarem de respondre aquests interrogants comparant algunes obres dels dos escultors, començant pels relleus que van treballar a Roma els primers anys del segle XIX: de Campeny, la *Diana i les seves nimfes sorpreses al bany per Acteó*; de Solà, el *Telèmac a l'illa de Calipso*. Analitzarem també, entre d'altres, el *Soldat almogàver vencent un cavaller francès* (Campeny, Barcelona, 1835) i la *Matança dels Innocents* (Solà, Roma, 1834). Solà visqué en una Roma que, malgrat els problemes econòmics i polítics dels Estats Pontificis, era encara, durant tota la primera meitat del segle XIX, un centre d'atracció per als artistes, que rebien encàrrecs importants tant de l'Església com de les famílies adinerades. El nostre escultor treballà un relleu per l'absis de l'església del Gesù i dues escultures per al palau Torlònia. Ben diferent era l'ambient de Barcelona d'aquells mateixos anys: Campeny, professor a l'Escola de la Llotja, no rebé encàrrecs particulars, i la seva producció fou ben minsa i estretament lligada al contracte que havia signat amb la Junta de Comerç.

Resumen

Damià Campeny nació en 1771 en Mataró. Antoni Solà en 1780 en Barcelona. Ambos estudiaron en la Escuela Gratuita de Dibujo bajo la dirección de Salvador Gurri y volvieron a coincidir en Roma, a

* Historiadora de l'art.

donde viajaron con una pensión de la Junta de Comercio; Campeny llegó en 1797 y Solà seis años más tarde. Estudiantes ambos en la Scuola del Nudo, colaboraron en el Triunfo de Mesa del embajador Vargas Laguna, Campeny como maestro y Solà como discípulo. En diciembre de 1815 se separaron: Campeny volvió a Barcelona, Solà permaneció para siempre en Roma. Ambos grandes escultores disfrutaron de un prestigio diferente en vida pero con un mismo destino final: murieron olvidados en unos años en los que el neoclasicismo ya había sido desterrado. Campeny en 1856, Solà en 1861. ¿Hasta qué punto podemos afirmar que la estética neoclásica se introdujo en Barcelona gracias a la estancia romana de Damià Campeny y Antoni Solà? ¿Cómo se juzgaron las obras que enviaron desde Roma como muestra de sus avances y que hoy enriquecen el patrimonio de la Real Academia Catalana de Bellas Artes de Sant Jordi? ¿Qué diferencias hay entre la escasa obra del primero, que volvió a Barcelona para dedicarse a la docencia, y la más abundante del segundo, que incluso llegó a ser director de la Accademia di San Luca? Intentaremos responder a estas preguntas comparando algunas obras de ambos escultores, empezando por los relieves que trabajaron en Roma durante los primeros años del siglo XIX: de Campeny, la *Diana y sus ninfas sorprendidas en el baño por Acteón*; de Solà, el *Telémaco en la isla de Calipso*. Analizaremos también, entre otros, al *Soldado almogávar venciendo a un caballero francés* (Campeny, Barcelona, 1835) y la *Matanza de los Inocentes* (Solà, Roma, 1834). Solà vivió en una Roma que, a pesar de los problemas económicos y políticos de los Estados Pontificios, era todavía, durante toda la primera mitad del siglo XIX, un centro de atracción para los artistas, que recibían encargos importantes tanto de la Iglesia como de las familias adineradas. Nuestro escultor trabajó un relieve para el ábside de la iglesia del Gesù y dos esculturas para el palacio Torlonia. Bien diferente era el ambiente de Barcelona de aquellos mismos años: Campeny, profesor en la Escuela de la Lonja, no recibió encargos particulares, y su producción fue bien escasa y estuvo estrechamente ligada al contrato que había firmado con la Junta de Comercio.

Nou anys separen la data de neixement de Damià Campeny de la d'Antoni Solà; només cinc les respectives morts a Barcelona i a Roma. Els dos escultors tingueren una formació i un debut molt similar però una trajectòria artística ben diferent. Aquesta diferència il·lustra com eren de diverses Barcelona i Roma a la primera meitat del segle XIX: la ciutat italiana continuà sent un far per a tot el que es referia a l'art.

Damià Campeny i Estrany va neixer a Mataró el 1771, fill d'un sabater a qui hagués agradat ensenyar-li l'ofici. En canvi, ell va demostrar aviat el desig i la capacitat de dedicar-se al món de l'art. Així, el 1779, va entrar al taller de Salvador Gurri amb qui les relacions no van ser mai gaire bones. També treballà pocs mesos amb Nicolau Traver i amb Pere Macià. Al mateix temps, estudiava a l'Escola Gratuïta de Dibuix, on el mateix Gurri n'era professor i on assolí alguns premis mensuals abans de ser-ne expulsat el 1789. Readmès, es presentà a les oposicions per una pensió d'escultura a Roma, resultant-ne guanyador. El juny de 1797 es trovava ja a la Ciutat Eterna.

Salvador Gurri va ser també el professor d'Antoni Solà a la mateixa Escola. Solà hi entrà el 1792 –curiosament també després d'haver superat l'oposició paterna– i hi figura documentat com a guanyador de diversos premis fins el 1801. La seva opinió sobre Gurri no era gaire bona. En una ocasió afirmà:

> Desgraciadamente no había ni fuera ni dentro de la Academia profesores con grandes conocimientos y, mucho menos, que sintieran amor por sus profesiones.[1]

Al seus ulls la situació canvià quan el 1796 va tornar de Roma Francesc Bover, duent amb ell aires de renovació. Solà tenia tant d'interès en treballar a les seves ordres que quan Bover va rebre l'encàrrec de decorar un jardí barceloní, Solà s'oferí per treballar amb ell dos anys sense rebre cap compensació econòmica. Més tard, quan, el 1801, la Junta de Comerç va tornar a convocar un concurs per atorgar pensions als millors deixebles de l'Escola perquè es traslladessin a Roma a perfeccionar-se en les respectives arts, s'hi presentaren dos escultors, Joaquim Amadeu i Antoni Solà, que en fou el guanyador. El 3 de maig de 1803 es va presentar davant l'ambaixador espanyol a Roma.

És interessant comparar les obres que treballaren Campeny i Solà en ocasió dels citats concursos. Malgrat la manca de documentació creiem, i coincidim amb altres historiadors com Carlos Cid, que el relleu treballat per Campeny va ser *Muci Escevola posant la mà al foc* [*Figura 1*], un guix conservat a l'Academia de San Fernando.[2]

L'episodi ens remet a l'any 508 aC quan, segons la llegenda, durant el setge de Roma per part dels etruscs, comandats per Porsena, a la ciutat començaren a mancar queviures. Un aristòcrata, Gai Muci, s'oferí al senat romà per assassinar Porsena. Així, travessà les files enemigues, però, com que no coneixia Porsena, es va equivocar de persona i apunyalà el seu escrivà. Fet presoner, va ser dut davant del comandant etrusc, a qui va dir: «Volia matar-te a tu. La meva mà s'ha equivocat i ara la castigo per aquest imperdonable error», mentre ficava la mà dreta en un braser encès. A partir d'aquell dia, el noble romà va rebre el malnom de Mucio Escevola, que voldria dir "l'esquerrà".

En el relleu de Campeny, l'escena té lloc a l'interior d'una tenda, maldestrament representada, i Porsena, malgrat vesteix túnica clàssica, apareix en una postura encara molt rígida, com ho és també l'escrivà mort.

L'any 1801 Solà també va haver de treballar un tema clàssic: *La Sibil·la de Cumes conduint Enees a la llacuna Estígia* [*Figura 2*].[3] L'episodi prové del llibre VI de l'*Eneida* de Virgili: l'heroi troià Enees i la Sibil·la s'acosten a la llacuna Estígia on són vistos pel barquer Caront, que els mana aturar-se advertint que aquella és la mansió de les ombres. La Sibil·la li explica que Enees vol baixar al món de les tenebres per cercar el seu pare, Anquises.

En comparació amb Campeny, Solà treballa millor la profunditat dels plans i és més "clàssic" en les figures de la Sibil·la i Enees i en la representació anatòmica dels personatges en primer terme.

Abans de marxar cap a Roma, els pensionats havien de firmar unes obligacions establertes per la Junta de Comerç, que volia assegurar-se de l'aprofitament de les

1. *Memoria,* 1803. Conservada a l'arxiu particular de la família Fernández de Bobadilla. Veure A. Riera, «La bellesa ideal. Antoni Solà (1780-1861). Escultor a Roma», *Quaderns del Museu Frederic Marès. Exposicions*, 15 (2009), pàg. 36.
2. Veure el raonament de Carlos Cid, *La vida y la obra del escultor neoclasico Damià Campeny i Estrany*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1998, pàg. 107-110.
3. Es conserven dos relleus idèntics d'aquest tema, un al Museu Marès i un altre a la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi.

estades. Entre aquestes obligacions hi havia la d'enviar regularment obres que demostressin els seus estudis i justifiquessin els diners de la pensió. Doncs bé, els relleus que van enviar tant Campeny com Solà poc temps després de llur arribada a la Ciutat Eterna eren plenament clàssics (hi jugà un paper important, també, el fet que eren de color blanc i no de guix pintat) i, en la meva opinió, figuren entre les millors obres dels respectius catàlegs. La Junta, amb raó, en va quedar satisfeta. Com havia estat possible aquella indiscutible millora?

A Roma, sempre respectant un interval de quatre anys, Campeny i Solà van emprendre el mateix camí. Tot just arribats, es matricularen a la Scuola del Nudo[4], que depenia de la prestigiosa Accademia di San Luca, on van rebre classes de dibuix de nu i de drapejat.[5] Els estudis dels escultors estaven estructurats de la següent manera: els alumnes començaven exercitant-se en el dibuix i en treballs plàstics, prenent com a models des de guixos senzills fins a relleus, copiant les extremitats i les diferents parts del cos humà. S'anava avançant a poc a poc en dificultat i es complementaven les lliçons amb l'estudi de les proporcions i l'anatomia. A la classe seguent, s'instruïa els deixebles en les anomenades "teories de l'art": història dels vestits, els caràcters de les diverses divinitats, els emblemes que acompanyaven les estàtues, etcètera. Només quan l'alumne demostrava ser hàbil en el modelat i posseir coneixements adequats de mitologia externa, es passava a la composició d'invenció i a modelar el nu del natural.

L'escola donava premis a la fi de cada semestre, que normalment tenien com a tema la figura nua, el mes de març, i el drapejat, el mes de setembre. Campeny en va guanyar un l'any 1799 i Solà un altre, el 1804.[6] Els professors de la Scuola del Nudo eren acadèmics que s'anaven tornant cada mes. Campeny estudià amb Agostino Penna i Vincenzo Pacetti, mentre que Solà ho va fer amb Vincenzo Camuccini, també amb Vicenzo Pacetti i amb Antonio Canova. Aquests noms marquen ja una diferència entre els dos escultors catalans, malgrat cal remarcar que Penna, l'obra del qual correspon a l'últim quart del segle XVIII, havia estat definit per Canova jove com «el millor de Roma».

És força clar que amb aquests estudis i aquests professors, els nostres joves escultors van rebre a Roma una formació molt diferent de la impartida a l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona i, de fet, com hem mencionat més amunt, els seus progressos van ser molt ràpids. Hi hem d'afegir el fet que a Roma ambdós van poder admirar les millors coleccions privades i públiques d'art clàssic, algunes obres de les quals coneixien només per gravats o còpies en guix. Recordem, sense entrar en detalls, que a finals del segle XVIII i inicis del XIX els artistes i viatgers es veien atrets no només pels museus Capitolino i Pio-Clementino, sinó també per les col·leccions de les grans families nobles com els Ludovisi, els Albani i els Borghese.

Tornem a Damià Campeny, a qui havíem deixat tot just arribat a Roma. L'any 1801 va enviar a Barcelona tres relleus, representant «el uno, la muerta Sisara en

4. Anteriorment hi estudiaren Manuel Oliver i Francesc Bover. Més tard, Teodor Mur.
5. El 1806 es dividiren els ensenyaments en estudi del guix i, només després d'haver demostrat l'habilitat, estudi del nu.
6. Manuel Oliver i Francesc Bover també havien guanyat premis semestrals, els anys 1788 i 1791 respectivament. A més, Oliver guanyà el premi Balestra el 1792. Més endavant, Teodor Mur rebé el primer premi d'escultura del nu el març de 1811.

la tienda de Joel, el otro, A diana sorprendida en el baño, y el otro, a Macencio erido por Eneas en un muslo».[7] De tots ells ens interessa el segon, *Diana i les seves nimfes sorpreses al bany per Acteó* [*Figura 3*], conservat a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi i datat entorn 1799, és a dir, tres o quatre anys després d'haver arribat a Roma. El classicisme és palès en la figura d'Acteó i especialment en el grup de les nimfes que, agafades de la mà, ens recorden els famosos grups de les Tres Gràcies. El tractament dels plans i del fons, que representa una gruta, és molt millor respecte al relleu de 1796. El seu era un classicisme molt "carnal" i sensual, gens fred o rígid, que recorda algunes obres de Canova.

La primera obra treballada per Antoni Solà a Roma va ser una còpia de l'anomenat a l'època "Geni grec" del Museu Pio-Clementino.[8] El 1806 va arribar a Barcelona el seu baixrelleu *Telèmac a l'illa de Calipso* [*Figura 4*]. Solà portava tres anys estudiant a la Scuola del Nudo i els seus avenços també eren evidents en aquest relleu. L'episodi el narra el sacerdot Fénelon a *Les aventures de Telèmac, fill d'Ulisses*, publicat el 1699 i que tingué gran difusió entre els artistes dels segles XVIII i XIX: Telèmac i la deessa Minerva, transformada en Mentor, naufraguen i arriben a l'illa de Calipso, la qual de seguida reconeix Telèmac per la semblança amb el seu pare i, plena d'enyorança per Ulisses, s'enamora del fill, promet fer-lo immortal i li exigeix que li expliqui les seves aventures. Al relleu, veiem Calipso asseguda sota un arbre, Telèmac dret al mig i Mentor assegut al darrere. Sigui pel disseny de les figures, sigui per la delicadesa del relleu –que permet crear profunditat segons uns pocs plans no violents– Solà demostrà haver assimilat bé els preceptes neoclàssics. Per una altra banda, resulta inevitable comparar la figura femenina de la dreta amb les nombroses Hebes canovianes.

Fins l'any 1815, Campeny i Solà es frequentaren a Roma, units especialment en dues ocasions, la primera artística, la segona política. El 1803, l'ambaixador espanyol davant la Santa Seu, Antonio Vargas Laguna, va voler un nou triomf de taula,[9] més clàssic que el que ja hi havia al palau. Per això, va convocar un concurs entre els artistes espanyols. Guanyà Damià Campeny i tres anys més tard, l'obra es podia admirar ja a l'ambaixada.[10] El conjunt estava format per trenta estatuetes de bronze daurat o patinat, dotze àmfores, quatre gerros, quatre fruiteres, dos canelobres, quatre trípodes i trenta-dos lleons, i servia per ornar una taula de fins a seixanta comensals. Al mig regnaven Apol·lo i Diana, sol i lluna, envoltats de les personificacions de l'Aire, l'Aigua, la Terra i el Foc. Col·locats simètricament a la dreta i esquerre del grup central hi havia Ceres i Bacus. Completaven l'obra les representacions de les quatre estacions i dels dotze mesos de l'any, cada un d'ells amb els atributs relatius a les feines agrícoles pròpies del moment, col·locats a sobre d'un plint on es representaven els signes del zodíac corresponents.

7. *BC* (Biblioteca de Catalunya), Arxiu de la Junta de Comerç, *Llibre d'Acords 1801*, JC 18, 19-XI-1801, f. 251-252.
8. L'obra coneguda actualment com l'*Eros de Centocelle* era un model molt copiat. La Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi en conserva un, fet precisament per Damià Campeny.
9. Els triomfs de taula o "desserts" són composicions elaborades amb motius de flors i fruites o estatuetes, balustrades, obeliscs, templets i gerros, realitzats en plata, porcellana, vidre o qualsevol altre material, que es posaven enmig de la taula quan es celebrava d'un banquet de gala. Van estar molt de moda als segles XVIII i part del XIX. Actualment, l'ambaixada espanyola davant la Santa Seu conserva algunes figuretes del que devia ser un magnífic triomf, atribuït a Canova.
10. Els dibuixos preparatoris –segurament els presentats al concurs– vaig poder identificar-los fa anys al Gabinet de Dibuixos i Gravats del MNAC. El triomf de taula es conserva actualment a la Galleria Nazionale di Parma. Vegeu: P. Velez, C. Cid i A. Riera, «La taula de l'ambaixador. El Triomf de taula de Damià Campeny», *Quaderns del Museu Frederic Marès. Exposicions*, 3 (1999).

Si tenim la sort de veure el triomf muntat amb tota la seva solemnitat –com va ser possible l'any 1999 al Museu Marès– ens adonarem que no es tracta d'una obra menor de Campeny, sinò d'un conjunt escultòric important dins de la seva producció, un conjunt genuïnament neoclàssic.

Guattani va descriure aquest triomf l'any 1806, reproduïnt les dues inscripcions que es trovaben als seus extrems:

> Damian Campeny lo inventò e diresse. Roma 1805.
> Giuseppe Boschi eseguì i metalli = Alessandro e Camillo Focardi Scarpellini.[11]

A més, hi afegí una nota aclarint que les figures dels mesos i de les estacions van ser modelades per Antoni Solà. Així, doncs, en aquesta ocasió, Campeny va ser el mestre i Solà el deixeble.

A inicis del 1808, la Junta de Comerç considerava oferir a Campeny la plaça de mestre supernumerari de l'Escola de Dibuix. El desig de Campeny de tornar a Barcelona quedà estroncat pels fets històrics de la invasió francesa, causa per la qual, a més, els pensionats no reberen durant anys les pensions i hagueren de viure en gran estretor. A més, l'octubre del mateix 1808, va arribar a Roma el decret segons el qual els espanyols residents a l'estranger havien de jurar fidelitat al nou rei Josep Bonaparte per poder seguir cobrant del tresor public. Solà i Campeny, per tal d'evitar el jurament, van argumentar que ells cobraven de la Junta de Comerç. De poc els va servir: conjuntament amb la resta d'artistes espanyols, van ser empresonats el 19 de gener de 1809 al castell Sant'Angelo on van romandre un mes. Canova es va preocupar per ells, els envià diners i menjar i va intervenir davant el general Miollis demanant llur alliberament.[12]

No sabem com van sobreviure aquests joves set anys sense cobrar les pensions, en una ciutat on els preus dels queviures es disparaven i on no deurien rebre encàrrecs importants, d'una banda perquè tampoc la situació a Roma no era gaire bona i, de l'altra, perque eren artistes encara no formats i no havien tingut temps de forjar-se un prestigi. Amb la Restauració de 1814, la Junta tornà a oferir una plaça de professor a Campeny, que l'acceptà. En canvi, Solà, també reclamat per la Junta, va anar posant excuses per quedar-se a Roma, on va viure sempre i on morí. Aquí se separaren per tant les vides i les trajectòries artístiques dels dos escultors.

El 1816, Campeny s'incorporà a l'Escola de Dibuix i el 1819 entrà en possessió de la plaça de qui havia estat el seu mestre, Salvador Gurri. Va dur a terme una llarga carrera docent, formant centenars d'artistes a les sales de modelat del guix i del natural. La seva primera obra important en retornar de Roma, el mateix 1816, li va encarregar el gremi de revenedors de Barcelona. Es tractava del *Misteri del Sant Enterrament*, una tipologia que quedava ben lluny de l'escultura neoclàssica pagana i del treball en marbre i que, segurament per això mateix, no en reixí gaire bé.

El 1825, Campeny firmà un contracte amb la Junta de Comerç, pel qual cedia les obres que havia dut d'Itàlia i que havien estat exposades en ocasió de la cerimò-

11. G. A. Guattani, *Memorie enciclopediche romane sulle belle arti, antichità,* Roma, Salomoni-Carlo Mondacchini, 1806, vol I, pàg. 44-50.
12. Així ho explica Antonio D'Este, *Memorie di Antonio Canova* (1864). Dóna un llistat dels artistes empresonats: José de Madrazo, José Aparicio, Miquel Cabanyes, Antoni Solà, Damià Campeny, Teodor Mur, Valeriano Salvatierra, Ramon Barba, Antoni Celles i Juan Gómez.

nia de repartiment de premis generals d'aquell any: la *Fe Conjugal*, l'*Himeneu*, la *Diana Caçadora*, el *Paris*, el baix relleu *Diana al bany*, dos bustos de *Talia* i del *geni del Campidoglio* i dos gerros grans. A més, es comprometé a treballar i entregar cada any a la Junta una obra mestra d'escultura en guix que si la Junta considerava de prou mèrit, ell passaria al marbre només pel cost del material i el sou de l'ajudant per a desbastar el marbre. A canvi, la Junta es comprometia a pagar-li a ell i a la seva dona, si el sobrevivia, una pensió vitalícia anual de 450 duros.

El 1834, passà al marbre la *Lucrècia* i va oferir la *Cleòpatra* en guix a la Junta. Totes dues eren obres realitzades a Roma a inicis del segle XIX i, sens dubte, les seves escultures més neoclàssiques. Un any després, Campeny presentà dos models en terra cuita seguint dos temes que se li havien imposat: *El centaure Nessos rapta Dejamira* i *Un Almogàver venç un soldat francès,* l'única de les dues que treballà en guix l'any seguent. El 1837 féu l'*Aquil·les moribund treient-se la fletxa del taló,* possiblement inspirada en els gàlates moribunds que havia vist a Roma i que s'havien difós per tota Europa a través de buidats de guix i de gravats. Campeny demostrà un gran coneixement de l'anatomia, pero l'obra és un xic freda.

Va treballar també alguna escultura decorativa, com el *Neptú* de la font d'Igualada o el *Galcerà Marquet* per a la columna de la plaça Medinacelli de Barcelona, encara que aquesta és de 1850, quan Campeny tenia setanta-nou anys, estava malalt i ja vivia apartat a Sant Gervasi de Cassoles, per la qual cosa potser cal pensar que el nostre escultor en féu el disseny pero no la realització material. Treballà poc per a particulars: se li encarregà la decoració dels Porxos d'en Xifré de Barcelona (1836-1840), que ell dissenyà i dirigí, però el treball material va estar en mans de dos deixebles seus, Ramon Padró i Domènec Talarn. També es conserven alguns dibuixos seus i models en fang d'àngels de la mort per a monuments funeraris, però no se li'n coneix cap de realment dut a terme.

Hem comentat unes línies més amunt que Antoni Solà va refusar la invitació de la Junta de Comerç el 1814 de tornar a Barcelona. Romàs a Roma, aviat va rebre encàrrecs de particulars: per Godoy va fer els relleus decoratius de la façana de vil·la Mattei, pel duc de Berwick un *Meleagre*, per Jerònim Bonaparte –germà petit de Napoleó– el retrat dels tres fills. La dècada de 1830-1840 marca per Solà el moment de major auge: va col·locar el grup de *Daoiz i Velarde* i l'estàtua de *Cervantes* a Madrid, envià el *Ferran VII* a l'Havana, realitzà la *Matança dels Innocents* per encàrrec de l'infant Sebastià de Borbó i va esculpir una *Minerva* i una *Ceres* per al palau de la família Torlonia a Roma.

A l'abundant documentació que es conserva relacionada amb aquestes obres, es parla sovint d'Itàlia com a sinònim de qualitat artística. L'any 1828, l'intendent de L'Havana, Claudio Martínez de Pinillos, va escriure als acadèmics de San Fernando demanant-los que mentre s'esperava l'autorització reial comencessin a encomanar models d'un bust de Ferran VII «als millors escultors d'Itàlia». L'acadèmia madrilenya ràpidament va respondre que l'obra podia fer-la perfectament un escultor espanyol. No va ser l'únic cas. El 1829, l'ambaixador espanyol Pedro Gómez Labrador, a la seva carta donant suport al projecte de Solà d'una estàtua (sempre de Ferran VII) per Cadis, afirmava que l'escultor podia comptar «amb els models que hi ha a Roma i són tan superiors als que existeixen a Madrid» (i, malgrat el proteccionisme de l'Academia de San Fernando, hem de donar-li tota la raó).

Aturem-nos un moment per comparar aquestes dues obres contemporànies suara citades: la *Degollació dels Innocents* de Solà (1834) i l'*Almogàver venç un soldat francès* de Campeny (1836), ambdues avui a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi.

La *Degollació dels Innocents* [*Figura 5*] li va ser encarregada a Solà per l'infant Don Sebastià qui, però, no la va pagar ni retirar mai del seu estudi. L'obra, un marbre, va ser molt lloada a l'època per dos motius: la seva originalitat –es considerava que era un tema tractat sovint en pintura però mai abans en una escultura de grup colossal, per bé que sí en figuretes de pessebre–,[13] i la seva "romanitat" –el soldat expressa la maldat com la dona la força de l'amor i el dolor matern–. Com explica Ricci,[14] amb una composició equilibrada i el joc de llum i ombres, Solà va donar a l'obra la "força" que fins llavors només el color podia donar al tema. La composició piramidal, el triangle format pel braç de la dona sobre el pit de l'home i el d'aquest agafant el peu del nadó, donen equilibri al conjunt i resalten les expressions dels tres personatges. Solà continuava sent clàssic, per això, per entendre'ns, en una lliure comparació entre pintura i escultura, acostariem més aquest marbre al Poussin del Museu Condé que al Rubens de l'Alte Pinakothek.

Ja hem dit que l'any 1835 Campeny presentà a la Junta de Comerç un model en fang de l'*Almogàver venç a un soldat francès* [*Figura 6*] i l'any després el treballà en guix. L'episodi, narrat per Rafael Cervera a *Historia de Cataluña* (1616), fa referència a la croada de Felip III de França contra Pere II de Catalunya, quan l'exèrcit francès es retirà delmat. Els personatges van vestits com soldats romans però el tema, la recerca dels orígens de la identitat nacional, lliga l'obra amb els preceptes romàntics.

Com la gran majoria d'artistes neoclàssics, Solà sí que va realitzar monuments funeraris, els quals es troben dispersos pel món: el de Simón Rodríguez Laso (Cartoixa de Bolonya, 1821), de Félix de Aguirre (església del Monserrato de Roma, c.1832), del cardenal Pedro de Quevedo (catedral d'Ourense, 1835), del duc de San Fernando (palau de l'Infant de Boadilla del Monte, c.1839), de Manuela Gutiérrez Estrada (catedral de Mérida, a Mèxic, c.1839) i de Pasqual Falcó Valcàrcel (vil·la Pio Falcó di Savoia, c.1842).

Antoni Solà, com Damià Campeny, també es va dedicar a l'ensenyament, en el seu cas des de les aules de la Scuola del Nudo a partir de 1825. I s'ocupà dels artistes catalans i espanyols en ser nomenat director dels pensionats l'octubre de 1830. Les seves funcions eren vetllar pel progrés d'aquests artistes i guiar-los, enviar informes a Madrid i ajudar-los en les qüestions pràctiques com ara facilitar-los l'ingrés a museus i col·leccions privades o vetllar perquè rebessin puntualment les pensions. Amb alguns va tenir millors relacions que amb altres, però, sens dubte, va influir notablement en la formació de tots ells.[15]

13. Recordem les de Salzillo de Múrcia i les del *Naixement del príncep* que féu Ginés entre 1789 i 1794, i que potser Solà havia vist.
14. A. Ricci, *Visita a diversi studi di belle arti in Roma nel decembre dell'anno 1835*, Bolònia, Tip. di Giovanni Bortolotti, pàg. 5-6.
15. Van passar per Roma mentre ell era director de pensionats: Inocencio Borghini, Vicente Jimeno, Agapito López San Román, Agustín Jimeno, Francisco Barra, Luis López, Carlos Luis de Ribera, Benito Saez, Cesar Gariot, Sabino Medina, Ponciano Ponzano, Aníbal Álvarez, Manuel de Mesa, Andrés Álvarez Pena, Manuel Arbós, Lluis i Ferran Ferrant, Bernardino Montañés, Luis de Madrazo, José Pagniucci, Andrés Rodríguez, Francisco Jarreño, Jerónimo de la Gandara, Domingo Inza, Vicente Valderrama Mariño. Els catalans: Manuel Vilar, Pelegrí Clavé, Joaquim Espalter, Francesc Cerdà, Pau Milà i Fontanals.

La carrera de Solà en el si de l'Accademia di San Luca no es va aturar aquí, va arribar a ser-ne el president de 1837 a 1840, un privilegi que al segle XIX només en una altra ocasió havia recaigut en un no italià, Bertel Thorvaldsen. A més, al llarg de tota la seva vida, assistí regularment a les juntes acadèmiques i formà part de comissions encarregades d'assumptes didàctics, de restauració, de conservació de béns arquitectònics, de valoració de projectes i un llarg etcètera.

En aquesta comunicació, després d'haver repassat ràpidament la carrera artística dels dos escultors, queden ben paleses les diferències entre ells: Campeny, reduït quasi exclusivament a la seva feina de professor de l'Escola de Dibuix i, segons alguns biògrafs, desil·lusionat i frustrat; Solà, en canvi, el trobem treballant a bon ritme pel rei, per comitents particulars i per l'Església, intervenint en tots els assumptes relacionats amb l'art que incumbien la ciutat de Roma i ocupant el pretigiós càrrec de president de l'Accademia di San Luca durant tres anys.

L'explicació és força clara. A Barcelona, l'escasa demanda escultòrica per part d'institucions i particulars aquells anys era causa directa de la situació econòmica i social, però també d'un desinterès per l'escultura que ja venia d'abans. Campeny, tot i l'aura de prestigi que l'envoltava quan tornà de Roma, hagué d'acceptar encàrrecs segurament poc interessants per a ell, com el del ja citat *Misteri* del gremi de revenedors. Tots els seus estudiosos coincideixen a afirmar que l'obra feta a Barcelona en els quaranta anys finals de la seva vida no és artistícament significativa, les seves úniques obres veritablement notables van ser les derivades de la seva estada a Itàlia. Barcelona era lluny d'assemblar-se a Roma.

En canvi, al segle XIX, Roma continuà sent no només el centre de la religiositat occidental, sinó també la capital de les belles arts, com ho havia estat durant els segles precedents. Perdurava la imatge de Roma hereva de la tradició clàssica, pàtria de la formació artística i seu d'un mercat, no només d'antiquariat, de dimensió mundial. En el camp de l'escultura, no hi ha dubte que la ciutat deu el seu primat al prestigi assolit pels seus dos màxims protagonistes, Canova i Thorvaldsen, punts de referència tant dels comitents com de les noves generacions d'artistes de diverses nacionalitats. L'any 1809, a les ja citades *Memorie Enciclopediche Romane* de Guattani, es publicà un llistat de 61 escultors, la major part dels quals no romans i 25 no italians. Entre ells hi figuraven Campeny i Solà. El 1834, Brancadoro, a la seva guía en comptà 58 dels quals 24 estrangers. Le Grice, el 1841, parlava de 47 tallers d'escultors –més que no pas de pintors– dels quals 31 eren estrangers. En totes aquestes guies es mencionava Solà i es parlava de les obres que en els respectius moments es podien admirar al seu taller.

Per explicar aquesta copiosa presència d'escultors a Roma, cal no oblidar les condicions avantatjoses ofertes pel mercat artístic; la presència de viatgers i mecenes que també durant l'administració francesa i la posterior Restauració hi arribaven expressament per formar col·leccions d'art antic peró també modern; la facilitat per abastir-se de materia prima de qualitat, el marbre de Carrara; i l'oferta d'una mà d'obra altament qualificada en grau d'ajudar al mestre del taller durant les diferents fases de la producció, des de la realització del model en creta i guix fins a la feina de debastar el marbre i pulir les imperfeccions.

Durant les dècades de 1830 i 1840, Antoni Solà va gaudir d'un ampli reconeixement entre els seus contemporanis. A poc a poc, però, va anar perdent la seva autoritat i influència com a artista i com a director de pensionats, càrrec del qual va ser

rellevat el 1856. Els nous directors i censors de l'Accademia di San Luca eren, en aquell moment, ex-deixebles seus; l'art, el gust, la societat i els comitents havien canviat. Solà morí oblidat el 10 de juny de 1861. També Damià Campeny passà els últims anys de la seva vida malalt i reclòs a Sant Gervasi, on va morir el 7 de juliol de 1855. Uns anys abans, el 1840, la Junta li havia ofert la plaça de Francesc Rodríguez, però Campeny tenia ja seixanta-nou anys i la refusà. L'oferta havia arribat tard, calia deixar el camp obert a les noves generacions.

Figura 1. Damià Campeny, *Muci Escevola posant la mà al foc* (Academia de San Fernando, Madrid)

Figura 2. Antoni Solà, *La Sibil·la de Cumes conduint Eneas a la llacuna Estígia* (Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts, Barcelona)

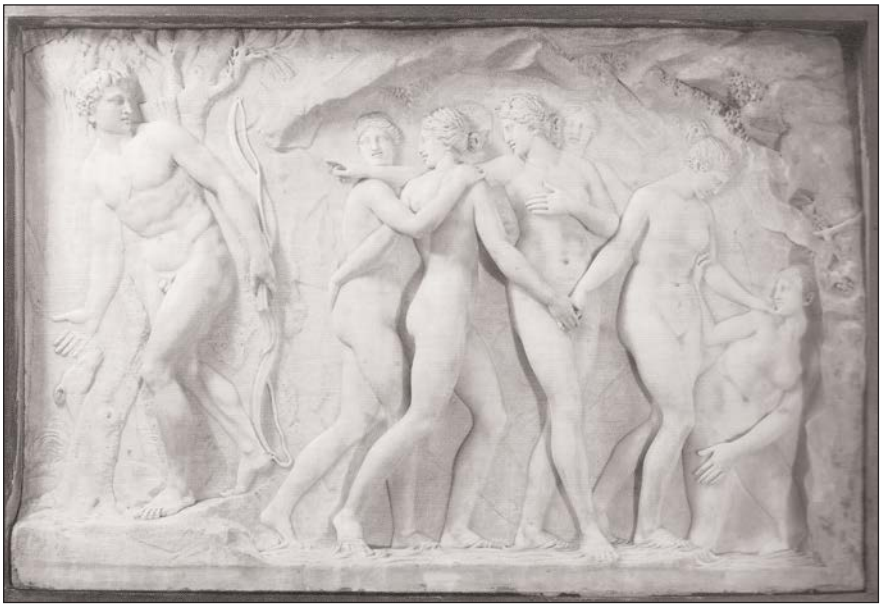

Figura 3. Damià Campeny, *Diana i les seves nimfes sorpreses al bany per Acteó* (Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts, Barcelona)

Figura 4. Antoni Solà, *Telèmac a l'illa de Calipso* (Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts, Barcelona)

Figura 5. Antoni Solà, *Degollació dels Innocents* (Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts, Barcelona)

Figura 6. Damià Campeny, *Almogàver venç a un soldat francès* (Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts, Barcelona)

L'etapa catalana de Rafael Guastavino (1861-1881). Els camins de la innovació: València & Barcelona (& Vilassar) & Nova York & Boston...

(Resum de la comunicació)

Benet Oliva i Ricós, historiador

«Es tracta del nostre primer arquitecte –i/o constructor– d'abast internacional». Amb aquesta sentència *épatant* Oriol Bohigas ha valorat la figura del mestre d'obres Rafael Guastavino (1842-1908). Un aparent triomf, tot i que a continuació matisa: «però que després de la seva mort s'anà esllanguint».

Què va passar amb Guastavino? Qui era realment? El problema per poder donar una resposta a aquestes preguntes és la manca d'estudis rigorosos que cerquin i analitzin documentació primària i permetin de traçar-ne la trajectòria social i professional. A més, la recerca topa amb un altre problema: els estudis publicats es basen en la autoinformació publicitària generada per la branca americana, per tant, pateixen biaixos. Intentarem omplir aquest buit, pel que fa a la seva etapa catalana, amb nous documents.

La trajectòria vital de Rafael Guastavino la podem descomposar en tres parts d'una duració semblant. Després d'una primera etapa a València, bàsicament formativa, fins els 19 anys, com a quart fill d'una modesta família d'artesans, entre 1861 i 1881 Guastavino visqué a Barcelona, en una etapa de la quan ja en tindríem un primer origen vers l'any 1858 amb el seu enllaç matrimonial amb una cosina, Pilar Guastavino, filla adoptiva del seu oncle Ramon, el qual esdevingué una important fortuna mercantil a Barcelona. L'ombra de l'oncle marcà tota l'etapa catalana de Guastavino; primer, per aconseguir clients i, a la seva mort, amb l'administració de la seva herència, amb la construcció i gestió d'una colònia agrícola a Osca i un establiment de vins a Madrid. A Barcelona, estudià per mestre d'obres, innovà amb solucions que marcaren la primera urbanització de l'Eixample, introduí una modalitat de la volta de maó molt econòmica amb nous materials que patentà el 1878 a Madrid, amb una enginyosa estructura organitzativa per percebre drets arreu del Pla de Barcelona. Després de la mort dels sogres i la ruptura matrimonial, inicià un tercer i llarg terç vital amb la fugida als Estats Units, on s'establí professionalment, amb notable éxit a partir de millorar la patent aconseguida a Espanya. Morí el 1908, tot i que ja feia uns anys que havia anat deixant els negocis al seu fill Rafael.

Hi afegim un catàleg crític de la seva obra a Catalunya i una proposta de ruta Guastavino a Catalunya.

La ciutat en xarxa. XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009. Comunicacions. ISBN: 978-84-9850-956-4

Art, filantropia i diversió, un entramat de noves relacions a la Barcelona del 1900

Teresa-M. Sala*

Resum

A la segona meitat del segle XIX, el món de les arts generà una xarxa d'associacions molt variada. Hi trobem corporacions industrials que defensaven interessos econòmics o professionals de grup, cercles associatius d'artistes, d'artesans o de comerciants que vetllaven per la promoció i l'intercanvi d'experiències. No obstant això, hi hagué també un seguit d'entitats recreatives i societats filantròpiques que, com el seu nom indica, tenien com a objectiu primordial l'esbarjo, l'entreteniment i, en termes generals, la cultura, sense esperar-ne cap benefici lucratiu. En la present comunicació volem analitzar alguns tipus d'agrupament que van sorgir dels esforços filantròpics d'individus o grups organitzats que tenien a veure amb el temps de lleure dels barcelonins. Així, partirem del lema «filantropia i diversió» que significativament emprava *La Societat del Born*, encarregada d'organitzar els carnavals a la ciutat, paradigma de la recuperació de l'espai urbà amb noves maneres de divertir-se. L'estudi de les manifestacions artístiques que tenien a veure amb determinades iniciatives filantròpiques ens brinda la possibilitat d'observar quins eren els posicionaments i les actituds tant per part dels creadors com dels que participaven o fruïen de les accions. És objecte d'observació el plaer que ofereix l'acte de crear en ell mateix, la recerca i la conquesta de l'espai propi i de l'oci creatiu, la necessitat d'evasió de les rutines quotidianes i els rituals compartits. Es tracta de diferenciar i de situar aquest entramat en el mapa de la Barcelona del 1900; els punts de trobada dels menestrals, dels obrers i de les classes benestants al voltant de centres excursionistes, societats corals i altres nombroses agrupacions culturals, que omplien el temps de lleure en espais diversos d'una gran efervescència i que eren una clara mostra de la vitalitat de la societat civil. Uns espais de l'oci que es desenvoluparen a les penyes dels cafès, als centres recreatius, a les barberies, a les tavernes, als ateneus, als parcs o a les cases-tallers d'artistes. No entrarem en els espectacles o esdeveniments amb finalitat de negoci, com el cinema o el teatre. Per contra, les Festes Modernistes de Sitges esdevenen el contrapunt final de l'estudi: una iniciativa cultural del projecte de modernitat, en un espai de refugi fora de la ciutat, que apunta cap a la germanor de totes les arts i que configura una trama de correspondències significatives amparada sota «l'ideal de l'art total», que expressa perfectament una experiència estètica compartida.

* Universitat de Barcelona. Aquesta comunicació forma part del projecte de recerca *Los espacios del ocio en la Barcelona de 1900. Un proyecto e-research en torno a los antecedentes de la industria cultural,* HAR2008-04327/ARTE.

Resumen

En la segunda mitad del siglo XIX, el mundo de las artes generó una red de asociaciones muy variada. Encontramos corporaciones industriales que defendían intereses económicos o profesionales de grupo, círculos asociativos de artistas, de artesanos o de comerciantes que velaban por la promoción y el intercambio de experiencias. No obstante, hubo también una serie de entidades recreativas y sociedades filantrópicas que, como su nombre indica, tenían como objetivo primordial el esparcimiento, el entretenimiento y, en términos generales, la cultura, sin esperar de ello ningún beneficio lucrativo. En la presente comunicación queremos analizar algunos tipos de agrupación que surgieron de los esfuerzos filantrópicos de individuos o grupos organizados que tenían que ver con el tiempo de ocio de los barceloneses. Así, partiremos del lema «filantropía y diversión» que significativamente utilizaba *La Societat del Born*, encargada de organizar los carnavales en la ciudad, paradigma de la recuperación del espacio urbano con nuevas maneras de divertirse. El estudio de las manifestaciones artísticas que tenían que ver con determinadas iniciativas filantrópicas nos brinda la posibilidad de observar cuáles eran los posicionamientos y las actitudes tanto por parte de los creadores como de los que participaban o disfrutaban de las acciones. Es objeto de observación el placer que ofrece el acto de crear en si mismo, la búsqueda y la conquista del espacio propio y del ocio creativo, la necesidad de evasión de las rutinas cotidianas y los rituales compartidos. Se trata de diferenciar y de situar este entramado en el mapa de la Barcelona de 1900; los puntos de encuentro de los menestrales, de los obreros y de las clases acomodadas alrededor de centros excursionistas, sociedades corales y otras numerosas agrupaciones culturales, que llenaban el tiempo de ocio en espacios diversos de una gran efervescencia y que eran una clara muestra de la vitalidad de la sociedad civil. Unos espacios del ocio que se desarrollaron en las peñas de los cafés, en los centros recreativos, en las barberías, en las tabernas, en los ateneos, en los parques o en las casas-talleres de artistas. No entraremos en los espectáculos o acontecimientos con finalidad de negocio, como el cine o el teatro. Por contra, las Fiestas Modernistas de Sitges se convierten en el contrapunto final del estudio: una iniciativa cultural del proyecto de modernidad, en un espacio de refugio fuera de la ciudad, que apunta hacia la hermandad de todas las artes y que configura una trama de correspondencias significativas amparada bajo «el ideal del arte total», que expresa perfectamente una experiencia estética compartida.

A Icària, l'illa imaginada per Étienne Cabet, no hi ha propietat, ni moneda, ni comerç, i tots els icarians són iguals, tothom treballa per a la comunitat de manera fraternal. La novel·la es basa en «el més pur i ardent amor per la Humanitat».[1] El projecte icarià va tenir una forta repercussió a Catalunya;[2] era una via utòpica basada en ideals igualitaristes de fraternitat i justícia social, que retorna, encara que de forma pacifista, al lema de la Revolució Francesa: llibertat, igualtat i fraternitat. A través de la cultura i sota el signe del progrés, hi ha individus i grups d'afinitat que

1. Étienne Cabet, *Viaje a Icaria,* Barcelona, Orbis, 1985 [1840], vol. I, pàg. 34 (cita extreta del pròleg de l'autor), edició que parteix de la traduïda per Francisco J. Orellana i Narcís Monturiol el 1848, editada per la Imp. y Lib. Oriental de Martín Carlé. L'exemplar que he consultat formava part de la biblioteca del que va ser el meu professor José María Valverde, i que actualment es conserva a la Biblioteca de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona.
2. Un socialisme utòpic que tenia molts seguidors de l'ideal d'Étienne Cabet (1788-1856). Destaquen Narcís Monturiol, Ildefons Cerdà, Abdó Terrades, Josep Anselm Clavé i Joan Rovira. Vegeu Josep Pujades, *Vida d'heroi. Narcís Monturiol,* Barcelona, L'Avenç, 1918.

creuen poder treballar pel perfeccionament de la Humanitat i anar a la recerca de la fraternitat universal. Després de França, el nombre més important de cabetians era a Barcelona. De totes formes no fou fins al Sexenni de 1868-1874[3] quan el desenvolupament de la filantropia i el lliurepensament agafaren una forta embranzida. Podem parlar d'una acció comuna, encara que no homogènia, on es comparteix un marc ampli d'aspiracions transformadores de la realitat, participant de corrents de pensament –uns més radicals que altres– basats en una actitud progressista.

Amb la Revolució Industrial, el panorama de la cultura havia anat canviant sensiblement. Tal com indica Joaquim Molas, «la Renaixença i el moviment cultural popular, difús i contradictori, es van desenrotllar al marge l'una de l'altre o, més sovint, van sostenir relacions d'oposició, però que van acabar en alguns casos en col·laboració».[4] Segons aquestes circumstàncies difuses i sovint contradictòries del moviment renaixentista, els que planifiquen i executen iniciatives culturals coincideixen en la recuperació d'una identitat, en sintonia amb alguns dels corrents més dinàmics de la cultura europea. En conjunt va ser un programa que es va planejar i realitzar amb una sèrie de societats i institucions com la Sociedad Filosófica,[5] el Centre Excursionista de Catalunya,[6] la Universitat de Barcelona,[7] l'Ateneu,[8] l'Acadèmia de les Bones Lletres,[9] i sobretot els Jocs Florals.[10]

Alguns intel·lectuals van ser crítics envers l'historicisme a voltes nostàlgic de la Renaixença, com és el cas de Josep Yxart, encara que s'hi van acabar integrant. D'altres, com els que s'autodenominaven "Escuela Romántico Espiritualista", van impulsar publicacions com *El Europeo*, que encara que només va tenir una durada de sis mesos, intentava obrir-se cap enfora. No obstant, podem considerar que existeix un espai comú compartit pels focus d'activitat liberal a Barcelona, on hi conviuen cercles místico-romàntics, republicans, teòsofs, espiritistes, anarquistes,[11] esperantistes, excursionistes, maçons, així com altres grups i associacions culturals recreatives, fraternals i filantròpiques. Sovint coexisteixen amb associacions polítiques, que en el seu si tenen seccions culturals i recreatives. En definitiva, l'associa-

3. Vegeu Albert Palà, «El lliurepensament a Catalunya durant el Sexenni (1868-1874): un assaig interpretatiu en clau territorial", Comunicació al *VIII Congrés d'Història Local de Catalunya*, 2005. Pere Sánchez Ferré, *La maçoneria a Catalunya (1868-1936)*, Premià, Clavell, 2008, 2 vol.
4. Joaquim Molas, «La cultura durant el segle xix» dins *Història de Catalunya,* vol. V, Barcelona, Salvat, 1979, pàg. 177-191.
5. La Sociedad Filosófica va constituir-se el 1815 i va tenir una curta durada, només fins al 1821. Els joves Bonaventura Carles Aribau, Ignasi Savall, Antoni Monmany, Francisco Llaró, Miquel Anton Martí, Ramon Muns, Somponts i Llobet i Ramon López Soler atrets pels ideals de la Il·lustració. Seria Manuel de Montoliu qui estudiaria la documentació d'aquesta entitat, dipositada a l'Acadèmia de les Bones Lletres.
6. L'excursionisme, com a activitat col·lectiva, respon a l'anhel de coneixement del país, a un sentiment especial per la natura i a un desig d'estudi dels aspectes de la geografia, la història, la botànica, el folklore, etc, de Catalunya. De la fusió de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (1876) i de l'Associació d'Excursions Catalana (1878) va sorgir el Centre Excursionista de Catalunya (1890).
7. L'any 1842 la institució va tornar a Barcelona al carrer del Carme fins a la construcció el 1860 a l'Eixample d'un nou edifici pensat com a un veritable Temple del Saber, que va córrer a càrrec de l'arquitecte Elies Rogent, primer director de l'Escola d'Arquitectura i responsable de les obres de l'Exposició Universal de Barcelona.
8. Associació civil fundada el 1860, amb un gran prestigi com a centre promotor de la cultura. El primer bibliotecari va ser Manuel Milà i Fontanals. Vegeu Jordi Casassas, *Entre Escil·la i Caribdis. El catalanisme i la Catalunya conservadora de la segona meitat del segle xix,* Barcelona, La Magrana, 1990.
9. Fundada el 1729, comptaria amb alguns dels representants més destacats de la Renaixença, com Manuel Milà i Fontanals, Marià Aguiló o Jacint Verdaguer.
10. Els Jocs Florals de Barcelona es van reinstaurar el 1859 a iniciativa d'Antoni de Bofarull i de Víctor Balaguer, amb el lema *Pàtria, Fides, Amor.*
11. Gerard Horta, *De la mística a les barricades. Introducció a l'espiritisme català del xix dins el context ocultista europeu,* Barcelona, Proa, 2001.

cionisme va convertir-se en una eina cultural, d'oci i de sociabilitat molt important, on el paper de les entitats de caire filantròpic afavoreixen la cultura sense ànim de lucre.

Pel que fa als models d'oci,[12] la societat vuitcentista, industrial i tecnològica, té en els centres urbans en ple creixement el motor de canvi que genera noves i variades formes festives i d'entreteniment. Es regenera el calendari festiu, tot transformant-se la fins llavors preponderància religiosa en expressions de lleure laiques. Les exposicions artístiques es converteixen en espais periòdics de relació entre els artistes i el públic, amb el conseqüent desenvolupament de la crítica d'art, la qual juga la funció propagadora per aquest gènere d'aficions. El gust pel saber i per la instrucció esdevé una de les banderes progressistes, amb la creació de biblioteques i gabinets de lectura. Els moments d'oci es poden convertir en tertúlia i esbargiment o bé en una tasca més aprofundida de caire formatiu. El plaer d'aprendre enceta un horitzó de possibilitats de ser més lliures en un context en què la conquesta del temps lliure esdevé alhora un dret i una reivindicació.

Des de la societat del coneixement i en xarxa en la qual ens trobem immersos actualment, un dels propòsits de la comunicació és desvetllar i comentar algunes peculiaritats sobre l'art, la filantropia i el temps d'oci d'aquella època convulsa. Ens situem entre Arcàdia i Icària, és a dir, entre la nostàlgia de l'ideal d'un passat mític, fora de la història i la civilització, o l'esperança utòpica futura, el projecte d'un món millor. Davant la desil·lusió respecte del fracàs del Sexenni, el projecte del modernisme va construir-se enmig d'antagonismes i amb la conflictivitat social i els atemptats dels anys 1893-1896 com a teló de fons. Sens dubte, és una història complexa i fragmentada, teixida d'ideals, d'accions i de contradiccions, on la fugida, la dissensió, l'expectació o l'adaptació són símptomes inequívocs del malestar de la *fi-de-segle*: cròniques de la modernitat, «cròniques de la veritat oculta».[13]

Progressisme filantròpic

A la Barcelona de la segona meitat de segle XIX lliurepensadors, republicans, maçons, espiritistes i àcrates es reunien en tallers on es feien tertúlies i s'impulsaven iniciatives de tot tipus, com la representació d'obres teatrals, la creació de diaris o fins i tot l'organització de carnavals. Així, per exemple, podem destacar-ne algunes, com la que es duia a terme a la rebotiga de la rellotgeria de Serafí Pitarra, al caller d'Escudillers, on hi acudien Josep Anselm Clavé, Víctor Balaguer i Valentí Almirall.[14] Les seves aspiracions antimonàrquiques, pacifistes, catalanistes, cultura-

12. Per conèixer la posició i el valor de la classe ociosa com a factor econòmic de la vida moderna comptem amb un estudi del sociòleg americà Thorstein VEBLEN, *La teoria de la clase ociosa*, México, Fondo de Cultura Econòmica, 1944 (original de 1899). Segons ell, «el término "ocio" no comporta indolencia o quietud. Significa pasar el tiempo sin hacer nada productivo: 1) por un sentido de la indignidad del trabajo productivo y 2) como demostración de una capacidad pecuniaria que permite una vida de ociosidad» (pàg. 51).
13. Manuel Delgado intitula d'aquesta manera significativa el "Pròleg" del llibre de Gerard HORTA, *De la mística a les barricades*, pàg. 7-22.
14. Almirall és un dels pilars fonamentals del catalanisme polític. Procedent d'una família benestant de la burgesia comercial barcelonina, havia abandonat els seus estudis de Belles Arts a Llotja per un enfrontament amb el professor Claudi Lorenzale, tot passant a estudiar dret a la Universitat de Barcelona. El 1871, Clavé el va nomenar president de la junta de govern de la Casa de Caritat de Barcelona, lloc on va efectuar una obra benemèrita de

listes i igualitàries van deixar un rastre d'influència que podem resseguir en el projecte de modernitat del país. Fins i tot en el sentit de la terminologia emprada veiem com les paraules són com una espècie de consciència cultural: tant per la seva utilització en nomenar publicacions, entitats, manifestacions o esdeveniments com pels lemes escollits, en què hi ha una al·lusió preponderant al progrés, la virtud o la fraternitat. Un dels pilars fonamentals per aconseguir els ideals encara pendents de la Revolució Francesa és la fe en el progrés. D'entre les tribunes progressistes dignes d'esment destaca *La Fraternidad,* «periódico de reorganización social, dirigido bajos los auspicios de M. Cabet», fundat per Narcís Monturiol, que només va sortir entre novembre de 1847 i març de 1848. Allà es van publicar els articles traduïts que Cabet escrivia a *Le Populaire*[15] i es va prometre d'anar lliurant als subscriptors, en fascicles gratuïts, l'obra traduïda del *Viatge a Icària*, encara que no van arribar a temps perquè la publicació va ser clausurada per la censura. Malgrat que minoritària, la penetració del cabetisme a Catalunya va significar la possibilitat d'un somni utòpic, basat en la fraternitat i la felicitat comuna. El lema "tots per a cada un, cada un per a tots" subratlla que la igualtat no s'aconsegueix repartint els béns sinó per la comunitat de béns. Ildefons Cerdà va posar en pràctica al projecte de l'Eixample les seves teories igualitaristes d'arrel cabetiana i va utilitzar el topònim *Icària* per referir-se a la comunitat que en els anys 1846-1847 hi havia hagut al Poblenou.

Al mateix temps, J. A. Clavé, d'acord també amb la seva ideologia progressista i filantròpica, el 1850 creava la coral *La Fraternitat*, germen del moviment coral a Catalunya.[16] El seu lema *Progrés, virtud i amor* derivava de la idea cabetiana que el cant reforça la solidaritat i la unió entre les persones. Va composar cançons que interpretava en els cafès i les tavernes on hi anaven els obrers i va organitzar sessions de ball on acudien persones de tota condició social. Però, per sobre de tot, com és ben sabut, va generar diverses agrupacions corals. Seguint el seu exemple, el 1895 el compositor Enric Morera fundaria l'agrupació coral *Catalunya Nova* on «tots els coristes eren obrers, cap d'ells sabia de solfa i jo, tot sol, sense cap retribució, els ensenyava d'oïda tot l'extens repertori d'obres d'en Clavé i meves».[17] El caràcter popular d'aquesta formació contrastava amb el del també recent creat *Orfeó Català* (1891). Quan Morera va retornar de Brussel·les va inserir-se en els ambients més progressistes de la ciutat, afins al cercle de *L'Avenç* (revista-editorial on anirà publicant la majoria de les seves obres). El grup de joves de *L'Avens* (que a la dècada dels noranta canviarà la grafia per *L'Avenç*) faria seu el lema catalanista i progressista de Clavé per a la primera època de la revista, que naixia el 3 de

reorganització, que va haver d'aturar amb la Restauració monàrquica. En morir el 1904, va llegar la seva casa a la ciutat de Barcelona perquè hi construissin escoles públiques i va deixar els seus llibres a la Biblioteca Arús, on hi treballava de bibliotecari amb el seu bon amic Eudald Canibell.

15. *Popular*, és a dir, tot allò que fa referència al "poble", per assolir l'objectiu de Cabet de persuadir els homes que és possible sortir de la misèria moral i material en la que viuen. Una història interpretada i viscuda des del poble, com la que ell mateix va escriure a *Història Popular de la Revolució Francesa (1789-1830)*.
16. Vegeu Josep Maria Poblet, *Josep Anselm Clavé i la seva època, 1824-1874,* Barcelona, Dopesa, 1974. També, Jaume Carbonell, *J. A. Clavé i el naixement del cant coral a Catalunya,* Cabrera de Mar, Galerada, 2000. Abans dels cors Clavé, el cant coral només s'interpretava a les esglésies o a l'òpera.
17. Extrec la cita del llibre d'Enric Morera, *Moments viscuts (auto-biografia),* Barcelona, Gráficas Barcelona, 1936. Vaig realitzar un estudi monogràfic de la pintura que Santiago Rusiñol va dedicar al seu amic amb el quadre-homenatge *Enric Morera dirigint la Societat Coral "Catalunya Nova* (1896-97). "Peça del mes", Consorci del Patrimoni de Sitges, Cau Ferrat.

juliol 1881 amb Jaume Massó i Torrents com a director, en una publicació velografiada per Emili Guanyavents[18] i secundada per Ramon Meifrèn i Ramon Casas.[19] El que pretenien aquests joves era difondre les idees catalanistes i revolucionàries del *Diari Català* d'Almirall, recentment clausurat. Convé remarcar la col·laboració de Josep-Lluís Pellicer, que en va dibuixar la capçalera, hi va publicar diversos dibuixos i va escriure-hi articles. L'any 1869, al taller de Pellicer, després de ser elegit regidor de la ciutat com a republicà federal, va reunir un grup procedent la majoria de l'Ateneu Català de la classe obrera, per escoltar al bakunista G. Fanelli. La relació entre els catalanistes anarquistes i els joves progressistes del recent nascut grup de *L'Avens* és un pont entre un sector de la *Renaixença* liberal i els modernistes laics. En un dibuix al·legòric reproduït a *L'Avens* apareix representat un monument al *Progrés*, amb un escut de Catalunya protegit per una quimera, tot coincidint amb la proclama del pòrtic editorial intitulat «Nostre propòsit»: «Lo Progrés és y serà sempre nostra guia, com deu ser lo de tota la humanitat, y rebrem ab especial satisfacció'ls avensos practicats en tots los rams del humà saber; deixant a part tota mena d'ideyas endarrerides, dèbils estorbs interposats en lo camí de la Civilisació».[20] De fet, *L'Avens* imprès, explicava Massó i Torrents, «va donar-me una vida de relació extraordinària. Personalment portava exemplars a cada redacció, a cada literat o poeta que tingués ressonància: En Frederic Soler, En Guimerà, Mossèn Cinto, i els antics: En Marian Aguiló, En Rubió i Ors... En Rossinyol que vaig tractar íntimament de resultes d'En Ramon Casas, ens feia crítiques de belles arts, les quals firmava amb tres M. Tots ens oferien treballs: l'Oller, En Guimerà, En Soler i el seu fill, Soler de las Casas...».[21] Com veiem, és notable la xarxa relacional en la qual el jove Massó s'insereix.

La segona etapa de la primera època s'inicia amb una nova direcció, a càrrec de Ramon D. Perés, amb tot un seguit de canvis en el format i en els continguts. Els anys 1883-1884 són l'època daurada de la revista, més centrada en la renovació cultural que no pas en el tema polític, amb un consell de redacció amb noms reconeguts com Josep Puiggarí, Apel·les Mestres, Narcís Oller, Josep Yxart, Josep Sardà, Josep Maria Tamburini, Cels Gomis, Eudald Canibell i Lluís López Oms. La idea de progrés es relaciona amb el catalanisme regeneracionista, que és sinònim de "modernista": «lo conreu en nostra patria d'una literatura, d'una ciència y d'un art essencialment modernistas».[22] En termes estètics, Parés defensa el naturalisme com un art veritable, el que el crític de *La Vanguardia* Raimon Casellas anomenaria "art verista"[23] amb coincidència amb els escriptors naturalistes encapçalats per Josep

18. Guanyavents era traductor, articulista, poeta llibertari i espiritista. Conegudes són les sessions d'espiritisme organitzades per ell, a les quals concorreria el jove arquitecte Antoni Gaudí. Vegeu Ferran Aínsa, *La cultura anarquista a Catalunya,* Barcelona, Ed. de 1984, 2006, pàg. 91. El 1899 va versionar la que és l'actual lletra de *Els Segadors*, a partir de la cançó de la Guerra dels Segadors del segle xvii en què l'himne fa una crida per defensar la llibertat de la terra.
19. Hi participen en aquesta primera època velografiada, els escriptors F. Clarassó, F. Rodríguez i Masdeu i P. Talrich i els dibuixants V. Beltri, D. A. Morante i Ramon Casas. Aquest darrer, en marxar a París, es convertirà en corresponsal.
20. Signat per La Redacció, 1a època, núm. 1, Barcelona 3 de juliol de 1881. Quan diuen "deixar de banda les idees endarrerides" es refereixen al jocfloralisme caduc, al qual contesten amb el Progrés i la Virtut enlloc de la Pàtria i la Fe, encara que coincideixen amb la idea fraternal.
21. J. Torrent i R. Tasis, *Història de la premsa catalana,* Barcelona, Bruguera, 1966, vol. I, pàg. 18-19.
22. Ramon D. Perés, *L'Avens. Literari-artístich-científich,* núm. 22, Barcelona, gener 1884.
23. Vegeu Jordi Castellanos, «Casellas i la formació del modernisme», dins *Raimon Casellas i el Modernisme,* Barcelona, Curial, pàg. 27-119.

Yxart, que són Narcís Oller i Joan Sardà. Tanmateix, la fascinació per l'orientalisme no desapareix, ja que als subscriptors se'ls obsequia amb una reproducció del quadre *L'esclava* de F. Masriera.

Altres tribunes pròximes a la ideologia republicana i anticlerical, fills i seguidors de la sàtira de Pitarra, són dues de les publicacions crítiques més destacades del panorama barceloní: *La Campana de Gràcia* (apareguda el 1870) i el periòdic satíric *L'Esquella de la Torratxa*[24] (encara que fundat a Barcelona el 1872 no va tenir èxit popular fins al gener de 1879 i va deixar d'editar-se el 1939). El periodista Josep Roca i Roca va ser el director d'ambdues revistes, amb col·laboradors de renom en el camp de les il·lustracions, que es van incorporant al llarg dels anys, com Apel·les Mestres, Tomàs Padró, Josep Lluís Pellicer, Santiago Rusiñol que signarà com a Xarau –en controvèrsia amb Eugeni d'Ors–, Llorenç Brunet, Josep Costa "Picarol", Joan Junceda, Opisso, Prudenci Bertrana, Rovira i Virgili, Gabriel Alomar o Màrius Aguilar. Tots ells es reunien a la botiga de la Libreria Española de l'editor López, als baixos de l'Hotel Oriente, on Santiago Rusiñol, amb el seu bon humor i carisma, era l'estrella indiscutible de la casa.

Una altra xarxa relacional, més pròxima als sectors progressistes de la burgesia, és fruit de l'amistat entre Víctor Balaguer i Josep Coroleu,[25] ambdós escriptors i polítics, socis de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona; van coincidir després de la Revolució de Setembre de 1868 a la Diputació, amb els càrrecs de president i secretari de la Junta d'Instrucció Pública respectivament.[26] Conseqüent amb el seu ideari, Balaguer va crear el 1884 la *Biblioteca-Museu Balaguer* a Vilanova i la Geltrú, un equipament cultural amb l'objectiu d'afavorir l'educació per a tota la població catalana, sota el lema que hi ha a l'entrada de l'edifici *Surge et Ambula* (aixeca't i camina). Així, aquesta és una divisa que incita a l'acció, fruit de la "totpoderosa educació", que tant la maçoneria com els anarquistes propugnaven per assolir la llibertat de pensament. Per la seva banda, entre 1888 i 1889, Coroleu va ser nomenat president de l'Ateneu Barcelonès, espai de relació i d'encontre cultural de la burgesia barcelonina. El Centre de tertúlia de l'Ateneu duia el nom de "La Vanguardia" i la conversa era compartida sovint per escriptors de diverses generacions. Allà coincidiren Yxart i els més joves Maragall, Rusiñol i Casellas, que representen un programa de modernització cultural que es va concretar amb l'aparició del modernisme. Tanmateix, Rossend Arús, literat, lliurepensador, militant republicà catalanista i maçó, amb Valentí Almirall i Eudald Canibell van tenir també un paper destacat en el catalanisme regenerador i en la formació de les classes obreres de la ciutat. La *Biblioteca Arús*, fundada per Valentí Almirall i Antoni Farnés el 1895, en compliment de la voluntat testamentària del seu mecenes, va convertir-se en un santuari laic dedicat a la Llibertat.[27] Una part del programa ornamental de la sala de lectura va realitzar-lo Josep-Lluís Pellicer, amic d'Almirall des de l'etapa del *Diari Català*.

24. És significatiu que el nom de la publicació es correspon al de la primera obra de Pitarra estrenada en un escenari, el 24 d'octubre de 1860, al Teatre Odéon de Barcelona, amb la que es van iniciar les representacions teatrals en català. L'editor Innocenci López també va publicar una col·lecció amb sis de les obres de Francesc Soler amb el títol *Singlots poètics*.
25. Vegeu Montserrat Comas, *Víctor Balaguer i la identitat col·lectiva,* Catarroja, Afers, 2008.
26. El Decret del 21 d'octubre promulgava la llibertat docent, per la qual s'autoritza la fundació lliure de centres d'ensenyament.
27. Vegeu David Domènech, «De com el pobre Sísif va acabar aplanant la muntanya. Una aproximació a la Biblioteca Arús», *Revista Ítem* (revista de biblioteconomia i documentació), 40 (maig-agost, 2005), pàg. 59-86.

Amb tots els matisos corresponents, del que no hi ha dubte és que tots ells tenien el convenciment que "la lectura ens fa més lliures", lema que el 1903 adoptarà la *Biblioteca Popular de l'Avenç*.[28]

De la "filantropia i diversió" de la *Societat del Born* a "l'Art presentant lo Carnaval a la societat" del *Círcul Artístic*

En un registre de caire més popular i xaró, en l'esperit de recuperació ciutadana de celebracions al carrer, podem situar la festa més laica del calendari, el Carnaval a la ciutat de Barcelona.[29] La seva organització va córrer a càrrec de la *Societat del Born*, fundada el 1857, que tenia com a divisa el lema "filantropia i diversió", ja que a part de divertir els conciutadans tenia per missió dedicar a beneficència tots els seus guanys.

Un dels carnavals més sonats va ser el de 1860, en el que hi van participar entitats com *Euterpe* de Clavé, *Circo Ecuestre*, *Olimpo*, *Ateneo*, *Triunfo*, *Casino*, *Odéon*, *Pireo* i *Artesano*, amb motiu de la celebració de l'acabament de la guerra d'Àfrica.[30] Els organitzadors eren membres de la *Societat del Born*, amb Sebastià Junyent i Coma, anomenat popularment com a "l'espardenyer del Born", com a president, i un jove Rossend Arús com a secretari.[31] En una fotografia de 1869, conservada pel seu nét, l'artista Sebastià Junyent i Sans, apareixen disfressats els seus components, que citem tal i com apareixen escrits al dors: Joan Lligé, Casimir Babot, Pere Joan Mias, Rossend Arús, Menció, Josep Lluc i Amat, Jaume Feliu, Josep Colomé, Evarist Batlle, Badoret, Sebastià Junyent, Joan Renom, Miquel Valls, Pere Torres, Portillo, Francesc Junyent...[32]

El mes de febrer de 1873, al Teatre Circo Barcelonès es recollia, en forma de lloança, la història representada dels Carnestoltes barcelonins recuperats.[33] Els personatges del repartiment simbolitzaven la Caritat, la Bogeria, la Fama, una pobra, la Societat del Born, un disfressat i un cor de disfresses i de pobres. El rei de la disbauxa, «en la noble Barcelona/poderós brilla esplendent/per la lluhentor que dona/de sas virtuts la corona/un fill del poble, en Junyent».[34]

En època de la Restauració, i després de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, amb el ball del Círculo Artístico de 1889, organitzat al Teatre Líric, es pretén

28. Tema que vaig tractar en el seu moment a l'article «"Amb temps, arrela i creix": la Biblioteca Popular de L'Avenç (1903-1915)», *L'Avenç*, 309 (2006), pàg. 32-35.
29. A l'esfera pública, tot i el rebuig de les administracions locals, el 1774 s'havia prohibit el Carnaval al carrer i el 1780 es va promulgar una cèdula contra els balls i entremesos de les processons del Corpus i de les festes majors.
30. J. A. Clavé i J. M. Torres van publicar un futlletó amb caricatures i litografies de Tomàs Moragas molt interessant.
31. Catalanista lliurepensador, maçó i republicà, va exercir de periodista i dramaturg al *Diari Català*, *La Campana de Gràcia*, *L'Esquella de la Torratxa*, *La Llumanera de Nova York*. A destacar que l'any de la seva mort, el 1891, la redacció que havien estat fent amb el seu germà francmaçó Lorenzo Frau va sortir publicada en tres volums com a *Diccionario Enciclopédico de la Masonería,* del qual se'n va fer una altra edició a Buenos Aires per l'editorial Kier el 1962. Vegeu Pere Sánchez Ferré, «Biografía Masónica de Rossend Arús» dins José Antonio Ferrer (coord.), *La masonería en la España del siglo XIX,* 1987, vol. 2, pàg. 833-849.
32. Fotografia conservada a l'arxiu de la família Junyent, reproduïda a T. M. Sala, *Junyent,* Barcelona, Gent Nostra, 1988, pàg. 5.
33. Una obra musical d'un sol acte: *La sociedad del Born: filantropía y diversió,* editada per la impremta de Narcís Ramírez i Cia, situada al passatge Escudillers núm. 4.
34. *La sociedad del Born...*, Escena VI.

que la festa carnavalesca deixi de ser una mera diversió i "bromassa"[35] per esdevenir una manifestació més artística i de bon gust, a to amb el que es feia en altres capitals europees com Roma, París, Viena o Venècia. Allà s'hi van congregar les "bones famílies barcelonines" i alguns artistes, sota un lema que transformava i diferenciava la "filantropia i la diversió" per "L'Art presentant lo Carnaval a la societat". De fet va ser Santiago Rusiñol[36] qui, amb Masriera, Riquer, Xumetra, Pellicer, Soler i Rovirosa, Pascó, Chia, Labarta, Rogent, Vilumara, Clarasó, Casas i Llimona, van idear una paròdia decorativa amb tapissos humorístics a imitació de miniatures de còdexs medievals. El director de *L'Esquella de la Torratxa* va dedicar algunes cròniques a la significativa col·laboració dels artistes, que al seu parer suposava una prova irrefutable de modernitat.[37] També a *La Vanguardia*,[38] Narcís Oller defensava la iniciativa de col·laboració entre la burgesia i els artistes sota la bandera de l'Art com a element de modernització.

Espais de delectació i d'exposició pública de les arts

A partir del romanticisme el paper de l'artista es diferencia de la resta com a home de geni,[39] demiürg que plasma en les obres d'art la inspiració en llibertat d'una manera de sentir. El contrapunt estètic del positivisme/naturalisme situa l'artista com a intèrpret de la realitat, que descriu allò que veu, que "daguerrotipa" la realitat, com diria Balzac. A Catalunya, un dels amics del naturalista francès Émile Zola és Josep Yxart, el qual adopta un posicionament crític i d'obertura a Europa. En el seu llibre *El año pasado*[40] es dirigeix al lector amb una síntesi d'intencions significativa del seu posicionament envers la literatura i les arts. Recullo aquí algunes de les seves aportacions relatives a la fruïció de l'art, els espais d'exposició i la relació amb els espectadors. D'entrada, manifesta que escriu judicis crítics «por gusto y pasatiempo», tot recollint impressions personals que li causen les obres d'art portat «por su afición a ellas». Una afecció, però, que no amaga la seva opinió, ja que «si estas impresiones son acertadas y sintetizan las del público inteligente, ellas se imponen por sí solas, se abren calle y contribuyen a la mayor cultura; si no, ellas caen por sí solas y pasan a la categoría de las opiniones particulares y erróneas».[41] I fa una clara declaració d'"independència" (paraula que remarca tipogràficament) envers els noms dels artistes en pro «de los progresos de la literatura y de las artes».[42] En referència al Saló Parés explica com la visita dominical a la galeria s'ha convertit en un «hábito de moda que caracteriza la vida barcelonesa en estos últimos años [...].El espectáculo por sí solo da materia para un artículo de costumbres».[43] I acte seguit, fa un inventari dels objectes que hi ha exposats a la Parés i passa a descriure el

35. Josep Roca i Roca, «Lo ball del Círcul Artístich», *L'Esquella de la Torratxa,* 530 (9-III-1889), pàg. 146-147.
36. A l'*Àlbum Rusiñol*, conservat a la Biblioteca Popular Santiago Rusiñol de Sitges, hi ha recollits els articles apareguts a premsa amb algunes il·lustracions i fotografies.
37. Vegeu nota 11.
38. «Más sobre el baile del Círculo Artístico», 9 de març de 1889.
39. Antoni Marí, *L'home de geni,* Barcelona, Ed. 62, 1984.
40. Josep Yxart, *El año pasado*, Barcelona, Daniel Cortezo y Cia, 1886.
41. Yxart, *El año pasado...*, pàg. IX.
42. Yxart, *El año pasado...*, pàg. IX.
43. Yxart, *El año pasado...*, pàg. 134.

públic, que diu que és del tot heterogeni i que es renova al llarg del matí, amb una desfilada dels artistes expositors, altres artistes, els crítics, els compradors, alguns aficionats de veritat, i finalment la "turba-multa" dels que surten de missa.

De vegades es duien a terme activitats paral·leles a les mostres, com són concerts o tòmboles. Així, per exemple, el 1885 es van dur a terme un concert i una tòmbola per socórrer les víctimes dels terratrèmols d'Andalusia.[44] De fet, els artistes de "la penya de la Sala Parés" van anar fidelitzant un públic que tenia per costum fer la visita ritual cada setmana per veure què se'ls oferia.

Un exemple ben diferent, que no era d'entrada lliure, eren les atraccions i les mostres dels pavellons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, on hi havia múltiples espais destinats a les distraccions.[45] Per parodiar aquest esdeveniment, els membres de *Lo Niu Guerrer*, societat cultural i recreativa que tenia com a lema «gatzara, gresca, empentes, alegria...», van editar una medalla obrada per Morató. No és més que un altre exemple de l'efervescència de l'associacionisme barceloní on tornem a trobar noms com el de Rossend Arús, en la línia del xaronisme pitarrià.

No cal dir que en el sector del patrimoni, tant natural com cultural, el paper de l'excursionisme va ser primordial per a la seva salvaguarda i estudi. Les excursions científiques van suposar un millor coneixement de la geografia i de les tradicions catalanes, alhora que es van iniciar campanyes de recuperació de monuments, amb una gran proliferació de centres excursionistes arreu del país. D'aquesta manera, delectació i coneixement del territori van junts, en una afició que conjuga diversos sectors de la societat barcelonina.

Les *Festes Modernistes* de Sitges i els *Quatre Gats*

L'organització de les *Festes Modernistes* va cohesionar als sectors progressistes del moment, tot esdevenint una iniciativa cultural del projecte de modernitat en un espai de refugi allunyat de la ciutat. Joan Maragall en dóna testimoni des de les pàgines del *Brusi*: «Ya desde el sábado empezaron a acudir a Sitges (procedentes de Barcelona la mayoría de ellos) gran número de aficionados al *frisson nouveau* del arte, a la última palabra del pensamiento nuevo, a la última moda de la estética contemporánea».[46] Encara que no tots els que hi van prendre part compartissin la mateixa ideologia estètica, el cert és que van aconseguir que es convertís en un projecte comú amb una mateixa actitud "modernista".[47] El moviment modernista no era homogeni, però aquesta era una de les característiques de la seva vitalitat. Santiago Rusiñol encarnava la figura de l'artista-visionari que predica la religió de l'art en el temple-santuari del Cau Ferrat.[48] Així ho veia Jaume Brossa: «La festa de

44. Joan A. Maragall, *Història de la Sala Parés,* Barcelona, Selecta, 1975, pàg. 35. El concert de piano va córrer a càrrec d'Isaac Albéniz amb un piano ofert per la casa Steinway.
45. En un plànol del recinte de la Ciutadella on es celebrava l'Exposició Universal, conservat a la Secció de Gravats de la Biblioteca de Catalunya, podem apreciar determinades zones dedicades a "les distraccions", al costat de la Fonda, és a dir, el Cafè-restaurant de Domènech i Montaner, o del Palau de Belles Arts.
46. Joan Maragall, «La "Festa Modernista"», *Diario de Barcelona* (12-IX-1893), secció de Correspondències.
47. Vegeu Margarida Casacuberta, *Santiago Rusiñol: Vida, literatura i mite,* Barcelona, Curial, 1997, pàg. 106-115.
48. Ressaltar que la inauguració de la casa-taller de Santiago Rusiñol a Sitges es realitza quatre anys abans que la creació del moviment de la Sezession vienesa del 1897 amb l'artista Gustav Klimt que va fer construir a l'arqui-

Sitges pot fer fixar seriosament en aquesta germanor que es fa indispensable si es vol tirar avant l'aixecament de l'esperit debilitat de l'art modern català».[49] D'aquesta manera, les festes organitzades per Rusiñol van convertir Sitges en la Meca del modernisme, lloc de pelegrinatge dels esperits sensibles que hi acudien per compartir el ritual de «la religió de l'art».[50] Tanmateix, aquesta és una via de redempció i consol que expressa una concepció que no deixa de ser burgesa, entenent l'art com a proveïdor de continguts espirituals per a la més materialista de les civilitzacions.[51] De totes formes, el pont del moviment simbolista amb el romanticisme s'ha d'interpretar com una via idealista de modernització de la tradició. En aquest sentit, el 1895, Víctor Balaguer es pregunta: «¿Qué nos separa, pues, a los idealistas de los modernistas [...]? Todos podemos entendernos, todos somos unos... *et ego in Arcadia* [...] yo romántico e idealista de toda mi vida, yo que voté contra la palabra "modernismo" con Castelar, con Pidal y con Madrazo, entonces, *anche io*, también yo, también yo soy cristiano: echadme a las fieras».[52]

El 1897, amb motiu de l'estrena de *La Fada,* òpera composada per Enric Morera a partir d'un text de J. Massó i Torrents, el discurs de Rusiñol fa referència a un ideal de bellesa com una fada somniadora, d'una veu melangiosa, sirena de l'art, «amb olors de muntanya i perfums de cultura».[53] En definitiva, defensa una poètica panteista que participa plenament de la preeminència del somni propugnada pels simbolistes.

Alguns autors han assenyalat que el relleu de les festes sitgetanes el van agafar *Els Quatre Gats* en obrir les seves portes el 1897 fins a tancar-les el 1903. Amb una existència breu però intensa, la taverna ha esdevingut, en part gràcies a Picasso, un espai de culte mitificat de la bohèmia modernista. No hi ha cap dubte que va ser un lloc generador de creacions, de música, d'exposicions, de revistes, d'associacions, ple d'il·lusions compartides. I de fet, la invitació era del tot explícita, resumint perfectament l'atmosfera que s'hi respirava: «A les persones de bon gust, als ciutadans de riu a riu, als que, ensemps de l'aliment pel seu cos, necessiten alimentar l'esperit. En Pere Romeu els fa avinent que en el carrer de Montesion [...] estarà obert un establiment tant propi per l'esbargiment dels ulls com nutrit de bones coses per compalaure'l paladar. Aital estada és hostal pels desganats, és escó ple de caliu pels que sentin l'anyorança de la llar, és museu pels que busquin llaminadures per l'ànima; és taverna y emparrat pels que aimen l'ombra dels pàmpols, y de l'essencia espremuda del rahim; és gòtica cerveseria dels enamorats del Nort, y pati d'Andalusia pels aimadors del mig-die; és casa de curació pels malalts del nostre segle, y cau d'amistat y harmonia pels que entrin a xoplugar-se sota ls portics de la casa».[54]

tecte Olbrich un Palau per a l'Art on hi consta el lema: «A cada època el seu art, a l'art la seva llibertat», similar al de *L'Avenç* en boca de Jaume Brossa: «art nou, època nova».

49. Jaume Brossa, «La festa modernista de Sitges», *L'Avenç,* V, 1893, pàg. 257-261.
50. Es diferenciaven dels artistes del Cercle de Sant Lluc, de tendència catòlica, perquè aquests posaven «l'art al servei de la religió». Vegeu T. M. Sala, «Imatges de la ciutat de la vida moderna», dins *Barcelona 1900,* Amsterdam, Museu Van Gogh-Mercatofonds, 2007, pàg.51-55.
51. Tant Valentí i Fiol com Joan Lluís Marfany, defensen aquesta idea (Casacuberta, *Santiago Rusiñol*, pàg. 155).
52. **Víctor Balaguer, «Sitges la Blanca» dins Historias y tradiciones. Libro de excursiones y recuerdos, Madrid, 1896** (escrito en la Casa de Santa Teresa, Vilanova i la Geltrú, Agosto 1895), pàg. 123-151.
53. «Discurs d'en Rusiñol», *La Veu de Sitges/La Vanguardia,* 16-II-1897, en ocasió de l'estrena de La Fada.
54. Enric Jardí, *Història dels 4 gats,* Barcelona, Aedos, 1972.

Contrastos de la *Rosa de Foc*

> A vosaltros, negativistes, eterns descontents, reventadors illuminats que penseu en teatres independents, en ones lliures, en criteris oberts, en cors francs; que creieu possible la destrucció del poder polític; que somieu en l'estat economic: qu'esteu penetrats de les sensacions refinadament fortes que dóna el saboreig d'una obra d'art; que us deixeu seduir pels grands sintetisadors del sigle, Zola, Ibsen, Renan, Taine, Schopenhauer, Darwin, Spencer; qu'esteu arrastrats pel culte a Wagner; qu'Espereu el triomf sacrosant de totes les autonomies: qu'aneleu una dòna digne companya de l'ome nou, intellectual i fort: Vaja, salut! (Jaume Brossa).

La crisi del positivisme, el clima de conflictivitat social i el sentiment de crepuscle de la cultura coincideixen en aquella ciutat dels prodigis que va convertir-se en Rosa de Foc. Alguns idealistes continuaven lluitant contra el mercantilisme, l'analfabetisme i el silenci. De totes formes, des d'un posicionament de crítica radical, la missió cultural per als anarquistes és fonamentalment social. Proclamen un art per a tothom, sense divisions en el món del treball que separi minories que pensen i majories que no mengen. Tal com indica Ferran Aínsa, «els llibertaris, malgrat les dificultats que trobaran en el seu camí, desenvoluparan un moviment cultural sense predecents a la península Ibèrica que tindrà el seu focus d'irradiació principal a Barcelona».[55] A destacar com a espai de relació internacional, el congrés anarquista que es va celebrar a París el 1900, en coincidència amb un altre esdeveniment de caire molt diferent com és l'Exposició Universal, mostra àlgida de l'*Art nouveau* internacional.

Entre 1891-1893, els plantejaments progressistes del grup de *L'Avenç* es radicalitzen en els darrers anys de la revista, en què els esdeveniments podríem dir que acaben amb ella. La bomba del Liceu (1893) i l'atemptat de Corpus (1896) van marcar fortament l'imaginari col·lectiu barceloní. Aquests fets van provocar reaccions diverses. Eudald Canibell explica, per exemple, com arran d'aquesta situació va clausurar-se *L'Avenç*: «En Jaume Brossa, assidu col·laborador del periòdic, cada dia afermava més les seves idees ultra-avançades. La seva grandesa de cor no l'alliberà dels retrets. Per desgràcia de tots, esclatà la bomba del Liceu. La gent s'indignà, ens miraven de reüll. Figureu-vos, teníem un anarquista a casa! [...] *L'Avenç* estava en situació violenta davant de tota la ciutat; els suscriptors es donaven de baixa. Què havíem de fer? Separar-nos d'en Brossa? Massó i Torrents decidí plegar».[56] També el moviment associatiu obrer es va sentir amenaçat pels atemptats, per les tàctiques violentes, que eren minoria, d'alguns anarquistes contra la societat burgesa.

D'altra banda, no podem deixar de parlar d'una altra entitat destacada sense finalitats lucratives, l'*Orfeó Català*, hereva de la tradició filantròpica dels Cors de Clavé, encara que van diferenciar-se d'ells creant la secció de dones el 1896 i ampliant la seva base social cap a sectors de la burgesia i la menestralia barcelonina. Sens dubte, l'Orfeó esdevindrà el capdavanter del moviment coral del país i un

55. Ferran Aínsa, «La construcció de la cultura llibertària», dins *La cultura anarquista...*, pàg. 15.
56. Explicació de Melcior Font sobre *L'Avenç* (Torrent i Tasis, *Història de la premsa...*, pàg. 483.

important centre d'ensenyança.Tal i com recollia una publicació de l'època, «va contribuir a la prosperitat d'una societat que ha sembrat cançons per tot Catalunya»,[57] ja que el seu repertori estava bàsicament format amb cançons populars catalanes harmonitzades. L'entitat va crear la *Revista Musical Catalana* (1904) i va encarregar un palau per a les músiques, el Palau de la Música Catalana (1908), símbol de "l'ideal d'art total" del modernisme. Així ho recollia Lluís Millet en el *Discurs de la Festa de la Benedicció del Local*: «Aquests recorts demostran palesament que la nostra obra, encara que d'arrel y de vida principalment barcelonines, no és de predilecció ni d'exclusivisme per cap lloch ni per cap públich [...]. Regaleuvos contemplant la realitat del vostre somni, admirant l'obra genial del eminent artista y gran patrici en Lluís Domènech».[58] El programa decoratiu de l'edifici és una mostra de l'ideal de germanor entre totes les arts. A un costat de la boca de l'escenari apareix el bust de Clavé amb un salze, per sota del qual es representa la cançó popular de *Les flors de maig*, referència a la tradició popular autòctona, enfront de la música de Beethoven que s'eleva amb un núvol per sobre d'un temple clàssic cap a la cavalcada de les valquíries de Wagner, la música moderna del moment. Al fons de l'escenari, una orquestra de dones-músic, de tots els temps i d'arreu del món, simbolitza la vocació universal del modernisme.[59] D'aquesta manera es combinen tradició i modernitat en un jardí primaveral que germina i vibra en la força de plenitud de la natura i que agermana amb la música la Humanitat sencera. L'Art esdevé la darrera expressió del jardí liberal.

57. «Protecció a les arts», *Pèl i Ploma,* Barcelona, 16-XII-1899.
58. Del discurs de Lluís Millet, recollit a la revista *Ilustració Catalana,* 1908. El Palau, que es va iniciar el 1905, va rebre el premi de l'Ajuntament de Barcelona al millor edifici de l'any.
59. Vegeu Anna Muntada i Teresa-M. Sala, «Apunts d'iconografia musical en les arts decoratives del modernisme», dins AAVV, El Modernisme, Barcelona, Olimpiada Cultural, Ajuntament de Barcelona, 1991.

El pla parroquial de Barcelona, 1822-1877

Joan Bada Elias*

Resum

Fins a l'inici del Trienni Liberal (1820) la ciutat de Barcelona mantenia l'esquema parroquial de les set parròquies de sempre. En el segle XVIII s'hi van afegir la parròquia castrense, sota l'advocació de la Immaculada, a la Ciutadella, i la parròquia de Sant Miquel de la Barceloneta, com a sufragània de la de Santa Maria del Mar. Segons Pierre Vilar, la població de Barcelona, en acabar el segle XVIII, era de 111.410 habitants; força mal distribuïts entre les parròquies, si tenim present que tots els barris de la ciutat que s'havien configurat més enllà de les muralles depenien també d'aquestes esmentades. En iniciar-se el Trienni, la nova autoritat ciutadana proposà al governador eclesiàstic de Barcelona, Joan d'Altube, d'aprofitar algunes de les esglésies urbanes que havien quedat buides en iniciar-se l'exclaustració i erigir-les en parròquies. Les línies de la proposta eren: mantenir-ne quatre de les antigues, traslladar-ne tres, establir-ne sis de noves (una d'elles a Gràcia) i convertir en parròquia Sant Miquel del Port, a la Barceloneta. El governador eclesiàstic va acceptar la proposta, l'aprovà de forma provisional i nomenà els nous rectors entre els religiosos secularitzats (novembre de 1822). Aviat sorgiren els conflictes, el més notable dels quals era l'elecció dels obrers, que calia augmentar d'acord amb la nova distribució. El pla durà escassament un any: el nou governador eclesiàstic Pere Avellà el suprimí i es retornà a la situació anterior (gener de 1824). Anys després, en el Concordat de 1851, s'establí l'obligatorietat de «formar un nou arranjament de les demarcacions parroquials a les diòcesis» i s'acordà el fons amb el qual es garantien les rendes per a fer front a aquestes i altres despeses, tenint present, sobretot, els béns retornats per la llei de 3 d'abril de 1845. Però el 1855, amb la nova desamortització decretada per Pascual Madoz, va quedar sense efecte l'aplicació d'aquest article del Concordat. El 1859, l'Acord entre Pius IX i Isabel II decidí que de forma immediata es procediria a determinar les noves circumscripcions parroquials com a condició per a resoldre les qüestions econòmiques. Per a Barcelona, l'aprovació del pla Cerdà (1859-1860) va ser un indicatiu de com dissenyar el nou pla d'equipaments religiosos de la ciutat. A partir d'aquest moment, els bisbats van començar a treballar-hi. En el cas de Barcelona ho va fer el bisbe Pantaleó Montserrat, que havia estat nomenat l'any 1863. L'any següent publicava el pla parroquial, per a que se li poguessin fer les al·legacions oportunes, i després fou enviat a Madrid per a la seva aprovació. La Septembrina i el subsegüent període polític retardaren el nomenament del nou bisbe (1870-1874) i també l'execució del pla.

* Universitat de Barcelona.

Resumen

Hasta al inicio del Trienio Liberal (1820) la ciudad de Barcelona mantenía el esquema parroquial de las siete parroquias de siempre. En el siglo XVIII se añadieron la parroquia castrense, bajo la advocación de la Inmaculada, en la Ciudadela, y la parroquia de San Miguel de la Barceloneta, como sufragánea de la de Santa María del Mar. Según Pierre Vilar, la población de Barcelona, al acabar el siglo XVIII, era de 111.410 habitantes; bastante mal distribuidos entre las parroquias, si tenemos presente que todos los barrios de la ciudad que se habían configurado más allá de las murallas dependían también de las mencionadas. Al iniciarse el Trienio, la nueva autoridad ciudadana propuso al gobernador eclesiástico de Barcelona, Juan de Altube, aprovechar algunas de las iglesias urbanas que habían quedado vacías al iniciarse la exclaustración y erigirlas en parroquias. Las líneas de la propuesta eran: mantener cuatro de las antiguas, trasladar tres, establecer seis nuevas (una de ellas en Gracia) y convertir en parroquia San Miguel del Puerto, en la Barceloneta. El gobernador eclesiástico aceptó la propuesta, la aprobó de forma provisional y nombró a los nuevos rectores entre los religiosos secularizados (noviembre de 1822). Pronto surgieron los conflictos, el más notable de los cuales fue la elección de los obreros, que debían aumentar de acuerdo con la nueva distribución. El plan duró escasamente un año: el nuevo gobernador eclesiástico Pere Avellà lo suprimió y se volvió a la situación anterior (enero de 1824). Años más tarde, en el Concordato de 1851, se estableció la obligatoriedad de «formar un nuevo arreglo de las demarcaciones parroquiales en las diócesis» y se acordó el fondo con el cual se garantizaban las rentas para hacer frente a éstos y otros gastos, teniendo presente, sobre todo, los bienes devueltos por la ley de 3 de abril de 1845. Pero en 1855, con la nueva desamortización decretada por Pascual Madoz, quedó sin efecto la aplicación de este artículo del Concordato. En 1859, el acuerdo entre Pío IX e Isabel II decidió que de forma inmediata se procediera a determinar las nuevas circunscripciones parroquiales como condición para resolver las cuestiones económicas. Para Barcelona, la aprobación del plan Cerdà (1859-1860) fue un indicativo de cómo diseñar el nuevo plan de equipamientos religiosos de la ciudad. A partir de ese momento, los obispados empezaron a trabajar. En el caso de Barcelona lo hizo el obispo Pantaleó Montserrat, que había sido nombrado el año 1863. Al año siguiente publicaba el plan parroquial, para que se le pudiesen hacer las alegaciones oportunas, y después fue enviado a Madrid para su aprobación. La Septembrina y el subsiguiente periodo político retrasaron el nombramiento del nuevo obispo (1870-1874) y también la ejecución del plan.

A començaments del segle XIX, el bisbat de Barcelona mantenia l'estructura territorial que sempre havia tingut: Barcelona (ciutat) i l'oficialat, i els tres deganats de Piera, el Penedès i el Vallès. Les 218 parròquies quedaven divididesen 85 el primer i 22, 56 i 55 respectivament els altres tres. De les 9 parròquies de la ciutat de Barcelona, set eren les de sempre i s'havien afegit la sufragània de la Barceloneta[1] i la castrense de la Immaculada, a la Ciutadella. Les de sempre eren: Santa Maria del Mar, Santa Maria del Pi, Sants Just i Pastor, Sant Jaume, Sant Cugat del Rec, Sant Miquel, Sant Pere de les Puel·les. El territori d'algunes d'elles havia crescut més enllà de les muralles, amb els inconvenients que això portava per a la praxi pas-

1. S'havia construït, dedicada l'església a sant Miquel per poder atendre les persones del barri de pescadors, que en tancar-se les portes de la ciutat quedaven sense poder rebre els últims sagraments.

toral; també la demografia havia estat favorable, i les 85 parròquies de l'oficialat s'apropaven als dos cents mil habitants.

El Concili de Trento (1545-1563), preveient creixements demogràfics, havia manat que els rectors busquessin coadjutors per a la pastoral, tot mantenint l'estructura territorial, però que, a les ciutats, si calia es procedís a una reforma territorial.[2]

De fet, no s'havia pres cap mesura. L'expansió d'instituts religiosos a la ciutat i els seus ravals oferien una atenció pastoral eficient i completa que feien innecessària la creació de noves parròquies fins i tot per la manca de solars on edificar-les. Tampoc les pràctiques regalistes impulsades per la dinastia borbònica van contribuir a modificar la situació i el Concordat de 1753 no va portar cap variació.

La necessitat va venir d'un altre element, en aquest cas d'ordre polític. La Constitució de Cadis (1812) oferia una nova organització política territorial a l'hora de convocar les Corts. La parròquia era, de fet, l'única entitat que estructurava el territori, i per això es va triar aquesta com a base de l'elecció de les Juntes parroquials (art. 35), de les que sortirien les Juntes de Partit (art. 59), i d'aquestes, les Juntes Provincials, de les que sortien els diputats a Corts a nivell de l'Estat. Les eleccions es feien a l'església parroquial (art. 46) amb celebració de la missa de l'Esperit Sant, exhortació del rector i Te Deum final en acabar l'elecció (art. 58). Quan les eleccions eren a compromissaris de les Juntes de Partit, les intervencions litúrgiques eren a càrrec de l'eclesiàstic de major dignitat (art. 71); i en els cas de les eleccions a Junta de Província, aquesta intervenció pastoral la feia el bisbe o l'eclesiàstic de màxima autoritat (art. 86).[3]

En aplicar el sistema quedà palesa la inadequació de les set parròquies per a vertebrar el territori urbà a les formes electorals; però la no aplicació gairebé de la Constitució pel retorn de Ferran VII deixà només plantejat el tema. El Trienni Liberal obriria el camí.

El Trienni Liberal (1820-1823)[4]

A conseqüència del "pronunciamiento" del comandant general Riego, el rei Ferran VII jurava la Constitució de Cadis el dia 9 de març de 1820. L'endemà ho feien a Barcelona les noves autoritats que havien deposat el capità general Francisco Javier Castaños (1758-1852) i nomenat al seu lloc el general Pedro de Villacampa (1786-1846), en aquells moments pres al castell de Montjuïc. El bisbe de Barcelona Pau Sichar (1808-1832), a petició del cap polític, publicava el dia 15 una carta pastoral en favor de la Constitució. Els dies següents la juraven: els rectors al Palau Episcopal (17 de març), l'endemà el vicari general Pere Avellà convocava el clergat secular dels tres deganats i l'oficialat a emetre el jurament i recordava als superiors

2. Vegeu *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Barcelona, Herder, 1962, pàg. 705-706, corresponent al cànon IV del decret de reforma de la sessió XXI, del dia 16 de juliol de 1562.
3. Pels textos polítics citats en el treball faig servir E. Tierno Galván, *Leyes políticas españolas fundamentales 1808-1936*, Madrid, Tecnos, 1968; en aquest cas, pàg. 22-63.
4. Vegeu Francesc de P. Colldeforns, *Les parròquies barcelonines en el segle XIX. Època constitucionalista 1820-1824*, Barcelona, Subirana, 1936 (la data de publicació va fer impossible la continuació de l'obra i féu introbable aquest volum). Jo mateix he fet referència a aquest tema a Joan Bada, *L'Església de Barcelona en la crisi de l'Antic Règim (1808-1833)*, Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona i Editorial Herder, 1986.

religiosos l'obligació de fer-ho. El dia 25 el secretari del bisbat enviava a la Cort un extens memorial de totes aquestes celebracions. De fet havia estat la tònica general a Espanya, a on només l'arquebisbe de Santiago de Compostela (Rafael Múzquiz, 1801-1921) i els bisbes de Màlaga (Alonso Cañedo, 1815-1825), Orense (Pedro Quevedo, futur cardenal, que havia estat president de la Regència, 1776-1818) i Zamora (Pedro Inguanzo, 1814-1824, any en què va ser nomenat arquebisbe de Toledo) s'hi havien oposat.

Aquesta certa pau es va trencar la tarda del 3 d'abril de 1821. Uns aldarulls provocats a la ciutat motivaren la decisió de la Junta d'autoritats convocada davant dels fets. S'acordà recomanar a una seixantena de persones –majorment eclesiàstics i militars– que s'exiliessin a les illes Balears. El bisbe abandonà la ciutat i es retirà a la "torre del bisbe" a Sant Gervasi de Cassoles, i el vicari general al·legà malaltia per no haver de deixar el govern de la diòcesi, tot i abandonant la ciutat. De fet, el bisbe havia presentat al nunci la seva dimissió per l'edat –setanta cinc anys– i la salut, les autoritats estatals van acceptar-li i, fins i tot, arribaren a nomenar com a substitut a Fèlix Torres Amat, però el nunci instà el bisbe a retirar la renúncia i així es mantingué fins a la seva mort.

En la nova convocatòria de Corts per l'any 1822 s'augmentà la tensió i s'aplicaren algunes petites modificacions a la política religiosa del govern. Entre d'altres, s'inicià la campanya per reduir el nombre de cases religioses, sobretot masculines, aplicant les decisions de Cadis: una casa per institut a les ciutats, establiment d'un mínim de dotze religiosos per comunitat, i campanya per a la secularització voluntària amb l'oferiment d'una pensió per a poder viure.

Aquestes decisions tingueren efecte sobre el tema d'aquesta comunicació. Moltes esglésies conventuals quedaren sense comunitats per atendre-les i, per a poder reduir despeses –l'Estat pagava una pensió als secularitzats–, es decidí que quan quedés vacant un benefici parroquial es nomenaria un religiós secularitzat, que, en percebre la dotació corresponent al càrrec parroquial, estalviava aquesta pensió.

En el clima regalista del moment, que s'havia reafirmat amb la Constitució de Cadis, prengué la iniciativa l'autoritat municipal. Les primeres eleccions a regidors deixaren ben clar que la proporció d'habitants de les set parròquies era molt desigual i que calia fer un reajustament. La primera proposta fixava en tretze el nombre de parròquies, més la de la Barceloneta i una última per Gràcia, que volia ser municipi independent. La clerecia que calia era: 15 rectors, 18 vicaris, 81 penitenciers i 108 capellans agregats. El pressupost de les nòmines ascendia a 1.097.000 rals de bitlló. El vicari general reaccionà ràpidament adonant-se de la càrrega de regalisme que portava la proposta. Malgrat això, l'Ajuntament va tirar endavant per afermar el que ja s'havia fet i decidí, en la sessió del dia 16 d'octubre de 1822, nomenar una comissió que preparés el pla d'augment interí de les parròquies i garantir l'atenció pastoral als ciutadans barcelonins.

El dia 4 de novembre la Comissió presentava el dictamen.[5] N'ofereixo un breu resum perquè serà la base de la divisió de 1835. Es mantenien les parròquies de Santa Maria del Mar, Santa Maria del Pi, Sants Just i Pastor i Sant Pere de les

5. Colldeforns, *Les parròquies barcelonines…* fa servir només l'expedient municipal. Hi afegeixo la documentació de l'Arxiu de l'Arquebisbat de Barcelona, sèrie *Expedients i Informacions,* lligall 105.

Puel·les. Deixaven de ser esglésies parroquials Sant Miquel, Sant Jaume i Sant Cugat, que eren substituïdes la primera per la de la Nostra Senyora de la Mercè, la de Sant Cugat passava a l'església del convent dominicà de Santa Catalina, i la de Sant Jaume es creava de nou amb territoris de la Catedral, de Sants Just i Pastor, del Pi i de la Mercè. La sufragània de Sant Miquel del Port esdevenia parròquia. Les esglésies titulars de les noves parròquies eren: la catedral (Santa Creu), l'antiga col·legiata de Santa Anna, l'església dels carmelites, Sant Agustí, l'església del monestir de les monges jerònimes, Sant Pau del Camp, Santa Mònica i Sant Francesc de Paula.

El dictamen fou aprovat en el plenari de l'Ajuntament del dia 6 de novembre de 1822; com era preceptiu en la legislació del moment, la Diputació aprovava el dictamen el dia 13 del mateix mes. Fins aquest moment la intervenció de l'autoritat eclesiàstica havia estat totalment nul·la: el bisbe estava absent, el vicari general confinat fora de la ciutat, i el governador eclesiàstic, Joan de Altube, era qui havia de intervenir. Va ser consultat; millor dit: li van comunicar la reestructuració parroquial el dia 18. Cinc dies més tard l'Ajuntament el feia públic en el «Manifest sobre la nova divisió de Parròquies», i el governador eclesiàstic dictava, el mateix dia, el decret de creació de les 15 parròquies.

Segons la documentació municipal per a les eleccions de l'any 1823, la distribució havia quedat de la següent manera:[6]

Parròquies	Veïns o famílies	Elegibles
Santa Creu (catedral)	1.298	6
Santa Maria del Mar	2.100	10
Santa Maria del Pi	1.299	6
Sants Just i Pastor	1.096	5
Sant Miquel a Sant Agustí	1.699	8
Sant Jaume a Santa Mònica	1.394	7
Sant Pere de les Puel·les	1.690	8
Sant Cugat a Santa Caterina	1.963	10
Sant Miquel del Port	848	4
Mercè	1.176	6
Sant Pau del Camp	1.250	6
Jerònimes	1.146	6
Santa Anna	1.132	6
Sant Francesc de Paula	1.094	5
Nostra Senyora del Carme	1.099	5
TOTAL	20.284	98

Calia procedir immediatament als nomenaments de les persones que havien de fer-se càrrec de les noves parròquies. El criteri bàsic de selecció fou que fossin partidaris de la Constitució i del regalisme a la vegada. S'escollí, doncs, religiosos secularitzats, concretament per a les vuit noves parròquies –per a les set existents es mantingueren els rectors i per la de Sant Miquel del Port el vicari assumí el rectorat– foren elegits: un canonge per a la catedral, un comunitari per la de Santa Anna i per les altres un teatí, un agustinià descalç, un dominic, un mercedari i un carmelita descalç.

6. Vegeu Colldeforns, *Les parròquies barcelonines...*, pàg. 45, nota 40. El document és del 28 de setembre de 1823.

No fou gens fàcil la posada en marxa de les noves parròquies. Certament l'aixovar era el mateix, però en canvi sorgiren qüestions canòniques i pràctiques. Per exemple, a on s'ubicava la parròquia de la catedral?, era tota la catedral?, era una de les capelles?; finalment s'optà per aquesta darrera opció, que creà forces problemes. L'altre problema era a on s'ubicaven les rectories –residència del rector i lloc d'atenció dels fidels– i l'Ajuntament hi prengué la part més activa, de manera que el dia 30 de desembre de 1822 quedaven establertes, i l'1 de gener de 1823 el governador eclesiàstic, Francesc Pou, decretà la vigència de la nova estructura parroquial, tot i no deixar de dir que es feia de forma interina. Aparegué un tercer problema, el de les eleccions d'obrers per les noves i les antigues parròquies, que havien canviat també de demarcació i l'autoritat que tenien. La constant intervenció de les autoritats civils en tot el procés donà als obrers un poder més enllà de l'administratiu i no mancaren les dificultats; oi més quan la mateixa base demogràfica servia per l'elecció del diputats a les Corts. Un quart problema era l'estipulació de les nòmines i del pressupost de culte per a cada parròquia, juntament amb la fixació dels aranzels; tot junt havia de dotar dels béns necessaris les noves parròquies.

La Constitució preveia que era el govern de l'Estat qui havia de ratificar el pla parroquial, i per això tenia només aprovació interina del governador eclesiàstic. Mentre l'expedient era a Madrid, tingué lloc la restauració com a monarca absolut de Ferran VII, qui, per decret de l'1 d'octubre de 1823, declarava nuls tots els actes governatius fets des del 7 de març de 1820. Barcelona no va ser ocupada per les tropes franceses fins el 4 de novembre, i cinc dies després entrava a Barcelona el vicari general, Pere Avellà, que prengué possessió del càrrec de governador eclesiàstic en nom del bisbe Sichar, que tardaria encara uns mesos a entrar a la ciutat. En aquestes circumstàncies arribà de Madrid l'expedient del pla parroquial. El general francès Moncey, governador de la ciutat, que havia nomenat el nou Ajuntament de Barcelona, disposà que, en retornar-lo a Madrid, s'hi afegís la petició de les Juntes Parroquials de confirmar el pla parroquial. Avellà volia derogar-lo, com va fer, finalment, per decret del dia 22 de gener de 1824.

La situació, doncs, de les parròquies de Barcelona a començaments de l'any 1824 era la següent: quedaven les set parròquies existents el primer de gener de 1823 amb les mateixes delimitacions que tenien; quedaven abolides les noves, excepte la de Sant Miquel del Port, que seria filial de Santa Maria del Mar; els registres sagramentals i altres elements propis d'aquestes parròquies serien entregats a la Secretaria General del Bisbat; la parròquia de Sant Miquel, que havia estat ubicada a l'església de Sant Agustí retornà a la seva anterior ubicació; constatant que les esglésies parroquials de Sant Cugat i de Sant Jaume havien estat derruïdes, es traslladaven provisionalment a l'església de Santa Caterina la primera i a la de Santa Clara, de les monges benedictines, la segona.[7]

7. La catedral continua tenint les prerrogatives que tenia, és a dir, la facultat d'administrar els sagraments a tots els ciutadans de Barcelona.

El pla parroquial de 1835

Canviada la situació política per la mort de Ferran VII (29 setembre 1833) i la proclamació com a reina successora la seva filla Isabel II (24 octubre 1833) sota la regència de la seva mare, Maria Cristina de Borbó. El canvi es notà d'una manera particular en produir-se l'exclaustració i la conseqüent desamortització, aplicada durant el bienni 1835-1836. El quadre pastoral quedà trencat en molts aspectes, el més evident dels quals era la desaparició de llocs de culte i la subsistència exclusiva de les set antigues parròquies.

Les autoritats, civil i eclesiàstica, de Barcelona van creure oportú retornar altra vegada al pla parroquial que s'havia començat a experimentar durant el Trienni Liberal fent-hi algunes millores que l'experiència va suggerir i la nova política va millorar: la llei electoral del 24 de maig de 1836 eliminava qualsevol tipus de referència a la parròquia, ni com a unitat electoral bàsica ni com a lloc d'actes religiosos especials. La laïcitat s'obria camí.[8] La base era la província, segons el mapa dibuixat pel ministre de Foment, Francisco Javier de Burgos (1833). Els criteris per a l'estructuració provincial estaven pensats per a consolidar un Estat centralitzat, i això es traduïa: en que la població de la província pogués aportar els recursos suficients pel manteniment del funcionariat central i que tingués un nombre d'habitants que permetés el control en mans del "jefe político provincial"; i en que es fragmentaven els antics regnes, que quedaven així sense poder polític. Malgrat l'artificialitat de la divisió no va crear municipis mixtes, respectant així les antigues divisions.[9] Des del punt de vista eclesiàstic es de notar el conflicte que es va produir entre la nova estructuració civil i la vella estructura territorial eclesiàstica; conflicte que encara dura en la actualitat en casos com Extremadura i País Basc, i que va ser mal solucionat a la Franja de Ponent en passar a la diòcesi de Montsó-Barbastre 111 parròquies del Bisbat de Lleida i novament amb la divisió de l'arquebisbat de Barcelona en tres bisbats: el de Barcelona, el de Sant Feliu de Llobregat i el de Terrassa (2004).

Un altre dels punts que influïren en la recerca d'una solució són els decrets d'exclaustració i de desamortització del bienni 1835-1836. El resultat ben palès va ser la ruptura de l'esquema pastoral en desaparèixer els religiosos, secularitzats per decret, i els llocs de culte que aquest regentaven. Les autoritats s'adonaren tot seguit de la urgència de solucionar la qüestió i decidiren formar una comissió constituïda pel governador civil de la província, els governadors de la diòcesi (en seu vacant per mort del bisbe Sichar i encara no pressa la possessió per Pedro Martínez de Sanmartín), un comissionat de la Junta Superior de la Província i altres tres de l'Ajuntament de la ciutat, que van procedir a aprovar un nou pla parroquial, molt semblant a l'anterior; un avantatge era que ara podien triar entre les esglésies dels religiosos sense cap problema en estar dissoltes les comunitats i tancades les esglésies. El pla estava composat també de 15 parròquies (25 setembre 1835): Santa Maria del Mar (amb una junta d'obrers pròpia, formada per cinc membres elegits pels parroquians), Santa Maria del Pi (alguna documentació l'anomena "dels Reis"), Sants Just i Pastor (que tenia el privilegi del "testament sagramental" a l'al-

8. La llei exigia als candidats a «ser espanyol de estado seglar» (Tierno Galván, *Leyes políticas españolas...*, pàg. 243.
9. Joaquin Bosque Sendra, «La organización política del espacio», dins *Geografia de España*, Barcelona, Planeta, 1990, vol. II, pàg. 577-589.

tar de Sant Feliu), Sant Pere de les Puel·les (l'església del monestir benedictí d'aquest nom que havia estat abandonat el 1835), Sant Miquel Arcàngel (església de l'antic convent de mercedaris)[10], Sant Cugat (retornava al seu lloc primitiu i s'hi van fer obres de restauració, que permeteren l'ús total del temple (1830), Sant Jaume (església dels trinitaris calçats), Santa Anna (a l'antiga Col·legiata i mantenint alguns privilegis), Sant Pau del Camp (església del monestir-col·legi dels benedictins claustrals fins a 1835), Sant Agustí (església del convent dels augustinians calçats), Nostra Senyora de Betlem (església del Col·legi dels jesuïtes, retornats a Barcelona l'any 1815 i tornats a expulsar el 1835; es cuidava de l'església en aquells moments el rector del Seminari Conciliar, que se'n havia fet càrrec l'any 1788), Sant Francesc de Paula (església del convent dels mínims), Sant Josep (església conventual dels agustinians descalços), Nostra Senyora del Carme (església conventual de les monges jerònimes, que seguien en el monestir, malgrat una primera expulsió de l'any 1835 i que estava sota l'advocació de Sant Maties), Sant Miquel del Port.[11]

Malgrat les males relacions entre Roma i Madrid, donat que el papa Gregori XVI i després Pius IX es negaven a reconèixer Isabel II com a reina d'Espanya i, per tant, no acceptaven el dret de patronat sobre els bisbats que tenien des del Concordat de 1753, a nivell urbà el pla parroquial va funcionar, com assenyala Pi i Arimon.[12]

El pla modern de 1867-1877

La presència en el govern del general Ramón María Narváez a partir de 1844, la seva política en favor del papa Pius IX (expedició militar a Gaeta,1846) i el reconeixement de la reina Isabel II per part del papa preparen el camí per a la signatura del Concordat de 1851, tot just abandonada la presidència del govern pel general.

Els punts de referència legal del nou Concordat (16 març 1851) eren el Concordat de 1753 i la Constitució de 1845, que definia la religió catòlica com a religió de l'Estat, que es comprometia a mantenir el culte i els seus ministres (art. 11) i el punt de referència urbanístic a la ciutat era la implantació progressiva dels plans urbanístics, entre els quals el d'Ildefons Cerdà a partir de 1859.

L'article 24 del Concordat establia:

> ...a fin de que en todos los pueblos del reino se atienda con el esmero debido al culto religioso y a todas las necesidades del pasto espiritual, los muy reverendos arzobispos y reverendos obispos procederán, desde luego, a formar un nuevo arreglo y demarcación parroquial de sus respectivas diócesis, teniendo en cuenta la extensión y naturaleza del territorio y de la población y las demás circunstancias locales, oyendo a los cabildos locales, a los respec-

10. Passa a ser la capella de l'Ajuntament.
11. Andrés Avelino Pi y Arimon, *Barcelona Antigua y Moderna. Descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*, Barcelona, Tomás Gorchs, 1854, vol. I, pàg. 436-459. L'autor recorda que Gràcia s'havia convertit en vila independent, segregada del territori de la ciutat de Barcelona.
12. Pi y Arimon, *Barcelona Antigua y Moderna...*, pàg. 463-547.

> tivos arciprestes y a los fiscales de los tribunales eclesiásticos, y, tomando por su parte, todas las disposiciones necesarias a fin de que pueda darse por concluido y ponerse en ejecución e precitado arreglo, previo el acuerdo del Gobierno de Su Majestad, en el menor tiempo posible.

L'article 33 establia la dotació econòmica del clergat parroquial: de tres mil a deu mil rals les parròquies urbanes i per als rectors rurals no seria inferior a 2.200 rals; per als ecònoms i vicaris coadjutors oscil·laria entre dos mil i quatre mil rals,[13] L'article 34 xifrava en un miler de rals la quantitat pel culte parroquial a més a més dels aranzels, que podien cobrar pels actes sagramentals.[14]

En virtut d'aquests articles la reina va expedir la cèdula "de ruego y encargo", de data 3 de gener de 1854, perquè s'endeguessin els treballs necessaris previs al decret. Sorgiren dificultats, entre elles els canvis polítics, i el govern es comprometé de nou en el conveni addicional de 1859 a portar endavant sense retard les determinacions del Concordat. Una de les dificultats era si s'havia de donar prioritat a la definició de les diòcesis i després de les parròquies o a la inversa. Altre problema era el ritme de treball, és a dir, si s'esperava a tenir el pla fet per a tots els bisbats o es procedia per parts donat que moltes vegades la determinació dels límits era molt dificultosa.

Segons exposava el ministre de Gràcia i Justícia, Lorenzo Arrazola, a la reina, el dia 15 de febrer de 1867, en presentar-li alguns treballs ja acabats, entre ells el de Barcelona, s'havia decidit, d'acord amb el nunci, monsenyor Llorens Barili, a fer-ho parcialment. Els criteris, segons deia el ministre en aquesta exposició a la reina que acompanya el pla, eren: millorar els mitjans i la distribució del clergat en ordre a l'acció pastoral; reorganitzar, millorant-la, l'economia del clergat, molt tocada per la supressió dels aranzels i per les lleis dictades en el període 1839-1845; i tercer i "molt important", la manca de comunitats religioses després de l'exclaus- tració de 1835-1836.

El 13 de gener es decretava la formació d'un cens real de les parròquies per a conèixer exactament el nombre de fidels; d'aquí neixia la classificació de parròquies en rurals (menys de 50 veïns i església parroquial situada a més mitja hora de camí) i les urbanes (tota la resta). La ciutat de Barcelona tenia les 15 parròquies del pla de l'any 1837, de les quals tres eren de terme, punt final de la carrera parroquial, i les altres 12 eren d'ascens. Només les de Sant Pere i Santa Anna tenien un sol vicari, i les altres, dos. La població total de les parròquies de la ciutat era de 183.787 "ànimes".[15] Per decret del 20 de febrer de 1861 es recollia l'antiga tradició catalana dels "obrers", que eren els administradors de l'economia parroquial, i s'establia la "Junta de Fàbrica", que eren dos o quatre, segons la importància de la parròquia. Un decret del 5 de juliol de 1865 recordava als rectors l'obligació de tenir al dia els llibres parroquials amb totes les dades que demanava el model oficial, i l'any després, 17 de juliol, s'urgia als rectors a tenir a les parròquies les Constitucions Conciliars de Tarragona, publicades per l'arquebisbe Costa i Borràs (1866).[16]

13. S'afegia també l'ús de la casa rectoral i de l'hort, si existia, del que disfrutaven rectors i vicaris; també era un ingrés els drets d'estola que s'havien suprimit en el segle XVIII.
14. Tierno Galván, *Leyes políticas españolas...*, pàg. 487-513.
15. No es fa distinció entre ànimes de comunió i ànimes en general, segons l'argot eclesiàstic, el que fa suposar que és sinònim de fidels.
16. El volum tenia la compilació feta per l'arquebisbe Joan Teres, *Constitutionum Provincialium Tarraconensium, Tarracone (Apud Philippum Robertum) MDXCIII),* 395 + 132 + 10 pàg. més les actes del concilis fins a l'any 1757.

El decret reial per a Barcelona fou firmat per la reina el 27 de juny de 1867 i el bisbe de Barcelona, monsenyor Pantaleó Montserrat el donava a conèixer el 30 de setembre, assenyalant el primer de gener de 1868 com a data per l'entrada en vigor del nou pla parroquial. La Septembrina i la política següent bloquejà en part l'aplicació del decret. En acabar-se el procés, el dia 4 d'abril de 1877, la ciutat de Barcelona passava de 15 a 18 parròquies Les tres noves eren: Sant Antoni i Nostra Senyora dels Àngels; la Puríssima Concepció i Assumpció de la Mare de Déu; i Santa Madrona. La immigració es veié augmentada amb motiu de les obres de l'Exposició Universal de l'any 1888 i obligà a fer uns petits retocs de límits sense augmentar el nombre de parròquies.

L'annexió dels municipis del Pla de Barcelona, que formaven part de l'oficialat –Gràcia, Sant Gervasi de Cassoles, Sant Andreu de Palomar, Sant Martí de Provençals, Sants i les Corts de Sarrià (1897), Horta (1904) i Sarrià (1921)– no provocaren cap canvi.

Conclusió

La creació de la xarxa parroquial de Barcelona, com la de les altres àrees de l'Estat, depenia de les dues autoritats, l'eclesiàstica, que tenia com a finalitat aconseguir la proximitat de l'acció pastoral als fidels de la ciutat, i la civil, que en el Concordat de 1851 havia reassumit l'obligació de mantenir la subvenció al culte, que havia quedat establerta en el Concordat de 1753, i que no sempre disposava dels diners per a mantenir el creixement de les dues partides, la del personal (en l'argot administratiu del moment les "piezas") i la dels temples. Era encara un símbol, però també una realitat de la unió Església – Monarquia, pròpia de l'Antic Règim. Les vicissituds polítiques bloquejaren qualsevol canvi. No fou fins el 1946 que es féu la reorganització parroquial de la diòcesi i de la ciutat; en aquesta s'erigiren 34 parròquies i 14 tinences.[17] Calia pensar en la construcció de temples i de cases rectorals. El règim franquista brindà la seva aportació econòmica, no tan esplèndida com moltes vegades s'ha fer veure, i molts capellans hi deixaren la salut.

Vegeu *Concilis Provincials Tarraconenses*, amb introducció i traducció de Josep M. Marquès, a "Clàssics del Cristianisme" vol. 50 bis (Facultat de Teologia de Catalunya i Fundació Enciclopèdia Catalana). 1994.

17. *Boletín Oficial del Obispado de Barcelona*, LXXXVI (1946), pàg. 277-282 i 284-307 amb plànol de la ciutat inclòs; les dates del decrets són 9 d'octubre de 1945 i 18 de juny de 1946.

Anar per tornar. La Casa Provincial de Maternitat i Expòsits de Barcelona com a centre d'una xarxa de re-distribució de la població infantil (1853-1936)

José Montiel Pastor*

Resum

Entre 1853 i 1936, la Casa Provincial de Maternitat i Expòsits de Barcelona (en endavant CPMEB) va ser el destí de més de 55.000 nens i nenes, provinents, en la seva immensa majoria, de la capital i dels pobles de la província de Barcelona. Des de la seva creació, l'estratègia de la institució per tal d'intentar assegurar la supervivència del major nombre d'infants va ser la de lliurar-los el més aviat possible a una dida externa. Habitualment, es tractava de dones casades que en la major part dels casos residien en petits pobles i en famílies dedicades a l'agricultura. En aquesta comunicació analitzem com aquesta pràctica va esdevenir, de fet, un veritable flux de població entre el medi urbà i el medi rural, en el que la CPMEB ocupava el lloc central. Així mateix, constatem com aquesta xarxa de redistribució de població va abastar tot el territori català i fins i tot va arribar a altres territoris, com l'Aragó, València, Múrcia, etcètera. També definim quins van ser el criteris utilitzats pels responsables de la institució a l'hora de decidir la destinació que havien de tenir les criatures, criteris que anaven més enllà dels estrictament lligats a la seva salut, ja que tenien molt a veure amb la moral, l'economia, la política i l'adscripció ideològica dels responsables de la institució. Finalment, intentem d'oferir una visió de la vida dels nens i joves en el seu lloc d'arribada: l'adaptació a la nova família, la seva educació, les condicions de treball i, en alguns casos, el seu arrelament definitiu a la família i al lloc d'acollida.

Resumen

Entre 1853 y 1936, la Casa Provincial de Maternidad y Expósitos de Barcelona (en adelante CPMEB) fue el destino de más de 55.000 niños y niñas, provenientes, en su inmensa mayoría, de la capital y de los pueblos de la provincia de Barcelona. Desde su creación, la estrategia de la institución, con el fin de intentar asegurar la supervivencia del mayor número de niños, fue la de entregarlos lo más pronto posible a una nodriza externa. Habitualmente, se trataba de mujeres casadas que en la mayor parte de los casos residían en pequeños pueblos y en el seno de familias dedicadas a la agricultura. En esta comunicación analizamos cómo esta práctica se convirtió, de hecho, en un verdadero flujo de población entre el medio urbano y el medio rural, en el que la CPMEB ocupaba el lugar central. Asimismo, constatamos como esta red de redistribución de población abarcó todo el territorio catalán e incluso llegó a otros territorios, como Aragón, Valencia, Murcia, etcétera. También definimos cuáles fueron los criterios utilizados por los responsables de la institución a la hora de decidir el destino que habían de tener las criaturas, cri-

* Universitat Autònoma de Barcelona.

terios que iban más allá de los estrictamente ligados a su salud, ya que tenían mucho que ver con la moral, la economía, la política y la adscripción ideológica de los responsables de la institución. Finalmente, intentamos ofrecer una visión de la vida de los niños y jóvenes en su lugar de llegada: la adaptación a la nueva familia, su educación, las condiciones de trabajo y, en algunos casos, su arraigo definitivo en la familia y el lugar de acogida.

Tradicionalment, la historiografia de les institucions benèfiques dedicades a la infància a l'època contemporània s'ha centrat, sobretot, en l'anàlisi dels components interns i del funcionament d'aquests tipus d'establiments: el marc legislatiu i els reglaments interns que van generar, la seva evolució econòmica, la quantificació dels ingressos, la mortalitat dels interns, etcètera.[1] De fet, el que s'ha fet fins ara ha estat la història dels establiments. Ara cal intentar anar un pas més enllà i, entre d'altres àrees d'investigació, mirar de conèixer les relacions que es van establir entre aquestes institucions i la societat on estaven immerses.[2] En aquest sentit, aquesta comunicació intenta analitzar el paper de la Casa Provincial de Maternitat i Expòsits de Barcelona (a partir d'ara CPMEB) com un agent de redistribució territorial de la població infantil abandonada catalana.

Fundada l'any 1853, i per la seva condició de provincial, la CPMEB centralitzava una bona part dels infants abandonats als pobles i ciutats de la seva demarcació,[3] primer a les seves instal·lacions del Raval barceloní i a partir de la darrera dècada del segle XIX a Les Corts de Sarrià. Un cop ingressats a l'establiment i per tal d'intentar evitar una mortalitat massiva, la política d'aquesta institució va ser lliurar-los el més aviat possible a dides externes per a la seva alimentació i cura. Aquesta pràctica va esdevenir, de fet, un veritable flux de transvasament de població entre el medi urbà i el medi rural, especialment entre Barcelona i la Catalunya rural, però també més enllà del territori català, arribant fins a l'Aragó, València i Múrcia, un transvasament en el qual la CPMEB ocupava el lloc central. En aquesta comunicació intentarem analitzar l'evolució quantitativa d'aquest flux i la seva distribució territorial i establir quins van ser els criteris que el van ordenar i determinar durant la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX.

1. Pedro Carasa Soto, «La historia y los pobres: de las bienaventuranzas a la marginación», *Historia Social*, 13 (1992), pàg. 77-100. I també: Mariano Esteban de Vega, «Pobreza y beneficencia en la reciente historiografía española», *Ayer*, 25 (1997), pàg. 15-34. En concret sobre la CPMEB de Barcelona vegeu: Ana María Rodríguez, *Las mujeres y la beneficencia en Barcelona en la segunda mitad del siglo XIX: la Casa Provincial de Maternidad y Expósitos de Barcelona 1853-1903*, Tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2005, inèdita; Montserrat Alay Suarez, *Aprenents i minyones. La infància abandonada a la Barcelona del vuit-cents*, Barcelona, Llibres de Finestrelles, 2003; i Montserrat Carbonell, Eva Gimeno, Raül Aguilar, José Montiel, *La Casa de Maternitat i Expòsits, Les Corts*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Diputació de Barcelona, 2004.
2. Pedro Carasa Soto, «Perspectivas de la historiografia española en torno a los expósitos e ilegítimos, desde las actuales tendencias en historia social», dins Vicente Pérez Moreda (coord.), *Expostos e ilegitimos na realidade ibérica do século XVI ao presente*, Actas do III Congreso da ADEH, Porto, Ediçoes Afrontamento, 1996, vol. 3.
3. Durant el període 1853-1936 van ingressar a la CPMEB 54.464 infants, amb una mitjana anual de més de 651 (*AHDB* (Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona), llibres de matrícula d'expòsits, lligalls del J3061 al J3145).

Fonts i metodologia

La documentació emprada per a l'elaboració d'aquesta comunicació ha estat, entre d'altres, el conjunt de dades recollides en els *Llibres de Matrícula d'Expòsits*, de caràcter anual, on els responsables de la CPMEB anotaven les dades principals dels ingressats: data d'arribada, lloc on es va trobar la criatura, la data del bateig i el nom que se li va posar, les dides i el seu lloc de residència, els trasllats, la data de la comunió o confirmació, etcètera; també, en cas de mort de l'infant, la causa de la seva mort. He utilitzat també els diferents registres de nodrisses i fulls de lactància, on s'hi recullen les dades relatives a les dides externes: els seus noms, lloc de residència i informes dels rectors dels seus pobles (o dels alcaldes de barri en el cas de les barcelonines). Finalment, també ha estat útil la informació recollida a les actes de la junta de govern de la CPMEB, fins el 1914 en solitari, i a partir d'aquest any conjuntament amb la Casa de Caritat de Barcelona; on, entre d'altres dades relatives al funcionament de la CPMEB, destaquen els informes de les visites d'inspecció realitzades pels secretaris de la junta a les principals zones de recepció del asilats, visites on s'intentava comprovar *in situ* l'estat general dels nens lliurats a dida: la seva salut, l'educació que rebien, el tracte, etcètera. A partir d'elles també podem conèixer els criteris ideològics i socials a l'hora d'establir les diferents estratègies de repartiment sobre el territori dels infants ingressats a la CPMEB.

Aquesta documentació ens ha de permetre, primer, conèixer els llocs d'origen d'aquests nens, la seva importància quantitativa, el temps que van trigar entre la seva trobada –allà on aquesta tingués lloc– i la seva arribada a Barcelona. Després analitzarem la proporció de nens lliurats a dida i els principals llocs on van ser traslladats. I finalment, les seves condicions, és a dir, el tracte que van rebre de les famílies que els van acollir i els criteris per ordenar aquest flux, així com els resultats d'aquests i la seva importància en la vida dels nens i nenes lliurats a dides externes.

Anar per tornar. Els infants a la CPMEB

La CPMEB va néixer com a resultat de l'aplicació dels dos textos legals que van conformar l'assistència pública de l'Espanya liberal: la Llei de Beneficència de 20 de juny de 1849 i el Reglament del 14 de maig de 1852 que la desplegava. Aquest darrer establia, en el seu article 6:

> En cada capital de provincia se procurará que haya por lo menos un hospital de enfermos, una casa de misericordia, otra de huérfanos y desamparados, y otra de maternidad y expósitos.[4]

Així, l'any 1853, la CPMEB va instal·lar-se en una part dels locals de la Casa de Misericòrdia, iniciant d'aquesta forma la seva tasca entre els infants abandonats de la província de Barcelona.

4. *Reglamento del 14 de mayo de 1852 para la ejecución de la Ley de Beneficencia del 20 de junio de 1852*, publicat dins Elena Maza, *Pobreza y beneficencia en la España contemporánea (1808-1936)*, Barcelona, Ariel, 1999, pàg. 109.

Fins aleshores, l'establiment encarregat de tenir cura dels infants expòsits havia estat l'Hospital General de la Santa Creu de Barcelona, i en certa manera, la CPMEB en va heretar el problema de l'extraordinària mortalitat dels ingressats a l'hospital. Només per que serveixi a tall d'exemple: durant tota la primera meitat del segle XIX la mortalitat entre els infants interns de l'hospital es va situar per damunt del 70 % anual, i en anys on els ingressos van ser força més nombrosos, com ara el 1841 (un any en el que van ingressar 862 nens), el 85,3% dels ingressats va morir abans del primer any i el 98% d'ells no va sobreviure més enllà del seu cinquè aniversari.[5] Davant d'aquesta situació, l'hospital va recórrer a l'única estratègia possible:

> Para evitar una mortandad horrorosa, se adoptó la medida salvadora de diseminar al mayor número de las criaturas entre nodrizas de las aldeas del país. Este recurso ha evitado el antiguo hacinamiento, que hacía infalible la muerte de un setenta por ciento.[6]

Aquesta estratègia va ser adoptada per la CPMEB en la seva totalitat i la va mantenir al llarg de tota la seva història.

Un cop establertes les línies generals de funcionament de la CPMEB en aquest aspecte, analitzarem en primer lloc, el volum general dels ingressos, el seu origen i la distribució damunt del territori dels lliurats a dida externa.

Els ingressos

La *figura 1*, mostra l'evolució del nombre d'ingressos de nens a la CPMEB durant el període 1853-1936. Durant el període del nostre estudi van ingressar a la CPMEB un total de 54.464 nens i nenes, amb una mitjana anual de més de 651. Com podem apreciar, durant tota la segona meitat del segle XIX i els primers anys del XX, la tendència general va apuntar cap a una reducció significativa dels ingressos. Aquesta tendència va durar fins els anys de la Primera Guerra Mundial i la immediata postguerra, quan es va produir un significatiu augment. Els anys vint van donar pas a un nou període de reducció, que va continuar fins l'esclat de la Guerra Civil.

Per a conèixer l'origen dels ingressats, hem analitzat les dades relatives als anys 1860, 1870, 1880, 1890, 1900, 1905, 1910, 1915, 1920, 1925, 1930 i 1935. Atesos els diferents criteris emprats pels responsables de la institució a l'hora de consignar l'origen dels nens ingressats, he dividit l'anàlisi en dues taules diferenciades (*taules 1* i *2*): la primera aplega dels primers anys fins el 1900 i la segona s'estén des del 1905 fins el 1935.[7]

5. *AHDB*, Llibre de matrícula de l'any 1841, lligall J3057.
6. *Dictámenes médico-higiénicos de la Comisión facultativa inspectora del Hospital General de Santa Cruz de Barcelona*, Barcelona, Imprenta de Antonio Brusi, 1848. pàg. 12.
7. Dades elaborades a partir dels llibres de matrícules d'ingressos (*AHDB*, Llibres de matrícula, lligalls J3069, J3079, J3089, J3099, J3109, J3114, J3119, J3124, J3129, J3134, J3139, J3144.

Taula 1. Origen dels ingressats, 1860-1900 (% sobre els ingressos anuals)

Origen	1860	1870	1880	1890	1900
Hospital G. S. Creu	17,6	20,0	25,0	28,0	14,1
Torn/Porteria	46,4	36,5	37,2	34,4	29,6
Parròquies	6,0	8,3	12,3	17,2	13,1
Pla de Barcelona	1,0	4,2	4,3	4,1	5,5
Barcelona Ciutat		0,7	0,4	0,4	0,2
Barcelona Província	28,8	28,9	20,4	15,1	9,5
Desconegut	0,1	0,8	0,4	0,7	0,2
Ofici alcalde / Jutjat		0,3			0,6
Girona		0,1			
Castelló		0,1			
Servei Maternitat					22,5
Asil de la Visitació					4,8

Taula 2. Origen dels ingressats, 1905-1935 (% sobre els ingressos anuals)

Origen	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935
Servei Maternitat	37,41	36,91	40,12	43,40	53,61	64,04	77,01
Barcelona Província	6,03	8,36	4,51	4,35	5,25	3,93	1,18
Torn/Porteria	8,16	6,31	5,67	6,10	4,92	1,32	0,00
Lliurats directament	28,90	26,81	25,28	19,45	26,55	22,66	16,50
Hospital Clínic		10,41	13,23	16,54	1,48	0,56	0,00
Hospital G. S. Creu	12,94	3,63	4,07	4,21	2,62	2,25	0,59
Asil de la Visitació	6,56	6,62	5,96	5,95	5,57	5,24	4,72
Ofici alcalde / Jutjat		0,95	1,16				

La distribució comarcal dels ingressats de fora de Barcelona la podem seguir en els mapes següents (*Figures 2, 3* i *4*). Com podem apreciar, durant la segona meitat del segle XIX, els infants arribats de fora de la ciutat de Barcelona van passar de representar, aproximadament, el 30% del total dels ingressos a representar, aproximadament, el 10% l'any 1900. Aquesta tendència a la reducció es va mantenir durant el primer terç del segle XX. Les comarques que van aportar un major nombre d'infants van ser el Barcelonès, el Bages, el Maresme, l'Osona, l'Anoia i l'Alt Penedès.

Aquesta reducció de nens arribats de la resta de la província de Barcelona podia obeir a diferents causes: en primer lloc –i tal com ho demostren les dades recollides en els *Anuarios Estadísticos* publicats per l'*Instituto Nacional de Estadística*, que ofereixen dades demogràfiques relatives a la província de Barcelona–, durant tot aquell temps va haver-hi una reducció considerable de la il·legitimitat; en segon lloc, i crec que aquesta va ser una de les causes principals, la reducció responia a la utilització del servei de maternitat obert per la CPMEB a Les Corts de Sarrià, dedi- cat principalment a tractar les dones solteres embarassades de la província. Un ser- vei inaugurat l'any 1892 i que en molts pocs anys va esdevenir, doncs, la via d'entrada principal de nens a la institució, compensant, per tant, la reducció del pes dels ingressos provinents de fora de la capital.

Per aquestes dones residents als pobles de la província de Barcelona, el servei de maternitat els oferia la possibilitat d'ingressar quan encara no era evident el seu embaràs i, un cop ingressaven, la institució els permetia de mantenir el seu anonimat fins el moment del naixement del seu fill, a partir del qual podien optar per dei-

xar-lo a la borderia i retornar als seus pobles mantenint el seu "secret". Aquesta utilització dels serveis de les maternitats de les ciutats per part de les dones de les àrees rurals per amagar la seva situació també la podem trobar, per exemple, a França, on la Maternité de Port-Royal de París va donar acollida a un percentatge força considerable de dones residents a les zones rurals pròximes a la capital.[8]

Així, durant la segona meitat del segle XIX i els primers anys del XX, la CPMEB va recollir un volum considerable d'infants nascuts fora de la ciutat de Barcelona, nens que conjuntament amb els abandonats a la capital i els que havien nascut en ella van ser lliurats, en cas que la seva salut ho permetés, a les nodrisses externes per mirar d'intentar garantir la seva supervivència.

El lliurament a l'exterior

Com ja hem assenyalat anteriorment, la política de la CPMEB va ser lliurar el més aviat possible les criatures a les nodrisses internes per tal d'evitar l'altíssima mortalitat a l´interior de l'establiment. Segons la legislació vigent, els infants ingressats a la CPMEB romanien sota la seva responsabilitat fins la majoria d'edat, per la qual cosa el problema no era només trobar dides per alletar els nens més petits, sinó que també calia buscar famílies d'acollida per als nens més grans, ja que, en cas contrari, els nens havien de retornar a Barcelona en complir els set anys i passar a la Casa de Caritat. El problema, però, era que molts dels nens retornats a la Casa, després d'haver viscut en un ambient familiar i en un mitjà més sa i acollidor, tenien molts problemes per adaptar-se a la nova situació i molts d'ells emmalaltien o morien al poc temps del seu reingrés. Com a conseqüència d'això, els metges de la CPMEB van identificar un nou diagnòstic:

> Las diferentes enfermedades que contraen los expósitos, que desde la edad de los cinco años son devueltos a esta Casa por sus respectivas amas hasta a la de siete en que pasan a la Provincial de Caridad, ha llamado la atención de esta Junta de Gobierno, que se ha ocupado con el interés que su importancia requiere las causas que puedan motivarlas, así como también en buscar el medio más eficaz para combatirlas y evitarlas. Una de las que más influyen en mantener el estado morboso de este establecimiento es la nostalgia que sufren los referidos expósitos al separarse de sus amas a la tierna edad de los cinco años y el cambio repentino que experimentan los mismos en pasar de un régimen de vida al que están acostumbrados desde la lactancia, y pasando de disfrutar de los aires saludables del campo, a otro muy distinto cual es el a que han de adaptarse en esta Casa, privados de respirar ayres puros y entregarse a los juegos propios de su edad, por más que se procure no les falte en los primeros meses de la misma, y a pesar de que los alimentos que se les dan son los mejores y más nutritivos que los que generalmente usan las amas a cuyo cargo estaban.

8. Rachel G. Fuchs and Leslie Page Moch, «Pregnant, Single, and Far from Home: Migrant Women in Nineteenth-Century Paris», *The American Historical Review*, 95,4 (1990), pàg. 1127-1130. També Scarlett Beauvalet-Boutouyrie, *Naître à l'hôpital au XIXe siècle*, Paris, Belin, 1999, pàg.154-156.

> Los datos estadísticos que obran en esta dependencia vienen á patentizar con la segura elocuencia de los números, que, mientras entre los expósitos de 5 a 7 años que continúan en poder de sus respectivas amas, ocurren poquísimas defunciones, son éstas en gran número en los de la expresada edad albergados en esta Casa, no sólo por las causas indicadas y por las expresadas en el dictamen facultativo de este establecimiento, sino por algunas enfermedades que se presentan epidémicamente en determinadas épocas del año, sin que sea posible evitar su desarrollo por muchas que sean las precauciones que se tomen para ello. [...] el único [medio] de salvar la vida a muchos infelices atacados de ciertas enfermedades endémicas y otras epidémicas que se notan en este establecimiento, es que los expósitos continúen a cargo de sus respectivas amas hasta la edad de los siete años, abonándolas el mismo salario.[9]

Així, doncs, si es volia assegurar la viabilitat de la major part dels infants ingressats, calia poder contractar un volum molt considerable de dides i de famílies per atendre els nens fora de l'establiment barceloní. El problema, però, era que els sous que pagava la institució eren tan baixos que difícilment es van poder contractar dides barcelonines de qualitat, i en la majoria dels casos les dones en període de lactància que va contractar la CPMEB corresponien als sectors més pobres de la ciutat, una situació que posava en perill tot el sistema de dides externes.[10] Per aquesta raó, l'única possibilitat de trobar dides d'una qualitat acceptable que s'ocupessin del volum creixent de criatures asilades va ser ampliar de manera extraordinària la xarxa de contractació a les zones rurals, tant del Principat com de les zones limítrofes d'Aragó i València, i fins i tot més lluny.

Malgrat els esforços de les autoritats de la CPMEB, l'oferta de dides externes gairebé sempre va quedar lluny de les necessitats. Durant la primera part del segle XX, la junta de govern va calcular que, per cobrir correctament el servei, feia falta contractar més de quatre-centes dides externes noves cada any,[11] només per atendre els infants més petits en època de lactància. La regularitat dels ingressos i la reducció de la mortalitat durant el període estudiat va fer que els infants i joves sota custòdia de la CPMEB arribessin a unes xifres mitjanes anuals d'ocupació situades entre els 4.500 i els 5.000, per la qual cosa la CPMEB havia de cercar dides i famílies per mantenir aquests infants i joves lluny de les seves instal·lacions, on hi van quedar només els malalts o els retornats per les seves dides o famílies d'acollida.

La mateixa Junta explicava quines eren, segons el seu punt de vista, les causes de la manca de dides en les zones més properes a Barcelona o a allà on tradicionalment havien estat més nombroses:

> Les causes que han contribuït a dita important disminució de sortides en l'esmentat departament de Lactància són, entre les principals, els crescuts

9. *AHDB*, lligall J3023, exp. 2 (1870).
10. Sobre les característiques econòmiques i socials de les dones contractades per a la cria dels expòsits, vegeu: José Montiel Pastor, «La Casa Provincial de Maternidad y Expósitos de Barcelona (1853-1925). Las nodrizas externas como elemento clave del sistema asistencial, su evolución y problemática», dins *Primer Encuentro de Demografía Histórica de la Europa Meridional*, Maó, 2003.
11. *AHDB*, lligall CC/V-510, Actes de les Cases de Maternitat i Expòsits i de la Casa de Caritat de Barcelona per l'any 1916, 21 de juliol.

> didatges que en les cases particulars es satisfan a les dides, i l'haver-se establert fàbriques en diferents poblacions. A la província de Girona, antigament no hi havia poble on no s'hi trovessin expòsits donats a dida, i ara degut a lo dit, les dones que's dedicaven a criar, prefereixen anar a la fàbrica. Lo mateix ha succeït en els pobles d'aquesta província dels partits de Berga, Manresa, Vilafranca i Vich, per a quins llocs, abans, contínuament sortien expòsits, essent-nos precís ara, a fi contrarestar lo exposat, acceptar totes les dides que's presentin en bones condicions prescindint de la distància dels pobles de la seva residència.[12]

Els requisits per poder alletar una criatura es van mantenir constants al llarg de tot el període i no van ser gaire exigents:

> Cuando una nodriza esterna solicitase lactar un expósito deberá presentar un certificado del Cura párroco o el alcalde de su pueblo en que se espresen los nombres de ella y su marido, medios de subsistir y abono de su conducta.[13]

Un cop contractades, les dones es comprometien a complir una sèrie de normes segons el full de lactància que signaven:

> Advertencias:
> 1° Los pagos de los salarios se harán por trimestres vencidos, a saber: en 4 de abril, 4 de julio, en 4 de octubre y en 21 de diciembre, y si dichos días fueren vencidos principiarán en el siguiente.
> 2° Si por razón de la distancia, la nodriza no se presenta a cobro con el expósito, deberá la misma o el encargado que lo verifique traer esta Hoja con un certificado del Reverendo Cura Párroco o el alcalde librado a continuación del modelo que figura al dorso y conforme al mismo.
> 3° La nodriza deberá devolver el expósito al Establecimiento de donde fue extraído (a no ser que quisiera prohijarlo) en cuanto haya cumplido los cinco años de edad, si antes no se le reclamare: en el concepto que desde el día en que cumpla dos años, sólo se le abonará la mitad del salario señalado a los de lactancia.
> 4° Si el expósito falleciere, pediría al Reverendo Párroco del pueblo de su residencia se sirva extender la partida de defunción o un certificado de ella al dorso de esta Hoja, y el facultativo que le habrá visitado certificará a continuación de qué enfermedad ha fallecido. Además de estos certificados la nodriza deberá presentar el sello de plomo perteneciente al expósito difunto. Sin estos requisitos no se abonará cantidad alguna.
> 5° La nodriza tiene obligación de hacer vacunar el expósito en uno de los primeros meses que lo tenga a su cargo, lo cual justificará presentando en el pago inmediato después de la inoculación un certificado del facultativo que lo haya verificado.

12. *AHDB*, lligall CC/V-510.
13. *Reglamento especial para las casas unidas de Maternidad y Expósitos de la Ciudad de Barcelona*, Barcelona, Imprenta y Librería politécnica de Tomás Gorchs, 1853, pàg. 17.

> 6° Deberá también cuidar que se administre al expósito el Sacramento de la Confirmación, si se le ofrece ocasión oportuna, y pedir luego al Reverendo Cura Párroco del pueblo se sirva certificado al dorso de esta Hoja.
> 7° No cobrará la nodriza que cortase el cordón del plomo pendiente del cuello del expósito, y si por su uso estuviese en muy mal estado, se presentará al Cura Párroco o al alcalde para que se sirva acabarlo de romper por su mano, librando luego certificado de ello al dorso de esta Hoja.
> 8° Tampoco cobrará la nodriza que traspase á otra el expósito que se le ha confiado, cuando lo verifique sin consentimiento expreso de esta Administración: 2° La que lo aceptó sin este requisito: 3° La que por negligencia o mal cuidado tenga o devuelva el expósito en mal estado; en cuyos referidos casos, a más de perder el derecho de cobrar cantidad alguna, quedan sujetas unas y otras a más estrecha responsabilidad, que se les exigirá ante quien corresponda.
> El Administrador Sub-director.[14]

La quantitat de nens lliurats a dida externa durant el període 1853-1936 no va deixar de créixer, tant com a resultat de la dinàmica dels ingressos com per la reducció de la mortalitat a la CPMEB, que va ser més important arran de la posada en marxa de les noves instal·lacions a Les Corts de Sarrià a partir de la darrera dècada del segle XIX. Així mateix, l'ampliació de l'edat límit en què les criatures podien estar-se amb les famílies de les seves dides, que va passar del cinc als set anys, va ser un altre element que va fer augmentar el nombre de nens en aquesta modalitat d'acollida.

La progressiva extensió geogràfica del sistema de didatge queda de manifest si comparem les dades referents als nens i nenes ingressats els anys 1860, 1880 i 1900 (*figures 5* a *9*). Els mapes permeten d'apreciar clarament que durant tota la segona meitat del segle XIX hi va haver una tendència constant d'allunyament de l'emplaçament infantil a dida de Barcelona i de les seves comarques properes. En un primer moment, la major part dels nens van ser lliurats a les comarques del centre de Catalunya (el Ripollès, l'Osona, el Bages, l'Anoia i el Berguedà), però posteriorment van anar guanyant pes les comarques del sud de Tarragona (el Montsià, el Baix Ebre i la Terra Alta). El més destacable va ser l'expansió del sistema de dides externes fora del territori català, que va dur la CPMEB a arribar a autoritzar lliuraments a famílies de les províncies d'Osca i la zona nord de Castelló, així com a Terol i València, encara que en menor proporció.[15]

Aquesta necessitat de cercar dides i famílies fora del territori català es va mantenir i accentuar durant el primer terç del segle XX, quan la proporció de residents fora del Principat va ser majoritària, tal i com queda reflectit en el mapa adjunt referent al període 1910-1935 (*figura 10*). Podem apreciar com la proporció de dides residents a la zona sud de Tarragona es va mantenir i van augmentar en importància Castelló, Osca i Terol; però també cal destacar la incorporació d'un volum considerable de famílies residents a Saragossa, Sòria, València, Alacant, Guadalajara i Múrcia.

14. *AHDB*, lligall J3015 (1875).
15. Sobre la situació econòmica i social de les famílies que van acceptar infants de la CPMEB vegeu Montiel, «La Casa Provincial de Maternidad...».

Cal destacar també, que especialment a partir de l'any 1880, tant la província com la ciutat de Barcelona van ser la residència d'un volum considerable d'acollits a la CPMEB, especialment nois i noies més grans que treballaven en aquestes poblacions, mentre que els infants més petits van ser acollits sobretot per les famílies de les zones rurals.[16]

Malgrat els possibles inconvenients derivats de l'extensió del sistema de nodrisses per part dels responsables de la CPMEB, l'enviament de les criatures a pagès sempre va ser vist amb bons ulls. En primer lloc, perquè sempre van considerar que el treball, principalment el manual, era la millor opció educadora per als nens i nenes expòsits,[17] però també perquè el treball no només era considerat apte per a realitzar una funció educativa, sinó perquè va ser entès com una forma de expiació del pecat. En la visió conservadora i catòlica de la CPMEB, el treball dels nens els havia de servir per superar el vici i la intemperància dels seus pares. El treball a pagès era considerat el més adient per a aquestes criatures, un treball i una vida de poble virtuosa i allunyada de la ciutat, bressol del pecat i de la luxúria. Així mateix, el treball a pagès havia de complir una funció important des del punt de vista econòmic, ja que esdevindria, de fet, una forma de repoblament de les àrees rurals, sotmeses a una pèrdua constant de població:

> El trabajo de nuestros amparados, si bien debe apreciarse según el mérito individual, es preciso subordinarlo a un conjunto de miras, que se concilien con la asociación, [...] será preferible el de la granja, como exclusivo, ya porque la Agricultura se halla siempre falta de brazos, ya también por ser la mas dispuesta a cicatrizar los defectos que en la organización humana de nuestros patrocinados se ofrecen generalmente por el vicio de su origen.[18]

Malgrat el volum tan considerable d'infants de la CPMEB residents a l'exterior, les autoritats provincials no van articular un servei d'inspecció a l'alçada de les necessitats, com el que va establir l'administració francesa que vetllava pel compliment de les lleis i que supervisava la situació material i moral dels infants acollits a l'assistència pública.[19] La manca d'una inspecció centralitzada va deixar la responsabilitat del control als alcaldes, a les juntes de dames i als rectors dels pobles on vivien els expòsits. La manca d'un criteri comú i en molts casos la desídia d'alguns dels responsables van propiciar casos de corrupció, i feia a aquests nens i joves molt vulnerables als maltractaments físics, l'explotació laboral i, en alguns casos, els abusos sexuals.[20] Segons les actes de la CPMEB, no hi va haver visites d'inspecció organitzades per la junta de govern fins ben entrat el segle XX, i les poques que es van realitzar es van limitar a zones molt concretes.

La primera visita organitzada va tenir lloc l'any 1913, quan el secretari de la junta de govern de la CPMEB va visitar les comarques del sud de Tarragona i el

16. Sobre els avantatges per a les famílies pageses de criar els infants més petits, vegeu: Montiel, «La Casa Provincial de Maternidad...».
17. Sobre el treball dels internats a la CPMEB, vegeu Alay, *Aprenents i minyones...*
18. *AHDB*, lligall 393, exp. 7 (1867).
19. Virginie De Luca, *Aux origines de l'Etat Providence. Les inspecteurs de l'assistance publique et l'aide sociale à l'enfance (1820-1930)*, Paris, Institut National d'Études Démographiques, 2002.
20. Com era el cas de la nena Maria Sallarés, de quinze anys, acollida per una família de Figueres, a l'Alt Empordà, i que va ser lliurada a un bordell d'aquella ciutat (*AHDB*, lligall J2028 (1885)).

nord de Castelló, en concret els pobles d'Amposta, Sant Carles de la Ràpita, Peníscola i Benicarló, llocs on hi havia acollits tres-cents seixanta-tres infants.[21] Durant la visita, que va durar deu dies, el representant de la CPMEB es va entrevistar amb els rectors i amb els alcaldes dels pobles, autoritats que havien estat prèviament assabentades de la visita amb la intenció que convoquessin tots els expòsits i les famílies d'acollida per tal que poguessin ser entrevistats sobre el seu estat de salut i la seva situació moral i material. Les principals deficiències que va trobar el secretari feien referència a la manca de comunicació entre les famílies d'acollida, les autoritats locals i la CPMEB. En alguns casos, la mort dels nens havia trigat més de dos anys a ser comunicada, i en altres, el nen o la nena havien estat intercanviats entre famílies, les receptores dels quals eren completament desconegudes per les autoritats de la CPMEB, per la qual cosa van ser advertides:

> No estar autorizadas para hacer traslados y que manifestaran a la familias que tienen dichos expósitos, sin documentos, la necesidad de que a la mayor brevedad se pongan en condiciones reglamentarias para autorizar oficialmente los referidos traslados.[22]

Un altre dels problemes va ser que algunes famílies amb nens en període de lactància, especialment a Sant Carles de la Ràpita, no es van presentar a l'entrevista, amb la qual cosa el representant de la CPMEB es va haver de conformar amb les explicacions que van donar els alcaldes i els rectors sobre la seva situació. Així mateix, molts dels expòsits majors de cinc anys tampoc van ser entrevistats, ja que les famílies van al·legar que estaven treballant al camp o eren a mar pescant. Malgrat les deficiències constatades, la valoració global va ser positiva, especialment en el tracte familiar rebut pels expòsits, tot i que s'assenyalaven algunes coses a millorar:

> Como he dicho en el informe de cada población que visité, en general todos los expósitos están sanos, al parecer bien cuidados y los tratan lo mismo que si fueran hijos propios, pero en cuanto a instrucción es casi nula, que también lo es para los demás propios de la población, los dedican al trabajo tan pronto pueden ayudar a sus padres adoptivos y están muy descuidados en materia religiosa.[23]

Els elements que explicarien la importància de la zona sud de Tarragona i del litoral nord de la província de Castelló són diversos: en primer lloc, la cria dels expòsits representava uns ingressos gens menyspreables per a les famílies pageses o pescadores de la zona, però, sobretot, la seva importància radicava en què constituïen una important font de mà d'obra, barata i dòcil.[24]

La segona visita realitzada a la zona per representants de la CPMEB va tenir lloc l'octubre del 1920 i es va ampliar als pobles de La Cava i L'Enveja.[25] Aquest

21. *AHDB*, lligall CC/VII-610, Actas de la Casa Provincial de Maternidad y Expósitos de Barcelona para el año 1913, 9 de juliol.
22. *AHDB*, lligall CC/VII-610.
23. *AHDB*, lligall CC/VII-610.
24. Montiel, «La Casa Provincial de Maternidad...».
25. *AHDB*, lligall CC/V-514, Actes de les Cases de Maternitat i Expòsits i de la Casa de Caritat de Barcelona per l'any 1920, 12 d'octubre.

cop, però, la visita va ser molt més crítica amb el paper de les autoritats locals i amb el tracte discriminatori dispensat:

> La primera impresió que's reb en aquestes visites és de descoratjament pel concepte que la major part de la gent arreglada dels pobles té de la població expòsita externa, ja que per a dita gent totes les famílies que sol·liciten i obtenen expòsits és solsament per explotar-los i segons son criteri seria millor no accedir a ses peticions i educar-los i instruir-los en l'Asil.[26]

El Secretari de la CPMEB va haver de recordar tant a les famílies com a les autoritats dels pobles la situació dels expòsits als asils i la importància de la vida familiar per a ells, així com la legislació vigent sobre beneficència i les seves obligacions i responsabilitats:

> Lo primer, doncs, que en aquesta visita, al ensemps que la realitzada anys enrrera, he tingut que fer es demostrar a les persones influents en les poblacions el concepte equivocat que tenen de la criança externa dels expòsits, la mortalitat que, per manca de dides, tenim en la Casa, els innombrables inconvenients que ofereix la vida de Asil comparada amb la de la familia, quines ensenyances, resultat de la seva constitució, llaços d'amor entre'ls seus components, etz. etz., tant sols pot apendre's convivint-hi i considerant-s'hi part d'ella, però jamai entre les parets fredes d'un Asil i com del esmentat perjudici en participen moltes vegades les Autoritats locals, a aquestes els hi vaig tenir que fer present les disposicions de la Llei de Beneficència.[27]

A partir dels anys vint, la progressiva disminució dels ingressos i la millora dels sistemes de control de les dides i les famílies per part de les autoritats –la implantació, a partir del 1925, d'un inspector de lactància– van millorar substancialment la situació dels infants lliurats a cria externa, una millora que va continuar amb el règim republicà, quan el paper dels capellans i els rectors dels pobles va ser assumit legalment pels ajuntaments de les localitats d'acollida amb instruccions clares i precises. Si el 1849 Laureano Figuerola va poder dir que la borderia de Barcelona era una veritable importadora de cadàvers,[28] en els anys posteriors va actuar com un important element dinamitzador del flux de població, del mercat laboral i de l'articulació del territori, que va superar amb escreix els límits del territori català.

26. *AHDB*, lligall CC/V-514.
27. *AHDB*, lligall CC/V-514...
28. Laureano Figuerola, *Estadística de Barcelona en 1849*, Barcelona, Imprenta i Librería de Tomás Gorgs, 1849, pàg.102.

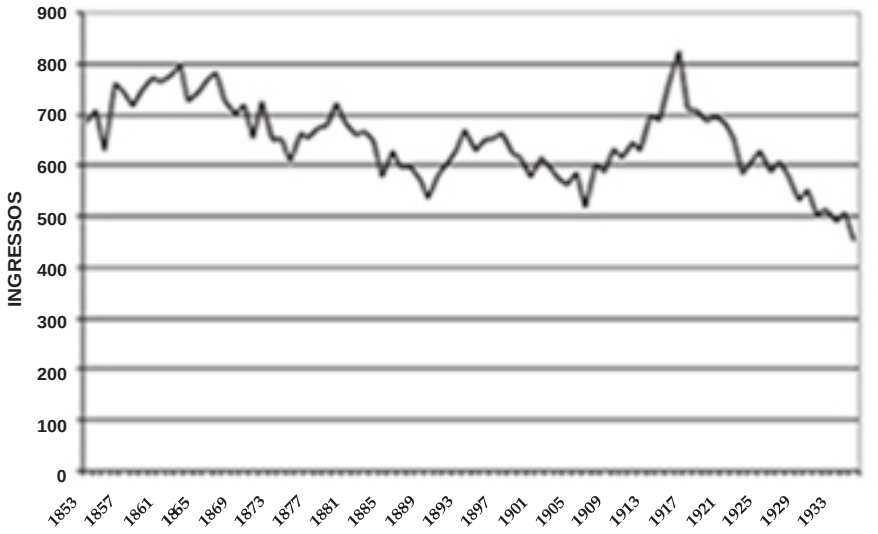
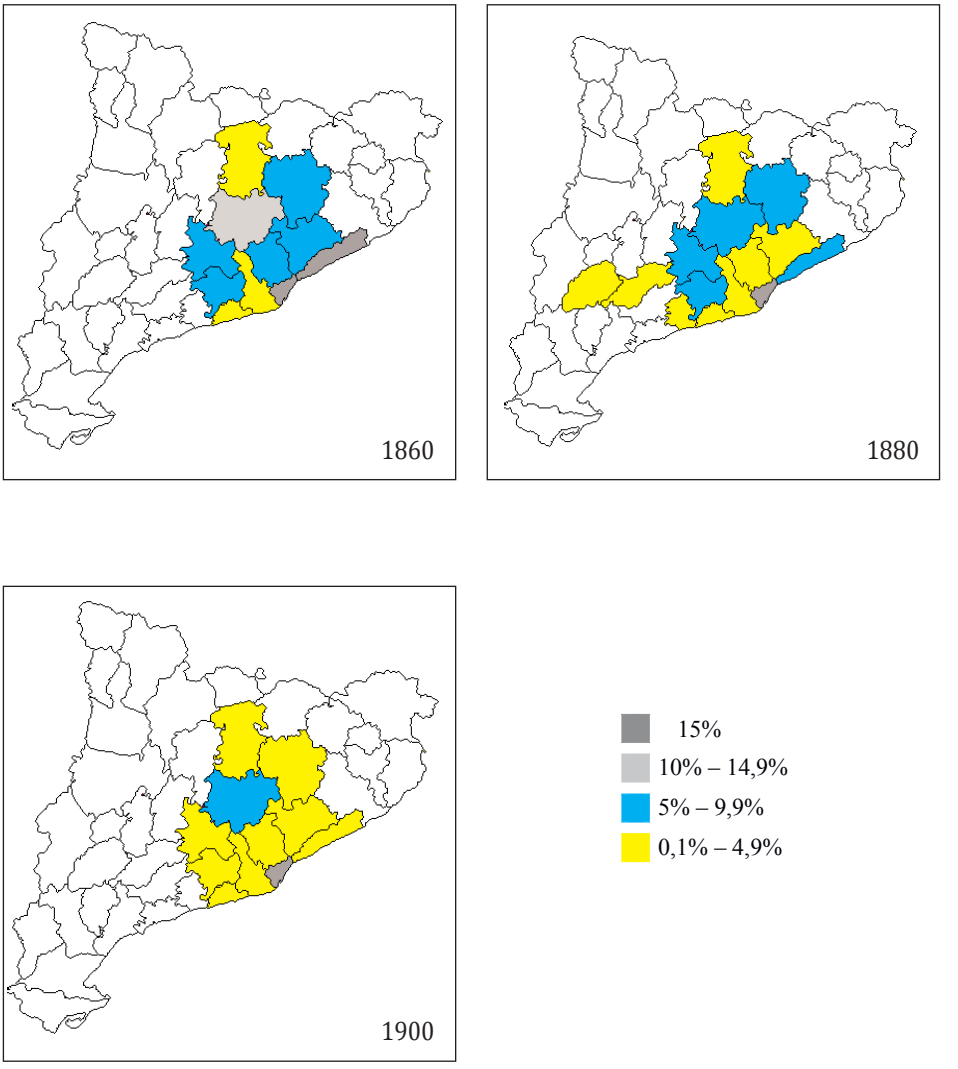
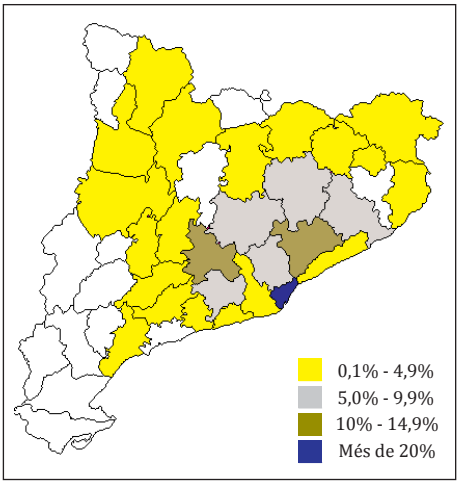

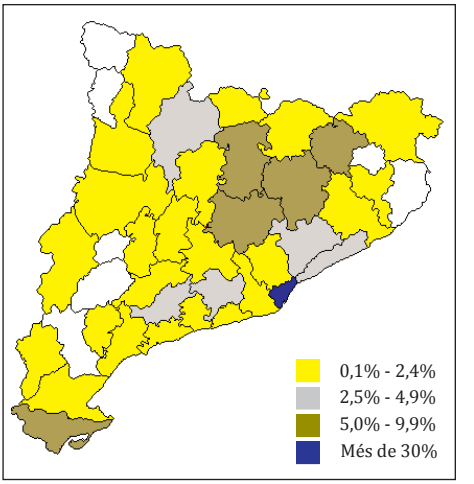
Figura 1. Expòsits ingressats a la CPMEB (1853-1936)

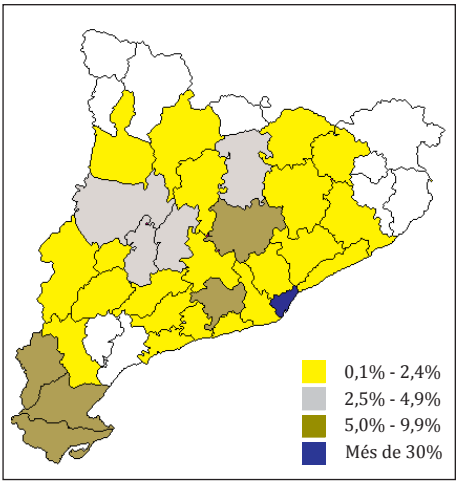
Figures 2, *3* i *4*. Origen comarcal dels ingressats 1860-1880-1900

1860

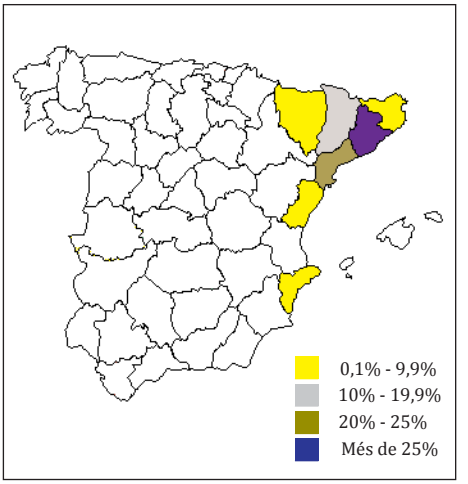

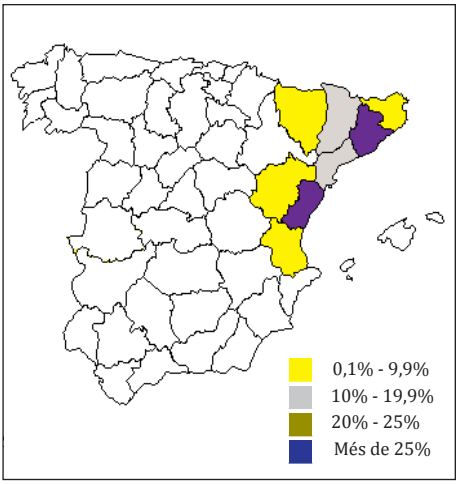
1880

1900

Figures 5, *6* i *7*. Distribució comarcal de les dides, 1860, 1880 i 1890

Figures 8 i *9*. Distribució provincial de les dides, 1880 i 1890

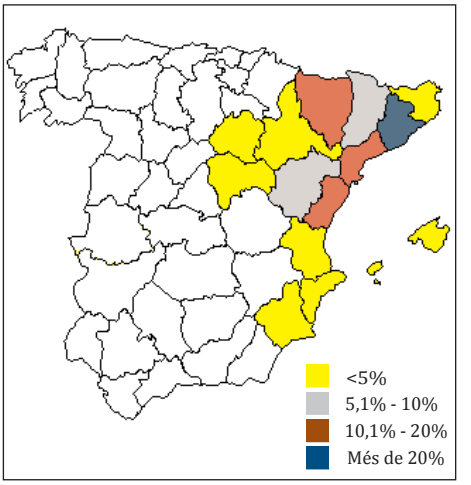

Figura 10. Distribució provincial de les dides, 1910-1935

El surgimiento de una red social de inversión alrededor de un banco de emisión: el caso del Banco de Barcelona, 1844-1856

Yolanda Blasco*
Sergi Lozano**
Raimon Soler***
Marc Badia-Miró****

Resumen

Esta comunicación analiza las relaciones de inversión existentes entre los miembros del Consejo de Administración del Banco de Barcelona. El estudio se realiza sobre un periodo de tiempo reducido que coincide con los primeros pasos del Banco: 1844-1854. La selección de esa década tiene dos motivos: por una parte, la inversión es una actividad muy cambiante en el tiempo; y por otra, el cambio político de 1854 –el advenimiento del Bienio Progresista– tuvo implicaciones sobre el marco económico normativo. Además, ese decenio es clave para comprender el momento inicial de formación de parte del entramado empresarial que lideró el proceso de crecimiento industrial de Cataluña en el tercer cuarto del siglo XIX. La documentación en la que se basa este estudio es constituida por la original del Banco y por la base de datos del Departamento de Historia e Instituciones Económicas de la Universidad de Barcelona, cuya fuente son las actas notariales del periodo, en las que se recogía la formación de las empresas y las diversas participaciones de sus socios. Con esta información y una metodología basada en el análisis de redes sociales, nos proponemos demostrar que la formación del Banco de Barcelona fue paralela a la creación y compactación de una red inversora compuesta por los miembros de sus primeros consejos de administración. El papel central que jugó el Banco de Barcelona en el entramado empresarial de la Barcelona de mediados del siglo XIX justifica la necesidad de estudiar la red de inversión surgida a su alrededor. Entendemos por red de conexiones sociales y económicas aquella estructura social edificada sobre la base de nodos (en nuestro caso individuos), conectados a través de diversas variables (en nuestro caso la inversión en sociedades) que abarcan desde simples lazos casuales a uniones estrechas. La evolución de dicha red y el análisis del papel que jugaron sus integrantes, ya sea de forma individual o colectiva, es el objetivo del presente trabajo. Mediante el uso de técnicas de análisis de redes sociales, observamos el surgimiento de una única red a partir de la fusión de redes anteriores más pequeñas y el papel central que jugaron determinados actores que ocupaban posiciones estratégicas (como enlaces que conectan grupos diferentes, por ejemplo).

* Universitat Internacional de Catalunya. Facultad de Ciencias Económicas y Sociales (ADE). yblasco@cir.uic.edu.
** ETH Zurich, Swiss Federal Institute of Technology. slozano@ethz.ch.
*** Centre d'Estudis Antoni de Capmany, Universitat de Barcelona, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials. raimonsoler@ub.edu.
**** Universitat Oberta de Catalunya. Estudis d'Economia i Empresa. mbmiro@uoc.edu.

La ciutat en xarxa. XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009. Comunicacions. ISBN: 978-84-9850-956-4

Resum

Aquesta comunicació analitza les relacions d'inversió existents entre els membres del Consell d'Administració del Banc de Barcelona. L'estudi es realitza sobre un període de temps reduït que coincideix amb els primers passos del Banc: 1844-1854. La selecció d'aquesta dècada té dos motius: d'una banda, la inversió és una activitat molt canviant en el temps; i d'altra banda, el canvi polític de 1854 –l'adveniment del Bienni Progressista– va tenir implicacions sobre el marc econòmic normatiu. Altrament, aquest decenni és clau per a comprendre el moment inicial de formació de part de l'entramat empresarial que va liderar el procés de creixement industrial de Catalunya en el tercer quart del segle XIX. La documentació en la qual es basa l'estudi és constituïda per la pròpia del Banc i per la base de dades del Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona, la font de la qual són les actes notarials del període, en les quals es recollia la formació de les empreses i les diverses participacions dels seus socis. Amb aquesta informació i una metodologia basada en l'anàlisi de xarxes socials, ens proposem demostrar que la formació del Banc de Barcelona va ser paral·lela a la creació i compactació d'una xarxa inversora composta pels membres dels seus primers consells d'administració. El paper central que va jugar el Banc de Barcelona en l'entramat empresarial de la Barcelona de mitjan segle xix justifica la necessitat d'estudiar la xarxa d'inversió sorgida al seu voltant. Entenem per xarxa de connexions socials i econòmiques aquella estructura social edificada sobre la base de nodes (en el nostre cas individus), connectats a través de diverses variables (en el nostre cas la inversió en societats) que abasten des de simples llaços casuals a unions estretes. L'evolució d'aquesta xarxa i l'anàlisi del paper que van jugar els seus integrants, ja sigui de manera individual o col·lectiva, és l'objectiu del present treball. Mitjançant l'ús de tècniques d'anàlisi de xarxes socials, observem el sorgiment d'una única xarxa a partir de la fusió de xarxes anteriors més petites i el paper central que van jugar-hi determinats actors que ocupaven posicions estratègiques (com a enllaços que connecten grups diferents, per exemple).

Introducción[1]

A lo largo de los últimos 80 años, el análisis de redes sociales se ha desarrollado en el seno de la sociología, sin embargo, en los últimos tiempos, otras disciplinas humanas y sociales lo han incorporado a sus investigaciones. Entendemos por red social la estructura de relaciones entre personas u organizaciones. Estas relaciones pueden ser de diferente tipo: de parentesco, de amistad, rivalidad, intercambio económico… Las redes entrañan cooperación y competición, y el proceso de globalización creciente ha generado redes más densas y extensas. Un ejemplo sugerente de algunas aplicaciones de este tipo de análisis es el que sugiere Jackson[2] al

1. Este trabajo se ha realizado en el marco del proyecto de investigación *El sistema financiero en el desarrollo económico de España 1814-1874. La financiación del sector privado* (Referencia: SEJ2005-02869/ECON) bajo la dirección de Carles Sudrià. No se habría podido llevar a cabo sin las facilidades que se dieron para trabajar con la *Base de Dades del Departament d'Història i Institucions Econòmiques (Universitat de Barcelona)*. Agradecemos los comentarios que se han realizado a trabajos previos por parte de Carles Sudrià, Paloma Fernández, Lluís Castañeda, Marc Prat y Alfonso Herranz.

2. M. O. Jackson, *Social and Economic Networks*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2008.

resaltar la importancia que tuvo la centralidad de la familia Medici, en las redes de enlaces matrimoniales y de negocios entre las élites de la Florencia de mediados del siglo XV.[3]

En este trabajo entendemos por red social y económica aquella estructura social edificada sobre la base de nodos, generalmente organizaciones o individuos, conectados a través de distintas variables que abarcan desde simples lazos casuales a estrechas uniones. De forma alternativa, las redes sociales se pueden entender como estructuras formadas por flujos de información y recursos que circulan a través de distintas organizaciones, instituciones y espacios informales, los cuales son especialmente significativos en contextos altamente inciertos porque facilitan la disminución de los costes de información.[4]

Nuestro objetivo en este trabajo es determinar si alrededor del primer periodo de ejercicio del Banco de Barcelona se conformó una red social de inversión a su alrededor. Para ello nos hemos fijado en su consejo de administración (o junta de gobierno) en el periodo que abarca desde 1845 a 1854. La variable que hemos seleccionado para generar la red ha sido la inversión de sus integrantes en diferentes sociedades anónimas, colectivas y en comandita aparecidas en el periodo.

La elección de los miembros del consejo de administración del Banco de Barcelona y sus inversiones deberían permitirnos ver si existía una red de inversión previa a la aparición del Banco o si, por el contrario, en él confluyeron una serie de personas que fueron configurando una red compacta. Por ejemplo, en 1845, el año en que el Banco de Barcelona realizó su desembolso de 250.000 duros, este capital no alcanzaba el 20% del total desembolsado. Sin embargo, aunó alrededor de 400 accionistas y, además, una sola empresa representaba una quinta parte de la inversión total de ese año. En este trabajo tratamos de encontrar lazos entre los consejeros del Banco; por lo tanto, creemos que se justifica rastrear sus inversiones en sociedades anónimas y no tanto otras inversiones en una escala de red menor. Además, la consideración de las sociedades anónimas se justifica por el impacto que tuvo su extensión en el desarrollo económico catalán, no tanto por el volumen de sus inversiones sino por la dinamización de los negocios que supusieron.

El trabajo se ha desarrollado de la siguiente manera: en primer lugar, se plantea nuestra hipótesis de trabajo y se da cuenta de nuestras fuentes, así como de la metodología utilizada; a continuación, se ofrece una breve visión económica institucional del desarrollo catalán a mediados del siglo XIX (se ha hecho especial incidencia en estos aspectos ya que la inversión es una variable volátil, muy vinculada a las expectativas que genera el marco institucional; la España de mediados del XIX se caracterizó por su inestabilidad, y queremos poner de relevancia la importancia de los vínculos de confianza personal en un marco tan poco propicio); a continuación, analizamos el Banco de Barcelona y su red de inversión y completamos el trabajo con las conclusiones.

3. Un análisis exhaustivo alrededor de esta red lo podemos ver en J. F. Padgett y C.K. Ansell, «Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434», *The American Journal of Sociology*, 98-6 (mayo, 1993), pág. 1.259-1.319.
4. M. Casson, *Information and Organization. A new perspective on the theory of the firm*, New York, Oxford Illustrated Press, 1997.

Hipótesis, datos y metodología

Uno de los elementos más destacables del primer periodo de la globalización es la extensión de la inversión a prácticamente todos los sectores de la economía. Las nuevas posibilidades abiertas por la industrialización y el desarrollo e internacionalización de los mercados de capitales actuaron como acicate en la aparición y difusión de las instituciones bancarias y de la extensión de los instrumentos financieros. El resultado fue un favorecimiento de la inversión y, por lo tanto, explica su expansión. La inversión se vio favorecida. Uno de los elementos que incentivaron la inversión fue la adopción del principio de responsabilidad limitada. Este principio jurídico favorece una participación más amplia en la constitución de sociedades, además de facilitar la acumulación de grandes capitales con una unidad de dirección y de limitar los riesgos.[5]

Dadas las inciertas condiciones sociales, económicas y políticas del siglo XIX, la decisión de invertir se regía por normas de confianza; los agentes económicos obtenían información a través de las redes sociales establecidas. Naomi Lamoreaux, en su estudio sobre el impacto de las actividades bancarias en el crecimiento económico, sitúa en primer plano las conexiones personales de los directivos bancarios para explicar la extensión del crédito y la acumulación de capital. Estas prácticas endógenas de *insider lending* jugaron un importante papel en la extensión de las inversiones y en el desarrollo de iniciativas empresariales en la Nueva Inglaterra de la primera mitad del siglo XIX.[6] Así, estas redes de conexiones personales y económicas resultan de gran importancia para explicar el desarrollo de la economía.[7]

Las redes entre los empresarios son "redes de intereses" compartidos y tienen carácter coyuntural, por lo que cualquier análisis que busque estas interacciones tiene que ser inevitablemente de corto plazo.[8] Además, la inversión es en sí misma una variable poco estable. El periodo comprendido entre 1844-1854 es un periodo razonable, tanto desde el punto de vista temporal como desde el punto de vista institucional, para analizar comportamientos inversores.

Los estudios hechos hasta el momento por Sudrià y Pascual han afirmado la existencia de inversiones diversificadas en el mundo económico catalán.[9] Pero hasta los años de 1840 no había grandes compañías anónimas y la inversión se hallaba ampliamente distribuida en multitud de empresas comerciales e industriales. En este sentido, la aparición del Banco de Barcelona en 1844 significó un hito por su volumen de inversión y porque despertó muchos capitales dormidos que se dirigieron a las acciones del Banco. En los años de 1840-1850 se vivió un auge inversor en la ciudad, se conformaron numerosas sociedades mercantiles y el papel del Banco cobró

5. G. Tortella, «El principio de responsabilidad limitada y el desarrollo industrial de España: 1829-1869», *Moneda y Crédito*, 104 (1968), pág. 69-84 (pág. 70).
6. N. Lamoreaux, *Insider Lending. Banks, personal connections, and economic development in industrial New England*, New York, Cambridge University Press, 1994.
7. M. Entrialgo, «Redes personales del empresario y creación y desarrollo de la empresa» en J. Tascon (ed.), *Redes de empresas en España. Una perspectiva teórica, histórica y global*, Madrid, LID Editorial Empresarial, 2005, pág. 35-46 (pág. 36); y S. Birley, «The role of networks in the entrepreneurial process», *Journal of Business Venturing*, 1 (1984), pág. 107-117 (pág. 115). Estos autores manifiestan la importancia que tienen las redes personales en el momento de formación y durante los períodos iniciales de la empresa. En ese sentido, la importancia de la ubicación dentro de la red aparece como crucial.
8. G. Sánchez, «Las redes de interés en el franquismo», en Tascon (ed.), *Redes...*, pág. 47-64.
9. C. Sudrià y P. Pascual, «Financing a railway mania: capital formation and the demand for money in Catalonia, 1840-66», *Financial History Review*, 6 (1999).

importancia a través de dos vías: los créditos concedidos a empresarios que tenían el grado de solvencia que el Banco demandaba y los préstamos sobre diferentes tipos de prendas, entre ellas las acciones de compañías anónimas. Así, pertenecer al consejo de administración del Banco significaba acceder a información valiosa. Pero, a la vez, las redes que sus miembros tenían en el mundo económico también influían en las decisiones que el Banco tomaba, ya que los informes comerciales de la época se regían por redes de confianza.

Nuestra hipótesis de trabajo es que el Banco fue el punto de referencia para conformar una red inversora a su alrededor que no existía al inicio de las actividades del mismo y que se consolidó a lo largo de casi una década. La compactación de esta red es algo que no analizaremos en este trabajo, aunque la historiografía ha prestado mucho interés a la posible existencia de grupos de intereses compartidos (familiares, indianos…).

El trabajo se ha basado fundamentalmente en la documentación original del Banco de Barcelona (Actas de las Juntas de Accionistas, Dirección y Gobierno), así como las Memorias impresas de la institución y diversas fuentes de la época (prensa escrita fundamentalmente). Además, para identificar las inversiones realizadas por los directivos del banco hemos recurrido a la *Base de Dades del Departament d'Història i Institucions Econòmiques (Universitat de Barcelona)*.[10] Esta base de datos recoge las fechas en que las diferentes sociedades acudieron a la inscripción notarial, y en general esto se produce en dos momentos: la constitución de la sociedad y cuando se producen modificaciones en el capital o en el nombre social. Con ello, queremos advertir que nuestra muestra recoge cortes, no la evolución y el traspaso de acciones en el tiempo. Sin embargo, es una documentación que nos permite medir la inversión en las sociedades de diferentes individuos así como su interrelación. La metodología utilizada aquí es la misma que se viene aplicando al estudio de vínculos entre empresas actuales a partir de la composición de sus consejos de administración (*Interlocking Directorates*)[11] y que, en determinados casos, ha servido para estudiar el papel de la banca.[12] Esta metodología se basa en la combinación de procedimientos cualitativos (análisis sistemáticos de las fuentes históricas en nuestro caso particular) con técnicas cuantitativas de análisis de redes sociales. De hecho, desde hace varias décadas, el estudio de las redes de empresas formadas a partir de los vínculos entre sus consejos de administración, y las relaciones de poder que ello conlleva, está presente en la bibliografía sobre análisis de redes sociales.[13]

10. La fuente utilizada en el trabajo de recopilación realizado por el Departamento de Historia e Instituciones Económicas (Universidad de Barcelona) es la documentación notarial de la época (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona). En base a ella se ha generado una base de datos en la que se puede consultar la formación, participación de accionistas, capital social y capital desembolsado, sector de actividad y cambios producidos a lo largo del tiempo en la constitución de empresas en Barcelona. Para más información sobre la fuente y su tratamiento, R. Soler, «Problemas de homogenización en la información Registral», en M. Martín Rodríguez, J. Garrués Irurzun y S. Hernández Armenteros (dir.), *El Registro Mercantil: una fuente para la Historia Económica*, Granada, Universidad de Granada, 2003.
11. M. S. Mizruchi, «What do interlocks do? An analysis, critique, and assessment of research on interlocking directorates», *Annual Review of Sociology*, 22 (1996), pág. 271-298; S. B. O'Hagan y M. B. Green, «Corporate knowledge transfer via interlocking directorates: a network analysis approach», *Geoforum*, 35-1 (2004), pág. 127-139.
12. P. Mariolis, «Interlocking directorates and control of corporations: The theory of bank control», *Social Science Quarterly*, 56 (1975), pág. 425-439; R. Gogel y T. Koenig, «Commercial banks, interlocking directorates and economic power: and analysis of the primary metals industry», *Social Problems*, 29 (1981), pág. 117-128.
13. M. P. Allen, «The structure of interorganizational élite cooptation: interlocking corporate directorates», *American Sociological Review*, 39 (1974), pág. 393-406; R. S. Burt, «A structural theory of interlocking corporate directorates», *Social Networks*, 1 (1978), pág. 415-435; T. Koenig y R. Gogel, «Interlocking Directorates as a Social Network», *American Journal of Economics and Sociology*, 40 (1981), pág. 37-50.

La economía catalana a mediados del siglo XIX

Entre 1815 y 1850 se crearon en Cataluña cerca de 1.400 sociedades mercantiles en las que se invirtieron aproximadamente 20 millones de duros.[14] Barcelona fue la ciudad que recogió la mayor parte de estas iniciativas empresariales. La inversión requiere un marco legal que en la España de esos años todavía estaba formándose. Hasta 1848, la constitución de las sociedades anónimas se regía por el Código de Comercio de 1829. Las sociedades anónimas (además de realizar el acto de constitución ante un notario y luego inscribirse en la sección correspondiente del *Registro público y general de comercio* (art. 22), como el resto de sociedades) debían ser aprobadas por el tribunal de comercio del territorio donde se establecieran (art. 293). En caso de que la sociedad pretendiese gozar de algún privilegio debería someterse a la aprobación del monarca (art. 294). Los artículos que recogen las formalidades requeridas a las compañías mercantiles (art. 264 a 358) evidencian la preocupación legisladora por regular las relaciones entre gestores e inversores (accionistas o no) a la vez que garantizar la protección de estos últimos. La relación entre ambos está basada en la reputación de los primeros y la credibilidad y confianza depositada por los accionistas. Una legislación protectora de ambas partes y minimizadora del riesgo redundó en una extensión de las sociedades anónimas que, aunque lenta en un primer momento, se vió estimulada tanto por las nuevas oportunidades de inversión como por la construcción de un marco legal que se fue consolidando hacia mediados del siglo XIX en la Península.

Por otra parte, el marco político era altamente inestable en la España de mediados del siglo XIX; las guerras, revoluciones, golpes de estados, los sucesivos cambios ministeriales marcan este periodo. Entre 1833 y 1856, en 13 años, se produjeron en total 44 cambios de gabinete y pasaron 56 ministros de Hacienda (sin contar los que fueron nombrados de forma consecutiva y los que ocuparon el cargo en carácter de interinos frente a diversas eventualidades). Este marco político inestable tenía una doble consecuencia: por una parte, desincentivaba la creación de empresas que requerían de un marco estable para su funcionamiento (aprovisionamiento y distribución, estabilidad de precios…), y por la otra, su carga de incertidumbre facilitaba el desarrollo de mecanismos informales que privilegiaban el mundo de las relaciones, los favores personales y la falta de transparencia en el mundo económico. Podemos distinguir dos grandes periodos en relación al impulso de la economía entre 1844 y 1856. El primer periodo, entre 1844 y 1854, estuvo caracterizado por los gobiernos moderados poco inclinados a la libertad económica. El periodo que se inició en 1854 tuvo otras características y estuvo marcado por las reformas liberalizadoras. Este nuevo marco legal ha sido el límite que hemos puesto a nuestro trabajo. Creemos que las leyes de sociedades de crédito y bancos de inversión así como las ferroviarias rompen el marco de inversión que se había producido en la anterior década.

Así pues, nuestro análisis se va a circunscribir al periodo comprendido entre 1844 i 1854. Cataluña, a mediados del siglo XIX era una sociedad relativamente pequeña. Hacia 1860, la población catalana se estima en poco más de millón y

14. A. Carreras y X. Tafunell, *Estadísticas Históricas de España*, Bilbao, Fundación BBVA y Editorial Nerea, 2005, pág. 770.

medio de habitantes,[15] la mayor parte de los cuales residía en el interior, una zona que tuvo también un importante desarrollo manufacturero. Barcelona era la ciudad catalana más importante y una de las mayores del territorio peninsular. En la década que nos ocupa, en Barcelona vivían más de 150.000 habitantes.[16]

A partir de los años 40, la creación de sociedades mercantiles se disparó. De las empresas constituidas en Cataluña una pequeña parte fueron sociedades anónimas. En la *tabla 1* recogemos las sociedades anónimas constituidas en Cataluña entre 1844 y 1854.

La importancia que tuvieron los integrantes del consejo de administración del Banco de Barcelona en ese despegar de la creación de empresas queda fuera de toda duda. Del total de 26 empresas, 13 de ellas habían sido participadas por uno o más integrantes del consejo de administración del Banco en 1844-1854, además del propio Banco (no consideramos los ferrocarriles, donde el Banco y los miembros del consejo de administración jugaron un papel muy destacado a partir de 1855). Esta circunstancia refuerza el interés que supone estudiar la red social que aparece a partir del estudio de las inversiones de estos personajes. En términos del capital que representaban las empresas en las que los directivos del Banco habían invertido, a mediados de la década de 1850, éste ascendía a casi el 40%.

La *tabla 1* nos permite comprender el avance realizado por los dos sectores más dinámicos de la economía catalana del siglo XIX: la industria y las actividades vinculadas con el comercio (transporte, seguros…). La inversión prevista en sociedades anónimas industriales fue, sin embargo, la mitad de la que se previó para las comerciales.[17]

En relación a la industria, la síntesis realizada por Jordi Maluquer ofrece una visión del periodo que abarca este estudio, enmarcándolo en el más largo plazo.[18] Este autor señala las dos claves del proceso de industrialización catalán: por una parte, un nivel de riqueza modesto existente en el Principado, y por otra, una distribución bastante equitativa de la renta. Quizá estos elementos sean explicativos de un fenómeno que ha derivado en la actualidad en la preponderancia de empresas más bien medianas o pequeñas y muchas de ellas de carácter familiar. Lo que podemos observar en el pasado es que no fueron las sociedades anónimas industriales las responsables principales del desarrollo industrial catalán en las fechas que nos ocupan. Más bien fueron una multitud de talleres y pequeñas industrias las que incidieron en el crecimiento del producto industrial.

El tipo de industria que se desarrolló en Cataluña hacía que las actividades de crédito no estuviesen dirigidas a la financiación del capital fijo de las industrias, sino más bien del circulante. Antes de la aparición del Banco de Barcelona, las actividades de crédito en el mercado se realizaban a través de los corredores de comercio, pero también existía un mercado informal que se movía en ámbitos de

15. Véase F. Muñoz Pradas, «Fluctuaciones de precios y dinámica demográfica en Cataluña (1600-1850)», *Revista de Historia Económica*, 3 (1997), pág. 507-543. La cifra de población española que ofrece Nadal es de más de 15 millones y medio de habitantes para 1860. Cataluña contaría, pues, con un 10% de la población española (J. Nadal, *El fracaso de la Revolución Industrial en España, 1814-1913*, Barcelona, Ariel, 1975).
16. Los datos que ofrece Figuerola para Barcelona, son los siguientes: 164.275 habitantes para 1846 y 186.214 para 1849 (L. Figuerola, *Estadística de Barcelona en 1849*, Barcelona, Alta Fulla, 1993).
17. Aunque la inversión prevista no siempre era la efectiva, a mediados de 1850 la inversión en sociedades anónimas industriales era de 8.954.500 y en las comerciales de 16.655.000 duros.
18. J. Maluquer, «La formació d'una societat industrial», en J Nadal, J. Maluquer, C. Sudrià y E. Cabana (coord.), *Història econòmica de la Catalunya contemporànea*, Barcelona. Enciclopèdia Catalana, 1994, vol. I.

Tabla 1. Sociedades anónimas en Cataluña entre 1844-54 (en Duros)

Sociedad	Fecha autorización real	Ramo o sector	Capital
Empresas industriales			
España Industrial	1848-XI-16	Textil	1.600.000 DU
Gerundense	1848-XI-30	Papel	55.000 DU
Aurora	1849-II-12	Papel	-
Fundición Barcelonesa de Bronces y otros metales	1850-IX-4	Fundición	-
Agrícola Catalana	1851-I-9	Agrícola	450.000 DU
Fabril Algodonera	1852-VI-2	Hilado y tejido	100.000 DU
La Algodonera	1853-III-2	Hilado y tejido	-
Tenería Barcelonesa	1853-VI-8	Curtidos de piel	-
La Industrial Algodonera	1853-VI-8	Tejidos e hilados	-
La Auxiliar de la Industria	1853-VI-29	Aderezo, blanqueo y apresto de tejidos	-
La Aprestadora Española	1853-XI-28	Aderezo, blanqueo y apresto de tejidos	-
Porcelana	1854-XI-22	Porcelana	200.000 DU
Industria Quincallera	1854-XII-27	Artículos nácar, marfil y carey	250.000 DU
Empresas comerciales y de servicios			
Veterano y Camino de Hierro de San Juan de las Abadessas		Minas y ferrocarril	-
Sociedad de las Aguas de la Puda	1844-XII-4	Casa de curación convalecencia y recreo	-
Compañía Ibérica de Seguros	1846-II	Seguros a los labradores	2.000.000 DU
Catalana de Alumbrado de Gas	1849-VI-22	Alumbrado	-
Banco de Barcelona	1844-V-1	Banca	1.000.000 DU
Navegación e Industria	1849-VI-22	Navegación y transporte de géneros en buques de vapor	240.000 DU (1834)
La Propagadora de Gas	1854-V-3	Gas	-
Catalana General de Seguros	1851-XII-10	Seguros	5.000.000 DU
Barcelonesa de Seguros Marítimos	1853-XI-2	Seguros	300.000 DU (1849)
Ferrocarril de Barcelona a Martorell	1853-II-16	Ferrocarriles	-
Ferrocarril de Barcelona a Granollers	1851-VII-30	Ferrocarriles	-
Ferrocarril de Barcelona a Martorell	1853-II-2 y 1855-IV-22	Ferrocarriles	-
Compañía General Española de Seguros		Seguros	-

Fuente: *INE* (Instituto Nacional de Estadística), 1858 y Manuel Sauri y José Matas, *Manual Histórico Topográfico Estadístico y Administrativo. Guía General de Barcelona*, Barcelona, Imprenta de Manuel Sauri, 1849.

En rojo las Sociedades Anónimas en las que invirtieron los hombres del Banco de Barcelona en 1854-54. Nos hemos basado en la Base de datos del Departamento de Historia e Instituciones Económicas. Universidad de Barcelona.

confianza o familiares. De este mercado tenemos poca información empírica, aunque la información cualitativa y algunas evidencias invitan a suponer que tuvo su importancia.[19]

El consejo del Banco de Barcelona

En Barcelona, con anterioridad a la autorización obtenida por el Banco de Barcelona, se habían constituido tres sociedades anónimas: la Sociedad de Navegación e Industria, creada en 1833; la Compañía Barcelonesa de Seguros Marítimos, que se estableció en abril de 1838; y la Sociedad Catalana del Alumbrado por Gas, que lo hizo en 1840. Ninguna de ellas tenía, en el momento de su apertura, un capital social superior a los 500.000 duros. La autorización al Banco de Barcelona para iniciar sus actividades en 1844 supuso un cambio notable en el escenario que hemos descrito. La primera evidencia de este cambio es la magnitud del capital por el que se conformó: un millón de duros divididos en 5.000 acciones que permitieron a casi medio centenar de accionistas participar de la creación de la entidad bancaria. Sus directivos optaron por una estrategia de consenso en su constitución. Así, se requería la participación en su consejo de, al menos, 2 industriales. Sus estatutos estipulaban que ningún accionista tuviese en su propiedad más de 100 acciones, y además el voto en las juntas de accionistas era por persona y no por acción. Este conjunto de medidas garantizaba, aparentemente, la participación de un importante sector de la población en la constitución del Banco y en su funcionamiento.

El diseño organizativo del Banco estaba definido por tres juntas: la de accionistas, la de gobierno y la de dirección. A la primera podían acudir todos los accionistas del Banco pero votaban a partir de la posesión de cinco acciones en propiedad. Esta junta elegía a los miembros de la junta de gobierno, encargada de seguir semanalmente la actividad del Banco y de decidir la evolución del mismo. La junta de gobierno elegía a los tres directores, encargados de las tareas ejecutivas de la entidad. El núcleo duro del Banco estaba compuesto por su junta de gobierno, quince miembros elegidos en las juntas generales de accionistas. En este primer periodo este núcleo es bastante compacto; además, se mantuvo en el tiempo: en diez años se modificaron diez consejeros por fallecimiento, renuncia o no reelección por los accionistas. La importante participación de los accionistas inicialmente hace evidente que su elección por votación mayoritaria indicaba que contaban con buena reputación en la ciudad y gozaban de la confianza de los aproximadamente 70-80 accionistas que acudían a las votaciones.

La inversión de los consejeros del Banco alcanzó a una gran parte de las grandes empresas que funcionaron durante el periodo. Podemos distinguir tres grandes grupos: Los consejeros que invirtieron mayoritariamente en empresas industriales, que fueron Tomás Coma, Joan Güell, Carlos Martí y Jaime Ricart. Los que invirtieron principalmente en empresas dedicadas a actividades comerciales y de servicios:

19. L. Castañeda, *Esplendor y ocaso del mercado de letras de cambio en la Barcelona del siglo xix*, tesis doctoral, Florencia, EUI, 2001 [inédita].

Manuel Compte, Manuel Girona (y la Casa Girona Hermanos), Mariano Lluch, Joaquín Martí y Codolar, Juan Montagú, la casa de los Plandolit, José Serra y Farreras, Juan Antonio Tresserra e Ignacio Villaveschia. Los que diversificaron sus inversiones entre empresas industriales y comerciales y de servicios, que son todos los demás: José Amell, Celedonio Ascacibar, Jaime Badía, Mariano Flaquer, Serafín Gonzálvez de Faria, Manuel de Lerena, José Parladé, Sebastián Antón Pascual, Agustín Peyra y Mach, Miguel Roig y Rom y José Maria Serra.[20]

Tabla 2. Integrantes del consejo de administración, 1845-1854

1	Amell Carbonell, José	14	Parlade, José
2	Ascacibar de Villota, Celedonio	15	Pascual Inglada, Sebastian Antón
3	Badia, Jaime	16	Peyra Mach, Agustín
4	Coma Miró, Tomás	17	Plandolit, José
5	Compte, Manuel	18	Ricard Guitart, Jaime
6	Flaquer Padrines, Mariano	19	Roig Rom, Miguel
7	Girona Agrafel, Manuel	20	Serra Farreras, José
8	Gonzálvez de Faria, Serafín	21	Serra Farreras, Leodegario
9	Güell Ferrer, Juan	22	Serra Muñoz, José María
10	Lerena, Manuel de	23	Tresserra, Juan Antonio
11	Lluch Garriga, Mariano	24	Villavecchia Viani, Ignacio
12	Martí Codolar, Joaquín	25	Rabassa, Gerónimo
13	Montagut, Juan	26	Martí, Carlos

Fuente: *ANC* (Arxiu Nacional de Catalunya), Fons Banc de Barcelona, Actas Juntas de Accionistas del Banco de Barcelona. Hemos incluido a todos los que pasaron por la Junta de Gobierno del Banco, aunque algunos como Montagut sólo estuvieran unos meses.

En este trabajo hemos construido, a partir de la información referente a la participación de los consejeros del Banco en los capitales de diferentes empresas, una representación de la red social ligada a sus inversiones, y la hemos estudiado mediante técnicas de análisis de redes sociales. En una primera aproximación, hemos establecido como criterio de enlace entre dos personajes que éstos hubieran realizado, al menos, una inversión conjunta en una misma empresa, considerando este hecho como indicador de cierta confianza entre ellos. Se ha utilizado, pues, un supuesto poco restrictivo que deberemos depurar en posteriores trabajos, teniendo en cuenta los distintos tipos de empresa existentes y las distintas relaciones de confianza que requieren, además del monto de éstas (no es lo mismo invertir conjuntamente en una sociedad anónima que en otro tipo de sociedades por las implicaciones sobre el patrimonio personal que suponen).

Para construir la red inversora, hemos considerado todos los personajes que habían sido miembros del consejo de administración del Banco en algún momento, excepto para el corte temporal correspondiente al momento de su fundación, para el que nos hemos limitado a escoger a los fundadores. También hemos considerado la participación en las empresas hasta el año de corte, sin tener en cuenta la existencia o no de la empresa en ese año; eso se justifica porque, independientemente de

20. No se han detectado inversiones relevantes para Gerónimo Rabassa, quien por otra parte tuvo una participación muy reducida en la junta de gobierno del banco.

la viabilidad de las empresas, nuestra definición de red se establece a partir de la coincidencia en las inversiones. Hemos considerado distintas sociedades anónimas, sociedades en comandita y sociedades colectivas de forma conjunta, dado que en los momentos iniciales de creación de una empresa las relaciones de confianza son existentes entre los inversores, independientemente del tipo de empresa que estemos considerando.[21]

Las redes que se obtienen de este tipo de información son las llamadas bipartitas o de pertenencia.[22] En esta clase de redes siempre tenemos dos tipos de elementos, uno suelen ser individuos y el otro proyectos u organizaciones al que los individuos pertenecen (de ahí el nombre) o en el que coinciden. En nuestro caso, se trataría de personajes del Banco de Barcelona y empresas en las que participaron, respectivamente. La manera habitual de trabajar con esta clase de redes es descomponerlas en dos, una para cada uno de los dos tipos de elementos. Así, en este trabajo obtendríamos dos redes: una de personajes y otra de empresas. Dado que nuestro principal objetivo es estudiar las redes de confianza entre inversores, en este trabajo nos hemos concentrado en la red de personajes.

En general, las redes están formadas por vértices o nodos y enlaces o vínculos. En nuestras redes de personajes, cada uno de los vértices representa a uno de los personajes, y la existencia de un enlace entre dos personajes indica que éstos han compartido inversión en una misma empresa al menos una vez. Esta definición de los enlaces entre personajes se corresponde con los vínculos de confianza a los que hacíamos referencia en la introducción de este trabajo y que, además de indicar un determinado nivel de confianza entre los dos actores, ponen de manifiesto la existencia de flujos de información entre ellos.

Una vez construidas las redes de personajes correspondientes a los diferentes cortes, hemos procedido a su análisis mediante metodologías de análisis de redes sociales, que han consistido en construir representaciones gráficas de las redes y determinar la importancia de cada para el conjunto de la red mediante el cálculo de diferentes tipos de centralidad.[23]

Para la representación gráfica hemos utilizado *Pajek*,[24] una aplicación informática que dibuja redes a partir de una lista de enlaces entre nodos. Para conseguir una interpretación más comprensible de estas representaciones gráficas, se han dibujado los enlaces de manera que su grosor indicara la intensidad de la relación (número de empresas en las que han coincidido dos inversores en la red de personajes) y, además, se ha utilizado una opción de la aplicación informática que representa los nodos peor conectados en la periferia de la red, dejando en el centro los mejor conectados.

En cuanto a las medidas de centralidad utilizadas (de grado, proximidad e intermediación),[25] en general, todas ellas aportan información respecto a la importancia de cada vértice en la red; sin embargo, cada una de ellas presenta ciertos matices que conviene definir.

La centralidad de grado (*degree*) de un nodo determinado se calcula contando cuantos enlaces tiene, es decir, a cuántos otros vértices está conectado. En el caso

21. Hemos considerado 27 sociedades en comandita, 11 sociedades colectivas y 40 sociedades anónimas.
22. S. Wasserman y K. Faust, *Social Networks Analysis: Methods and Applications,* Nova York, Cambridge University Press, 1994.
23. J. P. Scott, *Social Network Analysis: A Handbook* , Londres, SAGE Publications, 2004.
24. http://vlado.fmf.uni-lj.si/pub/networks/pajek/
25. L. C. Freeman, «Centrality in Social Networks: I. Conceptual Clarification», *Social Networks*, 1 (1978), pág. 215-239.

de nuestras redes de personajes, la importancia de este tipo de centralidad radica en que un individuo con un grado alto podía tener una buena visión de conjunto de la situación, ya que se relacionaba con mucha gente diferente. Por ello lo identificamos como un socio popular, alguien con el que muchos de los otros personajes estarían dispuestos a compartir inversiones. Para obtener la centralidad de la intermediación (o *betweenness*), primero se calculan los caminos mínimos entre cada pareja de individuos, es decir, la lista más corta de intermediarios necesaria para poner en contacto dos nodos siguiendo los enlaces de la red (por ejemplo, si dos individuos están conectados directamente, la distancia es 0 porque no se necesitan intermediarios). Una vez definidos todos los caminos críticos, la centralidad por intermediación de un nodo concreto es directamente proporcional al número de caminos críticos que pasan por él. En nuestro caso de estudio, los individuos con una alta centralidad de este tipo gozaban de una posición privilegiada en lo que respecta a la gestión de información, ya que su posición les permitía controlar los flujos de información (qué información llegaba a quién, cómo y cuando).

Finalmente, la centralidad de proximidad (*closeness*) mide la centralidad física del nodo en la red. El nodo con la centralidad de proximidad más alta es aquél cuyos caminos mínimos hacia el resto son, en promedio, los más cortos. En una red de individuos en la que los vínculos tienen una fuerte connotación de confianza, como es el caso de nuestra red de personajes, la centralidad de proximidad puede relacionarse con el capital social individual (potencialidades del individuo debidas a sus relaciones). Un individuo con una centralidad de proximidad alta está 'cerca' del resto de individuos, puede alcanzarlos (para obtener una información, pedir un favor o proponer un negocio, por ejemplo) sin tener que recurrir a muchos intermediarios. Aunque los valores de centralidad de grado y de proximidad suelen estar fuertemente correlacionados, no tienen porque ser iguales. Por ejemplo, en una red formada por dos grupos compactos conectados a través de un único individuo, podemos encontrar un actor muy popular (con un grado muy alto) pero con enlaces únicamente dentro de su grupo (por lo que está peor conectado con el resto de la red y, por lo tanto, tiene una centralidad de proximidad baja) y, por otra parte, tenemos el nodo que conecta los dos grupos, que con pocos enlaces (aunque sólo sean dos, uno a cada grupo) presenta una centralidad de proximidad muy elevada.

La red social surgida al amparo del Banco de Barcelona

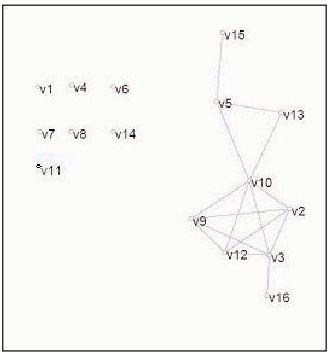
El Banco de Barcelona y los integrantes de su consejo de administración jugaron un papel relevante en la economía y en el desarrollo empresarial catalán, a través de la provisión de fondos y de la participación activa en el nacimiento de varias de las empresas de mayor dimensión (*tabla 1*).[26] Las preguntas que nos hacemos giran alrededor de dos ejes: por una parte, si el Banco fue creado por un grupo de individuos que ya mantenían lazos inversores anteriormente y, si no es así, si su participación en el Banco les condujo a generar este tipo de lazos.

26. Para más información sobre un análisis cualitativo de los inversores y empresas, véase Y. Blasco, *La modernización de las finanzas catalanas. El Banco de Barcelona 1844-56*, Tesis doctoral, Barcelona, 2005, capítulo 3 [Inédita].

Con objeto de detectar si surge y cuándo surge esa red social, hemos desarrollado el análisis de redes sociales para dos momentos: el que se sitúa al inicio de las operaciones del Banco, en 1844-1845, y el que existe después de casi una década de actividad, en 1854. Si la red inicial saliese muy compacta sería indicativo de que ya existía una red social consolidada que conformaría a los directivos del Banco, y por lo tanto que la creación del Banco agrupó a un conjunto de inversores que ya mantenían relaciones en una red. Si no es así, la lectura es que al calor de la aparición del Banco de Barcelona hubo un surgimiento de empresas participadas por los miembros del consejo de administración del Banco y, por lo tanto, la red observada en 1854 se vio reforzada con posterioridad a la fundación del Banco.

En la primera red (1845) hemos considerado sólo los fundadores, y se nos muestra una red inversora resultante dispersa. Seis de los dieciséis personajes no contaban con ninguna inversión conjunta, a excepción del propio Banco de Barcelona. De los restantes, tres sólo tienen un único enlace entre ellos, y el resto cuentan con pocas uniones, obteniéndose una red muy poco densa (*figura 1*).

Figura 1. Integrantes del consejo de administración, 1845-1854

1 Badia, Jaime
2. Coma Miró, Tomás
3. Flaquer Padrines, Mariano
4. Girona Agrafel, Manuel
5. Gonzálvez de Faria, Serafín
6. Güell Ferrer, Juan
7. Lerena, Manuel de
8. Parlade, José
9. Pascual Inglada, Sebastian Antón
10. Peyra March, Agustín
11. Rabassa, Gerónimo
12. Ricart Guitart, Jaime
13. Roig Rom, Miguel
14. Serra Farreras, José
15. Serra Muñoz, José María
16. Villavecchia Viani, Ignacio

Fuente: Elaboración propia a partir de los datos de la Base de datos del Departamento de Historia e Instituciones Económicas de la Universidad de Barcelona. Véase Anexo 1.

Los pocos enlaces existentes nos permiten observar con nitidez cuáles son aquellos que tienen un papel más relevante en el conjunto de la red.

En primer lugar, encontramos a Agustín Peyra Mach, personaje que permite unir las dos subredes más importantes que aparecen, la primera formada por tres integrantes enlazados entre ellos (Agustín Peyra Mach, Serafín González de Faria y Miguel Roig Rom)[27] y la segunda formada por cinco integrantes también completamente conectada (Agustín Peyra Mach, Jaime Ricart Guitart, Sebastián Antón Pascual Inglada, Mariano Flaquer Padrines y Tomás Coma Miró). Otro personaje con cierta centralidad es Mariano Flaquer Padrines, pues representa el nexo de unión entre la red de cinco socios entrelazados que acabamos de comentar e Ignacio Villavecchia Viani. Por último, Gerónimo Rabasa y Jaime Badía, Manuel Girona, Juan Güell, Manuel de Lerena, José Parladé y José Serra aparecen aislados del resto

27. Tenemos constancia que entre estos tres personajes existía una conexión inversora anterior al Banco de Barcelona. Véase *AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Planas y Compte, 1844, f. 208 y ss.

de personajes dado que no compartían ninguna inversión con el resto de miembros del Banco de Barcelona, a excepción de la que realizan en el mismo Banco.

La *figura 2* muestra la segunda red de inversores, construida a partir de las inversiones realizadas por parte de los integrantes del consejo de administración del Banco de Barcelona hasta el bienio 1854-1856.[28] En ella vemos que las inversiones compartidas fueron mucho mayores, configurándose una red más densa (con más enlaces por inversor) y completamente conexa (sin inversores desconectados).

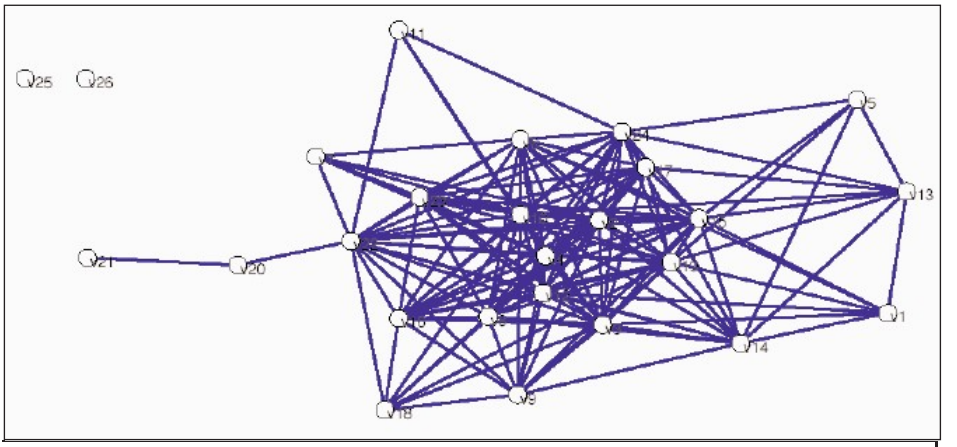
En este caso, a diferencia del anterior, el simple análisis visual no es suficiente, dado el aumento del número de enlaces. Por ello, tenemos que recurrir a la comparación entre valores numéricos de los distintos tipos de centralidad[29] para determinar los personajes más importantes en ésta nueva red. Dicha comparativa nos aporta interesantes resultados. Sólo uno de los tres directores aparece con un alto grado de centralidad en nuestra red: José María Serra Muñoz.[30] Este personaje también aparece en los primeros puestos de los contribuyentes barceloneses del periodo (véase el *Anexo*), pero tenía un papel muy secundario en la red anterior (*figura 1*), en la que ocupaba una posición periférica y estaba conectado únicamente a un personaje, Serafín González de Faria. Serra Muñoz era un comerciante con muchos vínculos en España y en América Latina y con poca aceptación entre los accionistas del Banco, que continuamente le penalizaban en las elecciones de la junta general de accionistas. Pese a esa poca aceptación, su centralidad en el conjunto de la red inversora es elevada, en sus distintas versiones, especialmente en lo que se refiere a la centralidad de intermediación (aquella que muestra la importancia en la capacidad de conexión de distintos grupos o subredes), en la que destaca ampliamente del resto. A diferencia de él, Serafín González de Faria ha pasado a ocupar un papel de importancia relativa, con unos valores de centralidad inferiores a los más importantes, pero manteniendo una cierta posición de privilegio, tal y como muestran los valores de centralidad de proximidad.[31]

En un plano más general, las posiciones centrales del entramado empresarial de 1854 estaban ocupadas por un conjunto variado de personajes. Encontramos desde personajes que ya pertenecían a alguno de los dos subgrupos empresariales de la red de 1845, aunque no fueran los más centrales (como Miguel Roig y Rom y Sebastián Antón Pascual Anglada), a otros sin vínculo alguno con los integrantes de la primera red (Manuel de Lerena y José Maria Serra Muñoz, por ejemplo). Sin embargo, lo cierto es que todos ellos se encontraban dentro del núcleo fundador del Banco de Barcelona.[32]

Esta circunstancia reforzaría el argumento de que el Banco de Barcelona sería el resultado de la confluencia de distintos grupos empresariales, visualizado por la centralidad que tenían los principales actores de cada uno de ellos. A la vez, el devenir

28. Hemos reconstruido la red a partir de datos acumulativos, es decir, hemos considerado como coincidencia de inversiones todos aquellos personajes que en el algún momento hayan participado de una empresa como accionistas.
29. Un estudio detallado del concepto de centralidad en una red, así como la descripción de los diferentes tipos de centralidad utilizados, puede encontrase en Freeman, «Centrality…».
30. Los directores durante el periodo fueron: Manuel Girona, José María Serra, Mariano Flaquer, que se vio forzado a dimitir al final del periodo (1855) por un asunto poco claro, y Sebastián A. Pascual, quien ocupó su lugar.
31. Gonzálvez de Faría nunca fue elegido por los accionistas como miembro de la junta de gobierno. De hecho, ocupó el cargo cuando el electo Jaime Badía pasó a ocupar el puesto de administrador. En la siguiente votación no recibió suficiente número de votos.
32. Es bien cierto que J. M. Serra, pese a no tener inversiones comunes con otros de los fundadores, ya contaba con inversiones en varias empresas, el que más junto a Roig y Rom.

Figura 2. Red inversora de los integrantes del consejo de administración del Banco de Barcelona, 1854

Código	Nombre	Centralidad de grado	Centralidad de intermediación	Centralidad de proximidad
1	Amell Carbonell, José	0,30	0,00	7,19
2	Ascacibar de Villota, Celedonio	0,74	0,02	5,99
3	Badia, Jaime	0,74	0,02	6,61
4	Coma Miró, Tomás	0,70	0,02	6,93
5	Compte, Manuel	0,22	0,00	5,81
6	Flaquer Padrines, Mariano	0,65	0,02	7,19
7	Girona Agrafel, Manuel	0,26	0,00	4,75
8	Gonzálvez de Faria, Serafín	0,70	0,01	6,18
9	Güell Ferrer, Juan	0,52	0,00	6,32
10	Lerena, Manuel de	0,83	0,05	7,01
11	Lluch Garriga, Mariano	0,17	0,00	7,28
12	Martí Codolar, Joaquín	0,70	0,01	6,93
13	Montagut, Juan	0,35	0,01	6,85
14	Parlade, José	0,57	0,02	6,12
15	Pascual Inglada, Sebastian Antón	0,78	0,04	6,85
16	Peyra Mach, Agustín	0,65	0,01	6,76
17	Plandolit, José	0,61	0,01	6,69
18	Ricard Guitart, Jaime	0,35	0,00	6,76
19	Roig Rom, Miguel	0,83	0,05	6,93
20	Serra Farreras, José	0,09	0,09	7,01
21	Serra Farreras, Leodegario	0,04	0,00	7,01
22	Serra Muñoz, José María	0,83	0,20	6,05
23	Tresserra, Juan Antonio	0,61	0,01	7,10
24	Villavecchia Viani, Ignacio	0,74	0,04	5,93
25	Rabassa, Gerónimo	0,00	0,00	0,00
26	Martí, Carlos	0,00	0,00	0,00

En negrita y subrayados se han señalado los directores del Banco de Barcelona en el período analizado.

Fuente: Elaboración propia a partir de los datos de la Base de datos del Departamento de Historia e Instituciones Económicas de la Universidad de Barcelona.

del propio Banco y de la realidad económica del país generaría una compactación y un cruce de inversiones entre los distintos agentes que habrían conformado los subgrupos iniciales, generando inercias positivas que incidirían sobre el desarrollo económico de la plaza.

Es destacable señalar el papel de José Maria Serra, porque en el trascurso del periodo entre los dos cortes temporales, fue él y no Manuel Girona el que acabó convirtiéndose en el centro de este grupo inversor. Hacemos esta referencia porque la literatura ha dado mucha importancia a la figura de Manuel Girona, que fue director del Banco hasta su fallecimiento en 1905, además de ocupar otros cargos económicos y políticos.[33] Sin embargo, la figura de Serra ha quedado desdibujada, cuando, aparentemente, su importancia entre los dirigentes del Banco pudo ser crucial en este periodo inicial. A la vez, es digno de resaltar el hecho que los valores de centralidad obtenidos para Girona denotan un claro papel secundario en la red, si bien es cierto que no se han contabilizado las inversiones que tenía este último a través de la compañía Girona y Hermanos, hecho que podría ampliar su centralidad, aunque dudosamente superaría la del primero.[34]

Otro personaje relevante, con índices de centralidad elevados, sobre todo en la de intermediación, fue Ignacio Villavecchia Viani, ubicado en un puesto central en la red de 1854, aunque tenía un papel muy secundario en la red de 1845, con una unión colateral al subgrupo importante a través de Mariano Flaquer Padrines, personaje central en la red de 1845 que se convirtió en director del Banco de Barcelona pero que ocupaba un papel más o menos discreto en la red de 1854.[35] Lo mismo sucede con el otro personaje central de la red de 1845, Agustín Peyra y Mach, un personaje que pasó a tener un papel secundario, aunque mantuvo su posición de proximidad con los personajes importantes del entramado, como denota el elevado valor de la centralidad de proximidad. Otro hecho relevante es que, curiosamente, si miramos los personajes con mayores valores de centralidad, estos tienen orígenes indianos, a excepción de Sebastián Antón Pascual Anglada, que era abogado y posiblemente una persona muy bien informada. A la vez, este personaje ya tenía un papel relevante en la red de 1845 como integrante del subgrupo más compacto, aunque sin tener un papel central (*figura 1*).

Finalmente, destacar la posición importante de personajes como Jaime Badia (administrador del Banco en su primer periodo y que también contaba con experiencia americana) o Tomás Coma Miró (ya presente como fundador del Banco aunque con pocas o ninguna conexión empresarial con el resto), y Celedonio Ascacibar de Vellota, tal y como denotan los valores moderadamente elevados de los coeficientes de centralidad y la ubicación privilegiada en la red. Estos últimos personajes tuvieron destacada participación industrial, fundamentalmente Coma y Ascacibar. Si, con el fin de valorar el apoyo recibido por los accionistas del Banco y su influen-

33. La importancia que la historiografía ha otorgado a Manuel Girona no es gratuita. Sus múltiples empresas económicas y políticas quedan recogidas en el libro editado por Francesc Cabana, siendo Manuel Girona el único de los directores del Banco de Barcelona que aparece, mientras que la figura de Serra se mantiene en el anonimato (F. Cabana, *Los cien empresarios catalanes*, Madrid, Lid, 2006).

34. Un primer análisis comparativo de las empresas participadas por Girona y Hermanos nos muestra un aumento en los enlaces entre los distintos personajes de la red, pero no con la intensidad que indican los resultados para Serra y los otros personajes centrales de la misma.

35. Flaquer alcanza el puesto de director tras el fallecimiento en 1846 de José Rafael Plandolit, director inicial. Su papel en el banco estuvo muy vinculado a sus contactos en la corte a través de parientes.

cia sobre los mismos, tomamos como criterio el que los miembros de la junta de gobierno hubiesen resultado elegidos al menos dos veces y siempre con más del 70% de los votos, los que tuvieron mejor aceptación entre los accionistas durante el periodo fueron: Ignacio Villavechia, Miguel Roig y Rom, Sebastián Antón Pascual, José Parladé, Mariano Lluch, Manuel Lerena, Manuel Girona y José Amell. Entre todos ellos destaca Manuel Girona, quien, al parecer, nunca se votaba a sí mismo pero siempre resultaba votado por prácticamente todos los asistentes.

Para comprobar la robustez de los resultados obtenidos en este análisis, hemos repetido el mismo ejercicio considerando supuestos más restrictivos. En un primer momento hemos definido la existencia de un enlace entre dos vértices si entre ellos existía, al menos, dos inversiones en común o más. Posteriormente, hemos repetido de nuevo el ejercicio considerando que existía un enlace si había un mínimo de tres inversiones comunes. Estos supuestos son mucho más restrictivos, pero sus resultados permiten confirmar que Manuel de Lerena, Celedonio Ascacibar, José Maria Serra, González de Faria, Jaime Badía y Tomas Coma aparecen en los lugares centrales de la red de dos o más inversiones y de tres o más inversiones, con el mismo grado de relevancia que tenían en la red que consideraba los enlaces a partir de una única inversión. Además, también se confirma que consejeros ubicados en lugares secundarios, como Manuel Girona, en estas nuevas redes aparecen totalmente aislados.

Por último, queda valorar el lugar que alcanzaron los consejeros del Banco de Barcelona entre las mayores fortunas de Barcelona en la época. Para ello, nos hemos remitido al Subsidio del comercio y las matrículas industriales (véase el *Anexo*). Según estos datos en 1853, cuando las grandes inversiones ferroviarias y de infraestructuras de la casa Girona Hermanos todavía no se habían iniciado, Girona se encuentra situado entre los mayores contribuyentes, cuando en periodos anteriores no se le encontraba o se encontraba ubicado en posiciones inferiores. A la vez, José Maria Serra, que ya ocupa el primer lugar en 1847, se mantenía ubicado en los primeros lugares.

Las redes sociales facilitan el flujo de información; si además esta red está constituida en el núcleo financiero de la ciudad, la influencia económica que adquieren sus directores es notable. Véase la evolución de Flaquer, muy bien posicionado hasta 1856, fecha en que ya no era director del Banco.

Conclusiones

Los resultados obtenidos a partir del análisis de redes sociales de la red inversora formada por los integrantes de los consejos de administración del Banco de Barcelona en el período 1845-1854, nos ayudan a arrojar algunas luces sobre distintos elementos importantes que suceden en la etapa de creciente expansión empresarial de la ciudad de Barcelona y de su entorno más próximo.

En primer lugar, vemos el fuerte proceso de compactación y densificación de la red de los miembros del consejo de administración del Banco a lo largo de esos años. Este elemento nos obliga a preguntarnos acerca de la importancia de la insti-

tución bancaria como factor aglutinador de la experiencia inversora de sus directivos. Es difícil extraer conclusiones al respecto, ya que sólo existieron tres bancos emisores en el periodo de estudio: el de San Fernando, el de Cádiz y el de Barcelona. Estudios semejantes aplicados a estos otros bancos nos permitirían la confirmación de esta hipótesis. Por otra parte, análisis similares realizados con posterioridad a las leyes de 1856, que extendieron los bancos emisores por la geografía española permitirían una comparativa de mayor alcance.

En segundo lugar, nuestros primeros resultados nos permiten detectar la importancia que tenían distintos personajes, que en algunas ocasiones habían pasado inadvertidos, en el entramado empresarial que se había organizado alrededor del Banco de Barcelona. Éste es el caso de Jose Maria Serra y Muñoz, personaje con un papel modesto al principio del período, pero que ocupó un papel central en la red de 1854-1856, llegando a ser el director del Banco de Barcelona.

El papel destacado que Manuel Girona y José M. Serra ocupaban entre los mayores contribuyentes y cómo se consolidaron a lo largo del periodo (en 1862 el mayor contribuyente es Girona y Serra el cuarto) indican la evolución sufrida por los dos directores del Banco con mayor longevidad en la institución.

Por otro lado, el presente trabajo muestra la importancia que tuvo el colectivo de indianos, con un papel muy relevante tanto en los primeros consejos de administración del Banco de Barcelona como ocupando lugares centrales en la red inversora que se formó a su alrededor.[36]

36. Una investigación posterior considerará la importancia de ésta comunidad en la formación del banco y en la expansión empresarial del período, como inversores importantes.

Anexo. Principales contribuyentes de Barcelona (en amarillo los miembros de la junta de gobierno del Banco de Barcelona)

	1847	1848	1853	1856
1	Serra, José María	Fontanellas, Francisco	Serra y Parladé	Fontanella, Exmo. Marqués
2	Casañes e Hijo	Safont, Jaime	Fontanella, Exmo. Marqués	Girona Hnos.
3	Fontanellas, Francisco	Serra, José María	Girona Hnos., Clavé y Cia.	Serra y Parladé
4	Serra (Gerente)	Mandri, Francisco	Serra, José María	Caja Barcelonesa de Descuento
5	Compte (Gerente)	Serra (Gerente)	Font y Riudor	Seguros Cia. Catalana General de Seguros
6	Francoli, Juan	Torrens y Miralda, Carlos	Compte i Cia.	Solá y Amat, Buenaventura
7	Martorell (Gerente)	Amell y Torrens	Solá y Amat, Buenaventura	Serra, José Maria.
8	Gil, Pedro	Biada, Miguel	Colomer, José	Font y Riudor
9	Massó y Pascual, Rafael	Compte (Gerente)	Vidal y Cuadras Hnos.	Compte i Cia.
10	Moreu y Santigosa, Isidro	Massó y Pascual, Rafael	Serra Hnos.	Colomer, José
11	Escuder, Juan	Maresch y Ros, Ramon	Maresch y Ros, Ramón	Serra Hnos.
12	Mercader, Ignacio	Flaquer, Mariano	Torrens, Jaime	Torrens, Jaime
13	Villavecchia, Ignacio	González de Faria, Serafín	Nadal y Ribó	Nadal y Vepo
14	Nadal (Gerente)	Miralles, Domingo	Vidal y Ribas, José	Seguros La Ibérica
15	Martorell, Bernardino	Ametller, Antonio	Martorell y Bofill	Vidal y Cuadras Hnos.
16	Puigoriol. Antonio	Constans. José	Torrens y Miralda, Carlos	Martorell v Bofill
17	Serra, José (Gerente)	Estrany, Juan	Martí y Codolar, Joaquín	Martí y Codolar, Joaquín
18	Vidal, Bartolomé	Plandolit, Pedro	Dotres, Clave y Fabra	Dotres, Clavé y Fabra
19	Amell y Torres, Juan	Vidal, Bartolomé	Safont, Jaime	Vda. Marés y Ros e Hijos
20	Roig y Rom, Miguel	Vda. Jorda (Gerente)	Vda. Montobbio	Torrens y Miralda, Carlos
21	Flaquer y Padrines, Mariano	Dulcet (Gerente)	Villavecchia, Ignacio	Vidal y Ribas, José
22	Carola, Isidro (Gerente)	Bosch, Pablo	Amell Hnos.	Vda. Montobbio e Hijo
23	Ametller, Antonio	Soler, Sebastian	Flaquer, Mariano	Safont, Jaime
24	Coca, Lorenzo (Gerente)	Vidal, Manuel (Gerente)	Dulcet y Lines	Nadal, José y Cia.
25	Roca, Manuel	Torrens, Jaime	Ortembhach y Cia.	Villavecchia, Ignacio
26	Dotti, Juan	Sirvent, Mariano	Bodor y Acelme, Emilio	Plandolit Hnos.
27	Serratosa, Juan	Massó, Salvador	Plandolit Hnos.	Amell Hnos.
28	Mataró, José	Massó y Pascual, Gaudencio	Taulina, Jaime	Baradat e Hijos
29	Vda. Montobbio	Villavecchia, Ignacio	Casadesús, José	Tort, Ramon
30	Girona (Gerente)	Martorell (Gerente)	Gurri, Antonio	Borador y Acheme, Emilio

Fuente: BD, *Empreses i empresaris a la Catalunya del segle XIX*, a partir de los datos de los subsidios de comercio y de las matrículas industriales..

El teixit residencial en la formació de la metròpoli moderna. El cas de l'Eixample

Alba Colell, Pere Cuadrench, Pere Hereu, Jordi Oliveras,
Carme Rodríguez i Maribel Rosselló*

Resum

La comunicació que proposem vol examinar la formació del teixit residencial de Barcelona en el cas de l'Eixample de Cerdà i en el període comprès entre els anys finals del segle XIX i la Guerra Civil Espanyola. Dins d'aquest context, volem mostrar la gradual definició i diversitat dels edificis d'habitatges que configuraren l'Eixample. En el seu intent d'esdevenir una metròpoli moderna a partir de mitjan segle XIX, Barcelona va haver d'efectuar un conjunt d'estratègies diferents i complementàries en el que la definició del seu teixit residencial va tenir un paper molt significatiu. La necessitat de dotar Barcelona d'uns edificis residencials adequats a les dinàmiques de la ciutat moderna i als requeriments dels seus habitants (o almenys a les d'uns sectors prou diversos i significatius) va fer necessari que s'hagués d'anar plantejant de manera ininterrompuda l'organització general d'aquests edificis, les tipologies dels habitatges que havien de contenir, les infraestructures i serveis amb què havien d'estar equipats i l'adient relació que havien de mantenir amb una trama viària racionalitzada i funcional. Sens dubte, la formació del teixit residencial de Barcelona va obeir a impulsos, idees i models similars als que es troben en moltes de les ciutats occidentals. Així i tot, creiem que posar de manifest les particularitats que es poden detectar en el teixit barceloní és un dels camins que ens permeten d'entendre, d'una banda, la manera específica amb què la ciutat s'ha inserit en el procés de formació de les metròpolis modernes, i de l'altra, les connexions que manté amb els plantejaments teòrics i les estratègies a les quals responen aquestes metròpolis. El nostre examen vol contribuir a la reflexió sobre les estratègies d'inserció i interconnexió de Barcelona com a metròpoli moderna que planteja el Congrés, i alhora, ajudar a comprendre com, per sobre de les manifestacions estilístiques, a l'Eixample es realitzà un treball pacient i continu, el resultat del qual és un teixit residencial molt coherent que permet de donar una resposta flexible a requeriments molt diferenciats.

Resumen

La comunicación que proponemos quiere examinar la formación del tejido residencial de Barcelona en el caso del Ensanche de Cerdà y en el periodo comprendido entre los años finales del siglo XIX y la Guerra Civil Española. Dentro de este contexto, queremos mostrar la gradual definición y diversidad de los edificios de viviendas que configuraron el Ensanche. En su intento de convertirse en una metrópoli moderna a partir de mediados de siglo XIX, Barcelona tuvo que desarrollar un conjunto de estrategias diferentes y complementarias en el que la definición de su tejido residencial tuvo un papel muy significa-

* Universitat Politècnica de Catalunya.

tivo. La necesidad de dotar Barcelona de unos edificios residenciales adecuados a las dinámicas de la ciudad moderna y a los requerimientos de sus habitantes (o al menos a las de sectores bastante diversos y significativos) hizo necesario que se tuviera que ir planteando de manera ininterrumpida la organización general de estos edificios, las tipologías de las viviendas que debían contener, las infraestructuras y servicios con que habían de estar equipados y la adecuada relación que debían de mantener con una trama viaria racionalizada y funcional. Sin duda, la formación del tejido residencial de Barcelona obedeció a impulsos, ideas y modelos similares a los que se encuentran en muchas de las ciudades occidentales. Sin embargo, creemos que poner de manifiesto las particularidades que se pueden detectar en el tejido barcelonés es uno de los caminos que nos permiten entender, por una parte, la manera específica con que la ciudad se ha insertado en el proceso de formación de las metrópolis modernas, y por otra, las conexiones que mantiene con los planteamientos teóricos y las estrategias a las cuales responden estas metrópolis. Nuestro examen quiere contribuir a la reflexión sobre las estrategias de inserción e interconexión de Barcelona como metrópoli moderna que plantea el Congreso, y al mismo tiempo, ayudar a comprender cómo, por encima de las manifestaciones estilísticas, en el Ensanche se realizó un trabajo paciente y continuo, cuyo resultado es un tejido residencial muy coherente que permite dar una respuesta flexible a requerimientos muy diferenciados.

En el seu intent d'esdevenir una metròpoli moderna a partir de mitjan segle XIX, Barcelona va haver d'efectuar un conjunt d'estratègies diferents i complementàries en el que la definició del seu teixit residencial va tenir un paper molt significatiu. La necessitat de dotar Barcelona d'uns edificis residencials adequats a les dinàmiques de la ciutat moderna i als requeriments dels seus habitants (o almenys a les d'uns sectors prou diversos i significatius), va fer necessari que s'hagués d'anar plantejant de manera ininterrompuda l'organització general dels edificis, les tipologies dels habitatges que havien de contenir, les infraestructures i serveis amb què havien d'estar equipats i la relació que havien de mantenir amb una trama viària racionalitzada i funcional.

La nostra comunicació vol donar compte d'alguns processos d'aquest gènere que hem pogut conèixer arran dels treballs de recerca que estem realitzant en el marc del projecte *L'habitatge a la Barcelona contemporània.*[1]

En una primera fase dels nostres estudis, vam examinar la formació del teixit residencial a l'interior del casc antic de Barcelona en el període comprès entre els anys 1840 i 1880, aproximadament. Aquest estudi ens va permetre constatar que la construcció d'edificis d'habitatges en aquell període, ja fos aprofitant zones marginals encara no edificades o mitjançant processos de substitució del teixit urbà preexistent dins de muralles, va donar lloc a formes d'actuació, organitzacions dels edificis i tipologies que sabien donar una resposta flexible a les variades demandes d'habitatge que plantejava una població urbana moderna i diversificada. També vam poder constatar com, en determinades actuacions, s'arribava a solucions tipològiques i d'organització de l'edifici que semblaven anticipar el que es produiria a l'Eixample.

1. Aquesta comunicació s'emmarca en el projecte de recerca finançat pel MEC: *La arquitectura de la vivienda en Barcelona.*

Una segona etapa de la nostra recerca –en la qual es basa la present comunicació– se situà en plena continuïtat amb l'anterior i examinà la formació del teixit residencial que es donà en algunes zones de l'Eixample de Barcelona entre finals del segle XIX i 1930. Cal advertir, però, de bon començament, que la nostra comunicació no pretén donar una visió global del procés de formació de l'Eixample de Barcelona, sinó, estrictament, mostrar unes exploracions en sectors ben diferenciats d'ell amb la intenció d'apreciar la flexibilitat i capacitat d'adaptació d'un teixit urbà aparentment molt homogeni i rígid a les circumstàncies que determinaren les particularitats de cada un dels sectors estudiats.

Metodologia de treball

El primer pas del nostre treball ha consistit analitzar la cartografia de Barcelona realitzada al llarg del període estudiat. Aquesta anàlisi ens ha permès "visualitzar" els processos d'ocupació de l'Eixample i detectar uns sectors on gran part de la seva formació semblava haver-se produït en un període relativament curt i en el marc d'un espai clarament definit i acotat. Aquestes circumstàncies ens permetien creure que cada un d'aquests sectors havia estat relativament homogeni i dotat d'unes característiques específiques.

Un cop realitzada l'anàlisi de la cartografia, hem volgut comprovar si la homogeneïtat que ens semblava que es podia presumir a partir dels documents gràfics venia corroborada per les particularitats del teixit residencial de cada una de les zones. Amb aquest objectiu, vam procedir a recórrer-les a fi de veure si el seu aspecte actual confirmava els indicis de coherència que ens semblava haver advertit a partir de l'examen de la cartografia i, en cas afirmatiu, mirar de detectar els edificis que romanien dempeus d'ençà de l'època de formació del teixit residencial inicial.

Després de l'examen visual de cada zona, vam procedir a consultar els expedients de llicència d'obres de construcció dels edificis que havíem anat detectant al llarg dels nostres recorreguts. El nostre treball a l'Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona ens va permetre conèixer, d'una banda, els plànols continguts en un nombre molt significatiu d'expedients, i, de l'altra, obtenir un testimoni precís de l'organització global, la tipologia, les distribucions, els sistemes constructius i les instal·lacions dels edificis de cada una de les zones. Així, el material gràfic contingut en els expedients es va constituir en la font documental bàsica d'un treball que girava precisament a l'entorn de les característiques pròpiament arquitectòniques i urbanístiques del teixit residencial barceloní.

A fi de sistematitzar la informació gràfica que es desprenia dels expedients consultats i de poder comparar amb facilitat les característiques dels edificis escollits, vam procedir a dibuixar les plantes a una mateixa escala i a situar-les conjuntament sobre un plànol general –a escala 1:500– de cada una de les zones. Això ens va permetre jutjar el grau de coherència del teixit residencial de cada una d'elles, establir les comparacions entre les diferents zones i, per tant, descobrir les similituds que presentaven i les especificitats que les diferenciaven com a conseqüència de la diver-

sitat del moment de la seva formació, del nivell econòmic i social dels habitants que la van ocupar i de la situació de la zona en el Pla de Barcelona i en el marc de la trama Cerdà.

Com a conclusió del treball, la síntesi dels resultats obtinguts i la comparació –o almenys la referència– amb processos del mateix caire que es van donar en altres ciutats europees ens han permès apreciar alguns aspectes significatius de la dinàmica de formació del teixit residencial de Barcelona i acostar-nos, així, a la comprensió d'una de les estratègies seguides per la ciutat a l'hora d'adaptar-se a les sol·licituds que ha d'afrontar una metròpolis moderna.

Els sectors d'estudi

Els sectors d'estudi han estat escollits en funció de l'examen de la cartografia realitzada entre els anys 1877 i 1943. L'examen sistemàtic dels successius plànols de Barcelona disponibles acaba donant una seqüència gairebé "cinematogràfica" del progrés d'ocupació del Pla de Barcelona. En el marc d'aquest progrés, hem detectat quatre zones que ens han semblat especialment coherents i representatives.

El primer d'aquests sectors, que anomenarem "zona de Sant Antoni", és el que s'articula entorn del mercat de Sant Antoni i està delimitat per les rondes de Sant Antoni i de Sant Pau, l'avinguda del Paral·lel i els carrers de Calàbria i de Sepúlveda. L'inici de la formació del teixit residencial d'aquesta zona ja es pot detectar al *Plano de Barcelona con parte de su ensanche tomado en vistas de los diferentes trabajos adquiridos sobre el mismo*, datat el 24 de novembre de 1874. Aquesta formació apareix molt més definida al *Plano general de Barcelona, su ensanche y pueblos contiguos en 1877* (*figura 1*). El 1891, tal i com ho expressa el *Plano del término municipal de Barcelona* (*figura 2*), la zona apareix consolidada i quasi totalment edificada en el sector comprès entre les rondes, el Paral·lel i els carrers de Calàbria, Manso, Urgell i la Gran Via. El *Plano de Barcelona propiedad de su Ayuntamiento Constitucional* de 1903 no permet detectar canvis substancials en relació al plànol de 1891. Això ens deixa entendre que el procés de formació accelerada del teixit urbà de la zona es produí entre 1870 i 1890, aproximadament, i que aquest creixement es donà en una àrea molt acotada que, tot seguint el traçat de les rondes amb una profunditat de dues o tres illes, tenia com a centre la cantonada que formen les rondes de Sant Antoni i de Sant Pau i l'espai que ocupa el mercat de Sant Antoni; és a dir, el punt per on el carrer de Sant Antoni –confluència dels carrers del Carme i de l'Hospital– obria cap a fora muralles el casc antic de Barcelona.

El segon dels sectors, que anomenarem "zona de la ronda de Sant Pere", s'articula a l'interior de l'àrea definida pels carrers de Roger de Llúria, Casp, Bailèn i la ronda de Sant Pere. La formació del teixit residencial d'aquesta zona sembla, en principi, una mica indestriable del procés de formació del teixit de la part baixa de la dreta de l'Eixample comprès entre el passeig de Gràcia i el de Sant Joan. Tot i així, la formació d'aquesta zona té unes particularitats que vénen donades per la seva situació de contacte amb el casc antic i per la presència, fins a finals del segle XIX, de la riera d'en Malla, la qual afectava en major o menor grau ben bé la mei-

tat de les illes d'aquesta zona. En el *Plano general de Barcelona, su ensanche y pueblos contiguos* de 1877 es pot detectar una inicial i lleugera ocupació de la zona, la qual es produí fonamentalment en el seu perímetre: a la banda de mar de la ronda de Sant Pere, entre la ronda i el carrer de Trafalgar (una franja que semblava fer de coixí entre l'Eixample i els tallers i fàbriques tèxtils que omplien el costat de mar del carrer de Trafalgar); a la banda esquerra del carrer de Llúria, per proximitat amb el passeig de Gràcia; a la banda de muntanya del carrer de Casp, per influència de la Gran Via; i a la dreta del carrer de Bailèn, per la proximitat amb el passeig de Sant Joan. L'ocupació d'aquestes zones limítrofes sembla tenir característiques similars a les de les parts de l'Eixample que els eren contigües. Tant el *Plano de Barcelona y sus alrededores en 1890 aprobado por el Excelentísimo Ayuntamiento en 1891*, com el *Plano de la Urbanización de Barcelona* fet per García Faria l'any 1891, semblen corroborar allò que hem vist al plànol anterior: l'ocupació de la zona es va anar fent de fora cap endins. Les illes perimetrals es van construir, però les illes més afectades per la riera –situades a la part interior de la zona– apareixen poc o gens ocupades. Aquesta mateixa situació es mostra sense variacions substancials al *Plano de Barcelona propiedad de su ayuntamiento constitucional* de 1903. No va ser fins el plànol de la *Ciudad de Barcelona con su llano y alrededores*, posat al dia entre 1915 i 1920, però realitzat a començament de segle per Federico Armenter de Monasterio (*figura 3*), que la zona apareix definitivament acabada i consolidada. La seqüència de plànols i la datació dels edificis donada pels expedients semblen indicar que les illes situades l'interior de la zona constituïen una mena de petita reserva de sòl urbà –a dins de la part baixa de la dreta de l'Eixample, una àrea molt qualificada– en la qual s'edificà amb rapidesa un cop es va resoldre el problema de la riera d'en Malla.

El tercer dels sectors estudiats, que anomenarem "zona de l'Hospital Clínic", s'estén des del carrer de Còrsega fins a la Diagonal i entre el carrer de Casanova i el d'Aribau. Aquesta zona apareix durant molt de temps com una mena d'espai buit que va experimentant una construcció molt parsimoniosa de parcel·les aïllades situades en el seu costat dret. Aquesta situació es pot constatar al *Plano de Barcelona y sus alrededores* de 1891, al *Plano de Barcelona propiedad de su Excmo Ayuntamiento Constitucional* de 1903 i al plànol de la *Ciudad de Barcelona con su llano y alrededores*, editat entre 1915 i 1920. Com hem dit, el que més es veu en aquesta seqüència de plànols és la lenta ocupació des de la banda de Montaner i Aribau i pel carrer de Còrsega. La Diagonal tenia molt poca influència. Al plànol de 1891 s'hi veuen unes petites operacions que agafen la part de muntanya del carrer de Londres entre Aribau i Casanova, formant el passatge de Pellicer. Aquestes edificacions apareixen sense cap variació a la resta dels plànols esmentats, mentre que en cap d'ells s'assenyalen construccions noves per la banda de la Diagonal. La situació varia radicalment al plànol *Barcelona. Plano formado con datos del Plano de la Ciudad* de 1943 (*figura 4*), un plànol en el que fonamentalment apareix expressada l'edificació a Barcelona prèvia a la guerra civil, en el qual la zona apareix gairebé plenament ocupada fins el carrer de Casanova. Aquest fet i la datació dels expedients de llicència d'obres dels edificis de la zona ens mostren una ràpida formació del teixit residencial al llarg del període comprès entre la meitat dels anys vint i la segona meitat dels anys trenta.

Finalment, el darrer sector escollit és el que anomenem "de la Sagrada Família", delimitat pels carrers de Roger de Flor, Còrsega, Sardenya i València, en una zona que havia estat situada en el límit entre els termes municipals de Barcelona i Sant Martí de Provençals. En el plànol de 1877 es pot apreciar com en aquest indret s'havia previst la construcció d'un hipòdrom, de manera que apareix lliure d'edificacions. Al voltant, hi trobem algunes construccions que se situen sobre una parcel·lació molt fraccionada i similar a la que es troba a la perifèria de Gràcia i al Clot. La diferència més rellevant que apareix en el plànol de 1891 és la desaparició de l'hipòdrom i la presència de la Sagrada Família. Aparentment, aquest canvi permeté que, en aquesta zona abans reservada, apareguessin un seguit d'edificis que també s'aixecaren sobre una parcel·lació pròpia d'habitatges unifamiliars en filera, amb proliferació de passatges que permetien un aprofitament extensiu del sòl. Aquesta primera forma d'ocupació es perpetuà en els anys successius, sense que es pugui descobrir cap intent de conciliació entre la trama viària i la parcel·lació. De tota manera, l'ocupació de la zona es va fer lentament i de forma extensiva fins els anys vint, deixant molts espais buits i marginals, tal i com es pot constatar en el plànol de 1915-1920. El plànol de 1943, en canvi, ens permet detectar com a partir dels anys vint s'ocuparen amb rapidesa els solars lliures i es construí de bell nou en parcel·les edificades amb anterioritat. Tot això feia que les noves construccions vinguessin determinades per les particularitats de la parcel·lació preexistent. Podem dir, en resum, que durant tot el període estudiat, el sector de la Sagrada Familia es configurà a partir d'una utilització del sòl, una parcel·lació i una ocupació diferents a les que es donaven a l'entorn del casc antic de Barcelona i més afins a les que trobem a la perifèria de Gràcia, més propera, i al Clot. En el període que hem estudiat, el sector de la Sagrada Família apareix, doncs, com una zona "marginal", excèntrica respecte del nucli de la ciutat i amb fortes similituds amb els nuclis perifèrics del Pla de Barcelona.

El teixit residencial de cadascuna de les zones

A fi de determinar les característiques del teixit residencial de cada un dels sectors, hem analitzat els aspectes següents:

1. Les particularitats de la parcel·lació; a fi d'entendre la relació que establien la forma i dimensions de les parcel·les amb els tipus i superfícies dels habitatges presents en els edificis que les ocupaven.

2. Tipologia dels edificis. La tipologia dels edificis queda expressada en les *figures 5* i *6*. Les tipologies en què hem classificat els edificis estudiats a l'Eixample perpetuen i amplien la gamma tipològica que ja havíem detectat en estudiar els habitatges construïts dins del casc antic en la segona meitat del XIX.

3. Les superfícies dels habitatges.

4. La diversitat, disposició i particularitats de les estances que constituïen els habitatges.

5. L'equipament de l'edifici i de l'habitatge; entenent com equipaments tant els serveis (mecànics i higiènics) amb què estaven dotats com la presència i situació de les estances especialitzades.

Des del punt de vista estructural i constructiu, els edificis de tot el període estudiat responen a un mateix model: són de construcció amb parets de càrrega, de quinze centímetres de gruix en les parets interiors i trenta en les de façana, i sostres de bigues amb revoltons. Normalment, les parets de càrrega corren paral·leles a façana i les llums màximes arriben a sis metres. Les innovacions tècniques es donaren, fonamentalment, en l'equipament de l'habitatge: llum elèctrica, banys, vàter inodor, ascensor, etcètera.

Un cop fetes aquestes precisions, detallem el que hem pogut constatar en cadascun dels sectors estudiats.

Sector de Sant Antoni

La parcel·lació era molt diversa. Moltes parcel·les –almenys a la zona compresa entre Villaroel, Floridablanca, Viladomat i Parlament– tenien dimensions similars a les que es trobaven a la part propera del casc antic. Les amplades que hem localitzat són: de 5 a 9 metres en el 37,5% dels casos; de 9,1 a 12 metres en un altre 37,5%; de més de 12,1 metres en un 25%. La profunditat edificable era molt variable, i tot i que en un principi semblava venir donada per la dimensió de la parcel·lació, sovint es pot comprovar un aprofitament de profunditat inferior al que la parcel·la possibilitava. La parcel·lació sembla produir-se des de les parts centrals de l'illa cap els xamfrans, de manera que les parcel·les dels xamfrans eren residuals i a vegades difícilment edificables.

Els tipus dels habitatges també són molt diversos: si observem la *figura 7* comprovarem que el tipus B es dóna en un 12,5% dels casos, el tipus C en el 8,33%, el tipus D en el 12,5%, el tipus E en el 29,17%, el tipus F en el 33,3% i el tipus G en el 4,17%.

Les superfícies dels habitatges s'agrupen de la següent manera: el 16,7%, dels casos tenen una superfície compresa entre 30 i 60 m^2, el 45,8% entre 61 i 90 m^2, el 25% entre 91 i 120 m^2 i el 12,5% dels casos tenen més de 121 m^2.

Pel que fa a la diversitat, disposició i particularitats de les estances, el menjador és exterior en el 25% dels casos. A la resta, el menjador és interior i sovint actua també com a rebedor o distribuïdor, ventilant a pati o sense ventilar. El nombre d'estances de més de 6 m^2 de superfície és de dos a vuit per habitatge (tres en el 37,5% dels casos). El nombre d'estances no ventilades és d'una a cinc; una o dues en el 45,8% dels casos. Les dependències principals a façana són: la sala amb alcova en 21 casos, la sala en 5 i el menjador també en 5. El 54% dels habitatges tenen galeria posterior. El 28% disposen de rebedor.

Pel que fa a l'equipament de l'habitatge, hem constatat que la cuina a la façana posterior de l'edifici es dóna en un 11,7% dels casos. En tots els habitatges, el sanitari es redueix a una comuna o inodor. No es constata la presència de cap bany.

Com a resultat d'aquestes dades, podem afirmar que l'ocupació de la zona apareix com un moment inicial i de prova de la dialèctica entre parcel·lació, superfície i tipus de l'habitatge que s'anirà desenvolupant a l'Eixample. La parcel·lació i les superfícies i tipus dels habitatges d'aquest sector sovint es relacionen amb la situació que es dóna a les zones properes del casc antic. En general, a la zona de Sant Antoni hi trobem habitatges de baixa superfície, baix equipament, mala ventilació i estructura de dependències arcaica (sala amb alcova, menjador interior, poca independència de les comunes).

Zona de Sant Pere

La parcel·lació era regular, directament relacionada amb els tipus d'habitatges que s'hi edificaven. Les amplades de les parcel·les que hem localitzat són les següents: entre 8 i 12 metres en el 16, 6% dels casos; entre 12,1 i 15 metres en el 16,6%; entre 15,1 i 18 metres en el 43,7%; entre 18,1 i 20 metres en el 14, 6%; i de més de 21,1 metres en el 8,3%. Les amplades compreses entre 15,1 i 18 metres són les predominants. Les profunditats de l'edifici més esteses són les compreses entre 24 i 29 metres (72%).

Les tipologies estan molt unificades: tipus D en el 20,7% dels casos, tipus F en el 27,6% i tipus G en el 51,7% (*figura 8*). Com es pot apreciar, hi ha un clar predomini de les tipologies que possibiliten els habitatges més complexos. En tots els edificis, l'habitatge corresponent al pis principal és clarament diferent de la resta. En alguns casos (27,6%) s'hi accedeix per una escala diferenciada, tot responent a una organització típica amb el pati principal de ventilació situat abans de l'escala. Aquesta disposició volia reproduir la del palau gòtic. Moltes vegades, els xamfrans eren especialment valorats per a situar-hi edificis en els quals l'habitatge de la planta principal accentuava les característiques de palau urbà.

Els habitatges tenen superfícies molt grans, que podem agrupar de la següent manera: de 91m^2 a 120 m^2 en el 20,68% dels casos; de 121 m^2 a 150 m^2 en el 13,79%; de 151 m^2 a 180 m^2 en el 31,05%; de 181 m^2 a 210 m^2 en el 20,68%, de 221 m^2 a 240 m^2 en el 10,35%; més de 240 m^2 en el 3,45%. Les tipologies a les que corresponen els habitatges són molt flexibles i s'adapten força bé a les diferents superfícies que es donen al sector.

Pel que fa a la diversitat, disposició i particularitats de les estances, el menjador és exterior en tots els casos (només n'hi ha un situat a la façana de carrer, la resta estan situats a la façana d'interior d'illa). Hi ha sala en tots els casos i sala amb alcova en el 17,24% dels habitatges. Amb freqüència apareixen dependències especialitzades: despatx, vestidor, tocador, etcètera. El nombre d'estances de més de 6 m^2 de superfície varia entre sis i onze per habitatge i la mitjana és de nou. Les dependències no ventilades són una o dues per habitatge. El rebedor com a espai diferenciat apareix en tots els casos. Trobem rebost en el 79,16% dels habitatges, i el 95,8% tenen galeria.

Si parlem de l'equipament dels habitatges, podem dir que la cuina sempre és oberta a un pati de ventilació; hi ha comuna en el 91,66% dels casos i bany en el 16,66% (alguns tenen bany i comuna alhora). També apareix un safareig diferenciat en el 8,33% dels habitatges.

Pel que fa a l'existència d'ascensor, només n'hem localitzat un en el projecte inicial: en el projecte d'un dels edificis datat el 1904. Tenint en compte la categoria del barri, aquesta dada pot ser enganyosa, ja que pot donar-se el cas que no es representi un possible ascensor en el plànol de la llicència d'obres.

Podem constatar que en aquest sector es donen les característiques que foren les pròpies de les zones de més alta qualificació de l'Eixample: habitatges de gran superfície, programa ampli i complex, bona ventilació, reducció de la diversitat tipològica. Es van perdent els trets característics d'una disposició arcaica de les dependències de l'edifici (sala amb alcova), tot donant pas a dependències representatives situades a les façanes, com són la sala i el menjador. Comencen a aparèixer tímidament algunes novetats d'equipament: banys, safareig, etcètera.

Zona de l'Hospital Clínic

La parcel·lació ve molt determinada pels tipus i superfícies dels habitatges que s'havien de construir i es pot detectar una tendència cap a l'estandardització de la parcel·lació. Les amplades estan compreses entre 9 i 9,9 metres en el 9,52% dels casos; entre 10 i 11,9 metres en el 42,86 %; entre 12 i 13,9 metres en el 42,86% i més de 14 metres en el 4,76%. Veiem, per tant, que el 85,72% de les parcel·les tenen unes amplades compreses entre 10 i 13,9 metres. En la majoria dels edificis (76,16 %) la profunditat edificada està situada entre els 22 i els 27,9 metres.

Els tipus d'habitatges localitzats s'agrupen de la següent manera: tipus C en el 23,81% dels casos, tipus E en el 23,81%, tipus F en el 47,62%, tipus G en el 4,76% (*figura 9*). Si deixem de banda el tipus G (un sol edifici), veiem que els habitatges que hem localitzat pertanyen a tres tipus, dels quals el C correspon a l'organització de quatre habitatges per replà i els E i F a dos. La posició dels patis de ventilació dels edificis apareix molt racionalitzada i permet una ventilació quasi completa de totes les dependències dels habitatges.

Les superfícies dels habitatges s'organitzen preferentment en dos grups molts clars i diferenciats: habitatges de superfície compresa entre 50 i 70 m^2 en el 23,88% dels casos (que en la seva totalitat corresponen al tipus C), i habitatges de superfície compresa entre 100 i 130 m^2 en el 52,38% (tipus E i F). Pel que fa a la resta dels habitatges, el 9,52% té una superfície compresa entre 80 i 90 m^2 i el 14,28% té una superfície compresa entre 130,1 i 150 m^2. En aquest sector s'aprecia una clara diferenciació del "producte" habitatge en dos grups, segurament corresponents a dues demandes diferenciades del mercat.

En relació a la diversitat, disposició i particularitats de les estances, el menjador és exterior en tots els casos. El 57% dels habitatges disposa d'una sala, mentre que no ens apareix cap cas de sala amb alcova. No hi ha dependències especialitzades. El número d'estances superiors a 6 m^2 és de tres a set; la majoria de cinc a sis. Pràcticament totes les estances són ventilades, només en dos casos apareix una estança sense ventilar. Tots els habitatges disposen de rebedor.

Pel que fa a l'equipament de l'edifici, es pot constatar que en el 38,1% dels casos (vuit edificis) apareixia prevista en els plànols de llicència d'obres la instal·lació de l'ascensor. En altres vuit edificis, tot i que l'ascensor no apareix dibuixat en els plànols, la dimensió de l'ull de l'escala i la disposició dels patis fan pensar que la instal·lació de l'ascensor també estava contemplada. Pel que fa a l'equipament de

l'habitatge, en el 100% dels exemples estudiats la cuina s'obre a un pati de ventilació, el 33,3% dels habitatges disposen de rebost i el 85,7% de bany i inodor diferenciats. Hi ha un sol cas amb bany sense inodor independent i dos habitatges amb inodor i sense bany. Apareix galeria en tots els exemples de dos habitatges per replà i en els habitatges que donen al pati d'illa en els casos de quatre habitatges per replà. El 25% d'habitatges disposa d'un safareig diferenciat.

A partir del que acabem d'exposar, podem apreciar com en aquest sector es dóna una estreta relació entre profunditat, amplada i tipus, que permet assolir dos productes ben diferenciats: habitatges de 50 m^2 a 70 m^2 i habitatges de 100 m^2 a 130 m^2. Els habitatges estan proveïts d'uns equipaments sanitaris i mecànics i d'una ventilació satisfactoris i adequats a la normativa del moment. El programa dels habitatges apareix reduït a les funcions bàsiques: en els habitatges grans les dependències són sala, menjador, cuina, bany i inodor i dormitoris; en els habitatges petits són menjador, cuina, sanitari i dormitoris. No apareixen dependències amb usos específics excepte el rebedor. La presència de l'ascensor en un nombre considerable d'edificis fa pensar que es tendia a una real equiparació de tots els habitatges. Es relativitza el valor del pis principal i es tendeix a valorar els pisos superiors, més ben il·luminats i menys afectats per la fressa del carrer.

En definitiva, la racionalització de la parcel·lació, la reducció de tipus i superfícies i la simplificació del programa, tendien a obtenir uns habitatges estàndard adequats a demandes estàndard.

Zona de la Sagrada Família

Les dimensions de les parcel·les són molt variades, en part com a resultat de la presència d'una parcel·lació preexistent lligada a una lògica diferent a l'habitual en l'ocupació de l'Eixample. Les amplades de les parcel·les varien entre 7 i 14 metres en un 33,3% dels casos; entre 6 i 11 metres en un altre 33,3%; entre 11,1 i 12 metres i, també, un 33,3% entre 12,1 i 14 metres. Les profunditats edificades estan compreses entre 14 i 30 metres, si bé en el 50% dels casos se situen entre 24,1 i 28 metres.

A pesar de la diversitat de la parcel·lació, els tipus d'edificis, tot i ser variats, es distribueixen d'una manera força unitària (*figura 10*): un 8,3% pertany al tipus B, el 41,66% al tipus C, el 8,3% al tipus E, el 33,3% al tipus F i el 8,3% a un cas especial, producte de l'esforç d'aconseguir cinc habitatges per planta. Com podem veure, predominen els tipus C i F.

Les superfícies dels habitatges es distribueixen de la següent manera: el 25% estan compreses entre 40 m^2 i 50 m^2, el 41,6% entre 60 m^2 i 80 m^2 i el 25%, entre 100 m^2 i 120 m^2. Veiem aquí una clara distribució en dos grups ben diferenciats: dos terços dels pisos són de superfície reduïda (entre 40 m^2 i 80 m^2) i una quarta part són habitatges de superfície relativament gran compresa entre 100 m^2 i 140 m^2.

Diversitat, disposició i particularitats de les estances: el 50% dels habitatges tenen quatre estances de més de 6 m^2 i el 25% de més de 7 m^2. La resta d'habitatges en tenen 5 o 6. Majoritàriament, els menjadors se situen a les façanes exteriors, però en un 25% dels casos els trobem situats a l'interior i donant a pati. La totalitat dels habitatges disposen de rebedor i, com a estances especialitzades, només trobem un vestidor i un traster. No apareix cap sala amb alcova, i el 33,3% dels habitatges disposen d'una sala diferenciada que dóna a l'exterior.

Pel que fa a l'equipament de l'edifici, no trobem cap cas en què l'ascensor aparegui previst en els plànols de llicències d'obres, i ni l'espai de l'escala ni la disposició del pati deixen entendre que la col·locació de l'ascensor estava contemplada. Totes les cuines ventilen a pati i només el 16% disposen de rebost. El 41,6% dels habitatges disposen únicament d'inodor, el 25% de bany i el 33,4% de bany i inodor independent. Tots els habitatges disposen de galeria, llevat dels que corresponen al tipus C (quatre habitatges per replà) i que donen a la façana de carrer. El 25% dels habitatges disposa de safareig.

Podem dir, en resum, que si bé la zona presentava unes particularitats de parcel·lació, de situació envers el centre de la ciutat, de relació amb els nuclis perifèrics del pla de Barcelona, etcètera, que la feien força diferent dels altres sectors estudiats, el teixit residencial que s'hi construí en el període comprès entre els anys vint i trenta tenia semblances amb el que hem constatat al sector de l'Hospital Clínic. La gamma d'habitatges sembla agrupar-se al voltant de dos estàndards diferents: habitatges sobre els 60 m^2 (corresponents al tipus C) i habitatges amb una superfície a l'entorn dels 110 m^2 (corresponents als tipus C i F); però, a diferència del que passava al sector de l'Hospital Clínic, aquí predominaren fortament els habitatges de superfície reduïda.

L'equipament és significativament més modest que el trobat al sector de l'Hospital Clínic. Com hem dit, no es constata la previsió d'ascensors i els serveis dels habitatges també són més senzills. De totes maneres, segurament com a resultat de la normativa vigent, els serveis sanitaris i la ventilació de les dependències són satisfactoris. La disposició de l'habitatge en alguns casos tendeix a reduir la multiplicitat de dependències que trobàvem en altres sectors. Un exemple clar l'ofereixen els casos d'habitatges del tipus F, que a la façana posterior unifiquen totes les dependències per formar una sola estança destinada a menjador.

Conclusions

Com hem dit al començament, el treball que hem realitzat analitza estrictament els processos de formació del teixit residencial en quatre sectors concrets de l'Eixample. Òbviament, no pretenem donar una visió completa de la formació del teixit residencial de Barcelona entre 1870 i 1930 perquè, per a fer-ho, caldria ampliar el nostre estudi a altres zones i acollir altres estudis centrats en la gestió de la propietat del sòl i els processos d'urbanització de l'Eixample.

Tot i amb això, creiem que a partir del nostre treball es poden anunciar algunes conclusions que són d'aplicació al conjunt de l'Eixample. Fonamentalment, posen de manifest la flexibilitat i, alhora, l'homogeneïtat del teixit residencial que es generà a Barcelona a partir de la lògica donada pel pla Cerdà.

En primer lloc, aquest teixit sabia respondre a les demandes que implicaven les diferents localitzacions allà on es produïen. La proximitat al casc antic definia en bona part les característiques del teixit que es va produir als sectors de Sant Antoni i de Sant Pere. En el primer cas, era el teixit més modest del Raval el que es reflectia en la creació del teixit de Sant Antoni. En el sector de Sant Pere, més aviat el

que es transposava era el teixit residencial d'alta qualificació que s'havia produït a la segona meitat del segle XIX a les millors zones del nucli del casc antic. En el cas del sector de l'Hospital Clínic hi descobrim un teixit que responia a una fase evolucionada de l'expansió de l'Eixample cap a la Diagonal, tot seguint la directriu marcada amb anterioritat pels carrers d'Aribau i de Montaner. Finalment, al sector de la Sagrada Família constatem els efectes d'una localització allunyada del nucli central de Barcelona i influïda per Gràcia i El Clot.

En segon lloc, el teixit residencial de l'Eixample va saber adaptar-se a les diferents demandes de la societat barcelonina. Al sector de Sant Antoni, l'oferta d'habitatge, com hem dit, tendia a reproduir l'oferta que s'havia donat al Raval per a sectors populars de la població. A la zona de sant Pere es produí una construcció que responia, en una part considerable, a la necessitat de l'alta burgesia de construir ja fora del casc antic però sense allunyar-se'n massa, de tenir les seves residències situades en els pisos principals i de posar al mercat habitatges d'alta qualificació. En els sectors de l'Hospital Clínic i de la Sagrada Família aparegué una oferta estàndard per a un mercat de l'habitatge que tendia a la uniformització i que també sabia respondre a les diferències econòmiques que implicava la localització de cada una de les zones.

Si ens referim a l'homogeneïtat del teixit residencial dels sectors que hem estudiat, podem veure, en primer lloc, que els habitatges que formaven aquest teixit responien a una gamma de tipologies relativament reduïda, una gamma que s'adaptava amb facilitat a superfícies i programes molt diversos i que s'expressava a l'exterior pel nombre d'obertures que es practicaven a la façana. En segon lloc, la geometria a la que respon l'organització de l'edifici neixia o s'adaptava a l'ortogonalitat de la trama viària i donava lloc a unes disposicions ortogonals clares i homogènies. En tercer lloc, el sistema constructiu era bàsicament el mateix al llarg de tot el període que ens ocupa, possibilitant, d'aquesta manera, unes respostes similars a unes organitzacions tipològiques també similars. Des del punt de vista visual, l'entitat de paret de façana com a paret de càrrega i la clara disposició d'obertures que s'hi obrien asseguraven una notable unitat als edificis. Finalment, la normativa urbanística, en fixar molt clarament les alçades, volades i número de plantes dels edificis, feia que aquests elements reforcessin aquella unitat visual. Una unitat visual que s'imposà com a tònica general de l'Eixample, tot i les variacions estilístiques que es succeïren al llarg del període que ens ocupa.

La flexibilitat del teixit residencial de l'Eixample és el que ha permès la seva adaptació, manteniment i supervivència. La unitat i homogeneïtat que el caracteritza és el que, molt sovint, ha impedit de percebre la diversitat de situacions a les quals l'Eixample dóna resposta.

Figura 1. Plano general de Barcelona, su ensanche y pueblos contiguos en 1877 (*AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), I-G, 11022/15.2 (1)/R. 70/80).

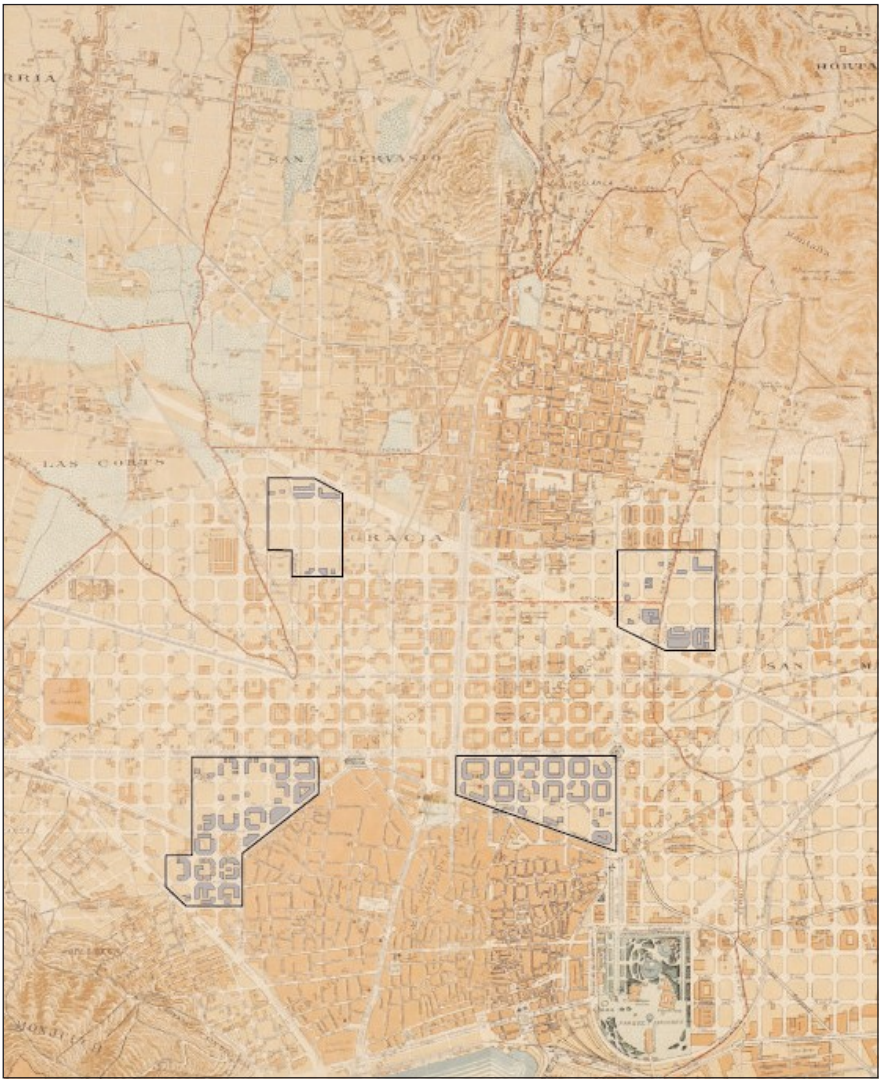

Figura 2. Plano de Barcelona y de sus alrededores en 1890 aprobado por el Ayuntamiento en sesión del día 13 de enero de 1891. Ayuntamiento de Barcelona. Ordenanzas municipales, 1891. Apéndice 1. (*BC* (Biblioteca de Catalunya), XV 5A/R. 7447; *AHCB*, I.G 7338 (a)/15.3 (1)/A-11).

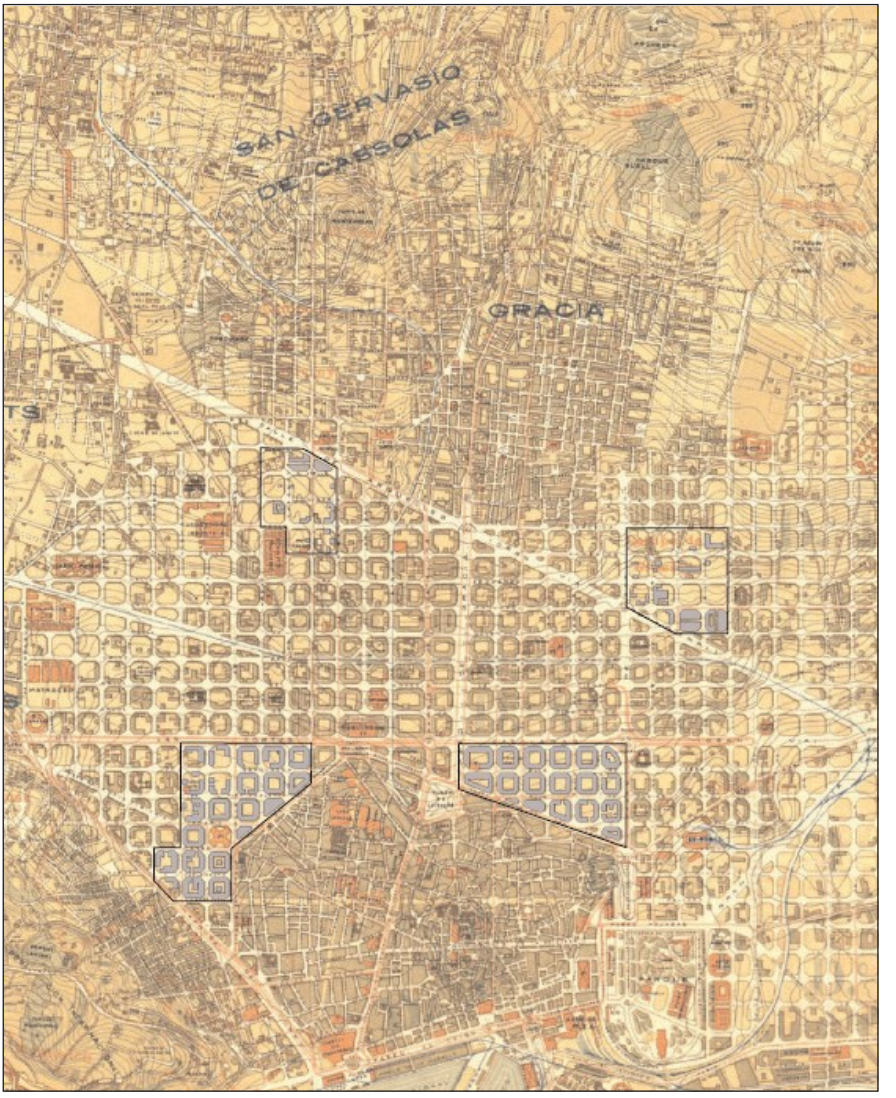

Figura 3. Ciudad de Barcelona con su llano y alrededores. Plano trazado por Federico de Armenter de Aseguinolaza. Completado y puesto al día por Ramón y Federico Armenter Monasterio (*AHCB*, núm. 3020, aprox. 1915-1920).

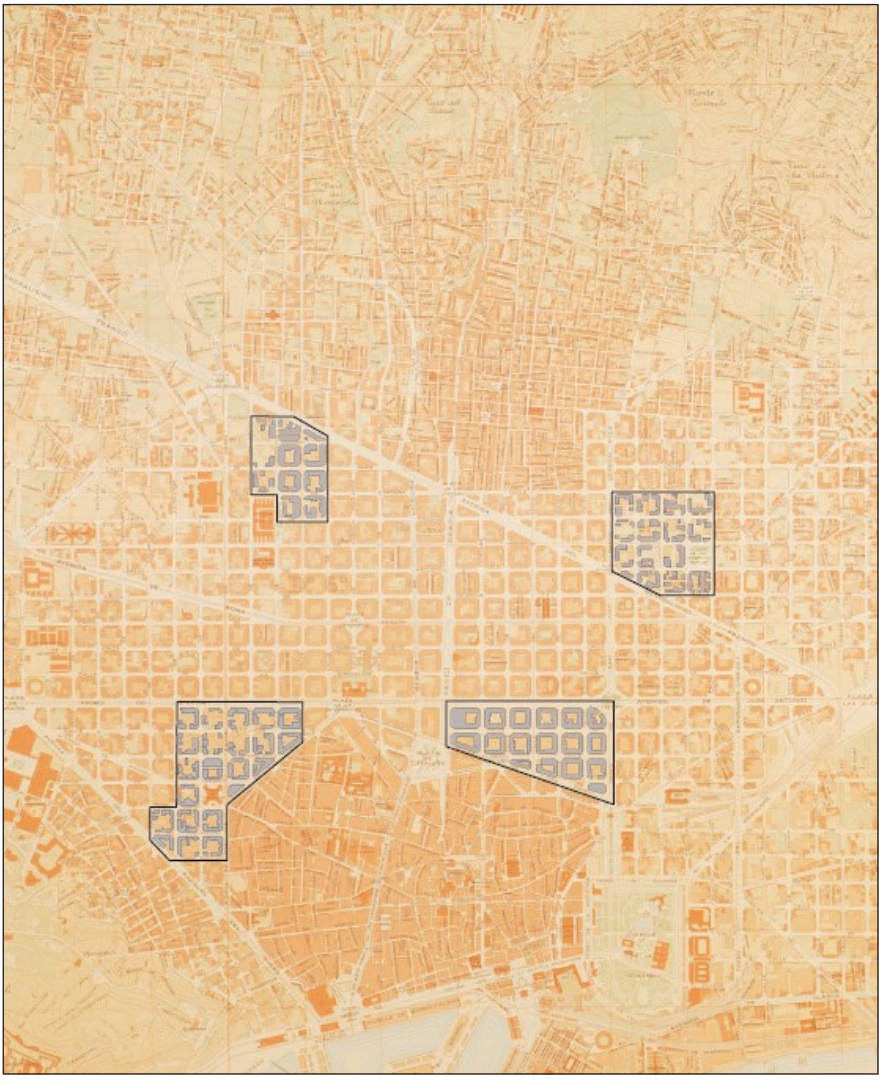

Figura 4. Barcelona 1943 Plano formado con datos del Servicio del Plano de la ciudad por el oficial geómetra Francisco Vall Verdaguer... (AHCB, I.G, 6249/15.3(1) / R. 80/90).

Figura 5. Exemples tipològics.

Figura 6. Exemples tipològics.

Figura 7. Sector de Sant Antoni.

Figura 8. Sector de Sant Pere.

Figura 9. Sector de l'Hospital Clínic.

Figura 10. Sector de la Sagrada Família.

V. SESSIÓ

V

Artistes, professionals i empresaris. La xarxa del poder burgès a Barcelona, 1901-1923

Soledad Bengoechea*

Resum

Aquesta comunicació pretén posar de manifest els vincles que els grups específicament econòmics barcelonins mantingueren entre ells a través de les seves associacions de classe i les xarxes que desenvoluparen amb altres centres genèricament considerats com a burgesos durant la segona etapa de la Restauració. Aquests vincles s'activaven mitjançant la mobilització de tots els mecanismes dels centres de poder on estaven presents: l'Ajuntament, la Diputació, els partits polítics, les corporacions econòmiques, culturals, artístiques o professionals, etcètera. La connivència d'interessos que freqüentment es donava entre els membres de les diferents entitats i associacions no ha de sorprendre: els homes que dirigien i formaven les entitats d'esbarjo sovint eren els mateixos que tenien interessos propis –o familiars– amb el món industrial i comercial de la ciutat. Tot i que molts industrials tenien les seves empreses fora de Barcelona, generalment el seu domicili particular estava ubicat a la ciutat.La cohesió d'aquestes xarxes es posava de manifest principalment en casos de conflictivitat social; llavors s'establien contactes amb el governador civil o amb el capità general; fins i tot, la burgesia barcelonina mantenia relacions personals o epistolars amb els ministres de la Governació i àdhuc amb els presidents dels diferents governs espanyols, als quals pressionaven per tal d'aconseguir els seus objectius. Una lectura atenta dels documents convida a obrir un debat sobre el grau d'autonomia que tenien els líders polítics per a prendre decisions al marge del poder econòmic.

Resumen

Esta comunicación pretende poner de manifiesto los vínculos que los grupos específicamente económicos barceloneses mantuvieron entre ellos a través de sus asociaciones de clase y las redes que desarrollaron con otros centros genéricamente considerados como burgueses durante la segunda etapa de la Restauración. Estos vínculos se activaban mediante la movilización de todos los mecanismos de los centros de poder donde estaban presentes: el Ayuntamiento, la Diputación, los partidos políticos, las corporaciones económicas, culturales, artísticas o profesionales, etcétera. La connivencia de intereses que frecuentemente se daba entre los miembros de las diferentes entidades y asociaciones no tiene que sorprender: los hombres que dirigían y formaban las entidades de esparcimiento a menudo eran los mismos que tenían intereses propios –o familiares– con el mundo industrial y comercial de la ciudad. A pesar de que muchos industriales tenían sus empresas fuera de Barcelona, generalmente su domicilio particular estaba ubicado en la ciudad. La cohesión de estas redes se ponía de manifiesto principalmente en casos de conflictividad social; entonces se establecían contactos con el gobernador civil o con el capitán general; incluso, la burguesía barcelonesa mantenía relaciones personales o epistolares con los ministros de la

* Historiadora (Grup de Recerca Consolidat Treball, Institucions i Gènere, Universitat de Barcelona).

Gobernación e incluso con los presidentes de los diferentes gobiernos españoles, a los cuales presionaban con el fin de conseguir sus objetivos. Una lectura atenta de los documentos invita a abrir un debate sobre el grado de autonomía que tenían los líderes políticos para tomar decisiones al margen del poder económico.

Amb aquesta comunicació es pretén posar de manifest els vincles que, durant l'etapa de la Restauració, els grups específicament econòmics barcelonins mantenien entre ells a través de les seves associacions de classe i les xarxes que desenvolupaven amb altres centres que genèricament es consideraven com a burgesos. El resultat d'aquesta interacció pot ajudar a entendre com l'actuació en l'espai local d'aquestes xarxes sovint responia a uns interessos semblants.

Aquests vincles es van canalitzar a través de les plataformes que permetien l'articulació de les classes dominants i s'activaven mitjançant la mobilització de tots els ressorts de poder on estaven presents: l'Ajuntament, la Diputació, els partits polítics, les corporacions econòmiques, culturals, artístiques i professionals... La connivència d'interessos que freqüentment es donava entre els membres de les diferents associacions no ha de sorprendre: els homes que dirigien i formaven les entitats d'esbarjo sovint eren els mateixos que tenien interessos propis, o establerts per vincles familiars, amb el món industrial i comercial de la ciutat. Tot i que molts industrials tenien les seves empreses fora de Barcelona, normalment el seu domicili particular estava ubicat a la ciutat comtal.

Principalment, la cohesió de les xarxes en les quals estava representada la burgesia i la seva relació amb el poder polític es posava de manifest en casos de conflictivitat social. Llavors s'establien contactes amb el governador civil o amb el capità general. Dels documents consultats també es desprèn que la burgesia barcelonina mantenia relacions personals o epistolars amb els ministres de la Governació i àdhuc amb els presidents dels diferents governs, als quals pressionaven per tal de satisfer els seus interessos. Tot això convida a reflexionar sobre la relació dels dirigents de les classes econòmicament dominants amb el poder polític governamental. I una lectura atenta d'aquesta documentació convida a obrir un debat sobre el grau d'autonomia dels líders polítics a l'hora de prendre decisions al marge del poder econòmic.

En l'actualitat, les fronteres entre classes s'han esborrat força, i en una societat com la nostra la informació flueix amb una certa facilitat, encara que hi hagi uns quants reductes d'elit. Però el fet és que potser hem perdut la consciència de fins a quin punt fa un segle les fronteres entre classes eren clares i impedien aquests fluxos verticals d'informació i cultura i, en canvi, s'establien vincles horitzontals que, en el cas de la burgesia, podien abastar referències territorials molt més àmplies: internacionalització dels gustos, incorporació de novetats i modes, etcètera. A priori, tot això sembla molt clar, a banda que aquestes entitats servien també com a mercats matrimonials.[1]

1. La base de recerca per a les reflexions que constitueixen el nucli d'aquesta comunicació es pot trobar a les següents publicacions: S. Bengoechea, *Organització patronal i conflictivitat social a Catalunya; tradició i corporativisme entre finals de segle i la Dictadura de Primo de Rivera*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994; *El Locaut de Barcelona (1919-1920). Els precedents de la dictadura de Primo de Rivera*, Barcelona, Curial, 1998; «Formes associatives i actituds del poder econòmic a la Barcelona de la Restauració», dins *Formes i relacions del poder local a*

Les causes de la cohesió

Des del triomf del liberalisme com a sistema polític i econòmic, la patronal catalana ha estat condicionada per la seva ubicació geogràfica. Si bé Catalunya era la zona perifèrica que experimentava un creixement econòmic modern, el lloc que es desenvolupava industrialment, Madrid constituïa el marc on es concentrava el poder polític i des d'on es feien i es dictaminaven les lleis que havien de complir-se a tot l'Estat; i de Madrid dimanava la política repressiva que els governadors civils de cada província s'encarregaven d'administrar. En moments d'estat de guerra, el governador traspassava aquest mandat al capità general de cada regió, també subjecte a les ordres que venien de la capital d'Espanya. Durant moltes dècades, aquesta dualitat –Madrid centre de poder polític i Barcelona capital del centre econòmic més important de l'Estat– va comportar friccions i recels d'una patronal que es considerava relegada a un paper d'espectadora de les decisions que venien de Madrid.

La malfiança envers l'Estat de la Restauració i l'auge de les associacions obreres al llarg d'aquells anys portà la burgesia barcelonina a elaborar una estratègia d'actuació. Aquesta estratègia es va concretar en dur a terme un procés d'autoorganització local, tenint com a eix les corporacions barcelonines (econòmiques i culturals, els ajuntaments, la Diputació, els partits polítics i les societats patronals de resistència que s'anaren creant. Aquesta articulació de les entitats on estaven representades les classes dominants generalment es realitzà obviant el govern central, davant del qual es volia presentar una força cohesionada. Les solucions es buscaven *in situ*, malgrat que per a això fos necessari cercar el suport d'un Estat del qual es malfiava, i de l'exèrcit, el qual, de fet, en última instància, era l'encarregat de garantir l'ordre públic.

A mesura que el procés d'industrialització s'afermava, trobar els mecanismes adequats per a controlar els obrers constituí el punt de confluència dels publicistes més lligats a la burgesia i a la defensa de l'ordre social. Des dels inicis de la industrialització, es va posar de manifest la presència de les masses en la vida pública. Al llarg dels anys, la conflictivitat social creixent, la incipient intervenció estatal en la regulació laboral i la sensació d'indefensió davant d'un Estat que no aplicava una repressió eficaç per a sufocar els conflictes en els seus inicis, van anar produint canvis substancials en l'actitud i en els plantejaments doctrinals dels dirigents de la burgesia barcelonina.

La vaga general de 1902 i l'articulació de la burgesia

El moviment vaguístic de 1902 va constituir un episodi clau en la història de les relacions socials a Barcelona. És interessant observar i analitzar quines foren les reaccions, les actituds i el tipus de mesures que la burgesia catalana va plantejar,

l'època contemporània. Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya, Barcelona, L'Avenç, 1995, pàg. 145-155; i G. Ramon i S. Bengoechea, «La patronal catalana y la huelga de 1902», *Historia Social* (València), 5 (1989), pàg. 77-95. Agraeixo a l'historiador Ramon Grau les observacions que va fer al primer esborrany d'aquest treball.

tant al llarg del conflicte com a posteriori, amb el fi d'evitar la seva repetició. La vaga del 1902 es pot considerar un moment clau en el procés d'articulació de la classe dominant barcelonina, guiada per la voluntat de disposar de ressorts de maniobra eficaços davant d'un Estat que no defensava els seus interessos i davant l'ofensiva d'un moviment obrer cada vegada més organitzat i combatiu.

Per situar-nos en el marc concret en què es va desenvolupar el conflicte, prenem com a punt de partida el "desastre" del 98. Aleshores, els sectors dominants barcelonins van qüestionar l'eficàcia i la representativitat d'un Estat que no només no els donava suport en aquells moments, sinó que, a més, seguint els plantejaments regeneracionistes en boga, tot i que de manera molt tímida, defensava i desenvolupava una actuació cada vegada més intervencionista en l'àmbit social. Davant d'aquest panorama, el 1901, un sector important de les classes acomodades generà una plataforma d'acció i de representació política pròpia, la Lliga Regeneracionista, punt de trobada del nacionalisme conservador i de les corporacions econòmiques.

La durada i la virulència del conflicte plantejat pels obrers del metall a mitjan gener de 1902, i especialment les alteracions de l'ordre provocada per l'acció dels piquets, motivaren l'entrada en escena de nous elements, responent a la demanda feta per la patronal metal·lúrgica. Per iniciativa del Foment del Treball Nacional es va crear una plataforma negociadora on, a més dels patrons i treballadors afectats, participaren totes les corporacions econòmiques (Foment, Cambra de Comerç, Societat Econòmica d'Amics del País i Institut Agrícola Català de Sant Isidre), els diputats i senadors per Barcelona i una representació de l'Ajuntament.

Un cop el governador civil delegà el càrrec en el capità general Enric Bargés i Pombo, aquest dictà un ban que declarava l'estat de guerra i la suspensió de les garanties constitucionals. Per mitjà d'aquest document es coartaven la llibertat d'expressió, de reunió i d'associació, se sotmetien a la jurisdicció militar els atemptats contra els béns públics i privats i es perseguien els que impedien als "esquirols" treballar.

Els líders de les corporacions econòmiques, als quals es va afegir el president de l'associació cultural i recreativa Ateneu Barcelonès, acordaren oferir el seu concurs a Bargés, rebutjar qualsevol temptativa de diàleg i acceptar la proposta de Felip Bertran d'Amat, president de la Societat Econòmica d'Amics del País, d'organitzar un sistema de defensa per barris (una mena de sometent) que donés suport a les forces d'ordre a l'hora d'enfrontar-se als piquets. Aquesta proposta ve rebre el beneplàcit de la resta de corporacions. El capità general va rebre amb simpatia aquesta solució i, tot i que no podia autoritzar-la legalment, va fer els ulls grossos i es va comprometre a no actuar-hi en contra. El nou governador els garantí la defensa de la propietat, la seguretat individual i el treball. Fins el final de la vaga, les corporacions van constituir una comissió permanent i celebraren reunions diàriament. La creació d'aquest front unit i cohesionat entre patrons i autoritats locals és quelcom que cal destacar.

Hem de fer notar que aquest personatge, Bertran d'Amat, és representatiu de la tesi que sosté aquesta comunicació. D'una banda, des de la plataforma de la Societat Econòmica, es va posar totalment al costat dels patrons durant aquest conflicte del 1902. De l'altra, com a jurisconsult i historiador, presidí l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació i l'Acadèmia de Bones Lletres. Defensor del dret català, escrigué nombrosos llibres sobre el tema.

Com a conseqüència del conflicte, els patrons metal·listes es van reunir a la seva associació patronal per avaluar la situació i tractar d'oferir una resposta conjunta. La decisió més important que van prendre fou la de cohesionar en una única organització de resistència totes les associacions patronals del metall. L'articulació es va fer de la mà d'un home clau en l'organització empresarial: Emili Riera i Calbetó, membre destacat de la junta del Foment del Treball Nacional.

Finalitzada la vaga, en diverses conferències que el president del Foment del Treball Nacional tingué amb els fabricants, es van prendre una sèrie d'acords. Citem-ne un, el que fa referència al tema que ens ocupa: el secretari de l'entitat havia d'assistir en el seu nom a la reunió que les entitats econòmiques i recreatives celebrarien a l'Ateneu Barcelonès (societat d'esbarjo i lloc de trobada de la burgesia de l'època) amb la finalitat de protestar pels fets de la que van anomenar «setmana revolucionària».

La patronal i els professionals liberals: els enginyers industrials

Així doncs, un cop va esclatar la vaga general de gener de 1902, la burgesia va activar una sèrie de respostes. En aquest sentit, hem d'esmentar els integrants d'una societat que, en principi, no tenia connotacions d'entitat patronal, l'Associació d'Enginyers Industrials de Barcelona, que també passà a formar part de la societat de resistència unitària dels patrons metal·lúrgics.

Sens dubte, el detall resulta suggeridor i digne de ser tingut en compte. El fet que una associació que agrupava els enginyers s'integrés en una organització patronal posa sobre la taula la qüestió de la presumpta neutralitat ideològica i tàctica dels professionals liberals. Segons declaracions de la seva associació, durant aquells anys els enginyers van insistir en llur neutralitat davant la lluita de classes, però la veritat és que, per més que aquesta associació sobre el paper tingués caràcter professional i no econòmic, va constituir un important grup de pressió que donà suport, sempre que en tingué ocasió, als patrons metal·lúrgics. A més d'això, és de destacar que més endavant, durant el període immediatament anterior a la dictadura de Primo de Rivera, l'associació dels enginyers també es va alinear sempre en les files de la patronal, signant les cartes i manifestos que les corporacions patronals catalanes dirigien al govern en demanda de solucions per posar fi a l'anomenada "qüestió social".

L'actuació d'aquella associació porta a plantejar-nos una segona qüestió, que enllaça estretament amb la que hem esposat anteriorment: la complexa qüestió de les relacions dels professionals liberals amb la classe obrera i la patronal.

La pretesa neutralitat de què feien gala els enginyers industrials des de les seves publicacions respecte als conflictes que tenien lloc a Barcelona era, en cert sentit, una fal·làcia. Tot fa pensar que les relacions que s'establien entre aquests professionals i els empresaris eren molt estretes, i el fet que s'enrolessin en la mateixa associació del metall n'és una bona mostra. Aquesta vinculació no era deguda només als lligams establerts amb motiu de la pròpia professió: encara que ja és sabut que l'exercici del seu treball permetia a l'enginyer de controlar d'alguna manera el procés productiu i, sobretot, aconseguir un tracte personal amb el propi-

etari, també és evident que molts d'aquells professionals solien tenir interessos directes en algunes de les empreses metal·lúrgiques. En nombroses ocasions, el fet de ser membre d'una de les grans dinasties del sector ja era un motiu important que determinava escollir aquesta professió. Per tant, és freqüent trobar enginyers industrials entre els grans industrials del metall.

La mateixa junta directiva de l'Associació d'Enginyers és ben representativa al respecte. El seu president era l'important industrial tèxtil i polític, primer liberal i després regionalista, Josep de Caralt, que seria nomenat comte el 1916, just quan presidia el Foment del Treball Nacional. Dirigia importants establiments comercials i industrials familiars, i va ser cofundador de tres societats patronals de resistència. També presidí la Cambra d'Indústria. D'altra banda, un dels vicepresidents de l'organització dels enginyers industrials era August de Rull, accionista important de *La Maquinista Terrestre y Marítima* i membre del Foment. Un altre personatge lligat a aquesta empresa, Gaietà Cornet i Palau, era el vicesecretari de l'associació dels enginyers i més tard en seria el president. Cornet va adoptar una actitud molt dura respecte als obrers durant la vaga de 1902. Doncs bé, a més d'enginyer, Cornet era caricaturista i dibuixant. Va pertànyer al grup prenoucentista El Rovell d'Ou i col·laborà en diversos diaris. Dins l'associació dels enginyers, podem citar com un altre personatge un dels vocals de l'entitat, Eveli Maria Doria, el qual, a més de ser enginyer i empresari –havia fundat la Societat Catalana de Paviments i Similars–, era decorador i escriptor.

Alexandre Plana i Eloi Detouche

Un exemple més que posa en relleu els vincles establerts entre les corporacions econòmiques i el món professional i artístic barceloní és el d'Alexandre Plana, una personalitat en el món artístic barceloní que, com a advocat, des del 1915 fou secretari de l'organització dels empresaris metal·lúrgics i director de la seva mútua d'assegurances. Escrigué en diferents diaris i revistes, entre elles en l'aliadòfila *Iberia*, i fou secretari de l'Ateneu Barcelonès.

D'altra banda, si observem algunes dades de la trajectòria d'una altra figura, Eloi Detouche, podem veure com aquest personatge encaixa perfectament en els perfils biogràfics que estem analitzant. D'origen francès però nascut a Barcelona, tenia una empresa a Gràcia dedicada al ram metal·lúrgic. El 1919 fou president de la Unió Industrial Metal·lúrgica, poderosa associació del metall. Mentre era el dirigent d'aquesta entitat, quatre dies després d'haver començat la vaga general d'aquell any, coneguda com de "La Canadenca", a la seu del Foment es celebrà una assemblea presidida per Detouche en representació de l'agrupació metal·lúrgica del mateix Foment. Detouche proposà la possibilitat de constituir una federació que, liderada pels metal·lúrgics, que ja estaven organitzats dins i fora del Foment, agrupés «totes les forces patronals de Catalunya». Sembla que altres corporacions econòmiques catalanes ja havien acceptat aquesta proposta, com ara les cambres oficials o la Societat Econòmica d'Amics del País. La federació que suggerí Detouche havia de tenir autonomia pròpia, és a dir, que es mantindria a part del Foment, entitat que no podia immiscir-se en els conflictes socials perquè així quedava estipulat en una

clàusula dels seus estatuts. Doncs bé, cal destacar que durant els anys de la Primera Guerra Mundial, Detouche impulsà la revista aliadòfila *Iberia,* dirigida per Claudi Ametlla, de la qual n'era copropietari amb un personatge de la rellevància intel·lectual d'Antoni Rovira i Virgili.

Tot plegat porta a plantejar-nos de nou una qüestió clau i summament interessant: la funció i el paper que han tingut –i tenen– els intel·lectuals i tècnics en les societats modernes.

El Cercle Artístic de Sant Lluc

Un altre cas que exemplifica el tema que estem tractant és el dels germans Llimona, fundadors del Cercle Artístic de Sant Lluc. Joan i Josep Llimona Bruguera provenien d'Alella i regentaven la fàbrica tèxtil Herederos de José Llimona. Més tard, aquesta empresa es va fusionar amb La España Industrial.

Com a industrial, Joan Llimona fou vocal el 1916 de dues agrupacions del Foment del Treball Nacional. Pel que fa a la seva faceta artística –es dedicà a la pintura– el 1896, la seva obra *Tornant del tros* (Museu d'Art de Barcelona) guanyà una primera medalla a l'Exposició de Belles Arts de Barcelona. També decorà la cúpula del cambril de la Mare de Déu del monestir de Montserrat. Pintà igualment el fris de l'església de les germanetes dels pobres de Vic (1902) i la cúpula de l'església de les carmelitanes –*L'Escorial–,* també de Vic. Pintà altres grans obres religioses, com el baldaquí de Ripoll (1912, avui a l'Arxiu-Museu de Ripoll) i altres, destruïdes el 1936, en esglésies de Barcelona. També va intervenir en la decoració del santuari de Loreto de Bràfim, a Tarragona.

El seu germà Josep fou industrial i escultor. En la seva faceta d'industrial, participà en diferents associacions econòmiques. Així, el 1914, va ser un dels fundadors de la societat patronal de resistència Asociación de Fabricantes de Hilados y Tejidos de San Martín de Provençals, que s'organitzà com a conseqüència de la vaga del tèxtil de 1913. Alhora, era vocal d'una agrupació del Foment del Treball Nacional. El 1930 va ser escollit tresorer de l'Ateneu Barcelonès. També presidí la Junta de Museus de Barcelona. En el camp polític era conservador i va ser regidor de l'Ajuntament de Barcelona. Junt amb el seu germà, Josep va estudiar a Roma. De tornada a Barcelona va fer nombroses obres públiques, com el monument al doctor Robert i relleus per al monument a Colom i per a l'Exposició Universal de 1888. Influït pel seu germà, es va iniciar en la temàtica religiosa (*Mare de Déu del Roser*, 1892; *Consumatum est*, 1896, del rosari monumental de Montserrat; etcètera).

La conversió dels germans Llimona a un catolicisme militant els portà a encapçalar una escissió catòlica dins el naixent moviment modernista, que es materialitzà en la fundació, el 1893, d'una entitat que en principi estava dedicada exclusivament a activitats artístiques: el Cercle Artístic de Sant Lluc. En la seva fundació va intervenir també un grup format per artistes i intel·lectuals que seguien les orientacions doctrinals del bisbe de Vic Josep Torras i Bages. L'entitat es creà com a reacció a l'anticlericalisme i al modernisme bohemi del Cercle Artístic de Barcelona, al qual oposaren un rígid moralisme catòlic (el nu, per exemple, fou proscrit de llurs expo-

sicions), un culte a les virtuts familiars i un desig d'entroncar amb la humilitat dels gremis medievals.

Els Llimona foren uns artistes destacats dins dels camps de l'escultura i de la pintura, però alhora també eren industrials (com hem dit, industrials tèxtils). Doncs bé, aquesta doble condició d'artistes i empresaris els permeté de relacionar-se molt estretament amb el món industrial i comercial de la ciutat. D'una banda, les seves obres artístiques estaven destinades a l'alta burgesia barcelonina; això ja creava uns vincles de relació entre els que encarregaven el treball i els que el realitzaven. Uns vincles molt estrets i especials, ja que el tracte que s'estableix entre un artista de renom i el client dista molt de ser semblant al que normalment es dóna entre un patró i un assalariat. Altrament, com a empresaris que eren, per defensar millor els seus interessos, un dels Llimona, Joan, pertanyia a una agrupació tèxtil del Foment del Treball Nacional. Més tard, i a mesura que la conflictivitat social augmentà, el seu germà Josep passà a dirigir una societat patronal de resistència.

Un altre cas paradigmàtic de la connexió entre el món empresarial i el món artístic en general, i en concret del Cercle Artístic de Sant Lluc, el proporciona la figura d'Eusebi Güell i López, segon vescomte de Güell, escriptor i artista, que va presidir el Cercle. Va ser membre del consell superior del Foment del Treball Nacional i va estar lligat a un gran ventall d'interessos empresarials. A més de presidir el Cercle Artístic de San Lluc, va ser cònsol general de l'Imperi Austrohongarès a Barcelona, va ser també vicepresident del Conferencia Club, president honorari del Club de Golf de Pedralbes i membre de la Sociedad Hispánica de América. Gran amic d'Antoni Gaudí, li encarregà la construcció de l'església de la colònia Güell a Santa Coloma de Cervelló. Practicà el dibuix, viatjà per tot el món i escriví diversos llibres.

Industrials, artistes, excursionistes...

També poden citar-se dues entitats els dirigents de les quals responien a les característiques apuntades fins aquí. Mencionem dues en principi tan dispars com el Centre Excursionista de Catalunya i l'Orfeó Català. Significativament, en diferents moments de la seva història ambdues van estar presidides pel mateix home, Joaquim Cabot i Rovira, orfebre, escriptor, comerciant i financer, membre i directiu d'importants associacions econòmiques barcelonines, alhora que polític regionalista i col·laborador de Prat de la Riba en el projecte noucentista de creació d'una Mancomunitat catalana. El 1914, Cabot fou president accidental de la Cambra de Comerç, i entre el 1921 i el 1926 va ser-ne president efectiu. Des d'aquest càrrec, el 1922, junt amb representants d'altres corporacions barcelonines, escrigué un missatge al rei demanant l'ascens del general Miguel Arlegui a general de divisió, alhora que impulsava un homenatge en honor d'aquest personatge que s'havia distingit per dur a terme una dura repressió durant els anys coneguts com "del pistolerisme". Cabot també ostentà un càrrec important dins del Foment del Treball Nacional. Mentre dirigí l'Orfeó Català (1901-1931), i sota iniciativa seva, va ser construït el Palau de la Música Catalana (1908) i fundada la *Revista Musical Catalana* (1904). Cabot també va ser molt conegut per la seva faceta d'escriptor.

Gran amic de mossèn Cinto Verdaguer, propulsà la construcció a Barcelona d'un monument dedicat a la seva memòria.

Les forces en acció

S'ha posat de manifest com el poder econòmic barceloní s'articulava mitjançant una xarxa d'associacions de tota mena, i com, tot sovint, a través d'ella es relacionaven representants de diferents sectors de la burgesia barcelonina. Ara bé, seria pueril pensar que un petit patró o un artesà no assalariat pogués entrar fàcilment en contacte directe amb un gran burgès o un industrial important. Tanmateix, és evident que sí que podia fer-ho a través d'alguns dels dirigents de l'associació a la qual estigués integrat, ja que aquests solien ser prou coneguts en els àmbits econòmics de la ciutat. Els interessos d'aquests sectors no sempre eren coincidents i el fet d'establir relacions entre ells significava la posada en escena d'un complex joc de jerarquies. Tanmateix, les diferències que sovint es presentaven entre els diferents grups econòmics s'esborraven quan la situació social es radicalitzava i quan el govern amenaçava amb canvis en la legislació social.

Dins el context internacional de la Primera Guerra Mundial, es va intensificar la por de les classes benestants a què el govern no fos capaç de canalitzar els seus interessos a través del Parlament. Amb el final de la contesa, es van acabar els beneficis extraordinaris que s'havien creat amb l'exportació als països en guerra, i Catalunya restà sotmesa a una greu crisi econòmica. En aquell context, l'anarcosindicalisme es convertí en un repte singular. Llavors, els diferents sectors de la burgesia decidiren coordinar un cop més les seves forces i optar per una autoorganització en tots els àmbits de la vida política i social, àdhuc enrolant-se en el sometent.

Així és com, a través de les seves associacions, una gran part de sectors de la burgesia es va adherir a la Federació Patronal de Barcelona, un sindicat patronal que tenia la voluntat d'enrolar la totalitat de la patronal catalana. Com hem anat veient al llarg d'aquesta comunicació, dins d'aquestes associacions de caire econòmic estaven inclosos també professionals, artistes, escriptors... D'altra banda, cal destacar que dirigents patronals de la Federació Patronal ostentaven càrrecs directius en el Foment del Treball Nacional, tot i que aquesta entitat es presentava sempre com l'entitat "d'ordre", negant que exercia com a societat de resistència davant dels obrers, entre altres coses perquè una clàusula dels seus estatuts li ho impedia. Aquesta tasca de combat la delegà en la Federació Patronal.

I davant d'una situació social que no semblava en vies de solució, el 3 d'abril de 1919 es decretà la jornada laboral de vuit hores, i a principis de setembre el govern del conservador independent Joaquín Sánchez de Toca va començar a plantejar una sèrie de mesures legislatives en matèria social; va ser un intent de canalitzar la situació per la via de la negociació. Llavors, la patronal catalana va connectar amb la seu de la patronal madrilenya i va convocar un congrés patronal. La sessió d'obertura es va fer al Palau de la Música Catalana, centre de la vida musical, on també s'hi farien les sessions generals i l'acte de clausura. El fet que la gran burgesia barcelonina acceptés que un edifici d'aquestes característiques –que durant aquests actes va estar envoltat de les forces d'ordre– s'utilitzés per a celebrar un

congrés patronal és significatiu de tot el que s'ha descrit en aquesta comunicació.

Des del 1919 fins la dictadura de Primo de Rivera, l'actuació conjunta de les associacions on s'articulava la burgesia i la patronal va incidir constantment a la vida ciutadana. Una bona part de les societats recreatives, col·legis professionals, entitats econòmiques i de resistència anaven unificant els seus esforços amb l'objectiu de frenar l'auge sindicalista. La concreció d'aquests afanys es canalitzà sobretot cap a la consecució del control de les forces repressives locals. Així, es va aconseguir que el govern nomenés el general Severiano Martínez Anido com a governador civil de la província. Quan més tard Anido va haver de deixar el càrrec a causa de l'escàndol polític que va desfermar la seva repressió contra els obrers, la burgesia va percebre que els seus successors en el càrrec no tenien el tarannà dur del militar. Aleshores, els ulls dels empresaris es van girar de nou cap l'exèrcit. Això es va evidenciar amb tota cruesa quan a la primavera de 1923 el president de la Cambra de Comerç –alhora que de l'Orfeó Català–, el ja citat Joaquim Cabot, encapçalà una representació de presidents de diferents corporacions econòmiques barcelonines amb la finalitat de posar al corrent el llavors capità general de Catalunya Miguel Primo de Rivera, que per a pacificar Barcelona la patronal només confiava en els militars.

Una petita conclusió

Al llarg d'aquestes pàgines s'ha posat de manifest com el poder econòmic incidia en la vida local des de diferents angles i sobre diversos aspectes, i que la línia divisòria que separava l'actuació de les entitats econòmiques de la de la resta de societats burgeses moltes vegades esdevenia inapreciable.

Si partim de la base que tots aquells centres culturals (l'Orfeó Català, el Cercle Artístic de Sant Lluc, etcètera) representaven una cultura-burgesa, inseparablement, cal preguntar-nos si es pot diferenciar entre els conceptes de burgesia i patronal.

Pel que fa a l'àmbit estrictament cultural, sembla que es pot atorgar als productes culturals un valor substantiu independent de la seva vinculació social originària. En canvi, en l'àmbit social, no hi ha dubte que la patronal ocupà un lloc preeminent dins de la burgesia i, en certa manera, la dirigí i la vampiritzà... quan no n'era la quinta essència. Però, potser, el que més impacta com a motiu de reflexió és que una sèrie de productes culturals que ara gaudim i que han esdevingut alguns dels elements més perdurables del llegat d'aquella època tenen uns vincles primordials amb la gran duresa de les relacions entre classes socials. En definitiva, el fet que el gust estètic exquisit no està renyit amb una gran despietat.

Fotògrafs barcelonins a les Exposicions Universals de París i a la Société Française de Photographie, 1859-1889

Núria F. Rius *

Resum

A partir de 1860, els estudis fotogràfics a Barcelona van ser un negoci en ple procés de creixement i consolidació. Tanmateix, es tractava d'una professió sense tradició que l'avalés i el context de competència creixent obligà a les cases fotogràfiques a construir-se una etiqueta de prestigi a través de les referències a París. Aquesta instrumentalització es va fer per mitjà de la Société Française de Photographie (SFP) i les Exposicions Universals de 1867, 1878 i 1889. Creada el 1854, la SFP fou, al llarg de la segona meitat del segle XIX, la institució fotogràfica més influent en l'àmbit internacional, juntament amb la Royal Photographic Society de Londres. Entre 1859 i 1889, alguns dels fotògrafs més destacats de Barcelona, com Rafel Albareda, Rafel Areñas, Pau Audouard o la família Napoleon, en formaren part. I per bé que els seus estatuts ho prohibien, tots ells van fer ús publicitari de la seva pertinença a la Société al dors de les seves fotografies i en els anuncis que publicaven a la premsa barcelonina, com a reclam per a la captació de nous clients. Aquest ús publicitari de la SFP es complementà amb la participació de tots aquests fotògrafs, juntament amb Antoni Esplugas i Joan Martí, entre d'altres, a les Exposicions Universals celebrades a París entre 1867 i 1889. La conservació, a l'Arxiu Nacional de França, d'algunes reclamacions escrites de medalles per part de fotògrafs de Barcelona, demostra la recerca d'un prestigi professional que quedava visualment materialitzat amb l'estampa final dels premis obtinguts al dors de les fotografies, que complementava l'heràldica honorífica espanyola: Casa Reial, Ordre d'Isabel la Catòlica, etcètera. L'ús del nom de París per a un procés de reconeixement de la pràctica fotogràfica a Barcelona va tenir lloc fins l'any 1890, moment en què s'inaugurà l'etapa més esplendorosa dels estudis fotogràfics, amb l'obertura de nous tallers cada vegada més luxosos, la creació de societats fotogràfiques pròpies i una major integració dels fotògrafs en els circuits polítics i culturals de la ciutat.

Resumen

A partir de 1860, los estudios fotográficos en Barcelona fueron un negocio en pleno proceso de crecimiento y consolidación. Sin embargo, se trataba de una profesión sin tradición que lo avalara y el contexto de competencia creciente obligó a las casas fotográficas a construirse una etiqueta de prestigio a

* Gracmon (MEC-HAR2088-04327/ARTE, Universitat de Barcelona). La present comunicació forma part de la tesi doctoral *Pau Audouard, fotògraf «retratista» de Barcelona. De la reputació a l'oblit (1857-1918)* dirigida per la Dra. Teresa-M. Sala (Gracmon-Universitat de Barcelona) i el Dr. Guillaume Le Gall (Université Sorbonne-Paris IV), amb el finançament econòmic de la Generalitat de Catalunya (AGAUR) i el Fons Social Europeu.

través de las referencias a París. Esta instrumentalización se hizo por medio de la Société Française de Photographie (SFP) y las Exposiciones Universales de 1867, 1878 y 1889. Creada en 1854, la SFP fue, a lo largo de la segunda mitad del siglo XIX, la institución fotográfica más influyente en el ámbito internacional, junto con la Royal Photographic Society de Londres. Entre 1859 y 1889, algunos de los fotógrafos más destacados de Barcelona, como Rafel Albareda, Rafel Areñas, Pau Audouard o la familia Napoleon, formaron parte de ella. Y aunque sus estatutos lo prohibían, todos ellos hicieron uso publicitario de su pertenencia a la Société en el dorso de sus fotografías y en los anuncios que publicaban en la prensa barcelonesa, como reclamo para la captación de nuevos clientes. Este uso publicitario de la SFP se complementó con la participación de todos esos fotógrafos, junto con Antoni Esplugas y Joan Martí, entre otros, en las Exposiciones Universales celebradas en París entre 1867 y 1889. La conservación, en el Archivo Nacional de Francia, de algunas reclamaciones escritas de medallas por parte de fotógrafos de Barcelona, demuestra la búsqueda de un prestigio profesional que quedaba visualmente materializado con la estampa final de los premios obtenidos en el dorso de las fotografías, que complementaba la heráldica honorífica española: Casa Real, Orden de Isabel la Católica, etcétera. El uso del nombre de París para un proceso de reconocimiento de la práctica fotográfica en Barcelona tuvo lugar hasta el año 1890, momento en que se inauguró la etapa más esplendorosa de los estudios fotográficos, con la apertura de nuevos talleres cada vez más lujosos, la creación de sociedades fotográficas propias y una mayor integración de los fotógrafos en los circuitos políticos y culturales de la ciudad.

Des de la historiografia fotogràfica actual es reconeixen els noms de Napoleon, Joan Martí, Rafel Areñas, Pau Audouard i Antoni Esplugas com els fotògrafs capdavanters de la primera generació important de professionals del nou art a la Barcelona de la segona meitat del segle XIX.[1] Tot i que els seus respectius estudis obriren en dates diferenciades, el cert és que tots ells conformaren un grup homogeni identificable avui dia no només per la seva coincidència en el marc cronològic que va de 1850 a 1910, sinó també per una sèrie de línies d'acció comunes, entre les quals, la primera de totes i la més important, fou la dedicació a la fotografia d'estudi o de retrat com a principal activitat econòmica. Parlem d'una sèrie de fotògrafs que dugueren a terme el seu treball en un context en què la fotografia aparegué a Barcelona com una pràctica professional nova i, conseqüentment, òrfena d'una tradició històrica que l'avalés.

Si partim de la seva naturalesa industrial i tenint present la seva aspiració dual entre comerç i art, al llarg de tota la segona meitat del segle XIX la pràctica professional de la fotografia a Barcelona es desenvolupà mirant de resoldre la seva tensió identitària. En aquest punt, la seva projecció pública a través de la premsa diària barcelonina, les reformes constants dels estudis fotogràfics, cada vegada més luxosos, així com l'adopció de novetats tècniques que buscaven cridar l'atenció de la

1. Tots aquests fotògrafs, exceptuant Rafel Areñas, han estat objecte d'estudis monogràfics. Vegeu María de los Santos García Felguera, «Anaïs Tiffon, Antonio Fernández y la compañía *Napoleon*», *Locus Amoenus*, 8 (2005-2006), pàg. 307-335; Rafel Torrella, «Joan Martí, fotògraf de Belleses», dins Joan Martí Centellas, *Joan Martí, fotògraf: belleses del XIX,* Barcelona, Arxiu Fotogràfic de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2008; Jordi Calafell [*et alii*], *Amadeu i Audouard. Fotografies d'escena*, Barcelona, Institut de Cultura, AHCB, 1998; Juan Naranjo [*et alii*], *Registres. Fotografies d'Audouard i A. Esplugas*, Barcelona, Fundació Caixa Barcelona, 1990; Merche Fernández, «El nu femení en l'obra d'Antoni Esplugas», dins Juan Naranjo [*et alii*], *El nu femení. Fotografia d'Antoni Esplugas*, Barcelona, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, 1998.

clientela, formaven part d'un engranatge complex de consolidació professional a la ciutat. Aquest sistema estratègic de promoció es completà amb la referència a l'estranger, i més concretament, a la ciutat de París, la instrumentalització de la qual es realitzà per mitjà de les Exposicions Universals de 1867, 1878 i 1889 i de la Société Française de Photographie.

Les Exposicions Universals de París (1867, 1878 i 1889)

L'Exposició Universal de 1888 a Barcelona va comportar una participació massiva dels fotògrafs de la ciutat a l'esdeveniment, no només a través d'un important augment de la seva producció fotogràfica –amb vistes de la ciutat i amb retrats– sinó també amb el seu concurs al certamen. Tots els fotògrafs retratistes de primer ordre de Barcelona van concursar a l'exposició de fotografies que tingué lloc a la nau 12 del Palau de la Indústria, donant visibilitat, en certa mesura, a la importància que el negoci del retrat fotogràfic havia adquirit a la ciutat des de la dècada de 1870.[2] Tanmateix, aquest moment d'auge vingué precedit, entre altres fets, per la participació en una sèrie d'Exposicions Universals anteriors, i entre elles les celebrades a París, que resultaren les més importants per als professionals barcelonins.

Les Exposicions Universals de 1867 i 1878: primeres temptatives

Com indica Rafel Torrella en el seu estudi sobre Joan Martí, el prestigi de les Exposicions Universals com a aparador de les novetats tècniques i de l'activitat professional dels fotògrafs era àmpliament reconegut.[3] En aquest sentit, Martí participà, juntament amb Antonio Fernández *Napoleon*, a l'Exposició Universal de 1867, per "a veure i ser vist", constituint la primera participació de fotògrafs barcelonins a un certamen internacional d'aquestes característiques. Tanmateix, sabem del cert que el resultat obtingut no respongué a les expectatives dels dos fotògrafs i que l'experiència resultà del tot decebedora.[4]

Un cop inaugurat el certamen –el mes d'abril de 1867– i havent-se realitzat l'examen dels diferents expositors per part del jurat, Antonio Fernández *Napoleon*, amb data de 22 d'agost, escrigué al comissari general de l'Exposició, Pierre-Guillaume-Frédéric Le Play, i li sol·licità una revisió dels sis retrats que havia presentat al concurs de París, que no havien obtingut cap recompensa. Desafortunadament, en el moment de l'examen oficial, aquests retrats encara no estaven desembalats i, a més, el seu muntatge posterior no va estar exempt d'inconvenients: el retrat més important –segons el testimoni del mateix *Napoleon*– va ser col·locat lluny del camp de visió del públic, prioritzant la necessitat d'amagar un estrip de la tapisseria dels murs de la sala. Considerant, «sans amour propre d'auteur», que les fotografies presentades no eren vulgars, sinó el resultat de temps,

2. Sobre la participació d'aquests fotògrafs a l'Exposició Universal de 1888 ja hem realitzat un primer treball de recerca, Núria F. Rius, *Pau Audouard i els fotògrafs retratistes de Barcelona a les Exposicions Universals de 1888 i 1889*, Universitat de Barcelona, treball de DEA inèdit dirigit per Teresa-M. Sala, 2008 [resum en premsa].
3. Torrella, «Joan Martí...», pàg. 14.
4. Per a un primer estudi d'aquest fracàs vegeu María de los Santos García Felguera, «Un "Napoleón" manchego. El fotógrafo Antonio Fernandez Soriano», dins *III Encuentro de Historia de la Fotografía en Castilla La Mancha*, Cuenca, Universidad de Castilla La Mancha, 2008, pàg. 15-16.

d'estudi i diners, que havien permès al fotògraf arribar quasi a la perfecció, *Napoleon* aconseguí finalment la intervenció del cònsul francès a Barcelona, que donà llum verda a la petició del fotògraf, presentant-lo al comissari general de l'Exposició Universal com «un dels artistes les plus habiles et les plus distingués de Barcelone».[5]

Per la seva banda, Joan Martí procedí també a denunciar una sèrie d'errors per part de l'equip organitzatiu del certamen, després d'haver trobat sorprenent que els seus treballs no haguessin resultat premiats.[6] Examinades les possibles causes, Martí denunciava l'absència del seu nom al catàleg oficial del certamen com a principal motiu de no haver obtingut una recompensa «qu'a mon idée je me suit fait créancier» i, finalment, sol·licitava de nou l'examen del jurat, esperant una resposta favorable «que vous reclame un artiste à faveur de son atelier et de sa bonne reputation».[7]

Amb tot, les seves peticions no van obtenir una resposta favorable, la qual cosa pot explicar, en part, el perquè de l'absència de la casa fotogràfica *Napoleon* en les següents edicions del certamen universal a París, desmarcant-se clarament de la línia seguida per la resta d'estudis fotogràfics de Barcelona. No obstant això, només un any més tard, el 1868, els *Napoleon* aconseguien la primera medalla per a inscriure al dors de les fotografies a l'Exposició Aragonesa, després de l'entrada del fill Emilio a l'estudi.[8]

Aquest no fou el cas de Joan Martí, que va presentar-se de nou a l'Exposició Universal de 1878, aquesta vegada al costat d'un grup més representatiu del negoci fotogràfic a Barcelona.[9] Juntament amb els retratistes de Madrid Manuel Alviach i Eusebio Juliá, participaren al concurs de fotografies el mateix Martí amb Rafel Areñas, Narcís Novas i Díaz Otero. En aquesta ocasió, els treballs dels retratistes de la ciutat resultaren premiats, amb una menció honorable i tres medalles de bronze, respectivament.[10]

Cal destacar el fet que el certamen de 1878 coincidí amb la dècada d'inici del creixement del negoci fotogràfic a Barcelona, un desenvolupament que visqué la seva explosió definitiva al llarg del 1880.[11] En aquest context inicià les seves activitats Rafel Areñas, amb l'estudi fotogràfic principal al carrer de l'Hospital,[12] i que veié els seus interessos lleugerament alterats a l'Exposició Universal de 1878 per un

5. *AN* (Archives Nationales), «Lettre d'Antonio Fernandez Napoleon à M. Le Play», F123094, f. 1-2, Barcelona, 22-VIII-1867.
6. Sobre el material presentat per Joan Martí vegeu Torrella, «Joan Martí...», pàg. 14.
7. *AN*, «Lettre de Jean Martí à M. Le President de la Comition Imperial [sic] de la Exposition Universelle de Paris», F123094, f. 1, Barcelona, [s/d].
8. García Felguera, «Anaïs Tiffon...», pàg. 316.
9. Prèvia a l'Exposició Universal de París, es va celebrar la Centennial Exhibition de Filadelfia el 1876. En aquesta ocasió no va participar Joan Martí, però sí que ho varen fer els *Napoleon*, juntament amb Heribert Mariezcurrena i Narcís Novas. Tanmateix, cap d'ells en va resultar premiat. Vegeu *Lista preparatoria del catálogo de los expositores de España, y sus provincias de ultramar, Cuba, Puerto Rico y Filipinas*, Filadelfia, Imprenta de Campbell, 1876, pàg. 58; *Lista alfabética de los premios concedidos á España y sus provincias de Ultramar en la Exposición Universal de Filadelfia en 1876*, Barcelona, Narciso Ramírez y Cia, 1877.
10. Dades dels expositors i les seves respectives recompenses extretes del *Bulletin de la Société Française de Photographie* (Paris, Société Française de Photographie), 24 (1878), pàg. 253-259.
11. El nombre d'estudis fotogràfics a Barcelona arribà a la trentena a mitjan decenni de 1870-1880. Vegeu les dades publicades a L.-R. León, *Guía consultativa o indicador general de Barcelona*, Barcelona, 1875, pàg. 371.
12. Ricard Marco, «Els retratistes del segle xix a Barcelona. Noves dades per a la història de la fotografia» dins Pilar Vélez (dir.), *Retrat del passat. La col·lecció de fotografies del Museu Frederic Marès*, Barcelona, Museu Frederic Marès, 2003, pàg. 158.

simple incident ortogràfic, tanmateix significatiu en procés de reconeixement professional anhelat per aquests fotògrafs. Una equivocació tipogràfica amb la 'ñ' del cognom del fotògraf obligà el president del jurat de la secció de fotografia, Charles Davanne, a sol·licitar d'urgència la seva correcció. Davanne escrigué:

> L'«ñ» a son importance, parce qu'il y a, à Barcelone également, un Mr. Arenas amateur, il ne faut pas qu'il soit confondu avec Areñas. Veuillez je vous prie tenir compte de cette observation surtout pour le diplôme.[13]

L'apogeu de 1889: els inicis del Modernisme

En aquesta seqüència cronològica d'Exposicions Universals, la celebrada a Barcelona el 1888 va funcionar, sense cap mena de dubte, com a trampolí per empènyer el gruix destacat de fotògrafs de Barcelona al certamen de París de 1889. Només una inèrcia creixent com la que vivien els estudis fotogràfics de la ciutat explica el fet que aquest grup fos dels més preparats per a la participació al concurs francès, havent-hi només cinc mesos de marge entre la clausura de l'Exposició Universal de Barcelona i l'obertura de la de París, amb tots els conflictes que això comportava. Amb tot, Joan Martí, Rafel Areñas, Antoni Esplugas, Pau Audouard i Agustí Campany, juntament amb Porfirio Valiente, Ciriquiand Moinard i Edmond Dupont, de qui malauradament no tenim dades pràcticament,[14] no es van veure afectats pels nombrosos problemes d'organització de la secció espanyola, la crisi de la qual comportà la creació d'un grup específic per a Catalunya i Balears.[15]

La premsa de l'època ben aviat començà a fer-se ressò de la presència dels industrials catalans a l'Exposició Universal, i entre ells dels fotògrafs de Barcelona, com així ho ressenyava Miquel Utrillo per a *La Ilustració Catalana*:

> En lo Palau de la Indústria, tot lo vestíbul està ocupat per expositors catalans, fotografies de Audouard, Martí, Areñas y Esplugas.[16]

Aquesta mateixa premsa s'encarregà de donar crònica del material exposat, principalment retrats d'estudi, entre els quals destacà les fotografies de Joan Martí realitzades al ball del Cercle Artístic al Teatre Líric el 3 de març de 1889.[17] Pau Audouard, per la seva banda, exposà una composició de grans dimensions amb fotografies en platinotípia;[18] Rafel Areñas presentà una sèrie de fotografies que prèviament havien estat exhibides a l'establiment del senyor Llibre amb una bona

13. *AN*, «Lettre de Ch. Davanne à M. Honorat», F12 3453, f. 1-2, Paris, 16-IX-1878.
14. Únicament coneixem l'adreça de l'estudi fotogràfic d'Edmond Dupont al número 8 de la porta de Santa Madrona (*Comité de la Catalogne et des Baleares. Catalogue. Exposition Universelle*Paris*1889*, Barcelona, Imprimerie de Jacques Jepus, 1889, pàg. 13).
15. Sobre la creació del Comitè de Catalunya i Balears, vegeu les notícies que en dóna *La Vanguardia* al llarg del mes de desembre de 1888 i fins el mes de febrer de 1889.
16. *La Ilustració Catalana*, 15-VII-1889, pàg. 206.
17. *La Vanguardia*, 21-III-1889, pàg. 5. Cal destacar que els *Napoleon* també participaren en aquesta festa i la premsa se'n va fer igualment ressò (*La Vanguardia*, 23-IV-1889, pàg. 1-2).
18. *La Ilustració Catalana*, 30-IV-1889, pàg. 122: «Aquests días, ab ocasió de fernos fer un retrato en l'acreditat establiment dels senyors Audouard y companyía, tinguerem lo gust de veure la instalació qu'envian a la Exposició de París. És un gran quadro de peluche, hont hi campejan bonas probas de treballs fets per la casa y que de segur seran estimadas en aquell gran certamen acreditantla una vegada més de fotografía de primer ordre. Las probas en platinotipia cridaran l'atenció per la perfecció qu'alcansan sense necessitat dels pastitxos de retocadors y plomejadors ab que altras casas volen enlluhernar al públich».

acollida del públic barceloní;[19] i Antoni Esplugas, qui també presentà fotografies a la Spanish Exhibition de Londres amb retrats d'artistes cèlebres, envià a París un conjunt d'imatges, totes elles emmarcades amb marcs daurats de la casa Gustavo Martí.[20] El resultat de la participació dels fotògrafs barcelonins a París va ser exitosa, ja que Joan Martí, Rafel Areñas, Pau Audouard i Antoni Esplugas van obtenir, tots ells, medalla de plata, fent-ho constar des d'aleshores al dors dels seus retrats (*Figura 1*).[21]

La importància donada a les medalles no era una qüestió exclusiva dels fotògrafs concursants, sinó que des del mateix jurat es valorava aquest element com una via per a diferenciar la fotografia professional de la pràctica amateur, ascendent en aquells moments. Léon Vidal, responsable de fer el balanç de la secció de fotografia de l'Exposició de 1889, considerava que, tot i que el valor entre el treball professional i l'amateur havia de ser equitatiu, alhora calia considerar que els treballs presentats pel fotògraf professional en un certamen d'aquelles característiques tenia un caràcter vital i, per tant, les medalles podien jugar un rol importantíssim per al renom local i internacional de la casa fotogràfica i igualment per al seu èxit econòmic.[22] Així, el mateix Léon Vidal, en el seu informe de l'Exposició Universal de 1889, citava per primera vegada fotògrafs de Barcelona, i afirmava:

> Esplugas et Areñas y sont présentés comme des photographes de portraits dignes d'être assimilés à des oeuvres d'art.[23]

En aquest sentit, cal considerar que, si històricament l'Exposició Universal de 1889 inaugurà el mite del viatge de Ramon Casas i Santiago Rusiñol a París i de que el període que hi romangueren serví per compactar el primer grup d'artistes modernistes, paral·lelament, els fotògrafs en tornaren amb un reconeixement ja consolidat que donà pas als anys daurats dels estudis fotogràfics a Barcelona.[24]

19. *El Noticiero Universal*, 14-IV-1889, pàg. 1.
20. *El Noticiero Universal*, 13-V-1889, pàg. 2.
21. Audouard anuncià el seu estudi premiat amb medalla d'or a París en tota la publicitat feta amb posterioritat al 1889. Tanmateix, aquesta dada no es correspon amb les diferents llistes publicades amb els resultats de les recompenses del certamen. Als Arxius Nacionals de França tampoc es conserva cap document que faci constar una reclamació de millora o modificació de medalla.
22. Léon Vidal, «Classe 12. Épreuves et appareils de photographie. Rapport du jury international», dins *Exposition universelle internationale de 1889 à Paris. Rapports du jury international*, Paris, Imprimerie nationale, 1890-1993, pàg. 407.
23. Vidal, «Classe...», pàg. 454.
24. Cap fotògraf d'aquesta generació concursà a l'Exposició Universal de 1900 a París. La participació barcelonina es reduí a les fotografies de Josep Barberà-Humbert i Elies Barberà i Ramon, als estudis fotogràfics de Peso i Planas i als esmalts presentats per August Vallmitjana Abarca. Vegeu *Exposition Universelle Internationale de 1900. Catalogue Général Officiel. Groupe III-Classe 12*, Paris, Imprimeries Lemercier, 1900, pàg. 58-59. Tampoc tenim constància que cap d'ells participés en altres certàmens universals, amb l'excepció d'Antoni Esplugas, de qui el diari *La Dinastía*, en la seva edició del 23 de març de 1892, donà la notícia que pretenia participar a l'Exposició Universal de Chicago de 1892 amb imatges resultants d'un procediment químic de la seva invenció. Malauradament ens ha estat impossible consultar el catàleg oficial del concurs per aportar més dades a la present comunicació.

La Société Française de Photographie (1859-1891)

Tot i que la fotografia arrelà amb força a Barcelona, especialment en el seu vessant comercial, el cert és que es veié privada d'un impuls dirigit cap a aspectes més filantròpics, com podien ser les investigacions científiques o les recerques de registres estètics propis del nou mitjà que li poguessin donar certa categoria artística. Rafel Calvet i Patxot, secretari del jurat encarregat d'avaluar l'exposició de fotografies de l'Exposició Universal de 1888 a Barcelona, lamentava, en la seva conferència a l'Ateneu Barcelonès que:

> Salvo honrosas excepciones, el fotógrafo de profesión no tiene otras nociones de su arte que las que le dicta su experiencia, limitada a los dos o tres procedimientos que conoce prácticamente. Una de las causas principales que a ello contribuyen es la falta de Sociedades fotográficas en nuestro país, pues han sido inútiles todas las tentativas hechas por su formación. Gracias a ellas, entran en relaciones los prácticos con los aficionados, no desdeñándose de presidirlas los hombres científicos de más valía; ya que han figurado notabilidades como los Becquerel, Dumas, Regnault, Herschell y otros muchos, no siendo ocioso el recordar que, si Daguerre perseveró en sus trabajos, se debe en gran parte a Dumas y Arago. que le alentaron y protegieron en gran manera.[25]

És possible afirmar que aquesta absència d'associacions fotogràfiques la va suplir, en certa mesura, la Société Française de Photographie de París (SFP) fins a principis de 1890.[26] Creada el 1851, primer amb el nom de Société Héliographique, i refundada el 1854, la SFP fou, al llarg de la segona meitat del segle, la institució fotogràfica més antiga del món, juntament amb la Royal Photographic Society de Londres del 1853. Entre els membres fundadors es trobaven personatges rellevants com Olympe Aguado, Gustave Le Gray, Nièpce de Saint Victor, Edmond Becquerel o V. Regnault, aquests darrers citats pel propi Calvet. El seu funcionament era similar al de l'Académie des Sciences, amb la presentació de nous procediments fotogràfics i lectures de memòries, així com amb la publicació del seu propi butlletí, elements que permeteren a la SFP esdevenir, amb el temps, la institució més influent en el desenvolupament de la pràctica fotogràfica a França al llarg del segle XIX.[27]

La nòmina dels socis de la SFP –amb tots els fotògrafs més importants de París– dóna exemple de la rellevància que adquirí l'entitat. Tanmateix, entre els germans Bisson o la família Lumière, i els fotògrafs Fèlix Nadar, Pierre Petit o Adam

25. Rafel Calvet, «La fotografia en la Exposición Universal de Barcelona» dins *Conferencias públicas relativas a la Exposición Universal de Barcelona*, Barcelona, Ateneu Barcelonès, 1889, pàg. 576-577.
26. Segons notícies de la premsa de l'època, van haver-hi dos intents de constitució de societats fotogràfiques abans de 1888. La primera tingué lloc el març de 1881 amb el nom de «Sociedad de aficionados a la fotografía», essent una iniciativa encapçalada pel pintor i fotògraf senyor Roig. La segona, el desembre de 1883, s'anomenà «Sociedad española de aficionados a la fotografía» tot i que després no se'n donà més notícies. Vegeu les notes publicades a *La Vanguardia*, 6-III-1881, pàg. 3; 8-III-1881, pàg. 17; i 5-XII-1883, pàg. 7.940-7.941. Tot i que queda pendent escriure una història de les diferents entitats fotogràfiques de Barcelona fundades al llarg del segle XIX, ja hi ha una sèrie d'investigadors, com Merche Fernández o Salvador Tió, que estan treballant sobre aquest tema.
27. *Dictionnaire mondial de la photographie. Des origines à nous jours*, Paris, Larousse, 1994, pàg. 594.

Salomon, s'hi van fer un lloc, entre 1859 i 1891, una part dels fotògrafs retratistes més importants de Barcelona, amb Rafel Albareda, la casa *Napoleon*, Pau Audouard, Rafel Areñas i Miguel Aragonés, juntament amb els científics Jaume Ferran i Clúa i Innocent Paulí.[28] La presència d'aquests fotògrafs a la SFP, en una cronologia que acaba de manera coral a principis de la dècada de 1890, planteja la qüestió del perquè d'aquest fenomen on hi mancaven, no obstant, alguns fotògrafs importants com Joan Martí, Antoni Esplugas o Marcos Sala, entre d'altres. Per començar, el nom del fotògraf francès Franck de Villecholes, membre de la SFP entre 1856 i 1900, pot ser una pista important.

Franck de Villecholes com a referència

Franck de Villecholles (Voyennes, 1816 – Asnières-sur-Seine, 1906) constitueix, sens dubte, una de les assignatures pendents de la historiografia fotogràfica espanyola, ja que tot i que fou un dels fotògrafs més importants del país durant els primers anys de la fotografia, amb prou feines se li coneixen alguns daguerrotips i vistes topogràfiques. Deixant de banda la tasca de recerca que resta pendent de realitzar entorn d'aquest fotògraf a Espanya, la seva implicació amb la SFP i el rol que jugà en relació als fotògrafs retratistes de Barcelona insinua un rerefons històric més rellevant del que fins ara s'ha cregut.

Franck, que al llarg de l'últim terç de segle fou un dels membres més destacats de la SFP,[29] arribà a Barcelona al voltant de 1849, sembla ser que fugint de la República. Es tractava dels primers anys de Franck com a fotògraf, donat que anteriorment s'havia interessat a la pràctica literària, iniciant-se a la daguerreotípia el 1845.[30] Franck s'exilià a Barcelona, una ciutat on, a la dècada de 1850, la pràctica fotogràfica no comptava encara amb un cos professional consolidat i on tot just s'hi començaven a obrir els primers estudis fotogràfics dirigits per fotògrafs locals, després del pas dels pioners estrangers. Les Rambles i els carrers adjacents es convertiren en l'eix principal per a la ubicació dels estudis fotogràfics, i així, Franck s'instal·là al número 18 de la Rambla del Centre.

Tot i que des de la historiografia fotogràfica, especialment francesa, s'ha tendit a limitar la cronologia de Franck a Barcelona entre 1849 i 1857, el cert és que Franck restà a la "Paris del Sud" fins el 1865, compaginant el seu estudi fotogràfic de Barcelona amb el de París, situat, primer, al número 15 de la plaça de la Borsa (1859-1862), i després al número 18 de la Rue Vivienne (1861-1880).[31] Des de Barcelona, Franck fou admès a la SFP el 1856, i encara el 1857 romangué actiu a la ciutat, ja que durant el mes d'abril produí les seves cèlebres vistes fotogràfiques de Barcelona.[32] Tot i que el mes de maig d'aquell mateix any contragué matrimoni

28. Sobre la relació de Ferran i Paulí amb la Société Française de Photographie, vegeu Salvador Tió, *Ferran i Paulí «La Instantaneidad en Fotografía»,* Barcelona, Càtedra UNESCO de Tècnica i Cultura i Universitat Politècnica de Catalunya, 2007, pàg. 55-63.
29. Va ser membre del consell d'administració entre 1882 i 1900, moment en què fou nomenat membre emèrit de la societat. Igualment, fou membre de la comissió d'organització del Congrés Internacional de Fotografia de 1889 a París.
30. Marc Durand, *Élements biographiques concernant quelques photographes*, París, [s/d], [s/p].
31. J. M. Voignier, *Répertoire des photographes de France au dix-neuvième siècle,* [s/l], Le Pont de Pierre, 1993, pàg. 107.
32. Es tracta d'un conjunt de fotografies i vistes estereoscòpiques de Barcelona de les quals se'n conserva còpia a la Bibliothèque Nationale de France, a la biblioteca de l'École Nationale Supérieur des Beaux-Arts i a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

amb Élisa Amélie Dolley a l'Ajuntament de Batignolles-Montceau (París), el seu estudi de les Rambles continuà obert al llarg de tot el 1857.[33] De manera immediatament posterior, tot i que ignorem encara avui la data exacta, Franck creà societat amb Alexander Wigle, litògraf, ja actiu a Barcelona durant el mateix any 1857.[34] Aquest estudi funcionà, com a mínim, des de 1859[35] fins el 1865, sota la firma *Franck y Wigle*, publicitant, durant aquests anys, el seu taller de la Rambla del Centre amb els de París.[36]

En el transcurs de la seva estada a la ciutat, Frank esdevingué un dels retratistes més coneguts de Barcelona, com així ho demostra la caricatura que el 1859 li dedicà el setmanari *El Café* amb l'article «La Retratomanía».[37] El text, que ironitzava sobre la febre del retrat a Barcelona amb l'obertura de nombroses galeries dedicades a la daguerreotípia, presentava Franck, protagonista de l'article, com un fotògraf cèlebre i enriquit amb el seu negoci, que no es deixava estafar, però, per aquells clients que, molt hàbilment, intentaven esquivar la seva factura:

> El retratista, que no es lelo, los atrapa y no les vale por cierto sus protestas escusas o negaciones, pues cojidos por el cogote son llevados hasta el orijinal que está de muestra y, reconocido el delito, obligados son a satisfacer el importe del retrato o de lo contrario mandados a Satanás por la via de la estrangulación debida a la forzuda mano del retratista, que es un gabacho de puño (*Figures 2* i *3*).[38]

La presència d'una part important dels fotògrafs retratistes més cèlebres de Barcelona a la SFP pot ser entesa a través de la figura de Franck, especialment si tenim en compte que, segons l'article 11è dels estatuts de l'entitat, l'admissió a la SFP havia d'estar avalada prèviament per dos membres de la societat. No resulta quimèric pensar que la figura de Franck, el fotògraf "gabacho" de Barcelona per excel·lència durant aquells anys, hauria pogut funcionar com a pont. El que queda clar és que tots aquests fotògrafs, ubicats al mateix carrer –les Rambles– i en una ciutat provincial com era Barcelona al voltant de 1860, es coneixien i es prenien els uns als altres com a referència professional.

Els fotògrafs barcelonins a la SFP

El primer fotògraf barceloní admès a la SFP fou Rafel Albareda, soci de l'estudi fotogràfic *Moliné y Albareda*. Rafel Albareda i el caricaturista Manel Moliné fundaren la societat fotogràfica el 1856 i instal·laren el seu taller al carrer d'Aroles.[39] L'entrada a la SFP tingué lloc el març de 1859, just en el mateix moment en què el setmanari *El Café* publicava la caricatura de Franck, realitzada pels mateixos fotò-

33. *El Consultor. Nueva Guía de Barcelona*, Barcelona, A. Flotats, 1857, pàg. 165: «Franch, Mr. Retratista al daguerrotipo. Rambla de Capuchinos, 18.-1.º».
34. El 1857, tant Franck com Wigle anunciaren els seus negocis, un de daguerreotípia i l'altre de litografia, per separat (*El Consultor...*, pàg. 165 i 244).
35. Ja al 1859 es publicaren algunes litografies sota la firma de *Franck y Wigle*. Aquest és el cas d'una sèrie de retrats publicats a *La Ilustración. Periódico Quincenal*, el gener d'aquell mateix any.
36. L'Arxiu Fotogràfic de Barcelona conserva algunes cartes de visita amb aquesta publicitat al dors. Veure la serie CV. 11.D.8.K.4.
37. Caricatura reproduïda a Juan Naranjo, *La fotografia a Espanya al segle xix*, Barcelona, Fundació La Caixa, 2003, pàg. 21.
38. *El Café*, 27-III-1859, pàg. 4-5.
39. Marco, «Els retratistes...», pàg. 155.

grafs. Aquell mateix any, Rafel Albareda i Manel Moliné participaren conjuntament a la Tercera Exposició organitzada per la SFP, de la mateixa manera que ho féu Franck, al costat de fotògrafs de la talla de Nadar, Le Gray, Clifford o Disdéri. En aquest cas, els dos fotògrafs van presentar un total de quatre obres, entre les quals, dos retrats i dos tipus etíops al col·lodió humit.[40] Albareda i Moliné van abandonar la SFP presumiblement a principis de la dècada de 1860, ja que el seu nom desaparegué de les llistes oficials de socis publicades el 1863 i el 1864[41], dates que coincideixen amb un moment en què els dos fotògrafs començaren a treballar per a la casa reial espanyola.[42] En aquest sentit, les ressenyes publicades per la premsa de l'època deixaven clar que l'estudi d'Albdareda i Moliné s'havia consolidat com un dels més importants del país:

> De operacion mecánica, ha pasado la fotografía á formar un ramo especial del arte de la pintura. Ya no puede considerarse á los fotógrafos como simples industriales, pues entre ellos los hay que rayan muy alto. Digánlo si no, esos elegantes y variados mostruarios, donde se ostentan verdaderas maravillas de reproduccion. Qué relieve, qué colorido, qué verdad! Entre los buenos fotógrafos de Barcelona, y sin rebajar el mérito indisputable de sus colegas, sobresalen sin embargo, los señores Moliné y Albareda, cuyas muestras de la calle de Arolas disfrutan del privilegio de cautivar la atencion de los transeuntes.[43]

Si reprenem la caricatura d'*El Café*, a més de Franck, hi sortia representat també, encara que en un segon pla, l'altre fotògraf que començà a dominar el mercat fotogràfic de la ciutat al llarg de 1850, Antonio Fernández Soriano, dit *Napoleon*. L'obertura del seu taller es produí el 1853 i estava situat a la Rambla de Santa Mònica 15-17, només uns metres més enllà de l'estudi de Franck. Justament, les primeres notícies de l'estudi *Napoleon* les tenim gràcies a la rivalitat publicitària que aquest i *Monsieur* Franck van lliurar a les pàgines dels diferents diaris de Barcelona des del 1853 i fins el 1855.[44]

La disputa comercial d'ambdós –en preus i presència gràfica en els diaris– d'alguna manera traduïa la jerarquia comercial del daguerreotip a la ciutat en aquell moment. Franck i la casa *Napoleon* eren els dos tallers més importants de Barcelona. Tanmateix, amb el temps, els *Napoleon* s'acabarien imposant com l'estudi fotogràfic més cèlebre i reputat de tota la ciutat, prestigi que perduraria fins ben entrat el segle XX. Per complir aquest objectiu, l'empresa seguí diferents passos que la consolidaren en aquesta situació privilegiada. En primer lloc, els *Napoleon* van adquirir el fons fotogràfic de Franck, quan aquest i Alexander Wigle

40. *Catalogue de la troisième exposition de la société française de photographie comprenant les oeuvres des photographes français et étrangers*, Paris, Société Française de Photographie, 1859, pàg. 3.
41. *Bulletin de la Société Française de Photographie*, 9 (1863), pàg. 146-152; i 10 (1864), pàg. 301-308. No es publicaren llistats de membres durant els anys 1861 i 1862.
42. Veure les notícies que en donà la premsa de l'època: *La Época*, 30-XI-1860, pàg. 4; o *La Correspondencia de España*, 6-I-1861, pàg. 1: «los Sres. Moliné y Albareda que vinieron a Madrid a presentar a SSMM. los retratos que tuvieron la bondad de encargarlos, fueron recibidos en audiencia particular escuchando las más lisonjeras frases de los augustos labios de SSMM. relativas al viaje que hicieron a Cataluña».
43. *El Lloyd Español*, 4-III-1864, pàg. 2.
44. Ens referim al *Correo de Barcelona* (1853) i al *Diario de Barcelona* (1854, 1855). Veure'n la reproducció a García Felguera, «Anaïs Tiffon...», pàg. 312-313.

van cessar el negoci el 1865.[45] A continuació, el 1868, la casa fotogràfica es féu amb la primera medalla, com hem comentat anteriorment, a l'Exposició Aragonesa, després de passar sense pena ni glòria per l'Exposició Universal de París de 1867. Finalment, es van convertir en l'estudi fotogràfic "monàrquic" per excel·lència a Barcelona, essent nomenats fotògrafs reials el 1875.[46] A partir d'aquí, els *Napoleon* es convertiren en la referència fotogràfica indiscutible de la ciutat i la seva entrada a la SFP el 1877 inicià un petit efecte dominó amb la incorporació a l'entitat d'altres fotògrafs de Barcelona.[47]

Aquest fou el cas de Pau Audouard, fill del també fotògraf Oscar Audouard, soci de la Fotografia Franco Hispano Americana. Pau obrí el seu propi estudi a les cèntriques Rambles l'estiu de 1879, però amb la diferència que ho féu essent ja membre de la SFP, a on entrà a l'abril d'aquell mateix any.[48] Pau Audouard es caracteritzà per ser un dels fotògrafs amb més visió comercial, fet que el permeté una ràpida ascensió entre els professionals de la ciutat. El fet d'obrir l'estudi amb el nom de la SFP va ser una de les múltiples estratègies que aquest retratista utilitzà per a convertir-se en el segon fotògraf més important de Barcelona, per darrera, justament, dels *Napoleon*. Per a la seva promoció, Audouard jugà amb termes d'innovació; per exemple, fou el primer en incorporar llum elèctric al seu estudi l'any 1881.[49] A més, aconseguí ser nomenat el fotògraf oficial de l'Exposició Universal de Barcelona del 1888, al més pur estil Pierre Petit, fotògraf de pràcticament totes les Exposicions Universals del segle XIX a París.

Seguint Audouard, van entrar a la SFP els fotògrafs Rafel Areñas (1880)[50] i Miguel Aragonés (1882).[51] A la dècada de 1880, Areñas formava part del selecte grup de retratistes consolidats a la ciutat, com els *Napoleon* o el mateix Pau Audouard. Per aquest motiu, la seva entrada a la SFP va ser anunciada a la premsa de Barcelona, molt pendent sempre dels moviments dels fotògrafs de la ciutat.[52] Per la seva banda, Miguel Aragonés, pintor i gravador, entrà a la SFP un any després d'haver obert estudi de fotografia al número 2 de la plaça del Teatre.[53]

L'ÚS DEL NOM DE LA SFP PER A L'ADQUISICIÓ D'UN PRESTIGI

Tots aquests fotògrafs conformaren un grup professional clarament posicionat en la pràctica fotogràfica comercial, malgrat la formació artística d'alguns d'ells. En aquest sentit, la seva presència a la SFP responia a objectius purament comercials, tot i l'esperit no lucratiu de la societat. Hi ha diferents elements que donen suport

45. Es publicaren diferents anuncis al *Diario de Barcelona* al llarg del mes d'agost per a donar-ne notícia: «M. Fernando Napoleon [...] Nota. Habiendo cesado el negocio de la fotografía los señores Franck y Wigle, se avisa a los que se hubiesen retratado en dicha casa, que desde ahora se ha encargado Mr. F. Napoleon de los clixés tanto de retratos como vistas de Barcelona, etc. Por lo tanto los señores que necesiten alguno de sus retratos o vistas, podrán dirigirse a este establecimiento» (*Diario de Barcelona*, 6-VIII-1865, pàg. 7.816, citat per García Felguera, «Un "Napoleón"...», pàg. 14.
46. García Felguera, «Anaïs Tiffon...», pàg. 316.
47. *Bulletin de la Société Française de Photographie*, 23 (1877), pàg. 281 [sessió del 9-XI-1877].
48. *Bulletin de la Société Française de Photographie*, 25 (1879), pàg. 113 [sessió del 2-V-1879].
49. Vegeu *Diario de Barcelona,* 11-I-1881; *El porvenir de la Indústria,* VII-305 (1881); citats per Tió, *Ferran i Paulí...*, pàg. 41-43.
50. *Bulletin de la Société Française de Photographie*, 26 1880, pàg. 57 [sessió del 5-III-1880].
51. *Bulletin de la Société Française de Photographie*, 29 1883, pàg. 5 [sessió del 5-I-1883].
52. *El Diluvio*, 25-III-1880, pàg. 2.341: «El reputado fotógrafo de la calle del Hospital don Rafael Areñas ha sido nombrado miembro de la Sociedad Francesa de Fotografía».
53. Miguel Aragonés inaugurà el seu taller de fotografia a la plaça del Teatre el gener de 1882 (*La Vanguardia*, 20-I-1882, pàg. 452-453).

a aquesta idea. El primer és l'existència d'una dinàmica mimètica de les línies de treball dels estudis fotogràfics parisencs, amb l'adopció de totes les novetats tècniques i comercials per part dels de Barcelona. Per tant, parlem d'uns estudis fotogràfics a la ciutat amb una marcada absència d'esperit d'innovació pròpia. Abans que científics, artistes o intel·lectuals, parlem de comerciants. El segon i més evident és l'ús comercial de la pertinença a la SFP en diferents espais publicitaris, com la premsa o els dors de les fotografies. Els fotògrafs de Barcelona feren cas omís de la prohibició explícita en els estatuts de la SFP de l'ús del seu nom per a objectius lucratius i explotaren indiscriminadament la seva reputació. En aquest sentit, Pau Audouard, més enllà dels dors de les fotografies, es publicitava com a membre de la SFP, com Miguel Aragonés, a les pàgines de *La Ilustración* durant la dècada de 1880, mentre que, paral·lelament, Rafel Areñas feia el mateix a *La Renaixensa*.[54] Finalment, com a últim tret característic, la presència dels fotògrafs retratistes de Barcelona a la SFP era totalment passiva, un fet que es veié accentuat, tanmateix, per la manca d'organització d'exposicions a l'entitat durant el període en què aquests fotògrafs en foren membres.[55]

Amb tot i això, la cronologia que marca la pertinença d'aquests fotògrafs de Barcelona a la SFP –de 1859 a 1891– coincideix amb el període de naixement i consolidació dels estudis fotogràfics a la ciutat, amb l'adquisició d'un prestigi que veié el seu esplendor al llarg de 1890. Pau Audouard, Rafel Areñas i Miguel Aragonés foren membres de la SFP fins el 1889, any en què els seus noms ja no sortien publicats al llistat de socis; mentre que *Napoleon* desaparegué el 1891. L'Exposició Universal de 1889 i l'èxit aconseguit pels fotògrafs de Barcelona marcà de manera simbòlica l'adquisició d'un prestigi professional i social en els cercles intel·lectuals i artístics de Barcelona que, directament, determinà el final d'aquest procés de reconeixement. La inauguració del projecte cultural del Modernisme, per altra banda, impulsà de manera important que la fotografia –i per extensió els fotògrafs– fossin assimilats dins l'esfera artística, per tant, la més prestigiosa (*Figures 4* i *5*).

De la Société Française de Photographie a la Sociedad Fotográfica Española (1891-1900)

Els laments de Rafel Calvet i Patxot de l'any 1888 sobre l'absència de societats fotogràfiques a Barcelona tingueren una resposta gairebé immediata. Es pot dir que

54. Com a exemple, vegeu *La Renaixensa*, 5-XII-1886, pàg. 7.782: «Rafel Areñas fotografo de las reals Casas d'Espanya y Portugal membre de la Societat Francesa de Fotografia, caballer de la Real Orde de Isabel la Catolica y premiat ab vuit medallas en exposicions nacionals y estrangeras y ultimament ab la Medalla d'Or en la de Tarragona. Hospital, 27 i 29, Barcelona».

55. La manca d'esperit científic d'aquests fotògrafs –essencialment comercials– queda patent amb la seva absència en el primer Congrés Internacional de Fotografia, celebrat a París amb motiu de l'Exposició Universal de 1889. El congrés, impulsat per la SFP amb Franck com un dels membres del comitè, tingué lloc del 6 al 17 d'agost del 1889 i estigué dedicat a debatre qüestions tècniques per homogeneïtzar i protocolitzar aspectes industrials de la fotografia. De Barcelona només hi participà Jaume Ferran i Clúa, amb una absència total dels fotògrafs retratistes de Barcelona. Tanmateix, de Madrid, hi participaren, entre d'altres, el fotògraf Manuel Alviach. Vegeu *Exposition universelle de 1889. Congrès international de photographie. Rapports et documents, publiés par les soins de M. S. Pector, Secretaire Géneral*, Paris, Gauthier-Villars et fils, 1890.

una part dels fotògrafs membres de la SFP abandonaren la societat de manera conjunta per crear, pocs anys més tard, la seva pròpia entitat.[56]

El gener de 1891, Pau Audouard oficialitzà una trobada al seu estudi fotogràfic amb l'objectiu de crear una societat fotogràfica a Barcelona.[57] L'èxit de la convocatòria va fer que només uns dies més tard els estatuts quedessin aprovats i pogués néixer, d'aquesta manera, la Sociedad Fotográfica Española, formada per professionals de la indústria fotogràfica, com el mateix Pau Audouard, Antoni Esplugas o Josep Thomas, burgesos amateurs com Antoni Amatller o Romà Batlló, científics com Jaume Ferran i Clúa i comerciants com Fernando Rus o Antoni Busquets.[58] Aquell mateix any, s'organitzà la primera exposició de la societat, la qual tingué un important èxit de crítica.[59] No obstant això, la vida de l'entitat va ser curta, tot i que encara avui s'ignora la data exacta de la seva desaparició. Amb tot, la Sociedad Fotográfica Española va ser la primera iniciativa seriosa d'associació entre fotògrafs a Barcelona, continuada posteriorment per nombroses societats creades al llarg de 1890 com el Club Fotográfico Barcelonés (1894) o el Foment Fotogràfich de Catalunya (1897). La creació de la Sociedad Fotográfica Española va ser només una iniciativa entre d'altres que engegaren els fotògrafs de la ciutat per tal de reforçar la seva condició de grup professional, així com per a fer valer la importància de la fotografia a Barcelona.[60]

Així, es van dirigir esforços per a treballar en les capacitats artístiques de la fotografia, associant fotògrafs amb artistes. D'entre totes les dades i efemèrides que podríem citar, la creació de la secció de fotografia al Cercle Artístic el març de 1902 és unes de les més significatives, ja que suposa un reconeixement institucional a l'entitat artística de la fotografia.[61] A partir d'aquí, els nombrosos concursos i exposicions de fotografia comptaren entre els seus membres del jurat tant amb els fotògrafs de la ciutat com amb alguns dels artistes més destacats del Modernisme. N'és un exemple il·lustratiu el concurs fotogràfic de l'any 1904, organitzat per la Reial Societat Colombòfila de Catalunya, el jurat del qual comptava amb els professionals de la fotografia Emili Fernández de la casa *Napoleon*, Pau Audouard i Josep Thomas i amb els artistes Santiago Rusiñol, Ramon Casas, Alexandre de Riquer o Miquel Utrillo, entre d'altres.[62]

Per últim, també la dècada de 1890 acollí una transformació dels espais de la pràctica professional de la fotografia amb l'obertura o reforma dels principals estudis fotogràfics de Barcelona, amb tot tipus de luxes, projectats per arquitectes de renom. Amb motiu del darrer Congrés d'Història de la Ciutat, la investigadora María de los Santos García Felguera ja va presentar una comunicació dedicada a la documentació i estudi dels tallers fotogràfics dels *Napoleon* i de Pau Audouard, on tractà les reformes de les galeries d'ambdós. Els primers van reconstruir el taller de la Rambla de Santa Mònica l'any 1891 amb la firma de l'arquitecte Francesc

56. Rafel Areñas, Pau Audouard i Miguel Aragonés desaparegueren del llistat de membres publicat als bulletins de la SFP l'any 1889, mentre que la família *Napoleon* ho féu el 1891.
57. *El Noticiero Universal*, 14-I-1891, pàg. 2.
58. *El Noticiero Universal*, 28-I-1891, pàg. 3.
59. Vegeu, per exemple, *La Dinastía*, 19-VI-1891, pàg. 2.
60. Paral·lelament a la creació de societats, i ja des de finals de la dècada de 1880, Barcelona veié aparèixer les primeres publicacions dedicades exclusivament a la fotografia. Primer *La Fotografia*, el 1886, i posteriorment *La Fotografia Práctica*, a partir de l'any 1891.
61. *La Vanguardia*, 26-III-1902, pàg. 2.
62. Vegeu-ne el cartell i la llista de membres reproduïts a Tió, *Ferran i Paulí...*, pàg. 152.

Rogent i Pedrosa, i el segon, amb una petita reforma al seu nou estudi de la Gran Via, a mans de l'arquitecte Gili Moncunill.[63]

Tanmateix, els *Napoleon* i Pau Audouard no foren els únics a reformar els seus tallers, ja que Rafel Areñas i Antoni Esplugas també van aprofitar l'empenta del final de la dècada de 1880 per millorar o ampliar els seus respectius negocis. El 1890, Rafel Areñas encarregà la reforma del seu estudi al carrer de l'Hospital a Fèlix Urgellès que, com a obra destacada, va decorar la sala d'espera amb estètica japonitzant.[64] Per la seva banda, Antoni Esplugas s'hi posà tot just acabada la seva participació a l'Exposició Universal de 1889 a París, obrint una luxosa sucursal del seu taller al número 2 de la plaça del Teatre amb nous aparells fotogràfics comprats al certamen.[65]

Només quatre anys més tard, el 1893, el mateix Antoni Esplugas emprengué el salt definitiu obrint un taller fotogràfic al passeig de Gràcia número 3, sobre el *Gran Café Restaurant Alhambra*. La descripció del taller donada per la premsa de l'època és de tal detallisme que ens sembla interessant reproduir-la aquí:

> A las doce de ayer mañana se inauguró el nuevo taller fotográfico que don Antonio Esplugas ha establecido en la terraza anterior del edificio que ocupa el Café de la Alhambra, en el Paseo de Gracia.
> Esplugas, que es un verdadero artista y que además sabe bien adecuarse al gusto del público y a sus nuevas necesidades, comprendió que el local que tiene en la Plaza del Teatro no ofrece todas las condiciones apetecibles hoy y por eso ha abierto el nuevo local, que es un dechado de buen gusto y de confort. Ingrésase en él por la primera puerta del Café de la Alhambra convertido en un patio-entrada que por la sencillez y buen gusto del decorado, causa gratísima impresión. Miralles, Campeny, Tasso y Caralt se han encargado del adorno; el primero con su papel labrado con exquisito gusto y con sus azulejos de cartón piedra imitando los célebres muza árabes que tanta fama han dado a España; Campeny con un hermoso genio fundido en bronce con una máquina fotográfica en los brazos y en cuyo objetivo hay una luz eléctrica; Tasso con un hermoso jarrón, además de una alegoría esculpida en el frontispicio; Caralt con el sencillo techo pintado al óleo. En las paredes, cuajadas de ricos cuadros salidos de los talleres de Gustavo Marti, se ven infinidad de fotografías, platinotipias las más, en las que se ve el exquisito gusto y delicadísima labor del autor. Por sencilla escalera asciende el visitante a un vestíbulo en donde el arte ha hecho prodigios. Cuyas con su techo, Parera con sus vitrinas y Calonje con sus biombos, lo han convertido en una

63. María de los Santos García Felguera, «Los estudios de fotografía en la Barcelona de fin de siglo: Audouard y Napoleón», dins Comunicacions del X Congrés d'Història de Barcelona, 27-30 de novembre de 2007, *Dilemes de la fi de segle, 1874-1901*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2007, pàg. 6, 8. [http://www.bcn.es/arxiu/arxiuhistoric/catala/activitats/congres/10congres/garciatext.pdf].

64. *La Vanguardia*, 4-XII-1890, pàg. 5: «El conocido fotógrafo don Rafael Areñas acaba de introducir algunas reformas en su establecimiento que lo colocan entre los mejores de su clase. La más notable consiste en un salón de espera estilo japonés, del mejor gusto en su decorado y mueblaje, como ejecutado bajo la dirección del distinguido artista don Felix Urgellés. Ha montado en grande los tallares de tirage, viraje y esmalte, ha agrandado notablemente la cámara oscura para revelación de clichés, como también junto á 1a galería ha instalado un elegante gabinete tocador para señoras. A estas notables reformas agrégase la adquisición de una magnífica cámara de taller que permite sacar directamente fotografías desde el tamaño de targeta hasta el natural».

65. La premsa de l'època donà descripcions del nou taller. Vegeu, per exemple, *La Vanguardia*, 24-XII-1889, pàg. 2, i *El Noticiero Universal*, 23-XII-1889, pàg. 3.

> joya. Se pasa luego a la grandiosa galería, en la que se ven todos los adelantos del arte fotográfico; adornada con plantas tropicales, por Piera. Al fondo de ésta hay un saloncito toilette adornado con gran coquetería; con techo al óleo, de Cuyas; vitrinas, de Parera, y esculturas de Atche, Campeny, Tasso y Barbara. La otra puerta conduce a un apropiado fumador por el que se va a las habitaciones necesarias a la industria artística de la casa. El propietario obsequió a los visitantes con un delicado almuerzo en el saloncito del Café de la Alhambra.[66]

El trasllat d'Antoni Esplugas al passeig de Gràcia vingué seguit del de Pau Audouard el 1905, amb el seu cèlebre estudi fotogràfic als baixos de la Casa Lleó Morera, un dels exemples més contundents de l'auge viscut pel nou art. Així, aquest desplaçament urbà de les Rambles a la nova artèria de la ciutat sintetitzava, de manera gràfica, el procés de reconeixement i l'adquisició d'un prestigi econòmic, social i artístic treballat, principalment, a partir de la referència a la ciutat de París (*Figura 6*).

66. *La Vanguardia*, 26-X-1893, pàg. 2. Una descripció similar la féu el diari *La Dinastía*, 26-X-1893, pàg. 2.

Figura 1. Joan Martí, Fotografies del Ball del Cercle Artístic de 1889 publicades a *La Ilustración* (14-IV-1889)

Figura 2. Moliné i Albareda, *La Retratomanía* [Caricatura de Frank de Villecholes al centre]

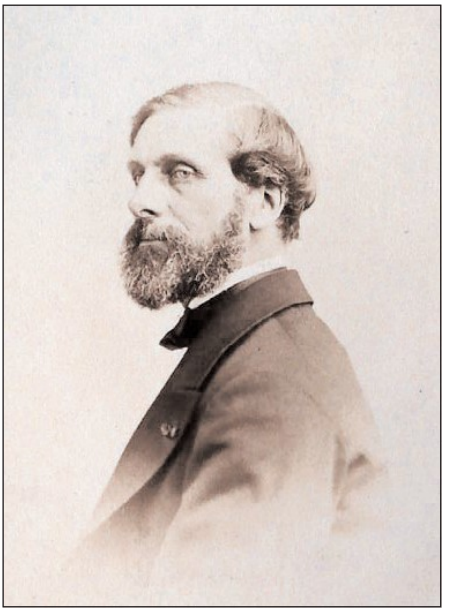

Figura 3. Autorretrat de Franck (1867), París (Société Française de Photographie)

Figura 4. Dors d'una fotografia de la casa *Audouard i Cia* (c. 1880)

Figura 5. Publicitat de Miguel Aragonés a *La Ilustración* (14-VI-1885)

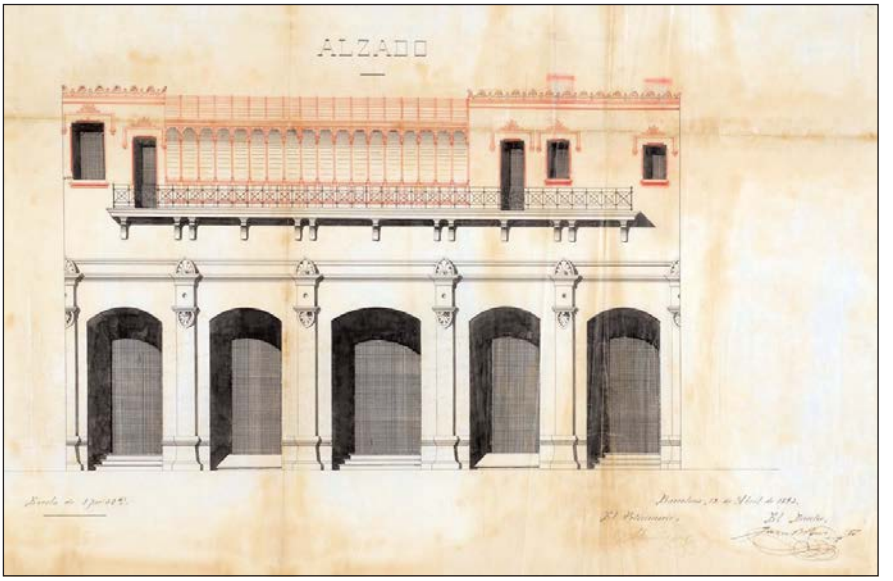

Figura 6. Plànol de la façana del taller d'Antoni Esplugas al número 3 del passeig de Gràcia (1894), Barcelona, *AMAB* (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Obres particulars, expedient 3.518.

Filipinas-Barcelona-París. Teatro y fotografía en Barcelona en el cambio de siglo*

María de los Santos García Felguera**

Resumen

El papel que desempeñó Barcelona a finales del siglo XIX como punto de contacto entre las colonias españolas y la ciudad de París es bien conocido en lo que respecta a los políticos o los pintores, pero no tanto a los fotógrafos. Aunque lo habitual era viajar de una ciudad más importante a otras que lo eran menos, hubo fotógrafos que llegaron de Filipinas, se establecieron en Barcelona y extendieron su negocio al país vecino. En esa red situamos la firma comercial *Fialdro*, que hizo fotografías y editó tarjetas postales de cantantes, actrices y músicos en los años del cambio de siglo y las vendía en España y en Francia. Bajo ese nombre comercial se escondían dos personas: el matrimonio formado por Emilia Sebastiá Silva –una fotógrafa filipina desconocida hasta ahora, que tuvo un estudio de retrato en Barcelona– y Miguel Figuerola Aldrofeu (*Fialdro* es un acrónimo), catalán, conocido hasta el momento sólo como literato, pero que también fue fotógrafo. En 1905, Sebastiá alquiló un taller de fotografía a su paisano de Ilo Ilo Félix Laureano, y lo mantuvo abierto hasta 1909. Figuerola publicó y estrenó obras de teatro y zarzuelas en Barcelona durante los años ochenta y noventa, colaborando con el Teatre Català, además de escribir poesías, cuentos, novelas y editar revistas satíricas. La actividad literaria de Figuerola, unida a la situación del estudio de fotografía de Sebastiá –en la plaza del Teatro número 2, junto al Teatro Principal–, explica la especialización en retratos de figuras del espectáculo. Además de las informaciones que ya aparecen en diversos trabajos de historia de la fotografía (datos biográficos, comerciales, análisis de imágenes, etcétera), en esta comunicación aportamos datos muy relevantes obtenidos en dos fuentes muy distintas: la documentación notarial, con la descripción pormenorizada del contenido del taller, y la literaria, con un relato que Figuerola dedicó a la fotografía. Ambas nos permiten conocer mejor la actividad de los estudios, el tipo de clientela que lo frecuentaba y la consideración social de los fotógrafos. La investigación aborda, además, otro vínculo: el de *Fialdr*o con el Hospital General de Barcelona, propietario local donde se instaló el estudio de fotografía.

Resum

El paper que va ocupar Barcelona a la fi del segle XIX com a punt de contacte entre les colònies espanyoles i la ciutat de París és ben conegut pel que fa als polítics o els pintors, però no tant als fotògrafs. Encara que l'habitual era viatjar d'una ciutat més important a unes altres que ho eren menys, hi hagué

* Este trabajo forma parte del proyecto de investigación *Los espacios del ocio en la Barcelona de 1900. Un proyecto e-research en torno a los orígenes de la industria cultural* (Ministerio de Ciencia e Innovación, Proyecto Nacional de I+D+i, HAR2008-04327/ARTE).

** Universitat Pompeu Fabra, Barcelona.

fotògrafs que van arribar de Filipines, es van establir a Barcelona i van estendre el seu negoci al país veí. En aquesta xarxa situem la signatura comercial *Fialdro*, que va fer fotografies i va editar targetes postals de cantants, actrius i músics en els anys del canvi de segle i les venia a Espanya i a França. Sota aquest nom comercial s'amagaven dues persones: el matrimoni format per Emilia Sebastiá Silva –una fotògrafa filipina desconeguda fins ara, que va tenir un estudi de retrat a Barcelona– i Miguel Figuerola Aldrofeu (*Fialdro* és un acrònim), català, conegut fins al moment només com literat, però que també va ser fotògraf. El 1905, Sebastiá va llogar un taller de fotografia al seu paisà de Ilo Ilo Félix Laureano, i el va mantenir obert fins a 1909. Figuerola va publicar i va estrenar obres de teatre i sarsueles a Barcelona durant els anys vuitanta i noranta, col·laborant amb el Teatre Català, a més d'escriure poesies, contes, novel·les i editar revistes satíriques. L'activitat literària de Figuerola, unida a la situació de l'estudi de fotografia de Sebastiá –a la plaça del Teatre número 2, al costat del Teatre Principal–, explica l'especialització en retrats de figures de l'espectacle. A més de les informacions que ja apareixen en diversos treballs d'història de la fotografia (dades biogràfiques, comercials, anàlisis d'imatges, etcètera), en aquesta comunicació aportem dades molt rellevants obtingudes en dues fonts molt diferents: la documentació notarial, amb la descripció detallada del contingut del taller, i la literària, amb un relat que Figuerola va dedicar a la fotografia. Ambdues ens permeten conèixer millor l'activitat dels estudis, el tipus de clientela que hi acudia i la consideració social dels fotògrafs. La investigació aborda, a més, un altre vincle: el de *Fialdro* amb l'Hospital General de Barcelona, propietari local on es va instal·lar l'estudi de fotografia.

El papel que desempeñó Barcelona a finales del siglo XIX como punto de contacto entre las colonias españolas y la ciudad de París es bien conocido en lo que respecta a los políticos o los pintores, pero no tanto a los fotógrafos. Aunque lo habitual –desde que la fotografía se convirtió en una profesión rentable– era que los fotógrafos viajaran de ciudades importantes como París o Londres a otras que lo eran menos, también se daba el caso contrario, y hubo fotógrafos que llegaron a la Península desde las islas Filipinas, se establecieron en Barcelona y desde aquí extendieron su negocio al país vecino.

En esa red de fotógrafos viajeros que tenían Barcelona como eje encontramos una firma comercial –*Fialdro*– especializada en fotografías y tarjetas postales con retratos de cantantes, actrices y músicos, que se vendían en España y en Francia (ver *Figura 1*). No era éste el primer estudio fotográfico de la ciudad que tenía orígenes filipinos, porque en los años ochenta y noventa del siglo XIX, Félix Laureano de los Santos (de Patnongon)[1] ya tuvo talleres de fotografía en Barcelona.

Bajo las siglas *Fialdro* se escondían dos personas: un hombre y una mujer, el matrimonio formado por Emilia Sebastiá Silva y Miguel Figuerola Aldrofeu (origen del acrónimo *Fialdro*). Ella es una perfecta desconocida, él es conocido como literato,[2] aunque no demasiado; los datos que se han publicado no siempre son exactos y tampoco es raro encontrar su nombre confundido en los catálogos de las bibliotecas. Esa condición de escritor establece otra red entre las letras y la fotografía.

1. M. de los Santos García Felguera, «Entre Ilo Ilo y Barcelona: el fotógrafo Félix Laureano», Córdoba, *II Simposio Internacional de Historia de Iberoasia*, 2009.
2. Martín de Riquer (ed.), *Historia de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel, 1985, vol. VIII, pág. 70-71; Àlex Broch, *Diccionari de la literatura catalana*, Barcelona, Enciclopèdia catalana, 2008.

La que llegó de Filipinas fue Emilia Sebastiá Silva. Había nacido en Jaro, cerca de Iloilo, en diciembre de 1866;[3] su padre, Juan Sebastiá, era de Barcelona, y su madre Juana Silva, era de Iloilo, un tipo de pareja muy habitual en las colonias. La familia debió trasladarse a Barcelona pronto, porque Emilia ya vivía en la ciudad en torno a 1871, en la parroquia dels Àngels (Sant Antoni Abat i Nostra Senyora dels Àngels).[4] El 15 de marzo de 1885, a los dieciocho años, se casó con Miguel Figuerola en la parroquia de Sant Pere (ver *Figuras 2a* y *2b*).

Miguel Figuerola Aldrofeu nació en Barcelona el 30 de marzo de 1861[5] en la calle de Flassaders; era hijo de José y María, ambos de L'Hospitalet. Su padre era albañil y Miguel era el mayor de tres hermanos.[6] En 1885, cuando contrajo matrimonio (tenía, pues, veintitrés años), pertenecía a la parroquia de Sant Cugat y había sido recluta en la primera compañía del Batallón Depósito de Barcelona número 16.[7] En los documentos figura como profesión «del comercio» y «dependiente del comercio», una fórmula muy genérica que no indicaba nada concreto; tal vez ya era dependiente en un establecimiento de fotografía, aunque no necesariamente.

Al menos desde finales de los años setenta, cuando rondaba los veinte años, Miguel Figuerola tenía una intensa actividad literaria. Estrenó su primera obra en 1879 (el 13 de abril) en el Bon Retiro:[8] *Qui abrasa molt…*, y la publicó al año siguiente en la Tipografía Española.[9] Entonces se la dedicó a sus padres:

> A mos benvolguts pares tinch l'honor de dedicar aquesta petita obra, que encara que de poca valua puig qu'és la primera qu'he donat a llum, crech que l'aceptaran com a grat record d'aquest son fil que'ls estim. L'autor.

En 1881, colaboró en la revista satírica *La Tramontana* (*periòdich vermell*), donde publicó una novela corta –*La primera volada*– en tres números, que dio origen a un tipo de novela popular.[10] En 1885 y 1886, editó *La Honorata*, *periòdich catalanista humoristic il·lustrat, satiric i literari*. Al mismo tiempo iba estrenando obras de teatro y publicando novelas «serias, trágicas, festivas, cómicas y picarescas». Novelas picarescas fueron *¡Alló! ¡Alló!* y *Del infern a la Gloria*; otra de sus obras, *Amor Etern*, era un «cuadret tràgic semi-històric». Aunque lo más abundante fueron las obras de teatro y zarzuelas: «sarsuelas catalanas en un acte y en vers» (*Lo tret par la culata*, *¡¡¡A la Rambla!!!*), «pessas catalanas en un acte y en vers» (*Qui molt abrassa*, *Mala lluna*, *Modus-vivendi*, *Temps perdut*, *La sombra de un vestit*) y «pessas castellanas» (*Trofeos masculinos* o *Las señoritas toreras*). Otras, como *Per poders*, aparecieron como «*Viatje cómich, lirich, fantástich, terrorifich y mágich, en tres actes, escrit en*

3. Fue bautizada en Jaro (Iloilo) el 3 de diciembre de 1861. La fe de bautismo está incluída en el expediente matrimonial (*ADB* (Arxiu Diocesà de Barcelona), expediente matrimonial, 16 de marzo de 1885).
4. El 2 de marzo de 1885, el párroco dels Àngels decía que estaba «domiciliada en esta parroquia de más de catorce años» (*ADB* (Arxiu Diocesà de Barcelona), expediente matrimonial, 16 de marzo de 1885).
5. Nació en la calle de Flassaders 13, 2º piso (*AMAB* (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Registre Civil, Naixements, Llibre 2, fol. 57, n. 1506). Fue bautizado el 1 de abril de 1861 en la parroquia de Sant Cugat, Barcelona (Fe de bautismo en el expediente matrimonial citado en la nota 3).
6. Sus padres –José Figuerola y María Aldrofeu– se casaron el 13 de enero de 1860. Después de Miguel, nacieron Rosa (1862) y José (1865). A él le pusieron los nombres de Miguel José y Luis.
7. El comandante de ese batallón (José Ibáñez Dupont) firmó un certificado (12 de febrero de 1885) por el cual Emilio Figuerola Aldrofeu era soltero (incluido en el expediente matrimonial anteriormente citado).
8. He respetado la ortografía original, tanto en catalán como en castellano.
9. En 1885, Celestí Verdaguer publicó otra edición con ilustraciones de Apel·les Mestres.
10. de Riquer, *Historia…*.

vers y prosa». También escribió poesía, como *Palpitacións*, que se anunció como «col·leció de poesias sèrias y festivas» y con ilustraciones de Apel·les Mestres, entre otros; o los cuadernillos *¡¡¡Alló!!!*, *Colecció de poesías, sonets, cantars, y epigramas saltas, dolsos, verts y madurs*.

Un retrato

La primera referencia de Miguel Figuerola y la fotografía aparece en sus escritos. En *Cromos*, una colección de relatos (publicado en 1887 y que subtituló «*Colecció de cuadros en prosa satirichs, humoristichs, verts, y madurs, executats a la ploma, á una sola tinta y ab diferents tóns*»),[11] incluyó uno que llevaba por título *Un retrato* y cuya acción transcurría en un estudio de fotografía.

El cuentecillo tiene el tono humorístico propio de Miguel Figuerola y proporciona muchos datos acerca de cómo funcionaban los estudios, su situación en la ciudad y dentro de los edificios, los horarios de apertura, las costumbres (las manías y las exigencias) del público y los riesgos que corrían los fotógrafos, no tanto por los líquidos y los cristales que manejaban como por la poca afición de algunos clientes a pagar.

La historia tiene lugar un domingo por la mañana, cuando una joven de diecisiete años –Pilar– y su madre deciden ir a que le hagan un retrato a la primera. Pilar sugiere el estudio de Rafael Areñas, donde los hacen, dice «bé y bastant barato» y del que había oído «tants elogis». Se arreglan delante del espejo y van a la calle del Hospital, al «primer pis (baixant del cel)»,[12] es decir, a una galería situada en el último piso del edificio, como era habitual hasta el fin de siglo. Efectivamente, Areñas, que era uno de los fotógrafos más importantes de Barcelona, premiado en exposiciones nacionales e internacionales (Aragón, 1888; París, 1878 y 1889),[13] miembro de la Société Française de Photographie (1880) y caballero de Isabel la Católica, tenía su galería en la calle del Hospital, 27 y 29, desde los años setenta y, según afirmaba en su publicidad en 1876, era «el único establecimiento que tiene dos galerías».[14]

Una vez en el estudio, es el propio Areñas quien atiende a las dos mujeres y, como ellas no saben cómo quieren el retrato, él –«tot obsequiós»– les enseña varias muestras de las que los fotógrafos solían tener a la vista en el estudio: «Aquí tenen prous mostras; poden trihar». Como ellas siguen sin decidirse, la madre explica al fotógrafo que la finalidad del retrato es acabar «d'engrescar» a un teniente con grado de capitán que pasea la calle de la joven. Areñas dice que el resultado no depende del tamaño de la fotografía y que todo está «en la gràcia, o més ben dit, en la posició de la persona», ofreciéndose a hacerlo para «gastar poch y que surti bé». Pasan los tres al salón de retratar, donde Areñas «fa arreglarho tot apunt, figurant un jardí, cullint ella una floreta». Cuando todo está preparado y el fotógrafo

11. Barcelona, Llibrería espanyola de I. Lopez, 1887. Con este editor trabajó en muchas ocasiones.
12. Figuerola emplea la misma broma para decir a los lectores dónde está la redacción de *La Honorata*: «Lleona 4, pis primer (baixant del cel)».
13. Véase la comunicación de Núria F. Rius, «Fotògrafs barcelonins a les Exposicions Universals de París i a la Société Française de Photographie, 1859-1889», presentada en este mismo congreso.
14. *Diario de Barcelona*, 30-IX-1876 y 1 y 3-X-1876.

se dispone a disparar, interviene la madre para cambiar la postura de forma que Pilar luzca un anillo; hablan, modifican y, cuando todo está preparado de nuevo, vuelve a interrumpir la madre para que la joven sonría. Nueva parada y, cuando Areñas dice «¡Ara!», para que la joven no se mueva y hacer el retrato, la madre grita de nuevo porque a la niña «se li veu aquella dent que té corcada». Por fin, después de sucesivas interrupciones, y «al cap d'un minut de quietut», cuando el fotógrafo ha conseguido disparar, ellas piden ver el resultado de inmediato (algo imposible), y surge un nuevo problema: el precio. Areñas pide 60 reales (15 pesetas) por una docena de copias, de lo que deducimos que son fotografías pequeñas, en formato *carte-de-visite*; a la madre le parece muy caro y pide que le rebaje un par de pesetas. Areñas argumenta que el precio es fijo y, además, tiene la costumbre de cobrar por adelantado, ante lo que madre e hija se hacen las ofendidas y se van sin pagar, diciendo «Donchs de fotògrafos, ab diners ne trobarem tants com voldrem». El cuento acaba con un Areñas resignado: «Lo fotògrafo, com que és una persona molt decent, comprengué l'estat en que's trobava aquella família, y per no moure saragata va deixarho córrer pensant que lo que havia perdut aquell día, ja ho guañaría un altre».

La ilustración que acompaña al relato (*Figura 3*) tiene el mismo tono de caricatura amable y comprensiva con las manías del público que iba a retratarse y, aunque no está firmada, es de Joan Llopart, que ilustró muchas otras obras de Figuerola.[15] El fotógrafo manipula una cámara de gran tamaño, para placas de vidrio al colodión húmedo, apoyada sobre un trípode; la niña posa muy pizpireta mientras piensa en el militar, y la potente mamá lo controla todo.

A pesar de este relato, por el momento, la relación de Figuerola con la fotografía se quedó en el nivel literario. En 1887, ganó los Juegos Florales a la mejor comedia en dos actos con *Servey de plata*[16] y estrenó varias obras. Probablemente, después viajó a Sudamérica y, aunque no sabemos la fecha exacta, por lo que él mismo cuenta, no le fue tan bien como esperaba. Se lo dice a Joan Hernando Palmés, al que define como «acérrimo catalanista», en la dedicatoria de la novela más importante que publicó –*L'esca del pecat*–, que firmaba en Montevideo en 1889:[17]

> Me trobava en aquestas Amèricas, com molts, enganyat per la ilusió, sense conèixer lo verdader terreno que trepitjava y encallat entre mitj de cuatre camins, no sabent par quin cantó tirar, puig tots me semblavan prou escabrosos.
>
> Com aparició celestial, compareixes tu, fentme l'encàrrech d'escriurer una novela en català; fores l'únich editor que vàreig trobar en la Amèrica del Sud, obrintme pas a la barricada que'm tapava lo benestar; sens tu, qui sab lo que hauria sigut de mi; vull que consti ma gratitud y al publicar lo primer llibre escrit en aquesta República del Uruguay, aprofito la ocasió pera demostrarte mon agrahiment.

15. *Modus vivendi*, Barcelona, Joan Tasso, 1888, segunda edición ilustrada.
16. *La Vanguardia*, 7-V-1888. El premio era un «busto de tierra». Publicada en Barcelona, La Catalana de Jaime Puigventós, 1891.
17. En Montevideo estaban Joan Molins y compañía (calle Zabala 126), que vendían libros a libreros y particulares de Sudamérica.

En la dedicatoria de otra de sus obras, Figuerola dejaba claro su interés por la escritura en catalán: en 1891, cuando se publicó *Servei de plata*, recordaba una reunión de «verdaderos catalanistas» que se había celebrado años atrás, en la que todos lamentaban el aplazamiento de los Juegos Florales y el ánimo que Baldomero Llopis Guix les dió para recuperarlos. Así, muchas de sus piezas las estrenó el Teatre Català, casi siempre en el Romea, y alguna vez en el Novedades. En 1890, en una carta a Frederic Soler (Pitarra), Figuerola le dijo que estaba escribiendo una comedia en tres actos para la temporada 1890 a 1891 del Teatre Català, que se iba a llamar *Lo cós del delicte*, y le pedía que lo tuviera en cuenta cuando anunciara la programación.[18] La carta está escrita en papel del Centre Català de Barcelona.

Las postales de *Fialdro*

Después de haber estrenado y publicado muchas obras, sobre todo piezas cortas de teatro, y seguramente después de haber vuelto a América en 1892,[19] a finales de siglo parece que Miguel Figuerola se inclinaba más por la fotografía que por la literatura, y ésa acabó siendo su profesión hasta el final de su corta vida.[20] Pero no como Miguel Figuerola Aldrofeu, sino como *Fialdro*, que era más breve, resultaba más original y sonaba bien, acompañado de la palabra "foto". Bajo ese nombre editaba tarjetas postales en Barcelona en los últimos años del siglo XIX y los primeros del XX (*Figura 4*), tenía un catálogo que enviaba al precio de 10 pesetas y mandaba muestras por correo mediante pago en sellos. Las tarjetas postales las vendía a través de la S(ociedad) C(artófila) Hispania, que estaba en el pasaje de la Pau 2 y existía desde 1901. Algunas llevaban por detrás un sello en hueco, circular, con la marca *Fialdro* (*Figura 5*), pero lo más frecuente es que apareciera por delante, impreso sobre la propia imagen: «Fialdro Phot» (en el ángulo inferior izquierdo), junto al número de serie, y «KF Editeurs d'art. Paris» (en el ángulo derecho y con las dos letras dentro de una paleta de pintor) (*Figuras 6a* y *6b*); es decir, que ya antes de 1905 las vendía en París a través de la firma KF, que comercializaba postales por todo el mundo.

La importancia de *Fialdro* como editor de tarjetas postales en los primeros años del siglo XX se puede deducir de esas ventas al extranjero y del número de ejemplares que se conservan en colecciones públicas (Institut del Teatre de Barcelona, Museo del Teatro de Almagro, Arxiu Fotogràfic de Barcelona, Biblioteca de Catalunya, entre otras) como privadas. Y lo atestiguan los artículos que la revista *España Cartófila* –la única publicación dedicada a las tarjetas postales en nuestro país– le dedicó en la primera década del siglo XX.

En noviembre de 1904, un artículo de esta revista hablaba de él como «consumado fotógrafo y artista de mérito y el más acertado gusto»; decía que llevaba poco tiempo editando tarjetas postales, pero que se había hecho camino con rapidez;

18. *ITB* (Institut del Teatre de Barcelona), Epistolari Pitarra, vol. II, fol. 72, nº 13.250, carta del 11 de septiembre de 1890 de Miguel Figuerola Aldrofeu a Frederich Soler. Agradezco esta valiosa información a Ana Vázquez, del Institut del Teatre.
19. En 1892 firmó colaboraciones en *La Honorata* desde La Habana (15 de mayo) y Buenos Aires (31 de julio), cuando publicó *No's por ser rich*.
20. Como "fotógrafo" figuraba en su partida de defunción (Registro Civil de Barcelona, 1 de marzo de 1913).

afirmaba que llevaba editadas más de mil cien, y que el éxito le llevaba a seguir editando. Se trataba de retratos de «afamadas y hermosas artistas, españolas principalmente».[21]

La lista de las artistas que posaron para *Fialdro* sería interminable: Lola Montes, La Macarena, Rosario Pino, Salvita García, Lola Membrives, La Fornarina... todas las cantantes, actrices y bailarinas que actuaban en Barcelona, muchas de ellas en las obras que había escrito el propio Figuerola, para el que posarían con la confianza de alguien a quien conocían y que pertenecía a su mismo mundo. También se retrataban las extranjeras que pasaban por Barcelona, como las *divettes* Olimpia Star y Albany Debriege, «*étoile* de los principales teatros de París», que actuó cinco días en el Tívoli en enero de 1903.[22] Precisamente, *mademoiselle* Debriege solía representar el papel de Simone en *Joli Sport*, una pieza cómica de Paul Dehère y Maurice Froyez, en la que aparece el estudio de un fotógrafo.

A diferencia de lo que sucedía con las primeras "estrellas", cuando los fotógrafos hacían todo lo posible por atraerlas a su estudio y llegaban a pagarles viajes transatlánticos con tal de que posaran para ellos, como le pasó a Sarah Bernhardt, el autor del artículo de la *Revista Cartófila* destacaba que eran las propias artistas las que se dirigían a *Fialdro* para que las retratase: «Cada día son más las artistas que solicitan al autor de la colección, la honra de figurar en ella». La revista señalaba el éxito que tenían las postales en España y en el extranjero, donde «han llegado a adquirir nombre, pues son muchos los pedidos que se reciben». Para rematar la faena, terminaba felicitando al editor y aconsejándole que «en bien de nuestro deporte [sic] y del arte en general no desmaye en su obra». Entendemos, pues, que el mencionado deporte era el de coleccionar postales.

Pero no sólo había mujeres en las colecciones de *Fialdro*, aunque eran mayoría. Algunos de los hombres más famosos que actuaron en los teatros de Barcelona en los primeros años del siglo XX también posaron para él, como «el célebre imitador *Monsieur* Bertin» (*Figura 7*), un francés que deleitaba al público de Europa disfrazándose de vedette y jugando a ser La Bella Otero o La Mistinguette (*Figura 8*), entre otras, y al que *Fialdro* dedicó más de cincuenta postales.[23]

Fialdro aprovechó la *Revista Cartófila* para hacerse publicidad, y lo hizo en todos los números del año 1906, cuando ya tenía más de dos mil postales en su fondo. Se presentaba como «Postales *Fialdro*, Colección de *Beautés espagnoles*» (*Figura 9*), y las ofrecía en varias técnicas, formas y precios. Las técnicas era *simil bromure* y fotografía; las formas: panderetas, artistas y parejas de baile español. Los precios oscilaban de las 10 pesetas a las 60: en *simil bromure*, 100 postales en blanco y negro, 10 pesetas; en color, 15 pesetas, y 18 en brillantina (con pequeños puntos brillantes pegados sobre la superficie de la postal). La fotografía era más cara: 40 pesetas por 100 en (blanco y) negro, 50 en color y 60 en brillantina. Los precios habían cambiado bastante, si recordamos que en el relato de *Cromos*, casi veinte años antes (en 1887), el fotógrafo Areñas pedía 15 pesetas por doce retratos en blanco y negro, más pequeños que ésos.

21. *Revista Cartófila* (Barcelona), IV-41 (noviembre, 1904). Agradezco a Jaume Tarrés, de la Asociació Cartòfila y un experto en tarjetas postales, su valiosíma información.
22. *La Vanguardia*, 9 y 12-I-1903.
23. *España Cartófila* (Barcelona), VI-55 (enero, 1906).

El taller de la plaza del Teatro

Podemos saber dónde vivieron Miguel Figuerola y Emilia Sebastiá gracias a las dedicatorias de las novelas y las obras de teatro –como hemos visto– y gracias a los nacimientos (y algún fallecimiento) de sus hijos. Los primeros años después de casarse vivieron en el paseo de Sant Joan 165, 1º; allí estaban en enero de 1886 (cuando nació su hija Josefa),[24] en marzo de 1889 (nacimiento de su hijo José)[25] y en julio de 1891 (nacimiento de Juan Bautista),[26] con el viaje a Sudamérica por medio, que no sabemos si hicieron todos o sólo Miguel. En abril de 1896, vivían en la calle del Consell de Cent 420, principal;[27] y en febrero de 1904, en Bailén 66, 1º (cuando murió José).[28]

Poco después, en 1905, Emilia Sebastiá alquiló un taller de fotografía a su paisano Félix Laureano de los Santos. El taller estaba en la plaza del Teatre número 2 y pertenecía al Hospital de la Santa Creu,[29] que era quien lo alquilaba a los fotógrafos y quien cobraba las rentas, lo mismo que las del teatro (*figura 10*). Emilia, que había nacido en Filipinas, seguramente conocería a Félix Laureano, que también era filipino, de Patnongon, en la provincia de Antique, al oeste de Iloilo, y quizá también era hijo de padre español;[30] los dos eran de la misma generación y probablemente nacieron el mismo año, 1866.[31]

Félix Laureano estaba establecido en Barcelona desde los años ochenta, cuando participó con sus fotografías en la Exposición General de las Islas Filipinas, que se celebró en el parque del Retiro de Madrid (1887), y en la Exposición Universal de Barcelona (1888). En 1892, tenía un estudio en la Rambla dels Caputxins 36 y 38, encima del Café Colón, del que tomó el nombre: *Gran Fotografía Colón*. Desde allí, Laureano amplió el negocio a la azotea del edificio contiguo, en la plaza del Teatre número 2, donde estuvo instalado entre 1901 y 1905.[32] En septiembre de este último año, alquiló el estudio a Emilia Sebastiá Silva, «asistida de su esposo Don Miguel Figuerola»;[33] el traspaso se hizo por cinco años y por valor de 2.000 pesetas.

En 1905, todavía no era habitual que una mujer fuera fotógrafa. Hubo algunas desde los primeros años de la fotografía, cuando iban de una ciudad a otra haciendo daguerrotipos, y algunas abrieron estudios, pero eran excepciones. Tanto es así

24. Josefa María Isabel nació el 10 de enero de 1886 (*AMAB*, Registre Civil, Naixements, 1886, llibre 191, núm. 186).
25. José Lorenzo León nació el 20 de marzo de 1889 (*AMAB*, Registre Civil, Naixements, 1889, llibre 683/1).
26. Juan Bautista José Emilio nació el 24 de julio de 1891 (*AMAB*, Registre Civil, Naixements, 1891, llibre 196/1, núm. 3995).
27. El 3 de abril de 1896 Emilia Sebastiá tuvo un aborto (*AMAB*, Registre Civil, Defuncions, 1896, llibre 668/1, núm. 2960).
28. José murió de tuberculosis, a los catorce años, cuando era estudiante (*AMAB*, Defuncions, 1906, llibre 683/1, núm. 1396).
29. Doy las gracias de manera muy especial a Pilar Salmerón, archivera del Archivo del Hospital de la Santa Cruz y San Pablo, que me dio a conocer esta documentación muy generosamente.
30. No he podido investigar en los archivos filipinos, pero agradezco la amabilidad de la doctora Teresita Ignacio, del Archivo Nacional de Filipinas.
31. De ella tenemos constancia documental; de él, el cálculo a partir de los años que dice tener en varios documentos. Ver nota 1.
32. Félix Laureano tuvo otro estudio en Barcelona, en la Ronda de Sant Pere, frente al café Ambos mundos; y uno en Ilo Ilo, en la calle Iznart.
33. La documentación se encuentra en el *AHSCSP* (Archivo del Hospital de la Santa Cruz y San Pablo), Archivo del teatro, Alquileres de la galería fotográfica, 3. 8, Libro de Sesiones de la Junta, 21 de julio de 1905, A. 3. 807. 358; y en el *AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Francisco Pascual y Elías, 1905, núm. 494, f. 1569-1574v.

que el escribiente del notario anotó «sin profesión», detrás del nombre de Emilia Sebastiá Silva, y luego tuvo que rodearlo con una línea –para que no sirviera– y aclaró, detrás del nombre de Miguel Figuerola, que eran «ambos fotógrafos». La firma del marido era necesaria para que la mujer pudiera alquilar. Pero el contrato, además, indicaba que *Fialdro* ya tenía un "nombre" como fotógrafo:

> Además don Miguel Figuerola y Aldrofeu autoriza a su citada esposa doña Emilia Sebastiá para que durante la explotación de tal negocio, utilice el acreditado nombre de "Fialdro" en todas las fotografías y demás trabajos de la casa fotográfica adquirida por dicha señora, cuyo nombre ha usado el mencionado esposo en sus trabajos artísticos.

Probablemente, este préstamo del nombre fue una de las razones por las que no aparecieron en la prensa de Barcelona anuncios del nuevo estudio ni el nombre de Emilia Sebastiá como fotógrafa. Como hemos visto más arriba, la firma *Fialdro* se anunciaba en la *Revista Cartófila* en 1906, una vez que ya funcionaba el estudio de la plaza del Teatre. Del mismo modo, es imposible saber qué fotos hicieron cada uno o cómo se repartían el trabajo.

Además, el contrato de arrendamiento tenía el interés de detallar las dependencias que formaban el estudio de fotografía –la sala, un retocador, el cuarto de ampliación, un tocador, un cuarto de tiraje y un cuarto oscuro– y todos los objetos que había en ellas: máquinas, muebles, trípodes, telones, balaustradas, pedestales... La situación del estudio de fotografía de Emilia Sebastiá, junto al Teatre Principal, unida a la actividad literaria de Figuerola, favoreció la especialización en retratos de figuras del espectáculo. Un ejemplo de esa unión lo tenemos en la copia manuscrita del monólogo *Lo vigilant* (estrenado en el teatro Novetats en 1893) que guarda el Institut del Teatre de Barcelona,[34] que lleva pegada en el centro de la página del título una pequeña fotografía del actor Juan Oliva, caracterizado de sereno para el monólogo, con el chuzo, las llaves y el farol (*figura 11*).

Pero el negocio en el nuevo estudio no debió funcionar muy bien. Ya en el momento del arriendo, las 2.000 pesetas las puso un pariente de Emilia Sabastiá, Arturo Lloberas, que renunció a los intereses para «que con la adquisición del establecimiento fotográfico citado [Emilia] pueda vivir con más desahogo». Pero el desahogo no llegó, porque en mayo de 1909 llevaban año y medio sin pagar el estudio y la casa. Pedro Celestino Morlá, secretario de la Ilustre Administración del Hospital de Santa Creu, redactó una nota de desahucio:

> Amigo Pons: ahi va la nota para los consabidos desahucios:
> Don Miguel Figuerola y Aldrofeu, inquilino del piso 2º de la casa nº 2 Plaza del Teatro: Adeuda todo el año 1908 y lo que va del presente á 80 pesetas mes por adelantado: no hay contrato, pues no lo encuentro.
> Respecto la fotografía te mando el contrato de arriendo. El adeudo es asimismo del año pasado, trimestres anticipados, conforme dice la contrata. Como la arrendataria de ésta es la esposa de Figuerola, creo sería conve-

34. *IT*, Ms. 337. Está dentro de un volumen con otras piezas. Quiero agradecer muy especialmente a Carme Carreño su valiosa ayuda para este trabajo.

> niente poner en seguida el desauhcio a este por el piso y tal vez conseguiríamos que lo dejasen todo. [...]
> Morlá, 24 Mayo 09.

Después de esto, el último documento que guarda el Archivo del Hospital es el texto, sin fecha, de un anuncio para poner en alquiler la galería fotográfica, redactado también por Morlá:

> Fotografía y piso para alquilar, junto o por separado. Casa anexa al Teatro Principal. R (azón) el portero de la misma.

Junto a la nota hay una lista de periódicos en los que se debía colocar en días alternos: «Brusi, Correo, Noticiero y Vanguardia». Sin embargo, hasta donde hemos podido comprobar, el anuncio no llegó a publicarse en la prensa, y hasta 1914 no tenemos constancia de que hubiera un nuevo fotógrafo ocupando la galería, lo que hace pensar que tal vez no se llevara a cabo el desahucio. Lo que sí es cierto es que, a raiz de la aparición de un nuevo inquilino, Andrés Muñoz, en junio de 1914,[35] hay una factura por obras que parecen más de mantenimiento que de reforma, porque son cambios de vidrios en ventanas, puertas y claraboyas (algunos de color rojo, para el laboratorio), grifos y tuberías; obras que parecen lógicas si la galería estuvo sin utilizarse un tiempo.

Y puede que fuera así, porque Miguel Figuerola murió el 1 de marzo de 1913, a los cincuenta y un años, de hemorragia cerebral. Por entonces, la familia vivía algo más lejos del centro, en la calle de la Diputació 16, en el cuarto piso. Hasta entonces, siempre habían ocupado plantas más nobles, tanto en el paseo de Sant Joan como en la calle de Bailén (el piso primero), o en la de Consell de Cent, donde ocupaban el principal, que era la mejor de todas; mientras que en la calle de la Diputació viven en una planta más modesta, la cuarta, pero en un edificio nuevo.[36]

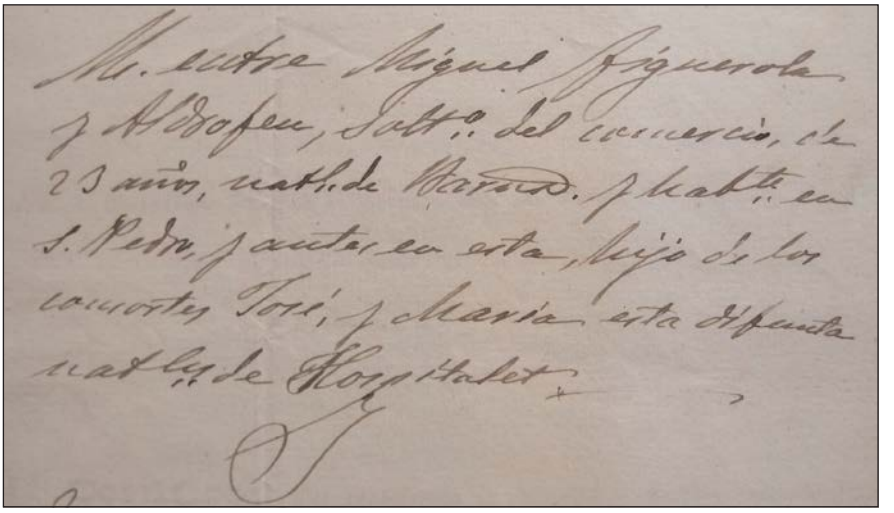
Miguel Figuerola fue enterrado el día 2 de marzo en el Cementerio del Sudoeste, en una sepultura que era propiedad de Agustín Salvans Claramunt,[37] y en la que estaba también su hijo José. No hubo esquelas en los periódicos; otro indicativo, tal vez, de que la situación no era muy boyante.

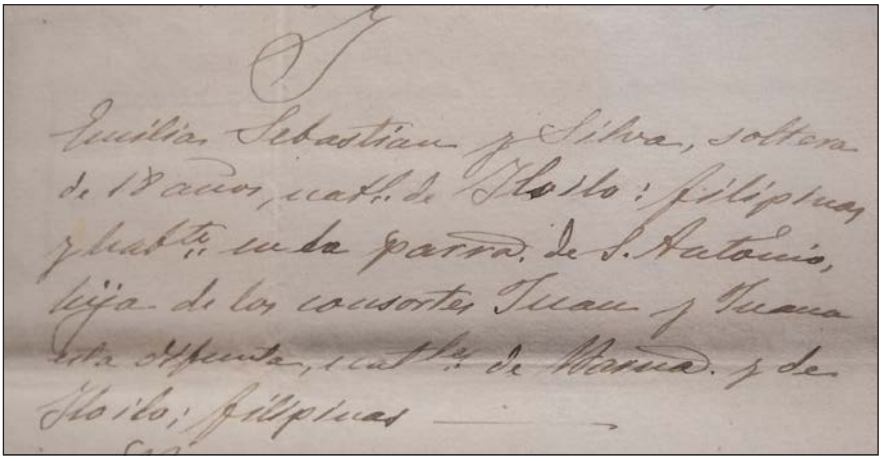
Tras la muerte de Miguel Figuerola, la pista de Emilia Sebastiá Silva, que tenía cuarenta y siete años, se pierde.[38] No se la enterró con él, no figura en los registros de defunciones ni de bodas, ni sus hijos en los registros de bodas, lo cual hace pensar que pudo marcharse de Barcelona.

35. Alquiló la galería el 12 de junio de 1914 y la conservó en junio de 1916, cuando escribió al Hospital quejándose de molestias.
36. El edificio era propiedad de Francisco Tusquets y lo construyó José Graner Prat en 1911.
37. Cementiris de Barcelona, Arxiu del Cementiri del Sud-Oest, libro 9077, f. 62v y 63, núm. 1784. Agustín Salvans Claramunt era el inspector de la Asociación de la Cruz Roja en Barcelona en 1892 (*La Vanguardia*, 24-XII-1892).
38. He revisado registros de defunciones y bodas, tanto en el Registro Civil como en los archivos de las iglesias, sin encontrarlos.

Figura 1. *Fialdro*, tarjeta postal con brillantina (colección particular)

Figuras 2a y *2b*. *ADB* (Arxiu Diocesà de Barcelona), acta de boda de Miguel Figuerola y Emilia Sebastiá, 15-III-1885

Figura 3. Detalle de la portada de *Cromos*, Barcelona, Llibreria Espanyola de I. López, 1888

Figura 4. *Fialdro*, La Bella Chelito, «Foto Fialdro. Editeurs d'Art. Paris» (colección particular)

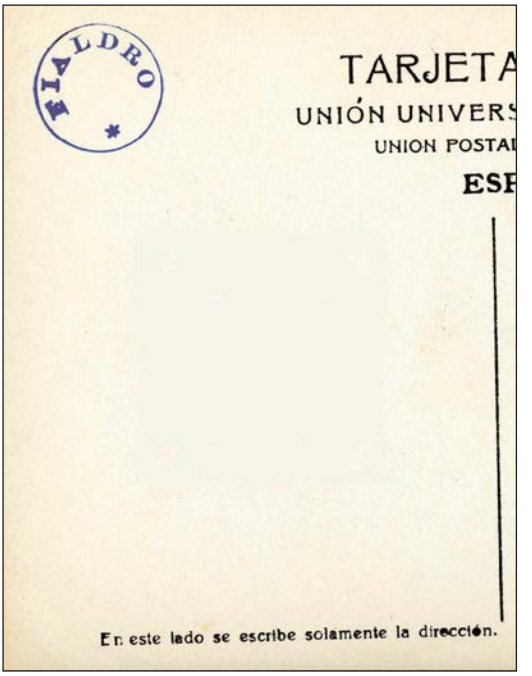

Figura 5. *Fialdro*, detalle del sello en la trasera de una tarjeta postal (*AFB* (Arxiu Fotogràfic de Catalunya))

Figura 6a. Detalle de «Foto Fialdro» (colección particular)

Figura 6b. Detalle de «Editeurs d'Art. Paris» (colección particular)

Figura 7. *Fialdro*, Monsieur Bertin (colección particular)

Figura 8. *Fialdro*, Monsieur Bertin como Lucienne Muguet (colección particular)

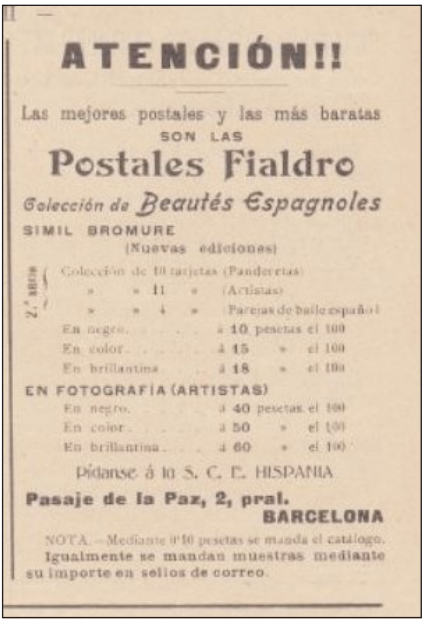

Figura 9. Anuncio de postales *Fialdro* en la Revista Cartófila (1906)

Figura 10. Ch. Chusseau-Flaviens, *Theatre Principal ou Catalan (Espagne)*, con el estudio de Fialdro, hacia 1908, Rochester (Nueva York), George Eastman Collection

Figura 11. Portada de *Lo Vigilant* con fotografía de Juan Oliva (*ITB* (Institut del Teatre de Barcelona))

La idea de progrés a les imatges d'actualitat de la premsa barcelonina. Finals del segle XIX i principis del segle XX

Josep Pinyol Vidal*

Resum

A finals del segle XIX i principis del XX, la consolidació de la premsa barcelonina en llengua catalana aportà, amb la seva difusió creixent, una nova tribuna popular de transmissió de les idees. La premsa il·lustrada, sovint satírica, fou el suport de grans artistes que consolidaren una iconografia inspirada en la interpretació de l'actualitat. Aquest canvi de segle vingué marcat per la idea de mutació i de progrés tant en els àmbits socials com en els purament tècnics. D'una banda, els barcelonins constataren les transformacions urbanístiques i arquitectòniques, utilitzaren els nous mitjans de transport i de comunicació, s'adheriren a les noves formes estètiques del modernisme, de les avantguardes i del noucentisme. D'altra banda, burgesos i obrers, rics i pobres, foren els protagonistes d'un debat social centrat en la voluntat de crear una societat més justa i més igualitària, denunciant els abusos del poder. Cada periòdic, fidel a la seva línia editorial, establí amb els seus lectors una relació identitària i gairebé afectiva, reforçant així les xarxes d'informació i d'opinió. Títols tant emblemàtics com *La Campana de Gràcia*, *L'Esquella de la Torratxa*, *La Tramontana*, *Cu-Cut!*, *Papitu* o *El Bé Negre* respongueren a la demanda d'un públic interessat per l'actualitat i crític envers els esdeveniments quotidians. El dibuixos d'aquests periòdics ens aporten un testimoni gràfic i ens inciten a una lectura iconogràfica de l'actualitat viscuda pels nostres conciutadans. Els artistes de premsa, com ara Tomàs Padró, Feliu Elias "Apa", Josep Costa "Picarol", Ricard Opisso o Josep Aragai, entre moltes altres firmes, es van fer ressò de l'admiració suscitada per les novetats tecnològiques, van difondre les idees de justícia social i van ser els creadors d'una iconografia del progrés de la societat, de la innovació i de la modernitat.

Resumen

A finales del siglo XIX y principios del XX, la consolidación de la prensa barcelonesa en lengua catalana aportó, con su difusión creciente, una nueva tribuna popular de transmisión de las ideas. La prensa ilustrada, a menudo satírica, fue el soporte de grandes artistas que consolidaron una iconografía inspirada en la interpretación de la actualidad. Este cambio de siglo vino marcado por la idea de mutación y de progreso tanto en los ámbitos sociales como en los puramente técnicos. Por una parte, los barceloneses constataron las transformaciones urbanísticas y arquitectónicas, utilizaron los nuevos medios de transporte y de comunicación, se adhirieron a las nuevas formas estéticas del modernismo, de las vanguardias y del novecentismo. Por otra parte, burgueses y obreros, ricos y pobres, serían los protagonistas de un

* École Centrale de Nantes

La ciutat en xarxa. XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009. Comunicacions. ISBN: 978-84-9850-956-4

debate social centrado en la voluntad de crear una sociedad más justa y más igualitaria, denunciando los abusos del poder. Cada periódico, fiel a su línea editorial, estableció con sus lectores una relación identitaria y casi afectiva, reforzando así las redes de información y de opinión. Títulos tan emblemáticos como *La Campana de Gràcia*, *L'Esquella de la Torratxa*, *La Tramontana*, *Cu-Cut!*, *Papitu* o *El Bé Negre* respondieron a la demanda de un público interesado por la actualidad y crítico hacia los acontecimientos cotidianos. El dibujos de estos periódicos nos aportan un testimonio gráfico y nos incitan a una lectura iconográfica de la actualidad vivida por nuestros conciudadanos. Los artistas de prensa, como Tomàs Padró, Feliu Elias "Apa", Josep Costa "Picarol", Ricard Opisso o Josep Aragai, entre muchas otras firmas, se hicieron eco de la admiración suscitada por las novedades tecnológicas, difundieron las ideas de justicia social y fueron los creadores de una iconografía del progreso de la sociedad, de la innovación y de la modernidad.

A la segona meitat del segle XIX, la premsa barcelonina assolí un canvi qualitatiu quan va integrar a la informació el discurs lúdic del divertiment gràfic. El dibuix d'actualitat i la caricatura esdevingueren complements gairebé indispensables dels articles de fons, que seguien, lògicament, la línea editorial dels periòdics on es publicaven. Així, les publicacions, que adoptaven tots els matisos ideològics, des del republicanisme federalista al tradicionalisme catòlic, integraren un nou espai de comunicació adreçat als seus lectors. La premsa instruïa, informava i també divertia: el ninot deformava voluntàriament tant la imatge física com els postulats del rival polític, ironitzava sobre les evolucions socials i els costums i aportava un element de reflexió sobre els canvis que cada grup desitjava per als nous temps que s'anunciaven. En aquest entresegle barceloní, la idea de progrés s'aplicava tant en l'aspecte tècnic com en el social. El segle XIX era el segle de la indústria, el del submarí, el del vapor i el de l'enllumenat públic; el segle XX duia la incògnita de saber cap a on podien conduir tots aquests avenços.

Però el progrés tècnic concretat en la producció mecanitzada de les fàbriques i dels tallers tenia el seu contrapunt en una realitat social on l'abisme entre rics i pobres generava reaccions que denunciaven les condicions de vida dels més humils. La injustícia també es pressentia com un fre al progrés i al benestar. En aquest context, es plantejava el nou gran repte de posar la tècnica al servei de l'home. Josep Roca i Roca, una gran figura del republicanisme federalista i principal redactor de *La Campana de Gràcia*, deia, a principis del segle XX:

> El sigle XIX […] ha sigut el sigle nerviós per excelència. Bellugadís, ruidós, febril, […] sols en una cosa s'ha mostrat ferm, constant y decidit: en descubrir els secrets de la naturalesa y aplicarlos al aument i multiplicació dels goigs de la vida.[1]

La premsa era un dels mitjans principals pels quals la ciència es divulgava al gran públic, informant-lo sobre proeses tècniques, invents, troballes i exploracions. Matilde Battistini, a la seva anàlisi sobre l'evolució iconogràfica de les imatges, afir-

1. P del O. (pseudònim de Josep Roca i Roca), «Entrada de sigle», *Almanach de L'Esquella de la Torratxa*, gener de 1901.

ma amb tota raó: «Les artistes reproduisent les images nouvelles de la réalité offertes par la science».[2] Podem constatar la justesa d'aquesta afirmació en les imatges de premsa generades per la idea de progrés associada als avenços tècnics. A la segona meitat del segle XIX, moltes il·lustracions incloïen elements com ara màquines de tren, engranatges industrials, xemeneies fabrils o línies telegràfiques. Progressivament s'incorporaren altres atributs a mesura que apareixien nous invents: l'electricitat, l'automòbil, l'aviació, la ràdio, etcètera. La revista *Catalunya Artística*, en un article editorial del mes de gener de 1905, es va fer ressò d'aquesta allau tecnològica que transformava la vida quotidiana:

> Els invents de tota mena ens proporcionan mil facilitats y causan l'admiració del món enter.[3]

Durant les primeres dècades del segle XX, la revista infantil *Patufet*, fidel a la seva vocació pedagògica, publicava regularment articles dedicats als avenços tècnics i científics. Entre els articles d'aquest tipus editats als anys vint podríem citar: la visita d'Albert Einstein, el 1923, «un dels més grans honors que haigi rebut la nostra ciutat»; la figura de Clément Ader, el 1925, «el primer que va alçar-se de terra amb un aparell més pesat que l'aire»; o l'obra d'Antoni Gaudí i Cornet, el 1926, «l'arquitecte més genial de l'època moderna». L'any 1929, *Patufet* parlava també de l'invent de la televisió, atribuït a John L. Baird, que «sembla art de bruixeria» ; i tres anys més tard la revista *Mirador* predeia que «hom parla ja, avançant-se als esdeveniments, del dia en què serà possible veure cinema des de casa».[4] A través de la premsa, la ciència es divulgava i s'apropava al gran públic, àvid de novetats i de proeses. El ciutadà, el lector, tot i veient com avançava la ciència, es preguntava quines serien les grans novetats que els reservava l'avenir. El 1901, per exemple, Pere d'Arbués predeia que el transport aeri seria una realitat «a las acaballas del sigle XX», abans de lloar emfàticament les maravelles dels nous temps:

> Oh, grandiositat de la marxa del progrés; oh ciencia humana, qu'en fas de cosas […]. Oh sigle XX, salut, salut![5]

Potser inspirat per aquest mateix interrogant sobre el límits de la ciència, Josep Costa, *Picarol*, dibuixà, el 1927 a *La Campana de Gràcia*, el primer enginy espacial imaginari que assegurava la línia regular entre el popular barri de la Barceloneta i el planeta Mart. L'intrèpid aviador transportava un fonògraf, un ventilador, una antena, un telescopi i un lloro sobre un aparell apedaçat que, segons el caricaturista, representava «la locomoció de demà» (*Figura 1*).[6]

A la primera dècada del segle XX, les mirades dels barcelonins s'encararen cap el cel. L'onze de febrer de 1910, el mateix any de l'aparició del cometa de Halley, un pilot francès, Lucien Mamet, s'enlairava de l'aeròdrom de Can Tunis i efectuava el primer vol d'un aeroplà sobre Barcelona. La premsa cobrí aquest esdeveni-

2. Matilde Battistini, *Symboles et allégories*, París, Hazan, 2004.
3. *Catalunya Artística*, 24 (5-I-1905).
4. Signat W, «La Televisió», *Mirador*, 189 (15-IX-1932).
5. Pere d'Arbués, «Fantasías aéreas», *Catalunya Artística*, 32 (17-I-1901).
6. Josep Costa "Picarol", *La Campana de Gràcia*, 3.024 (4-VI-1927).

ment extraordinari amb gran profusió d'articles, fotografies i dibuixos. Tres grans dibuixants de premsa, Joan Llaverias, Ismael Smith i Ricard Opisso, van representar aquesta escena a les pàgines de *Cu-Cut!*[7] Més tard, diaris i publicacions de tota mena es feren ressò de les fites de Louis Blériot o de Charles Lindbergh (1927). Un cop més, el cèlebre *Picarol*, inspirat pel vol transoceànic, interpretà la futura aviació transatlàntica en un dibuix on l'estàtua de la Llibertat i una al·legoria femenina d'Europa es donaven la mà per sobre d'un oceà creuat per un gran nombre d'avions. Joaquim Xaudaró, un dels nostres grans dibuixants, dedicà una obra completa al prodigi dels aparells volants, un recull de caricatures i dibuixos irònics referents a l'aviació. Fins l'esclat de la Primera Guerra Mundial, l'avió va ser un atribut iconogràfic més aviat decoratiu associat a la conquesta del cel, de la mateixa manera que el vaixell havia estat el símbol de la conquesta dels oceans o que el tren i l'automòbil representaven la vertiginosa velocitat dels temps moderns. A partir del 1914, però, l'avió, present en cartells i pamflets de propaganda, esdevingué un símbol tant de la modernitat com de la terrible i mortal eficàcia dels exèrcits bel·ligerants.

L'automòbil fou també un gran símbol de la modernitat i de la transformació tècnica, car els primers autos motoritzats es consideraven com unes carrosses que havien tingut una remarcable i sorprenent evolució. Llur estètica i llur disseny evolucionaren molt ràpidament, i l'automòbil esdevingué un objecte d'ostentació social. A diaris com *La Veu de Catalunya*, *El Diluvio* o *La Vanguardia* regularment es publicaven anuncis de concessionaris, gairebé tots ells situats a l'Eixample: *Hispano-Suiza* al carrer de Calàbria amb Consell de Cent, *Chevrolet* al carrer de Còrsega amb la Rambla de Catalunya o *Studebaker* al carrer de València. El 1929, un d'aquests anuncis que es publicaven a *La Veu de Catalunya* deia:

> Els automòbils Minerva justifiquen la posició social i el gust refinat dels seus posseïdors. Són allò que distingeix l'aristocràtic del vulgar.

Junceda, Picarol, Opisso, Castanys, Aragai... gairebé tots els dibuixants de premsa utilitzaven l'automòbil com un atribut iconogràfic típicament burgès i urbà. La ironia sovint els portava a denunciar les diferències socials, com es pot veure en la il·lustració de Josep Aragai publicada a *Papitu* el 1909 i que mostrava el conductor d'un automòbil potent i luxós que li deia al seu copilot:

> Si no faig millor balanç, aquesta vegada hauré de suprimir l'automòbil o bé rebaixar el sou dels teixidors.[8]

L'automòbil fou també un atribut important dins del registre de la caricatura política, com per exemple aquesta publicitat irònica del *Cu-Cut!*:

> Automóvil marca Gorra. Nou model molt acreditat. Gasta molta benzina però és igual perque no la paga l'interessat, y per lo tant, és la marca que surt més barata. Especial per a alcaldes accidentals y regidors de colla.[9]

7. *Cu-Cut!*, 404 (17-II-1910).
8. *Papitu*, 23 (28-IV-1929).
9. *Cu-Cut!*, 432 (1-IX-1910).

Aquest medi de locomoció s'utilitzà també per representar la victòria electoral de Solidaritat Catalana, simbolitzada a les pàgines del *Cu-Cut!* per un automòbil que atropellava estrepitosament la candidatura d'Alejandro Lerroux,[10] o la fi de la dictadura de Primo de Rivera, que s'estavellava en un aparatós accident de trànsit a *La Campana de Gràcia.*[11]

A principis del segle XX, el tren era el transport popular que conservava encara la imatge romàntica de l'evasió. Cap els anys setanta del segle XIX, època del gran desenvolupament de la premsa com a medi de comunicació, el tren era ja un transport habitual dels barcelonins. Si prenem l'exemple de dues de les primeres grans revistes il·lustrades barcelonines, com van ser *La Honorata* (1885) i *Lo Noy de la Mare* (1866), ens adonem que la imatge del tren és pràcticament ignorada. En trenta-un números de *La Honorata*, el tren només apareix un sol cop, i lluny de ser representat com un atribut de progrés, el dibuix titulat «Passaports per l'altre barri» representa un tren que acaba de descarrilar. En els trenta-tres números de *Lo Noy de la Mare*, el tren apareix dues vegades: la primera sembla que correspon a la inauguració del túnel de Montgat i es presenta com si fos un dibuix fet per un infant; el segon, signat pel gran Tomàs Padró, està inclòs en una pàgina il·lustrada dedicada als teatres i representa un tren que curiosament es dirigeix al teatre del Liceu. En aquell segle XIX, el tren també representava els canvis urbanístics, com l'al·legoria de Barcelona que Apel·les Mestres representà ajaguda i patint el dolorós pas d'un tren que li travessava l'esquena (un títol lacònic, «Partida per la meytat»,[12] feia una al·lusió crítica a les obres del carrer d'Aragó i l'avinguda de Roma, per on havia de passar la via del tren). El tamany i la solidesa de les màquines transmitien perfectament la idea de potència, d'avenç imparable i regular, que s'adoptà també dins d'una iconografia política. Llopart titulava «A tota màquina»[13] un dibuix que representava el tren de la República aixafant al seu pas la serp que simbolitzava "la reacció", militars i capellans. Patcheria dibuixà «La màquina del progrés»[14] que, entre fumarades, aportava la revindicació de la jornada laboral de vuit hores per als obrers (*Figura 2*).

El món del treball i les tasques quotidianes han estat uns dels temes més exposats i més interpretats per les arts plàstiques. Des de l'Edat Mitjana, els gremis i les corporacions professionals ens han deixat nombrosos testimonis de llurs activitats. Els boixos i les rajoles d'oficis dels segles XVII i XVIII representaren tot un seguit d'activitats preindustrials on trobem l'home enmig d'un ordre natural que el porta a treballar per assegurar la seva subsistència. El segle XIX aportà una nova dimensió a la lectura d'aquest tipus d'imatges, car hi afegí la noció de la condició social associada a l'exercici professional. La nova iconografia serví també per denunciar aquesta condició i multiplicà els atributs iconogràfics tot diversificant l'espai escènic. Els centres de producció esdevingueren també llocs d'explotació i els espais urbans indrets de revindicació i de protesta. El pas de la producció artesanal a la producció industrial implicà també un nou tipus d'arquitectura capaç de contenir les màquines i el gran nombre d'obrers que les feien funcionar. Les xemeneies s'in-

10. Dibuix de Cornet, *Cu-Cut!*, 256 (15-I-1907).
11. *La Campana de Gràcia*, 3.164 (16-II-1930).
12. *La Campana de Gràcia*, 619 (1-V-1881).
13. *La Campana de Gràcia*, 1.771 (25-IV-1903).
14. *La Tomassa*, 348 (2-V-1895).

corporaren al teixit urbà com un símbol essencial dels nous temps i un atribut iconogràfic de la industrialització.

La imatge de l'obrer, del proletari pobre i explotat, reflectida a les il·lustracions de premsa, podríem dividir-la en dues grans categoríes. La primera denunciava les condicions materials precàries de la vida dels obrers i s'adaptava a la difusió de les idees polítiques que tenien com a objectiu la conscienciació política dels treballadors. Aquestes il·lustracions mostren de manera explícita homes, dones i infants víctimes de la injustícia i de la pobresa, i cohabitaven amb l'antiga iconografia del pidolaire vagabund, mig víctima i mig filòsof, molt pròxim a l'estereotip del *clochard* francès. La segona categoria d'imatges és la que ens presenta aquest obrer com l'home fort, el soldat heroic que pot i que ha de canviar el món. En aquests dos vessants estètics d'un mateix motiu ens ha semblat trobar el que Romà Gubernanomena el component "de la informació" i el de "la incitació emocional", que ell aplica a l'anàlisi dels cartells de propaganda.[15]

El pobre i el marginal formaven part dels estereotips utilizats en la iconografía dels dibuixos de premsa. Mitjançant aquestes representacions es denunciaven la desigualtat i la injustícia; de vegades, aquests personatges tenien, però, un caire folclòric, pretesament arrelat en l'autenticitat popular de la seva condició. El realisme de tipus costumista, tan present en les il·lustracions de la nostra premsa, ens ha deixat una gran quantitat de retrats populars de gent modesta, com el carboner, la castanyera o el carreter. El pobre, l'indigent, també formava part puntualment d'aquest tipus de representacions i era un personatge dibuixat per artistes com Isidre Nonell, el qual, per exemple, fou l'autor de l'única il·lustració que mostrava un home demanant caritat que es publicà a la revista modernista *Quatre Gats*.[16] Als trenta-un números de *Lo Noy de la Mare* només hi ha un sol dibuix, de Tomàs Padró, amb pobres demanant la caritat (al número 16, del 23 de setembre del 1866, que il·lustrava un article signat per Bunyegas on es relatava un viatge que havien fet al Montseny). Padró representà aquesta imatge gairebé de manera anecdòtica en un context estètic romàntic i realista. Tant Padró com Nonell representaren, en un interval de gairebé quaranta anys, una escena autèntica, ans desprovista de cap consideració ètica que els podria dur més enllà del testimoni sociològic.

A finals del segle XIX, *La Tramontana* fou un dels periòdics més revindicatius de la causa dels obrers i representava regularment el dramatisme de certes situacions viscudes pels treballadors. Alguns oficis industrials, com el dels homes que treballaven amb màquines, estaven particularment exposats als accidents, que eren una amenaça constant per a aquests obrers. Alguns responsables dels tallers, o els mateixos directors de les fàbriques, que no tenien cap coneixement tècnic, forçaven les màquines per assolir el que ells consideraven un rendiment òptim, i la pressió excessiva de les màquines de vapor provocava explosions. En el millor dels casos, l'obrer ferit es podia reintegrar al seu lloc de treball després d'una convalescència més o menys llarga, però, força sovint, els afectats quedaven mutilats o discapacitats de per vida. En aquest cas, la víctima no tenia ni subsidi ni salari. L'any 1882, una d'aquestes explosions provocà divuit morts en una fàbrica del Raval. L'endemà de la tragèdia s'organitzà una col·lecta popular per ajudar a les famílies de les víc-

15. Romà Gubern, *Medios icónicos de masas*, Madrid, Cambio 16, 1997, pàg. 66.
16. *Quatre Gats*, 4 (2-III-1899).

times i, segons *La Tramontana,*[17] els primers a fer donatius van ser els propietaris de les principals fàbriques de la ciutat. El periòdic afegia un comentari recomanant als patrons que mantinguessin millor les màquines i que miressin les veritables condicions en què vivien els seus obrers. Al número 55 de *La Tramontana* podem veure una il·lustració que, sota el títol «Los rebentaments de calderas», representava, d'una banda, «com se castiga als culpables», i de l'altra, «com se premia a las víctimas». P. Ross, autor d'aquest dibuix, mostrava el director d'una fàbrica assegut al seu despatx rebent tres homes que li portaven tres sacs de diners; el contrapunt era una família d'indigents amb el pare mutilat demanant caritat a les portes d'un cementiri. Vuit anys més tard, la retòrica de *La Tramontana* seguia invariable i la fàbrica s'havía convertit en «L'escorxador de pobres»,[18] davant del qual una vídua i el seu fill formaven, amb un home esguerrat, la dramàtica comitiva de l'enterrament d'un obrer. Mariano Foix, amb la força expressiva que caracteritzava els seus dibuixos, el 1904 representà un «Accident del traball» a *La Campana de Gràcia*,[19] una escena tràgica accentuada per un comentari punyent:

> No sempre menja l'obrer el pa amarat ab suhor, de tant en tant també'l menja amanit ab sanch.

Aquesta mateixa temàtica va ser representada per Foix en altres dibuixos que portaven títols tan reveladors com podien ser: «Miserias humanas», «Crisis», «L'explotació del pobre» o «Els explotats». El setmanari gracienc publicava regularment la secció "Notes Obreres", on el 1912 s'afirmava que els obrers estaven «sotmesos a un treball excessiu, els obrers presenten una xifra de mortalitat molt més alta que les demés classes socials […] l'égoïsme del capital ha desviat els efectes socials del maquinisme i li ha llevat quasi totes les grans ventatges que per a la classe obrera oferia».[20]

La controvèrsia que oposava l'home a la màquina donava dues lectures possibles del fenomen de la mecanització. D'una banda, hom suposava que la màquina substituiria l'home en les tasques més penoses, procurant lleure i benestar al treballador, i d'altra banda, la màquina era percebuda com un enemic, un obrer incansable i mut que prendria el lloc de treball i, per extensió, el salari als treballadors. L'any 1854, dues fàbriques barcelonines van ser cremades pels obrers aturats degut a la mecanització de les línies de producció. Malgrat tot, la idea del progrés tècnic al servei del progrés social s'imposava com una visió optimista del futur. A finals de segle, Apel·les Mestres mostrava l'evolució del treball a través de diverses èpoques de la història: els esclaus maltractats a l'Egipte dels faraons i el pagès explotat per l'Església a l'Edat Mitjana representaven èpoques passades, el treball de l'avui era el d'un obrer fort i orgullós que feia onejar la senyera de la revindicació de la jornada laboral de vuit hores, i finalment, l'obrer del demà era un home instruït i elegant que llegia el diari assegut confortablement mentre controlava el funcionament d'una màquina (*Figura 3*).[21]

17. *La Tramontana*, 28-VI-1882. Reproducció parcial de l'article «Als màrtirs del treball» dins Josep M. Huertas Clavería, *Manual d'història del moviment obrer*, Barcelona, L'Avenç, 1982, pàg. 86.
18. *La Tramontana*, 448 (10-I-1890).
19. *La Campana de Gràcia*, 1.830 (4-VI-1904).
20. A.R. y V., «La mortalitat i les classes socials», *La Campana de Gràcia*, 2.261 (7-IX-1912).
21. *La Campana de Gràcia*, 1.198 (7-V-1892).

La campanya per reivindicar la jornada de vuit hores de treball, iniciada a partir de l'any 1890, ens ha deixat una iconografia abundosa a les pàgines dels periòdics republicans que integraven les principals reivindicacions obreres. Tant *La Tramontana* com *La Campana de Gràcia* van publicar nombroses il·lustracions on la xifra 8 s'integrava com un element iconogràfic de l'escena representada. Citem només, com exemple representatiu, la portada de *La Campana* del 4 d'octubre de 1919, on Josep Costa, *Picarol*, representà el lleure i el descans de l'obrer al voltant d'un gran vuit que ocupava la part central del dibuix, titulat «Ja les tenim», amb un comentari al peu que deia:

> Les vuit hores de descans, que signifiquen realment les vuit hores de la llibertat.

La problemàtica de l'emancipació anava unida a la idea de progrés, entès també com una progressió. Aquest joc semàntic ens apropa a una escenografia molt emprada fins els anys trenta del segle XX, que utilitzava la metàfora del camí, del recorregut o de l'itinerari. A la primera pàgina de *Treball l'Andreuenc* del 15 de març de 1930, F. Caballé signà un dibuix que reprentava un grup d'obrers i de camperols pujant les escales del "progrés", representat per una al·legoria de la cultura. Un dels atributs essencials d'aquest tipus de representacions era el sol naixent, que ocupava l'horitzó i que es puntuava amb paraules com "llibertat", "emancipació", "justícia" o, és clar, "progrés". Corals obreres, societats esperantistes, ateneus obrers i d'altres institucions culturals populars militaven per apropar el món de la cultura als treballadors. Les iniciatives en aquest sentit es multiplicaren, com per exemple les anomenades "excursions científiques" de l'estiu de 1907 a l'Observatori Fabra, promogudes pel periòdic *La Campana de Gràcia* en col·laboració amb la Companyia de Tramvies i l'Observatori dirigit per Josep Comas i Solà. Tant el transport en tramvia com les conferències eren gratuïts per als obrers que hi participaven. Un article signat per N. Bas i Socías, titulat «Cultura Popular», il·lustrat amb una fotografia del nombrós públic assistent a una de les conferències de Comas i Solà, deia:

> És evident que els treballadors volen emancipar-se de la ignorància […] el senyor Comas i Solà és un amic dels treballadors.[22]

El concepte d'emancipació suposava, per a la premsa d'ideologia republicana, el fet de desfer-se de la càrrega ideològica i política representada per institucions considerades immobilistes. La institució monàrquica, com a símbol de tots els mals polítics i administratius de l'Estat, i l'Església, com a refugi moral d'una tradició considerada obsoleta, foren l'objectiu d'atacts constants durant els periodes en què la censura ho permetia. El 1901, el diari republicà en llengua castellana *El Diluvio*, publicat a Barcelona, deia amb èmfasi i empenta retòrica:

> Consigue tierno siglo XX, que el hombre diga al fin: ni Dios, ni Rey ni Patria, sólo raciocinio puro.[23]

22. N. Bas i Socias, «Cultura Popular», *La Campana de Gràcia*, 1.197 (17-VIII-1907).
23. «Balance del siglo XIX», *El Diluvio*, 1 (1-I-1901).

L'anticlericalisme, ben sovint ferotge, de *La Campana*, *L'Esquella* o *Papitu* es concretava en caricatures àcides i punyents, adreçades als polítics conservadors i als capellans. En el cas de la revista *Cu-Cut!*, que seguia una línia editorial propera als postulats catalanistes conservadors de la Lliga, podem constatar una crítica explícita al centralisme borbònic, però una absència de caricatura anticlerical.

Els grans moviments sindicals, les vagues i les manifestacions, van fer evolucionar el codi iconogàfic relacionat amb la pobresa, afegint-hi el concepte de l'esforç sense recompensa. Durant la vaga de carrilaires del 1912, Josep Costa *Picarol* representà, a la primera pàgina de *La Campana de Gràcia*,[24] els que guanyaven «1.320 rals diaris treballant com un blanc» i els que guanyaven «10 rals diaris treballant com un negre». El primer se'ls guanyava en un despatx tot bevent xampany; el segon, treballant sota la neu i el fred.

La retòrica sobre l'explotació inhumana a la què estaven sotmesos els treballadors es va traslladar també, de forma al·legòrica, a la descripció d'una Catalunya incompresa i laboriosa asfixiada pel centralisme madrileny. La iconografia que oposava la Catalunya industriosa, cabal i assenyada, a l'estereotip folclorista d'una Espanya superficial i aprofitada, fou nombrosa i variada. Com a exemples citem el díptic titulat «Lo mitj i las voras»,[25] que el 1885 representava, d'una banda, l'estereotip d'una societat madrilenya immobilista i, de l'altra, una Catalunya abocada a la ciència, la industria, les arts i el benestar social. Un segon exemple seria la «Catalunya Espanyola», que en un dibuix publicat a *La Campana de Gràcia* era encarnada per una obrera jove encadenada al seu teler.[26] També *La Tramontana*, dirigida per Josep Llunas, el 1893 publicava regularment una secció gràfica, "Cosas de Madrit", on ridiculitzava el que es presentava com una mentalitat secular i obsoleta:

> Madrit, lo poble dels ganduls, la sangonera de la nació.

La premsa barcelonina, amb tota la seva varietat ideològica, ens ha deixat el testimoni directe d'una època, una crònica quotidiana dels esdeveniments i de les opinions que, per primer cop, es transmetien al públic gairebé en temps real. Els transports i els mitjans de comunicació, com el telègraf i més tard el telèfon, donaren una empenta decisiva a la informació que arribava a les redaccions provinent d'arreu del món. Les seccions de notícies rebudes per via telefònica o les anomenades "de darrera hora", eren habituals als periòdics que es vanaven de seguir puntualment una actualitat que evolucionava constantment. Els tiratges de periòdics com *Cu-Cut!* (60.000 exemplars), *L'Esquella de la Torratxa* (25.000 exemplars), *Papitu* (40.000 exemplars) o *La Campana de Gràcia* (20.000 exemplars), demostren la consolidació d'aquesta premsa satírica, profusament il·lustrada per uns ninotaires punyents i de gran qualitat estètica que codificaren els atributs iconogràfics d'aquella època de mutació i de canvi.[27]

24. *La Campana de Gràcia*, 2.265 (5-X-1912).
25. *Almanach de La Campana de Gràcia*, gener de 1885.
26. *La Campana de Gràcia*, 2.000 (17-IX-1907). Número dedicat a la història editorial del periòdic, on apareix el dibuix mencionat, que ja havía estat publicat al 1886.
27. Vegeu també, com a bibliografia bàsica del tema tractat: Josep M. Cadena, *El dibuix a Catalunya. 100 dibuixants que cal conèixer*, Barcelona, Pòrtic, 2004; Joan Givanel i Mas, *Bibliografia Catalana. Premsa*, Barcelona, Institució Patxos, 1931; Lluís Solà i Dachs, *Un segle d'humor català*, Barcelona, Bruguera, Quaderns de Cultura, 70; Rafael Tasis i Joan Torrent, *Història de la premsa catalana*, Barcelona, Bruguera, 1966, 2 volums; Edmon Vallès, *Història gràfica de la Catalunya contemporània (1888-1931)*

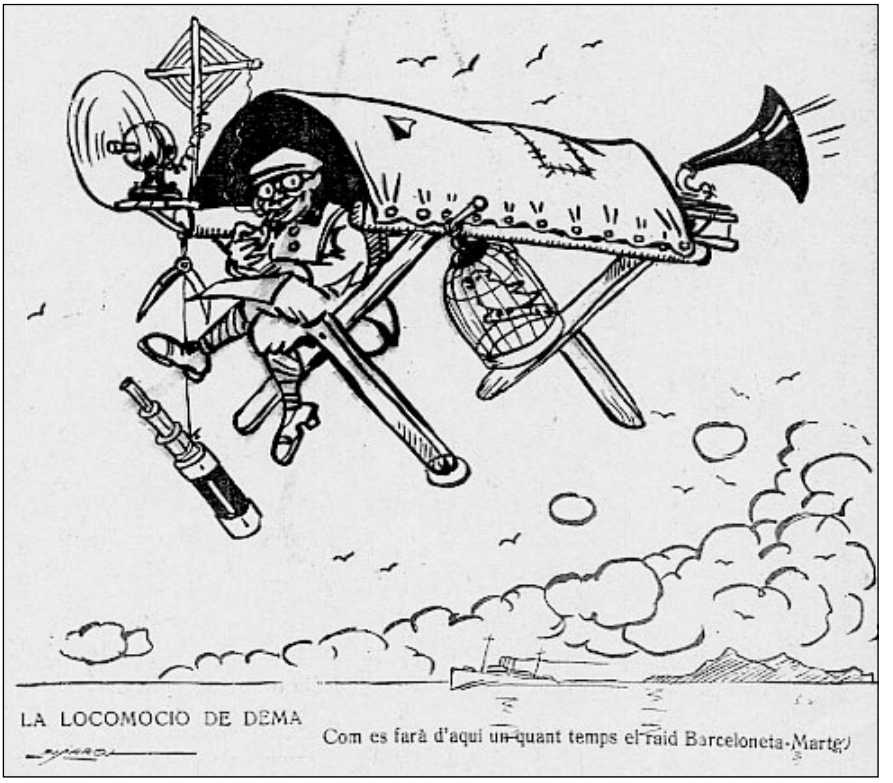

Figura 1. Josep Costa, "Picarol", «La locomoció de demà», *La Campana de Gràcia*, 3.024 (4-VI-1927)

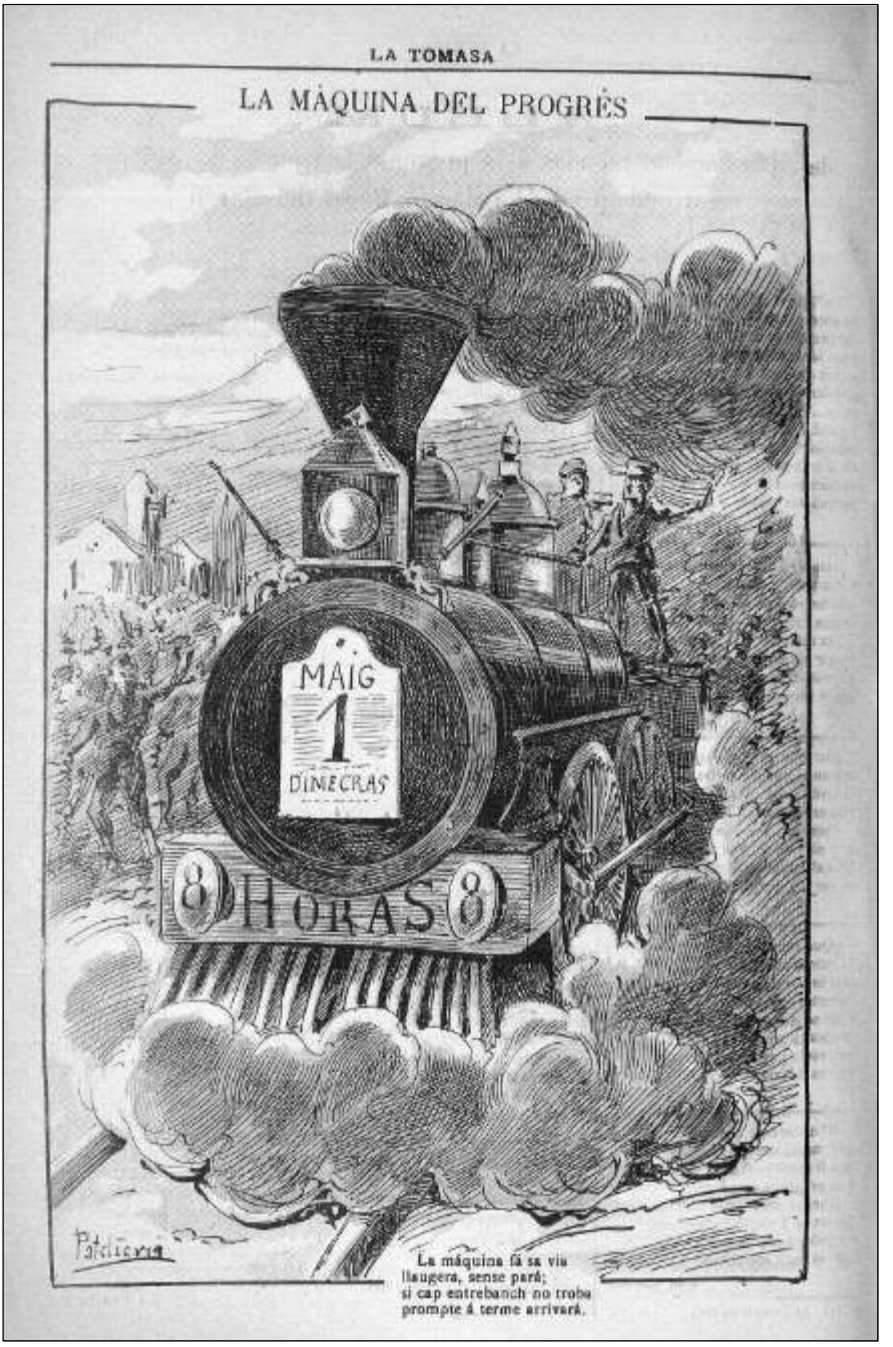

Figura 2. Patxeria, «La màquina del progrés», *La Tomasa*, 348 (2-V-1895)

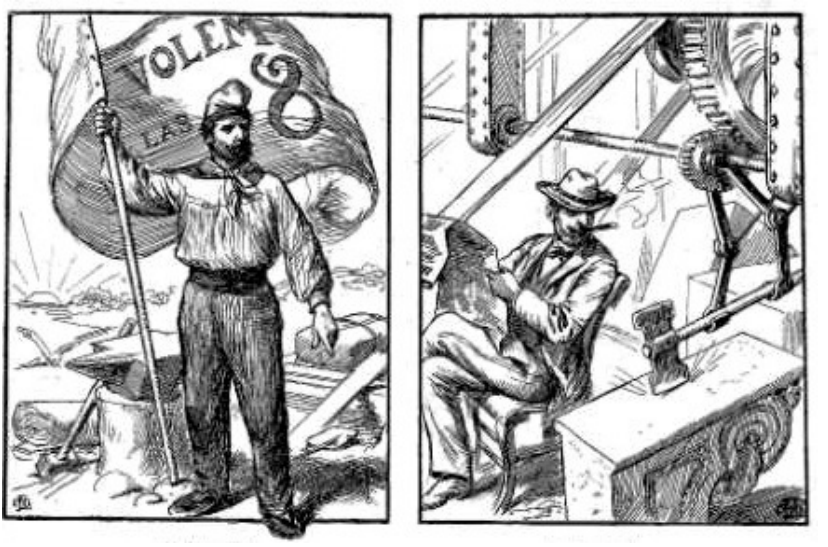

Figura 3. Apel·les Mestres, "L'obrer d'avuy. L'obrer de demá". Tercera i quarta vinyeta de la il·lustració «A través de les edats», *La Campana de Gràcia*, 1.198 (7-V-1892)

La Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona com a estructura de poder

Albert Blasco i Peris*

Resum

El naixement de la Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona (SAF) s'emmarca dins del context històric de la Catalunya de finals del segle XIX. La burgesia industrial catalana, decebuda amb el règim de la Restauració, decidí de crear un partit polític, la Lliga Regionalista, que influí decisivament en aquesta societat. Per bé que la SAF intentà d'atreure turistes com una manera ràpida d'obtenir divises, l'activitat turística no era vista només des d'una òptica economicista: l'arribada de forasters també es percebia com una manera interessant d'intercanvi cultural que podia modernitzar els costums de la població. Aquesta societat va crear una xarxa de delegats repartits arreu del món que actuaven com a veritables oficines de turisme, repartint material de propaganda com ara pel·lícules, opuscles i monografies. Amb molta ambició, la SAF s'encarregà de potenciar tot allò que veia susceptible de convertir-se en element d'atracció turística, a més d'intentar reduir les molèsties que puguessin tenir els forasters que ens visitaven. Una de les seves preocupacions fou la manca d'interès que mostraven els successius governs espanyols pel desenvolupament d'una activitat que, en canvi, produïa grans beneficis econòmics a països com França, Itàlia i Suïssa. Davant d'aquesta situació, la SAF va promoure l'associacionisme en l'àmbit estatal, així com la realització de congressos i conferències, com la Conferència Nacional de Turisme o els dos congressos de turisme de Catalunya. La manca d'una autèntica política turística espanyola va dur la SAF a cercar què es feia en altres països europeus, convertint França en el seu referent.

Resumen

El nacimiento de la Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona (SAF) se enmarca dentro del contexto histórico de la Cataluña de finales del siglo XIX. La burguesía industrial catalana, decepcionada con el régimen de la Restauración, decidió crear un partido político, la Lliga Regionalista, que influyó decisivamente en esta sociedad. Aunque la SAF intentó atraer turistas como una manera rápida de obtener divisas, la actividad turística no era vista sólo desde una óptica economicista: la llegada de forasteros también se percibía como una manera interesante de intercambio cultural que podía modernizar las costumbres de la población. Esta Sociedad creó una red de delegados repartidos por todo el mundo que actuaban como verdaderas oficinas de turismo, repartiendo material de propaganda como películas, opúsculos y monografías. Con mucha ambición, la SAF se encargó de potenciar todo aquello que veía susceptible de convertirse en elemento de atracción turística, además de intentar reducir las molestias

* Coordinador d'estudis del Grau en Turisme i Gestió de l'Oci, Escola Universitària del Maresme, Universitat Pompeu Fabra.

que pudiesen sufrir los forasteros que nos visitaban. Una de sus preocupaciones fue la falta de interés que mostraban los sucesivos gobiernos españoles por el desarrollo de una actividad que, en cambio, producía grandes beneficios económicos en países como Francia, Italia y Suiza. Ante esta situación, la SAF promovió el asociacionismo en el ámbito estatal, así como la realización de congresos y conferencias, como la Conferencia Nacional de Turismo o los dos congresos de turismo de Cataluña. La falta de una auténtica política turística española llevó la SAF a averiguar qué se hacía en otros países europeos, convirtiendo Francia en su referente.

El naixement de la Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona s'emmarca dins del context històric tan peculiar que va viure Catalunya des de finals del segle XIX. Dos són els trets que tenen a veure amb la seva fundació: el procés d'industrialització i la Renaixença.

La burgesia industrial cercava la modernització del país i estava decebuda amb el règim de la Restauració; sobretot des de la pèrdua de les darreres colònies, que va suposar també la pèrdua d'un mercat molt important per a l'economia catalana, una economia que ni trobava el relleu per a aquest mercat ni la comprensió per part d'una Espanya agrícola. Segons Riquer, la burgesia catalana considerà que el tractat de pau signat amb els nord-americans després de la guerra de Cuba lesionava els seus interessos i que va ser el resultat d'una ambició desmesurada per part dels americans, però també de la «nul·litat i incompetència de la comissió negociadora espanyola».[1] Desenganyada com estava amb el regim de la Restauració, aquesta burgesia es decidí a entrar en política i creà un partit, la Lliga Regionalista, que des del mateix moment de la seva fundació va recollir un èxit rere un altre en les successives eleccions que es van celebrar (almenys durant els primers anys).

L'any 1908, la Lliga va aprofitar la crisi política que es produí a l'Ajuntament de Barcelona i aconseguí que la subcomissió del consistori dedicada a l'atracció del turisme, amb el pressupost assignat, es convertís en una societat teòricament aliena al poder. Si de bon principi no va ser controlada, sí que va ser influïda per aquell partit polític i va formar part de la seva estructura de decisió. De fet, una bona part dels càrrecs d'aquesta societat estaven ocupats per persones afiliades a la Lliga o properes a ella des del punt de vista ideològic. Dins de la seva estructura directiva trobem personatges com Francesc Puig i Alfonso, Frederic Rahola Trèmols o Josep Rogent Pedrosa, que varen ocupar el càrrec de vicepresidents; o Manel Folch i Torres, que en fou secretari general. Entre els vocals destacaren Lluís Duran i Ventosa, Josep Puig i Cadafalch, Joan Ruiz i Porta, Enric Prat de la Riba, Ignasi Girona o Francesc Cambó. És a dir, hi trobem el nucli ideològic de la Lliga. Duran, Prat de la Riba i Cambó varen ser els autèntics dirigents de la Lliga des de juliol de 1904 (després de l'escissió del partit), ja que es constituïren en els tres únics membres de la Comissió d'Acció Política.[2] Pel que fa al que va ser el president de la societat pràcticament des dels seus inicis i fins al seu desmantellament provocat per la

1. Borja de Riquer, *Lliga Regionalista. La burgesia catalana i el nacionalisme (1898-1904)*, Barcelona, Edicions 62, 1977.
2. Riquer, *Lliga Regionalista...*

Guerra Civil, Marià Rubió i Bellver, mai no militià a la Lliga, però ha quedat demostrada la seva simpatia per aquest grup polític.

Com hem dit, la llavor d'aquesta societat la trobem en la subcomissió que funcionava a l'Ajuntament de Barcelona, sota l'alcaldia de Domingo J. Sanllehy, que va crear aquesta societat el 1908 com a resultat d'una crisi al consistori municipal, que acabà amb la dimissió del batlle. El desacord l'originà el pressupost de cultura, que donava prioritat a l'ensenyament laic. Fou el vot de censura votat majoritàriament pels regidors el que provocà la dimissió de Sanllehy, després que ell mateix hagués suspès una part d'aquest pressupost. De tota manera, la revista de la SOCIETAT D'ATRACCIÓ DE FORASTERS, *Barcelona Atracción*, en el seu número del mes de desembre de 1913, no feia esment d'aquesta dimissió i sí de la voluntat de l'alcalde que la subcomissió quedés fora de la lluita política, essent aquest el motiu oficial de la creació de la societat, que va prendre el nom de la partida inclosa en els pressupostos: "Atracción de Forasteros".[3] Els primers membres en van ser el mateix Sanllehy, que fou el president fins la seva mort, i els mateixos regidors que formaven part de la subcomissió, encara que, segons la revista, ben aviat s'hi sumaren empresaris turístics, industrials i comerciants, que aportaren nous recursos econòmics.[4]

La creació formal de la Societat d'Atracció de Forasters es va produir l'1 d'abril de 1908. De tota manera, passat un temps, la Societat al·legà que el seu veritable impulsor no fou cap altre que Lluís Duran i Ventosa.[5] El mateix Duran s'atribuí el mèrit en un article sense data. Segons ell, va ser el resultat del seu esforç per convèncer la majoria republicana del consistori de la necessitat de crear la subcomissió que es formà la Societat, amb dos membres de la Lliga, dos republicans i ell mateix. No va ser fins el 10 d'agost de 1910 que adoptà el nom de "sindicat d'iniciativa", un tipus d'associació que havia sorgit a finals del segle XIX en països que tingueren un gran desenvolupament turístic, com Suïssa, França o Itàlia.[6] Es tractava de societats (o associacions) privades i sense ànim de lucre que tenien per objectiu promocionar els seus països com a destinació turística i utilitzaven els mitjans de propaganda habituals, com ara opuscles, anuncis, articles de premsa, etcètera.

La Lliga era un partit industrialista que, sense ser sobiranista, perseguia una certa autonomia en un intent de modernitzar Catalunya i, per extensió, l'Estat espanyol. En aquest sentit, cal dir que la Societat d'Atracció de Forasters va ser un instrument més per assolir aquella modernització de Catalunya que desitjaven tant. Des d'aquesta Societat, van intentar atreure turistes com una manera ràpida d'obtenir les divises que eren tan necessàries per assolir els seus objectius. De tota manera, cal dir que l'activitat turística no era vista nomes des d'una òptica econòmica: l'arribada de forasters (encara no s'utilitzava de forma generalitzada el mot "turista") també es percebia com una manera interessant d'intercanvi cultural que podia modernitzar els costums de la població. En definitiva, es veia com un factor de dinamització econòmica i sociocultural.

Els esforços de la Societat d'Atracció de Forasters per atreure turistes van ser nombrosos i importants. Així, van aconseguir teixir una xarxa de delegats arreu del

3. *Barcelona Atracción*, (maig de 1933).
4. *Barcelona Atracción*, desembre de 1913 i setembre de 1922.
5. *Barcelona Atracción*, març de 1931 i maig de 1933.
6. Carmelo Pellejero Martínez, *Historia de la economía del turismo en España*, Madrid, Civitas, 1999.

món que s'encarregaven de distribuir la publicitat turística –per la qual cosa actuaven a la manera d'oficines de turisme– però, a més, també feien conferències i escrivien articles de propaganda amb l'objectiu de contrarestar la mala fama que tenia l'Estat espanyol (i per tant Catalunya) en molts països europeus. De fet, l'any 1922, en el moment culminant de la seva existència, la Societat va arribar a tenir 432 delegats, distribuïts per tots els continents. Una estructura que l'Estat espanyol mai no va poder aconseguir. El paper d'aquesta xarxa va resultar fonamental per assolir els dos objectius citats: no només donar a conèixer Catalunya, sinó també esvair la mala fama que es tenia del país a la resta del món.

La Societat també procurava assistir a qualsevol esdeveniment internacional sobre matèria turística i aconseguir, per aquest motiu, diversos diplomes i medalles internacionals. El material de propaganda que editava fou nombrós. Així, cal esmentar revistes, opuscles, monografies i alguna pel·lícula. La revista *Barcelona Atracción*, de tirada mensual, anava dirigida als potencials turistes, però també a la població catalana, mirant d'aconseguir que es prengués consciència de la importància d'una activitat –la turística– que moltes vegades era vista amb desdeny.

Amb molta ambició, la Societat s'encarregà de potenciar tot allò que veia que podia convertir-se en un element d'atracció turística. D'aquesta manera, es promocionà Barcelona tant a l'estiu com a l'hivern. Amb tot, els reclams turístics envers els quals es tenia més cura eren els propis de caràcter català, com un element fonamental per a que el turista es trobés còmode entre nosaltres: les nombroses festes (de primavera, de carnestoltes, etcètera), els balnearis i, en general, tot tipus de patrimoni, ja fos natural o cultural, no només a Barcelona sinó a tot Catalunya. Degut a la manca de sindicats d'iniciativa turística, la Societat d'Atracció de Forasters es convertí en un avalador de tot el territori català.

La preocupació de la Societat arribà a moltes altres qüestions, com per exemple les comunicacions amb l'exterior, l'estat dels allotjaments turístics, les molèsties causades als viatgers degut a una burocràcia poc efectiva i, fins i tot, amb la iniciativa de lliurar al govern espanyol un pla per dissenyar el que anomenaren "Circuit Nacional de Turisme": una ruta per la qual el visitant podia recórrer les ciutats més importants de l'Estat des del punt de vista patrimonial. El problema era el pèssim estat de les carreteres, que feia inviable el projecte sense inversions per adequar-les al constant augment del tràfic automobilístic. La Societat d'Atracció de Forasters, fins i tot, va arribar a avalar la creació del que llavors s'anomenaven "Ciutats Jardí" o urbanitzacions destinades a les classes benestants, com l'actual Parc Güell; però també les anomenades "Ciutats del repòs", pensades per a les classes populars. Ambdós projectes sortiren del GATCPAC o Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània.

Sens dubte, l'esdeveniment turístic més important que va viure Catalunya des de la fundació de la Societat d'Atracció de Forasters fins l'inici de la Guerra Civil fou l'Exposició Internacional de 1929. I si bé la Societat, com a institució, no en va ser un actor directe, també és cert que el seu president, Marià Rubió i Bellver, fou el director tècnic de l'esdeveniment. La Societat d'Atracció de Forasters s'ocupà de la cerca d'allotjaments i es va convertir, de fet, en l'oficina d'informació turística de la pròpia Exposició i de la capital catalana.

Una de les seves preocupacions fou la manca d'interès que mostraven els diferents governs espanyols en el desenvolupament del turisme, que, per contra, porta-

va grans beneficis econòmics a països com França, Itàlia i Suïssa. Aquesta manca d'interès es traduïa, lògicament, en una manca de política turística; per això, d'alguna manera, la Societat d'Atracció de Forasters i altres sindicats del mateix tipus que existien arreu d'Espanya havien de substituir l'Estat absent. Així, i com ja hem vist amb el "Circuit Nacional de Turisme", la Societat va proposar al govern reduccions de les taxes pel desembarcament de turistes als ports catalans, una major agilitat en els tràmits duaners i, fins i tot, va proposar accions que anaven acompanyades dels corresponents decrets ja confeccionats: només hi mancava la signatura del ministre responsable. Cal dir, però, que gairebé sempre es trobaren amb un silenci descoratjador.

Davant d'aquesta situació, la Societat d'Atracció de Forasters va promoure l'associacionisme a tot l'Estat, així com la realització de congressos i conferències, com la Conferència Nacional de Turisme, la Conferència de la Costa Brava o els dos congressos de turisme de Catalunya celebrats a Barcelona (1919) i a Tarragona (1921). L'arribada al poder del dictador Primo de Rivera va suposar un fre a totes aquestes accions.

El I Congrés de Turisme de Catalunya es va celebrar a Barcelona durant el mes de maig de 1919.[7] El seu impulsor va ser la Societat d'Atracció de Forasters; de fet, es va dur a terme en la seva seu social. Hi tingueren representació tant l'Ajuntament de Barcelona com la Mancomunitat de Catalunya, però també altres associacions directament relacionades amb el catalanisme polític, com ara el Centre Excursionista de Catalunya i el Reial Automòbil de Catalunya (estrets col·laboradors de la Societat d'Atracció de Forasters), a més de l'Associació d'Hostalers i Similars de Catalunya i l'Associació de Propietaris de Balnearis i Manantials Mineromedicinals de Catalunya, essent, aquests darrers, molt promocionats des de la propaganda turística de la Societat. El secretari general del Congrés fou Manuel Folch i Torres, secretari general de la Societat d'Atracció de Forasters i membre de la Lliga Regionalista de Catalunya, que dominava la comissió organitzadora pel que feia al nombre de membres. Una prova més del catalanisme militant de la Societat fou la decisió que l'idioma oficial del Congrés fos el català, encara que es permeté als ponents parlar en l'idioma que els fos propi.[8] La finalització de la Gran Guerra, amb la conseqüent pau posterior, fou vista com una gran oportunitat per atreure turistes del continent, motiu pel qual volien impulsar definitivament la celebració de l'Exposició que havia quedat ajornada per l'esclat del conflicte europeu. Durant el Congrés es van analitzar qüestions econòmiques, però també aspectes socials i polítics que afectaven el turisme i que preocupaven molt la Societat, vistos els beneficis econòmics que aportava aquesta activitat. L'objectiu era assegurar-se que les administracions es fessin càrrec de desenvolupar una política adient i que l'impacte cultural fos el més beneficiós possible.[9]

Entre els acords més importants que es van prendre durant aquest I Congrés cal destacar els següents: promoure la formació de sindicats d'iniciativa a Catalunya, davant la seva palesa inexistència, a fi i efecte de crear una xarxa que actués com a grup de pressió; reclamar subvencions de les diputacions i ajuntaments, donat el

7. Pellejero, *Historia....*
8. *Barcelona Atracción*, març 1919.
9. *Barcelona Atracción*, juny de 1919.

benefici econòmic que aportava el turisme; instar els ajuntaments a la constitució d'oficines d'informació turística; implicar les ambaixades i consolats en la distribució de la propaganda turística; reclamar de les administracions públiques catalanes més cura amb la seguretat i la higiene; reclamar que els monuments i obres d'art es mantinguessin en el millor estat possible; simplificar els tràmits duaners i la burocràcia en general; millorar les comunicacions de transport de Catalunya amb Europa i les illes Balears; mirar de celebrar uns Jocs Olímpics; i millorar la qualitat dels allotjaments turístics.[10]

El II Congrés es va celebrar a Tarragona durant el mes de febrer de 1921 i també va estar impulsat per la Societat d'Atracció de Forasters. La intenció, feta pública durant la celebració del primer esdeveniment, era que el congrés fos biennal; malauradament, aquest segon va ser l'últim que es va celebrar. En aquest congrés, a més d'insistir sobre la major part dels acords presos feia dos anys, cal destacar-ne també d'altres: establir un circuit nacional turístic que permetés recórrer gairebé tot l'Estat espanyol en cotxe, per a la qual cosa era necessari arranjar les carreteres corresponents; demanar per a la Mancomunitat de Catalunya més competències en matèria turística; i foment concursos, amb els seus corresponents premis, per a millorar l'aspecte de viles i ciutats, així com la qualitat dels allotjaments turístics.[11]

La manca d'un referent intern va dur la Societat d'Atracció de Forasters a cercar què es feia en altres països europeus, trobant a França allò que desitjaven. Com es veu, la Societat no es mirà en el mirall espanyol; Barcelona no mirava pas Madrid ni cap altra ciutat de l'Estat espanyol. La capital catalana es comparava amb altres ciutats europees i principalment amb París. La Societat d'Atracció de Forasters estava enlluernada per França, i així ho demostren els nombrosos articles que es publicaren en les diferents revistes i opuscles que editaven. Aquests textos eren una crida d'atenció constant al govern de l'Estat, del que deien que, en comparació amb França, no havia fet res, en tot cas obrir un parell de museus i poca cosa més.[12]

De França n'admiraven moltes accions i, en general, tota la política turística que duien a terme els seus governs, com la transformació de les trinxeres i els camps de batalla de la Primera Guerra Mundial en un recurs turístic. Quan el conflicte encara no s'havia acabat, França ja havia dissenyat la que anava a ser l'oficina de turisme i el tipus de publicitat que s'anava a fer per atraure turistes als llocs que eren camps de batalla, molt particularment excombatents amb les seves famílies. Es creia que l'experiència de la guerra serviria per evitar-ne d'altres i que la millor manera era mostrar-ne els horrors a les futures generacions. Es preveia –i després es va dur a terme– facilitar l'accés dels turistes amb automòbils allà on el ferrocarril no pogués arribar, per a la qual cosa era del tot necessari conservar en bon estat les línees fèrries construïdes expressament durant la guerra per facilitar el transport de soldats i material. Aquestes línees van ser construïdes per l'exèrcit britànic tant a França com a Bèlgica.[13] Es creà l'anomenada Caixa de Crèdit Hoteler, es planificà el futur ensenyament hoteler i es dissenyà tot un pla per obrir oficines de representació turística a l'estranger. Per aconseguir els seus objectius, el govern francès no dubtà a aprovar un pressupost de més de 500.000 francs de l'època, sol·licitant préstecs per

10. *Barcelona Atracción*, juliol de 1919.
11. *Barcelona Atracción*, març de 1921.
12. *Barcelona Atracción*, març de 1919.
13. *Barcelona Atracción*, abril de 1919.

la part que no podia finançar. Per a contrarestar la inversió i el deute, es va crear un impost anomenat "taxa per estada", que es cobrava en la factura de l'allotjament, que també fou aplicat a Alemanya i Àustria i que avui encara és vigent.

Totes aquestes accions sempre eren comparades, per part de la Societat d'Atracció de Forasters, amb les que duia a terme el govern espanyol, i la conclusió sempre era la mateixa: l'Estat no feia res perquè no tenia cap mena d'interès per l'activitat turística. I davant d'aquesta inactivitat, la Societat s'atrevia, de manera indirecta, a demanar que s'arribés a acords amb la Catalunya Nord en matèria turística. De fet, es publicà un article del diputat dels Pirineus Orientals Emmanuel Brousse en el qual opinava sobre el futur turístic de Catalunya i apostava clarament per aquesta col·laboració; així els visitants d'una zona podrien anar a l'altra amb molta facilitat, en benefici d'ambdós territoris.[14]

Un altre aspecte a tenir en compte és l'interès de la Societat d'Atracció de Forasters a col·laborar amb altres entitats relacionades amb el turisme, com el Centre Excursionista de Catalunya i el Reial Club Automobilístic de Catalunya. En algunes ocasions, s'unien per atorgar premis, com, per exemple, als hotels que d'alguna manera –i sempre tenint en compte l'època de la que estem parlant– s'especialitzaven en el sector automobilístic, així com als hotels de muntanya.

La tasca de la Societat d'Atracció de Forasters finalitzà, desapareixent definitivament, amb l'inici de la Guerra Civil.

Cal preguntar-se si les accions que van dur a terme van tenir èxit o no; o dit d'una altra manera, si la fundació de la de la Societat d'Atracció de Forasters va ser un èxit o no. Resulta difícil donar una resposta objectiva, tota vegada que els recomptes de turistes eren escassos i poc fiables aleshores, i a més no tenim amb què comparar-los. Però, de tota manera, amb les dades que tenim a la mà (que no són altres que els controls policials), cal dir que, des de la seva fundació, el nombre de turistes augmentà any rere any, amb alguns descensos provocats per esdeveniments tant externs (la Gran Guerra) com interns (el tifus que es va patir en aquella època). D'altra banda, la tasca de la de la Societat s'ha de mirar des de la perspectiva que va ser el primer intent seriós d'ocupar-se d'una activitat que avui aporta al nostre PIB un 12%, aproximadament, i que moltes vegades ajuda a reduir el dèficit de la nostra balança de pagaments, que tradicionalment és negativa, per tenir un saldo importador molt elevat si el comparem amb les exportacions. De fet, l'única partida que pot –i a vegades ho aconsegueix– convertir en saldo positiu aquesta balança és el turisme. Així, doncs, ells van ser els pioners, uns visionaris que lluitaven per reforçar una activitat que no era vista com una cosa important, i en el pitjor dels casos es tractava amb menysteniment. L'any passat va ser el centenari de la fundació de la Societat d'Atracció de Forasters i malauradament ningú no se'n va recordar.

14. *Barcelona Atracción*, octubre de 1919.

Turisme i arquitectura en la Barcelona d'inicis de segle XX

Maribel Rosselló i Pamela Valdívia*

Resum

La comunicació que proposem estudia els diversos equipaments hotelers que es van posar en marxa en el període comprès entre les dues exposicions universals/internacionals (1888 i 1929). A inicis del segle XX, el turisme va jugar un paper fonamental com a motor de modernització de la ciutat de Barcelona, va ser un dels mecanismes per a fer de la ciutat una metròpoli i fou un argument –entre d'altres– per a revalorar el patrimoni arquitectònic de la ciutat, per endegar algunes transformacions urbanes i per posar a punt nous serveis. El turisme, a més, afavorí la creació d'espais urbans significatius i identificadors. Per a assumir el turisme que venia, també calia dotar la ciutat d'equipaments hotelers adequats a les exigències de confort, higiene i singularitat arquitectònica existents en altres ciutats europees. El punt de partida d'aquesta comunicació és l'Exposició Universal de 1888, quan s'aixecà l'Hotel Internacional, que només es justificava a partir de l'efemèride en qüestió i d'aquí el seu caràcter efímer. Per contra, al final del recorregut, ens trobem amb l'Exposició Internacional de 1929, amb uns hotels que van esdevenir alguna cosa més que simples equipaments de serveis per passar a formar part de les mateixes icones turístiques de la ciutat, fins al punt que la imatge d'un gran hotel es mostrava com a referent de modernitat i de progrés a la ciutat: el cas més emblemàtic fou el Gran Hotel Colón. Aquest treball ens permet constatar, d'una banda, l'evolució de l'arquitectura hotelera en els aspectes tipològics i de serveis, i de l'altra, seguir el procés de revaluació del turisme, com es va anar prenent consciència que la seva presència significava un estímul per a la modernització i un reconeixement de la ciutat en l'entorn europeu.

Resumen

La comunicación que proponemos estudia los diversos equipamientos hoteleros que se pusieron en marcha en el periodo comprendido entre las dos exposiciones universales/internacionales (1888 y 1929). A principios del siglo XX, el turismo jugó un papel fundamental como motor de modernización de la ciudad de Barcelona, fue uno de los mecanismos para hacer de la ciudad una metrópoli y un argumento –entre otros– para revalorizar el patrimonio arquitectónico de la ciudad, para emprender algunas transformaciones urbanas y para poner a punto nuevos servicios. El turismo, además, favoreció la creación de espacios urbanos significativos e identificadores. Para asumir el turismo que venía, también había que dotar la ciudad de equipamientos hoteleros adecuados a las exigencias de confort, higiene y singularidad arquitectónica existentes en otras ciudades europeas. El punto de partida de esta comunicación es la

* Universitat Politècnica de Catalunya.

Exposición Universal de 1888, cuando se levantó el Hotel Internacional, que sólo se justificaba a partir de la efemérides en cuestión y de aquí su carácter efímero. Por contra, al final del recorrido, nos encontramos con la Exposición Internacional de 1929, con unos hoteles que se convirtieron en algo más que simples equipamientos de servicios para pasar a formar parte de los mismos iconos turísticos de la ciudad, hasta el punto que la imagen de un gran hotel se mostraba como referente de modernidad y de progreso en la ciudad: el caso más emblemático fue el Gran Hotel Colón. Este trabajo nos permite constatar, por una parte, la evolución de la arquitectura hotelera en los aspectos tipológicos y de servicios, y por la otra, seguir el proceso de valoración del turismo, cómo se fue tomando conciencia que su presencia significaba un estímulo para la modernización y un reconocimiento de la ciudad en el entorno europeo.

A inicis del segle XX, el turisme va jugar un paper fonamental com a motor de modernització de la ciutat de Barcelona, va ser un dels mecanismes per fer de la ciutat una metròpoli i fou un argument –entre d'altres– per a revalorar el patrimoni arquitectònic de la ciutat, per endegar algunes transformacions urbanes i per posar a punt nous serveis. El turisme, a més, afavorí la creació d'espais urbans significatius i identificadors. Per a assumir el turisme que venia, també calia dotar la ciutat d'equipaments hotelers adequats a les exigències de confort, higiene i singularitat arquitectònica existents en altres ciutats europees.

El punt de partida d'aquesta comunicació és l'Exposició Universal de 1888, quan s'aixecà l'Hotel Internacional, que només es justificava a partir de l'efemèride en qüestió i d'aquí el seu caràcter efímer. Per contra, al final del recorregut, ens trobem amb l'Exposició Internacional de 1929, amb uns hotels que van esdevenir alguna cosa més que simples equipaments de serveis, per passar a formar part de les mateixes icones turístiques de la ciutat, fins al punt que la imatge d'un gran hotel es mostrava com a referent de modernitat i de progrés a la ciutat: el cas més emblemàtic fou el Gran Hotel Colón.

Aquest treball ens permet constatar, d'una banda, el paper que jugaren els hotels en el context de modernització de la ciutat, i de l'altra, analitzar l'evolució de l'arquitectura hotelera pel que fa a equipaments i serveis.

El turisme, motor de modernitat

Durant el període en què centrem la nostra anàlisi és quan a Barcelona es comença a prendre consciència de la importància d'atreure viatgers, de ser un lloc de referència turística a Europa per tal d'endegar la modernització de la ciutat. Hi hagué una clara voluntat, sobretot en els àmbits econòmics, de fer de la ciutat una metròpoli a l'alçada de les grans ciutats europees.

El turisme fou un factor clau en la transformació de les ciutats europees. Un turisme que estava vinculat, entre d'altres, a un fet que considerem central al llarg del segle XIX: la celebració de les exposicions universals. Les exposicions universals celebrades en les diferents ciutats europees i nord-americanes incidiren activament en la seva transformació. L'exposició era per ella mateixa una gran efemèride que

comportava repercussions de molt diversa índole, i d'entre totes, la que ara ens interessa destacar és la que estimulava el viatge, el desplaçament de les classes benestants per tal de conèixer les novetats que comportava l'esdeveniment. En aquest sentit, ciutats com Londres, París i Xicago, com a receptores de les grans exposicions, però també altres com Frankfurt, Amsterdam i Niça, on se n'hi celebraven de més modestes, utilitzaren les grans exposicions per atreure milers de visitants, beneficiant-se d'aquesta situació per a mostrar, per una banda, el potencial industrial i comercial del país, però també, per l'altra, la seva pròpia força com a ciutat, com a escenari urbà atractiu per ell mateix. La ciutat oferia atributs metropolitans, luxosos escenaris de consum i atraccions de lleure.

Des de Barcelona, a finals del segle xix i començaments del xx s'endegaren diverses iniciatives que, tal i com hem esmentat que passava en altres ciutats, buscaven, precisament, convertir la ciutat en un pol d'atracció de viatgers. Les exposicions de 1888 i 1929, que emmarquen el nostre àmbit d'estudi, es plantejaven també com a element de crida, de promoció i de difusió de la ciutat. Era una clara aposta, en primer lloc, per ser un referent a la Mediterrània, i després, per aspirar a jugar un paper decisiu com a ciutat en el conjunt d'Europa.

El primer gran esdeveniment que va atreure viatgers d'arreu del món fou l'Exposició Universal de 1888. Les repercussions i els canvis que va comportar aquest fet s'han estudiat a fons en els treballs monogràfics que s'han publicat d'ençà del centenari.[1] El que ens interessa destacar aquí és la preocupació que hi havia en l'entorn de l'organització per fer de la ciutat un lloc atractiu per al visitant, i l'interès per mostrar la ciutat com a una metròpoli moderna a l'alçada de les altres ciutats a Europa. Aquesta idea la podem copsar a través de la *Guía itineraria y descriptiva de Barcelona, de sus alrededores y de la Exposición Universal*,[2] una de les primeres guies dissenyades per al visitant (documentació que més endavant emprarem per a conèixer les instal·lacions hoteleres). En aquest sentit, és molt significatiu com es presentava la ciutat i quins eren els seus referents:

> Barcelona moderna reúne todas las condiciones, todos los atractivos de los grandes pueblos modernos de Europa y América. Es la Marsella francesa, el Liverpool inglés, el Hamburgo alemán y el New York norteamericano.

L'èxit de l'Exposició del 1888 esperonà els diferents sectors implicats a organitzarne una de nova com a estímul per a la modernització. L'any 1913 es plantejà la celebració de l'Exposició Internacional de la Indústria Elèctrica i General Espanyola. La data prevista per a la seva celebració era el 1917. Amb aquest objectiu, es va decidir, el 1915, que l'emplaçament fos la muntanya de Montjuïc. La Primera Guerra Mundial obligà a posposar de manera indefinida el projecte, però es mantingué la voluntat de portar-la endavant. A partir d'aquell moment, la celebració d'una gran exposició fou una fita que seguí vigent i esperonà diverses iniciatives durant dues dècades, fins a la celebració, el 1929, de l'Exposició Internacional de Barcelona. Al llarg de tot el dilatat procés de gestació de l'Exposició, hi estigué molt present la vinculació d'aquesta amb l'arribada de molts visitants i la modernit-

1. AAVV, *Arquitectura i ciutat a l'Exposició Universal de Barcelona, 1888*, Barcelona, Edicions UPC, 1988.
2. Juan Artigas, *Guía itineraria y descriptiva de Barcelona, de sus alrededores y de la Exposición Universal*, Barcelona, Librería y Tipografía Católica, 1888.

zació de la ciutat. El sectors entorn al turisme esperonaren aquest fet i es prepararen per donar una resposta adient, com ho demostra la celebració, l'any 1919, del primer congrés del turisme.

D'altra banda, durant aquest període, al marge de les iniciatives de grans exposicions, es donà un altre fet molt significatiu en la consolidació del turisme a Barcelona: la creació, l'any 1908, de la *Sociedad de Atracción de Forasteros (Syndicat d'Initiative)*.[3] Es tractava d'una iniciativa privada en la que hi participaren nombroses persones vinculades a la Lliga Regionalista de Catalunya. El seu primer president fou Domingo Sanllehy, que ja havia dut a terme un any abans, en qualitat d'alcalde de Barcelona, una iniciativa similar en l'àmbit municipal. Havia creat, vinculada a governació, la subcomissió anomenada Turismo y Atracción de Forasteros. Les dificultats burocràtiques i administratives feren necessari crear una entitat independent fora de l'administració.

Aquest organisme es va encarregar de la difusió turística de Barcelona i els seus voltants a través d'una intensa propaganda. La seva faceta més destacable és la publicació de guies, àlbums, butlletins turístics de difusió internacional, etcètera. Algunes de les publicacions més rellevants foren: *Barcelona* (butlletí); *Touring Review*; *Barcelona Artística e Industrial*, publicada el 1907; *Select Guide of Barcelona*, la primera publicada el 1910; a més, es van editar un seguit de guies com: *Guía del turista en Barcelona; Guía de Hoteles, Pensiones y Fondas, Guía de Restaurantes, Pensiones y Fondas,*[4] i a més va patrocinar, l'any 1912, la pel·lícula *Barcelona: perla del Mediterráneo*, distribuïda només a l'estranger.

De les publicacions de la *Sociedad de Atracción de Forateros*, la que va tenir més ressò internacional fou la revista *Barcelona Atracción*. El primer número va aparèixer el 1910 i es va publicar fins a començaments de la guerra civil, moment en què es va deixar de publicar, fins que va reaparèixer de bell nou a partir de 1941, amb unes altres condicions.

L'interès pel turisme que mostraven totes aquestes iniciatives evidenciaven la necessitat de posar a punt equipaments hotelers que puguessin acollir els viatgers; entenent els viatges en el sentit de lleure i, per tant, entenent que havien de ser uns equipaments confortables i moderns. En aquest sentit, és molt significatiu el que deia Roger Adolphe Lacan en el seu article publicat l'any 1928 a la revista *Barcelona Atracción*: «Pas de turisme sans hôtels».[5]

Arquitectura per al turisme: hotels

Per poder resseguir de manera exhaustiva la creació, evolució i transformació dels diferents hotels, ens hem basat en les guies publicades durant el període d'estudi. Aquesta documentació ens ha permès establir una seqüència en la construcció dels hotels, que anirem apuntant i resseguint a partir de la identificació i localització de

3. Vegeu la comunicació presentada a aquest mateix congrés: «La Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona com a estructura de poder» d'Albert Blasco i Peris.
4. Totes aquestes guies s'anuncien amb imatges a la revista *Barcelona Atracción* publicada el desembre de 1913. Són una mostra de l'intensa tasca de propaganda que dugué a terme la *Sociedad Barcelona Atracción*.
5. M. Roger Adolphe-Lacan és un advocat col·laborador amb la revista *Barcelona Atracción*. L'abril de 1928 va publicar l'article: «Le tourisme en Espagne». En aquest article aportà la seva visió del sector turístic a Espanya.

cada un dels que s'edificaren a Barcelona entre 1888 i 1929. Podem parlar de cinc moments significatius: 1888, 1902, 1914, 1919 i 1929. De cada un d'aquests períodes hem identificat, en un plànol de l'època, els hotels existents i on s'ubicaven, de manera que podrem copsar l'evolució d'aquest equipament dins de la ciutat. El nostre estudi es cenyeix només als establiments considerats aleshores de categoria. En alguns casos és difícil de precisar el nivell de cada un dels hotels, ja que no existia en aquell moment un referent objectiu, com són actualment les estrelles. La qualitat dels establiments venia definida per les mateixes guies i, a vegades, el criteri era força difús.

1888

A la *Guía itineraria y descriptiva de Barcelona, de sus alrededores y de la Exposición Universal* es feia una relació dels equipaments hotelers que s'oferien a la ciutat. A la guia no es parla d'hotels (tot i que alguns dels equipaments ja s'identifiquen com a tals) sinó que els hostalatges s'ordenen com a *fondas de primer orden* i *fondas de segundo orden*, a més de cases de hostes y de posades (*Figura 1*).

Ens centrem en les esmentades fondes de primer ordre, ja que eren les que s'ajustaven, en diversa mesura, als equipaments hotelers d'altres ciutats europees. El nombre de fondes de primer ordre en aquell moment era molt reduït i quasi totes estaven situades en l'àrea més cèntrica de la Rambla. Les deganes eren l'*Oriente* i la *Cuatro Naciones*, situades en la part de la Rambla que aleshores es deia Rambla del Centre, als números 20 i 35 respectivament. Prop d'elles hi havia la *Central i Falcón*, situada a la plaça del Teatre 5 i 7. Al carrer de Sant Pau es situaven dos equipaments més, *Espanya* i *Peninsular*. Fora d'aquesta àrea només hi havia el *Gran Hotel Internacional* (la paraula hotel ja apareixia en la seva nominació), ubicat al passeig de Colom.

És interessant destacar, respecte a la localització dels hotels, la centralitat i la força que tenia encara la Rambla l'any 1888. L'obertura cap a l'Eixample no havia fet canviar la valoració de la centralitat de la ciutat. La plaça de Catalunya era encara un espai molt residual i limitava l'expansió natural i continuada cap el Pla. Un fet que ho demostra era la tardança en la urbanització de la mateixa plaça. L'any 1886, Pere Falqués i Urpí havia guanyat el concurs per a la urbanització de la plaça de Catalunya, però el seu projecte no es dugué a terme i només, de cara a l'Exposició, l'any 1888, s'hi va fer una urbanització provisional preparant-la com a espai central i d'enllaç.[6] Es significatiu el comentari que se'n feia a la guia de l'Exposició: «La Plaza de Catalunya, convertida hoy en plaza, es punto de unión entre la Barcelona antigua y la moderna».

Contràriament, la ubicació de l'Exposició al Parc de la Ciutadella, la urbanització del passeig de Colom i el monument a Colom mateix reforçaren la centralitat

6. Es varen enderrocar casetes i petites construccions, es van arrabassar els arbres existents per a sembrar àlbers marcant un camí de connexió entre la Rambla i el Passeig de Gràcia, així com també es va sembrar una filera d'acàcies seguint el carrer de Fontanella des del de Pelai fins al Portal de l'Àngel. També es va construir una font davant del Circo Ecuestre Barcelonés.

de la façana marítima, d'aquí la ubicació del Gran Hotel Internacional i la seva connexió cap a la Rambla.

El Gran Hotel Internacional fou l'únic que es construí expressament per a l'Exposició, sota la direcció de l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner. L'edifici fou dissenyat com un equipament efímer, només per a ser usat durant l'Exposició; va ser enderrocat posteriorment. La seva construcció, en un període molt curt de temps,[7] va suposar un repte molt rellevant en el seu moment. Així ho expressà Francesc Rogent en el seu llibre *Arquitectura Moderna*:

> En cincuenta días se construyó un hotel capaz para 500 personas, esfuerzo colosal que evidencia la facilidad y abundancia de nuestros elementos constructivos.[8]

El resultat fou un edifici composat per un gran cos longitudinal de cinc plantes, de 150 metres de llarg i 35 metres de fons, interromput en el centre per un cos sobresortint, amb una alçada més, que jerarquitzava l'accés principal. En els extrems, dues ales ressaltades delimitaven i emmarcaven tot el conjunt. A l'exterior, una terrassa longitudinal encerclava tot l'edifici.

La novetat de l'hotel i el repte que suposava la seva construcció, féu que en les guies del moment es descrivissin les característiques i els serveis que oferia. Apuntem alguns d'aquests aspectes, ja que ens permeten de conèixer les característiques d'un hotel de categoria en aquells moments a Barcelona.

La disposició interior era marcadament longitudinal. L'accés principal donava a un gran vestíbul central cobert amb claraboies, al qual s'hi podia accedir a peu i en cotxe. A l'entorn del vestíbul hi havia una perruqueria, un estanc, un dispensari de paraigües, una camiseria, etcètera. A més, també disposava de telèfon, llibreria i un despatx de venda de localitats. Per pujar i baixar els equipatges, l'hotel disposava d'ascensors. Als extrems de l'edifici hi havia un restaurant, a la banda de Drassanes, i un cafè a l'extrem oposat, un i altre eren accessibles des del carrer. Pel que feia a les habitacions, és molt interessant el que se'ns descriu. En primer lloc, hem de dir que hi havia unes habitacions a la mateixa planta baixa, destinada a les famílies. Cada una disposava de sala, dormitori, un gabinet tocador, un "cuarto" (es solia dir així a les habitacions sense ventilació a l'exterior) per als baüls o per als criats, i un excusat. En els pisos superiors trobem dos tipus d'habitacions. Per una banda, les que tenien un o dos llits i que es comunicaven de cinc en cinc i compartien serveis. I, en segon lloc, les dites especials. Eren les que donaven al pati central i les que estaven a les ales dels extrems. Aquestes disposaven d'avantcambra, salonet, saló, tres dormitoris, excusat, bany (és a les úniques que n'hi havia com a espai diferenciat) i allotjament per als criats.[9]

7. «El día 8 de diciembre último empezó la base de hormigón sobre que descansan los cimientos y el edificio; el 26 se comenzó a levantar las paredes, y el día 12 de febrero, se construía la cubierta, habiendo estado ocupados en la obra por término medio 1.000 personas» (Artigas, *Guía...*, pàg. 262).
8. Francesc Rogent i Pedrosa, *Arquitectura moderna de Barcelona*, Barcelona, Parera y Cia, 1897.
9. AAVV, *Arquitectura i ciutat...*

1902

El criteri que hem seguit per establir l'any 1902 com un any de referència en el procés de construcció d'hotels a Barcelona es deu a dues raons principals. Per una banda, el fet que el 1902 es construí el primer *Hotel Colón*, un hotel que és clau en l'evolució de l'arquitectura hotelera a Barcelona. Per l'altra, la primera urbanització de la plaça de Catalunya, un fet important, ja que, a partir d'aquell moment, la ciutat disposava, malgrat les variacions del projecte en els anys successius, d'un espai emblemàtic que permetia la connexió entre el casc antic i l'Eixample.

Per documentar-nos dels equipaments hotelers existents en aquell moment, ens basem en la *Guía Diamante Barcelona*, publicada el 1896 (i actualitzada el 1904). La guia ens permet obtenir una relació exhaustiva i actualitzada dels hotels existents l'any 1896 i després el 1904. A partir d'aquell moment ja era freqüent la denominació d'hotel enlloc de fonda de primer ordre. Hem constatat que es mantenien bona part dels equipaments hotelers que ja hi eren el 1888. La part central de la Rambla seguia sent el nucli aglutinador de bona part de l'oferta hotelera. Hi localitzem l'Hotel *Cuatro Naciones*, l'*Hotel Oriente*, l'*Hotel Falcón*.[10] Al carrer de Sant Pau seguim trobant el *Peninsular* y l'*España*. Només apareixen dos hotels nous en aquesta zona, l'*Hotel Condal*, al carrer de la Boqueria, i la *Maison Martí*, a la Rambla del Centre (*figura 2*).

En canvi, allà on podem apreciar variacions importants en l'emplaçament d'equipaments hotelers entre 1888 i 1902 és a l'entorn de la plaça Catalunya i de la zona de l'Eixample més propera a la ciutat antiga.

L'any 1893 s'instal·là a la plaça Catalunya el *Gran Hotel Continental.* Aquest hotel s'aixecà on era abans la Casa Serra, a la cantonada amb la Rambla de Canaletes. El propietari era Francesc Soler.[11] Aquest mateix propietari havia obtingut la concessió, l'any 1894, per aixecar un nou hotel també a la mateix plaça, un hotel que estava previst al projecte de la plaça que havia fet Pere Falqués l'any 1886. La proposta de Falqués contemplava la construcció d'un gran hotel al costat nord-oest de la plaça, on hi havia les cases Estruch i Gibert. Com hem dit, el 1894, l'Ajuntament, després de molts problemes administratius, atorgà la concessió del nou hotel a la *Sociedad Hotel Continental*. Aquesta empresa no l'arribà a construir mai. Desconeixem les raons que portaren a desestimar la construcció del nou hotel per part de l'empresa concessionària; probablement una de les causes era el fet que l'empresa ja tenia un altre hotel a la plaça.[12]

L'any 1896 es construí l'*Hotel Ambos Mundos*, obra de l'arquitecte Rafel Puig i Puig. L'hotel ocupava tota l'illa conformada pels carrers de Girona, Bailèn, Ronda de Sant Pere i Ali Bei. És l'únic hotel que apareix al llibre de Francesc Rogent,[13] i s'hi refereix en aquests termes: «El tipo arquitectónico, sin inspirarse en un purismo escolástico, es airoso y superior a lo que debe esperarse de una construcción exclusivamente utilitaria». És sorprenent la valoració que en féu Rogent, ja que ens

10. A la guia de 1888 apareixia com Hotel Central y Falcón, situats a la plaça del Teatre 5 i 7; a partir d'aleshores ja només apareigué el nom de Falcón.
11. Francesc Soler havia regentat entre 1880 i 1892 l'Hotel Parque de la Montaña a la Bonanova, llavors al municipi de Sarrià (Francesch Carreras i Candi, «La plaça de Catalunya a Barcelona VI», *Catalunya Gràfica*, 16 (juny, 1922).
12. Carreras, «La plaça...».
13. Pedrosa, *Arquitectura moderna....*

mostra una visió dels hotels només des de la seva funcionalitat. Pocs anys després, aquesta visió canvià notablement, i els hotels de gran categoria serien uns elements de singularització i valoració d'un indret urbà. És significatiu l'emplaçament d'aquest hotel en una de les zones residencials de l'Eixample aleshores més valorades. L'any 1897 s'aixecà un nou hotel a la plaça de Catalunya, l'*Hotel Inglaterra*. Emplaçat a la cantonada del carrer de Fontanella amb el portal de l'Àngel (lloc on l'any 1917 s'ubicaria l'Hotel Bristol i anys més tard l'edifici de Telefònica).

Per últim, l'hotel que volem destacar d'aquest període és el *Gran Hotel Colón*. Es construí l'any 1902, en el costat nord-oest de la plaça, al lloc on abans hi havia el *Gran Cafè Colon*, aixecat el 1897 sota la direcció de l'arquitecte Francesc Rogent i Pedrosa. La transformació del cafè en hotel coincidí amb la primera urbanització de la plaça de Catalunya, i l'hotel fou cabdal per a la consolidació de la façana nord de la plaça. L'arquitecte Andreu Audet i Puig va ser l'encarregat de dur-lo a terme. La proposta d'Audet aprofitava alguns dels trets diferenciadors del cafè preexistent, com era la planta baixa, i sobre aquesta disposava harmoniosament les plantes superiors.

L'*Hotel Colón* era el més emblemàtic de tots els de la seva època, no només pel seu emplaçament, majestuositat i rellevància en el context urbà de la ciutat, sinó perquè es concebí com un veritable hotel modern. Els serveis i equipaments que s'hi oferien eren pràcticament els mateixos per a tot l'hotel. Una dada destacable és que cada una de les 57 habitacions tenia un bany d'ús exclusiu. Si ho comparem amb un altre hotel de similar categoria i del qual tenim aquestes dades, el *Gran Hotel* (abans *Cuatro Naciones*),[14] podem comprovar que en aquest les instal·lacions higièniques eren compartides. Un altre element molt destacable de l'hotel i que va tenir molt ressò a Barcelona era la categoria dels acabats i del parament de les habitacions. El mateix Pere Falqués va escriure un article a la Revista *Arquitectura y Construcción* on elogiava obertament les capacitats de l'arquitecte i el gran nivell del resultat obtingut malgrat que era una obra difícil, ja que partia d'un edifici existent.[15]

1914

El començament de la Gran Guerra, l'any 1914, marcà amb més o menys intensitat la vida i els esdeveniments europeus; per aquesta raó pensem que és important conèixer quina era la situació hotelera a Barcelona just abans de la Guerra Mundial. Malgrat que Espanya en quedà al marge, totes les ciutats espanyoles, i especialment Barcelona per la seva proximitat a la frontera, es veieren fortament alterades, ja sigui per l'arribada de gent d'arreu per mor del conflicte bèl·lic o bé perquè es paralitzaren projectes i propostes que implicaven la participació internacional. Ens referim a la proposta de l'Exposició Internacional de la Industria Elèctrica i General Espanyola que es plantejà per primera vegada el 1913 i s'havia de celebrar el 1917.

14. La publicitat de l'hotel garantia una magnífica situació, ascensor i llum elèctrica. A més, oferia 125 habitacions, salons, restaurants, noves instal·lacions higièniques (malgrat el luxe pretès eren comunes) i tot el confort modern.
15. *Arquitectura y Construcción*, 128 (març, 1902).

A més, en clau nacional i local, durant el període que va de 1902 a 1914 es produïren altres fets molt significatius en l'evolució dels equipaments hotelers. L'any 1909 s'aprovà una Reial Ordre que establia les normes per les que s'havien de regir els allotjaments turístics a Espanya. Determinava mesures sobre preus o creava el llibre oficial de reclamacions amb l'objecte de protegir el client de cobraments indeguts. Aquesta ordre comportà la publicació de la primera guia oficial d'allotjaments (*figura 3*).[16]

En l'àmbit barceloní hem d'afegir que, tal i com hem comentat prèviament, a partir de 1910 la *Sociedad de Atracción de Forasteros* publicà les seves pròpies guies d'hotels, pensions i fondes. I l'any 1914, la revista *Barcelona Atracción* publicà per primera vegada el llistat d'hotels, fondes i pensions amb els respectius preus.

Per últim, un altre fet que hem de tenir en compte com a raó de tall entre aquest període i el posterior és l'epidèmia de tifus que es declarà a finals de 1914. Aquest fet motivà la necessitat de prendre mesures, i els resultats d'elles les podrem valorar en el proper període.

Pel que fa la construcció de nous hotels i la seva localització veiem, per una banda, que no hi havia cap canvi substancial respecte al moment anterior. Es consolidava la plaça de Catalunya com a indret propi per als hotels, amb l'*Hotel Colón* com el més emblemàtic, però no se'n construïren de nous. Els dos hotels que hi havia al costat de mar, l'*Hotel Continental* i l'*Hotel Inglaterra*, ambdós passaren a formar part de la cadena d'hotels Bristol, i així, el segon canvià de nom i s'anomenà a partir d'aleshores *Hotel Bristol*. El centre de la Rambla i els seus voltants seguien sent l'indret amb més activitat hotelera de Barcelona.

Per altra banda, el que és significatiu és que l'augment de l'activitat turística havia comportat la creació de més hotels i que aquests havien aparegut, de manera generalitzada, a prop de la Rambla més cèntrica. Ens referim a l'*Hotel Nuevo Universal* i a l'*Hotel Madrid*, al carrer de la Boqueria; a l'*Hotel Internacional* a la Rambla del Centre; a l'*Hotel París* al carrer del Cardenal Casañas; a l'*Hotel Suizo* al portal de l'Àngel; a l'*Hotel Massagué* al carrer de Santa Ana; al *Royal Hotel Mueblé* al carrer del Carme; i, finalment, a l'*Hotel Imperial* al carrer de Sant Pau.

Cap d'aquests hotels tenia la categoria de l'*Hotel Colón*, la qual cosa ens indica que l'arribada de viatgers ara agafava un ventall social molt més ampli. També hi havia un altre element d'anàlisi respecte a la localització d'aquests hotels: ens indica que la consolidació de l'Eixample, al marge de la plaça Catalunya, com a lloc de grans equipaments, era encara incipient, no hi havia un trasllat decidit.

1919

L'any 1919 suposà un moment culminant en el camí cap a la modernització dels serveis vinculats al turisme. Per una banda, s'havia acabat la Guerra Mundial i es reactivà el turisme. El fet que Espanya no hagués participat en el conflicte bèl·lic facilità

16. Juan Carlos Gonzáles Morales, *Turismo en España (1905-1931)*, tesi doctoral, Universidad Carlos III, Departamento de Humanidades, Madrid, 2003, fa referència també a la Intrucció de gener de 1904 i a la R.O. de 12 d'octubre de 1910 sobre condicions higièniques de *casas de dormir*.

la recuperació més ràpida del sector turístic. Per l'altra, en el cas de Barcelona, es reprengué la proposta d'organització de l'Exposició Internacional de la Indústria Elèctrica i General Espanyola com un gran esdeveniment de dinamització del país i de la ciutat, que, com s'ha comentat anteriorment, s'havia previst inicialment per al 1917 i la Gran Guerra havia obligat a posposar.

Dins d'aquest context d'augment del turisme i de la perspectiva d'organització d'una efemèride hem de situar la celebració, el mateix any 1919, del primer Congrés de Turisme de Barcelona, promogut per la *Sociedad de Atracción de Forasteros*. Aquest és un fet rellevant, ja que era el primer esforç conjunt per a promoure el turisme a Catalunya i organitzar els seus serveis. El Congrés tenia un fort rerefons polític, ja que hi havia la clara consciència que el turisme era una eina fonamental per a la modernització del país. Es va celebrar durant el mes de maig de 1919 i va acollir a representants de la Mancomunitat, de la Diputació de Barcelona, del Centre Excursionista de Catalunya, de l'Associació d'Hotelers, de l'Acadèmia d'Higiene de Catalunya, de la Cambra de Comerç, etcètera.[17] El principal objectiu del Congrés era situar Catalunya entre els indrets més atractius per als viatgers, amb una adequada oferta de serveis públics per al turisme, des de la disposició d'unes xarxes viàries i ferroviàries eficients i modernes fins a la posada a punt d'allotjaments, hotels, balnearis, etcètera. Són significatives, en aquest sentit, les paraules dites en el discurs inaugural del que era aleshores president de la Mancomunitat, Josep Puig i Cadafalch, vinculant la Mancomunitat amb la construcció i conservació de carreteres «a fi de donar accés còmode i fàcil als llocs de Catalunya dignes de visitar».[18]

Pel que fa a l'equipament hoteler de la ciutat de Barcelona, l'anàlisi dels hotels existents l'any 1919 ens permet observar canvis significatius. El canvi més assenyalat és la modificació de tendència respecte a la ubicació dels hotels que s'havia tingut fins aleshores. L'any 1919 a Barcelona hi havia tres hotels de gran categoria i tots tres eren a l'Eixample. Ens referim al *Majestic Hotel de Inglaterra*, a l'*Hotel Colón* i a l'*Hotel Ritz* (*figura 4*).

A partir d'aquest moment, l'Eixample esdevingué l'àmbit urbà de prestigi i adient a les perspectives de modernitat i de gran ciutat que es tenia en aquell moment, i el centre de la Rambla, per bé que seguia sent un indret amb molts equipaments hotelers, ja no acolliria els equipaments de gran categoria, que s'associaven, a partir d'ara, amb les grans avingudes i les perspectives monumentals que sí oferia l'Eixample.

Dels tres hotels que hem esmentat, dos se situaven en cantonada, com una manera de reforçar el seu valor dins la ciutat. S'invertí la relació hotels/ciutat vigent fins aleshores. La importància i les novetats que introduïren aquests tres hotels fan que ens hi referim particularment.

El *Majestic Hotel de Inglaterra* s'obrí al passeig de Gràcia, entre els carrers de València i Mallorca. Anys més tard, s'amplià fins el xamfrà de València. L'origen d'aquest hotel era l'*Hotel Inglaterra* de la plaça de Catalunya, que es tancà el 1917 per a obrir, un any després, al nou indret i amb la nova denominació. Constava de planta baixa i sis pisos. Estava dotat d'ascensor, saló de banquets per a 200 perso-

17. *Barcelona Atracción*, juny 1919.
18. «El renacimiento de la industria hotelera en Barcelona», *Barcelona Atracción*, juny 1918.

nes al que es podia accedir des dels Camps Elisis, menjador per als hostes, escriptori, telèfon, *fumoir,* perruqueria i altres serveis. En cada un dels pisos hi havia un ampli saló per a reunions familiars, obert al passeig de Gràcia. Cada una de les habitacions disposava de servei d'aigua calenta i freda, lavabo, sala de bany, telèfon per a comunicar amb el servei i radiadors de calefacció central.[19]

Entre 1916 i 1918, l'*Hotel Colón* es va transformar íntegrament. L'any 1916, el que n'era aleshores el propietari, Ramon Pou i Riu, va encarregar a l'arquitecte Enric Sagnier (1858-1931) l'ampliació i reforma de l'hotel. El projecte proposà aixecar sobre l'edifici existent quatre plantes i una mansarda. Modificà l'aspecte modernista de l'hotel, ja passat de moda, per assolir un aire classicista reforçat per una gran cúpula en la cantonada entre la plaça de Catalunya i el passeig de Gràcia. La reforma es va realitzar en dues fases, per tal de mantenir l'activitat de l'hotel: la primera l'any 1916, i afecta només la meitat de l'edifici, i la segona, l'any 1917, que va permetre de concloure l'obra. La capacitat de l'hotel va créixer de seixanta habitacions a dues-centes, totes amb bany incorporat. L'edifici acabat va adquirir una monumentalitat sense precedents a la plaça de Catalunya, contribuint a reforçar-ne la valoració.

L'any 1919 s'inaugurà l'*Hotel Ritz* al xamfrà de la Gran Via amb el carrer de Roger de Llúria. Les expectatives d'una exposició internacional van esperonar un grup de personalitats catalanes per obrir un hotel de primera línia internacional, com era la cadena Ritz. Segons A. Miguelsanz en el seu llibre *El Ritz de Barcelona*, el seu principal impulsor fou Francesc Cambó, assidu de l'*Hotel Ritz* de Madrid.[20] Els socis fundadors de la societat de l'*Hotel* el 1917 foren el mateix Cambó i Gonçal Arnús.[21] L'arquitecte de l'hotel fou Eduard Ferrés i Puig. L'hotel va ser construir basat en la filosofia de gran luxe pròpia de la cadena.

A part dels tres grans hotels, si seguim referint-nos a canvis significatius en els equipaments hotelers, hem d'esmentar les conseqüències que va comportar l'epidèmia de tifus de l'any 1914. A partir d'aquell moment es començà a desenvolupar un dels temes importants de la modernitat, la higiene, tant de la ciutat com de les residències. Això es veié reflectit en l'àmbit hoteler, més enllà dels hotels de gran categoria. Per al conjunt dels allotjaments turístics es començaren a considerar una sèrie de factors importants d'higiene, com eren l'orientació de les habitacions, disposar d'àmplies obertures a l'exterior per a l'asolellament o la ventilació, la incorporació de cambres de bany als dormitoris... A partir d'ara, aquests equipaments ja no s'entenien com a requisits de luxe, sinó com una necessitat que s'havia de cobrir a tots els nivells. En aquest sentit, hem de valorar el comentari que es feia des de la revista *Barcelona Atracción*:

> En algunos de nuestros hoteles se han realizado obras considerables para su ampliación o mejor acondicionamiento del local, en cuyo caso se hallan el Gran Hotel de las Cuatro Naciones, el Oriente, el Falcón, el Continental, el

19. «El renacimiento...».
20. Angel Miguel Sanz Arnalot, *El Ritz de Barcelona*, Barcelona, Lunwerg, 1994.
21 Jordi Montaner i Montejano, «La memoria dels temps. Els orígens dels hotels de luxe a Barcelona», *Estudis de turismo a Catalunya*, 10 (2002), pàg. 32-39. El primer consell d'administració el formaren Gonçal Arnús com a president, Eusebi Güell López com a secretari; Joan Antoni Güell López, Lluís Bosch i Labrús i Francesc Cambó i Batlle com a vocals.

Palace Hotel, el Peninsular, el Regina Hotel [apareix al llistat de *Barcelona Atracción* de 1918], el Ranzini [el 1918 apareix com a fonda].[22]

1929

Com hem dit al començament de la comunicació, la data que tanca el nostre període d'estudi és el 1929, moment en què finalment es dugué a terme l'Exposició Internacional. Una Exposició que es va veure alterada en el seu plantejament pel cop d'estat de Primo de Rivera de 1923. La proposta sorgida des de la Mancomunitat com a Exposició Internacional de la Indústria Elèctrica i General Espanyola per a mostrar al món la potencialitat industrial i innovadora d'aquest sector a Catalunya, es transformà en una oportunitat de promocionar la idea d'Espanya que en aquell moment tenia la dictadura. L'any 1925 es va decidir que l'exposició es denominaria Exposición Internacional de Barcelona. El canvi d'objectiu va fer reorganitzar-ne els continguts. A partir d'ara serien: exhibicions industrials, patrimoni cultural i artístic i esports. Es celebraria igualment a Montjuïc, aprofitant les obres que ja s'havien iniciat el 1923.

Aquest període també ve marcat per un altre fet rellevant, la implantació a Barcelona, l'any 1928, de les línees aèries per a viatgers. La companyia Iberia establia per primera vegada el tràfic aeri entre les ciutats de Madrid i Barcelona. És evident que aleshores aquest fet era molt minoritari, però és clau de cara a la mobilitat i els desplaçaments futurs.

Per a documentar els equipaments hotelers existents en aquell moment ens valem del llistat publicat per la revista *Barcelona Atracción* el 1931. Val a dir que la data és posterior a l'any de referència que nosaltres hem donat, però hem de tenir en compte que havent-t'hi un fet tan significatiu com l'Exposició, aquest havia marcat les possibles modificacions en les obertures i transformacions dels hotels; per tant, aquesta llista ens és vàlida per a 1929. Aquesta informació no recull els quatre hotels previstos a la zona de la plaça d'Espanya vinculats a l'Exposició: es tractava del *Gran Hotel* (de primer ordre), *Hotel Económico*, *Hotel Familiar* i *Hotel de Señoritas* (tots tres de segon ordre). [23] Cap d'aquests hotels continuà la seva activitat després de l'Exposició, raó per la qual s'obvien des dels organismes turístics (*figura 5*).

De l'anàlisi d'aquest moment, una primera qüestió que volem ressaltar és que es van donar pocs canvis significatius en l'equipament hoteler respecte al moment anterior. La celebració de l'Exposició havia dut a la creació de més places hoteleres en el centre, però no va canviar substancialment la seva ubicació. Com hem dit, es van crear places hoteleres vinculades a l'Exposició i a la plaça d'Espanya, però, com ja havia passat el 1888, eren efímeres (en aquest cas els edificis es transformaren en escoles)[24] i no consolidaren la zona com una àrea de nova centralitat.

22. «El renacimiento...».
23. Josefina Romero Redondo, *Estudis sobre els factors de localització hotelera a Barcelona ciutat 1849-1992*. Tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona, 1989.
24. Romero, *Estudis...La Vanguardia*

En segon lloc, un altre factor a destacar és que apareixen els mateixos dos grans hotels de luxe –l'*Hotel Colón* i l'*Hotel Ritz*– en primer lloc, seguits pel *Majestic Hotel Ingleterra*. O sigui, no se n'havia obert cap més d'aquella categoria.

La plaça de Catalunya i la Rambla del Centre es reforçaren, encara més, respecte del moment anterior, com dos pols de concentració de bona part de l'activitat hotelera. A la plaça de Catalunya hi trobem l'esmentat *Hotel Colón*, l'*Hotel Continental*, el *Victoria Hotel* (abans *Pensió Nowé*) i l'*Hotel Bristol*. A més n'hi havia alguns més al seu entorn més inmediat, com eren l'*Hotel Lloret* a la Rambla de Caneletes i l'*Hotel Regina* al carrer Bergara, a més del *Nouvel Hotel Meublé* i de l'*Hotel Restaurante Catalunya*, situats al carrer Santa Ana. L'Eixample no continuà l'embranzida que apuntava l'any 1919. A l'Eixample central no s'instal·là cap hotel nou. Només trobem nous equipaments en els carrers que limiten l'Eixample amb la ciutat vella. Es tracta del nou *Splendid Hotel*, al carrer de Pelai, de *l'Hotel Restaurant Le Garn Duval*, al carrer de Trafalgar i del *Palace Hotel* a la Ronda de Sant Pere. Tots aquests eren hotels d'una categoria intermèdia, lluny del rol que jugaven els *Colón*, *Ritz* i *Majestic*.

Per últim, hem d'apuntar que el llistat d'hotels emprat com a font documental recull una relació completa de preus, que ens permet afegir algun matis respecte a la localització. L'Eixample i la plaça de Catalunya acollien els més cars; en canvi, a la Rambla del Centre, malgrat que l'oferta era nombrosa, en general eren hotels de categoria mitjana.

Conclusions

A partir de l'estudi que hem realitzat podem constatar, en primer lloc, que la valoració de l'Eixample com a centre de la ciutat i, per tant, susceptible d'acollir grans equipaments urbans és molt tardana. Com hem vist, no fou fins el 1919 que s'optà obertament per la ciutat nova. Crida l'atenció que en una data tan avançada respecte a l'obertura de l'Eixample, com era el 1902, aparegués a *La Vanguardia* el següent comentari:

> Barcelona crece y se desarrolla, yendo en aumento de día en día sus comodidades y atractivos. De quince a veinte años a esta parte ha tomado un vuelo extraordinario que se echa de ver en la edificación considerable y generalmente de buen gusto de su zona del Ensanche, y el gran movimiento que se observa en las principales vías, que veinte años atrás pasaban por excéntricas y parecían solitarias.[25]

La ciutat antiga tingué una capacitat d'atracció molt forta durant molt de temps, només fou a partir dels anys vint –quan es retornà a formes arquitectòniques més classicistes i s'assumí un urbanisme més monumental– que es produí el trasllat de la centralitat de la ciutat.

25. *La Vanguardia*, 28-X-1902.

En segon lloc, l'anàlisi d'aquest període ens ha permès veure com va anar canviant la valoració dels hotels. Es passà de la valoració estrictament utilitària a la consideració dels grans hotels com a icones turístiques. Del plantejament de l'*Hotel Internacional* com un equipament efímer vinculat estretament a l'Exposició o del comentari que hem destacat de F. Rogent i Pedrosa en el sentit que era sorprenent que un edifici utilitari plantegés una arquitectura rellevant, a la utilització de l'*Hotel Colón* i de l'*Hotel Ritz* com a imatges de postals i *souvenirs* de la ciutat. Hotels convertits en icones turístiques, en referents que els viatgers coneixien d'antuvi i volien visitar en venir a Barcelona.

En tercer lloc, volem destacar que l'equipament hoteler al llarg del període s'organitzà en dos nivells molt diferenciats. Per una banda, els hotels de gran categoria, i per l'altra, els hotels de nivell mitjà. Fins el 1919 hi hagué un gran interès per assolir hotels molt singulars, es mirava sobretot cap a París com a ciutat referent; però a partir d'aquesta data, com hem vist, s'estanca aquesta expectativa i l'activitat hotelera es centra sobretot en hotels més convencionals.

Per últim, pel que fa a l'evolució dels equipaments i serveis, tot i que no tenim dades suficients que ens permetin valorar la seva totalitat, sí que podem afirmar que durant el període que hem estudiat es passa, en els hotels que han estat objecte del nostre estudi, és a dir els de primer ordre en termes de l'època, de la consideració dels equipaments com un luxe a ser un requeriment indispensable.

Figura 1. Plànol de situació d'hotels i fondes de Barcelona l'any 1888.

Plànol d'elaboració pròpia a partir d'un fragment del *Plano General de Barcelona, su ensanche y pueblos contiguos*, 1877, *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), núm. 11.022.

Establiments de primer ordre

1. Gran Hotel Internacional. Passeig Colom.
2. Hotel Cuatro Naciones. Rambla del Centre, 35.
3. Hotel Oriente. Rambla del Centre, 20.
4. Hotel Central y Falcón. Plaça del Teatre, 5 i 7.
5. Hotel Peninsular. Sant Pau, 34 i 36.
6. Fonda España. Sant Pau, 11.
7. Fonda Universo. Plaça Palau, 3.

● Fondes

Fonts documentals. Juan Artigas y Feiner, *Guía itineraria y descriptiva de Barcelona, de sus alrededores y de la Exposición Universal*, Barcelona, Librería y Tipografía Católica, 1888; Juan Valero de Tornos, *Guide Illustré de L'Exposition Universelle de 1888 et de Barcelona, de la ville, de ses curiosités et de ses environs*, Barcelona, G. de Gran et Cie, 1888.

Figura 2. Plànol de situació d'hotels i fondes de Barcelona l'any 1902.

Plànol d'elaboració pròpia a partir d'un fragment del «Plano de la ciudad de Barcelona», dins Eduard Toda, *Guía de España y Portugal*, 1892 (Biblioteca de Catalunya).

Establiments de primer ordre

1. Gran Hotel de Inglatera. Fontanella, 18 (cant. P. de l'Àngel)
2. Hotel Cuatro Naciones. Rambla del Centre, 35
3. Hotel Oriente. Rambla del Centre, 20
4. Hotel Falcón. Plaça del Teatre, 5
5. Hotel Gran Continental. Rbla. de Canaletas, 10 (cant. Pça. de Catalunya)
6. Gran Hotel Colón. Plaça de Catalunya, 10
7. Hotel Martin (Maison Martin). Rambla del Centre, 5

Establiments de segon ordre

8. Hotel Peninsular. Sant Pau, 34 i 36
9. Fonda de España. Sant Pau, 11
10. Fonda del Universo. Plaça Palau, 3
11. Hotel Condal. Boqueria, 33
12. Hotel de Ambos Mundos. Rda. de Sant Pere, 35
13. Hotel Internacional. Pla de la Boqueria, 1 i 3
14. Projecte Hotel Continental. Plaça de Catalunya

● Fondes

Fonts documentals. I. García del Real, *Guía Diamante: Barcelona*, Barcelona, Librería Francisco Puig, 1902.

Figura 3. Plànol de situació d'hotels i fondes de Barcelona l'any 1914.

Plànol d'elaboració pròpia a partir d'un fragment de *«Ciudad de Barcelona y alrededores». Plano trazado por Federico de Armenter de Asenguinolaza. Completado y puesto al día por Ramón y Federico Armenter Monasterio* (AHCB, 3.020).

Establiments de primer ordre

1. Gran Hotel de Inglatera. Fontanella, 18 (cant. P. de l'Àngel)
2. Hotel Cuatro Naciones. Rambla del Centre, 35
3. Hotel Oriente. Rambla del Centre, 20
4. Hotel Falcón. Plaça del Teatre, 5
5. Hotel Gran Continental. Rbla. de Canaletas, 10 (cant. Pça. de Catalunya)
6. Gran Hotel Colón. Plaça de Catalunya, 10
7. Hotel Martin (Maison Martin). Rambla del Centre, 5
8. Maison Doréé. Plaça de Catalunya, 22

Establiments de segon ordre

9. Hotel Peninsular. Sant Pau, 34 i 36
10. Hotel Condal. Boqueria, 33
11. Hotel Internacional. Rambla del Centre, 1
12. Hotel Nuevo Universal. Boqueria, 28
13. Hotel Madrid. Boqueria, 29
14. Hotel París. Cardenal Casañas, 4
15. Hotel de Marina. Plaça Palau, 10
16. Hotel Suizo. Plaça de l'Àngel, 12
17. Hotel Massagué. Santa Anna, 24
18. Hotel Rest. Le Gran Duval. Trafalgar, 82
19. Royal Hotel Meublé. Carme, 22
20. Hotel Imperial. Sant Pau, 22

● Pensions i fondes

Figura 4. Plànol de situació d'hotels i fondes de Barcelona l'any 1919.

Plànol d'elaboració pròpia a partir d'un fragment de *«Ciudad de Barcelona y alrededores». Plano trazado por Federico de Armenter de Asenguinolaza. Completado y puesto al día por Ramón y Federico Armenter Monasterio* (AHCB, 3.020).

Establiments de primer ordre

1. Majestic Hotel Inglatera. Passeig de Gràcia, 70 i 72
2. Hotel Bristol. Fontanella, 18 (cant. P. de l'Àngel)
3. Cuatro Naciones. Rambla del Centre, 35
4. Hotel Oriente. Rambla del Centre, 20
5. Hotel Falcón. Plaça del Teatre, 5
6. Hotel Gran Continental. Rambla de Canaletas, 10
7. Gran Hotel Colón. Plaça de Catalunya, 10
8. Hotel Ritz. Gran Via de les Corts Catalanes
9. Royal Hotel Meublè. Carme, 22

Establiments de segon ordre

10. Hotel Peninsular. Sant Pau, 34 i 36
11. Hotel Condal. Boqueria, 33
12. Hotel Internacional. Rambla del Centre, 1
13. Hotel Nuevo Universal. Boqueria, 28
14. Hotel Madrid. Boqueria, 29
15. Hotel París. Cardenal Casañas, 4.
16. Hotel de Marina. Plaça Palau, 10
17. Hotel Suizo. Plaça de l'Àngel, 12
18. Hotel Rest. Catalunya. Santa Anna, 24
19. Hotel Rest. Le Gran Duval. Trafalgar, 82
20. Hotel Imperial. Sant Pau, 22
21. Hotel del Centro. Sant Pau, 2
22. Hotel España. Sant Pau, 9 i 11
23. Hotel Moderno. Hospital, 5, 7 i 9
24. Nouvel Hotel Meuble. Santa Anna, 20
25. Hotel del Recreo. Rda. Sant Antoni, 8
26. Regina Hotel. Bergara, 4

● Pensions i fondes

Fonts documentals. *Barcelona-Atracción. Revista mensual de información a los Turistas*. Sociedad de Atracción de Forasteros (Barcelona), (juny 1918 / mar 1919).

Figura 5. Plànol de situació d'hotels i fondes de Barcelona l'any 1929.

Plànol d'elaboració pròpia a partir d'un fragment de *Plano de la ciudad de Barcelona*. Ayuntamiento de Barcelona, 1943. (AHCB, 6.249).

Establiments de primer ordre

1. Majestic Hotel Inglatera. Passeig de Gràcia, 70 i 72
2. Hotel Bristol. Fontanella, 18 (cant. P. de l'Àngel)
3. Gran Hotel. Rambla del Centre, 35
4. Hotel Oriente. Rambla del Centre, 20
5. Hotel Falcón. Plaça del Teatre, 5
6. Hotel Gran Continental. Rambla de Canaletes, 10
7. Gran Hotel Colón. Plaça de Catalunya, 10
8. Hotel Ritz. Gran Via de les Corts Catalanes
9. Victoria Hotel. Plaça de Catalunya, 12

Establiments de segon ordre

10. Hotel Peninsular. Sant Pau, 34 i 36
11. Hotel España. Sant Pau, 9 i 11
12. Hotel Condal. Boqueria, 33.
13. Hotel Internacional. Rambla del Centre, 1
14. Hotel París. Cardenal Casañas, 4.
15. Hotel Madrid. Boqueria, 29
16. Hotel de Marina. Plaça Palau, 10
17. Hotel Suizo. Plaça de l'Àngel, 12
18. Hotel Rest. Catalunya. Santa Anna, 24
19. Hotel Rest. Le Gran Duval. Trafalgar, 82
20. Royal Hotel Meuble. Carme, 22
21. Hotel Imperial. Sant Pau, 20
22. Hotel del Centro. Sant Pau, 2
23. Hotel Moderno. Hospital, 5, 7 i 9
24. Nouvel Hotel Meuble. Santa Anna, 20
25. Regina Hotel. Bergara, 4
26. Hotel del Recreo. Rda. Sant Antoni, 8
27. Hotel Ibérica del Padre. Conde del Asalto, 13
28. Hotel Lloret. Rambla de Canaletes, 5
29. Palace Hotel. Rda. de Sant Pere, 41
30. Hotel Ranzini. Passeig Colon, 22
31. Hotel San Agustín. Pça. de la Igualtat, 11
32. Hotel Europa. Boqueria, 12
33. Splendid Hotel. Pelai, 8
34. Hotel del Comercio. Zurbano, 7

● Pensions i fondes

Fonts documentals. *Guía Cicerone de Barcelona, Exposición 1929*. Edición Rústica. Barcelona, 1929; *Barcelona-*

Espectacles de masses a Barcelona (1929). Carles Buïgas i l'art de l'*aiguallum*.

David Caralt*

Resum

Les fonts lluminoses de Montjuïc, construïdes per l'enginyer Carles Buïgas, foren un gran espectacle de masses de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929. A partir de les vuit del vespre, començaven a il·luminar-se els palaus i a funcionar el conjunt de fonts, brolladors d'aigua, cascades i obeliscs lluminosos. Nit màgica, jardins encantats, creació fantàstica, nocturn de *Les mil i una nits*, espectacle inimaginable o, com va escriure Eugeni d'Ors, «art de l'aiguallum», foren alguns dels comentaris apareguts a la premsa internacional. Aquell mateix any 1929, Buïgas va començar a treballar en diversos projectes utòpics, com per exemple "La Nau Lluminosa". Aquesta nau, que en el seu interior contenia altres projectes futuristes de l'autor, com el teatre integral d'aigua, llum i música, al costat de piscines, amfiteatres, restaurants i sales d'exposicions, visitaria les grans ciutats portuàries del món per presentar el seu espectacle visionari. En paraules del mateix Buïgas: «Mi barco será un barco encantado. El que se hizo en la exposición [la Universal de París del 1937] fue un ensayo. La Exposición flotante tiene que ser una cosa diferente y superior. De noche el barco será fuente, hoguera, volcán y jardín. Una fuente que cante, una hoguera fresca y húmeda, que tenga lenguas de agua y no de llamas, un volcán que cambie de voz». És a dir, el somni d'un futur dominat a voluntat en forma d'illa flotant que exhibia tot allò que la tècnica podia fer realitat. La comunicació vol posar en relació l'univers d'obres i projectes de Carles Buïgas per a Barcelona –tenint en compte també les novel·les de ciència ficció que va escriure– amb la concepció de ciutat espectacle i amb els seus preludis, tant locals com internacionals, en especial els desplegaments de novetats presentats a les Exposicions Universals. Així, la primera font amb sortidors d'aigua il·luminats, dissenyada per Sir Francis Bolton per a la *International Health Exhibition* de South Kensington (Londres), data del 1884; després vingueren les fonts de les Exposicions de Manchester (1887) i les de Barcelona i Glasgow (1888). Un any més tard, l'Exposició Universal de París ja mostrava unes refinades *fontaines lumineuses*, molt més ambicioses, projectades per l'enginyer George Bechmann. Paral·lelament, cal destacar també la progressiva introducció del llum elèctric a les ciutats que, entre altres coses, va incentivar les activitats d'oci nocturn en plenes condicions de seguretat. Així, doncs, es vol posar de relleu la relació entre el grau de desenvolupament tècnic del moment i les intencions i l'èxit del projecte de l'enginyer Carles Buïgas. Perquè, recordem-ho: a Barcelona, la Font Màgica segueix funcionant.

* Arquitecte.

La ciutat en xarxa. XI Congrés d'Història de Barcelona, 2009. Comunicacions. ISBN: 978-84-9850-956-4

Resumen

Las fuentes luminosas de Montjuïc, construidas por el ingeniero Carles Buïgas, fueron un gran espectáculo de masas de la Exposición Internacional de Barcelona de 1929. A partir de las ocho de la noche, empezaban a iluminarse los palacios y a funcionar el conjunto de fuentes, surtidores de agua, cascadas y obeliscos luminosos. Noche mágica, jardines encantados, creación fantástica, nocturno de *Las mil y una noches*, espectáculo inimaginable o como escribió Eugeni d'Ors, «art de l'aiguallum», serían algunos de los comentarios aparecidos en la prensa internacional. Aquel mismo año de 1929, Buïgas empezó a trabajar en diversos proyectos utópicos, como por ejemplo "La Nave Luminosa". Esta nave, que en su interior contenía otros proyectos futuristas del autor, como el teatro integral de agua, luz y música, al lado de piscinas, anfiteatros, restaurantes y salas de exposiciones, visitaría las grandes ciudades portuarias del mundo para presentar su espectáculo visionario. En palabras del mismo Buïgas: «Mi barco será un barco encantado. El que se hizo en la exposición [la Universal de París del 1937] fue un ensayo. La Exposición flotante tiene que ser una cosa diferente y superior. De noche el barco será fuente, hoguera, volcán y jardín. Una fuente que cante, una hoguera fresca y húmeda, que tenga lenguas de agua y no de llamas, un volcán que cambie de voz». Es decir, el sueño de un futuro dominado a voluntad en forma de isla flotante que exhibiera todo aquello que la técnica podía convertir en realidad. La comunicación quiere poner en relación el universo de obras y proyectos de Carles Buïgas para Barcelona –teniendo en cuenta también las novelas de ciencia-ficción que escribió– con la concepción de ciudad espectáculo y con sus preludios, tanto locales como internacionales, en especial los despliegues de novedades presentados en las Exposiciones Universales. Así, la primera fuente con surtidores de agua iluminados, diseñada por Sir Francis Bolton para la *International Health Exhibition* de South Kensington (Londres), data de 1884; después vinieron las fuentes de las Exposiciones de Manchester (1887) y las de Barcelona y Glasgow (1888). Un año más tarde, la Exposición Universal de París ya mostraba unas refinadas *fontaines lumineuses*, mucho más ambiciosas, proyectadas por el ingeniero George Bechmann. Paralelamente, hay que destacar también la progresiva introducción de la luz eléctrica en las ciudades que, entre otras cosas, incentivó las actividades de ocio nocturno con plenas condiciones de seguridad. Así, pues, se quiere poner de relieve la relación entre el grado de desarrollo técnico del momento y las intenciones y el éxito del proyecto del ingeniero Carles Buïgas. Porque, recordémoslo: en Barcelona, la Fuente Mágica sigue funcionando.

La Font Màgica de Montjuïc, obra de l'enginyer Carles Buïgas per a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929, va gaudir des del principi d'elogis de tota mena per part dels mitjans de comunicació de l'època. Des del *Diario Oficial* de l'Exposició fins a la premsa barcelonina i estrangera, passant per guies i testimonis diversos. La imatge sempre nocturna de les fonts lluminoses en funcionament es multiplicava. Són moltes les qüestions que graviten al voltant de la Font Màgica: un és el tema de la metamorfosi de l'aigua, aquesta vegada teledirigida des d'unes cabines de control dissimulades, que remet a la transformació de les flames d'una petita foguera –amb tota la càrrega simbòlica que això comporta–; un altre és la fascinació que exerceix l'objecte en l'espectador quan l'escenari és nocturn, i més encara si s'ha dissenyat expressament, com és el nostre cas, una escenografia adequada per a què la representació sigui molt més dramàtica: emmarcada per dues línies d'obeliscs lluminosos, elevada i amb el Palau com a teló de fons.

El mateix Buïgas es va encarregar de recalcar que la seva creació, una particular síntesi d'aigua i llum o d'aigua il·luminada artificialment era una novetat absoluta en l'àmbit de les Exposicions Universals realitzades fins el moment. Però fins a quin punt això era cert?

Espectacles efímers en una nova llum enlluernadora

A la base del nostre tema es troba una llarga tradició d'espectacles lluminosos, com els focs artificials, la pompa o les representacions teatrals, tots ells arts essencialment visuals. Els testimonis de celebracions romanes, tornejos medievals, mascarades, coronacions, noces reials, canonitzacions o enterraments de papes, gairebé sempre són escrits. Un tret fonamental d'aquestes arts visuals destinades a diversions populars és la seva íntima dependència de la tecnologia contemporània.[1] Amb la introducció de la pólvora a Europa provinent de la Xina, en un principi amb finalitats bèl·liques, va arribar la pirotècnia, que esdevingué més brillant i sumptuosa a cada petit avanç de la química, i significà també l'entrada dels focs artificials. La tècnica de la il·luminació artificial realitzà progressos que contribuïren a l'efectivitat del faust i la pompa, un instrument polític per impressionar les classes inferiors, però que alhora van influir en l'art del teatre de gran aparell. Alguns exemples podrien ser perfectament la fantàstica naumàquia nocturna que va veure François Rabelais a Roma i que va descriure en els *Pronòstics Pantagruèlics*;[2] les exaltacions de la cort operades per Lluís XIV o la famosa música pels reials focs d'artifici composta per Georg Friedrich Händel el 1749 (*Figura 1*); la grandiosa pirotècnia que s'organitzava al Castell Sant'Angelo, la *Girandola*, convertit en volcà per les festes de Sant Pere, com explicava Goethe en el seu *Viatge a Itàlia*,[3] o en fi, les reiterades imatges i descripcions que trobem en els viatges pintorescos de finals del segle XVIII i principis del XIX de les erupcions del Vesubi. Tots ells compartien una fascinació per aquests espectacles visionaris.

A mitjan segle XIX, els focs artificials havien assolit una perfecció tècnica capaç de convocar vastes multituds d'espectadors, però l'adveniment de la il·luminació elèctrica significaria el canvi decisiu en les festes i celebracions. A la primeria del segle s'havia iniciat el camí imparable cap a la conquesta de la nit amb el llum de

1. Per seguir la producció iconogràfica d'aquests espectacles efímers en la modernitat, vegeu Kevin Salatino, *Incendiary Art. The Representation of Fireworks in Early Modern Europe*, Los Angeles: The Getty Research Institute for the History of Art and Humanities, 1998 (l'assaig es va publicar en ocasió de l'exposició del mateix nom al GRI que tingué lloc del 16 de desembre de 1997 a l'1 de març de 1998).
2. François Rabelais, *Pantagrueline prognostication pour l'an 1533 avec les almanachs pour les ans 1533, 1535 et 1541,* París, Editions Mille et une Nuits, 1997. Hi ha una traducció catalana parcial, F. Rabelais, *Pronostich pantagrueli: cert, veritable y infallible per l'a[n]y perpetual novament co[m]post a profit y avisament d[e] gents aturdides y moxardes de natura / per Mestre Alcofribas,* Barcelona, Germans Serra e Russell, 1909.
3. «Roma, 30 de juny. Finalment ha arribat també la gran festa dels sants Pere i Pau; ahir vam veure des del Castell la il·luminació de la cúpula i els focs artificials. Aquestes lluminàries són com una immensa rondalla; hom hi arriba a no creure els propis ulls. […] tan sols grans espectacles com aquests poden fer-me gaudir. Al llarg del meu viatge dec haver-ne vist una mitja dotzena, però, sigui com sigui, aquest ha de figurar entre els primers. Veure la bellesa de la columnata, de l'església i sobretot de la cúpula convertides al principi en siluetes de foc i després, arribada l'hora, esdevingudes una massa incandescent, és un espectacle únic i magnífic. Quan hom pensa que en aquells instants el colossal edifici no és sinó una mera plataforma, no costa gens d'entendre que no hi pot haver al món res d'igual» (J. W. Goethe, *Viatge a Itàlia*, Barcelona, Columna, 2000, pàg. 390).

gas, per bé que aquest fou desbancat aviat per l'enllumenat elèctric a partir de la dècada de 1880. Com els seus predecessors, aquest invent tingué una rebuda entusiasta. La creença en aquesta nova llum, símbol *par excellence* de la modernitat, es traduí en projectes de tòtems lluminosos (una imatge clàssica també, per cert, del futurisme), com les visions d'una torre lluminosa que el 1855 tenia Eugène de Mirecourt,[4] o la *Colonne-Soleil* de Jules Bordais que havia d'abolir la nit definitivament i alhora rivalitzava amb la Torre Eiffel.[5] Jules Verne fou qui, de fet, potser va explicar millor, a través de la seva novel·lística, les utopies burgeses del progrés en el segle XIX, i pel que fa a l'electricitat només cal veure com la situà a la categoria de major expressió del progrés, «ànima de l'univers», en obres com, per exemple, *Le Château des Carpathes* (1892)*, L'île à hélice* (1895), o, especialment, en el capítol «Tout par l'électricité» de la coneguda *Vingt mille lieues sous les mers* (1870).[6]

L'eufòria naixent queda resumida en la cèlebre Exposició Universal de París de 1889, on es va construir un Palau de l'Electricitat; en les festes elèctriques que s'organitzaven a l'Exposició Universal de Chicago, el 1893, o en els populars "banys elèctrics" nocturns a la platja de Coney Island, a Brooklyn, on un potent arc voltaic il·luminava el mar perquè les masses en gaudissin durant les caloroses nits d'estiu de Nova York[7] (així, la jornada diürna es dedica a la producció, i la nit, el "contratemps", a l'oci: amor, jocs, espectacles, passeigs...).

Començà, doncs, una competició entre les ciutats europees pel títol honorífic de "ciutat de la llum", el qual, com és sabut, recau en la ciutat de París després de la citada Exposició de 1889. Entretant, l'enllumenat artificial permanent, que és primer de tot un factor d'ordre i seguretat, s'acabà dedicant a l'embelliment de les ciutats, i n'accentuà les contradiccions: delineà les zones més boniques però, en canvi, en mantingué moltes més en penombra –les no cèntriques– on va créixer la inseguretat.

Els llocs on no arriba la llum són les zones invisibles del territori. Mentre que la foscor envolta les coses suaument, l'electricitat les fa massa boniques, i la imatge de la ciutat més que mai només es pot comprendre per extrems: d'una banda, es persegueix el culte al llum elèctric, i de l'altra, la misèria de la ciutat ja no pot amagar-se més. Les contradiccions es fan clarament perceptibles entre elles.

L'enllumenat universal progressiu de les ciutats va provocar tal sobreabundància de llum que encegava la realitat i enlluernava les masses amb la il·luminació comercial d'aparadors o anuncis publicitaris, edificis importants i monuments, generant un

4. «Paris dans l'avenir, n'aura plus de nuits» (Eugène DE MIRECOURT, «Paris la nuit», dins *Paris Historique, Pittoresque et Anecdotique*, Paris, 1855).
5. Jules BOURDAIS, *Colonne-Soleil. Projet de phare électrique pour la ville de Paris,* Paris, E. Capiomont et V. Renault, 1881. Els dibuixos originals es conserven al Musée d'Orsay.
6. «Existeix un agent poderós, dúctil, ràpid, senzill, que s'adapta a totes les aplicacions i que regna com amo absolut a bord de la meva màquina. Tot es realitza gràcies a ell. M'il·lumina, em proporciona calor, és l'*ànima* dels meus aparells mecànics. Aquest agent és l'electricitat» (*Vingt mille lieues sous les mers);* «En aquella època, l'ús de l'electricitat, que ha estat considerada amb justícia *ànima* de l'univers, havia assolit la seva major perfecció» (*Le Château des Carpathes);* «Se li pot demanar tot a l'electricitat, *ànima* de l'univers; a ella s'ha confiat la locomoció de l'illa» (*L'île à hélice)*. Citats per Juan José LAHUERTA, *Mobilis in mobili. Notas sobre la idea de progreso en Jules Verne*, Barcelona, Editorial Hacer, 1984, pàg. 38-39. Vegeu també sobre aquest tema: Michel DURR, «Jules Verne et l'électricité», dins F. CARDOT (ed.), *La France des électriciens, 1880-1980*, Paris, P.U.F., 1986; Alain BUISINE, «Machines et énergetique», dins François RAYMOND (ed.), *Jules Verne III: Machines et imaginaire*, Paris, Minard, 1980, pàg. 25-52; i B. ESPOSITO, «Les voyages extraordinaires de Jules Verne au pays de l'électricité», *Bulletin d'histoire de l'électricité,* 35 (2000), pàg. 143-176.
7. Sobre aquest fet, en relació a la societat i l'urbanisme actuals, vegeu Rem KOOLHAAS, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*, New York, Oxford University Press, 1978.

soroll visual cada cop més potent que passà a formar part intrínseca de la nit urbana. El poderós magnetisme de la il·luminació nocturna es feia servir per atreure l'ull del consumidor allunyant-lo de les zones pobres –tornem a les contradiccions que dèiem abans– i conduir-lo a les comercials. Les escenificacions van agafar els espectadors per sorpresa, i si bé estaven encantats amb els edificis i monuments ara il·luminats, quedaven sobretot paralitzats des de la seva posició obscura. Una posició d'immobilitat que féu que la ciutat espectacle s'instal·lés de mica en mica sense la participació directa del subjecte, o més ben dit, del consumidor de la pròpia ciutat.[8]

Les primeres fonts lluminoses i la Font Màgica de Barcelona del 1888

Una de les aplicacions més evidents de l'electricitat al camp de l'oci i el divertiment foren les fonts lluminoses.[9] El camí el va iniciar Daniel Colladon, el 1841, demostrant la manera de guiar la llum. Després de diversos experiments, el físic ginebrí va col·locar sobre una taula un focus que il·luminava un petit dipòsit d'aigua el qual tenia un orifici a l'altra banda, que feia de brollador. En lloc de seguir en línia recta, els raigs de llum quedaven atrapats en el líquid, seguint la corba de l'aigua caient –pel fenomen de reflexió interna total. Colladon va presentar el treball a París i a Londres i va publicar-lo l'any següent.[10]

Tres anys després, el 1844, la primera gran font lluminosa es va construir amb motiu de la *International Health Exhibition*, a South Kensington, districte de Londres, dissenyada per l'enginyer Sir Francis Bolton (*Figura 2*). Cinc operaris controlaven la il·luminació i la maquinària a l'interior d'una illa minúscula, mentre a fora la gent fruïa de l'espléndid espectacle. Bolton s'encarregava personalment dels canvis de color, en un xou que tècnicament durava una mitja hora, dos dies a la setmana, però que, degut a l'èxit, va passar a programar-se cada nit.[11] Ben aviat, el ressò de Londres va arribar a Ginebra, i Colladon, per no caure en l'oblit, es va afanyar a publicar de nou a París el seu article actualitzat: *La fontaine Colladon*.[12] En aquells moments, Bolton havia patentat la pròpia font i l'havia presentat també en una fira internacional d'invents londinenca el 1885,[13] i fins i tot va arribar a

8. Per seguir el procés de dependència del ciutadà, ja com a mer consumidor, vers les infraestructures, i el control d'aquestes per part de grans companyies, vegeu Wolfgang Schivelbuch, *The Disenchanted Night: The Industrialization of Light in the xixth Centuy*, Los Angeles, University of California Press, 1988.
9. És escassa la bibliografia crítica sobre la història de les fonts lluminoses; tanmateix, per seguir-ne els inicis es pot consultar el segon capítol «Guiding Light and Luminous Fountains (1841-1890)», dins Jeff Hecht, *City of light: the story of fiber optics*, New York, Oxford University Press, 2004, pàg. 12-27.
10. Daniel Colladon, «Sur les réflexions d'un rayon de lumière à l'intérieur d'une veine liquide parabolique», *Comptes rendus*, 15 (24-X-1842), pàg. 800-802. Colladon es va mostrar sempre molt actiu i interessat en l'aplicació pràctica del seu descobriment; una mostra és la seva participació en els efectes especials estrenats en una escena de l'òpera *Faust* de Gounod, a París, l'any 1853.
11. B. Marinovitch, «Les fontaines lumineuses à l'Exposition d'hygiène de Londres», *La Lumière électrique. Journal Universel d'Électricité*, 1a sèrie, 13, 27-39 (1884), pàg. 416-418.
12. Daniel Colladon, «La Fontaine Colladon», *La Nature*, segona meitat de 1884, pàg. 324-325.
13. Vegeu «Garden Illuminations, designed by Colonel Sir Francis Bolton», dins *International Inventions Exhibition [London] 1885. Official catalogue*, London, William Clowes and Sons Ltd., 1885, pàg. LXIII.

acords comercials per dur-la a Nova York.[14] Però el cinc de gener de 1887, l'enginyer va morir sobtadament.

Les indústries elèctriques volien fonts cada cop més grans i completes. El 1887, amb motiu de la celebració del cinquantè aniversari del regnat de la reina Victòria d'Anglaterra, els organitzadors de la *Royal Jubilee Exhibition* de Manchester van encarregar a la firma *W. and J. Galloway and Sons* una *Fairy Fountain* amb el triple de llum i aigua que la de South Kensington. L'any següent, els mateixos Galloway també van construir una font similar per a l'exposició de Glasgow.

El 1888, les exposicions de Glasgow i Barcelona foren simultànies.[15] No és sobrer recordar els criteris al voltant de les solucions per a la millora de l'enllumenat de Barcelona, com per exemple en la valoració que va emetre l'Ingeniero Jefe de Inspección Industrial en l'informe de finals de 1886 sobre el sistema elèctric. Si bé encara se'l considerava a les beceroles, afirmava: «Interesa a una Capital como Barcelona el que públicamente sean conocidos los adelantos que se verifican en este ramo». I per tant era convenient «que se alumbrara por dicho sistema una de la vías más concurridas de esta capital [La Rambla] aproximándose como se aproxima, la época de abertura de la Exposición Internacional».[16]

Finalment s'electrificaren algunes places i avingudes, i en efecte, en aquesta mateixa línia de modernització i mostra dels progressos tècnics, es va construir una font lluminosa per a l'Exposició Universal, ja anomenada llavors Font Màgica, ubicada a l'hemicicle de l'edifici principal, el Palau de la Indústria, a l'antiga plaça d'armes de la Ciutadella, el centre neuràlgic del recinte, un emplaçament significatiu, doncs, de l'interès i l'absoluta novetat que la instal·lació havia de representar.

Tenim notícies del sortidor màgic des de principis del mes de març de 1888:[17]

> El espectáculo de la fuente mágica ha sido confiado a una sociedad que ha depositado veinte mil duros como garantía de que cumplirá el grandioso programa que tiene prometido.[18]

El comentari ens fa pensar que la companyia esmentada era la poderosa *Anglo-American Brush Electric Light Corporartion*,[19] que va treballar en col·laboració amb empreses locals, i sobretot amb l'autor del disseny de la font, l'arquitecte Josep

14. «City and Suburban news. Staten Island. Sir Francis Bolton, the English electrician, has made a contract with Mr. Erastus Wipan for the sale of patents and rights of exhibition in the United States of his electrical fountain. The fountain will be one of the features of the Staten Island Amusement Company this summer», *The New York Times*, 28-II-1886. Una notícia de l'èxit de la inauguració de la font de Staten Island a «Illuminated Fountains», *The New York Times*, 1-VII-1886.
15. Encara hi havia, a més de la de Glasgow, tres mostres internacionals més el 1888: a Melbourne, Brussel·les i Lisboa. Sobre l'Exposició de Barcelona de 1888, sense ànim d'ésser exhaustius, vegeu Ramon Grau (dir.), *Exposició Universal de Barcelona: llibre del centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenç, 1988; i AAVV, *Arquitectura i ciutat a l'exposició universal de Barcelona: 1888*, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya, 1988.
16. Citat per A. Garcia Espuche, M. Guàrdia [*et alii*], «La dimensión urbana», dins AAVV, *Arquitectura i ciutat...*, pàg. 163.
17. «En el centro de la que fue plaza de armas de la Ciudadela y que quedará descubierta y en abierta y perfecta comunicación con el palacio de la Industria, por el derribo de los cuarteles, se construirá la fuente mágica de agua cuyos chorros se presentará con colores variados» (*La Vanguardia*, 6-III-1888).
18. *La Vanguardia*, 3-III-1888.
19. Fundada el 1879 per Charles Francis Brush (1849-1929) i establerta a Lambeth, Londres, es fusionà posteriorment amb altres companyies per esdevenir la *General Electric*.

Torres i Argullol.[20] Els documents originals[21] testimonien també les feines d'obra de Jaime Amat; les de ferreria de Juan Torres, la subestructura de fusta a càrrec de Juan Puquet, el conjunt de tubs de la *Companyia d'Aigües Dos-Rius*, i d'altra banda, les canonades de zenc i plom de la *Real Compañía Asturiana*, a més dels detalls de la instal·lació elèctrica de la firma anglesa.

La construcció fou relativament ràpida,[22] tenint present que la mostra estava oberta des del 8 d'abril i s'inaugurà públicament el 17 de juny. La font utilitzava les mateixes tècniques que les anteriors, és a dir, il·luminava i acoloria els raigs d'aigua amb un arc voltaic i un joc de filtres amb vidres de colors.[23] Tot plegat significava un petit triomf de magnetisme irresistible, com descriu una crònica primerenca:

> Agolpóse allí el gentío desde las nueve a las doce, primero por ver de cerca la maravillosa fuente, segundo, por cojer sitio cerca de los artificios de fuego dispuestos para la quema anunciada. Los juegos de aguas, caprichosos, elegantes, unas veces copos de argentada espuma, mediados montecillos de rubíes otras, verdes como collares de esmeraldas, azules cual rosarios de zafiros, los colores del iris surgían encantadamente a través del corriente líquido, en espirales y oblicuas líneas movido por la oculta y bien entendida fuerza impulsadora. La fuente mágica merece toda suerte de plácemes; el público aplaudió anoche las combinaciones más raras y bonitas, siendo justos sus aplausos.[24]

O encara:

> La vecindad de los fuegos ha despertado, sin duda, la envidia de la fuente mágica; […] empezó a disparar chorros sueltos que, en lo alto, iluminados áureamente por la oculta luz, imitaban los cometas del señor Saura. Presentó lindas combinaciones a cuatro y seis colores; el haz de trigo, el grupo de palmeras, los mantecados de fresa, y el bombardeo (una riña entre los surtidores oblícuos), son de mucho efecto. Estos ejercicios que podemos llamar de hidrotecnia, se parecen bastante a los fuegos de artificio, salvo el ruido, el humo, el olor y la intensidad de colores y luz.[25]

No és estranya (tal i com apuntàvem a l'inici) la relació i combinació entre espectacles visuals –focs i aigua lluminosa– malgrat la superioritat que oferia l'electricitat pel que feia al control i la seguretat, plogués o bufés el vent, eliminant ensems pudors, brutícia i el risc d'incendi (*Figures 3a* i *3b*).

Tanmateix, tornant a la International Exhibition que s'estava celebrant paral·lelament a Glasgow, resulta interessant seguir les informacions que aportà un

20. Josep Torres i Argullol (Sallent de Llobregat, 1850 – Montevideo, 1909), arquitecte per l'Escola de Barcelona des del 1875. Actiu a la zona del Bages amb obres d'estil neogòtic, després de l'Exposició i, precisament, arrel dels contactes que va hi establí, emigrà a l'Uruguai, on exercí fins la seva mort.
21. Tota la documentació consultada es troba al Fons Exposició Universal de 1888 de l'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (AHCOAC): plantes, seccions i detalls, a més dels plecs de condicions i contractacions amb els professionals, col·laboradors; datats, però, el 1889.
22. *La Vanguardia*, 13-VI-1888.
23. AHCOAC, Fons Exposició Universal de 1888, J. Torres i Argullol, H 101F/2/4402-07.
24. «En la fuente mágica», *La Vanguardia*, 24-VI-1888.
25. *La Vanguardia*, 23-VII-1888.

industrial català, comparant una i altra mostra, en relació, per començar, a l'allotjament, la ciutat i la gastronomia, passant pels pavellons, els productes exposats, els jardins adjacents o el nombre de visitants, i fins els annexes i divertiments. Si bé conclogué, amb una actitud rigorosa i suposadament objectiva, que l'organització barcelonina era superior en tots els aspectes, va reconèixer la major afluència de públic, i per tant, d'èxit, de l'escocesa, atribuint-ho a la propensió britànica al viatge (referència inconscient a la tradició del *Grand Tour*). La lletra, força extensa, acabava així:

> Prefiero hacer punto y final despidiéndome de usted, hasta de aquí pocos días y subsanando de paso un olvido que he padecido al tratar de los jardines de la Exposición de Glasgow y es, que hay allí también una fuente mágica pero, de dimensiones mitad de la nuestra. Glasgow y Septiembre 1888. Luis G. Ferrer.[26]

Abans d'acabar amb l'apartat de la Font Màgica de 1888 i per tal d'arrodonir els testimonis, podem fer un cop d'ull a un parell de guies editades amb motiu de l'Exposició. No eren les oficials, més aviat el contrari. Es tractava exactament de dues guies còmiques,[27] la de C. Gumà i la de Joan Molas i Casa, en les quals va participar el dibuixant R. Miró Falguera. La de Gumà, que conté un plànol general de la mostra, ens pot donar la primera pista: en la ubicació del número corresponent a la Font Màgica trobem:

> 12. Gran surtidor, ab uns grans xorros d'aygua, que produeixen un gran efecte... 'l dia que rajan.

El comentari, doncs, remet a la imperfecció i als errors del sistema. El relat de la vivència de la Font en marxa aporta alguna cosa més:

> Anem cap a la font mágica, /ara que ja s'ha fet nit. […] Tocan dos, tres quarts de deu... / la plassa está com un ou; […] Y en mitj d'aquesta masega,/ la font comensa a rajar./ ¿Que què'm sembla? Parlant net, /confessarè sense obstacles /que un dels millors espectacles /de la Exposició és aquest. /L'aygua, formant surtidors, /s'alsa, baixa, 's para, oscila, /y torna a caure y s'enfila, /sempre cambiant de colors./ Uns diuhen: –Ho fan ab llums. –/ Altres: –Per mi això és pintura./ –No senyors, és aygua pura./ –¡Oh ca! No és aygua: són fums. –/ Y la font vinga saltà, / fent tornà al publich mitj boig /y passant del blau al roig /y del verdós al safrà. /Total: que contínuament, /en los vespres de velada, / quan la font està enjegada, /la plassa és un mar de gent. /Y que algú que ha propalat, /ab interessadas miras, /que n'hi ha per llogar cadiras, /tinch entès que n'hi ha llogat.[28]

26. [Luis G. Ferrer], «Cartas a "La Vanguardia". Desde Glasgow», *La Vanguardia*, 13-IX-1888.
27. També es pot resseguir l'Exposició en clau satírica a *L'Esquella de la Torratxa*, «Excursions per l'Exposició», 21 articles, del 16 de juny al 8 de desembre de 1888. Malauradament, no hi hem trobat cap al·lusió a la Font Màgica.
28. C. Gumà, *Guía cómica de la Exposició Universal de Barcelona / ab un plano general y varios dibuixos de R. Miró*, Barcelona, López, 1888, pàg. 11 i 54-55. Dec aquestes referències a l'Eduard Riu-Barrera.

Certament, es podien adquirir cadires per gaudir de la diversió a vint-i-cinc cèntims (*Figura 3c*), cada dia excepte els dilluns no festius, si tot anava bé, de nou a onze de la nit. Tant Gumà com el diari *Las Noticias* o el *Diario de la Exposición* consideraven aquest espectacle efímer superior a tots els altres (els focs o la cascada de Josep Fontserè).[29] Més crític –i escarit– es mostrà Joan Molas ironitzant sobre el pressupost de l'entreteniment:

> –¡Això no és aygua! – diu Mossen Bora./ –¡Això es vi ranci! – No ho crech, company;/ tant prompte sembla coñac o rosa,/ com sembla menta, com finchampany./ –Y com ho llensan! ¡Quin despilfarro! ¿com se consent?/ (Si la Font Mágica no treu licors, potser costa a Barcelona tant com si'n trangués. És una Font que fo mòlt 'oro' pero que costa mòlt 'oro').[30]

En qualsevol cas, si hi havia una cosa que compartien el conjunt d'escrits, des de les sàtires fins les opinions més elaborades aparegudes a la premsa –especialment les del crític Josep Yxart–, era un cert escepticisme i desconfiança cap a l'enllumenat elèctric de l'Exposició, per bé que, en canvi, la Font Màgica no va parar de rebre elogis. La mirada retrospectiva que oferia un assaig històric sobre les Exposicions Universals, publicat el 1907, puntualitzava una qüestió en la qual ningú més ha insistit fins el moment:

> L'un des clous de cette Exposition (de Barcelona) fut les fontaines lumineuses. Elles avaient déja figuré aux expositions universelles de Londres de 1885 et de Manchester en 1887. Mais c'était la première fois qu'elles figuraient dans une exposition universelle du continent.[31]

Heus aquí, doncs, la seva modesta aportació: la primera vegada en una Exposició Universal al continent europeu. Un cop clausurada la mostra, la sort de la instal·lació fou el seu desmuntatge, però va servir de precedent barceloní per a una nova Font, aquesta vegada definitiva.

Fontaines lumineuses (París 1889-1900; Chicago 1893; San Francisco 1915)

L'Exposició Universal de París és mundialment famosa per la fortuna de la Torre Eiffel, el seu llegat més visible. Però no hem d'oblidar que els ambiciosos organitzadors també volien tenir unes fonts lluminoses grandioses, ubicades ni més ni menys que en el llac davant del *Palais de l'Electricité*, un pavelló impressionant amb dotze mil bombetes que congregava cada nit milers d'espectadors.

29. Vegeu J. M. Martín Pascual, *Aigua i societat a Barcelona entre les dues exposicions (1888-1929),* Tesi doctoral, Departament d'Història Moderna i Contemporània, Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, pàg. 207-209.
30. Joan Molas i Casa [amb dibuixos de R. Miró Falguera], *La Gran exposición: poema festiu ó lo que siga dividit en varios cants y escrit ab varietat de metros*, Barcelona, Administració: Carrer del Hospital, 12 y 14, segon, 1888, [Cant XI] pàg. 117.
31. Adolphe Démy, *Essai historique sur les Expositions Universelles de Paris,* París, Librairie Alphonse Picard et Fils, Éditeurs, 1907, pàg. 327.

Així, amb previsió, l'enginyer en cap d'aigües de París Georges Bechmann, acompanyat de l'arquitecte Formigé, va visitar Glasgow, per retornar i projectar les refinades *fontaines*.[32] El complex sistema combinava els filtres de colors amb lents i miralls, de manera que l'aigua no s'il·luminava exactament pel mètode Colladon, encara que l'efecte generat en l'audiència era el mateix. Fins i tot, per a un ull especialitzat com el del mateix Colladon, el qual va gaudir en directe de l'espectacle, com explica en la seva autobiografia.[33] París el va reconèixer com el pare de les fonts lluminoses,[34] i Bechmann el va perpetuar en la memòria amb diversos articles.[35]

Aquestes fonts foren les més grans que s'havien construït fins el moment,[36] i produïren una onada de publicacions, sobretot a les revistes *La Nature* i *La Lumière électrique,* que obrien el camí a estudis i investigacions per aconseguir millores i perfeccionaments[37] (*Figura 4a*). És curiós notar com tant aquests textos especialitzats com la guia oficial del certamen, a l'hora de parlar de les fonts precedents, mai citaven la de Barcelona, i només tenien els ulls posats al nord, donant l'esquena a la zona sud. Però el més sorprenent i simptomàtic, sens dubte, de l'èxit aclaparador de l'invent, també a París, fou la creació de fonts lluminoses portàtils (en miniatura) *de table et de salon*[38] (*Figura 4b*), és a dir per dur a casa com un *souvenir* de l'Exposició, veritables reduccions de la font del *Champ de Mars*:

> L'engouement du public s'est traduit par les reproductions à échelle réduite faites dans les hotels, les cafés et même les habitations particulières.[39]
> Un des plus grands succès populaires de l'Exposition universelle de 1889 a été obtenu par les Fontaines lumineuses […]. Quelques établissements publics, notamment le Grand-Hôtel à Paris, ont construit de petites fontaines lumineuses, véritables réductions de la grande construction du Champ de Mars, mais sont encore trop considérables et d'un prix trop éléve pour qu'elles soient accessibles à tout.[40]

32. Alfred Picard, *Exposition Universelle Internationale de 1889 à Paris: Rapport Général, Tome Deuxième*, Paris, Imprimerie Nationale, 1889, pàg. 352.
33. Jean-Daniel Colladon, *Souvenirs et Memoires, Autobiographie*, Genève, Aubert-Schuchardt, 1893, pàg. 289, citat per Hecht, *City of light...*, pàg. 18.
34. «Le principe de ces fontaines a été découvert par un eminent ingénieur suisse, Colladon, qui en a fait, dès 1841, l'objet d'une communication à l'Académie des sciences» (Picard, *Exposition Universelle…*, "Chapitre XX. Fontaines Lumineuses", pàg. 349-365).
35. Vegeu, per exemple, G. Bechmann, «Fontaine Lumineuse», *Le Grand Encyclopedie*, Paris, Lamirault, 1886-1902, vol. 17; i G. Bechmann, *Salubrité urbaine, distributions d'eau, assainissement*, Paris, Baudry, 1898-1899, vol. 1.
36. David Napoli, «Les fontaines lumineuses à l'Exposition universelle de 1889», *La Nature*, Dix-septième année, premier semestre, 809 à 834 (1889), pàg. 406-411; i W. De Fonvielle, «Variétés: Les fontaines lumineuses», *La Lumière électrique. Journal Universel d'Électricité*, 1e série, vol. 32, 14-26 (1889), pàg. 590-596.
37. Vegeu «Les fontaines lumineuses», *La Nature*, Vingtième année, deuxième semestre, 992 à 1017 (1892), pàg. 255; X..., ingénieur, «Fontaines lumineuses monumentales», *La Nature*, Vingtième année, deuxième semestre, 992 à 1017 (1892), pàg. 301-302; X..., ingénieur, «Fontaines lumineuses», *La Nature*, Vingt-quatrième année, premier semestre, 1175 à 1200 (1896), pàg. 269; i G. Mareschal, «Cascades et fontaines lumineuses», *La Nature*, Vingt-huitième année, deuxième semestre, 1410 à 1435 (1900), pàg. 151-155.
38. Resulten realment interessants: X..., ingénieur, «Fontaine lumineuse de table et de salon», *La Nature*, Dix-neuvième année, deuxième semestre, 940 à 965 (1891), pàg. 308; i «Fontaines lumineuses de table et de salon à changements d'aspects et de couleurs, de M. Trouvé», *La Lumière électrique. Journal Universel d'Électricité*, 1e série, vol. 42, 40-52 (1891), pàg. 387-389.
39. Picard, *Exposition Universelle…*, pàg. 364.
40. X..., ingénieur, «Fontaine lumineuse...», pàg. 308.

¿No seria aquest, doncs –segons la recepta que donà Kracauer–,[41] un ornament de masses patent, com ho fou, en el mateix ambient eufòric per la vinguda de la nova energia, l'intent de creació de joies elèctriques?

El relleu el va prendre, l'any 1892, l'Exposició Universal de Chicago, coneguda com a *World's Columbian Exposition*, que féu de l'enllumenat elèctric un motiu principal. Dins el *Midway Plaisance*, hi havia un "teatre elèctric" on un panorama dels Alps es combinava amb sofisticats efectes sonors i lluminosos. Cada nit s'organitzava un espectacle elèctric apoteòsic: les fonts lluminoses del gran estany central de la mostra disparaven l'aigua a cinquanta metres d'altura, mentre potents canons de llum amb filtres acolorits permetien tenyir i crear un efecte calidoscòpic a les façanes dels edificis. L'impacte en els visitants degué ser extraordinari, i més tenint present que l'Exposició Colombina tenia més il·luminació elèctrica que qualsevol ciutat nord-americana (*Figura 5*).[42]

Les masses no acudien a les exposicions universals per a ser intel·lectualment estimulades pels nous coneixements, sinó per ser entretingudes i sorpreses pel poder d'aquests espectacles, un poder gairebé messiànic que algú ha anomenat "sublim tecnològic",[43] per l'evocació de sensacions místiques i pseudoreligioses que despertaven en el públic, enaltint el progrés tècnic com a nou culte del món industrial. El següent esdeveniment, el 1900, a París altra vegada, fou superior. I encara ho fou més a San Francisco el 1915, només dos anys abans que a Barcelona es decidís emprendre una Exposició a Montjuïc, dedicada inicialment, no ho oblidem, a les Indústries Elèctriques.

Carles Buïgas i l'art de l'*aiguallum* (1929)

Una dels icones de l'Exposició Universal de 1888 que pervisqué fou el monument a Colom, obra de l'arquitecte Gaietà Buïgas. Carles Buïgas, fill de Gaietà, fou també un dels protagonistes de la següent Exposició, la de 1929, projectant i executant el conjunt de fonts lluminoses i il·luminacions per al certamen.

Carles Buïgas començà a treballar en elles mentre era ajudant de topògrafs i arquitectes, des del 1917 –l'any anterior havia començat els estudis a l'Escola d'Enginyers Industrials de Barcelona, encara que els hagué d'abandonar per la impossibilitat d'assistir a les classes (obtindria finalment el títol d'enginyer electricista a l'Ecole du Génie Civil de París, que permetia ja aleshores seguir un programa a distància)– i a partir del 1919, quan fou nomenat cap del Servei de Transports i Instal·lacions Electromecàniques.[44]

41. Sigfrid Kracauer, *Das ornament der masse* [1927], Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1977; vegeu. també Henrik Reeh, *Ornaments of the Metropolis: Siegfried Kracauer and Modern Urban Culture,* Cambridge, The MIT Press, 2005.
42. Sobre l'espectacularitat de l'Exposició de Chicago gràcies a l'electricitat mitjançant la gran nòria –rival de la Torre Eiffel–, un enorme parc d'atraccions i les nits elèctiques, vegeu el capítol tercer «Educación y diversión: Exposiciones Universales y parques de atracciones», dins Daniel Canogar, *Ciudades Efímeras. Exposiciones Universales: Espectáculos y Tecnología*, Madrid, Julio Ollero Editor, 1992.
43. David E. Nye, *American Technological Sublime*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 1994.
44. Per la biografia de Buïgas, vegeu: J. M. Roura, *Carlos Buigas, mago y poeta del agualuz*, Barcelona, Ediciones Unidas, 1974; i M. Paz Silva, *22 anys amb Buigas*, Barcelona, Nou Art Thor, 1981.

Naturalment, Buïgas no treballava sol, sinó que ho feia en col·laboració amb altres enginyers, arquitectes i jardiners. La rehabilitació del Palau de Pedralbes, entre 1919 i 1924, en la que participaren l'arquitecte Eusebi Bona, el jardiner francès Jean-Claude Nicolas Forestier i el polifacètic Nicolau Maria Rubió i Tudurí, on Buïgas dissenyà les primeres fonts, fou un petit laboratori d'assaig per les futures obres de Montjuïc.[45]

L'any 1927, Marià Rubió i Bellver, cap de la Secció d'Enginyeria de l'Exposició, sota la direcció general del qual Buïgas ocupava el càrrec d'enginyer en cap de la Secció d'Aigües i Il·luminació d'Espectacles, va dir-li, en referència a l'eix de Maria Cristina:

> Hem de convertir aquesta avinguda central de l'Exposició en una brasa de foc.[46]

No cal insistir més en la connexió simbòlica del foc i les erupcions amb les fonts màgiques. La qüestió és que al llarg del 1927 i 1928, Buïgas va presentar diverses propostes al Comitè Executiu de l'Exposició, que inicialment foren bloquejades degut a l'elevat pressupost que suposaven i la manca de temps material per a executar-los. Però a l'últim moment, el projecte es va obrir camí.

Alguna vegada s'ha qüestionat que l'autoria de les fonts i el sistema de llums de colors de l'Exposició fos de Carles Buïgas. Ignasi de Solà Morales ho apuntà primer:

> La il·luminació no fou obra de l'enginyer Carles Buïgas, tal com sovint s'ha dit, sinó que fou realitzada pels tècnics de la Westinghouse, de Nova York, utilitzant bàsicament material Philips d'incandescència com a font d'il·luminació més corrent. L'única cosa en què intervingué Buïgas fou en el sortidor central, la Font Màgica, per a la qual dissenyà sobretot la maquinària impulsora de l'aigua i dels canvis de forma i de color.[47]

Però més tard, amb motiu dels Jocs Olímpics de Barcelona, aparegué a la premsa un article més contundent que situava Carles Buïgas com un col·laborador més d'una obra creada exclusivament per Forestier i Rubió i Bellver:

> Carles Buïgas era simplemente el técnico electricista de las instalaciones –trabajo rutinario que nada tiene que ver con el de proyectar–, que acabó apropiándose de la autoría, probablemente de buena fe y ayudado por el entusiasmo del que interviene en un hecho de gran éxito.[48]

L'article parla d'una manipulació per part de la dictadura de Primo de Rivera:

45. Sobre la participació de Rubió i Tudurí en l'Exposició i l'ambient general, vegeu *Els meus records de l'Exposició del 1929* [video]. Conferència de Nicolau Maria Rubió i Tudurí, Barcelona, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, 1979.
46. Silva, *22 anys...*, pàg. 60.
47. Ignasi de Solà Morales, *L'Exposició Internacional de Barcelona 1914-1929: Arquitectura i ciutat*, Barcelona, Fira de Barcelona, 1985, pàg. 148-149.
48. Beth Galí, «Carles Buïgas, técnico electricista (la verdadera historia de las fuentes de Montjuïc)», *El País*, dilluns 20-VII-1992.

> Se entiende que el nombre de Carlos Buigas sobresaliera, aunque fuera con manipulaciones de los que gobernaban la Exposición durante aquellos años, puesto que tanto Forestier como Rubió i Bellver eran hombres que vinieron de la mano de Francesc Cambó y por tanto de Puig i Cadafalch.

Recordem que amb el cop d'estat del 1923, Puig havia estat cessat com arquitecte de l'Exposició i com a president de la Mancomunitat.

Carles Buïgas, com a enginyer en cap de la secció encarregada de les aigües i l'enllumenat espectacular, no va dissenyar tots i cadascun dels detalls de les fonts, cascades, obeliscs lluminosos, pebeters i altres sortidors, naturalment, sinó que va dirigir i supervisar el seu equip de tècnics, estudiant i marcant els criteris per a la concreció de tot el sistema, definint, això sí, una bona colla de solucions –com queda especificat en la memòria original de les instal·lacions del projecte– i en fi, coneixent i utilitzant els productes que oferia la casa Westinghouse i treballant-hi en col·laboració.[49] Aquest fou, doncs, el seu paper, el de director d'orquestra, i per tant, cap visible de la creació.

L'èxit de les il·luminacions nocturnes fou total i els elogis provingueren tant de la premsa local com de l'estrangera. Els diaris i les guies oficials, passant per les publicacions científiques es van començar a interessar pel creador d'aquell dispositiu. *La Ilustración Ibero-Americana,* publicació vinculada a l'organització, en el seu primer número dedicava els fulls centrals al nocturn de l'Exposició,[50] a més de dues pàgines al «Sr. Buigas».[51] Des de la revista *Mirador*, Màrius Gifreda reclamava, un cop clausurat el certamen, una condecoració també per a Buïgas, després que l'Ajuntament repartís distincions entre l'organització.[52] De fet, la sensació era que l'esdeveniment internacional s'havia lliurat d'un ridícul arquitectònic espantós gràcies, precisament, a la seva imatge nocturna, és a dir, per la potència icònica de l'eix de l'Avinguda de Maria Cristina, format per les més de vuitanta fonts i brolladors, la Font Màgica, i les terrasses amb cascades amb el Palau al fons, que tot i acusar certs dissenys d'*art déco*, tenyia el conjunt d'una modernitat molt considerable (*Figura 6*). Modernitat que s'expressava a través de la tècnica superant la natura, amb allò de la nit vençuda (s'utilitzaren a dojo expressions amb el termes «domini», «domesticació», «triomf»),[53] en aquest cas, mitjançant l'element més poderós, l'electricitat, i el paper preponderant que ja havia assolit definitivament en aquells moments, com hem mirat d'explicar més amunt. Dues imatges (*Figures 7a i 7b*) resumeixen aquest pensament: la primera, una publicitat de la casa Philips dels anys vint mostrava un volcà que ja no escupia lava, sinó una gran bombeta; la segona, una mà totpoderosa activava una palanca just sobre l'espai de l'Exposició, a Montjuïc: és l'energia elèctrica la que dóna vida a les coses.

49. Es poden seguir aquests raonaments justificats a Carme Grandas, *L'Exposició Internacional de Barcelona de 1929,* Sant Cugat del Vallès, Els llibres de la frontera, 1988, pàg. 91-107.
50. «La magia de un nocturno de nuestra exposición. Rindiendo vasallaje a las instalaciones representativas», *La Ilustración Ibero-Americana*, desembre 1929, pàg. 55. El to dels titulars denota el fons ideològic.
51. «La magia de los juegos de luz y de agua de la exposición internacional de Barcelona. Carlos Buigas Sans, el "virtuoso" dominador del agua y la luminosidad que se admira en el recinto: autor ayer ignorado, hoy eminente artista», *La Ilustración Ibero-Americana*, desembre 1929, pàg. 51-52.
52. Màrius Gifreda, «Cal recompensar Carles Buïgas», *Mirador*, 59 (13-III-1930).
53. El número 4 de *La Ilustración Ibero-Americana*, d'agost 1930, es presentà com un número dedicat a l'evolució de la llum, des de la «primera flama» fins al triomf final amb l'electricitat, com es demostrava a l'Exposició de Barcelona.

> L'Exposició que acaba de tancar-se no haurà immortalitzat cap dels seus directors: les autoritats eren impopulars i la censura els va fer el buit. Només s'hauran salvat els noms d'alguns artistes i experts, i entre ells el de Carles Buïgas.[54]

Aquest judici, publicat poc després d'acabada la mostra, encara és compartit avui:

> Una sola cosa salvó la arquitectura catalana de la Exposición del ridículo: su insólita y despampanante iluminación decorativa dirigida por Carlos Buigas y sus colaboradores, que transformaba lo pesado en liviano, lo macarrónico en elegante y hasta irónicamente majestuoso. Todo lo que no pudieron hacer años y años de recalcitrante Escuela de Arquitectura, de toneladas de cemento y de falsa historia, de pesadas estatuas y ornamentos de imitación, se consiguió con lo más etéreo del mundo: la luz, el agua y el aire.[55]

El canvi de rumb en les directrius de l'Exposició que s'havia produït amb la Dictadura es va traduir materialment amb pesadíssimes arquitectures *Beaux Arts* ("estil castafiore") alleugerides per mitjà de l'enllumenat elèctric (la modernitat) –per no parlar del pavelló alemany de Mies que era vist com una cosa estranya, extremament excèntrica.[56]

La novetat de les il·luminacions de Montjuïc ideades per Carles Buïgas residia de manera especial en l'emplaçament on es portaven a terme: el vast conjunt dels jardins, l'eix ascendent de l'avinguda des de l'entrada al recinte fins al Palau, amb les terrasses esglaonades, convertit en una "brasa de foc", significaven l'escenografia més extraordinària i apropiada per produir l'espectacle lluminós més complet que s'havia vist fins llavors. Cal afegir els dissenys inèdits de tubs i reflectors encarregats a les cases comercials a partir dels detalls proporcionats per l'oficina tècnica que dirigia Buïgas, amb la intenció de produir l'efecte de novetat desitjat en base a quatre punts: l'ocultació absoluta de tots el focus, il·luminar amb la mínima brillantor, aconseguir les màximes combinacions de colors i formes, i en fi, concentrar el comandament o quadre de control general en un sol lloc per poder formar còmodament totes les variacions desitjades a plaer.[57]

És ben cert que en les anteriors exposicions celebrades arreu, el progrés de l'enllumenat elèctric s'havia posat en escena, com per exemple a San Francisco el 1915, o sobretot en les vàries mostres parisenques preludi de Barcelona[58] (la més propera, l'Exposition internationale des arts décoratifs et industriels de 1925). Però, a diferència de la capital francesa, on la Torre Eiffel ara ja il·luminada posava sordina a qualsevol altra manifestació, la topografia de Montjuïc va actuar d'amplificador: el vast conjunt constituïa la novetat real. «La muntanya il·luminada» va generar una copiosa bibliografia i va anar construint una imatge nocturna de la ciu-

54. «Els grans fastes de la ciutat. La clausura de l'Exposició», *Mirador*, 77 (17-VII-1930).
55. Josep Casamartina i Parassols, «Buigas y el "estilo castafiore"», *El País*, 27-XII-2001.
56. Vegeu, més recentment, Adolf Beltran, «La Exposición de Barcelona de 1929. Un apunte moderno entre el monumentalismo de masas: de Puig i Cadafalch a Mies van der Rohe», dins el monogràfic dedicat a Exposicions Universals, *Lars, cultura y ciudad*, 14 (primavera 2009).
57. Carles Buïgas, *Memoria de los trabajos e instalaciones para la Sección de Aguas e Iluminaciones*, 1930, pàg. 68-181; citat per Grandas, *L'Exposició...*, pàg. 95-96.
58. Vegeu AAVV, *Paris et ses expositions universelles: architectures, 1855-1937*, Paris, Éditions du patrimoine, 2008; i AAVV, *Les Expositions universelles à Paris de 1855 à 1937*, Paris, Action artistique de la ville de Paris, 2005.

tat –d'acord amb la modernitat– que es propagava a l'exterior ràpidament. Els testimonis que s'enfrontaren a la seva descripció parlaven d'èxtasi, de fita insuperable, i davant els canvis continus de forma –metamorfosis de l'aigua– d'impotència per la indescriptibilitat. Val la pena citar-ne un parell *in extenso*. Per començar, llegim les notes que va prendre un visitant sobre l'aspecte nocturn:

> Por estar en la Avenida de ingreso, ya se dijo que el curioso se detiene con sensación de contento ante los surtidores; unas veces son de alto chorro que cae desmayado en la misma vertical; otras son pequeñas palmeras de una belleza concluyente […] es el primer éxito de los continuados por las iluminaciones, cuya fama se ha expandido por el mundo. Surtidores liliputienses, coloreados de un rojo vivo, fuego sagrado […] la cascada nº 3, la mayor de todas, que se puede examinar de frente y de lado, detiene largo rato al visitante, que allí olvida el tiempo que pasa, no siente el cansancio, no se acuerda de nada […] no sabe ya la imaginación qué comparaciones hacer con lo más fantástico que recuerda […] Lo especial de este conjunto es su iluminación de tonos suavísimos, tan variados los colores y tan numerosas sus combinaciones que el admirado visitante se extasía y no se mueve, o si lo hace es para acercarse otra vez y quedarse embelesado ante esta perfección de agua iluminada […] Maremagnum que subyuga y hace enmudecer, no sabiendo ya qué adjetivos emplear.

I davant la Font Màgica*:*

> Llega el cronista a su natural fracaso. Menos mal que contra él se abroquela con la frase ya manida de 'la fuente es indescriptible; el que quiera saber cómo es que vaya a verla' […] esa maravilla (no menos digna de este nombre que alguna de las ocho consabidas) ofrece una visión inenarrable e inolvidable; es la belleza absoluta; el límite de lo que el hombre puede hacer en tal sentido. […] En cada Exposición hay un algo saliente. La Fuente Mágica ha ganado voluntades: es que hace gozar mucho; distrae, alegra, gusta y admira. Este es el triunfo del modestísimo Buigas. Que la suerte le sea propicia, y se haga justicia a su genio creador. Ha hecho un gran bien moral y ha producido en los visitantes emotividad artística con su obra bella, encantadora, sugestiva, cuya memoria perdurará en cuantos de ella han disfrutado.[59]

En aquesta llarga cita es troben continguts tots els comentaris que hem vist desfilar abans: el xoc i la paràlisi de l'espectador davant les fonts, l'atracció irresistible de les masses concentrades al voltant de la Font com arnes volant al voltant d'una bombeta, fins l'atribució de valors morals a la instal·lació –fil ó que Buïgas explotaria per a les seves properes invencions–. Àngel Marsà va anar més enllà i visità imaginàriament la sala de màquines i les oficines, que aleshores es repartien entre el Palau de la Indústria i una de les torres venecianes de la plaça d'Espanya:

59. Eliseo Sanz Balza, *Notas de un visitante*, Barcelona, [s.n.], 1930. Vegeu en concret el capítol VII «Juegos de agua-Estanques-Fuentes-Surtidores-Cascadas-Juegos de agua de Santa Madrona-De la Plaza del Mirador-Plaza del Universo-Fuente Mágica-Iluminaciones», pàg. 64-76.

> El fuego y el agua dejan de ser antagónicos al convertirse en bengalas y cohetes y en fuentes luminosas. Es decir, en cuanto se convierten en fantasía. […] Digamos algo de esta genial manipulación escenográfica de la ingeniería moderna. Aclaremos este milagro […]. Se han ideado gran número de tipos nuevos de toberas para producir efectos de agua inéditos. […] Todos los mecanismos destinados al gran surtidor luminoso central han sido hechos bajo proyectos de las citadas oficinas, y la mayoría de las soluciones adoptadas han sido inventadas al efecto; así es que no hay en el mundo precedentes de una instalación semejante.[…] No hay milagro. Y nos han mostrado las hilazas de la otra cara, de la cara que el público no conoce. […] He aquí el reverso del tapiz maravilloso […] como un esquema clínico que mostrase la anatomía interna -¡horrible espectáculo visceral!- de una mujer hermosa.[60]

L'èxit de les il·luminacions de l'Exposició i en particular del conjunt de fonts i sortidors va valer a Buïgas el sobrenom de mag i poeta de la llum, o més ben dit, de l'art de l'*aiguallum*, paraules que Eugeni d'Ors publicava a París[61] a les quals ell es va agafar fermament de seguida.

Carles Buïgas, projectes i utopies

Són moltes les idees de Carles Buïgas que van quedar en projecte.[62] El mateix any de l'Exposició ja estava pensant en "La Nau lluminosa" (*Figura 8*).

Es tractava d'un vaixell[63] que havia de sortir simbòlicament del monument a Colom, al port de Barcelona, i havia de visitar les principals ciutats portuàries del món al llarg de set anys, contenint en el seu interior una mena d'exposició històrica amb propaganda turística representant "la cultura del país", i lògicament una gran quantitat de fonts lluminoses al costat de piscines, restaurants o amfiteatres, tot plegat pura ciutat espectacle:

> Mi barco será un barco encantado. El que se hizo en la exposición (Universal de París del 1937) fue un ensayo. La Exposición flotante tiene que ser una cosa diferente y superior. De noche el barco será fuente, hoguera, volcán y jardín. Una fuente que cante, una hoguera fresca y húmeda, que tenga lenguas de agua y no de llamas, un volcán que cambie de voz, de color, un jardín de flores mágicas como el de Parsifal. A los tonos del agua corresponderán, con sincronización perfecta, el sonido y la forma. La Cabalgada

60. Àngel Marsà, *La Montaña iluminada: itinerario espiritual de la Exposición de Barcelona 1929-1930*, Barcelona, Horizonte, 1930. Vegeu el capítol IV, «Maravillas del agua y de la luz», pàg. 69-78.
61. Eugeni d'Ors, «Fastos de la civilización visual», *Formes*, febrer de 1930.
62. Sobre els projectes de Carles Buïgas, vegeu Carles Buïgas, *Hechos, ideas y proyectos*, Barcelona, Ediciones Unidas, D. L., 1973; i *L'enginy de Carles Buigas: 1889-1979* (catàleg de l'exposició), Barcelona, Aigües de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, 1998.
63. Pensem que Carles Buïgas sentia devoció pel mar des dels seus viatges a l'Uruguai acompanyant el seu pare (on, per cert, els Buïgas van coincidir amb Josep Torres i Argullol, l'autor de la primera Font Màgica barcelonina), i que el seu desig inicial era ser mariner.

> de las Walkirias será un torrente impetuoso y rojo; la sinfonía inacabada de Schubert una pulverización lánguida y desmayada, de tono heliotropo.[64]

En efecte, pel fet de ser sol·licitat a París per treballar en l'Exposició del 1937, Buïgas va partir cap a la capital el 17 de juliol de 1936, poc abans de l'esclat de la Guerra Civil, i així va poder-se salvar de la visita que un escamot va fer al seu domicili el dia 28 d'agost per a "darle el paseo".

Per a l'exposició francesa va realitzar un Teatre d'Aigua-Llum flotant sobre el Sena –preludi, com ell deia, del que hauria de ser la Nau– i cent quaranta-set fonts lluminoses. Després es quedà a París fins el 1942, quan retornà a Cerdanyola.

El projecte de la Nau mai va trobar el suport institucional que demanava, sobretot per l'elevat pressupost d'aquella obra megalòmana, i Buïgas, en previsió, va escriure una novel·leta –titulada directament *La Nave luminosa*– en la nota preliminar de la qual trobem:

> La nave sobre el papel. Desde 1929 acaricio la ilusión de realizar un bello proyecto. Mucho he luchado para lograrlo. Y cuando sentí menguar mis esperanzas, ante el poco propicio panorama exterior de la inmediata posguerra mundial, entonces empecé a escribir un libro, que, tras muy larga interrupción, terminé en 1951. [...] Que mi querida Nave Luminosa navegue sobre papel ya que, por ahora, no puede hender las olas. Si nunca llega a singlar, que, por lo menos, viva de la ficción, entre las páginas de un libro. El cual, por fin, y para ello, me decido a publicar.[65]

També hi va haver altres propostes grandioses, que aquí no tenim temps de desenvolupar, la més coneguda de les quals és el Teatre Integral d'Aigua-Llum-Música per a Barcelona[66] (*figura 9*) –Buïgas només el volia per aquesta ciutat, i es va mostrar inflexible quan li van proposar de construir-lo a Madrid–, a més d'una bona colla de novel·les de ciència-ficció que vehiculaven les seves frustracions.

Els anys passaren i, tot i els esforços i les inversions publicitàries, els projectes no prosperaren. Potser per això, quan mirem les làmines i els dibuixos, hi veiem unes propostes que si bé en el seu dia eren futuristes, ara ja tenen un aire desfasat, fora d'època, reflex també de la reclusió de l'enginyer en un ambient tancat i ideal sense contacte amb la realitat i allunyat dels debats i les evolucions arquitectòniques i artístiques que s'estaven produint a l'exterior. Les imatges també ens porten a pensar de seguida en les idees dels expressionistes alemanys de principis del segle XX, idees de coronació de la ciutat amb arquitectures de vidre i catedrals de llum –per exemple la "Muntanya de vidre" de Bruno Taut, les "Cases d'alegries nocturnes" de

64. El projecte de la Nau lluminosa està explicat exhaustivament a Buigas, *El Hombre...,* pàg. 161-207; vegeu també Carlos Buigas, «La Nave luminosa: un eficaz instrumento de propaganda en el exterior», *Metalurgia y electricidad,* 116 (1947), pàg. 71-72; Silva, *22 anys...*, pàg. 71-73.
65. Carlos Buigas, *La Nave luminosa*, Barcelona, Ediciones Barna S.A., 1960. En un exemplar dedicat escriu: «A mi distinguido amigo,/ D. Agustin Pedro Pons, con la/ más sincera admiración/ por el sabio Doctor en Medicina,/ dedico, muy afectuosamente, este libro,/ cuyo principal protagonista es la nave/ de un bello sueño, que hoy singla sobre/ papel impreso porque, antes de surcar los/ mares, naufragó entre papeles burocráticos/ Muy atentamente,/ [firma] C. Buigas/ Sardañola, 3-XI-1964».
66. Carlos Buigas, «El Teatro integral, proyectado para Barcelona», *Miscellanea Barcinonensia* Ant 3, 8 (1964), pàg. 7-47; i Carlos Buigas, «Consideraciones sobre uno de los componentes del teatro integral: el arte del agua-luz y lo romántico», *Memoria de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, 37, 3 (1965), pàg. 45-69.

Hans Scharoun o la "Catedral de la llum" de Finsterlin, totes elles aparegudes el 1919-1920– concebudes exclusivament sota el prisma de l'art, i per tant, regides per funcions estètiques i simbòliques per damunt d'utilitàries, per fomentar romànticament la formació ètica i estètica del poble.[67] Eren propostes per resoldre, segons els autors, la qüestió de l'individu alienat dins les grans urbs, el divorci entre una forma de vida que es vol natural i una altra que està regida per la racionalitat moderna, o, per dir-ho en una paraula, la distinció que establien entre societat i comunitat (que és a la que aspiraven); és a dir, arquitectures per lluitar contra l'essència conflictiva de la gran ciutat i la negativitat de la metròpoli purament com a lloc de circulació de mercaderies, la idea de comunitat i edificis comunitaris, doncs, que aixopluguessin i responguessin als batecs del cor de les masses. Heus aquí la gran diferència: uns ho plantejaven als anys vint; l'altre ho fa als anys cinquanta i fins i tot seixanta, des d'una habitació obscura sense comunicació amb la resta del món.

Mentre Buïgas no podia realitzar els seus projectes faraònics li encarregaven fonts lluminoses arreu del món, però en el fons no deixaven de ser una ganyota de tic repetit d'una creació –recordem-ho per darrer cop– que nasqué amb les exposicions universals i tenia en les fastuoses pirotècnies nocturnes els seus ancestres, amb la gran diferència que tot allò era possible gràcies a la força i domini de la totpoderosa electricitat.

Sigui com sigui, la Font Màgica d'aquella Exposició de l'any 1929 ens ha pervingut. Buïgas la va restaurar, primer, als anys cinquanta; després es van realitzar millores en les instal·lacions el 1992, aprofitant les Olimpíades, i finalment, el 1998, amb motiu de la celebració del centenari de l'enginyer. Les metròpolis necessiten d'aquestes imatges nocturnes que les situen en el mapa de la modernitat. I la gent continua assistint embadalida cada nit davant l'espectacle.

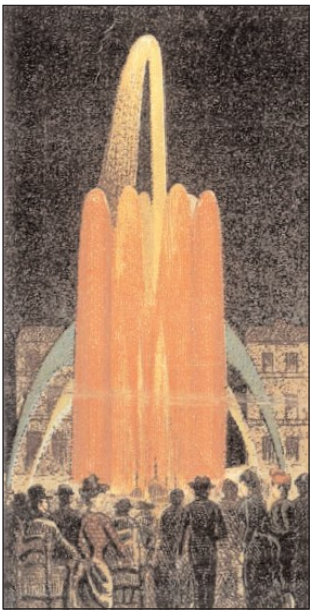
67. Vegeu Simón Marchán Fiz, *La metáfora del cristal en las artes y en la arquitectura*, Madrid, Siruela (Biblioteca Azul, serie mínima), 2008.

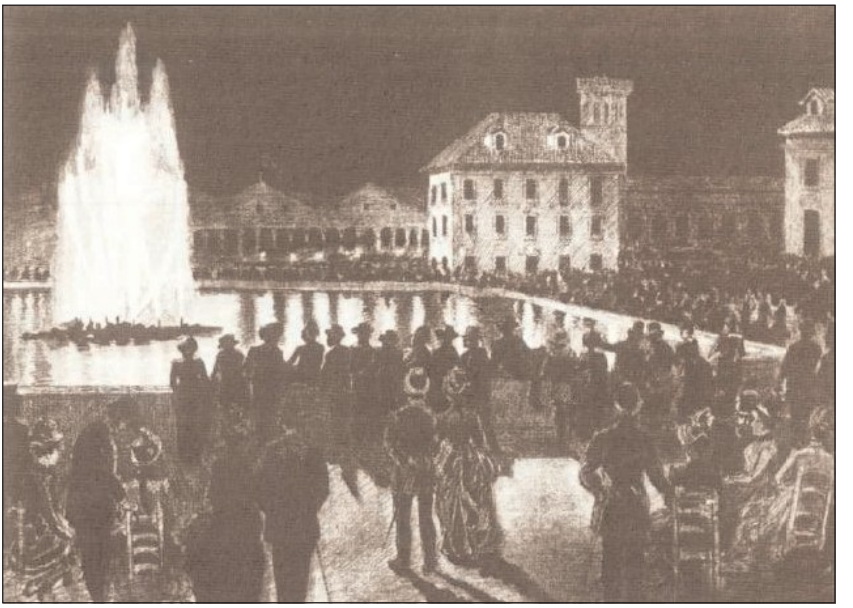
Figura 1. Gravat que mostra la posada en escena de la Música pels Reials Focs d'Artifici de Georg Friedrich Händel, sobre el riu Thames; dilluns 15 de maig de 1749

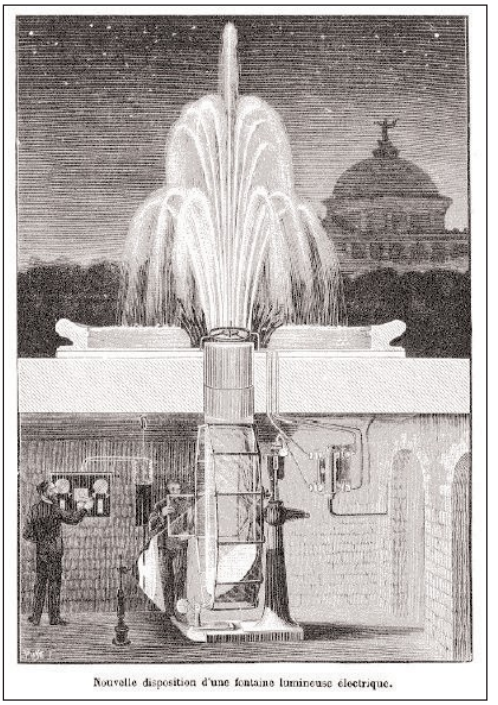
Figura 2. Les primeres fonts lluminoses de Sir Francis Bolton presentades a la *International Health Exhibition* de South Kensington, Londres, el 1884

Figures 3a, *3b* i *3c*. Imatges de la Font Màgica de l'Exposició Universal de Barcelona el 1888, obra de Josep Torres i Argullol

Nouvelle disposition d'une fontaine lumineuse électrique.

Figura 4a. Mecanismes subterranis per a una font llluminosa («Fontaines lumineuses», *La Nature*, 1896)

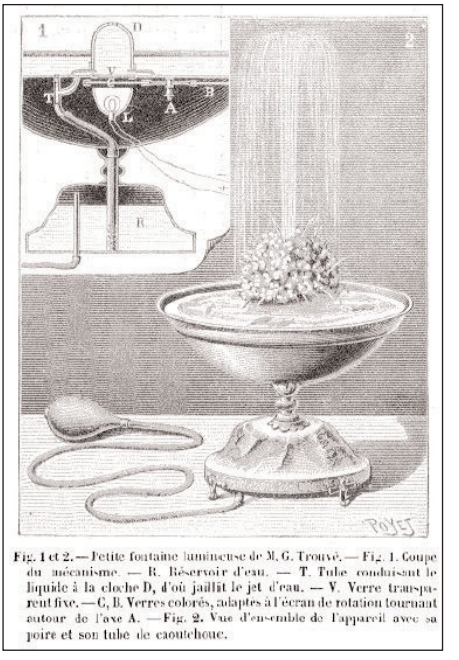

Fig. 1 et 2. — Petite fontaine lumineuse de M. G. Trouvé. — Fig. 1. Coupe du mécanisme. — R. Réservoir d'eau. — T. Tube conduisant le liquide à la cloche D, d'où jaillit le jet d'eau. — V. Verre transparent fixe. — C, B. Verres colorés, adaptés à l'écran de rotation tournant autour de l'axe A. — Fig. 2. Vue d'ensemble de l'appareil avec sa poire et son tube de caoutchouc.

Figura 4b. Petita font lluminosa *de table et de salon* de l'enginer G. Trouvé («Fontaine lumineuse de table et de salon», *La Nature*, 1891)

Figura 5. *World's Columbian Exposition: Electricity Building, Chicago, United States, 1893* (Brooklyn Museum Archives. Goodyear Archival Collection)

IBERICA

EL PROGRESO DE LAS CIENCIAS Y DE SUS APLICACIONES

REVISTA SEMANAL

DIRECCIÓN Y ADMINISTRACIÓN: PALAU, 3 - APARTADO 143 - BARCELONA

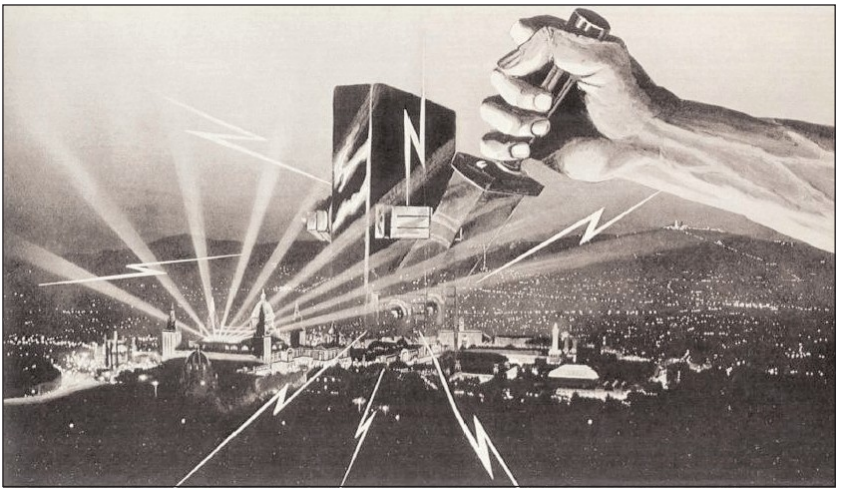
AÑO XVI. TOMO 2.° 28 DICIEMBRE 1929 VOL. XXXII. N.° 808

LA ELECTRICIDAD EN LA EXPOSICIÓN INTERNACIONAL DE BARCELONA

Distintas vistas de la zona central decorativa profusamente iluminada (V. la nota de la p. 386)

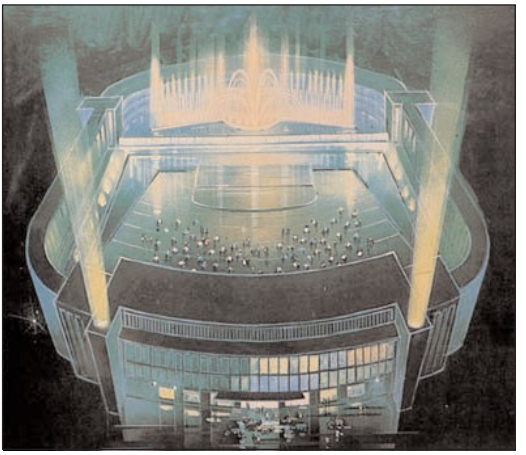
Figura 6. Portada de *Iberica*: «El progreso de las ciencias y sus aplicaciones», 808, 28-XII-1929

Figures 7a i *7b*. (A dalt) Publicitat de *Philips*, 1925. (A baix) Pàgines centrals de *La Ilustración Ibero-Americana*, 4, agost de 1930

Figures 8 i *9*. «La Nau lluminosa» i el «Teatre Integral d'Aigua-Llum-Música», els projectes de Carles Buïgas mai realitzats

Institut de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona

CONSELL D'ADMINISTRACIÓ

President
Jaume Collboni Cuadrado

Vicepresidenta
Gala Pin Ferrando

Membres
Jaume Ciurana i Llevadot
Pau Guix Pérez
Joan Josep Puigcorbé i Benaiges
Guillem Espriu Avendaño
Alfredo Bergua Valls
Pere Casas Zarzuela
Salvador Illa Roca
Ricard Vinyes Ribas
Montserrat Vendrell i Rius
Isabel Olid Báez
Xavier Alberti Gallart
Martina Millà Bernard
Arantxa García Terenteo

Secretària
Montserrat Oriol Bellot

Gerent
Valentín Oviedo Cornejo

CONSELL D'EDICIONS I PUBLICACIONS DE L'AJUNTAMENT DE BARCELONA

Gerardo Pisarello Prados
Josep Mª Montaner Martorell
Laura Pérez Castallo
Jordi Campillo Gámez
Joan Llinares Gómez
Marc Andreu Acebal
Águeda Bañón Pérez
José Pérez Freijo
Pilar Roca Viola
Maria Truñó i Salvadó
Anna Giralt Brunet

ARXIU HISTÒRIC
DE LA CIUTAT
DE BARCELONA

Aquesta publicació aplega els textos complets de les quaranta-quatre comunicacions presentades a l'XI Congrés d'Història de Barcelona, organitzat per l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i celebrat els dies 1 a 3 de desembre de 2009, amb el lema "La ciutat en xarxa".

Es tracta d'una publicació complementària del volum 18 de la revista *Barcelona Quaderns d'Història*, aparegut el 2012 amb el títol *Presència i lligams territorials de Barcelona. Vint segles de vida urbana* i que comprèn els textos complets de les vuit ponències, així com els resums de les quaranta-quatre comunicacions.

Ajuntament de Barcelona